

Sveučilište u Zagrebu

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

mr. sc. Mihela Melem Hajdarović

**JEZIK I PROSTORNI IDENTITETI U
HISTORIJSKOGEOGRAFSKOM
KONTEKSTU I KULTURNOM PEJZAŽU
HRVATSKE OD 1835.**

DOKTORSKI RAD

Mentorica

Prof. dr. sc. Borna Fuerst-Bjeliš

Zagreb, 2026.

University of Zagreb

Faculty of Science

Department of Geography

MSc Mihela Melem Hajdarović

**LANGUAGE AND SPATIAL IDENTITIES
WITHIN THE HISTORICAL GEOGRAPHY
CONTEXT AND CULTURAL LANDSCAPE
OF CROATIA SINCE 1835.**

DOCTORAL DISSERTATION

Supervisor

PhD Full Professor Borna Fuerst-Bjeliš

Zagreb, 2026.

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Doktorski rad

Jezik i prostorni identiteti u historijskogeografskom kontekstu i kulturnom pejzažu Hrvatske od 1835.

mr. sc. Mihela Melem Hajdarović

Poslijediplomski sveučilišni doktorski studij geografije: prostor, regija, okoliš, pejzaž

Izvadak: Simbioza jezika i identiteta postoji vjerojatno od samih početaka ljudskoga društva, no svijest o njihovoj povezanosti u Europi postala je raširenija tek od sredine XIX. stoljeća kada se javljaju nacionalna buđenja i narodni preporodi. Cilj ovoga istraživanja bio je utvrditi interakciju jezičnog i prostornog identiteta te način na koji su se materijalizirali u svijesti ljudi i njihovom kulturnom pejzažu. Korištene su različite kvalitativne i kvantitativne metode, istraživani su arhivski materijal, a provedeno je i terensko istraživanje. Rezultati su pokazali koji su se strani jezici materijalizirali u različitim tradicijskim regijama te kako su oblikovali prostorni identitet stanovništva. Ukazali su na vertikalnu i horizontalnu stratifikaciju hrvatskog društva u razmatranom razdoblju, te otkrili kako je takav poredak (društvenih klasa) utjecao na jezičnu i prostornu identifikaciju. Utvrđene su implikacije migracija na jezično-identitetski odnos odabranih manjina u Hrvatskoj i hrvatske manjine u odabranim europskim zemljama te u kojoj je mjeri jezični (kulturni) pejzaž uvjetovan etnolingvističkom strukturom stanovništva.

500 stranica, 43 grafičkih priloga, 68 tablica, 786 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: jezični identitet, prostorni identitet, vertikalna stratifikacija, horizontalna stratifikacija, migracije, jezični pejzaž

Mentor: redovita profesorica u trajnom zvanju, prof. dr. sc. Borna Fuerst-Bjeliš

Povjerenstvo: redoviti profesor, dr. sc. Nikola Glamuzina
izvanredni profesor, dr. sc. Ivan Zupanc
izvanredna profesorica, dr. sc. Ivana Grbavac

Tema prihvaćena: 20. travnja 2021.

Rad prihvaćen: 9. travnja 2026.

Datum i vrijeme obrane: lipanj 2026.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska, u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Hrvatska te na Sveučilištu u Zagrebu, Hrvatska.

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Doctoral Thesis

Language and spatial identities in the historical-geographical context and cultural landscape of Croatia since 1835.

MSc Mihela Melem Hajdarović

Doctoral University Study of Geography; space, region, environment, landscape

Abstract: The connection between language and identity has likely existed since the dawn of human society. However, it wasn't until the mid-19th century, during periods of national awakenings and revivals in Europe, that awareness of this relationship became more widespread. This research aimed to explore the interaction between linguistic identity and spatial identity, and how these aspects manifested in people's consciousness and cultural landscapes. To achieve this, various qualitative and quantitative methods were employed, including the examination of archival materials and field research. The findings revealed the presence of different foreign languages in various traditional regions and how these languages influenced the spatial identity of local populations. The study highlighted the vertical and horizontal stratification of Croatian society during the analyzed period and demonstrated how this social hierarchy affected both language and spatial identification. Additionally, the research assessed the impact of migration on the linguistic and identity relationship among selected minorities in Croatia and Croatian minorities in specific European countries. It also explored the extent to which the linguistic (cultural) landscape is shaped by the ethnolinguistic composition of the population.

500 pages; 43 figures; 68 tables; 786 references; original in Croatian

Keywords: linguistic identity, spatial identity, vertical stratification, horizontal stratification, migrations, linguistic landscape

Supervisor: professor PhD Borna Fuerst-Bjeliš

Reviewers: Nikola Glamuzina, PhD, Full Professor
Ivan Zupanc, PhD, Associate Professor
Ivana Grbavac, PhD, Associate Professor

Thesis submitted: April 20, 2021.

Thesis accepted: April 9, 2026.

Thesis defense: June, 2026.

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia, in National and University Library in Zagreb, Croatia and at the University of Zagreb, Croatia.

Životopis mentorice

Borna Fuerst Bjeliš, znanstvena je savjetnica i redovita profesorica Sveučilišta u Zagrebu u trajnom zvanju. Dobitnica je nagrade »Federik Grisogono« za znanstvena ostvarenja i osobit doprinos razvoju geografije u Hrvatskoj (2012), te Nagrade za znanost Hrvatskog geografskog društva (2021). Bila je članica Upravnog odbora (2016) te dopredsjednica Europskog udruženja za povijest okoliša (ESEH; 2017-19). Od 2020. je predsjednica Komisije za marginalizaciju i globalizaciju Međunarodne geografske unije (IGU). Hrvatska je koordinatorica Međunarodne godine globalnog razumijevanja (IYGU), inicijative Međunarodne geografske unije (2016.). Članica je većeg broja domaćih i međunarodnih strukovnih udruženja.

Diplomirala je geografiju na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1983, magistrirala 1990, a doktorsku disertaciju obranila 1996. na istom sveučilištu. Nakon doktorata usavršavala se na više inozemnih instituta i sveučilišta u okviru kraćih studijskih boravaka (St. Gallen, Bern, Madrid, Boston). Kraće vrijeme (1984-89) radila je kao član uredništva na Kartografskom odjelu Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, a od 1989. zaposlena je u Zavodu za regionalnu geografiju i metodiku Geografskog odsjeka na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilištu u Zagrebu. Od 1997. obnašala je razne funkcije na Sveučilištu u Zagrebu (predsjednica Povjerenstva za utvrđivanje kriterija i potvrdu izbora u zvanja Vijeća Prirodoslovnog područja, članica Povjerenstva za utvrđivanje kriterija i potvrdu izbora u zvanja Senata SuZ), na razini fakulteta (prodekanica za međunarodnu suradnju, ECTS koordinatorica, zamjenica i vršiteljica dužnosti predsjednika Etičkog povjerenstva fakulteta u dva mandata), te na razini Odsjeka (predstojnica Zavoda za regionalnu geografiju i metodiku u dva mandata, zamjenica pročelnika, voditeljica doktorskog studija te koordinatorica za međunarodnu suradnju više od 8 godina).

Od početka nastavne djelatnosti izvodila je nastavu iz 20 kolegija na Sveučilištu u Zagrebu na studijima Geografije i Znanosti o okolišu na svim razinama studija te na doktorskim studijima na Sveučilištima u Zadru i Mostaru. Izvodi i mentorsku nastavu na engleskom jeziku za strane studente. Dosada je bila mentorica 94 završnih (diplomskih) radova studenata, jednog znanstvenog magistarskog rada, 13 doktorskih disertacija (9 završenih i četiri u tijeku izrade) te dvaju studentskih radova nagrađenih Rektorovom nagradom.

Područje znanstvenog djelovanja profesorice Fuerst-Bjeliš je povijest okoliša, posebno usmjerena na krški mediteranski i perimediteranski prostor, te pogranična područja, historijsku geografiju i kartografiju, te prostorne percepcije i prostorne (regionalne) identitete. Bila je voditeljica znanstvenog projekta MZOŠ-a i potpore Sveučilišta u Zagrebu o promjenama okoliša, kulturnim pejzažima regionalnim identitetima, koordinatorica za RH na dva međunarodna projekta, te suradnica na još 6 projekata (2 međunarodna). Objavila je ukupno više od stotinu radova (6 znanstvenih knjiga te više od 70-tak recenziranih poglavlja u znanstvenim knjigama i članaka u znanstvenim časopisima). Suautorica je sveučilišnog udžbenika Historijska geografija Hrvatske, urednica knjige Mediterranean Identities - Environment, Society, Culture, te urednica, redaktorica i autorica poglavlja u hrvatskim izdanjima knjiga: Što je povijest okoliša (D. Hughes) i Globalna povijest okoliša (I. G. Simmons). Autorica je i (su)urednica u Springerovim serijama The perspectives on geographical marginality, Environmental History te Historical Geography and Geosciences (suautorica znanstvene monografije The Historical Geography of Croatia - Territorial Change and Cultural Landscapes).

Uz brojna izlaganja na domaćim i međunarodnim konferencijama, održala je 11 plenarnih i sekcijских pozvanih predavanja na međunarodnim znanstvenim skupovima i međunarodnim ljetnim školama u Europi, Kanadi i SAD. Gostovala je na Sveučilištima u Portu i Ljubljani. Bila je članica znanstvenih odbora brojnih nacionalnih i internacionalnih konferencija, a začetnica je i predsjednica organizacijskog odbora prve konferencije Međunarodne geografske unije održane u Hrvatskoj 2012., te 9. bijenalne konferencije Europskog udruženja za povijest okoliša (ESEH, 2017).

Zahvaljujem svojoj obitelji — Dori, Filipu i Damiru — na neiscrpoj podršci i razumijevanju tijekom cjelokupnog doktorskog studija, a posebno tijekom terenskog istraživanja i pisanja ovog rada.

Zahvaljujem i svojoj dragoj mentorici, profesorici Borni Fuerst-Bjeliš. Vaše vodstvo, podrška i praktični savjeti, omogućili su mi da rastem i kao znanstvenica i kao osoba. Hvala Vam što ste nesebično dijelili svoje znanje i vrijeme sa mnom.

Hvala svima na strpljenju i stalnom, pozitivnom poticanju da pomičem vlastite granice i ostvarim ovaj cilj.

SADRŽAJ

1. UVOD

1.1.	Temeljna terminologija	1
1.1.1.	Istraživanja jezika u geografiji i dodir s drugim disciplinama.. ..	1
1.1.2.	Prostorni identitet i njegov odnos prema jeziku	11
1.1.3.	Historijska geografija	13
1.1.4.	Kulturni pejzaž	16
1.1.5.	Jezični pejzaž	17
1.1.6.	Vremenski i prostorni obuhvat istraživanja	22
1.2.	Odnos jezika i prostornoga identiteta u znanstvenim, geografskim i historijskogeografskim istraživanjima – pregled (multi)disciplinarnih pristupa	24
1.2.1.	Metodologija rada	25
1.2.2.	Periodizacija radova sa specifičnim metodološkim karakteristikama ..	25
1.2.3.	Pregled stanja područja u raznim znanstvenim disciplinama i geografskim subdisciplinama	28
1.2.4.	Pregled stanja područja u historijskogeografskim istraživanjima ..	29
1.2.5.	Rezultati	31
1.3.	Literatura	34

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

2.1.	Cilj istraživanja	46
2.2.	Hipoteze	46
2.3.	Metodologija	47
2.3.1.	Analiza prostornih, kulturnih i administrativnih diferencijacija uporabe jezika	48
2.3.2.	Analiza prostorno-socijalne stratifikacije uporabe jezika i jezikom iskazanog identiteta	49
2.3.3.	Analiza implikacija migracija na jezični kulturni pejzaž i identitetsko određenje	62
2.3.4.	Analiza jezičnog kulturnog pejzaža u Hrvatskoj.. .. .	73
2.4.	Literatura	80

3. PROSTORNE, KULTURNE I ADMINISTRATIVNE DIFERENCIJACIJE UPORABE JEZIKA

3.1.	Uvod	87
3.2.	Popisna statistika	89
3.2.1.	Popisna statistika u Hrvatskoj i Slavoniji	90
3.2.2.	Popisna statistika u Istri i Dalmaciji	97
3.3.	Politički sustav (Sabor)	102
3.3.1.	Sabor Kraljevina Hrvatske i Slavonije	102
3.3.2.	Dalmatinski sabor	108

5.2.3.1.	Trasiranje etničkih migracija – Slovaci u Hrvatskoj ..	285
5.2.3.2.	Organiziranost slovačke manjine u Hrvatskoj i pregled njihova udruživanja	289
5.2.3.3.	Materijalizacija i interpolacija manjinskog mađarskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Hrvatske ..	291
5.2.4.	Talijani u Hrvatskoj ..	295
5.2.4.1.	Trasiranje etničkih migracija – Talijani u Hrvatskoj..	295
5.2.4.2.	Organiziranost talijanske manjine u Hrvatskoj i pregled njihova udruživanja	304
5.2.4.3.	Materijalizacija i interpolacija manjinskog talijanskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Hrvatske ..	306
5.3.	Jezični kulturni pejzaž i identitetsko određenje Hrvata u određenim europskim državama ..	316
5.3.1.	Hrvati u Češkoj ..	317
5.3.1.1.	Trasiranje etničkih migracija – Hrvati u Češkoj ..	317
5.3.1.2.	Organiziranost hrvatske manjine u Češkoj i pregled njihova udruživanja	322
5.3.1.3.	Materijalizacija i interpolacija manjinskog hrvatskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Češke ..	323
5.3.2.	Hrvati u Mađarskoj ..	324
5.3.2.1.	Trasiranje etničkih migracija – Hrvati u Mađarskoj ..	325
5.3.2.2.	Organiziranost hrvatske manjine u Mađarskoj i pregled njihova udruživanja	329
5.3.2.3.	Materijalizacija i interpolacija manjinskog hrvatskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Mađarske ..	333
5.3.3.	Hrvati u Slovačkoj ..	336
5.3.3.1.	Trasiranje etničkih migracija – Hrvati u Slovačkoj ..	337
5.3.3.2.	Organiziranost hrvatske manjine u Slovačkoj i pregled njihova udruživanja	340
5.3.3.3.	Materijalizacija i interpolacija manjinskog hrvatskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Slovačke ..	342
5.3.4.	Hrvati u Italiji ..	343
5.3.4.1.	Trasiranje etničkih migracija – Hrvati u Italiji ..	343
5.3.4.2.	Organiziranost hrvatske manjine u Italiji i pregled njihova udruživanja	349
5.3.4.3.	Materijalizacija i interpolacija manjinskog hrvatskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Italije ..	351
5.4.	Rezultati ..	352
5.5.	Literatura ..	356

6. JEZIČNI KULTURNI PEJZAŽ U HRVATSKOJ

6.1.	Uvod ..	367
6.2.	Jezični kulturni pejzaž Hrvatske na prijelazu XIX. u XX. stoljeće ..	367
6.2.1.	Utječu li i u kojoj mjeri političke promjene na jezični kulturni pejzaž? ..	368
6.2.2.	Zastupljenost jezika u jezičnom kulturnom pejzažu ..	371
6.2.3.	Komu je namijenjen jezični kulturni pejzaž? ..	375
6.2.4.	Kako se jezični znakovi materijaliziraju u prostoru? ..	376

6.2.5. Tko planira jezični kulturni pejzaž?	..	..	..	..	..	383
6.2.6. Kako se u jezičnom kulturnom pejzažu očituje prostorni identitet stanovništva?	386					
6.3. Jezični kulturni pejzaž u suvremenoj Hrvatskoj	..	..	..	..	392	
6.3.1. Utječu li i u kojoj mjeri političke promjene na jezični kulturni pejzaž?	..	393				
6.3.2. Zastupljenost jezika u jezičnom kulturnom pejzažu	..	..	..	404		
6.3.3. Komu je namijenjen jezični kulturni pejzaž?	..	..	..	412		
6.3.4. Kako se jezični znakovi materijaliziraju u prostoru?	..	..	..	413		
6.3.5. Tko planira jezični kulturni pejzaž?	..	..	..	..	420	
6.3.6. Kako se u jezičnom kulturnom pejzažu očituje prostorni identitet stanovništva?	423					
6.4. Dijakronijska komparacija rezultata	..	..	..	..	427	
6.4.1. Utječu li i u kojoj mjeri političke promjene na jezični kulturni pejzaž?	..	427				
6.4.2. Zastupljenost jezika u jezičnom kulturnom pejzažu	..	..	..	431		
6.4.3. Komu je namijenjen jezični kulturni pejzaž?	..	..	..	433		
6.4.4. Kako se jezični znakovi materijaliziraju u prostoru?	..	..	..	434		
6.4.5. Tko planira jezični kulturni pejzaž?	..	..	..	..	435	
6.4.6. Kako se u jezičnom kulturnom pejzažu očituje prostorni identitet stanovništva?	436					
6.5. Rezultati	..	..	..	..	..	439
6.6. Literatura	..	..	..	..	..	441
7. RASPRAVA I ZAKLJUČAK	..	..	..	..	..	446
PRILOZI	..	..	..	..	..	470
Popis slika i tablica						
Informacije o istraživanju »Jezični i prostorni identitet u javnoj i privatnoj komunikaciji«						
Protokol intervjua						
EXTENDED SUMMARY	..	..	..	..	..	471
ŽIVOTOPIS DOKTORANDICE	..	..	..	..	..	500

1. UVOD

1.1. Temeljna terminologija

Konstelacija jezik i prostorni identiteti u historijskogeografskom kontekstu i kulturnom pejzažu Republike Hrvatske od 1935. sama je po sebi zahtjevna, stoga na samom početku treba razjasniti temeljnu terminologiju vezanu za ovo istraživanje, a odnose se na: jezik, prostorne identitete, historijsku geografiju, te kulturni i jezični pejzaž.

1.1.1. Istraživanja jezika u geografiji i dodir s drugim disciplinama

Jezik ostavlja izrazito dubok otisak u ljudskom društvu. Toliko dubok da je, prema mnogima, upravo on jedna od najvažnijih sastavnica pri definiranju identiteta, kako pojedinca tako i regije, nacije, pa čak i nadnacionalnih zajednica (Pranjković, 2007; Scotti Jurić, 2007; Šakić i Kotrla, 2007). Prema Hrvatskom jezičnom portalu,¹ jezik je »sustav glasova, gramatike, naglasaka, riječi i fraza kojima ljudi izražavaju svoje misli i osjećaje«. Jezik su i »riječi i metode njihova kombiniranja koje upotrebljavaju i razumiju drugi ljudi« te »čujan i artikuliran sustav za prenošenje poruka proizveden radom govornih organa«. Svaki se jezik svojim sustavom artikuliranih glasova izdvaja kao zaseban, različit od drugih.

Geografija se tradicionalno bavi prostornim aspektima jezika (npr. prostornom distribucijom, kartiranjem, toponimijom), no početkom XX. st. iz njezina se korpusa znanja počela izdvajati zasebna grana – *jezična geografija*. U to doba već postoji zasebna znanstvena disciplina – *lingvistička geografija*. Po čemu je jezična geografija (engl. *Language Geography*, franc. *La géographie des langues*) drukčija od lingvističke geografije (engl. *Linguistic Geography*, franc. *la géographie linguistique*, njem. *Sprachgeographie*)? Po čemu se ona razlikuje od arealne ili spacijalne (prostorne) lingvistike ili geolingvistike? Svi ti pojmovi na prvi pogled izgledaju isto ili slično, no ipak postoji razlika.

Pristupivši tom problemu s najosnovnije razine koja zahtijeva brz pristup informaciji, konzultirani su važniji engleski rječnički korpusi – Merriam-Websterov i Cambridgeov

¹ (<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, korišteno 12. XI. 2024)

rječnik, Oxfordov geografski rječnik te hrvatski rječnički i enciklopedijski korpusi predstavljeni Hrvatskim jezičnim portalom i Hrvatskom enciklopedijom². *Merriam-Websterov* rječnik prenosi definiciju lingvističke geografije formiranu davne 1926., koju sagledava kao polje znanosti koje istražuje lokalnu ili regionalnu varijaciju jezika ili dijalekta, a poistovjećuje ju još i s dijalektnom geografijom³. No taj rječnik ne sadrži pojmove geolinguistika i jezična geografija. S druge strane *Oxfordov*⁴ i *Cambridgeov* rječnik ne sadrže niti jedan od četiri termina. STRUNA (portal hrvatskog strukovnog nazivlja) ne poznaje termine lingvistička geografija, jezična geografija, geolinguistika i geografska lingvistika, što je neobično jer se o portalu kojemu je nacionalni koordinator Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Hrvatski jezični portal lingvističku geografiju definira kao granu dijalektologije koja proučava teritorijalnu rasprostranjenost dijalekata, a kao sinonime navodi joj geolinguistiku i geografsku lingvistiku⁵. Iz toga je jasno da je bazična disciplina lingvistika – grana dijalektologije, (geo)lingvistika, (geografska) lingvistika. Poput Hrvatskog jezičnog portala i Hrvatska enciklopedija definira jedino lingvističku geografiju i to slično – kao lingvističku disciplinu koja istražuje raširenost jezičnih (dijalektalnih) pojava na nekom prostoru nastojeći pritom iz njih iščitati tijekove jezičnih promjena i jezičnoga razvoja, a poistovjećuje ju s terminima dijalektalna geografija i geografska lingvistika⁶.

Dakle, sve definicije rječničkih (i enciklopedijskog) korpusa slažu se u tome da se lingvistička geografija poistovjećuje s dijalektnom geografijom te da istražuje teritorijalnu (lokalnu ili regionalnu) rasprostranjenost jezika/dijalekata. Ovakvo stanje je prilično zadovoljavajuće jer u kratko prenosi definicije koje daju i radovi s područja lingvistike. No rječnički korpusi pokrivaju samo termine lingvistička geografija i geolinguistika, a termin jezična geografija nigdje nije zastupljen.

Ako konzultiramo stručnu literaturu uočit ćemo da lingvističku geografiju dio stručnjaka smješta pod okrilje lingvistike, a dio pod okrilje humanističke geografije, a pronaći ćemo i da ju svaka disciplina/subdisciplina promatra iz svog konteksta. Takva, interdisciplinarna

² Objavljuje ju Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

³ (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/linguistic%20geography>), korišteno 4. II. 2020.

⁴ Možda nije neobično očekivati da opći rječnik ima u svom korpusu ovakav pojam, ali svakako je neobično da niti jedan od termina ne obrađuje specijalizirani Oxfordov Dictionary of Geography.

⁵ (http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=fFdkXRQ%3D), korišteno 4. II. 2020. Portal ne objašnjava termin jezična geografija.

⁶ (<https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36652>), korišteno 4. II. 2020.

istraživanja preklapaju se u određenoj mjeri s lingvistikom⁷ (deskriptivnom i povijesnom), sociolingvistikom⁸, psiholingvistikom⁹, lingvističkom antropologijom¹⁰, etnolingvistikom¹¹ i jezičnom geografijom, a istraživanja s njom u vezi svakako zahtijevaju interdisciplinarni pristup.

Francuski lingvist te stručnjak za toponimiju i onomastiku, Albert Dauzat (1922: 27) vrlo je rano istaknuo kako je osnovna svrha lingvističke geografije rekonstrukcija povijesti riječi, fleksija, sinktastičkih grupa, prema distribuciji trenutnih formi i tipova. Distribucija je pritom rezultat povijesnih i geografskih uvjeta te sredine kojoj ljudi pripadaju. Suvremena lingvistika nije promijenila mišljenje.

Jedan od prvih pokušaja utvrđivanja distinkcije između jezične i lingvističke geografije bio je onaj brazilskoga geografa C. M. Delgada de Carvalha (1962: 75), koji je istaknuo da obje pripadaju humanističkoj (društvenoj) geografiji, koja u svim kulturnim manifestacijama razlikuje nešto geografsko, no »jezična geografija pretpostavlja povijest formiranja geografskoga područja pojedinih jezika, neovisnih o jezičnim pojavama, dok se lingvistička geografija više primjenjuje na geografske utjecaje koji mijenjaju riječi, termine ili izraze te mijenjaju njihovo značenje i izgovor, u prostoru ili u uporabi«. Američki kulturni geograf

⁷ Na znanstven način proučava ljudski jezik, odnosno prirodne jezike u pojedinim zajednicama i jezičnu komunikaciju (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje;

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=29132>; korišteno 5. II. 2020.)

⁸ Sociolingvistika je grana lingvistike koja opisuje i tumači jezik u vezi s društvom, bavi se razlozima i posljedicama varijacija u jeziku (u izgovoru, gramatici, rječniku i stilu) unutar govornih zajednica (gradova, gradskih četvrti, manjih mjesta i dr.) što dolaze do izražaja u govornika različitih društvenih slojeva, različite dobi, spola i zanimanja (sociolekti). (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje;

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=56943>; korišteno 5. II. 2020.)

⁹ Psiholingvistika je područje psihologije i lingvistike koje proučava psihologijske aspekte jezika, povezanost jezika s psihološkim procesima i pojavama; psihologija govora. Istražuje međuovisnost jezika i mišljenja, ulogu jezika u socijalnoj interakciji, komunikaciji, pamćenju, a posebnu pozornost između ostalih posvećuje i bilingvizmu ili dvojezičnosti te mentalnim procesima koji se odvijaju pri usvajanju dvaju jezičnih sustava, njihovoj mogućoj interferenciji te posebnostima njihovih jezičnih i govornih aktualizacija. (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje; <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50933>; korišteno 5. II. 2020.)

¹⁰ Lingvistička antropologija se kao samostalna antropološka disciplina počela razvijati u prvoj polovici XX. st., a glavna područja istraživanja obuhvaćaju joj međuodnos jezika, kulture i društva te biološke temelje jezika kroz podrijetlo, evoluciju i proces usvajanja jezika. Utemeljena je na činjenici da u svima trima glavnim oblicima čovjekova postojanja (općem biološkom, te u posebnima – sociokulturnom i psihološkom) upravo jezik ima jednu od najvažnijih uloga u utvrđivanju čovjekova identiteta. (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje; <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50933>; korišteno 5. II. 2020.)

¹¹ Etnolingvistika je grana lingvistike koja proučava jezik u odnosu prema etničkim zajednicama i njihovim kulturama. Često se ta proučavanja nazivaju i antropološkom lingvistikom. Kako se znanstveno područje antropologije preklapa sa sociologijom, to se i antropološka lingvistika preklapa sa sociolingvistikom. Tu znanost prožima pitanje u kolikoj je mjeri struktura nekoga jezika određena oblikom i sadržajem kulture uz koju se dotični jezik vezuje, ali i to koliko struktura pojedinog jezika određuje oblik i sadržaj dotične kulture. (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje; <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18531>; korišteno 5. II. 2020.)

Philip L. Wagner također objašnjava njihove razlike. Za razliku od Carvalha, Breton (1975) točnije određuje položaj jezične geografije u sustavu znanosti i smješta je dublje u humanističku geografiju, pod okrilje kulturne geografije. Geografi, prema Bretonu (1991), jezik vide kao globalni kulturni fenomen te nastoje razumjeti kako su se kulturna obilježja, poput jezika, uspjela »širiti, održavati i postaviti u određenom društvenom okruženju na način koji je jednak, ili se pak razlikuje, od ostalih kulturnih, socijalnih ili ekonomskih obilježja« (Breton, 1991). U enciklopediji *Modern Geography* (1991: 103) Wagner navodi kako se jezična geografija bavi »distribucijom oblika govora ili pisma koje ljudske populacije moraju (ako su jednojezične) ili mogu koristiti u međusobnoj komunikaciji. Geografija jezika može istraživati lokacijske obrasce jezično različitih populacija i kartirati ih, ali istražiti i procese koji su doveli do takvih obrazaca«. Geografi su prema Wagneru skloni usredotočiti se na ustaljene književne izvore te rasprostranjen razgovorni idiom, umjesto na trenutnu (minutnu) diferencijaciju pojedinih oblika koje proučavaju lingvisti koji rade na dijalektologiji. Lingvisti su se, prema njemu, odrekli istraživanja tko, kako i kada govori i prepustili tu tematiku (kulturnih i socijalnih aspekata jezika) drugim znanstvenicima, a odrekli su se i zadovoljstava vezanih uz rasprave o značenju riječi u konvencionalnom smislu te se usredotočili na zvukove i formalna pravila njihovih kombinacija (Wagner, 1996).

Definiciju *geolingvistike* donosi britanski sociolingvist Colin H. Williams koji ju promatra kao razvojnu granu humanističke geografije¹² »u kojoj se odražava rastuća zabrinutost njezine roditeljske discipline vezana uz socijalne probleme i osmišljavanje prikladnijih metodologija za analizu pitanja društvenih istraživanja«, a kao interes navodi joj odnos između jezika te njihova fizička i ljudskog konteksta, razjašnjavanje socio-prostornoga konteksta korištenja i izbora jezika, identificiranje značenja jezika s pozicija ekonomije, politike, kulture i psihologije (Williams, 1988: 2). U svojem kasnijem radu Williams objašnjava kako je geolingvistika usmjerena na mjerenje i kartiranje genetske, geografske i povijesne povezanosti jezika (Williams, 1996). Američko geolingvističko društvo u svojoj *Misiji* iznosi definiciju geolingvistike na način kako ju je opisao Mario Pei, prvi predsjednik tog društva – kao lingvističku disciplinu koja se na interdisciplinarni način bavi objektivnim istraživanjima pitanja koji se javljaju u stvarnim, živim jezicima. Ta istraživanja uključuju analizu i

¹² Interesantno je da Williams kao socijalni lingvist lingvističku geografiju smješta u humanističku geografiju, a ne u lingvistiku.

implikacije zemljopisnog položaja, rasprostranjenosti i strukture različitih vrsta jezika (bilo izoliranog ili u kontaktu i/ili u međusobnom sukobu) unutar nekog vremenskog okvira.¹³

O lingvističkoj geografiji i geolingvistici piše i hrvatska geografkinja gruzijskoga podrijetla, Laura Šakaja. U svojoj knjizi *Uvod u kulturnu geografiju*¹⁴ autorica ističe kako se lingvistička geografija (ili dijalektalna geografija) bavi lokalnim razlikama unutar govornih područja i promjenom pojedinih jezičnih oblika, pa se njome bave filolozi, stoga se i ne smatra dijelom geografske discipline. Šakaja geolingvistiku veže uz Colina H. Williamsa koji ju je uveo u geografiju, te navodi kako je cilj geolingvistike s pomoću interdisciplinarnoga istraživanja holističkim pristupom istražiti ulogu prostora (regije, teritorija) u formiranju sociolingvističkih postupaka (2015).

U nešto novije vrijeme (od 2000-ih) javlja se i termin *jezici geografije*. On se koristi kada se piše o jezičnim politikama i to na način na koji uporaba jezika može prožeti neko značenje i moć dodijeliti određenim društvenim i prostornim praksama. Istraživanja na ovom području mogu se baviti npr. istraživanjem načina na koji različiti ljudski jezici utječu na proizvodnju, konzumaciju ili cirkulaciju geografskih znanja, na istraživanja konteksta poučavanja geografije preko nekog određenog jezika, istraživanja iskustava koja su stekli studenti geografije iz drugih zemalja ili pak na istraživanja konzumacije literature napisane pretežno na engleskom jeziku od stručnjaka/studenata s drugog govornog područja (Desforges i Jones, 2001).

Dosadašnjim, početnim istraživanjem utvrđeno je da postoji problem nedovoljno definirane, stoga i nejasne terminologije što često vodi ka korištenju pogrešnog nazivlja. U znanstvenim radovima znanstvenika s drugih područja i polja znanosti često se vidi kako, zbog nedovoljnog poznavanja geografije u svojim znanstvenim radovima, koriste pogrešnu terminologiju. Najčešća pogreška koja se dešava je geografijom nazvati samo razmatranje prostorne pojavnosti termina koji se istražuje. Upravo to, pogreška je koja se potkrala pri definiranju terminologije koja nas zanima. Naime, lingvisti su svoja istraživanja nazvali lingvističkom geografijom. No može li se to područje istraživanja nazvati geografijom, ako od geografije ostaje samo prostorni raspored? Bi li prikladniji termin za lingvističku geografiju bila lingvistička rasprostranjenost ili lingvistička prostorna analiza? No izgledi da se takav termin promjeni danas ne postoje jer se lingvistička geografija kao disciplina unutar

¹³ (<https://sites.google.com/view/geolinguistics-information/mission-statement>), pristupljeno 7. II. 2020.

¹⁴ Autorica u knjizi piše o distribuciji i dinamici jezika, no ne koristi termin jezična geografija.

lingvističkog područja znanosti¹⁵ koristi najmanje 120 godina, a njezin je naziv/termin danas čvrsto ukorijenjen u stručnoj terminologiji. No ovakva zbunjujuća situacija otežava shvaćanje pripada li lingvistička geografija lingvističkom ili geografskom korpusu znanja. Da bi se do tog odgovora došlo potrebno je konzultirati poveći broj stručnih i znanstvenih radova. Određene poteškoće stvara i shvaćanje pojma *geolingvistika*. Taj termin naoko izgleda kao kraća varijanta dužeg naziva *geografska lingvistika*¹⁶, no to je zasebna disciplina koja je usmjerena na sociološka istraživanja, a koju koriste i lingvistika i geografija. Ovo su samo dva primjera koja pokazuju koliko je pažnje potrebno pri definiranju pojmova kako bi se izbjegle zabune, a njihovo korištenje u budućnosti bilo puno egzaktnije. Ponekad situaciju otežava i to što stručnjaci unutar istog polja znanosti koriste neprikladnu terminologiju (možda više iz nedosljednosti nego iz neznanja). Tako su poneki geografi (osobito u starijoj literaturi objavljenoj prije 50-ak godina) pišući o jezičnoj geografiji koristili naziv lingvistička geografija.

Nakon konzultiranja stručne i znanstvene literature moglo bi se utvrditi da razlike među terminima postoje i da su termini posve jednoznačni. Zaključuje se da je **lingvistička geografija** (ili dijalektalna geografija, geografska lingvistika) lingvistička disciplina kojom se bave filolozi, koja istražuje raširenost jezičnih (dijalektalnih) pojava, tako da na nekom prostoru (lokalnom ili regionalnom) nastoji rekonstruirati povijest riječi (fleksija, sinktatičkih grupa), iščitati jezične promjene i razvoj jezika, odnosno unutar nekog govornog područja utvrditi prostornu distribuciju jezičnih formi i tipova (Bottiglioni, 2015; Lafkioui, 2020). S vremenom se u sklopu lingvističke geografije razvila arealna odnosno spacijalna (prostorna) lingvistika koja istražuje širenje strukturnih obilježja (fonoloških, morfoloških, sintaktičkih ili drugih) u jezicima nekoga jezičnog područja (Campbell, 2015).

Jezična geografija (geografija jezikâ), geografska je disciplina¹⁷ koja istražuje distribuciju ljudskih jezika, odnosno, lokacijske obrasce jezično različitih populacija (tko, kako i kada govori) te procese koji su doveli do stvaranja upravo takvih obrazaca; ona istražuje razgovorne idiome, odnosno jezik u njegovom kontekstnom, no geografskom značenju. Unutar jezične geografije postoje dva glavna, različita područja: geografija jezikâ i jezici

¹⁵ Prema Pravilniku o znanstvenim i interdisciplinarnim područjima, poljima i granama te umjetničkom području, poljima i granama (NN 3/24 lingvistika ili opće jezikoslovlje grana je polja filologije, a područja humanističkih znanosti).

¹⁶ Interesantno je da hrvatski jezikoslovac, Mijo Lončarić u svome rukopisu *HRVATSKI JEZIČNI ATLAS - prioritet hrvatskoga jezikoslovlja i filologije te jedan od najvažnijih nacionalnih zadataka znanosti i kulture* u ključnim riječima članka lingvističku geografiju prevodi kao geolingvistiku, a one nikako nisu sinonimi.

¹⁷ Subdisciplina je humanističke (društvene) geografije.

geografije. Inverzija u nazivima vrlo je važna i ističe širok spektar interesa geografa u istraživanju jezika. **Geografija jezika** pokazuje kako se upotreba jezika prostorno razlikuje (Auer, 2013), a istraživanja **jezika geografije** bave se ulogom jezika u izgradnji geografskoga znanja i načina kako jezik utječe na praksu izvođenja geografske nastave ili istraživanja (Desforges i Jones, 2001; Jones, 2009).

Geolingvistika je interdisciplinarni pojam¹⁸ kojim se služe uglavnom lingvisti, geografi i sociolozi. Ona holističkim pristupom, istražuje suvremenu interakciju prostora, ljudskih jezika, kulture i društva. Među geografima uglavnom obuhvaća istraživanja odnosa upotrebe jezika i njihova društvenoga konteksta, osvjetljava »socio-prostorni kontekst upotrebe jezika i izbora jezika, mjeri jezičnu raspodjelu i raznolikost, identificira demografska obilježja jezičnih skupina kako bi se procijenila relativna praktičnost važnost, korisnost i dostupnost različitih jezika s ekonomskoga, psihološkoga, političkoga i kulturnoga stajališta specifičnih govornih miljea« (Williams, 1988:2). Breton (1991) pak smatra kako se geolingvistička (ili etnolingvistička) geografija prije svega bavi općim opisom relevantnih problema i metodologije, a zatim raznim primjerima regionalne distribucije te upućuje na neke specifične dimenzije (prostorna, društvena, ekonomska, vremenska, politička i jezična) u kojima geolingvistika djeluje. Za postizanje određenih istraživačkih ciljeva geolingvistika se koristi kvantitativnim podatcima, razrađuje teorijske ili grafičke modele, analizira evolucijske procese ili razrađuje programe jezičnoga planiranja. Kad se geolingvistici prilazi kao jednom od geografskih potpodručja, tada ona obuhvaća istraživanja kulturnih, političkih ili ekonomskih procesa koji utječu na distribuciju ili status jezika/jezikâ (Gunnemark, 1991).

Razlike između lingvističke geografije i jezične geografije vidljive su osim u definiciji njihova pojma i u razdoblju njihova nastanka, te u metodama i pristupima koje svaka u svojim istraživanjima koriste. Lingvistička geografija nastala je početkom XX. stoljeća, a jezična geografija dosta je mlađa, nastala je oko sredine XX. stoljeća. Znanstvenici su se u Hrvatskoj i u svijetu u puno većoj mjeri bavili lingvističkogeografskim istraživanjima nego jezičnogeografskim istraživanjima. U Hrvatskoj, lingvističkogeografska istraživanja imaju dugu tradiciju, no za razliku od brojnih drugih, osobito europskih zemalja, lingvisti u

¹⁸ U lingvistici se koristi od druge polovice XX. stoljeća, a u geografiju ga je nešto kasnije uveo Colin H. Williams.

Hrvatskoj nisu uspjeli objaviti lingvistički atlas¹⁹, s druge strane istraživanja s područja jezične geografije u Hrvatskoj su rijetka i fragmentarna.

Metode rada koje lingvistička geografija koristi uglavnom se sastoje od sustavnog terenskog prikupljanja građe koja se od ispitanikâ prikuplja prema unaprijed sastavljenom upitniku²⁰, na točno određenom prostoru (punktovima²¹). Na taj način prikupljene informacije zatim se klasificiraju i koriste prilikom izrade karata jezičnog (dijalektalnoga) atlasa. Atlasna građa može se koristiti u raznim vrstama jezičnih istraživanja (dijalektološka, jezičnopovijesna, onomastička, povijesna – vezana uz etnogenezu, migracije, kontakti s drugim narodima i sl.) i tumačiti sa stajališta njezine prostorne raširenosti i raspodjele, kao posljedice jezičnoga razvoja. Rad na *Hrvatskom jezičnom atlasu* prema Lončariću (1997: 1) obavlja se prema načelima lingvističke geografije, odnosno prema »što ravnomjernijoj mreži točaka, odabranih mjesnih govora, u uvjetnom koordinatnom sustavu²²«. Istraživanje hrvatskih narodnih govora (štokavski, čakavski i kajkavski) započelo u nas početkom XX. st., ali intenziviralo se tek nakon II. svj. rata kada se započelo i sa sustavnim istraživanjima po principima lingvističke geografije. Atlas bi trebao obuhvatiti sve govore u Hrvatskoj i hrvatske govore izvan Hrvatske (u Bosni i Hercegovini te dijaspori), stoga je prema Lončariću (1997) predviđena mreža od 399 punktova hrvatskih govora (101 čakavski, 110 kajkavskih, 188 štokavskih) i 40-ak punktova za govore manjina. Na žalost do sada nisu provedena istraživanja svih predviđenih punktova, niti su istraženi jezici nacionalnih manjina. Rezultat istraživanja lingvističke geografije jest lingvistička karta ili atlas, koji su polazište za istraživanja na drugim područjima znanosti poput jezične geografije.

Lingvisti u istraživanjima jezika surađuju s drugim disciplinama, posebice s *etnolozima* (etnolingvistika – grana lingvistike koja proučava jezik u odnosu prema etničkim zajednicama i njihovom kulturama; proučava kultureme, ključne riječi kulture) (Nagórko, 2004), *antropolozima* (lingvistička antropologija – grana antropologije koja proučava jezik kao bitno

¹⁹ Francuzi i Nijemci svoj su jezični atlas izradili krajem XIX. st., Bosna i Hercegovina (u XIX. st. te ponovno 1970-ih), Talijani početkom XX. st., Rumunji neposredno pred II. svjetski rat, Slovaci nakon rata, etničke zajednice Južne Azije 1997 (Breton, 1997), a Makedonija 2005 (Lončarić, 2013). Atlas jezika Hrvatski lingvisti surađivali su na *Općeslavenskom lingvističkom atlasu* (OLA), *Europskom lingvističkom atlasu* (*Atlas linguarum Europae*), *Hrvatsko-srpskom dijalektološkom atlasu* i izrađivali vlastiti *Hrvatski jezični atlas* (projekt je 1996. pokrenut na Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje).

²⁰ Anketnim listićima ispituju se fonološke (glasovne i naglasne) i gramatičke osobine, a u ograničenom opsegu i rječničko blago (Lončar, 1997).

²¹ Punktovi su međusobno udaljeni svakih nekoliko kvadratnih kilometara, no kako mreža nije pravilna oni mogu biti gušće ili rjeđe međusobno postavljeni.

²² Koordinatni sustav u jezičnim je istraživanjima uvjetan, jer mreža nije pravilna (kao što je topografska), zbog razlike u gustoći naseljenosti.

obilježje čovjekove naravi i njegove uklopljenosti u životnu cjelinu) (Ivić, 1983), *sociolozima* (sociolingvistika – grana lingvistike koja opisuje i tumači jezik u vezi s društvom, bavi se razlozima i posljedicama varijacija u jeziku (izgovorima, gramatikom) unutar govornih zajednica poput manjih naselja, gradskih četvrti i gradova, što dolaze do izražaja u govornika različitih društvenih slojeva, spola, zanimanja; proučava sociolekte, oblik jezika kojim govori neka društvena skupina (Granić, 2013) i *psiholozima* (psiholingvistika – područje psihologije i lingvistike koje proučava psihologijske aspekte jezika, povezanost jezika s psihološkim procesima i pojavama; psihologiju govora; propituje ulogu jezika u socijalnoj interakciji, istražuje mentalne procese koji se odvijaju pri usvajanju dvaju jezičnih sustava i sl. (Harly, 2009; Jackendoff, 2016).

S obzirom na svoju interdisciplinarnost, jezična geografija pri svojim istraživanjima koristi različite izvore. U sklopu jezične geografije analiziraju se vanjska obilježja jezika, poput distribucije oblika komunikacije (govora ili pisma) ljudske populacije. Ona utvrđuje i kartira lokacijske obrasce takve komunikacije i istražuje procese odgovorne za takve obrasce (Wagner, 1991). Jedan od izvora svakako može biti karta/atlas nastao kao rezultat istraživanja lingvističke geografije. U tom slučaju istraživač kartu gleda kao osnovnu sliku jezika – vernakularni pejzaž. U geografskim istraživanjima uporabe jezika i njegove povezanosti s nacionalnim identitetom istraživač može na temelju takvih karata/ atlasa steći dojam jesu li se i kako narodni jezici mijenjali (jer jezik jednoga mjesta nije isti krajem XIX. stoljeća i danas), kako su se odvijale migracije (npr. u ratovima) te jesu li neki jezici možda potpuno nestali (u uvjetima depopulacije određenih, posebno ruralnih područja). Jezična se geografija koristiti rječnicima i književnim djelima za proučavanje kolokvijalnoga idioma. Na isti način autobiografski zapisi pružaju uvid u razmišljanja o jeziku kod odabranih pojedinaca, a istraživanjem fokusnih grupa ili intervjuiranjem moguće je utvrditi kako o uporabi jezika razmišljaju današnji ispitanici. Prva geografska istraživanja uporabe jezika uglavnom su se odnosila na prikazivanje prostornoga rasporeda jezika, koji je s pomoću geografske skale, razvrstan prema lokalnim, regionalnim, nacionalnim ili globalnim prostornim značajkama (ista skala upotrebljava se i pri identitetskim istraživanjima). Najrecentnija istraživanja uporabe jezika bave se međuodnosom jezik – kultura – identitet (individualni/grupni) (Jones, 2009), načinom na koji određeni jezik utječe na nastavu geografije i/ ili geografska istraživanja (Desforges i Jones, 2001) te vođena poststrukturalnim interesima istražuju veze između geografije i jezika.

Zbog interdisciplinarnosti jezičnogeografskih istraživanja geografi se obično koriste i rezultatima istraživanja drugih disciplina, najčešće povijesti, sociologije i lingvistike.

Važan teorijski rad na području teorije jezične geografije ostvarili su Delgado de Carvalho (1962), Philip L. Wagner (1958; 1991), Colin H. Williams (1988; 1996) te u nešto manjem opsegu Peter Jordan (2007; 2011), koji je, međutim, posebno važan zbog svoga istraživačkog doprinosa na području Jugoistočne Europe i Hrvatske. Tijekom XX. st. objavljena su istraživanja nastanka, razvoja i osobitosti jezika s velikim brojem govornika (de Carvalho, 1962; Tyler, 1964; Hess, 2009) i manjinskih jezika koji funkcioniraju unutar većega jezičnog areala, npr. istraživanja velškoga (Williams, 1950; Aitchison i Carter, 1985; 1994) i keltskoga jezika (Withers, 1984) u Velikoj Britaniji te domorodačkoga jezika kičva (kečua) u Ekvadoru (Knapp, 2019) i huastečkoga dijalekta u Meksiku (Meléndez Guadarrama, 2018). Suvremena jezična istraživanja uglavnom se bave jezičnim arealima koji se iščitavaju iz semantičkih karata (Siebenhutter, 2018), okoliša (Lawson i Kingsley, 2018) te religijskih (Siebenhutter, 2019) i geopolitičkih identiteta (Lois-Gonzáles i dr., 2018; Medby 2019). Jezičnoidentitetska istraživanja do sada su provedena za velški jezik u Londonu (Segrott, 2001), irski u Irskoj (Johnson, 1992), ukrajinski u Ukrajini (Kulyk, 2019) i »srpsko-hrvatski« u Jugoslaviji (Greenberg, 2005; Jordan, 2018). Prisutna su i istraživanja nešto manjega opsega za njemački (Brešan Ančić, 2015) i talijanski jezik (Balenović i Klobučar, 2011) na području pojedinih hrvatskih regija, koja obrađuju različita razdoblja te ulaze u historijskogeografski okvir. Jedan od metodoloških pristupa kojim se u posljednjih desetak godina analizira jezična dinamika jest istraživanje jezičnoga kulturnog pejzaža²³, koji odražava život ljudi na nekom području – njihov jezik i identitet. Termin jezični pejzaž (engl. *linguistic landscape*) prvi su put 1997. upotrijebili Landry i Bourhis, a od tada je manji broj geografskih i lingvističkih radova istraživao povezanost jezika i prostornoga identiteta u jezičnim kulturnim pejzažima urbanih područja (Šakaja, 1998; Grbavac, 2013; Gradečak-Erdeljić i Zlomislić, 2014; Rončević, 2019).

Geografija pristupa jeziku kao elementu kulturnog pejzaža i jednom od najvažnijih tvorbenih faktora prostornog identiteta. U svoja ga istraživanja, osim jezične, najčešće uvode kulturna, politička i historijska geografija. Kulturna geografija jer istražuje distribuciju jezika, prostorno povijesnu diferencijaciju jezika, ekspanziju odnosno potiskivanje jezika, jezičnu dinamiku i toponime (Šakaja, 2015), politička geografija jer istražuje jezične politike

²³ U ovom će se radu terminu pejzaž dati prednost ispred termina krajolik i krajobraz (Fuerst-Bjeliš, 2021; Ladan, 2000).

(Azaryahu i Golan, 2001), utjecaj jezika na stvaranje kulturnih i /ili političkih konflikata između ljudi s različitim grupnim identitetima (Kulyk, 2019; Jones, 2009) unutar iste države ili izvan matične države (u obliku dijaspore) te historijska geografija jer istražuje promjene u uporabi jezika u nekom, u prošlosti oblikovanom, zajedničkom prostoru kojega su definirali različiti kulturni i religijski sistemi te kompleksna etnička struktura stanovništva. Njezine metode analize su dugovremenska analiza ili cross section (Breton, 1979).

1.1.2. Prostorni identitet i njegov odnos prema jeziku

Prema Hrvatskom jezičnom portalu identitet je »istovjetnost, jednakost; odnos po kojem je netko ili nešto (biće ili svojstvo) jednako samo sebi«²⁴. Izgradnja vlastitog identiteta istovremeno omogućuje osobi da se poistovjeti s drugima unutar vlastite zajednice, zahvaljujući zajedničkim značajkama (pripadnosti istom pokretu, grupi, organizaciji, religiji, naciji, jeziku), ali izgrađeni identitet u isti je mah i razlikovni element jer pojedinca razlikuje od neke druge grupe koja ima drukčije zajedničke značajke (Grbić, 1994). Identitet je: individualan, socijalan, kolektivan, mnogostruk (engl. *nested identity* Grbić, 1994; Herb i Kaplan, 1999), kategorijski i isključiv.

Geografija (osobito kulturna i politička) je usmjerena na jednu posebnu identitetsku značajku – njegovu prostornost²⁵. Veza geografije, jezika i identiteta vrlo je snažna. Jezik se smatra jednim od najvažnijih tvorbenih faktora identiteta. Stoga su istraživanja identiteta vrlo često vezana uz jezik i obrnuto. Geografija je usmjerena na istraživanja odnosa prostornoga identiteta i uporabe jezika, proučavanje i prikaz njihove distribucije te detekciju uzročno-posljedičnih veza koje su takvu distribuciju uvjetovale. Do znatnijega napretka u jezičnim i identitetskim istraživanjima došlo je tek krajem XIX. odnosno početkom XX. stoljeća zahvaljujući francuskoj modernoj geografskoj školi koja je pod snažnim utjecajem Vidala de la Blachea, konceptualizirala regiju kao homogeni tip kulturnoga pejzaža, nastao kroz međuodnos (prirodne) sredine (franc. *milieu*) i načina života (franc. *genres de vie*) koji se može razumjeti i kroz značajke lokalne kulture određene zajednice, koja među ostalima, uključuje i jezik. Blacheove posibilističke postavke kasnije je djelomično preuzeo američki geograf Carl O. Sauer (1925) u svojoj konceptualizaciji pojma kulturnoga pejzaža. Sve češći

²⁴ (<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, korišteno 15. IV. 2021)

²⁵ Tri su osnovna tvorbeni elementa identiteta – svijest o zajedničkom prostoru, svijest o zajedničkoj povijesti i svijest o zajedničkoj kulturi (Banovac, 1998).

objekt istraživanja vezan uz identitet i njegov odraz u kulturnom pejzažu postaje tek nakon 1970-ih zahvaljujući utjecaju simboličkoga interakcionizma u sociologiji i radovima američkih antropologa, a od 1990-ih sve češće se istražuje i formiranje identiteta u uvjetima globalizacije.

U okviru geografije identitetskim temama najviše se bave regionalna i društvena geografija, a unutar društvene geografije kritička, kulturna, politička i historijska geografija. Regionalna geografija ponajviše istražuje regionalni identitet kojega definiraju prirodne i kulturne karakteristike te ljudi koji se njima koriste u različitim aktivizmima, diskursima ili regionalnom marketingu (Paasi, 2003; Matečić i Perinić Lewis, 2018).

Društvena geografija uglavnom istražuje lokalne i regionalne identitete te njihovo značenje za pojedinca ili društvenu zajednicu. Objekt istraživanja kritičke (feminističke) geografije je identitetska različitost, njihov prostorni razmještaj (Antonsich, 2016), rodni odnosi i rodna jednakost (Nelson i Seager, 2005). Kulturna geografija istražuje kulturni pejzaž kojega su oblikovale različite etničke i subetničke grupe. Njihove kulture nisu zasebni paralelni svjetovi, nego se isprepliću na istom prostoru (Šakaja, 1999). Politička geografija sagledava interakciju identiteta stanovništva i nacionalnog teritorija, koji su oblikovani razgraničenjem i utvrđivanjem političkih granica (Paasi, 1996), te su neodvojiv dio socijalnog i povijesnog konteksta, te interakcije zajednice i prostora (Kurečić, 2004; 2014). Historijska geografija istražuje prostorni identitet kroz prostornu i vremensku korelaciju različitih oblika teritorijalne organizacije i socio kulturnih obilježja nematerijalnog i materijalnog karaktera (Fuerst-Bjeliš, 2012; Melem Hajdarović, 2024). Promatra toponime kao odraz regionalnih identiteta (Fuerst-Bjeliš, 2011; Crljenko i Zupanc, 2016)

Istraživanja prostornih identiteta upućuju na mogućnost postojanja višestrukih identiteta, po kojima netko istovremeno može biti Slavonac, Hrvat i Europljanin. Te prostorne identitetske odrednice u nečijem identitetu mogu biti uravnoteženo izražene, ali mogu biti i jače ili slabije izražene (Cifrić i Nikodem, 2007). Crang (1998) smatra da se prostorni identiteti mogu iskazati sustavom simbola koji oblikuju identitet. Ti sustavi simbola mogu biti, primjerice, zastava i grb (države, regije, grada), dijalektne osobitosti jezika (lokalni i regionalni identiteti), vidljivi elementi pejzaža (spomenička baština, grafiti, arhitektura, ergonimi) (Šakaja, 2003; 2004), gradska ili regionalna toponimija (Crljenko 2008; Šakaja i Crljenko, 2017) te institucionalizacija regionalnih organizacija (udruge, klubovi, škole i sl.) koje svojim postojanjem (i nazivima) upućuju na jače izražen regionalni identitet (Vukosav i Fuerst-Bjeliš, 2015; 2016).

U posljednje su se vrijeme geografska istraživanja usredotočila na istraživanje *privrženosti mjestu* (engl. *place attachment*) te na istraživanja srodnih pojmova *identitet mjesta* (engl. *place identity*) i *osjećaja mjesta* (engl. *sence of place*). Privrženost mjestu definira se kao emocionalna povezanost pojedinca ili zajednice s određenim sociofizičkim okruženjem. Na privrženost utječu protok vremena, različiti društveni akteri koji se pritom mijenjaju te procesi koji pridonose vezama (a koje izrastaju iz bihevioralnih, kognitivnih i afektivnih veza). Privrženost je obično pozitivna. Ona počinje doseljavanjem, a raste kako pojedinci sve više koriste i ulažu u svoja okruženja (posebice domove i susjedstva) (Melem Hajdarović, 2024a). Na taj način privrženost mjestu usko utječe na njihovo identitetsko određenje. Istraživanja identiteta mjesta (ili identitet temeljen na mjestu) podrazumijevaju skupljanje informacija (pozitivnih i/ili negativnih spoznaja ili uvjerenja) o mjestu koji definira vlastiti identitet pojedinca. On otkriva smisao i značenje koje neko mjesto ima u životima njegovih stanovnika, te tako pridonosi konceptualizaciji pojedinaca (predočava njihov identitet). Mjesta se pri tom sagledavaju kao kombinacija fizičkih i kulturnih procesa, specifičnih elemenata i struktura u mjestima te značenja pripisanih mjestima (Groote i Haartsen, 2008). Osjećaj mjesta podrazumijeva privrženost i zadovoljstvo koji proizlaze iz društvene konstrukcije i svojstava mjesta. Koncepti identiteta mjesta, privrženosti mjestu i osjećaja mjesta uvelike su povezani s konceptima formiranja zajednice jer zajednicu povezuju i formiraju geografski prostor i društvene veze. Identitet se u ovoj konstelaciji povezuje s osjećajima slobode i sigurnosti (samoidentifikacija), a jezik uz sličnu ili zajedničku kulturu potiče stvaranje osjećaja zajednice.

1.1.3. Historijska geografija

Naziv termina historijska geografija točno pozicionira ovu geografsku disciplinu između geografije i povijesti te sugerira da iako one pripadaju različitim znanstvenim područjima, imaju zasebne objekte istraživanja te zasebnu metodologiju rada među njima često ima dosta dodirnih točaka²⁶.

Historijsku geografiju danas obično definiramo sintagmom »geografija prošlih razdoblja« (Baker, 1972; 2003; Glamuzina i Fuerst-Bjeliš, 2015), jer ona kroz problemsko propitkivanje stanja u prošlosti u obzir uzima prostornu odrednicu (geografsku dimenziju). Bez analize

²⁶ Kako brojna povijesna istraživanja imaju geografsku dimenziju, tako i neka geografska istraživanja imaju povijesnu dimenziju.

procesa koji su se dogodili u prošlosti, ne možemo objasniti postojeće geografske procese niti zaključiti što je dovelo do te promjene (Vresk, 1997).

Kao zasebna disciplina historijska se geografija izdvojila u drugoj polovici XIX. stoljeća. No kako duže vremena nije imala jasno definirane istraživačke ciljeve i metodologiju rada, dugo je vremena funkcionirala kao (geografska ili povijesna) pomoćna znanost. Svoju jasnu poziciju geografske discipline s jasno definiranim ciljevima istraživanja i metodologijom rada stekla je nakon II. svjetskog rata (Fehn, 1976), odnosno 1969. objavom prvog historijsko-metodološkog priručnika iz historijske geografije *Historische Geographie* H. Jägera. Osim afirmacije historijske geografije Jäger ju je u svojoj knjizi dodatno razdijelio na nekoliko smjerova – opću historijsku geografiju (njezine komponente su historijska fizička, njem. *Historische Naturgeographie* i historijska kulturna geografija, njem. *Historische Kulturgeographie*) te historijsku geografiju pejzaža i historijsku regionalnu geografiju (Vresk, 1997).

Ovo doktorsko istraživanje fundamentalno je historijskogeografsko jer sagledava pojedine kulturne elemente (jezik, identitet i kulturni pejzaž) kroz prostornu prizmu današnje Hrvatske, te kroz vremensku prizmu druge polovice XIX., XX. i poč. XXI. stoljeća. Pritom se ono bavi s dva (od tri) velika interesna područja historijske geografije – istraživanjem stvarnog svijeta u prošlosti te proučavanjem i rekonstrukcijom geografije u prošlosti. Istraživanje stvarnog vanjskog svijeta i njegovih obilježja u prošlosti ustvari je rekonstrukcija (u ovom slučaju regionalnih i državnog) pejzaža koje se temelji na različitoj dokumentaciji i drugim izvorima, a provodi se u kraćim ili dužim vremenskim intervalima. Kraći vremenski intervali mogu uključivati primjenu metode statičkih presjeka (*cross-section*), te sinkronijska istraživanja više različitih područja /regija u istom vremenskom periodu. Statički presjeci su »kratkoročne rekonstrukcije koje odgovaraju određenim povijesnim razdobljima od kojih svako predstavlja posebnu etapu u oblikovanju kulturnoga pejzaža« (Glamuzina, Fuerst-Bjeliš, 2015:16). Kontinuiranom primjenom metode statičkih presjeka može se postići kronološki sistematiziran historijskogeografski pregled neke pojave ili razvoj nekog područja. Duži vremenski intervali obično označavaju uporabu dijakronijske metode kojom se istražuje evolucija točno određenoga procesa koji se na istom prostoru /regiji odvijao kroz duže vremensko razdoblje. Proučavanje i rekonstrukcija geografije u prošlosti podrazumijeva propitivanje stavova ljudi (kako su ljudi u prošlosti doživljavali svijet i/ili pejzaž oko sebe). Istraživanja koja uključuju bihevioristički pristup, koji uvažava mišljenje pojedinca i njegovu reakciju na svijet oko sebe u posljednje su vrijeme sve češća. Takva se istraživanja uglavnom

provode analizom anketa, intervjuja, biografija ili drugih dokumenata koje su pojedinci zapisivali, a iz kojih se iščitava njihovo subjektivno opažanje svijeta oko njih. Rekonstrukcija prošlosti (prirodnoga i kulturnoga pejzaža) obavlja se kad objektivno sagledamo njihove zapise, odnosno stavimo ih u kontekst vremena u kojem su nastala.

Specifičan objekt istraživanja omogućio je historijskoj geografiji razvoj posebnog metodološkog pristupa sačinjenog od deset glavnih metoda. Tri metode koristit će se u sklopu ovoj istraživanja. To su: terensko istraživanje, metoda povratne analize i prilagođena analiza zračnih snimaka. U nekim dijelovima istraživanja one će biti jasno vidljive, a u nekim će se dijelovima ispreplitati. Terensko istraživanje ključna je geografska metoda rada, a historijska geografija ju koristi za istraživanje ostataka kulturnoga pejzaža oblikovanoga u prošlosti. Metoda povratne analize omogućuje retrospektivnu analizu, odnosno omogućuje da se dokumenti iz prošlosti dovedu u međusobni odnos, te se na taj način rekonstruira kulturni pejzaž. Ovom metodom se suvremeni elementi kulturnoga pejzaža mogu povezati s onima u prošlosti. Analiza zračnih snimaka suvremena je metoda znanstvene analize kojom se interpretiraju fotografije pojedinih dijelova Zemljine površine. Ova metoda će biti prilagođena na taj način da će se analiza kulturnog pejzaža provoditi s pomoću razglednica. Razglednice²⁷ i drugi dokumentarni snimci uglavnom su zgodan izvor za istraživanja jer postoji kontinuitet u njihovu izdavanju, stoga se može istraživati evolucija kulturnog ili prirodnog pejzaža jednog područja ili se vršiti usporedna analiza (komparacija) više područja unutar istog vremenskog presjeka.

Osim razvoju historijske geografije, suradnja povjesničara i geografa omogućila je 1970-ih razvoj zasebnog istraživačkog područja – povijesti okoliša (ekohistorije). To je »interdisciplinarno znanstveno područje kojim se bave različite znanstvene discipline: ekologija, biologija, geografija, povijest, geologija, antropologija i mnoge druge iz prirodoslovnoga i društveno-humanističkoga područja« (Glamuzina, Fuerst-Bjeliš, 2015:10) kojemu geografi koji se bave historijskom geografijom mogu dati doprinos istraživanjem kulturne transformacije prirodnog okoliša (čovjekov utjecaj na promjenu prirodnog okoliša), te rekonstrukcijom prirodnog okoliša i kulturnih pejzaža.

²⁷ Više o razglednicama kao izvoru u geografskim istraživanjima u Zupanc (2010) i Melem Hajdarović (2023a).

1.1.4. Kulturni pejzaž

Početkom XX. stoljeća njemački geograf Otto Schlüter definirao je kulturni pejzaž (njem. *Kulturlandschaft*) kao prirodni krajolik koji je modificiran djelovanjem čovjeka (Schlüter, 1928). Temelje njemačke *Landschaftskunde* ubrzo je preuzeo Carl O. Sauer, koji je 1925. u SAD-u objavio članak *Morfologija pejzaža*, kojim je utemeljio školu krajolika, a posljedično i pridonio nastanku kulturne geografije²⁸. Goodall (1987: 56) je kulturnu geografiju definirao kao »granu geografije koja se koncentrira na zajednice i društva na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini, s naglaskom na odnos čovjeka i okoline«, a Šakaja (2008: 293) kao »subdisciplinu usmjerenu na razumijevanje uzajamnih veza identiteta, mjesta i krajolika, i pristup svjestan kulturne određenosti i kontekstualnosti ljudskog djelovanja u prostoru, bilo ono socijalno, ekonomsko ili političko«.

Premda su kultura i njezina pojavnost u prostoru tradicionalno predmet proučavanja kulturne geografije, kulturni pejzaž može biti predmet istraživanja i drugih geografskih subdisciplina, poput historijske ili jezične geografije. Ako se kulturnim pejzažom smatra bilo koji dio geografskog prostora koji je oblikovan međudjelovanjem prirodnih i društvenih utjecaja, postavlja se pitanje koji su to prirodni i društveni utjecaji. Glamuzina i Furst-Bjeliš (2015) ih detaljnije definiraju – prirodne utjecaje kao klimatske i hidrografske značajke, pedološke i geološke strukture, geomorfološka obilježja, te biogeografske posebnosti (biljni i životinjski svijet), a društvene utjecaje kao kulturne, socioekonomske te povijesne i političke elemente. Pritom su za njih kulturni elementi odraz evolucije u napretku (graditeljstva, znanosti, tehnoloških inovacija, duhovne kulture, jezika i identiteta) i sazrijevanju društvenoga sustava. Socioekonomski, prema njima, obuhvaćaju urbani sustav, oblik vlasništva nad zemljištem i materijalnim dobrima te strukturu aktivnoga stanovništva koje na određenom području živi. Oni određuju kako će stanovništvo tog područja biti spretno u upravljanju prirodnim resursima, o čemu i ovisi stupanj i dinamika transformacije prostora. Povijesni i politički uključuju događaje koji mijenjaju državne granice i administrativno-političku organizaciju prostora.

Za rekonstrukciju i analizu kulturnih pejzaža u prošlosti, potrebno je razumjeti ponašanje relevantnih socijalnih skupina – staviti ih u kontekst vremena u kojem su nastale, odnosno shvatiti kako su one percipirale i vrjednovala elemente prirodnoga pejzaža te kako su ga

²⁸ Njegova je škola opstala sve ove godine i danas je poznata pod nazivom »Berklijska škola kulturne geografije«, odnosno, »tradicionalna kulturna geografija« (Šakaja, 2008).

transformirale (Baker, 1972). U svrhu ovog istraživanja to znači utvrditi prostorni identitet stanovništva i promjene u distribuciji njihovih jezika. O problemu pri određivanju distribucije jezika pisali su Silić (2006) i Šakaja (2015). Silić je pisao o lingvistički utemeljenoj distribuciji jezika razlikujući pritom jezik kao standard i kao sustav. Prema Siliću, na jezik gledamo kao na sustav ako se pri distribuciji jezika vodimo jezičnim zakonitostima i normama, onda hrvatski jezik ima tri sustava – kajkavski, čakavski i štokavski. No ako jezik prema Siliću gledamo kao standard, odnosno ako se bavimo normama (kako treba govoriti), onda hrvatski ima samo jedan standard. Taj standard predmnijeva zajedničku povijest, kulturu, književnost i dr. Šakaja (2015) skreće pažnju da geografi distribuciju jezika vrše prema drugim kriterijima – kulturnim, društvenim, političkim, baštinskim i identitetskim. Upravo se svi ti drugi kriteriji i njihov međudodnos dobro vide u kulturnom pejzažu, koji funkcionira kao zrcalo određenog okoliša na temelju kojega se može vršiti rekonstrukcija karakteristika društva u kojem je taj okoliš nastao, a mogu se istraživati i razne uzročno-posljedične veze koje su ga uvjetovale. Jezici su tijekom prošlosti potiskivani ili su doživljavali ekspanziju, a identitetsko određenje njihovih stanovnika pri tom je imalo važnu ulogu.

1.1.5. Jezični pejzaž

Termin *jezični pejzaž* prvi su upotrijebili kanadski lingvisti Landry i Bourhis (1997) koji su ga u svom članku *Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study* definirali kao vidljivost i istaknutost jezika ispisanoga na javnim i komercijalnim znakovima, na određenom teritoriju ili u nekoj regiji. Poslije se utvrdilo da su tim člankom postavljeni temelji nove istoimene sociolingvističke subdiscipline. Do danas se definicija jezičnog znaka dodatno razjasnila te se općenito smatra kako ga sačinjavaju svi jezični znakovi, odnosno natpisi u javnom (češće urbanom, rjeđe ruralnom) prostoru – poput prometnih znakova, natpisnih ploča, uličnih natpisa, naziva dućana, reklamnih oglasa i dr. Backhaus (2007: 66) je jezični znak pobliže opisao kao »bilo koji dio pisanog teksta prostorno definiran okvirom«. Prema njemu to može biti mali komadić papira ispisan rukom ili veliki billboardov oglas, natpisi poput *povuci* i *potegni* na ulazu u dućan, natpisi na otiračima ispred vrata, ali i npr. pločice s botaničkim nazivima biljaka u botaničkom vrtu²⁹.

²⁹ Manji dio istraživanja termin *jezični pejzaž* koristi i u drukčijem, širem, značenju. Primjerice za opis jezične slike na nekom većem geografskom prostoru (Gorter, 2006) ili u nekoj zemlji (Hagen, 1989).

Prva istraživanja jezičnog pejzaža započela su 1970-ih³⁰, no to su bila rijetka pionirska bez sustavnog pristupa istraživanju i suočavala su se s brojnim dvojabama³¹ zbog nedostatka (odnosno nedovoljno razvijene) metodologije istraživanja (Grbavac, 2018). Među tim početnim istraživanjima za geografiju su važna istraživanja Tulpa (1978) i Monniera (1989) koji su proučavali geografsku distribuciju jezika u višejezičnim područjima. Tulp se usredotočio na jezik prikazan na reklamnim panoima u Bruxellesu i otkrio da je distribucija jezika geografski determinirana. U sjevernom dijelu grada, gdje živi flamansko stanovništvo, prevladavaju nizozemski reklamni panoi, dok su u južnom dijelu, gdje živi valonsko stanovništvo, zastupljeni i francuski i nizozemski jezik. Monnier je, s druge strane, ispitivao jezični pejzaž Montreala i utvrdio da postoji povezanost između jezičnog sastava određenog područja i jezika korištenog na znakovima. Otkrio je jasnu vezu između pisanog jezika izvan trgovine i govornog jezika unutar trgovine. No ta rana istraživanja nisu imala sustavan pristup. Nakon objave Landryjeva i Bourhisova rada 1997.³² u značajnijoj je mjeri prepoznat heuristički potencijal istraživanja jezičnog pejzaža te tada započinje prva faza istraživanja. Nju su obilježila istraživanja natpisa u višejezičnim urbanim područjima (SAD, Kanada, Izrael, Nizozemska, Belgija), u sklopu kojih je nastao novi termin – jezični gradski pejzaž (engl. *linguistic cityscape*³³). U tim prvim istraživanjima propitivana je jezična politika i povijesna baština, a istraživanja su se uglavnom bavila popisivanjem pisanih znakova (putokaza, uličnih ploča, natpisa mjesta, natpisa po mjestima, zgradama, institucijama, reklama i dr.) koji su potom kodirani s obzirom na različite varijable koje je istraživač sam izdvojio (npr. jezik natpisa, službena regulativa vezana za uporabu službenih jezika, usporedba broja govornika i jezičnih znakova u prostoru; Ben-Rafael i sur., 2006; Backhaus, 2007; Spolski i Cooper, 1991). U tom su se razdoblju istraživanja usmjerila i na neslužbene i

³⁰ Proučavanje jezičnog pejzaža započelo je 1972. kada je japanski geograf Masai proveo prvo istraživanje jezičnog pejzaža proučavajući jezik koji se koristio na natpisima trgovina, kafića i restorana na području Shinjokua (četvrt Tokyja). Prikupio je podatke iz 3000 uzoraka, fokusirajući se na vrstu jezika, pisma i vrstu djelatnosti koju natpisi predstavljaju. Kroz analizu, Masai je otkrio da su znakovi engleskog jezika prisutniji u Japanu nego bilo koji drugi jezik. Također je otkrio korelaciju između uporabe jezika i aktivnosti. Na primjer, japanski barovi i tradicionalne aktivnosti uglavnom su koristili japanski, dok su kineski restorani koristili kineski, a kafići i restorani često su se odlučili za engleska imena (Backhaus, 2007). Godina objave ovoga rada smatra se početkom istraživanja jezičnog pejzaža.

³¹ Poput: kako tretirati jezične znakove koji sadrže više jezika (miješanje jezika na istom znaku), kako tretirati nazive brendova (obično na engleskom jeziku).

³² Njihov rad prekretnica je i u metodološkom smislu jer su osim promatranja znakova u istraživanje uključili i njihovu percepciju (kod frankofonih srednjoškolaca u Quebecu). Danas se smatra da je početna faza trajala do 1997., odnosno do objavljivanja Landryjeva i Bourhisova članka, kojim je ova sociolingvistička subdisciplina usustavljena. Objavljivanjem njihova rada započinje prva faza istraživanja, a objavom zbornika radova *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery* (eds. Shohamy, Gorter, 2009) započinje druga faza (još uvijek u tijeku) (Grbavac, 2018).

³³ U hrvatskom jeziku za *cityscape* nemamo spretniji terminološki ekvivalent od termina *gradski pejzaž*.

transgresivne natpise (Radaviciute, 2017), a neka su fokus istraživanja pomaknula s javnog prostora na novine, posjetnice i druge tiskovine (Itagi i Singh, 2002).

Landry i Bourhis su jezični pejzaž tretirali kao *označitelja* (semiotička teorija Ferdinanda de Saussurea; de Saussure, 2000) relativne moći i statusa jezičnih zajednica koje nastanjuju pojedini teritorij, te kao onog koji pruža podatke o važnim informacijskim i simboličkim funkcijama jezika dotične zajednice. Da bi jezični znak imao smisla mora biti smješten na pravo mjesto. U tom slučaju jezični je znak *označitelj* koji se odnosi na *označenika* odnosno na neko poduzeće, ulicu i sl. Saussureovu označitelju i označeniku (označenomu), američki filozof Charles S. Peirce pridružuje i treći entitet – *interpretatora* (čitatelj/slušatelj) koji svojom interpretacijom povezuje označitelja i označenika te sam određuje kako će percipirati pojedini znak (Atkin, 2013). Tako uz sadržaj jezičnih znakova bitan postaje i način na koji konzumiramo jezične znakove. Neka od istraživanja u tom razdoblju (Ben-Rafael et al., 2004 i 2006) pokazala su da osim težnje da se jezičnim znakovima izrazi vlastiti identitet (te tako javnosti predstavi sebe) postoji i drukčija motivacija. Tako ekonomski interesi postavljača jezičnih znakova mogu biti važniji od javnog izlaganja vlastitih identitetskih obilježja (racionalni faktori bitniji su od identitetskih jer se potencijalne klijente želi privući njima privlačnijim jezičnim znakovima), a na postavljanje jezičnih znakova utječu i politički odnosi (osobito u sredinama gdje su društveno-politički odnosi osjetljivi) (Melem Hajdarović, 2023).

U drugoj fazi uglavnom prestaje do tada često dokumentiranje jezičnih znakova te se fokus istraživanja usmjerava prema semiotičkom spektru. Iako se istraživanja usmjeravaju i prema neverbalnim znakovima ona uglavnom ne zamjenjuju pisane natpise, nego ih dopunjuju. Scollon i Wong Scollon (2003)³⁴ područje istraživanja šire na multimodalne (zvučne, pokretne) znakove. Njihov istraživački pristup polazi od stava da znakovi svoje značenje dobivaju tek kad ih stavimo u suodnos s drugima te kad pritom u obzir uzmemo njihovo socijalno i materijalno okruženje. Stoga se istraživanja u ovoj fazi često odnose na politiku (nacionalnu, regionalnu, lokalnu), jezičnu politiku, sociologiju, demografiju i razne gospodarske djelatnosti (privredu, turizam, trgovinu) te se koriste dvjema različitim perspektivama društvenih odnosa (izvora postavljanja znakova), porukama koje dolaze iz službene domene (dakle odozgo prema dolje; engl. *top-down*) i iz privatne domene (dakle, odozdo prema gore; engl. *bottom-up*).³⁵ Jezični pejzaž promatra se kao stanje (kvantifikacija

³⁴ Prvi su upotrijebili termin geosemiotika, kohiponim terminu jezični pejzaž.

³⁵ Neki autori u istu svrhu koriste drugačije engleske termine – npr. *from above* i *from below* (Coupland, 2010) ili *in vitro* (autori su predstavnici vlasti) i *in vivo* (autor su stanovnici) (Calvet, 1994). Terminologija izvora iz društvene / privatne domene preuzeta je od Stolac, 2017)

jezičnih znakova i objašnjavanje kako se oni uklapaju u prostor u kojem se nalaze) i kao proces (planiranje jezičnih znakova). U fokus istraživanja dolazi semiotika mjesta (Barni i Bagna, 2008, engl. *place semiotics*), semiotički pejzaž (engl. *semiotic landscape*), zvučni znakovi (engl. *soundscape*), kožni pejzaž (engl. *skinscapes*, *body semiotics*; Peck i Williams, 2019) slike na digitalnim zaslonima (npr. videozidovi), pomični znakovi (na autobusima, tramvajima ili na odjeći i torbama prolaznika), mirisi, taktilna komunikacija, jezični pejzaž interneta, QR kodovi i mrežne adrese (uglavnom vezani uz turističke destinacije, kulturna dobra te kulturne i sportske događaje; Blommaert, 2016), pa čak i brojni, sve popularniji, neabecedni simboli i emotikoni te razni drugi interaktivni i multimodalni načini komunikacije (Shohamy i Waksman, 2009). Radovi se bave i pitanjima osobnog, kolektivnog i nacionalnog identiteta, jezičnom politikom, te šire teorijski i metodološki okvir subdiscipline³⁶. U ovoj se fazi javljaju i istraživanja jezičnog pejzaža u Hrvatskoj – u Osijeku (Gradeček- Erdeljić i Zlomislčić 2014), Rijeci (Rončević 2019; Stolac Hlavač, 2021), Zadru (Oštarić 2020) i Sinju (Jelena 2022). U ovoj fazi jezični pejzaž je postao multidisciplinarno područje kojim se bave znanstvenici iz različitih područja znanosti.

Iako su geografi prvi počeli istraživati jezični krajolik, danas se njime rijetko bave. Među rijetkim geografskim istraživanjima je istraživanje marketinških krajolika Maruani i Amit-Cohen (2013) te istraživanje Hannuma (2022) jezičnog pejzaža u Galiciji. Maruani i Amit-Cohen (2013) su istraživali oglase za nova stambena naselja kako bi razumjeli koliko je pejzaž povezan s nazivima investicija u stanogradnji. Proveli su komparativnu semiotičku kvantitativnu analizu oglasa, usredotočujući se na jednu specifičnu komponentu: naziv projekta. Istraživanje je pokazalo da je pejzaž donekle (relativno) važan te je identificiralo implikacije i asocijacije koje nazivi stambenih naselja općenito izazivaju kod potencijalnih kupaca. Hannumovo (2022) istraživanje zadire dublje u jezični pejzaž, ispitujući kako jezik predstavlja imaginarni pejzaž španjolske regije Galicije. Hannum je intervjuirao galicijske učitelje i otkrio jasnu vezu između jezika i pejzaža. Oboje služe kao temeljni simboli identiteta, ističući pritom kako galicijski jezik utjelovljuje prikaz imaginarnog pejzaža.

Premda istraživanja jezičnog pejzaža danas nisu toliko zastupljena među geografima, ona su itekako za njih bitna. Ne samo da takva istraživanja pridonose geografiji širenjem baze znanja o jezičnim pejzažima, području koje je u geografiji nedovoljno istraženo. Nego analiza jezičnog krajolika (povijesnog i sadašnjeg), nudi uvid u brojna neodgovorena pitanja s kojima

³⁶ Vidi *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery* (ur. Shohamy, E. i dr.), 2009.

se geografi susreću u svojim istraživanjima. Istraživanja jezičnog pejzaža mogu otkriti obrazovnu, ekonomsku, etničku i jezičnu strukturu stanovništva, ukazati na migracije stanovništva (kao rezultat migracija stanovništva, mnogi gradovi postaju višejezični), pomoći pri analizi prostorne distribucije stanovništva, te osvijetliti razne druge demografske karakteristike određenog područja. Istražujući različite karakteristike jezičnog pejzaža stječe se i uvid u dinamiku jezičnog i prostornog identiteta istraživanog područja. S praktičnog gledišta, rezultati istraživanja jezičnog pejzaža mogu utjecati na razvoj jezične politike i međukulturalno razumijevanje u istraživanim prostorima. Veliku ulogu u međukulturalnom dijalogu imaju lokalne državne institucije koji upravljanju višejezičnošću u svojoj regiji. Njih bi razumijevanje rasprostranjenosti i uporabe različitih jezika trebalo usmjeriti k ostvarenju inkluzivnih, višejezičnih okruženja i međukulturalnog dijaloga, u skladu s jezičnim potrebama lokalnog stanovništva.

Jezični se pejzaž pokazao odrazom identiteta u svim zajednicama. No posebice je zanimljivo njegovo istraživanje u višejezičnim zajednicama. Kako na njega utječu brojni faktori (udio nacionalnomanjinskog stanovništva, političke i gospodarske promjene), s protokom vremena i on se mijenja. Naravno suvremen jezični pejzaž obično se jednostavno istražuje i to terenskim radom. Obično se radi o istraživanju kulturnog pejzaža, odnosno javnog prostora u središtima naselja (uglavnom urbanih naselja Ben-Rafael, 2009; Miles, 2007) jer se smatra da je upravo tamo koncentracija jezičnih znakova najveća, jer je i interakcija ljudi i diseminacija kultura na tom prostoru najveća. Velika većina svih istraživanja jezičnog pejzaža sinkronijskog su pristupa. Dijakronijski pristup u istraživanja jezičnog pejzaža vrlo je rijedak (Spolsky i Cooper, 1991; Backhaus, 2005; Rončević, 2019), a dio istraživanja tek ga se dotiče (Gradeček-Erdeljić i Zlomislić 2014). Je li zato što je potrebna domišljatost da bi se došlo do izvora za povijesni dio istraživanja nije poznato. No jedan od najboljih izvora za dijakronijska istraživanja svakako mogu biti stare razglednice ili neki drugi dokumentarni snimci.

Prve razglednice naših gradova potječu iz osamdesetih godina prethodnog stoljeća, što znači da preko 150 godina razni fotografi, amateri ili profesionalci, snimaju fotografije raznih naših mjesta i događaja. Većina tih fotografija ostala je u privatnim albumima, no nekolicina je objavljena na razglednicama. Razglednicama se dugo umanjivao značaj jer su smatrane objektima prolazne vrijednosti bez ozbiljnije svrhe, namijenjene intimnoj komunikaciji najčešće među prijateljima i obitelji. Njihova popularnost proizlazila je iz toga što su svojim vizualnim prikazom utjecale na svoje promatratelje. Njihova popularnost i danas je značajna, samo se promijenila interesna skupina. Nekadašnje široke mase zamijenio je užu krug

stručnjaka i znanstvenika koji razglednicama pristupaju kao materijalnom vizualnom resursu koju pruža višeslojne podatke, ovisno o predmetu istraživačkog interesa, za mnoga multidisciplinarna istraživanja. Razglednice su na neki način na svojim slikovnim dijelovima arhivirale pojedine prostore (zanimljive vedute, pejzaže) i značajnije događaje iz javnog života (aktualni događaji, kraljevski posjeti, portreti, izložbe i sl.) (Bogavčić, 2015).

Geografija također pokazuje interes za stare razglednice i tretira ih kao specifičan vizualni izvor namijenjen brojnim geografskim istraživanjima, među kojima bi najzastupljenija mogla biti ona s područja kulturne, historijske i jezične geografije. Iako su se razglednice sa slikama pejzaža uglavnom tiskale s namjerom da postanu turistički suveniri, njihov komunikacijski aspekt geografima danas svjedoči o rasporedu urbanog/ruralnog prostora (s posebnim naglaskom na kulturne objekte) te o načinu na koji se jezik materijalizirao u prostoru tijekom vremena (Melem Hajdarović, 2023a).

1.1.6. Vremenski i prostorni obuhvat istraživanja

Istraživanje obuhvaća vremensko razdoblje od 1835. do danas, a kod definiranja početne godine istraživanja veliku ulogu ima periodizacija tijeka Hrvatskog narodnog preporoda. Prema Stančiću (2008) Hrvatski narodni preporod obuhvaćao je razdoblje od kraja XVIII. stoljeća do sredine XIX. stoljeća, točnije razlikuju se pripremno razdoblje (1790–1835) s njegovim neposrednim pripremnim razdobljem (1830–1835) te puno preporodno razdoblje (1835–1848). Dakle istraživanje počinje usporedno s početkom punog preporodnog razdoblja kada s organiziranim radom započinje hrvatski preporodni pokret³⁷ – Ilirski pokret, te kada Gaj pokreće svoje Novine i Danicu. Vrhunac nacionalnog pokreta započeo je s revolucijom u ožujku 1848., a kraj je doživio 1850-ih s početkom Bachova apsolutizma. Bez obzira na kraj hrvatskog preporodnog pokreta, istraživanje se nastavlja do suvremenog razdoblja, te su na taj način moguće komparacije pojedinih povijesnih i suvremenog razdoblja te rekonstrukcije i evolucije pojedinih procesa i kulturnog pejzaža.

Hrvatski narodni preporod ima izuzetnu važnost za jezično i identitetsko određenje moderne hrvatske nacije. Stoga bi ga svako ovakvo istraživanje trebalo na neki način uključivati.

³⁷ Stančić (2008) upozorava na distinkciju između pojmova Hrvatski narodni/nacionalni preporod i preporodni pokret. Hrvatski narodni preporod početna je faza oblikovanja suvremene hrvatske nacije, odnosno modernog građanskog društva, dok je Ilirski pokret (hrvatski preporodni pokret) javni oblik tog procesa, odnosno oblik organiziranog djelovanja kojemu je cilj promicanje i ostvarenje tog procesa.

Prostorni obuhvat istraživanja teritorij je današnje Republike Hrvatske. Dakako tijekom vremena ono što je danas teritorij Republike Hrvatske nije bio prostor kakav je danas. Premda je već početkom XIX. stoljeća današnja Hrvatska bila ujedinjena pod okriljem Habsburške Monarhije,³⁸ upravno je bio podijeljena. Tako su tradicijske regije Hrvatska, Slavonija i Međimurje bile pod upravom ugarskog, a Istra i Dalmacija su bile pod upravom austrijskog dijela Monarhije. Vojna krajina (dio današnje tradicijske regije Slavonije) bila je pod izravnom upravom Beča, a Rijeka s Primorjem (kao *corpus separatum*) pod izravnom upravom Budimpešte. Iako je Sjeverna Hrvatska bila nositelj državnopravnog kontinuiteta trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, njezina stvarna samostalnost temeljena na municipalnim pravima bila je svedena na autonomiju, a pritisak ugarskog plemstva bio je i u političkom smislu i u pogledu mađarizacije izuzetno jak (Stančić, 2008). Stoljetna rascjepkanost Hrvatske i *de facto* svakodnevno funkcioniranje kroz tradicionalne regije oblikovalo je identitet i jezik njihova stanovništva. Identitet se izražavalo kroz njegovu prostornu karakteristiku (dalmatinski, istrijanski, slavonski), a jezična se slika dodatno komplicirala kombinacijom narodnog jezika te politikama germanizacije i mađarizacije.

S obzirom na početnu rascjepkanost hrvatskog teritorija, onaj dio geografske analize koji se odnosi na ta razdoblja bit će oblikovan kroz tradicijske regije. Svaka tradicijska regija podloga je na kojoj se odvijaju različiti prirodni, socijalni, povijesni, ekonomski i kulturni procesi koji na njoj donekle uvjetuju i preklapanje različitih kultura, a time i njihovih identiteta i jezičnih karakteristika. Tradicijske su regije vrlo bliske povijesnim regijama. Prema Fuerst-Bjeliš (1996) tradicijska je regija rezultat dugotrajnoga razvoja identiteta povezanoga s teritorijalnošću, a osnovne su im odrednice regionalna svijest i osjećaj regionalne pripadnosti (proizlazi iz suživota, odnosno zajedničke egzistencije). Svaku analizu tradicijske regije prema Fuerst-Bjeliš (1996) treba interpretirati kroz tri kriterija: kriterij prirodne sredine³⁹, teritorijsko-organizacijski kriterij⁴⁰ i sociokulturni kriterij⁴¹. Stoga će se

³⁸ Prostor je oblikovan po završetku napoleonskih ratova 1813. i odlukama Bečkog kongresa 1815.

³⁹ Podrazumijeva elemente prirodne sredine (orografski, hidrogrfski i klimatsko-ekološki) koji se izravno odražavaju na prostorni obuhvat tradicijske regije, tip gospodarstva i tip naselja (Fuerst-Bjeliš, 1996).

⁴⁰ Podrazumijeva da je na određenoj teritorijalnoj jedinici organiziran prostor. Oba ta faktora utječu razvoj individualnoga i kolektivnoga osjećaja zajedništva i pripadnosti. Ovisno o tome koliko će ta teritorijalna jedinica biti stabilno organizirana razvit će se snažniji ili manje snažan osjećaj regionalnog identiteta. Stabilna organizacija pridonosi razvoju snažnog regionalnoga identiteta, te posljedično jasno definirane tradicijske regije, dok nestabilna organizacija (česte promjene upravnoga i političkog uređenja, npr. u pograničnim područjima) pridonosi slabo izraženom osjećaju regionalnog identiteta (Fuerst-Bjeliš, 1996).

⁴¹ Podrazumijeva skupinu kulturnogeografskih obilježja koji su oblikovali identitet tradicijske regije, odnosno kulturni pejzaž s njegovim elementima materijalnoga (npr. tip naselja, svjetovna i sakralna arhitektura, agrarni pejzaž) i nematerijalnog karaktera (toponimija i govor, odnosno dijalekt) (Fuerst-Bjeliš, 1996).

tradicijskim regijama za vrijeme uprave Habsburške Monarhije i Austro-Ugarskog Carstva (1867–1918) pristupati na taj način.

Raspadom Austro-Ugarskog Carstva 1918. Hrvatska je teritorijalno postala uglavnom cjelovita (barem od sredine XX. stoljeća), iako nije bila samostalna. Tijekom XX. stoljeća ona će biti dio raznih političkih zajednica – Države Slovenaca, Hrvata i Srba (29. listopada – 1. prosinca 1918⁴²), Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (1. prosinca 1918. – 1921⁴³), Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921–1929), Kraljevine Jugoslavije (1929–1941) u sklopu koje je Hrvatska bila teritorijalno organizirana i u Banovinu Hrvatsku (1939–41), Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945), Demokratske Federativne Jugoslavije (1945), Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1945–1963), Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1963–1991) i Republike Hrvatske (od 1991). Detaljnije o upravno-teritorijalnom ustroju Hrvatske 1918–1992. pisao je Klemenčić (1996).

1.2. Odnos jezika i prostornoga identiteta u znanstvenim istraživanjima – pregled (multi)disciplinarnih pristupa

24

Premda simbioza jezika i identiteta traje od samih početaka ljudskoga društva, većina istraživanja njihova međuodnosa započela je u XIX. stoljeću, kad je svijest o njihovoj povezanosti postala raširenijom i kad su pri definiranju identiteta nacionalni tiskani jezici, dakle oni koji imaju pisanu potvrdu, zauzeli ključnu ideološku i političku ulogu (Anderson, 1990). To je razdoblje početaka narodnih preporoda i nacionalnih buđenja u Europi. Od tada su jezik i identitet predmet istraživanja brojnih znanosti, od kojih svaka ima svoje specifične objekte i ciljeve istraživanja te svoju metodologiju rada.

Istraživanja uporabe jezika i prostornoga identiteta te njihova međuodnosa omogućuju da se kao objekti proučavanja pojavljuju u lingvistici, geografiji, antropologiji, etnologiji, sociologiji, psihologiji i filozofiji. Sukladno tomu, javljaju se brojni termini koji su ishodišno nastali u jednoj disciplini, ali se zbog multidisciplinarnosti pojma rabe i u drugim disciplinama⁴⁴. Cilj je pregled područja koja su se bavila istraživanjem uporabe jezika i

⁴² Hrvatska je bez Istre, Međimurja i Baranje.

⁴³ Hrvatska je Rapallskim ugovorom 1920. ostala bez Istre (izuzev općine Kastav) te otoka Cresa, Lošinja, Lastova, Palagruže (s pripadajućim manjim otocima) i grada Zadra, a Rimskim ugovorom iz 1924. ostala je i bez Rijeke.

⁴⁴ Detaljnije o problemu terminologije pisala sam u poglavlju 1.1.1. Istraživanja jezika u geografiji i dodir s drugim disciplinama.

prostornoga identiteta u širem smislu te posebno položaja i pristupa njihovom istraživanju u historijskoj geografiji.

1.2.1. Metodologija rada

Analiza je provedena pretraživanjem znanstvenih radova kojima je objekt istraživanja usmjeren na povezivanje identiteta i jezika indeksiranih u okviru međunarodnih platforma WoSCC i Scopus te hrvatskih nacionalnih platforma Hrčak i CroRIS da bi se dobila detaljnija slika stanja područja u Hrvatskoj. S obzirom na multidisciplinarnost istraživane tematike pregled stanja područja proširen je i na druge geografske subdiscipline (jezičnu geografiju, geolingvistiku, kulturnu i političku geografiju), ali i na radove geografiji susjednih disciplina – lingvistiku, etnologiju, antropologiju i sociologiju. Ovisno o disciplini koja je u radu zastupljena mijenjaju se i izvori i metode znanstvenoga rada.

Pretraživanje je izdvojilo uzorak od 124 rada objavljena u razdoblju od 1937. do 2020. Radovi su pretežno napisani (objavljeni) na engleskom jeziku, premda su autori iz različitih država, odnosno s različitih govornih područja, te na hrvatskom jeziku. Većina radova, njih 71, empirijskoga je karaktera, a 53 su teorijskoga ili metodološkoga karaktera. Svi su radovi analizirani s obzirom na vrijeme objavljivanja, korištenu metodologiju, vrijeme obuhvaćeno istraživanjem te s obzirom na ishodišnu disciplinu. Posebno je provedena analiza kojom su u međuodnos dovedeni vrijeme objavljivanja članka te objekt istraživanja i primijenjena metodologija rada, koja je pokazala da postoje tri karakteristična razdoblja tijekom kojih se razvijaju metode rada i mijenjaju objekti istraživanja.

Posebna je pažnja usmjerena na 49 radova historijskogeografskoga karaktera. Radovi su analizirani s obzirom na vrijeme objavljivanja i autore. Pri tome su se nastojali definirati karakteristični klasteri prema objektu njihova istraživanja. Odnos jezika i identiteta u pretraženim istraživanjima grafički se prikazao s pomoću mrežnih grupa, odnosno metodom analize društvenih mreža (NodeXL Basic).

1.2.2. Periodizacija radova sa specifičnim metodološkim karakteristikama

Istraživanje je pokazalo da postoje tri karakteristična razdoblja tijekom kojih su se mijenjali objekti istraživanja i metodologija rada. To su razdoblja: 1950. – 1979., 1980. – 1999. i 2000. – 2020.

Razdoblje 1950. – 1979.

Radovi koji su nastali u najstarijem razdoblju uglavnom su teorijski (Bottiglioni, 1954; Wagner, 1966; Carvalho, 1962; Breton, 1975; 1976). Rjeđe su empirijski, a pritom se uglavnom koriste deskriptivnim i analitičkim pristupom. Objekt istraživanja najčešće je uporaba jednoga od većih svjetskih jezika (Delgado, 1962; Tyler, 1964), čiji razvojni put i prostorni raspored autori opisuju u radu. Metodologija rada također je jednostavna, a obično uključuje korištenje rezultata i raspravu o već objavljenim radovima iste ili slične tematike (geografske ili s drugih područja znanosti). Tijekom ovoga razdoblja geografi u Velikoj Britaniji započeli su istraživanja velškoga jezika (Williams, 1937; Rees, 1947; Williams, 1950; Thomas, 1956). Rezultati su pokazali prostornu redukciju uporabe velškoga jezika i broja govornika tijekom XIX. st. Areal je sveden uglavnom tek na ruralno područje u odnosu na prevladavajući većinski areal engleskoga jezika. U ovom razdoblju javljaju se i istraživanja koja etničku pripadnost i jezik vezuju uz formiranje identiteta (međugrupne pripadnosti) (Giles, 1977a; 1977b) i radovi koji identitet promatraju kroz međuodnos religije, jezika i nacionalnosti (Williams, 1979).

Razdoblje 1980. – 1999.

Radovi nastali u srednjem razdoblju rjeđi su (Williams, 1988; 1996). Uglavnom su rezultat nastavljenih napora britanskih stručnjaka u istraživanju velškoga jezika (Aitchison i Carter, 1985; 1988; 1994; Baker, 1985), ali pojavljuju se i istraživanja keltskoga jezika (Withers, 1984). Kao izvor podataka najčešće se koristi službena popisna statistika te razna izvješća vezana uz uporabu jezika u obrazovnom sustavu (osobito u istraživanjima manjinskih jezika). Nastavljaju se istraživanja etnolingvističkoga identiteta (Gudykunst, 1989).

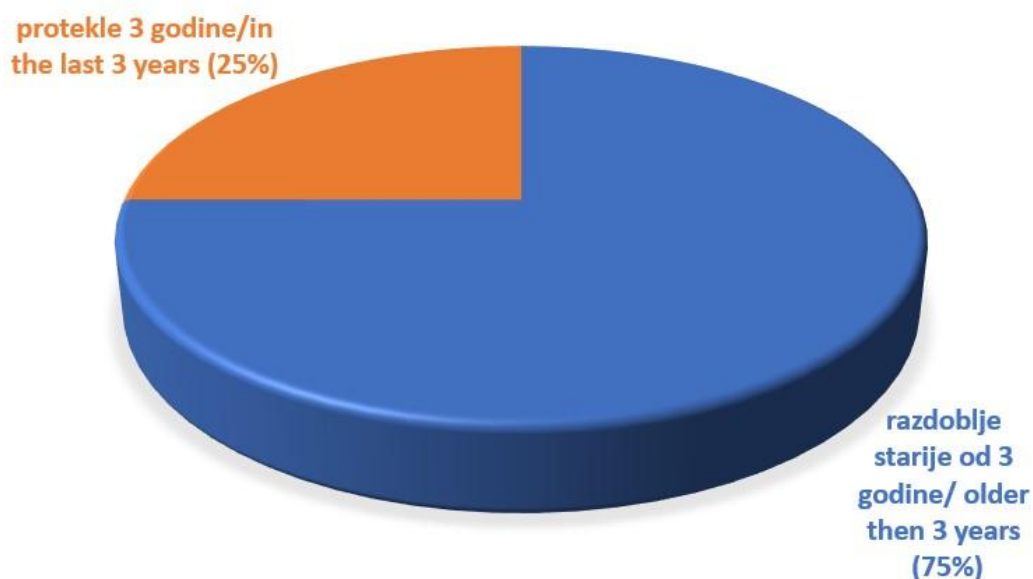
Razdoblje 2000. – 2020.

Radovi nastali u suvremenom razdoblju rijetko su teorijskoga (Jordan, 2007; 2011), a češće empirijskoga tipa. Objekt istraživanja specijaliziran je i najčešće usredotočen na istraživanja uporabe određenoga jezika ili nekoga njegova obilježja. Takva su primjerice istraživanja uporabe domorodačkih jezika (Meléndez Guadarrama, 2018; Knapp, 2019) i istraživanja jezične raznolikosti na području jedne države (npr. Indije, Kalra i Ashok, 2019). Suvremena istraživanja uglavnom su orijentirana na jezično-identitetska pitanja, tako Segrott (2001), primjerice, u istraživanja velškoga jezika uvodi novu dimenziju i istražuje utjecaj velškoga jezika na identitetsko određenje Velšana koji žive u Londonu, a Johnson (1992) ulogu jezika i obrazovanja u procesu nacionalnoga buđenja. Jezično-identitetska istraživanja hrvatskoga

prostora proveli su Greenberg (2005) i Jordan (2018) koji su analizirali raspad »srpskohrvatskog« jezika i njegov utjecaj na formiranje identiteta, Balenović i Klobučar (2011) analizirale su kulturološke dodire talijanskoga i hrvatskoga jezika, a Brešan Ančić (2015) istražila je ulogu njemačkoga jezika u političkom životu Dalmacije početkom XX. st. te odnos prema težnji stanovništva za uvođenjem službenoga hrvatskog jezika.

Metodologija rada i izvori istraživanja razlikuju se tijekom svih tih razdoblja. U početku su česti tradicionalni (kvantitativni) izvori kao što su službena popisna statistika i izvještaji o uporabi jezika u obrazovnim sustavima, no s vremenom se uz njih dodatno počinju koristiti različite kvalitativne metode uključujući anketne upitnike (Grbić, 1994; Balenović i Klobučar, 2011), dubinske intervjuje (Segott, 2001) te istraživanja toponima na kartama ili na terenu (Crljenko, 2008; Coupland, 2010; Fuerst-Bjeliš, 2011; Šimunović, 2011; Crljenko i Zupanc, 2016; Šakaja i Crljenko, 2017; Fuerst-Bjeliš i Vukosav, 2018). Također se češće koriste i analiziraju neformalni izvori poput novinskih članaka i/ili autobiografskih zapisa (Novak, 2012), rječnika, pravopisnih priručnika, monografija (Greenberg, 2005), telefonskih imenika (Šakaja, 2003), starih razglednica (Zupanc, 2010) i sl.

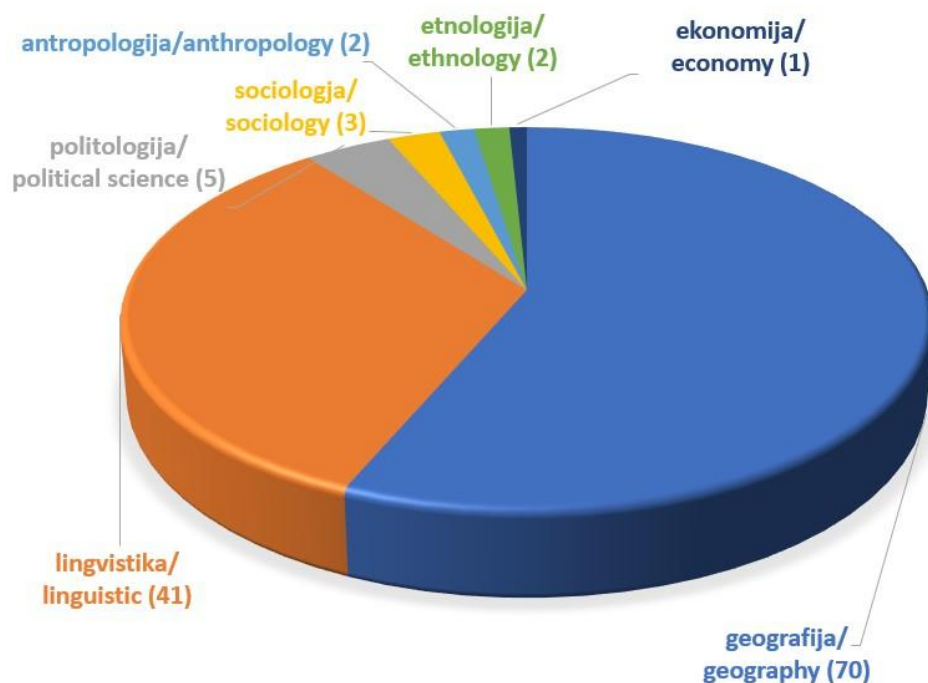
Pri tome se može utvrditi da se 75 % radova bavi istraživanjem prošloga razdoblja, a 25 % bavi se novijim razdobljem (unatrag nekoliko godina) (slika 1). Upravo ovakvi odnosi ističu važan položaj historijske geografije u istraživanjima odnosa jezika i identiteta.

Sl. 1. Stanje područja s obzirom na vremenski obuhvat istraživanja

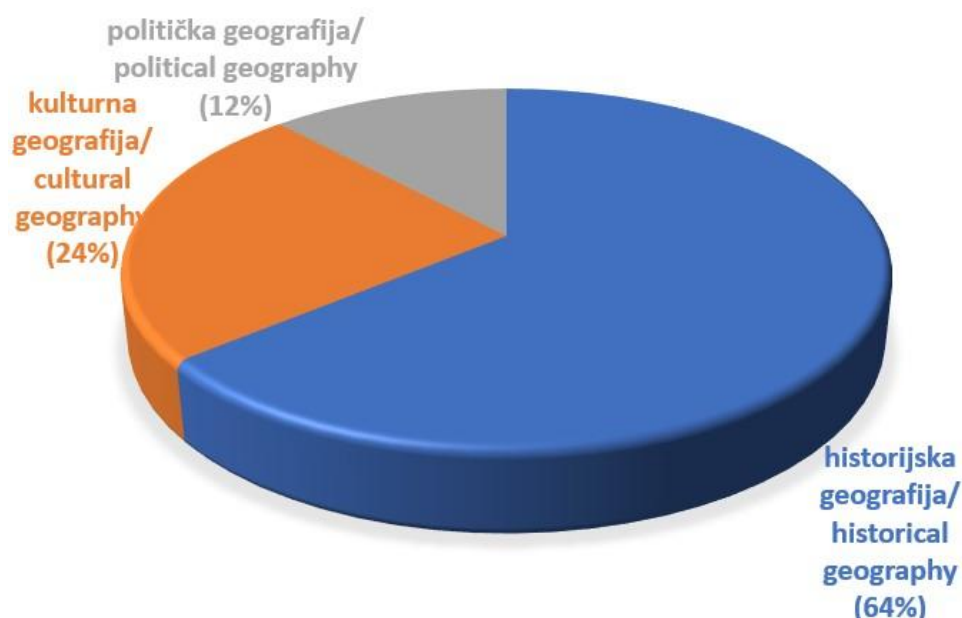
1.2.3. Pregled stanja područja u znanstvenim disciplinama i geografskim subdisciplinama

Stanje područja prema ishodišnoj disciplini (slika 2) pokazalo je da najveći broj radova pripada geografskom korpusu znanja, njih 70. Nešto manje, 41, pripada lingvističkom korpusu znanja. S područja politologije 5 je radova, sociologije 3 rada, a po 2 su iz antropologije i etnologije. Jedan rad pripada području ekonomije.

Sl. 2. Stanje područja prema ishodišnom znanstvenim disciplinama

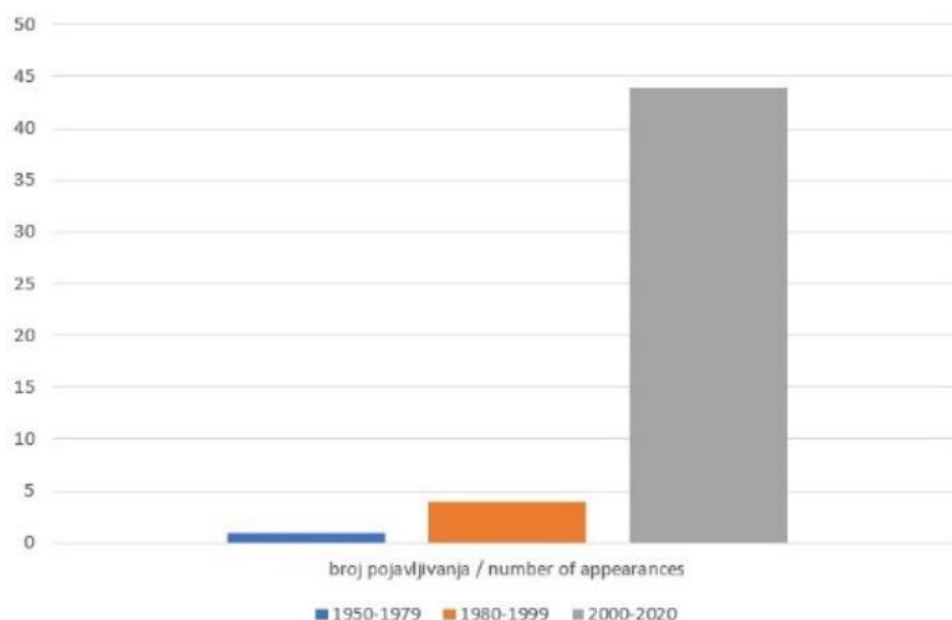
Ako se izdvoje samo geografski radovi i razvrstaju prema geografskoj subdisciplini (slika 3), pokazuje se da 64 % radova pripada historijskoj geografiji, 24 % kulturnoj geografiji, a 12 % političkoj geografiji.

Sl. 3. Stanje područja prema ishodišnim geografskim subdisciplinama

1.2.4. Pregled stanja područja u historijskogeografskim istraživanjima

Ako izdvojimo historijskogeografske radove (slika 4) istraživanje pokazuje da njihov broj s vremenom raste. Tijekom najstarijega razdoblja objavljen je samo jedan rad, tijekom srednjega razdoblja objavljena su 4 rada, a u suvremenom su razdoblju objavljena njih 44. To je jasan pokazatelj kako je odnos uporabe jezika i prostornoga identiteta kao objekta istraživanja u historijskoj geografiji sve prisutniji. Također, vidljivo je da se s obzirom na objekt istraživanja među historijskogeografskim radovima izdvajaju 3 klastera – jezični, identitetski i jezično-identitetski. Jezični klaster čine istraživanja koja kroz historijskogeografsku prizmu uglavnom sagledavaju jezični pejzaž (Coupland, 2010; Grbavac, 2013; Gradečak-Erdeljić i Zlomislić, 2014; Meléndez Guadarrama, 2018; Kehrein, 2019), identitetski klaster čine istraživanja koja se na razne načine bave istraživanjima prostornih (regionalnih) identiteta (Šakaja, 2003; Fuerst-Bjeliš, 2011; Vukosav i Fuerst-Bjeliš, 2015; Fuerst-Bjeliš i Vukosav, 2018), a jezično-identitetski klaster čine istraživanja međuodnosa jezika i identiteta u nekom prostoru, u točno određenom prošlom razdoblju (Segrott, 2001; Greenberg, 2005; Scoti Jurić, 2007; Šakić i Kotrla, 2007; Melnytska, 2016; Jordan, 2018).

Sl. 4. Stanje područja s obzirom na pojavnost historijskogeografskih radova u sklopu identitetsko-jezičnih istraživanja

U sklopu jezično-identitetskoga klastera posebno se ističe skupina radova čiji je objekt usredotočen na istraživanja jezičnoga elementa karte – geografskih imena (toponima). Toponimi su odraz kulturnoga miljea unutar kojega su nastali, o kojemu svjedoči i jezik (zajednice) kojim su na kartama ispisani (za područje Hrvatske uglavnom: talijanski, njemački, latinski i hrvatski). Karte su važan izvor historijskogeografskih istraživanja jer razvoj Hrvatske prikazuju kroz prostornu i vremensku odrednicu te tako svjedoče o značenju hrvatskih tradicijskih regija koje se s vremenom mijenjalo. Toponimiju i njihova (simbolična) značenja na starim kartama Hrvatske istraživali su Fuerst-Bjeliš (2000; 2011), Faričić (2003; 2007; 2011), Mlinarić i dr. (2012), Juran i dr. (2019), a toponimiju je u starim atlasima istraživala Crljenko (2016; 2018). Dio istraživanja usredotočio se i na istraživanje endonima i egzonima te na njihovo sistematiziranje i kvantificiranje (Crljenko, 2017).

Izvori istraživanja slični su onima na području ostalih disciplina geografije i drugih područja, no metodologija rada nužno je drukčija. Početna analiza službene popisne statistike (Breton, 1979) i kartiranja eventualnih promjena u prostoru (Knapp, 1987) premda još uvijek prisutna, uglavnom je prevladana. Metodologija istraživanja s vremenom je postala složenija. Suvremeni radovi iz, primjerice, jezičnoga historijskogeografskog klastera često dekodiraju

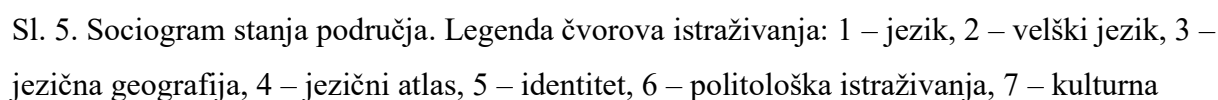
znakove u pejzažu te analizom njihovih varijabla (s pomoću statističkih programa npr. Statistical Package for Social Science) dolaze do odgovarajućih zaključaka. Dio tih radova prilikom dekodiranja znakova pažnju pridaje i primjeni metoda bottom-up / top-down (Coupland, 2010; Gradečak-Erdeljić i Zlomislić, 2014) koje upućuju na podrijetlo jezičnih znakova u pejzažu. U historijskogeografskim istraživanjima uglavnom se koriste analize statičkih presjeka (cross-section) i dugovremenske analize. Dugovremenske analize često kombiniraju neki od službenih statističkih izvora i kvalitativne metode, poput dubinskoga intervjua, anketiranja, promatranja sudionika i sl. (Segrott, 2001; Siebenhütter, 2019; Kulyk, 2019) te analizu nekih službenih baza podataka (Sudski registar, Registar udruga, Registar poslovnih subjekata) (Vukosav i Fuerst-Bjeliš, 2015).

1.2.5. Rezultati

Rezultati pregleda stanja područja pokazali su da je interes za istraživanje uporabe jezika i odnos jezika i prostornoga identiteta s vremenom sve veći. Sve jezične, identitetske i jezično-identitetske teme karakterizira naglašena multidisciplinarnost, stoga je diversifikacija izrazita, ne samo u drugim područjima znanosti, poput lingvistike, antropologije ili sociologije, nego i unutar same geografije, među geografskim subdisciplinama (historijska geografija, kulturna geografija, jezična geografija). Istraživanje odnosa jezika i identiteta postalo je dio suvremenoga trenda istraživanja, koji usporedno s rastom broja radova u drugim disciplinama prati i porast broja historijskogeografskih radova.

Analiza je također pokazala da je, s obzirom na povijesni kontekst promatranja odnosa uporabe jezika i identiteta, prevalentan udio radova historijskogeografskoga karaktera u odnosu na druge geografske subdiscipline premda, s obzirom na jezik kao jedan od objekata istraživanja, radovi istodobno mogu participirati i u drugim disciplinama, što potvrđuje izrazitu multidisciplinarnost i transdisciplinarnost istraživanja. Historijska geografija, kao geografija prošlih razdoblja, integrira u potpunosti odnos jezika i (prostornih) identiteta u svoj objekt istraživanja, no kako svaka pojava (ili objekt istraživanja) ima svoju povijest i razvoj, tako je i povijesni kontekst uporabe jezika istodobno dio fokusa jezične i kulturne geografije. Pregled stanja područja historijskogeografske literature o jezično-identitetskim pitanjima u širem vremenskom kontekstu pokazao je postojanje triju klastera tema: jezičnih, identitetskih i jezično-identitetskih. Analizom pristupa i metodologija historijskogeografskih radova pokazalo se da se autori podjednako često služe metodama dugovremenske analize i analize

Grafički prikaz analize i rezultata stanja područja istraživanja (*state of the art*) odnosa jezika i identiteta prikazan je s pomoću sociograma u programu NodeXL Basic (slika 5). Sociogram prikazuje mrežne grupe cjelokupnoga stanja područja, ali i pojedinačne čvorove koji tu mrežnu grupu čine, a iz kojih je vidljiva zastupljenost svakoga pojedinog istraživačkog područja te udio i uloga historijske geografije u cjelokupnom području istraživanja.

geografija, 8 – toponimi, 9 – historijska geografija, 10 – lingvistička istraživanja, 11 – jezični pejzaži, 12 – lingvistička geografija, 13 – etnološka istraživanja, 14 – etnolingvistička istraživanja, 15 – sociološka istraživanja, 16 – politološka istraživanja, antropološka istraživanja i ekonomska istraživanja.

Pregledom stanja područja vezanog uz istraživanja jezika, na temelju uzoraka analiziranih radova objavljenih na engleskom i hrvatskom jeziku, susrećemo se s nizom termina (jezična geografija, geografija jezika, lingvistička geografija, arealna lingvistika, dijalektalna geografija i geolingvistika), koje najprije treba proučiti da bi se spoznalo njihovo točno značenje, uklopilo ih u znanstveni kontekst koji im pripada te kako bi se njima koristilo u jasnom značenju i razlikovanju. Iako svi termini na prvi pogled djeluju kao istoznačnice (svima je jezik zajednički objekt istraživanja), oni su ipak različiti jer dolaze iz različitih znanstvenih područja, od kojih svako ima svoje specifične pristupe i metodologiju rada.

Istraživanje je pokazalo da multidisciplinarnost istraživanja uporabe jezika dovodi do brojnih terminoloških problema. Naime, problem je preuzimanje termina iz jednoga područja znanosti u drugo. Još jedan problem vezan uz terminologiju jest problem prevođenja s jednoga na drugi jezik. Tako je, primjerice, francuski termin *géographie des langues* (kao naslov knjige autora R. Bretona iz 1976.) preveden kao *geolinguistics*, odnosno u podnaslovu i kao *ethnolinguistic geography* u svojem engleskom izdanju (prijevod: Schiffman, H. F, 1991). Jedan od problema na koji prilikom prevođenja možemo naići vezan je uz termine *language of geography* i *geography of language* – iako oba pripadaju geografskom korpusu znanja i oba naoko označavaju slično, oni nisu isti jer, kako je već prethodno istaknuto, objekti istraživanja su im različiti.

1.3. Izvori i literatura

IZVORI

Cambridge dictionary, portal (<https://dictionary.cambridge.org>)

Hrvatski jezični portal (<https://hjp.znanje.hr/>)

Kragić, B., 2024: Hrvatska enciklopedija (<https://www.enciklopedija.hr/>)

Mayhew, S., 2023: A Dictionary of Geography. Oxford University Press. doi: 10.1093/acref/9780192896391.001.0001

Merriam-Websterov dictionary, portal (<https://www.merriam-webster.com/>)

Pravilnik o znanstvenim i interdisciplinarnim područjima, poljima i granama te umjetničkom području, poljima i granama (NN 3/24)

LITERATURA

Aitchison, J., Carter, H., 1985: The Welsh Language: An Interpretative Atlas: 1961–1981, University of Wales Press, Cardiff.

Aitchison, J., Carter, H., 1988: The Welsh Language in the Cardiff Region, Rural Surveys Research Unit, Department of Geography, University College of Wales, Aberystwyth.

Aitchison, J., Carter, H., 1994: A geography of the Welsh Language 1961–1991, University of Wales Press, Cardiff.

Anderson, B., 1990: Nacija zamišljena zajednica: razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma, Školska knjiga, Zagreb.

Antonsich, M., 2016: Identity and Place. U: Warf, B. (ur.): Oxford Bibliographies in Geography. New York.

Auer, P., 2013: The geography of Languages: Steps toward a New Approach, *Fragil* 16, 1-39.

Azaryahu, M., Golan, A., 2001: (Re) naming the Landscape: The Formation of the Hebrew Map of Israel 1949–1960. *Journal of Historical Geography*, 27, 2, 178-195.

Atkin, A., 2013: Peirce's Theory of Signs. U: Zalta, E. N. (ur.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Stanford (<https://plato.stanford.edu/ENTRIES/peirce-semiotics/>) (19. II. 2024.)

Backhaus, P., 2005: Signs of Multilingualism in Tokyo – A diachronic look at the linguistic Landscape; *International Journal of the Sociology of Language*, 175, 103-121.

Backhaus, P., 2007: *Linguistic landscapes: A Comparative Study of Urban Multilingualism in Tokyo*, Clevedon, UK: Multilingual Matters.

Baker, C., 1985: *Aspects of Bilingualism in Wales*, Multilingual Matters, Clevedon, Avon.

Baker, A. R. H., 1972: Rethinking historical geography, in: Baker, A. R. H. (ed.): *Progress in historical geography*, David & Charles, 11-28.

Baker, A. R. H., 2003: *Geography and history – bridging the divide*, Cambridge University Press, Cambridge.

Balenović, K., Klobučar, E., 2011: Kulturološki dodiri hrvatskog i talijanskog jezika, *Život i škola* 57 (25), 91-99.

Banovac, B., 1998: Društvena pripadnost, identitet, teritorij: sociološko istraživanje regionalne pripadnosti u Istri. Biblioteka Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. Rijeka – Opatija.

Barni, M., Baga, C., 2008: A mapping technique and the linguistic landscape. U: Shohamy, E., Gorter, D. (ur.) *Linguistic Landscape*. Routledge, New York, London, 166-180.

Ben-Rafael, E., Shohamy, E., Hasan Amara, M., Trumper-Hecht, N., 2004: *Linguistic landscape and Multiculturalism: A Jewish-Arab Comparative Study*, Tami Steinmetz Center for Peace Research, Tel Aviv.

Ben-Rafael, E., Shohamy, E., Hasan Amara, M., Trumper-Hecht, N., 2006: Linguistic Landscape as Symbolic Construction of the Public space: The Case of Israel, *International Journal of Multilingualism*, 3, 1, 7-30.

Ben-Rafael, E., 2009: A sociological approach to the study of linguistic landscapes. U: Shohamy, E. (ur.) *Linguistic Landscape: Expanding the Scenery*. Routledge, New York, London, 40-54.

Blommaert, J., 2016: Meeting of Styles and the online infrastructures of graffiti; *Applied Linguistics Review* 7, 2, 99-115.

Bogavčić, I., 2015: Što je to razglednica? Zaboravljena Dalmacija na starim razglednicama. U: Goleš, I. (ur.) *Pozdrav iz Dalmacije*, Split, 21-73.

- Bošnjak, J., 2022: Jezični krajolik grada Sinja. Odjel za kroatistiku, Zadar.
- Bottiglioni, G., 1954: Linguistic Geography: Achievements, Methods and Orientations, *Word* 10 (2-3), 375-387.
- Brešan Ančić, T., 2015: German Language in Dalmatia in Early 20th Century, *De Gruyter Zeitschrift fur Slawistik* 60 (1), 18-32.
- Breton, R., 1975: La place de la géographie des langues, *Annales de Géographie* 84 (465), 513-525.
- Breton, R., 1976: *Géographie des langues*, PUF, Paris.
- Breton, R., 1979: *Géographie du français et de la francité en Louisiane*, Centre international de recherche sur le bilinguisme, Quebec.
- Breton, R., 1991: *Geolinguistics. Language Dynamics and Ethnolinguistic Geography*, University of Ottawa Press, Ottawa (preveo i proširio Harlod F. Schiffman).
- Breton, R., 1997: *Atlas of the Languages and Ethnic Communities of South Asia*, Sage Publications, New Delhi.
- Calvet, L.-J., 1994: *Les voix de la ville: Introduction à la sociolinguistique urbaine*. Paris: Payot et Rivages.
- Campbell, J. L., 2015: Areal Linguistics. U: Wright, J. D. (ur.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Elsevier, Orlando, 955-960.
- Cifrić I., Nikodem, K., 2007: Relacijski identiteti – socijalni identitet i relacijske dimenzije, *Društvena istraživanja* 16 (3) (89), 33-358.
- Coupland, N., 2010: Welsh Linguistic Landscapes 'From Above' and 'From Below'. U: Jaworski, A., Thurlow, C. (ur.): *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space, Continuum*, London, 77- 101.
- Crang, M., 1998: *Cultural Geography*, Routledge, London.
- Crljenko, I., 2008: Izraženost identiteta u gradskoj toponimiji kvarnerskih i istarskih gradova, *Hrvatski geografski glasnik* 70 (1), 67-90.

Crljenko, I., Zupanc, I., 2016: Bilingualism and the renaming of the namescape of Croatian Istria: A Geographical approach, in: Jordan, P., Woodman, P. (eds.): Place-Name Changes: Proceedings of the Symposium in Rome, Dr. Kovač, Hamburg, 417-434.

Crljenko, I., 2016: Hrvatski egzonimi I.: imena država, glavnih gradova i njihovih stanovnika, Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, Zagreb.

Crljenko, I., 2017: Metoda klasifikacije u istraživanjima egzonima, Hrvatski geografski glasnik 79 (1), 81-106.

Crljenko, I., 2018: Hrvatski egzonimi II.: popis suvremenih i povijesnih egzonima, Leksikografski Zavod Miroslav Krleža, Zagreb.

Dauzat, A., 1992: La géographie linguistique. Pariz.

de Carvalho, C. M. D., 1962: The Geography of Languages, in: Wagner, P., Mikesell, M. W. (eds.): Readings in Cultural Geography, University of Chicago Press, Chicago, 75-93.

de Saussure, F., 2000: Tečaj opće lingvistike. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb: Artresor naklada.

Desforges, L., Jones, R., 2001: Geographies of languages/Languages of geography, Social& Cultural Geography 2 (3), 261-264.

Dunbar, G. S., 1991: Modern Geography: An Encyclopaedic Survey. London.

Faričić, J., 2003: Otok Pag na starim kartografskim prikazima, Geoadria 8 (1), 47-126.

Faričić, J., 2007: Geografska imena na kartama Hrvatske 16. i 17. stoljeća, Kartografija i geoinformacije 6, 149-179.

Faričić, J., 2011: Neki geografski aspekti proučavanja toponima. U: Skračić, V., Faričić, J. (ur.): Zbornik radova s prvoga nacionalnog znanstvenog savjetovanja o geografskim imenima, Sveučilište u Zadru, Zadar, 51-66.

Fehn, K., 1976: Historische Geographie. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in München, Bd. 61.

Fuerst-Bjeliš, B., 1996: Pristup definiciji prostornog pojma tradicionalne regije. U: Pepeonik, Z. (ur.) I. hrvatski geografski kongres: geografija u funkciji razvoja Hrvatske: zbornik radova, Zagreb, 12. i 13. listopada 1995., Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 326 – 330.

Fuerst-Bjeliš, B., 2000: Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 32-33 (1), 349-354.

Fuerst-Bjeliš, B., 2011: Slike i mijene regionalnoga identiteta. Geografska imena na kartama ranoga novoga vijeka (odabrani primjeri), u: Skračić, V., Faričić, J. (ur.): Zbornik radova s prvoga nacionalnog znanstvenog savjetovanja o geografskim imenima, Sveučilište u Zadru, Zadar, 67-72.

Fuerst-Bjeliš, B., 2012: Turopolje – što je to? Historijskogeografski pogled na prostorni pojam i identitet tradicijske regije, Luč 1 (1), 13-19.

Fuerst-Bjeliš, B., Vukosav, B., 2018: Landscape of identities in shared spaces of the borderlands, Europa Regional 26 (2), 5-13.

Fuerst-Bjeliš, B., 2021: Kulturni pejzaž u geografiji. U: I. Lučić (ur.) Značenja krajolika. Zagreb: Disput

Giles, H., 1977a: Language , Ethnicity and Intergroup Relations. London

Giles, H., Bourhis, R. Y., Taylor, D. M., 1977b: Towards a Theory of Language in Ethnic Group Relations, in: Giles, H. (eds.): Language, Ethnicity and Intergroup Relations, Academic Press, London, New York, San Francisco.

Glamuzina, N., Fuerst-Bjeliš, B. 2015: Historijska geografija Hrvatske, Filozofski fakultet, Split, DOI:10.13140/RG.2.1.2077.2883

Goodall, B., 1987: The Penguin dictionary of human geography. Harmondsworth: Penguin Books.

Gorter, D., 2006: Further Possibilities for Linguistic Landscape Research. International Journal of Multilingualism. 81-89.

Gradečak-Erdeljić, T., Zlomislić, J., 2014: Linguistic landscape in the city of Osijek, Hum 9 (11-12), 7-37.

Granić, J., 2013: Vertikalna stratifikacija jezika i društva. U: Žele, A. (ur.) Simpozij OBDOBJA, Ljubljana, 149-155.

Grbavac, I., 2013: Linguistic landscape in Mostar, Jezikoslovlje 14 (2-3), 501-515.

- Grbavac, I., 2018. Uvod u istraživanja jezičnoga krajobraza. Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
- Grbić, J., 1994: Mnogostruki identiteti: primjer Hrvata u Mađarskoj, *Studia ethnologica Croatica* 6 (1), 119-126.
- Greenberg, R. D., 2005: Jezik i identitet na Balkanu: raspad srpsko-hrvatskoga, Srednja Europa, Zagreb.
- Groote, P., Haartsen, T., 2008: The communication of heritage: creating place identities, u: B. Graham, P. Howard (ed.) *The Ashgate research companion to heritage and identity*. Aldershot, Ashgate Publishing, 181 – 194.
- Gudykunst, W. B., 1989: Cultural Variability in Ethnolinguistic Identity, in: Ting-Toomey, S., Korzeny, F. (eds.): *Language Communication and Culture*, Sage, Newbury Park, 222-243.
- Gunnemark, E. 1991: What is geolinguistics? *Journal of the American Society of Geolinguistics* 17, 12-13.
- Hannum, K. L., 2022: Identity, Language, and Landscape in Galicia, Spain. *GeoHumanities* 9, 171, 1-20 doi:10.1080/2373566X.2022.2132975
- Herb, G. H., Kaplan, D. H. (ur.) 1999: *Nested identities : nationalism, territory, and scale*.
- Hess, M., 2009: German – Language Geography. U: Kitchin, R., Thrift, N. (ur.): *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier, Oxford, 481-485.
- Itagi, N. H., Singh, S. K., 2002: Introduction. U: Itagi, N. H., Singh, S. K. (ur.) *Linguistic Landscape in India with particular reference to the new States*. Central Institute of Indian Languages, Mysore, IX-XII.
- Ivić, M., 1983: *Pravci u lingvistici*. Ljubljana.
- Jäger, H., 1969: *Historische Geographie*. Westermann
- Jaworski, A., Thurlow, C. (ur.) 2010: *Semiotic Landscapes: Language, Image, Space*, Continuum, London.
- Johnson, N. C., 1992: Nation-building, language and education. The geography of teacher recruitment in Ireland, 1925–1955, *Political Geography* 11 (2), 170-189.

Jones, R., 2009: Language. U: Kitchin, R., Thrift, N. (ur.): International Encyclopedia of Human Geography, Elsevier, Oxford, 146-152.

Jordan, P., 2007: Annotations to a Concept of Language Geography. U: Filipčić, A. (ur.): Zbornik radova 4. hrvatskog geografskog kongresa, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 45-56.

Jordan, P., 2011: Thoughts on a concept of language geography, Review of Historical Geography and Toponomastics 11, 21-22, 33-46.

Jordan, P., 2018: Languages and Space-Related Identity: The Rise and Fall of Serbo-Croatian. U: Brunn, S. D., Kehrein, R. (ur.): Handbook of the Changing World Language Map, e-pub.

Juran, K., Barzman, K., Faričić, J., 2019: Kartografija u službi Mletačke države: karta sjeverne i srednje Dalmacije nepoznatog autora s početka 16. stoljeća, Geoadria 24, 2, 93-139, doi:10.15291/geoadria.2885

Kalra, R. Ashok, K. D., 2019: Exploring Linguistic Diversity in India: A Spatial Analysis. U: Brunn, S. D., Kehrein, R. (ur.): Handbook of the Changing World Language Map, e-pub.

Kehrein, R., 2019: Vertical Language Change in Germany: Dialects, Regiolects and Standard German. U: Brunn, S. D., Kehrein, R. (ur.): Handbook of the Changing World Language Map, e-pub.

Klemenčić, M., 1996: Promjene upravno-teritorijalnog ustroja Hrvatske 1918-1992. U: Mirošević, F. (ur.): Hrvatske županije kroz stoljeća. Zagreb, 123-148.

Knapp, G., 1987: Linguistic and Cultural Geography of Contemporary Peru, Texas paper on Latin America, Austin, 1-15.

Knapp, G., 2019: The Changing Kuichwa Language Map in Ecuador. U: Brunn, S. D., Kehrein, R. (ur.): Handbook of the Changing World Language Map, e-pub.

Kulyk, V., 2019: Memory and Language: Different Dynamics in the Two Aspects of Identity Politics in Post-Euromaidan Ukraine, Nationalities Papers, 47, 6, 1030-1047.

Kurečić, P., 2004: Novi svjetski geopolitički poredak: teorijske odrednice. Hrvatski geografski glasnik, 66, 1, 103-120.

- Kurečić, P., 2014: Teritorijalnost i identitet u postmodernim geopolitičkim uvjetima: fundamentalne ili evolutivne promjene? Zbornik međunarodne znanstveno stručne konferencije Dani kriznog upravljanja, 235-246.
- Lafkioui, M. B., 2020: Dialectology and Linguistic Geography. U: Vossen, R., Dimmendaal, G. (ur.): The Oxford Handbook of African Languages, Oxford Handbooks, Oxford, 104-124.
- Ladan, T., 2000: Riječi. Značenje, uporaba, podrijetlo. Zagreb: ABC naklada.
- Landry, R., Bourhis, R. Y., 1997: Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study, Journal of Language and Social Psychology 16, 1, 23-49.
- Lawson, J., Kingsley, J., 2018: The Language of Australian Human-Ecological Relationship: Identity, Place and Landscape. U: Brunn, S. D., Kehrein, R. (ur.): Handbook of the Changing World Language Map, e-pub.
- Lois-González, R. C., Olcina Cantos, J., Pazos-Otón, M., 2018: »Spanish Languages« as Polysemic Expression: Territories, Borders and Geopolitical Identities. U: Brunn, S. D., Kehrein, R. (ur.): Handbook of the Changing World Language Map, e-pub.
- Lončarić, M., 1997: Hrvatski jezični atlas – prioritet hrvatskoga jezikoslovlja i filologije te jedan od najvažnijih nacionalnih zadataka znanosti i kulture. Zagreb, (<https://www.bib.irb.hr/656481>, 10. II. 2020.)
- Lončarić, M., 2013: Rad Božidara Finke na lingvističkoj geografiji. Hrvatski dijalektološki zbornik 18, 33-46.
- Maruani, T., Amit-Cohen, I., 2013: Marketing landscapes: The use of landscape values in advertisements of development projects. Landscape and Urban Planning 114, 92-101.
- Matečić, I., Perinić Lewis, A., 2018: Brendiranje otoka u svrhu jačanja lokalnih i otočnih identiteta: studija slučaja Hvara. Acta Turistica, 30, 2, 155-184.
- Medby, I. A., 2019: Political geography and language: A reappraisal for a diverse discipline, Area 1-8.
- Melem Hajdarović, M., 2023: Diana Stolac, Jim Hlavač: Riječki jezični krajolik. Hrvatski geografski glasnik, 85, 2; 132-134.
- Melem Hajdarović, M., 2023a: Razglednice kao izvor: materijalizacija jezika u kulturnom pejzažu Slavonije. U: Zupanc, Ivan (ur.). Knjiga sažetaka znanstveno - stručnog skupa "Stare

razglednice-izvori baštine" održanog 24.11.2023. u Zagrebu. Zagreb: Institut za vrednovanje i obradu razglednica, 2023. str. 57-58.

Melem Hajdarović, M., 2024: Materialization of spatial identity in Slavonia and Baranja's linguistic landscape changes. *Hungarian geographical bulletin*, 73, 3; 231-247. doi: 10.15201/hungeobull.73.3.2

Melem Hajdarović, M., 2024a: Oana-Ramona Ilovan, Iwona Markuszewska (ur.): Preserving and Constructing Place Attachment in Europe. *Hrvatski geografski glasnik*, 86, 2; 132-134.

Meléndez Guadarrana, L. 2018: Linguistic Geography of Huastec, *Cuadernos de Lingüística de El Colegio de México* 5 (2), 120-158.

Melnyska, K., 2016: Language and Identity: The Case of Montenegro, *Adeptus* 8, 1-22.

Miles, M., 2007: *Cities and Cultures*. London: Routledge.

Mlinarić, D., Faričić, J., Mirošević, L., 2012: Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum hodiernum, *Geoadria* 17 (2), 145-176, DOI:10.15291/geoadria.247

Monnier, D., 1989: *Langue d'accueil et langue de service dans les comparés à Montréal*. Québec: Conseil de la Langue Française.

Nagórko, A., 2004: Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 30, 131-143.

Nelson, L., Seager, J. (ur.) 2005: *A companion to feminist geography* .

Novak, K., 2012: What can language biographer reveal about multilingualism in the Habsburg Monarchy? A case study on the members of the Illyrian movement, *Jezikoslovlje* 13 (2), 395-417.

Oštarić, A., 2020: *Ekologija jezične raznolikosti Zadra*. (doktorska disertacija). Zadar: Sveučilište u Zadru.

Paasi, A., 2003: Region and Place: Regional identity in question. *Progress in Human Geography*, 27, 4, 475-485.

Paasi, A., 2012: Regional identities. U: Juergensmeyer, M., Anheimer, H. (ur.): *Encyclopedia of Global Studies*. London.

Peck, A., Williams, Q., 2019: Skinscapes with Frictions: An Analysis of Zef Hip Hop Stoeka Style Tattoos. U: Peck, A., Stroud, C., Williams, Q. (ur.) Making sense of people and place in linguistic landscapes. London: Bloomsbury Academic UK, 91-106.

Pranjković, I., 2007: Glavne sastavnice hrvatskoga jezičnoga identiteta, u: Granić, J. (ur.): Jezik i identiteti, HDPL, Zagreb – Split, 487-496.

Radaviciute, J., 2017: Linguistic Landscape of Tbilisi: a case study of graffiti, *Respectus Philologicus* 32, 37, 80-90.

Rees, W. H., 1947: The Vicissitudes of the Welsh Language in the Marches of Wales, PhD thesis, Swansea University, Swansea.

Rončević, M., 2019: Jezični krajolik grada Rijeke između prošlosti i sadašnjosti, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.

Sauer, C. O., 1925: The Morphology of Landscape, University of California Publications in Geography, 2: 19-53.

Schlüter, O. (1928): Die analytische Geographie der Kulturlandschaft. – Z. Ges. Erdkunde zu Berlin. Sonderband zur Hundertjahrfeier der Gesellschaft: 388-392.

Scollon, R., Wong Scollon, S., 2003: Discourses in Place: Language in the Material World, London: Routledge.

Scotti Jurić, R., 2007: Interkulturalna komunikacija u Istri: koegzistencija identiteta. U: Granić, J. (ur.): Jezik i identiteti, HDPL, Zagreb – Split, 55-567.

Segrott, J., 2001: Language, geography and identity: The case of the Welsh in London, *Social & Cultural Geography* 2 (3), 281-296.

Siebenhütter, S., 2018: Study of Linguistic Areas: Evidence from Cultural words, Semantic Maps and Spatial Reference in Southeast Asia, in: Brunn, S. D., Kehrein, R. (eds.): Handbook of the Changing World Language Map, e-pub.

Siebenhütter, S., 2019: Sociocultural Influences on Linguistic Geography: Religion and Language in Southeast Asia, in: Brunn, S. D., Kehrein, R. (eds.): Handbook of the Changing World Language Map, e-pub.

Silić, J., 2006: Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika. Zagreb, Disput.

Spolski, B., Cooper, R. L., 1991: The Languages of Jerusalem. Oxford: Clarendon Press.

Stančić, N., 2008: Hrvatski narodni preporod - ciljevi i ostvarenja. *Cris*, časopis Povijesnog društva Križevci, 10 (1), 6-17.

Stolac, D., Hlavač, J., 2021: *A Linguistic Landscape of Rijeka*. Rijeka: Filozofski fakultet, Sveučilište u Rijeci.

Šakaja, L., 1998: Kultura kao objekt geografskog proučavanja, *Društvena istraživanja* 7, 3 (25), 461-484.

Šakaja, L. (1999): *Kultura i prostor. Prostorna organizacija kulturnih djelatnosti u Hrvatskoj*. Zagreb

Šakaja, L., 2003: Imaginativna geografija u hrvatskim ergonimima, *Hrvatski geografski glasnik* 65 (1), 25-45.

Šakaja, L., 2004: Arbor mundi u nazivima ugostiteljskih objekata, *Revija za sociologiju* 35 (1-2), 13-29.

Šakaja, L., 2008: Kulturna geografija, ili zašto se stvari na različitim mjestima događaju različito, u: Atkinson, D., Jackson, P., Sibley, D., Washbourne, N. (ur.): *Kulturna geografija. Kritički rječnik ključnih pojmova*. Zagreb, Disput.

Šakaja, L., 2015: *Uvod u kulturnu geografiju*. Zagreb.

Šakaja, L., Crljenko, I., 2017: Periferni gradski tekst. Ulično nazivlje i spomenici zagrebačke Dubrave u semiotičkoj perspektivi, *Etnološka tribina* 47 (40), 236-253.

Šakić, M., Kotrla, M., 2007: Materinski jezik i nacionalni identitet – javna percepcija građana Hrvatske, u: Granić, J. (ur.): *Jezik i identiteti*, HDPL, Zagreb – Split, 605-613.

Šimunović, P., 2011: Moliški Hrvati i njihova imena, *Folia onomastica Croatica* 20, 189-205.

Thomas, J. G., 1956: The Geographical Distribution of the Welsh Language, *Geographical Journal* 122, 71-79.

Tulp, S. M., 1978: Reklame en tweetaligheid: Een onderzoek naar de geographische verspreiding van franstalige en nederlandstalige affiches in Brussel. *Taal en sociale integratie*, 1, 261-288.

Vresk, M., 1997: *Uvod u geografiju: razvoj, struktura, metodologija*. Zagreb: Školska knjiga.

Vukosav, B., Fuerst-Bjeliš, B., 2015: Medijska percepcija prostornih identiteta: konstrukcija imaginativne karte dalmatinske unutrašnjosti. *Geoadria* 20, 1, 23-40.

Vukosav, B., Fuerst-Bjeliš, B., 2016: Labels of Interest Groups as Indicators of a Vernacular Region: a Case Study in Croatia. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 107, 4, 454-467.

Wagner, P. L., 1966: Cultural Geography – Language: Whys and Wherefores, *Geographical Review* 56, 2, 291-292.

Wagner, P. L., 1958: Remarks on the Geography of Language, *Geographical Review* 48, 1, 86-97.

Wagner, P. L., 1991: Language, Geography of,. U: Dunbar, G. S. (ur.): *Modern Geography: An Encyclopaedic Survey*, London: Routledge, 103.

Williams, C. H. (ur.), 1988: *Language in Geographic Context, Multilingual Matters*, Clevedon.

Williams, C. H., 1996: *Geography and Contact Linguistics*. U: Goebel, H., Nelde, P. H., Stary, Z., Wölck, W. (ur.): *Kontaktlinguistik/Contact Linguistics/ Linguistique de contact*, vol. 2., Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 63-74.

Williams, D. T., 1937: A Linguistic Map of Wales, *Geographical Journal* 89, 146-151.

Williams, D., 1950: *A History of Modern Wales*, John Murray Publishers Ltd, London.

Williams, G., 1979: *Religion, Language and Nationality in Wales, Historical Essays*, Cardiff.

Williams, C. H., 1988: An introduction to Geolinguistic. U: Williams, C. H. (ur.) *Language in Geographical Context*. Clevedon, Philadelphia, 1-19.

Withers, C. W. J., 1984: *Gaelic in Scotland 1698–1981: The Geographical History of a Language*, John Donald, Edinburgh.

Zupanc, I., 2010: *Pristup analizi prezentacije i vrednovanja baštine – primjer Istre*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

2.1. Ciljevi istraživanja

Ciljevi ovih istraživanja su utvrditi:

- načine na koje je uporaba jezika oblikovala prostorni identitet stanovništva,
- način na koji su jezik i identitet materijalizirali i oblikovali jezični kulturni pejzaž te kako su ga s vremenom mijenjali.
- promjene u uporabi i materijalizaciji jezika (prostorni raspored i uzročno-posljedični odnosi),
- Važno je utvrditi razvojne procese (od 1835. do danas) te ih komparirati i utvrditi postoje li određena preklapanja u razvojnim fazama.

2.2. Hipoteze

Istraživačke hipoteze su sljedeće:

1. Jezičnoidentitetska prostorna, kulturna i administrativna diverzificiranost Hrvatske tijekom prošlosti proizlazi iz različitosti tada aktualnih političkih i kulturnih obilježja.
2. Zbog svoje identitetske komponente hrvatski jezik je bio važna poveznica među hrvatskim tradicijskim pokrajinama tijekom prošlosti.
3. Prostorno-socijalna stratifikacija uporabe jezika u Hrvatskoj izrazito je složena na cijelom području Hrvatske, no može se smatrati ipak nešto složenijom u suvremenom razdoblju.
4. Ovisno o tome koliko neko stanovništvo vezuje etničku uz jezičnu komponentu pri definiranju vlastita identiteta, toliko je njihova prisutnost u novom kulturnom pejzažu izražena. (objašnjenje: Kod stanovništva koje ima jači osjećaj povezanosti identiteta s etničkom pripadnošću materinski jezik je i danas u nekom obliku prisutan u njihovom »novom« kulturnom pejzažu; ono se upravo zbog izražene etničke sastavnice u identitetu iseljava na prostor kojega naseljavaju i drugi pripadnici iste etničke grupe, a kod stanovništva koje svoj identitet ne veže u većoj mjeri uz svoju etničku pripadnost materinski jezik nije prostorno izražen, jer se takvo stanovništvo asimiliralo u novu sredinu).

5. Heterogenost jezičnog kulturnog pejzaža konstantna je karakteristika svih promatranih razdoblja u Hrvatskoj. Ona je proporcionalna stupnju urbaniziranosti područja zbog intenzivnijih imigracija za razliku od tradicionalnijih ruralnih područja i zajednica, koja su prije svega ishodišta odljeva stanovništva.

2.3. Metodologija rada

Istraživanje se sastoji od 4 problemska područja –

1. Prostorne, kulturne i administrativne diferencijacije uporabe jezika,
2. Prostorno-socijalne stratifikacije uporabe jezika,
3. Implikacije migracija na jezični kulturni pejzaž i identitetsko određenje te
4. Jezični kulturni pejzaž u Hrvatskoj.

Kako je svako problemsko područje različito metodologija istraživanja prilagođena je svakom problemskom području.

47

Izvori te metode rada i obrade podataka determinirane su historijskogeografskim okvirom teme (jezična i historijska geografija), koji po svojoj prirodi zahtjeva uglavnom prikupljanje podataka vezanih uz prošla razdoblja i specifične historijskogeografske metode (cross-section i dugovremenska analiza). Ipak, kako bi uspješno ostvarila komparaciju prošlih i suvremenog razdoblja bit će potrebno prikupiti podatke i iz suvremenog razdoblja, s pomoću geografske metode terenskoga rada (prikupljanje podataka o jezičnim znakovima u jezičnom pejzažu) te metode prikupljanja podataka koja je inače tipična za druge društvene znanosti, dubinskog intervjua. Rezultate ću nastojati i, kad god je moguće, grafički (prvenstveno kartografski) prikazati.

U nastavku donosim detaljniji prikaz izvora podataka te metoda rada i obrade podataka, prema problemskim područjima istraživanja.

2.2.1. Analiza prostornih, kulturnih i administrativnih diferencijacija uporabe jezika

Početak istraživanja vezan je uz 1835. kada je današnja Hrvatska, iako dio Habsburške Monarhije, ustvari podijeljena na tradicijske regije (povijesne pokrajine) Hrvatsku i Slavoniju, Međimurje, Baranju, Istru te Dalmaciju. Takva politička rascjepkanost utjecala je na prostornu, kulturnu i administrativnu jezičnu diverzifikaciju. Službeni jezici različitih društvenih i kulturnih funkcija u tom se razdoblju ponekad uvelike razlikuju od onih administrativnih. Ovim dijelom istraživanja nastojalo se točno utvrditi kakve su bile promjene u prostornoj, društvenoj, kulturnoj i administrativnoj uporabi jezika kroz cjelokupni vremenski period istraživanja, stoga je primijenjena dugovremenska analiza (od 1835. do danas). Promjene su utvrđene s pomoću analize načina na koji su jezik koristile različite političke (Sabor) i kulturne kategorije društva (religija, škole/obrazovanje, kazališta, muzeji, vojska), koje su prema prvotnom planu trebale biti uspoređene s tada aktualnom popisnom statistikom, kako bi se utvrdilo prate li političke i kulturne kategorije društva stanje koje je iskazano u popisnoj statistici (stvarno stanje) ili u nekoj mjeri odskaču od stvarnosti. No statistika popisa stanovništva pokazala se posebno problematičnom ne samo zbog različitih prostornih obuhvata tradicijskih regija, nego i zbog popisne metodologije koja je često bila prilagođena kasnijim krivim tumačenjima, te različitim državama koje su popise provodile (neki su i danas u austrijskim, talijanskim i mađarskim arhivima i teško su dostupni javnosti). Stoga sam odustala od komparativne analize materinskog jezika i narodnosti iskazanih u sukcesivnim popisima stanovništva i analize korištenja jezika u različitim funkcijama društva. Umjesto toga provedena je dugovremenska analiza izmjene jezika u sklopu političkih i kulturnih kategorija društva, koja je u konačnici pokazala razvojnu komponentu promjena koje su uvjetovale diferencijaciju i dinamiku uporabe jezika (uvođenje novih jezika, njihovo povlačenje, brojnost jezika, njihove granice, kakva im je bila važnost i sl.), a pokazala je i kako je i u kojoj je mjeri uporaba jezika utjecala na definiranje prostornog identiteta stanovništva te kako ga je i u kojoj mjeri mijenjala. Cilj je bio utvrditi kakva je organizacija uporabe jezika u prostoru, na koji se način ona s vremenom mijenja i što je uvjetovalo te promjene. Cilj je bio utvrditi i na koji je način prostorna organizacija uporabe jezika utjecala na društvene, ekonomske ili druge procese.

Metode istraživanja: Kvalitativnom metodom analize formalnih (arhivska građa, zakoni, Narodne novine, podatci iz popisa stanovništva) i neformalnih sadržaja (novinski napisi), analizirani su svi prikupljeni sadržaji. Različita arhivska građa (pr. arhivska građa i zakonodavni okvir iz sfere obrazovanja prikupljeni u Školskom muzeju poslužili su za prikaz

stanja u obrazovanju/školstvu, zakonodavni okvir prikupljen je uglavnom sa zaključaka Hrvatskog sabora, a podatci o izvedenim kazališnim predstavama iz publikacije Repertoari kazališta, kazališnih družina i grupa) bila je glavni izvor informacija. No ukoliko su se za neko područje mogli prikupiti i neformalni izvori (članci iz novina) oni su bili namijenjeni kontekstualizaciji procesa, odnosno pružili su pogled na neki proces iz druge perspektive (npr. izvještaji iz novina dali su uvid u stvarno stanje školstva). Kontekstualizacija se obavljala u onom opsegu u kojemu je bila moguća – odnosno u mjeri u kojoj su izvori za kontekstualizaciju bili dostupni. Analizom dostupnih izvora došlo se do nalaza koji su sistematizirani po funkcionalnim karakteristikama društva, koji su potom deskriptivnim pristupom razloženi, te induktivnom metodom poopćeni, kako bi se donijeli završni zaključci vezano za izmjene jezičnih dominacija u svakoj od promatranih funkcija društva, te za prostorni identitet koji je posljedično iskazan.

2.2.2. Analiza prostorno-socijalne stratifikacije uporabe jezika i jezikom iskazanog identiteta

49

Svako društvo stratificirano je, odnosno slojevito, a njegova slojevitost proizlazi iz raznolikih identitetskih sastavnica pojedinaca / zajednica koji to društvo sačinjavaju. Slojevitost se očituje se na raznorazne načine, npr. u uporabi jezika, stupnju obrazovanja, ekonomskom statusu (društveni slojevi), položaju u društvu (društvene klase), političkom interesu (političke stranke), zanimanju (profesionalne skupine), religijskom, etničkom, spolnom, rodnom i prostornom identitetu. Svaki društveni sloj drukčiji je, što znači da je identitetski prepoznatljiv.

Slojevitost društva može se promatrati kroz vertikalnu i horizontalnu stratifikaciju (raslojenost) jezika. **Vertikalna stratifikacija** (društva) i uporabe jezika podrazumijeva hijerarhiju sociolekata⁴⁵ kojom su društvene grupe razdvojene na npr. prestižne (visoko rangiran vertikalni položaj) ili one marginalizirane i stigmatizirane (najniže rangiran vertikalni položaj). Hrvatsko društvo oduvijek je bilo izrazito vertikalno stratificirano. Tijekom prvih gotovo stotinu godina istraživanja raslojenost se uglavnom očitovala u jednom sloju koji je

⁴⁵ Sociolekt je jedna od varijacija dijalekta, koja bi se mogla nazvati društvenim dijalektom. To je oblik jezika / govora koji koristi neka društvena klasa ili npr. profesionalna skupina unutar društva (djelomično prema Škiljan, 1994; 132; djelomično vlastiti zaključak). Za razliku od društvenog dijalekta, kao jedna od dijalektalnih varijacija, postoji i geografski dijalekt – termin koji označava vrste dijalekata kojima govore govornici koji žive na određenoj lokaciji.

sačinjavalo manjinsko obrazovano stanovništvo i politička elita (plemstvo, svećenstvo, obrazovani pojedinci), te drugom sloju kojega je sačinjavalo većinom neobrazovano poljoprivredno stanovništvo. Na taj su se način stvarali sukobi vrijednosti. Višeslojnost društva projicira se u jezik i identitet, stvarajući slojeve u jeziku i slojeve u identitetu. Danas je vertikalna stratifikacija društvenih grupa mnogo složenija. **Horizontalna stratifikacija** podrazumijeva da su društvene grupe prostorno determinirane, odnosno da žive na određenom širem ili užem prostoru, te da pričaju nekim dijalektom, narječjem, regiolektom ili lokalnim idiomom⁴⁶ (Granić, 2007; 201). Horizontalna se stratifikacija može primijeniti i na istraživanje manjih prostora, te se tako tim istraživanjima može utvrditi živi li neka socijalna grupa u bogatijoj ili siromašnjoj urbanoj četvrti, živi li u predgrađu grada ili u ruralnom prostoru. U obzir bi se moglo uzeti i postojanje višestrukih identiteta (npr. nacionalni, jezični), definiranih na temelju geografskog prostora, zbog kojih se nacionalni, regionalni i lokalni identitet neke osobe može razlikovati od neke druge. Dva pojedinca s istim regionalnim identitetom ne moraju imati i isti nacionalni identitet, niti moraju koristiti isti jezik, jer se neki sociolekti mogu protezati kroz dvije ili više država, a mogu se prostirati i samo na nekoj manjoj površini u sklopu jedne države. Izvrstan primjer je Istra koja je prema Istarskoj enciklopediji⁴⁷ najveći poluotok istočne obale Jadrana koji obuhvaća 3556 km² (od čega 3132 km² u Republici Hrvatskoj, 386 km² u Republici Sloveniji, i 38 km² u Republici Italiji), u kojoj se govore talijanski, slovenski i hrvatski standardni jezici, ali gdje se uz jezike nacionalnih manjina (slovenski, albanski...) govore i istriotski i istromletački jezik, buzetski, jugozapadno-istarski i sjevernočakavski dijalekti čakavskog narječja hrvatskog jezika, slovenskoistarsko narječje i venecijanski (veneto) talijanski dijalekt. Dakle govore se različiti jezici (sociolekti) od kojih su im neki materinski, a neki samo razgovorni. Naravno Istru naseljavaju Hrvati, Slovenci, Talijani i brojni drugi pripadnici nacionalnih manjina.

Granić (2013) razlikuje četiri tipa raslojavanja jezika: teritorijalni (dijalekti), funkcionalni (stilovi), socijalni (sociolekti) i individualni (idiolekti), a Mićanović (2008) razlikuje isto toliko parametara jezične raznolikosti: dijatopijski (jezična raznolikost u prostoru), dijafazni (raznolikost u komunikaciji, ekspresivnost), dijastratički (kulturna i socijalne različitosti stvaraju različite jezične slojeve i razine) i dijakronijski (promijene se događaju protekom

⁴⁶ Idiom je 1. svaki od entiteta jezika koji se ne želi označiti ni kao jezik, ni kao dijalekt, ni kao govor, 2. poseban i prepoznatljiv govor nekog kraja ili pojedinog govornika, 3. riječ ili izraz svojstven nekom narječju, govoru, 4. osebujna riječ ili izraz, obično teško prevodiv ili neprevodiv na drugi jezik [šilo za ognjilo]. Također izraz, izražavanje uopće [folklorni idiom; glazbeni idiom] (Hrvatski jezični portal).

⁴⁷ Internetsko izdanje Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

vremena). Sve te varijacije u stvarnosti se često miješaju. Baš kao i vertikalna i horizontalna stratifikacija. Škiljan (1994) navodi kako profesionalne grupe imaju sebi svojstvene idiome (sociolekte) među kojima se razlikuju žargoni (služe za komunikaciju specifičnih sadržaja zanimljivih samo grupi govornika unutar iste profesije, npr. liječnicima, pravnicima), tajni jezici (komunikacija uskog kruga ljudi koji ne žele da ih drugi razumiju) i argoti (posebna vrsta komunikacije idiomima svojstvenima samo toj grupi; npr. idiomi karakteristični za glumce, studente, učenike; uglavnom karakteristična za privatnu komunikaciju), kao tri vrste specijalnih jezika. Profesionalni žargoni pritom izdvajaju grupu koja ih koristi, ali njihova komunikacija je ujedno i poput argota, jer ih identitetski izdvaja i razlikuje od neke druge grupe. Dell Hymes (1974) smatra kako svaki govornik svog materinjeg jezika (koda) koristi veći broj potkodova svog jezika (spektar se kreće od standardnog oblika jezika, preko profesionalnog žargona, do obiteljskog ili uličnog argota), te se zahvaljujući svojoj komunikacijskoj kompetentnosti odlučuje za jedan od njih (onaj najprimjereniji željenoj komunikaciji). Stoga se logično zaključuje da su neki tipovi jezika (jezični kodovi i potkodovi) primjereniji javnoj, a da su neki drugi primjereniji privatnoj komunikaciji. Neki (ograničeni) potkodovi nižim društvenim slojevima onemogućuju ili ograničavaju pristup javnoj komunikaciji, a oni razrađeni (funkcionalno upotrebljiviji) prilagođeniji su javnoj komunikaciji (Bernstein, 1971).

Jezik javne komunikacije često se razlikuje od jezika privatne komunikacije. Jedna od važnijih determinanti pritom svakako je identitetska odrednica. No određeni društveni slojevi i u privatnoj komunikaciji koriste jezik kojim komuniciraju u javnosti. Zato što »distinkcija između javne i privatne komunikacije proizlazi iz uloge i statusa u društvenoj strukturi što ih preuzimaju sudionici komunikacijskoga akta« (Škiljan, 2000; 49). Stoga, da bi se jasno istaknuo neki društveni sloj njegova javna i privatna komunikacija mora biti komplementarna, podudarajuća. Kako se svako društvo sastoji od socijalnih grupa, svaka od njih zaseban je komunikacijski kolektiv, a kao zasebna jezična zajednica ima sebi svojstven idiom. Svaki takav idiom prema Škiljanu (2000; 50, 219) ima komunikacijsku i simboličku funkciju s pomoću kojih se formiraju individualni i kolektivni identiteti. Komunikacijski prostor obuhvaća sve članove neke jezične zajednice koji komuniciraju (govore i razumiju izgovoreno) na nekom idiomu. Simbolički prostor obuhvaća sve one koji u tom idiomu pronalaze simbol svog zajedništva. U tom simboličkom prostoru nastaje interakcija između jezika i identiteta.

Jezik je u nekom pogledu ogledalo društva, jer se i on mijenja, sukladno intenzitetu i brzini promjena koje proživljava društvu u cjelini ili njegove pojedinačne društvene skupine. Poseban slučaj oblikovanja novog identiteta je trenutak stvaranja novog zajedničkog jezika. To se u Hrvatskoj dogodilo u sklopu ideja za osamostaljenjem, tijekom revolucionarnog XIX. stoljeća. U tom je trenutku nov jezik trebao zamijeniti dotadašnji materinski jezik, stoga je trebalo promijeniti i identitetsku odrednicu stanovništva. Iako prema Škiljanu (2000; 138) »opći idiom zapravo izrasta iz interakcije svih komunikacijskih kolektiva«, činjenica je da je tada stvoreni (štokavski) standardni hrvatski jezik bio materinski jezik samo manjem dijelu stanovništva. No kako je njega prihvatila tadašnja jezična elita (Ilirci) on je dobio »ikonički status« (Kalogjera, 2007; 263). Onoga tko nije pripadao tom kolektivu, i nije prihvatio ikonički status novog identiteta smatralo se strancem. U nacionalnim državama komunikacija nacionalnim standardnim jezikom smatra se potvrdom nacionalnog identiteta (Kalogjera, 2007). Prema Škiljanu (2000; 137) nacionalni jezik »teži da postane općim idiomom javne komunikacije, isključujući, djelomično ili potpuno, ostale idiome iz nje i postavljajući manjinske jezike i jezične zajednice u neravnopravan položaj«. Iako su nacionalne manjine danas Ustavom i drugim zakonskim aktima prilično zaštićene (štiti se njihov jezik i identitet), one imaju podređen komunikacijski položaj, koji ponekad vodi i k asimilaciji. Neki su pripadnici manjinskih govornika usvojili standardni jezik, ali im on služi samo za javnu komunikaciju. U privatnoj komunikaciji radije koriste jezični varijetet (npr. dijalekt ili idiom) koji im je identitetski bliži. Iz tog se razloga javlja diglosija, lingvistički termi koji može označavati to da se u jednoj sredini upotrebljavaju dvije varijante istoga jezika (npr. razgovorni i književni govor), ali i da se podijeljenost funkcija dvaju jezika može materijalizirati u društvu (od 1883. hrvatski je u Dalmaciji bio službeni jezik, dakle jezik administracije i školstva, ali talijanski je bio jezik trgovačke mornarice) i u načinu kako se jezicima služi pojedinac (u nekim hobyjima, na javnom mjestu, u službenoj komunikaciji, u privatnom dijelu života)⁴⁸. Takve, višejezične pojedince nazivamo poliglotima.

Cilj ove problemske istraživačke cjeline bio je s pomoću *cross-section* analize ili analize vremenskih presjeka, tijekom tri uzorkovana razdoblja, utvrditi vertikalnu i horizontalnu stratifikaciju društva. Tri vremenska presjeka tijekom kojih se vršila *cross-section* analiza istraživanja su: 1835–48. (na početku istraživnog razdoblja, kada je hrvatski narodni preporod bio na svom vrhuncu), 1890–1925. (nakon što je došlo do velikog društvenog

⁴⁸ diglosija, Hrvatski jezični portal.

raslojavanja uslijed završetka I. svjetskog rata, raspada Austro-Ugarske Monarhije i uspostave Države Slovenaca, Hrvata i Srba), te danas (2020–25).

Prema Majovšek (2003; 99) pripadnici stratificiranog uzorka biraju se »po zakonu slučaja«. Dakle, uzorak u ovom problemskom području su pripadnici različitih slojeva društva (slojevi se ističu zahvaljujući posebnim obilježjima populacije kojoj pripadaju).

U svim trima istraživačkim razdobljima hrvatsko je društvo bilo izuzetno horizontalno i vertikalno stratificirano, samo su amplitude stratifikacije u pojedinim razdobljima bile jače ili slabije izražene. Cilj je bio utvrditi kako vertikalno stratificirani poredak društvenih klasa – u kojem su neki visoko pozicionirani (npr. plemstvo, političari, obrazovani pojedinci, kulturna elita i sl.), a drugi pripadaju nižim slojevima (npr. u XIX. st. većinom neobrazovano stanovništvo) ili su čak marginalizirani (etničke i vjerske manjine) upotrebljava jezik, promišlja o njemu (kakav je njihov osobni stav prema vlastitom identitetu⁴⁹) te kako ga uklapaju u svoju (jezičnu i prostornu) identitetsku komponentu. S druge strane utvrdio se i horizontalno stratificirani poredak društvenih klasa iz kojeg se mogao iščitati njihov prostorni raspored.

Svaki društveni sloj drukčiji je, što znači da je identitetski prepoznatljiv. Dakle, osobe koje pripadaju određenom društvenom sloju / skupini dijele svijest o zajedničkim interesima i zajedničkom identitetu. Ono u čemu će se u društvu razlikovati od drugih životni je stil koji svjedoči o njihovom društvenom sloju. Društvena stratifikacija podrazumijeva diferencijaciju stanovništva u hijerarhijski postavljene slojeve / klase, materijalizira se u postojanju viših i nižih slojeva, što za sobom povlači stvaranje sustava strukturirane društvene nejednakosti.

Društvena se stratifikacija mijenja, kako se mijenjaju forme i uvjeti koji ju definiraju. Tako se od IX. do XV. stoljeća, u razdoblju feudalizma, stanovništvo društveno stratificiralo na staleže (plemstvo / svjetovno plemstvo, svećenstvo / duhovno plemstvo), građanstvo i seljaštvo (pučani) te kmetove, od XV. do XIX. stoljeća u uvjetima klasnog i izrabljivačkog društvenog uređenja društvena stratifikacija temeljila na tome je li osoba rob ili je slobodna. Nadalje, pojavom industrijske revolucije javljaju se klase – vlasnička, intelektualna i upravljačka klasa, sitna buržoazija i radnička klasa. Općepoznat je i indijski sustav kasti. Kaste su »strogo zatvorene društvene ili vjerske skupine koje karakteriziraju isključivost njezina društvena

⁴⁹ Srame li se svog jezika / govora ili se njegova uporaba potiče (pr. Riječani se srame čakavskoga, stoga većina stanovništva upotrebljava standardni hrvatski, dok Dalmatinci i Međimurci potiču upotrebu svojih govora; ranije se u Zagrebu uporaba »agramerskoga« smatrala prestižnim tj. »nobl«).

položaja, postojana izoliranost prema drugim društvenim skupinama, čvrsto naznačena prava i dužnosti njezinih pripadnika te oštre sankcije prema pojedincima koji ne ispunjavaju unutrašnje norme i običaje«. Cilj kastinskog sustava je očuvanje povlaštenoga položaja viših i prisiljavanje na pokornost nižih kasta. S obzirom na to da su kaste zatvorene društvene skupine, među pripadnicima različitih kasti nisu poželjni dodiri i interakcije. Za razliku od kastinskog sustava koji je po svom karakteru zatvoreni sustav društvene stratifikacije, u kojem ne postoji mogućnost prelaska iz jedne u drugu kastu, današnje suvremeno društvo (europsko i hrvatsko) smatra se otvorenim sustavom društvene stratifikacije, koje pripadnicima omogućuje visok stupanj društvene mobilnosti – omogućava im prelazak iz jedne društvene skupine u drugu. Zoran primjer reevaluacije društvene stratifikacije u Hrvatskoj dogodio se početkom 1990-ih kada se promijenile gospodarske, socijalne i političke prilike te se sa socijalističke ekonomije prešlo na tržišno gospodarstvo, a sa socijalističkog na demokratsko političko okruženje. Uz to izbio je i Domovinski rat.

U prošlosti je bilo više teorija po kojima se mogla vršiti društvena stratifikacija, a dvije najutjecajnije su funkcionalizam i marksizam. No za današnje je vrijeme možda najprikladnija teorija (u suprotnosti s Marxovom) koju je razvio Max Weber koji društvo stratificira prema tri ključna, međusobno isprepletena faktora koji pokazuju izvor moći – stranka (proizišla iz političkog utjecaja ili moći), klasa (proizišla iz ekonomskog statusa ili bogatstva), te status (proizišla iz socijalnog statusa, odnosno prestiža, časti, stila života). Weberov model (teorija) omogućuje fluidnije kretanje i složenije hijerarhije društvene strukture (stratifikacije) jer pripadnici iste društvene skupine ne moraju dijeliti sve svoje identitete. Weber je pokazao da se bogatstvo, prestiž i moć ne poklapaju uvijek unutar iste društvene skupine, te da ekonomska moć ne vodi uvijek sa sobom društvenu čast. Tako pojedinac ne mora biti suviše bogat da bi stekao prestiž u društvu, ili s druge strane može biti financijski bogat, a da nema ujedno i društveni prestiž i / ili političku moć. Weber razlikuje i četiri klasne skupine (klasu definira kao skupinu pojedinaca koji imaju sličan položaj na tržištu i tako dobivaju slične ekonomske nagrade), a to su: 1. posjednička gornja klasa, 2. »bijeli ovratnici«, 3. sitna buržoazija i 4. klasa manualnih radnika. Klasnu skupinu za njega čine pojedinci sa sličnim socijalnim predispozicijama, a za određenje statusne grupe koristili su se faktori poput životnog stila.

Određivanje društvenog statusa proizlazi iz stupnja moći i prestiža pojedinca. Na tim se kriterijima uspostavljaju društvene skupine koje imaju zajedničke interese i identitete. Dakle, pojedinac može pripadati jednoj klasnoj grupi, ali ne nužno i istoj statusnoj skupini.

U Hrvatskoj je bilo nekoliko pokušaja definiranja stratifikacije društva. Jednu je proveo hrvatski ekonomist Branko Horvat (1969), koji je tadašnje jugoslavenko društvo stratificirao kroz šest osnovnih slojeva: 1. državno-politički, privredni i neprivredni rukovodioci, 2. intelektualni radnici u privredi, neprivredi i državnoj administraciji, 3. rutinski službenici, 4. radnici ili radnička klasa, 5. obrtnici / zanatlije i 6. seljaci. Noviju stratifikaciju dao je Malenica koji je suvremenije hrvatsko društvo klasificirao na:

1. vladajuća politička i gospodarska elita (viši slojevi) unutar kojih razlikujemo:

- a) politički sloj,
- b) kapitalističku klasu (tzv. tajkuni),
- c) menadžerski sloj (menadžeri s tajnim ugovorima).

2. srednji društveni sloj:

- a) sitni poduzetnici i obrtnici (tzv. sitna buržoazija),
- b) viši profesionalci (odvjetnici, suci, liječnici, sveučilišni nastavnici, visoki vojni časnici, znanstvenici, umjetnici),
- c) niži profesionalci (odgojitelji u dječjim vrtićima i jaslicama, prosvjetni radnici u osnovnim i srednjim školama, bolničari i bolničarke, socijalni radnici, veći dio tehničke i humanističke inteligencije – tehnolozi, ekonomisti, pravnici, inženjeri),
- d) niža srednja klasa (rutinski službenici i administratori, trgovci).

3. niži društveni slojevi:

- a) radnička klasa (nekvalificirani, polukvalificirani, kvalificirani i visokokvalificirani radnici u industrijskim, građevinskim, prometnim, turističkim, trgovačkim i drugim organizacijama),
- b) poljoprivrednici (krupni, srednji i sitni),
- c) industrijski radnici – poljoprivrednici (stanovništvo s mješovitom djelatnošću),
- d) umirovljenici,
- e) nezaposleni,
- f) prosjaci, skitnice i beskućnici.

Za ovo se istraživanje nije mogla primijeniti niti jedna postojeća, pa čak niti izraditi posebna pojednostavljena stratifikacija društva jer niti jedna opcija koju bi izradila u konačnici nije odgovarala svim trima vremenskim presjecima istraživanja te temi istraživanja. Neki od kriterija koje bi takva klasifikacija trebala zadovoljavati su: treba biti orijentirana prema slojevima društva koji su promišljali o jeziku i identitetu te o njihovoj povezanosti. Iz njihovih su se refleksija morala moći rekonstruirati njihova promišljanja i stvarnost, stoga u prilagođenu klasifikaciju stratifikacije društva nisu trebali ući ekonomisti, pravnici, trgovci, poduzetnici i trgovci jer se oni primarno nisu izjašnjavali o vlastitom jeziku i identitetu. Iz istog je razloga klasifikacija trebala biti usmjerena onim djelatnostima koje o dotičnim temama češće promišljaju (pr. književnici, koji se inače ne bi posebno izdvajali u strukturi društva). Dodatan problem je potencijalni vremenski okvir koji bi s obzirom na razne promjene koje su se u društvu u međuvremenu odvijale bio poprilično hibridan, pa pomalo i neprovediv. Naime u prvom istraživanom razdoblju plemstvo je imalo važan položaj vladajuće elite, no nakon ukidanja feudalnog sustava (1848) taj je sloj polako nestao. Zatim pojedini su svećenici u prvom istraživanom razdoblju mogli imati položaj vladajuće elite (unutar nje mogli su pripadati i političkom i gospodarskom i obrazovnom sloju), no danas njihova uloga na ovom području ne postoji. Stoga se od potencijalne, unaprijed napravljene klasifikacije odustalo. Cilj je u svakom istraživanom razdoblju napraviti stratifikaciju društva koja odgovara baš tom razdoblju, s tim da je svim razdobljima zajedničko postojanje tri osnovna društvena sloja – vladajući, srednji i niži. Na koncu će se one usporediti kako bi se utvrdile eventualne uzročno-posljedične veze.

Vertikalna stratifikacija društva izvršena je tako da se u svakom razdoblju utvrdila vertikalna diferencijacija društva po društvenim klasama / slojevima (izvršena na temelju kriterija: podrijetlo, obrazovanje, politička moć, status u društvu, sociolekt⁵⁰). Potom su pronađeni pisani iskazi nekolicine osoba koje su pripadale svakoj od četiri detektirane klase društva (elita, srednja, radnička i niža klasa), te je metodom analize diskursa detektiran njihov jezični i prostorni identitet. Analizirani izvori za prva dva vremenska presjeka bila je autobiografska i novinska građa. Za suvremeno razdoblje koristila se metoda polustrukturiranog intervjua.

Prilikom odabira ispitanika vodilo se računa da su ispitanici punoljetni i da se osigura ravnomjerna zastupljenost svih društvenih klasa. U samom početku izrađen je Protokol za

⁵⁰ Mogu npr. biti govor, pismo, dijalekat, žargon ili neki drugi idiom.

intervju, te dokument Informacije o istraživanju koji sadrži kratke informacije o istraživanju, podatke o snimanju, čuvanju snimki, transkripciji intervjua i sl., koje je svaki ispitanik prije intervjuiranja trebao pročitati, i u znak slaganja potpisati. Prije službene provedbe intervjua proveden je probni intervju s preliminarnim protokolom kako bi se provjerila valjanost pitanja u protokolu. Prije početka intervjuiranja, sugovornici su ukratko upoznati s istraživanjem te je od njih zatražen usmeni pristanak za sudjelovanje u istraživanju i korištenje podataka iz intervjua.

Dakle, tijekom istraživanja poštovana su etička i moralna prava ispitanika. To je uključivalo: informirani pristanak (sudionici su upoznati sa svrhom, metodama, rizicima i koristima istraživanja prije samog početka), dobrovoljno sudjelovanje (sudionici su sami pristali sudjelovati, uz pravo da odustanu u bilo kojoj fazi istraživanja), anonimnost i povjerljivost (osobni podaci su im zaštićeni tako da se prikazani rezultati ne mogu povezati s podacima pojedinca), zaštićeno im je dostojanstvo i dobrobit te im je priznat intelektualni doprinos.

Kako je kao metoda intervjuiranja odabran polustrukturirani intervju, kvalitativna metoda razgovora koja omogućava da se kombiniraju elementi strukturiranog (planirana pitanja) i nestrukturiranog (fleksibilnost, dubina) pristupa, protokolom su pripremljena osnovna planirana pitanja koja su istraživaču pomogla da svim ispitanicima postavi ista ključna pitanja, dok se za neke teme ostavila mogućnost slobodnog tijeka razgovora u onom smjeru neočekivanih, ali važnih tema, u kojem je ispitanik želio više razgovarati. Polustrukturirani intervju je na taj način omogućio veću slobodu pri istraživanju, jer je omogućio prikupljanje detaljnijih odgovori o pozadini pojedinih stavova ili motivima.

Ukupni uzorak sugovornika bio je $N=12$, jer je planirano da svaka od četiri klase bude jednako brojčano zastupljena, s tri ispitanika, te da ukupni broj ispitanika podjednako spolno zastupljen. No za nižu klasu su pronađena samo dva ispitanika, čime je ukupni uzorak smanjen na $N=11$. Od njih 11 šest je sugovornica bilo ženskog spola (54, 5%), a pet sugovornika muškog spola (45, 5%); troje je bilo zaposleno u državnom sektoru (27,3 %), šestero je radilo u privatnom sektoru (54,5%), a dvoje nije bilo zaposleno (18,2%).

Svi intervjui su transkribirani i anonimizirani. Nakon transkripcije intervjua osmišljen je kodni plan koji se sastoji od tri razine kategorija – nekoliko glavnih kategorija, od kojih svaka ima nekoliko svojih potkategorija (nadkod, kod, podkod). U ovom slučaju dvije najveće kategorije (nadkodovi) bile su Jezični identitet i Prostorni identitet. Kategorija Jezični identitet imala je četiri potkategorije (kodovi) – materinski jezik (bez potkategorija), osobna

refleksija o vlastitom jezičnom identitetu (bez potkategorija), jednojezičan (potkategorija koja definira koji je jezik u pitanju) i višejezičan (potkategorije: koji jezici, koliko jezika). Nadkod Prostorni identitet razdvojen je na dva koda – vrsta prostornog identiteta (potkategorije: regionalni, nacionalni, nadnacionalni) i odnos prostornog i jezičnog identiteta (bez potkategorija). Veći dio kodova bio je deduktivan (unaprijed određeni kodovi, temeljeni na rezultatima kvalitativne analize provedene u prvom i drugom ispitivanom razdoblju, odn. 1835 – 48. i 1890 – 1925), a manji dio induktivan (kodovi su proizašli naknadno, na temelju podataka iz intervjua).

Iako obje metode prikupljanja podataka - autobiografska (dnevnička) građa i intervjui pripadaju kvalitativnoj⁵¹ metodologiji (načinu prikupljanja i obrade informacija), one su i međusobno očito različite. Intervju se obavlja postavljanjem pitanja zahvaljujući kojima od kazivača dobivamo odgovore na postavljena istraživačka pitanja. Polustrukturirani intervju, koji se primjenjuje u ovom istraživanju djelomično je nestrukturirani, opširni intervju (Tkalac Verčić i dr., 2010) putem kojega ispitivač prikuplja relativno opširne i detaljne odgovore na djelomično unaprijed definirana, a djelomično razgovoru prilagođena pitanja. Ovakav tip intervjua omogućava ispitanicima više slobode, jer se ispitivač tijekom razgovora prilagođava ispitanicima te pitanjima usmjerava razgovor u željenom smjeru. Pogodan je za ispitivanje osjetljivih i privatnih tema među kojima mogu biti i teme vezane za jezik i narodnost. Polustrukturirani intervju omogućava da se razgovor po potrebi u nekim dijelovima detaljnije razradi. O tome odlučuje ispitivač, kad uoči da ispitanik na nekom području nudi zanimljive odgovore / nalaze. Intervju od ispitivača traži unaprijed dobru pripremljenost te je vremenski vrlo zahtjevan (može trajati od 20 minuta do 2 sata) (Tkalac Verčić i dr., 2010), a ispitivač pri tom dobije podatke samo za jednog ispitanika. Prije početka snimanja intervjua ispitanicima je objašnjeno da me u sklopu ovog istraživanja zanimalo njihovo iskustvo vezano za jezike kojim govore, jezik koji smatraju materinskim, te njihov prostorni identitet i identitet koji vežu uz preferirani jezik.

S druge strane autobiografskom građom (dnevnicima) ispitivač ne upravlja. On samo analizira ono što mu je dano. No, po dubini u koju može ući donekle se može poistovjetiti s dubinskim intervjuom. Analizom dnevničkih zapisa, analizira se grafički fiksiran tekst, stoga nam za analizu na raspolaganju nisu govorne manifestacije ili pauze u govoru. No za rekonstrukciju

⁵¹ Kvalitativnih istraživanja u ovom slučaju pomažu bolje shvatiti percepcije jezika i prostornog identiteta u nečijoj stvarnosti (stvarnosti ispitanika), pomaže da se istraže i rastumače iskustva ispitanika, te prikupe nove spoznaje (bez polaznih pretpostavki).

odnosa prostornog i jezičnog identiteta to i nije toliko važno. Dubinski intervjui i autobiografska građa pripadaju kvalitativnoj metodologiji. Njihovi nalazi rezultati su rekonstrukcije stoga nisu mjerljivi, niti egzaktni. Kvalitativna metodologija primjenjuje se kako bi se dobio odgovor zašto ili kako, a ne koliko.

Iskazi koji imaju autobiografsko pripovijedanje odražavaju vlastita iskustva, stavove, emocije i doživljaje. Ono je osnovni medij putem kojega se prenosi (posreduje) narativni identitet⁵² kao situacijski determiniran empirijski fenomen u kojem pripovjedač prikazuje i uspostavlja pojedine aspekte vlastitog identiteta. Prikupljeni materijal izvrstan je za rekonstrukciju narativnog identiteta ispitanika i izradu jezičnih biografija. Narativni identitet nije istovjetan ukupnom identitetu osobe. To je lokaliziran i situacijom određen (parcijalni) identitet, a autobiografsko se pripovijedanje očituje kao »situacijski definiran interaktivni rad na identitetu« (Piškorec, 2007; 459). Jezičnobiografska metoda jedna je od metoda istraživanja na području kontaktne lingvistike. Piškorec (2007) pojašnjava kako se ustvari radi o kombinaciji biografske metode (koju koristi sociologija) i njezinoj primjeni na područjima kontaktne lingvistike i sociolingvistike. Biografska se metoda u kontaktnoj lingvistici prema njemu (2007; 457) manifestira u tri oblika koji se mogu međusobno kombinirati: 1. evaluacija fikcionalnih i nefikcionalnih pisanih tekstova (dnevnika, biografija, pisama, romana), 2. vrednovanje pisanih podataka dobivenih intervjuiranjem i 3. provedba i analiza jezičnobiografskih intervjua. Prva istraživanja u kojima se jezičnobiografska metoda koristila pojavila su se tijekom 1980-ih, a njezina se uporaba u kontaktnim lingvističkim i sociolingvističkim istraživanjima u posljednje vrijeme dosta intenzivirala, što je rezultiralo stvaranjem nove jezikoslovne discipline – jezične biografistike. Predmet njezina istraživanja prema Piškorecu (2007; 458) »biografski su iskazi o usvajanju, učenju i uporabi više jezika«. Kako bi proširili spoznaje i zadobili odgovore na svoja istraživačka pitanja (npr. ispitanikov odnos prema različitim jezicima tijekom jedne faze njegova života ili životnog vijeka ispitanika) istraživači jezične iskaze iz jezičnih biografija uspoređuju s ispitanikovom biografijom. Na taj način istraživači stječu uvid u ispitanikovo stajalište (refleksiju) koju zatim osim s biografskim kontekstom ispitanika mogu povezati i sa društvenim kontekstom. U sklopu jezične biografistike može se istraživati kako jezični aspekti utječu na oblikovanje individualnih i/ili kolektivnih identiteta. Važno je uzeti u obzir da se osobni identitet kao semantička struktura samorazumijevanja može opisati kroz tri različite dimenzije: 1.

⁵² Teorijski konstrukt narativnog identiteta podrazumijeva sve aspekte individualnog identiteta koji su prikazani u autobiografskim pripovijestima (Piškorec, 2007), iz kojih ih mi iščitavamo.

vremenska dimenzija – samoidentificiranje preko biografskih promjena (kako osoba doživljavanja sebe kroz tijek vremena), 2. društvena dimenzija – samoidentificiranje preko kompleksnosti veza između osobe i njezine okoline i 3. autoreferencijalna dimenzija – kako osoba doživljava samu sebe (Lucius-Hoene i Deppermann, 2004; 51). Sve tri dimenzije koristit će se pri analizi pisanih tekstova / intervju.

Metoda analize teksta je bliska suvremenoj metodi autobiografsko narativnih intervju, kojima se propituje odnos identiteta i jezika (Novak, 2007).

Analiza tekstova provedena je kritičkom analizom diskursa. Analiza diskursa vođena je kritičkom teorijom društva i neravnopravnih odnosa moći, a počela se razvijati 1980-ih. Nju više treba shvaćati kao suvremeni interdisciplinarni pa čak i transdisciplinarni pristup⁵³ (»istraživački program« Wodak, 2001) proučavanju diskurzivnih struktura i njihove povezanosti s društvenim strukturama (Zaher, 2009), nego kao istraživačku metodu ili teoriju. Fairclough (2003) smatra da između diskurzivnih i društvenih praksi postoji sistematska povezanost, pa je tako diskurs društveno konstituiran i uvjetovan, ali i on sam istovremeno konstituira i uvjetuje društvo. Različite društvene skupine imaju različit pristup obrazovnim, lingvističkim i društvenim resursima. Stoga nastaju »asimetrični odnosi« u raspodjeli moći u društvu koji se čine uobičajenima i prirodnima (van Dijk, 1995).

Van Dijk (1995) smatra da je cilj istraživanja (vođenog kritičkom analizom diskursa) ispitati i opisati odnose između diskurzivnih struktura i struktura moći. Dakle, ispitati načine na koje diskurzne strukture ostvaruju, potvrđuju, legitimiraju, reproduciraju ili osporavaju odnose moći i dominacije u društvu. Pritom se kritičkom analizom diskursa pretpostavlja da među korisnicima određenog jezika postoje nesimetričnosti u raspodjeli moći i društvenih resursa, stoga je analiza usmjerena i na utvrđivanje tih odnosa nejednakosti – dominacije i moći (van Dijk, 1995; Wodak, 2001). Kritička analiza diskursa nastoji otkriti i ukazati sve što se u diskursu implicira – koja je ideološka pozadina trenutne situacije u određenom diskursu koja podržava pretpostavljene implicitne odnose dominacije (van Dijk, 1995) i koje se ideologije nastoji održati ili transformirati u datom trenutku na zatečeno stanje, u određenom povijesnom kontekstu (van Dijk, 2006).

⁵³ Interdisciplinarni pristup podrazumijeva da discipline međusobno surađuju u smislu međusobnog »posuđivanja« metodologije i koncepata, a transdisciplinarnost nadilazi akademsku suradnju i ide korak dalje – integrira znanje i metode iz različitih područja u praksi.

Ovo je istraživanje kritičku diskurzivnu analizu provodilo sukladno trirazinskom metodološkom (analitičkom) okviru istraživanja koju je definirao Fairclough (2003). Svrha tog trirazinskog modela je pokušaj da se kritička analiza diskursa ne svede samo na pojedinačni tekst, već da se tekst dovede u suodnos s drugim tekstovima i / ili društvenim kontekstom (Jørgensen, Phillips, 2002). Fairclough diskurs promatra kroz sljedeće tri razine: 1. diskurs u najapstraktnijem smislu (kao tekst, društvena praksa) – kakve su lingvističke karakteristike teksta⁵⁴, odnosno kako se »diskursi tekstualno aktiviraju, i kako se interpretiraju« (Jørgensen, Phillips, 2002), 2. diskurs kao oblik korištenja jezika unutar nekog područja (idiomi karakteristični za određene profesionalne grupe, npr. znanstveni diskurs, politički diskurs) – kakva je diskurzivna praksa u okruženju društvenih aktera, odnosno na koji se način autori tekstova oslanjaju na već postojeće, diskurse i tekstove u okolini (Jørgensen, Phillips, 2002), 3. diskurs kao način izražavanja i govora kojim se neposrednoj okolini pridaje značenje iz određene perspektive (npr. feministički diskurs, neoliberalni diskurs) – kakva je kontekstualizacija proučavanog diskursa, odnosno kojim diskursima⁵⁵ pripada analizirana diskurzivna praksa⁵⁶ (Jørgensen, Phillips, 2002; Fairclough, 2003). Tekst (autobiografski isječak, novinski članak, intervju,) koji se analizira naziva se komunikacijskim događajem.

Dakle, u okviru trirazinskog metodološkog okvira postavljala sam pitanja – Kako se u tekstu izražava jezični i prostorni identitet pisca, govornika?, Kako se s pomoću određenih izraza jezični i prostorni identitet pisca interpretira?, Je li jezikom determiniran identitet kod ispitanika mijenjan? (*prva razina*), Kakav je status moći diskursa koji ispitanik / pisac prenosi?, Kako se diskurs referira na korpus znanja u društvenoj sredini kojoj pisac / ispitanik pripada? (*druga razina*), Kakva je politička, obrazovna i društvena kontekstualizacija dotičnog diskursa (razmišljanja / refleksiju ispitanika trebalo je staviti u kontekst sociopolitičke povijesti te okvir kolektivnih društvenih identiteta sredine u kojoj je živjela)?, Razlikuje li se diskurs u privatnoj i javnoj komunikaciji (*treća razina*). Naravno, nisu svi zapisi mogli odgovoriti na sva ta pitanja, ali neki jesu.

A u okviru pokušaja definiranja osobni identitet kao semantičke strukture samorazumijevanja nastojala sam utvrditi (u slučajevima gdje je to bilo moguće) sve tri dimenzije: 1. samoidentificiranje kroz vrijeme – Kako osoba doživljavanja sebe (vlastiti jezični i prostorni

⁵⁴ Ovom analizom se ne istražuje struktura teksta. Time se bavi lingvistika teksta.

⁵⁵ Ili »društvenim matricama diskursa« (Fairclough, 1993).

⁵⁶ Ispituje odnos između komunikacijske prakse i stvaranja sustava značenja u određenome kontekstu i njihova utjecaja na društvene zajednice (razumijevanje društva).

identitet) kroz tijek vremena?, 2. samoidentificiranje kroz društvenu dimenziju – Koliko je kompleksan odnos osobe (njezina jezičnog i prostornog identiteta) i njezine okoline? te 3. samoidentificiranje kroz autoreferencijalnu dimenziju – Kako osoba doživljava sebe (vlastiti jezični i prostorni identitet)?

Horizontalna stratifikacija društva u ovom istraživanju ne podrazumijeva geografsku rasprostranjenost jezika / narječja / dijalekata, jer se tim područjem bavi lingvistička ili dijalektna geografija, jezikoslovna disciplina koja proučava raširenost jezičnih pojava na nekom prostoru. Istraživanje horizontalne stratifikacije društva u ovom je slučaju podrazumijevalo istraživanje društvenih klasa koje su prostorno determinirane, odnosno žive na nekom (određenom) širem ili užem prostoru.

Analiza uvjetovana statističkim (popisnim) izvorima provedena je samo u dva vremenska razdoblja – 1910. (razdoblje 1890 – 1925) i 2021. (razdoblje 2020 – 2026). Horizontalna stratifikacija nije provedena za prvo istraživačko razdoblje (1835 – 48.) jer se za njega nisu vodili statistički podaci koji su za ovo istraživanje bili potrebni. Horizontalna stratifikacija provedena je na temelju analize obrazovnog statusa društvenih klasa, jer je još vertikalnom stratifikacijom utvrđeno da su pripadnici niže klase u svakom razdoblju bili najmanje obrazovani. Pripadnici radničke klase bili su nešto obrazovaniji (ranije šegrtsko obrazovanje, danas srednje strukovne škole) obrt. Najobrazovanije bile su srednja klasa i elita. Oni su gotovo u pravilu imali više i visoko obrazovanje. Dvovremenska analiza omogućila je komparaciju stanja i procesa te donošenje zaključaka o njihovu tijeku. Iz horizontalno stratificiranog poretka društvenih klasa mogao se iščitati njihov prostorni raspored. Rezultati ove problemske istraživačke cjeline pokazali su kako je hrvatsko društvo, od početka XX. st. do danas, horizontalno stratificirano te što je uvjetovalo takvu podjelu. Istraživanje vlastite identitetske (jezične i prostorne) percepcije moglo bi se nekom drugom prilikom nastaviti dalje, u smjeru propitivanja prostornog odnosa društvenih klasa i njihovih sociolekata (srame li se svog govora ili se njegova uporaba potiče – npr. Međimurci potiču kajkavski govor u svojoj sredini / Riječani se srame svoj fijumanskog dijalekta talijanskog jezika i čakavskog narječja, pa govore standardnim hrvatskim jezikom).

2.2.3. Analiza implikacija migracija na jezični kulturni pejzaž i identitetsko određenje

Individualne i manje grupne migracije postojale su oduvijek, vjerojatno otkako je čovječanstvo. Zbog ograničenog opsega, one obično nisu posebno zapažene. No veće

migracije obično ostavljaju trag u historiografskim zapisima. Masovnija iseljavanja s prostora današnje Hrvatske započela su u XV. stoljeću, s prodorom Osmanske vojske na teritorij današnje Hrvatske. Kako su se osmanski prodori nastavili sve do konca XVIII. stoljeća, sve migracije s ovog područja, uglavnom prema sjeveru i zapadu, treba dovoditi upravo u vezu s njima. Stanovništvo se iseljavalo ne samo s prostora koje su Osmanlije zauzeli, nego i s područja na koje su često upadali. Ritam Osmanskih napada definirao je ritam iseljavanja stanovništva. Tako je prvi veći val iseljavanja započelo osmansko napredovanje od 1489. do 1538. Ono je Hrvatskoj oduzelo upravu nad prostorom od Imotskog do Zadra, a stanovništvo se s tog prostora iselilo u južnu Italiju (regije Abruzzo, Apulija i Marke). Zatim su 1527. i 1528. Osmanlije osvojili Krbavu (Udbinu), Obrovac i južni dio Like (Perušić), a stanovništvo se s tog kraja iselilo u okolicu mađarskog Šoprona (Soprona). Na isto su se područje doselili i Hrvati iz Slavonije i istočnog Srijema koje su osmanski napadi potjerali 1526. Kako su Osmanlije s vremenom (1538–52) osvojili i zapadnu Slavoniju (linija na Virovitici i Čazmi), to je stanovništvo migriralo u austrijsko Gradišće.

Drugi veći val iseljavanja zahvatio je Hrvatsku između 1556. i 1579. (Holjevac, 1968). Tada se stanovništvo s prostora Korduna i Banije te Pounja, Pokuplja i uz Koranu iselilo u donje i srednje Gradišće. Desetak godina poslije stanovništvo se zbog osmanskih prodiranja iselilo i s područja Kladuše i Kistanja u srednje i gornje Gradišće, te okolicu Beča i Bratislave. Osmanska teritorijalna nadiranja na koncu su zaustavljena 1593., bitkom kod Siska.

Novoosvojenim područjima Osmanlije su upravljali sve do Bečkih ratova, odnosno konačno do 1699., odnosno do Mira u Srijemskim Karlovcima. Ogroman demografski deficit novoosvojenih područja Osmanlije su pokušali nadoknaditi doseljavanjem Vlaškog stanovništva (Holjevac, 1968). Mužić (1967) smatra da je tada s novoosvojenih osmanskih područja raseljeno i u ropstvo odvedeno oko 1 600 000 stanovnika. Osmanlije su vršile pritisak i na stanovništvo u Bosni i Hercegovini, zbog kojeg se iz istočne i srednje Bosne u Slavoniju između 1683. i 1699. iselilo oko 100 000 stanovnika (Mandić, 1960). Posljednji u tom nizu iseljavanja dogodio se oko 1716. kada se iz Hercegovine jedan dio stanovništva iselio u Liku i Hrvatsko primorje, a drugi u Baranju i u okolicu Subotice (Bunjevci).

Dakle, zbog ratnih okolnosti od XV. do XVIII. stoljeća velik broj Hrvata iselio se u susjedne zemlje – Italiju (regije Abruzzo, Apulija i Marke), Mađarsku (Segedin, Baja, Subotica, dio Gradišća), Austriju (Gradišće), Slovačku i Rumunjsku⁵⁷.

⁵⁷ Dio ih je iselio i u prekomorske zemlje, no one nisu dio ovog istraživanja.

Novi val migracija politički je i ekonomski⁵⁸ uvjetovan, a odvio se potkraj XIX. i na početku XX: stoljeća (1880–1914). Hrvati su se u tom razdoblju uglavnom iseljavali u SAD, Kanadu, Južnu Ameriku, Australiju i Novi Zeland. Nije poznat točan broj iseljenih Hrvata jer se službena statistika o iseljavanju počela voditi tek 1898⁵⁹, a osim toga velik broj migranata migrirao je ilegalno, odnosno nije službeno prijavio iseljavanje. Prema statistici koja se vodila od 1898. u tom je prvom valu (do 1914) iz Hrvatske i Slavonije van granica Austro-Ugarske iselilo oko 187 000 stanovnika, a unutar Austro-Ugarske iselilo je dodatnih 205 425 stanovnika (Lakatoš, 1914; 64⁶⁰). Naravno, službeni statistički podatci ne podudaraju se s brojem karata koji su prodala parobrodarska društva, jer nisu sve migracije službeno prijavljene. Prema parobrodarskim poduzećima (dakle, na druge kontinente) iselilo je 527 535 osoba (Holjevac, 1968). U međuratnom razdoblju većina nekadašnjih receptivnih područja usvojila je stroge restriktivne zakone o useljavanju (SAD, Kanada, Australija, Argentina), stoga se iseljavanje u prekomorske zemlje uvelike smanjilo, a počela su se otvarati receptivna područja u Europi – u Francuskoj, Belgiji, Nizozemskoj i Njemačkoj (Holjevac, 1968). Od 1918. do 1938. iz Dalmacije i Hrvatskog primorja iselilo se oko 75 000 stanovnika (oko 50 000 u prekomorske i 25 000 u europske zemlje). Iz Banovine Hrvatske iselilo se od 1927. do 1939. između 31 885 (prema Holjevac, 1968) i 46 686 stanovnika (Nejašmić, 1990). No zbog čestih političkih promjena (izmjene država) državni uredi koji prate migracije često se raspuštaju i osnivaju se novi stoga je i emigracijska / imigracijska statistika manjkava (diskontinuirana). Prema Nejašmiću (1990) iz Istre se od 1918–35. iselilo oko 5000 stanovnika, uglavnom u Francusku i Belgiju. No osim iseljavanja Hrvata, emigracijskoj je statistici vjerojatno uvelike pridonijela i repatrijacija Nijemaca, Mađara⁶¹, Čeha te drugih naroda koji su se za vrijeme Austro-Ugarske u Hrvatsku doselili radi obrtništva, služenja vojske ili su bili dio državnog aparata (činovnici). Koji su se sada, nakon njezina raspada, sa svojim obiteljima odlučili vratiti u matične zemlje. Značajna repatrijacija sigurno se dogodila i u Puli, nekadašnjem pomorskom ratnom arsenalu Austro-Ugarske, koji je njezinim raspadom izgubio dotadašnju ulogu. Osim njih, u emigracijskoj statistici udio imaju i migracije stanovništva iz Baranje i Međimurja koji su početkom 1920-ih vraćeni pod upravu Hrvatske⁶². Nakon II. svjetskog rata ponovno je došlo do migracija stanovništva. No u tom je razdoblju

⁵⁸ Agrarna prenapučenost; osiromašenje sela, izbijanje filoksere u Dalmaciji i na dalmatinskim otocima. .

⁵⁹ Banska odredba (br. 6085) kojom je uvedena obaveza evidencije o iseljavanju donesena je 12. 12. 1898. (Holjevac, 1968). Iseljenički fond osnovan je 1905.

⁶⁰ U Lakatoševoj se Narodnoj statistici može iščitati točan podatak o iseljavanju iz svake pojedine županije.

⁶¹ Mađari su uglavnom radili na istaknutijim položajima u željeznici.

⁶² Međimurje je bilo sastavni dio mađarske Zaladske županije 1720–85., 1789–1848., te 12. III. 1861. do 24. XII. 1918, a Baranja je pripala Hrvatskoj tek 1920 (Klemenčić, 1991).

najznačajnije spomenuti migracije koje su se dogodile nakon 1947., odnosno nakon potpisivanja Ugovora o miru između Jugoslavije i Italije. Tada se iz Hrvatske (prvenstveno Istre, ali i iz Rijeke i Zadra koji su do tada također bili pod talijanskom upravom) u Italiju odselilo oko 210 000 stanovnika (Nejašmić, 1990). Najveći udio njih bili su Talijani, no dio su bili i Hrvati koji su se u Italiju odselili radi povoljnijih ekonomskih uvjeta.

Sve ove migracije uglavnom su imale trajni karakter stoga su migracije od XV. stoljeća do sredine XX. stoljeća uglavnom temelj za stvaranje nacionalnomanjinskih hrvatskih zajednica u svijetu te nacionalnomanjinskih zajednica drugih nacija u Hrvatskoj. Migracije koje su se odvale u drugoj polovici XX. stoljeća te početkom XXI. stoljeća uglavnom nisu imale utjecaj na ovo istraživanje. To su ekonomske migracije koje su se u prvom valu odvale 1960-ih i 1970-ih, a u drugom valu 2013–19., te politički motivirane migracije koje su se odvale tijekom Domovinskoga rata i neposredno nakon njega.

Cilj ovog istraživanja je utvrditi prostorni obuhvat nekih od tih migracija u Hrvatskoj i Europi, novonastali prostorni raspored, te na odabranim primjerima utvrditi kako su migracije utjecale na postojeću jezičnu i identitetsku sliku. Pri istraživanju implikacija migracija na jezični kulturni pejzaž i identitetsko određenje prvo su detektirana područja na koja su se u većoj mjeri iselili Hrvati, a potom su u Hrvatskoj pronađena područja na koja su se u većoj mjeri nastanile nacionalne manjine⁶³. Pri odabiru istraživanih prostora, radi komparacije, važnu je ulogu imalo načelo recipročnosti, odnosno odabrane su upravo one nacionalne manjine u Hrvatskoj u čijoj matičnoj državi postoji koncentrirana naseljenost Hrvata. Pri probiru lokacija veliku su ulogu imala dva Vladina ureda, jedan koji vodi brigu o nacionalnim manjinama u Hrvatskoj i drugi koji vodi brigu o Hrvatima u emigraciji, dakle – Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina i Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske.

Prema podacima Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina⁶⁴ u Hrvatskoj žive 22 nacionalne manjine – Albanci, Austrijanci, Bošnjaci, Bugari, Crnogorci, Česi, Mađari, Makedonci, Nijemci, Poljaci, Romi, Rumunji, Rusi, Rusini, Slovaci, Slovenci, Srbi, Talijani, Turci, Ukrajinci, Vlasi, Židovi i drugi (tablica 1).

⁶³ Nacionalne manjine su prema Ustavnom zakonu o pravima nacionalnih manjina skupine hrvatskih državljana čiji su pripadnici tradicionalno nastanjeni na teritoriju Hrvatske, ali imaju svoja etnička, jezična i/ili vjerska obilježja, koja su različita od onih drugih građana, te ih vodi želja za očuvanjem tih (razlikovnih) obilježja.

⁶⁴

Tab. 1. Područja koja u Hrvatskoj naseljavaju nacionalne manjine (2025)

Nacionalna manjina	Područje
Albanci	Najviše Albanaca živi na području Grada Zagreba, Primorsko-goranske, Istarske, Splitsko-dalmatinske, Osječko-baranjske, Zagrebačke i Bjelovarsko-bilogorske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u Varaždinskoj županiji te u gradovima Crikvenici, Puli-Poli i Zagrebu.
Austrijanci	Najviše Austrijanaca živi na području Grada Zagreba, te Primorsko-goranske i Istarske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u općini Sirač te gradovima Vukovaru i Zagrebu.
Bošnjaci	Najviše Bošnjaka živi na području Grada Zagreba, Sisačko-moslavačke, Istarske i Primorsko-goranske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u Varaždinskoj županiji, u općinama Gunja, Cetingrad, Drenovci, Kršan, Raša, Sveta Nedjelja (Istra) i Vojnić te u gradovima Crikvenica, Pula-Pola, Labin, Vodnjan-Dignano i Zagrebu.
Bugari	Najviše Bugara živi na području Grada Zagreba, Istarske, Primorsko-goranske i Splitsko-dalmatinske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su statutom Grada Zagreba.
Crnogorci	Najviše Crnogoraca živi na području Grada Zagreba, Istarske, Primorsko-goranske, Splitsko-dalmatinske, Dubrovačko-neretvanske i Osječko-baranjske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u gradovima Puli-Pola i Zagrebu.
Česi	Najviše Čeha živi na području Bjelovarsko-bilogorske, Požeško-slavonske, Sisačko-moslavačke i Zagrebačke županije te u Gradu Zagrebu. Neka od njihovih prava ostvarena su u općinama Končanica, Dežanovac, Hercegovac i Sirač te gradovima Daruvaru i Grubišnom Polju i Zagrebu.
Mađari	Najviše Mađara živi na području Osječko-baranjske, Vukovarsko-srijemske, Bjelovarsko-bilogorske i Primorsko-goranske županije te na području Grada Zagreba. Neka od njihovih prava ostvarena su u općinama Kneževi Vinogradi, Ernestinovo, Bilje, Tordinci, Draž, Petlovac Stari Jankovci,

	Vladislavci, Tompojevci i Tordinci te u gradovima Belom Manastiru, Grubišnom Polju, Puli-Poli i Zagrebu.
Makedonci	Najviše Makedonaca živi na području Grada Zagreba, te Primorsko-goranske i Istarske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u gradovima Pula-Pola i Zagrebu.
Nijemci	Najviše Nijemaca živi na području Osječko-baranjske, Zagrebačke i Splitsko-dalmatinske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u općini Sirač te gradovima Zagrebu, Osijeku i Vukovaru.
Poljaci	Najviše Poljaka živi na području Grada Zagreba, Primorsko-goranske i Splitsko-dalmatinske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u Gradu Zagrebu.
Romi	Najviše Roma živi na području Međimurske, Osječko-baranjske i Sisačko-moslavačke županije te Grada Zagreba. Neka od njihovih prava ostvarena su u općinama Peteranec, Kotoriba, Mala Subotica, Nedelišće, Orehovica, Podturen, Pribislavec i Petrijanec te u gradovima Pula-Pola, Slavonski Brod i Zagreb.
Rumunji	Najviše Rumunja živi na području Grada Zagreba, Krapinsko-zagorske i Osječko-baranjske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u Gradu Zagrebu.
Rusi	Najviše Rusa živi na području Grada Zagreba, Primorsko-goranske i Splitsko-dalmatinske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u naselju Donje Sitno te u gradovima Čakovec, Požega i Zagreb.
Rusini	Najviše Rusina živi na području Vukovarsko-srijemske i Osječko-baranjske županije te Grada Zagreba. Neka od njihovih prava ostvarena su u općinama Bogdanovci, Tompojevci i u Gradu Zagrebu.
Slovaci	Najviše Slovaka živi na području Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije te Grada Zagreba. Neka od njihovih prava ostvarena su u općinama Punitovci, te gradovima Iloku, Našicama i Zagrebu.

Slovinci	Najviše Slovenaca živi na području Grada Zagreba, Primorsko-goranske, Istarske, Splitsko-dalmatinske, Međimurske, Zagrebačke i Varaždinske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u gradovima Rijeci, Zagrebu i Pula-Pola.
Srbi	Najviše Srba živi na području Vukovarsko-srijemske, Osječko-baranjske, Sisačko-moslavačke, Karlovačke, Primorsko-goranske i Bjelovarsko-bilogorske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u općinama Biskupija, Borovo, Cijvljane, Donji Kukuruzari, Donji Lapac, Dvor, Erdut, Ervenik, Gračac, Gvozd, Jagodnjak, Kistanje, Kneževi Vinogradi, Krnjak, Magadenovac, Markušica, Mikleuš, Negoslavci, Okučani, Plaški, Rasinja, Stara Gradiška, Stari Jankovci, Šodolovci, Trpinja, Udbina, Vladislavci, Vojnić, Vrhovine, te gradovima Glina, Hrvatska Kostajnica, Ludbreg, Pula-Pola, Vrbovsko, Vukovaru i Zagrebu.
Talijani	Najviše Talijana živi na području Istarske, Primorsko-goranske i Požeško-slavonske županije te na području Grada Zagreba. Neka od njihovih prava ostvarena su u općinama Grožnjan-Grisignano, Bale-Valle, Brtonigla-Verteneglio, Funtana-Fontane, Fažana-Fasana, Kaštelir-Labinci-Castelliere-S.Domenica, Ližnjan-Lisignano, Motovun-Montona, Oprtalj-Portole, Tar Vabriga-Torre Abrega, Višnjan-Visignano, Vižinada-Visinada, Vrsar-Orsera te u gradovima Poreč-Parenzo, Pula-Pola, Buje-Buie, Novigrad-Cittanova, Rovinj-Rovigno, Umag-Umago, Vodnjan-Dignano i Zagrebu.
Turci	Najviše Turaka živi na području Grada Zagreba, Primorsko-goranske i Splitsko-dalmatinske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u Splitu, Zadru, Rijeci, Osijeku i Zagrebu.
Ukrajinci	Najviše Ukrajinaca živi na području Grada Zagreba, Primorsko-goranske i Splitsko-dalmatinske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u općini Bogdanovci, te gradovima Vukovaru i Zagrebu.
Vlasi	Najviše Vlaha živi na području Grada Zagreba, Istarske i Osječko-baranjske županije.

Židovi	Najviše Židova živi na području Grada Zagreba, Splitsko-dalmatinske i Primorsko-goranske županije. Neka od njihovih prava ostvarena su u Gradu Zagrebu.

Izvor: Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina

Podatci Ureda za ljudska prava i prava nacionalnih manjina pokazuju da nisu sve nacionalne manjine u Hrvatskoj koncentrirano naseljene.

Hrvatska nacionalna manjina naseljava 12 europskih država – Austriju, Bugarsku, Crnu Goru, Češku, Italiju, Kosovo, Mađarsku, Rumunjsku, Sjevernu Makedoniju, Slovačku, Sloveniju i Srbiju (tablica 2).

Tab. 2. Područja koja Hrvati naseljavaju u emigraciji (2025)

Država emigracije	Točnije područje
Austrija	Gradišćanski Hrvati naselili su područje savezne pokrajine Gradišće još tijekom 16. stoljeća (nakon II. svj. rata sve se više nastanjuju i u Beču). Najveća očuvana hrvatska naselja su: Željezo (Eisenstadt), Gornja Pulja (Oberpullendorf) i Borta (Oberwart).
Bugarska	Najveći broj Hrvata živi u Sofiji.
Crna Gora	Hrvati u Crnoj Gori žive duž Jadranskog mora, a najviše u Boki kotorskoj, te Tivtu, Kotoru, Herceg Novom, Budvi, Baru i Podgorici.
Češka	Hrvati su se doselili na područje Južne Moravske, a svoj nacionalni identitet očuvali su u tri naselja: Jevišovka, Dobro Polje i Nova Prerava.
Italija	Hrvatska manjina najviše naseljava talijansku regiju Molise, a svoj nacionalni identitet očuvali su u četiri naselja: Kruču (Acquaviva Collecroce), Mundimitru (Montemitro), Filiću (San Felice) i Taveli (Tavenna).
Kosovo	Najviše Hrvata naseljeno je u Janjevu i Letnici.
Mađarska	U Mađarskoj postoje razne subetničke skupine Hrvata i to: Bunjevci, Šokci, Raci, Dalmatini, gradišćanski Hrvati, pomurski

	Hrvati, podravski Hrvati i bošnjački Hrvati. Kulturne i obrazovne institucije mađarskih Hrvata nalaze se u: Pečuhu, Prisiki, Santovu, Sambotelu, Martincima, Petrovom Selu, Bizonji i Koljnofu.
Rumunjska	Hrvati u Rumunjskoj razlikuju se prema svojim posebnim obilježjima i neznatnim jezičnim razlikama, na temelju kojih čine tri skupine: prva skupina naseljava Rekaš (istočno od Temišvara), druga, manja, naseljava Keča (zapadno od Temišvara), a treća, najveća živi u Karaš-severinskoj županiji (južno od Temišvara, glavni grad Rešica), u dvjema općinama Lupak i Karaševo. Njih nazivamo karaševskim Hrvatima, također i Krašovani ili Karaševci.
Sjeverna Makedonija	Hrvati u Sjevernoj Makedoniji žive u gradovima Kumanovu, Ohridu, Tetovu, Skopju, Bitoli i Štipu.
Slovačka	Hrvati koji žive u Slovačkoj čine zasebne tri skupine: u Devinskom Novom Selu (Devínska Nová Ves) žive čakavci, u Hrvatskom Grobu (Chorvatsky Grob) kajkavci i ikavci, a u Hrvatskom Jandrofu (Jarovce) i Čunovu Hrvati koji govore gradišćansko-hrvatskim jezikom.
Slovenija	Hrvati u Sloveniji žive na području Bele krajine, slovenskog dijela Istre te na području Pomurja i oko Sutle, točnije u većim gradskim središtima poput Ljubljane, Maribora, Velenja, Novog Mesta, Kopra i Celja.
Srbija	Hrvatska manjina najviše naseljava sjevernu Autonomnu pokrajinu Vojvodinu, te Beograd i središnju Srbiju.

Izvor: Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske

Na temelju podataka iz tablice 1 i 2 te načela recipročnosti, za istraživanje su odabrani Česi, Mađari, Slovaci i Talijani u Hrvatskoj, odnosno Hrvati u domicilnim zemljama tih hrvatskih nacionalnih manjina. U tablici 3 prikazana su točna područja istraživanja za nacionalne manjine u Hrvatskoj, a u tablici 4 za Hrvate u emigraciji. Pri probiru se vodilo računa da se odaberu naselja s najvećom koncentracijom nacionalnih manjina. Radi ograničenja obuhvata istraživanja pri odlučivanju o točnim lokacijama vodilo se brigu o tome da niti jedna

kategorija (Hrvati u emigraciji / nacionalne manjine u Hrvatskoj) ne prelazi broj od četiri jedinice lokalne samouprave⁶⁵ (gradova ili općina).

Tab. 3. Probrana područja istraživanja, koja Češka, Mađarska, Slovačka i Talijanska manjina naseljavaju u Hrvatskoj (2025)

Nacionalna manjina	Područje naseljavanja / istraživanja
Česi	gradovi Daruvar i Grubišno Polje, općine Končanica i Hercegovac
Mađari	općine Kneževi Vinogradi, Ernestinovo, Bilje
Slovaci	općina Punitovci, grad Našice
Talijani	općine Grožnjan-Grisignano, Bale-Valle, Brtonigla-Verteneglio, grad Buje-Buie

Tab. 4. Probrana područja istraživanja, koja Hrvati naseljavaju u Češkoj, Mađarskoj, Slovačkoj i Italiji (2025)

Država	Područje naseljavanja / istraživanja
Češka	Jevišovka, Dobro Polje i Nova Prerava
Mađarska	Pečuh, Sambotel, Prisika, Santovo
Slovačka	Devinsko Novo Selo (Devínska Nová Ves), Hrvatski Grob (Chorvatsky Grob), Hrvatski Jandrof (Jarovce) i Čunovo
Italija	Kruč (Acquaviva Collecroce), Mundimitar (Montemitro), Filić (San Felice) i Tavela (Tavenna)

Identitet je po svojoj definiciji mnogostruk⁶⁶, on je u isti mah individualan i kolektivan. Individualan zato što nas naša »svojstva« definiraju kao zasebnu jedinku, a kolektivan zato što nas ista ta svojstva čine dijelom različitih drugih grupa (profesionalnih, etničkih,

⁶⁵ Dakle ne pregledava se cjelokupno područje općina niti gradskog upravnog područja. Analiziraju se samo područja navedenih (urbanih / ruralnih) naselja.

⁶⁶ Za nacionalne manjine tipičan je tzv. ugniježđeni identitet (*nested identity*) (Grbić, 1994), koji podrazumijeva ne samo kulturne karakteristike nacionalnomanjinske zajednice (i pojedinaca) nego i države o kojoj manjine žive (država je faktor moći koji im regulira status te im organizira suživot s okolnim homogenim većinskim stanovništvom).

religioznih, jezičnih, kulturnih) s kojima ta svojstva dijelimo. Ovo istraživanje usmjereno je k utvrđivanju etničkog i jezičnog identiteta kroz prizmu etnički heterogenih prostora.

Prvo su se s pomoću trasiranja etničkih migracija utvrdile jezične migracije, te je prema popisnoj statistici utvrđen broj pripadnika svake istraživanje nacionalne manjine. Potom se nastojalo utvrditi kakva je organiziranost nacionalno manjinskih zajednica u okolnom etnički homogenom prostoru. Organiziranost se ogledala u prisutnosti kulturnih elemenata (jezik, periodika, udruživanja / savezi, obrazovanje) na temelju kojih se gradio osjećaj pripadnosti i lojalnosti identitetski sličnoj (nacionalno manjinskoj) zajednici. No bi se vlastiti jezik i kultura mogli njegovati, potrebno ih je poznavati. Pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo na odgoj i obrazovanje na svome jeziku i pismu u skladu s bojnim hrvatskim pravnim aktima⁶⁷ te u skladu s Europskom poveljom o regionalnim ili manjinskim jezicima. Stoga se u Hrvatskoj izvodi nastava za dvije grupe učenika pripadnika nacionalnih manjina – za tzv. teritorijalne ili manjinske jezike (češki, mađarski, rusinski, slovački, srpski, talijanski i ukrajinski) i neteritorijalne jezike (albanski, hebrejski, makedonski, njemački, poljski, romski, ruski i slovenski). Nacionalne manjine koje su bile predmet istraživanja pripadale su teritorijalnim manjinskim jezicima i u pravilu sve imaju osiguran jedan ili više modela (A, B, C) izvođenja nastave na svom jeziku.

72

Nastavni dio istraživanja bavio se prisutnošću manjinskog jezika u većinskom jezičnom pejzažu. Nastojalo se utvrditi je li se manjinski jezik interpolacijom materijalizirao u većinskom homogenom jezičnom pejzažu i ako je, na koji se točno način materijalizirao. Utvrđivanje je li manjinski jezik prisutan u jezičnom pejzažu većinskog stanovništva vršio se analizom: toponima (kako bi se utvrdilo postoje li na tom području nazivi mjesta ili ulica koji ukazuju na njihovo podrijetlo) i ergonima (nazivi /vlastita imena/ poduzeća, ustanova, udruženja i sl.; kako bi se utvrdilo postoji li povezanost s njihovom prostornom ili etničkom pripadnošću). Pretraživanje ergonima odnosi se na potragu za nacionalnim (hrvatski, talijanski, češki, mađarski, slovački) pridjevima te vlastitim imenima pojedinaca bitnih za istraživanu nacionalnu manjinu. Na taj se način stječe uvid u sociolingvistički kontekst i prostorni identitet nacionalnih manjina u etnički većinskom okruženju.

Istraživanje je provedeno tijekom travnja i svibnja 2025. Izvor za glavnu analizu (toponimskog) topografskog materijala bio je Google Maps. Dio analize vezan uz istraživanje

⁶⁷ U skladu s Ustavom Republike Hrvatske, Ustavnim zakonom o pravima nacionalnih manjina, Zakonom o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina te Državnim pedagoškim standardom predškolskog, osnovnoškolskog i srednjoškolskog odgoja i obrazovanja.

ergonima za nacionalne manjine u Hrvatskoj proveden je analizom triju registara – Sudskog registra (za prikupljanje podataka o poduzećima i ustanovama), Registra obrtnika (za prikupljanje podataka o nazivima obrta) i Registra udruga (za podatke o udrugama). Drugi dio vezan za istraživanje ergonima Hrvata u emigraciji prikupljen je manjim dijelom iz podataka koje nudi Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske, a veći dio pretragom interneta za podacima koje pružaju direktno njihovi predstavnici (udruge, društava i sl.).

Rezultati analiza statistički su obrađeni i uzročno-posljedično objašnjeni te kartografski prikazani.

2.2.4. Analiza jezičnog kulturnog pejzaža u Hrvatskoj

Jedan od najvažnijih načina na koji utvrđujemo materijalizaciju jezika u prostoru je iščitavanjem jezičnog pejzaža, odnosno jezika u kulturnom pejzažu. Njegovo iščitavanje je važno jer jezični pejzaž reflektira identitet svih zajednica koje taj prostor nastanjuju, posebice višejezičnih. U takvim prostorima nalaze se tragovi multikulturalnih, semiotičkih⁶⁸ pejzaža.

Kako na njih utječu brojni faktori (udio nacionalnomanjinskog stanovništva, političke i gospodarske promjene), s protokom vremena i oni se mijenjaju. Jezični pejzaž⁶⁹ u ovom istraživanju podrazumijeva ukupnost jezičnih znakova vidljivih u kulturnom pejzažu (javnome prostoru nekoga grada ili geografskoga područja), a osnovna čestica (brojiva jedinica) istraživanja je jezični znak (bilo koji dio pisanog teksta unutar prostorno definiranog okvira; bez obzira na njegovu veličinu)⁷⁰. Jezični znak na razglednicama je svaki natpis napisan u kontinuitetu do interpunkcijskog znaka točke. Dakle, jezični znak kojega prekida dulji razmak ili točka ne smatra se jednim, nego se radi o dva jezična znaka. Jezični znak u suvremenom razdoblju podrazumijeva se svaki natpis unutar jasno definiranog okvira. U sklopu ovog istraživanja jezični znak najčešće se u prostoru očitovao u obliku cestovnih znakova, reklamnih natpisa, hodonima, natpisnih ploča (i ostalih natpisa na zgradama), te toponima i drugih natpisa ispisanih na razglednicama i dr.

⁶⁸ Prema Jaworski i Thurlow (2010:3) semiotički pejzaž je »bilo koji (javni) prostor s vidljivim natpisima koji su nastali namjernom ljudskom intervencijom i procesom proizvodnje značenja«.

⁶⁹ Jezični znak inače označava bilo koji dio pisanog teksta unutar prostorno definiranog okvira (Backhaus, 2007: 66).

⁷⁰ U istraživanje nisu uključene deklaracije proizvoda, tekstovi ispisani duboko u izlogu trgovine ili unutar trgovine, pokretni objekti (cjenici, jelovnici, časopisi), te pomični jezični znakovi (automobili, autobusi) ili znakovi na odjeći. Nisu analizirani ni objekti (nosači) na kojima se jezični znak nalazio (izlog, vrata, zid zgrade).

Kulturna geografija, čiji je osnovni objekt istraživanja kulturni pejzaž, pejzaž ne sagledava samo kao »ono što vidi oko« (Šakaja, 1999: 30), nego holistički pristupa pejzažu iščitavajući pritom njegovu skrivenu simboliku (kodove). To znači da nije dovoljno pejzaž samo opisati, treba ga i interpretirati, čitajući ga kao tekst. Treba dakle otkriti njegove kodove, na temelju kojih ga se potom interpretira. Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi kako se jezik materijalizirao u kulturnom pejzažu etnički mješovitih prostora⁷¹ Hrvatske, te kako se on s vremenom mijenjao, odnosno kako se očitovao u prostornom identitetu tamošnjeg stanovništva. Cilj je pokazati i kakav je odnos hrvatskog jezika i drugih jezika koji su se tijekom promatranog razdoblja smatrali *linguom francom*.

Da bi se utvrdile promjene u jezičnom pejzažu potrebno je utvrditi kakav je jezični pejzaž bio u prošlosti, te kakav je danas. S obzirom na ove ciljeve postavljaju se sljedeća istraživačka pitanja – Koliko je jezični pejzaž vidljiv u kulturnom pejzažu? Tko planira jezični pejzaž? Komu je on namijenjen? te kako se putem njega očituje prostorni identitet stanovništva?

Zahvaljujući početno postavljenom dijakronijskom pristupu korištena je *cross-section* metoda istraživanja kojom su uzeti uzorci jezičnih znakova tijekom dva vremenska presjeka: pod vlašću Habsburške Monarhije i Austro-Ugarskog Carstva (1835–1918) i danas (2023–25). Ti presjeci pomoći će pri spoznavanju razvojnog procesa (kontinuiteta) te komparaciji ranijeg i današnjeg stanja u jezičnom kulturnom pejzažu. Uzorkovanje je obavljeno na način da se iz etnički mješovitih prostora (ruralnog i urbanog područja Hrvatske) pokuša odabrati uzorak u kojem je etnička manjina najviše koncentrirana u prostoru, te da ti uzorci pokrivaju željeno vremensko razdoblje – kraj XIX. i početak XX. stoljeća (uglavnom zlatno doba razglednica, ali i 1920-e)⁷² te suvremeno razdoblje.

Prema Popisu stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj⁷³ 2021. živjelo je 240 079 pripadnika nacionalnih manjina (26,79% manje nego što ih je RH imala 2011). U ukupnom stanovništvu njihov udio je relativno mali i iznosi tek 6,2%. Prema popisu iz 2021. od ukupno 22 najbrojnije nacionalne manjine bile su (tablica 5) Srbi, Bošnjaci, Romi, Albanci, Talijani i Mađari.

⁷¹ Uzorkovanje naselja koja imaju određeno veće funkcionalno značenje u prostoru pridonijelo bi spoznaji koliko je engleski jezik prisutan u njihovoj jezičnom prostoru. Etnički mješoviti prostori zanimljiviji su zato što pridonose stvaranju kompleksne jezično-identitetske slike Hrvatske.

⁷² Prema Benešu (2004) zlatno doba razglednica traje od 1896. do 1915., a prema Bogavčiću (2015) od 1896. do 1918.

⁷³ DZS, Popis stanovništva, kućanstava i stanova u RH.

Tab. 5. Nacionalne manjine u Hrvatskoj prema popisu stanovništva, kućanstava i stanova iz 2021.

nacionalna manjina	popis 2021.
Srbi	123.892
Bošnjaci	24.131
Romi	17.980
Albanci	13.817
Talijani	13.763
Mađari	10.315
Česi	7.862
Slovenci	7.729
Slovaci	3.688
Makedonci	3.555
Crnogorci	3.127
Nijemci	3.034
Ukrajinci	1.905
Rusi	1.481
Rusini	1.343
Poljaci	657
Židovi	410
Turci	404
Austrijanci	365
Rumunji	337
Bugari	262
Vlasi	22

Izvor: DZS, Popis 2021.

Naime, nisu sve nacionalne manjine okupljene na jednom prostoru. Neke od njih prilično su disperzno raspoređene po Hrvatskoj, stoga nije moguća materijalizacija njihova jezika u većinskom jezičnom pejzažu. S druge strane, neke nacionalne manjine žive koncentrirano na nekom prostoru no ne koriste svoje Ustavom⁷⁴ zagarantirano pravo na dvojezičnost, stoga ni

⁷⁴ Prema članku 12. Ustava Republike Hrvatske, u Hrvatskoj je u službenoj uporabi hrvatski jezik i latinično pismo. No prema članku ostavljena je mogućnost da se, pod uvjetima propisanim zakonom, u pojedinim lokalnim jedinicama uz hrvatski jezik i latinično pismo ravnopravno u službenu uporabu uvede i neki drugi jezik

one ne mogu biti predmet ovog istraživanja.. Pravo na ravnopravnu uporabu jezika i pisma (tablica 6) koristi samo 6 nacionalnih manjina, stoga se istraživanje moralo usmjeriti na njih.

Tab. 6. Pravo na ravnopravnu službenu uporabu jezika i pisma nacionalnih manjina

nacionalna manjina	prostor na teritoriju RH gdje nacionalna manjina koristi svoje pravo
Srbi	U gradovima Vukovaru i Vrbovskom, te općinama Kneževi Vinogradi, Krnjak, Vojnić, Donji Lapac, Vrhovine, Udbina, Šodolovci, Jagodnjak, Erdut, Dvor, Gvozd, Donji Kukuruzari, Biskupija, Civljane, Kistanje, Ervenik, Markušica, Trpinja, Negoslavci, Borovo, Gračac i Plaški.
Talijani	U gradovima Poreč-Parenzo, Pula-Pola, Buje-Buie, Novigrad-Cittanova, Rovinj-Rovigno, Umag-Umago i Vodnjan-Dignano, te u općinama Grožnjan-Grisignano, Bale-Valle, Brtonigla-Verteneglio, Funtana-Fontane, Fažana-Fasana, Kaštelir-Labinci-Castelliere-S.Domenica, Ližnjan-Lisignano, Motovun-Montona, Oprtalj-Portole, Tar Vabriga-Torre Abrega, Višnjan-Visignano, Vižinada-Visinada i Vrsar-Orsera.
Mađari	Općina Kneževi Vinogradi, te pojedina naselja u Općinama Ernestinovo, Bilje i Tordinci
Česi	U gradu Daruvaru, te u općinama Končanica i Dežanovac
Slovaci	Općina Punitovci
Rusini	Općina Bogdanovci

Izvor: Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade RH

Uzorkovanje je iz pragmatičnog razloga primarno usmjereno na urbane prostore, a ukoliko nacionalna manjina ne naseljava urbani onda na ruralni prostor (tablica 7). Naime, puno je lakše pronaći stare razglednice urbanih nego ruralnih prostora. A važno je pronaći što više

te ćirilčno ili koje drugo pismo kojim se služe pripadnici nacionalne manjine koja na području jedinice lokalne samouprave sačinjava najmanje trećinu stanovnika jedinice lokalne ili područne (regionalne) samouprave. Isto pravo omogućeno je pripadnicima nacionalnih manjina s kojima su sklopljeni posebni međunarodni ugovori, te nacionalnim manjinama koje su to pravo stekle zahvaljujući statutu lokalne jedinice. Nadalje, stavkom 4. članka 15. Ustava pripadnicima svih nacionalnih manjina jamči se sloboda izražavanja nacionalne pripadnosti, slobodno služenje svojim jezikom i pismom te kulturna autonomija.

starih razglednica kako bi zaključci komparacija sinkronijskih i dijakronijskih analiza bili što pouzdaniji.

Tab. 7. Prostor s kojega je jezični pejzaž uzorkovan

nacionalna manjina	prostor
Srbi	Grad Vukovar
Talijani	Grad Poreč-Parenzo
Mađari	Općina Kneževi Vinogradi i Bilje
Česi	Grad Daruvar
Slovaci	Općina Punitovci
Rusini	Općina Bogdanovci

Materijalizacija jezika za starije razdoblje uzorkovana je iz korpusa starih razglednica koje se čuvaju u muzejskim ili privatnim arhivima koji su s vremenom objavljeni u raznim monografijama (Orlić, 1990; Karaman, 1994; Kuzle, 1994, 2005; Jakčin Ivančić, M. 2002; Širić, 2002; Ivanković, 2007; Milaković i Strmotić-Ivančić, 2015). Uzorci su uzeti samo s prednje strane razglednice⁷⁵. Uzevši u obzir sve ove uvijete prikupljena je 241 razglednica, sa kojih je izdvojeno N= 490 jezičnih znakova (uzoraka). Slučajni reprezentativni uzorci iz suvremenog razdoblja prikupljeni su terenskim istraživanjem i fotografiranjem suvremenog jezičnog pejzaža i to na području 500 m centralnog dijela naselja⁷⁶ (obično trg i glavna ulica jer taj prostor ima najveći stupanj živosti⁷⁷). Iz ovog su razdoblja prikupljene 313 fotografije, odnosno 519 jezičnih znakova (uzorka).

Terenski rad (istraživanje suvremenog stanja jezičnog pejzaža) proveden je tijekom veljače i ožujka 2023., te prosinca 2024. a istraživanje i prikupljanje starih razglednica tijekom studenog 2023. i studenog 2024. godine.

Istraživanje je provedeno metodom analize jezičnih znakova i to na način da su iz svakog jezičnog znaka izdvojeni podatci o jezičnom materijalu, točnije kodiran je kroz 10 varijabli

⁷⁵ U obzir nisu uzeti jezik (i toponimi koji se eventualno spominju) u osobnoj poruci sa stražnje strane razglednice.

⁷⁶ Ovakvo jasno definirano (ograničeno) područje istraživanja isključuje mogućnost istraživanja geografske distribucije jezika, te rekonstrukciju jezične slike (jezičnih areala) na ostalim dijelovima urbanog / ruralnog područja.

⁷⁷ Dio istraživanja vezan za razglednice nije mogao biti tako striktno prostorno determiniran (na 500 m centralnog dijela naselja), ali pretpostavlja se da su razglednice obično obuhvaćale dio naselja koji zadovoljava kriterij najvećeg stupnja živosti.

(varijabli) koje bi trebale dati odgovor na postavljena istraživačka pitanja. Varijable za svaki jezični znak odabrane su prema jezičnim i semiotičkim obilježjima znaka, a prikazane su u tablici 8. Nakon kodiranja svog materijala (suvremenog i sa starih razglednica) provedena je kvantitativna analiza metodom dubinske analize klasteriranja (grupiranja sličnih podataka) te značenjska analiza dobivenih rezultata.

Za suvremeno razdoblje, metodom namjernog uzorkovanja radi heterogenosti⁷⁸ prikupit će se i podatak o ukupnom broju jezičnih znakova na 500 m centralnog javnog prostora, koji će se potom analizirati i komparirati unutar svih analiziranih naselja. Analiza podataka uključit će sinkronijski (vremenska istodobnost; kako jezik funkcionira u danom trenutku, unutar presjeka) i dijakronijski pristup (raznovremenost; povijesni razvoj jezika).

Tab. 8. Varijable s pomoću kojih su kodirani jezični znaci

redni broj	varijabla	redni broj	varijabla
1	redni broj znaka	7	jezik znaka
2	godina nastanka	8	broj jezika na znaku
3	vrsta znaka	9	redoslijed jezika na znaku
4	vrsta predstavljanja	10	postoji li miješanje jezika
5	vrsta diskursa	11	postoji li prijevod znaka
6	izvor postavljanja znaka	12	prisutnost obilježja kolektivnog prostornog identiteta

U tablici 9. prikazano je koje se varijable koriste za stjecanje odgovora na postavljena istraživačka pitanja.

Tab. 9. Odnos istraživačkih pitanja i analitičkih kategorija (u ovom istraživanju)

istraživačka pitanja	varijabla
Utječu li političke promjene na jezični kulturni pejzaž?	godina nastanka (2); jezik znaka (7); broj jezika na znaku (8)
Zastupljenost jezika u jezičnom kulturnom pejzažu	broj jezika na znaku (8); redoslijed jezika na znaku (9); postoji li miješanje jezika (10) ili se radi o prijevodu znaka (11)

⁷⁸ Uzorak se može uzorkovati namjernim i slučajnim uzorkovanjem, a može se uzimati radi stjecanja uvida o heterogenosti ili reprezentativnosti. Uzorkovanje radi heterogenosti u istraživanju jezičnog kulturnog pejzaža podrazumijevalo bi namjerno uzorkovanje veće (urbane / ruralne) površine, radi stjecanja uvida u cjelokupnu sliku jezičnih kulturnih pejzaža, koji onda iskažu i one rijetke, specifične slučajeve. Slučajno uzorkovanje radi reprezentativnosti podrazumijeva podjednako predstavljanje svih jezičnih kulturnih pejzaža (Grbavac, 2013).

Kako se jezični znakovi materijaliziraju u prostoru?	vrsta znaka (3); objekt predstavljanja (4)
Tko planira jezični kulturni pejzaž?	vrsta diskursa (5); izvor postavljanja znaka (6)
Komu je namijenjen jezični kulturni pejzaž?	ukupni broj znakova (1); jezik znaka (7); broj jezika na znaku (8)
Kako se očituje prostorni identitet stanovništva?	jezik znaka (7); postoji li miješanje jezika (10); prisutnost obilježja kolektivnog prostornog identiteta (12)

Istraživanje jezičnog kulturnog pejzaža u Hrvatskog pokazat će, na temelju odabranog uzorka, koliko je on višejezičan, te kakav je status jezičnoga znaka u pojedinim urbanim i ruralnim prostorima. Istraživanje će pokazati koji su to jezici koji dominiraju u kulturnom pejzažu, kako se oni izmjenjuju (kako se mijenja odnos njihove moći i prestiža), koja im je namjena (turizam, ekonomija) te ukazati na to kako jezičnu politiku kreiraju pojedinci, a kako lokalna, odnosno državna vlast (poruke iz službene odnosno privatne domene; metoda *top-down* i *bottom-up*). S pomoću ovog istraživanja utvrdit će se u kojoj je mjeri jezični kulturni pejzaž odabranog uzorka uvjetovan etnolingvističkom strukturom tamošnjeg stanovništva ili geografskim položajem.

2.4. Izvori i literatura

IZVORI

(mrežni izvori korišteni su između 20. i 25. 11. 2024)

Google Maps

(https://www.google.com/maps/@45.8060997,15.9677057,3030m/data=!3m1!1e3?entry=ttu&g_ep=EgoyMDI1MDMyMy4wIKXMDS0JLDEwMjExNDUzSAFQAw%3D%3D)

Karl Marx's Theory of Social Stratification: Class and Exploitation

(<https://bns.institute/behavioural-sciences/karl-marx-social-stratification-class-exploitation/>)

Max Weber's Theory of Social Stratification: Class, Status, and Party

(<https://bns.institute/behavioural-sciences/max-weber-social-stratification/>)

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih – Predškolsko, osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje na jeziku i pismu nacionalnih manjina (<https://gov.hr/hr/predskolsko-osnovnoskolsko-i-srednjoskolsko-obrazovanje-na-jeziku-i-pismu-nacionalnih-manjina/1108>)

DZS, Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj (<https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88>).

DZS, Popis 2021. (<https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88>)

Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/madjari/375>)

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske

(<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/83>)

Hrvatska manjina u Austriji (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-republici-austriji/737>)

Hrvatska manjina u Bugarskoj (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-republici-bugarskoj/738>)

Hrvatska manjina u Crnoj Gori (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-crnoj-gori/739>)

Hrvatska manjina u Češkoj (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-ceskoj-republici/740>)

Hrvatska manjina u Italiji (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-talijanskoj-republici/741>)

Hrvatska manjina u Kosovu (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-republici-kosovo/742>)

Hrvatska manjina u Mađarskoj (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-madjarskoj/743>)

Hrvatska manjina u Rumunjskoj (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-rumunjskoj/745>)

Hrvatska manjina u Sjevernoj Makedoniji (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-republici-sjevernoj-makedoniji/744>)

Hrvatska manjina u Slovačkoj (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-slovackoj-republici/746>)

Hrvatska manjina u Sloveniji (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-republici-sloveniji/747>)

Hrvatska manjina u Srbiji (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/hrvati-izvan-rh/hrvatska-manjina-u-inozemstvu/hrvatska-manjina-u-republici-srbiji/748>)

Ustav Republike Hrvatske (<https://www.zakon.hr/z/94/ustav-republike-hrvatske>)

Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina

Albanci (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/albanci/380>)

Bošnjaci (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/bosnjaci/379>)

Bugari (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/bugari/378>)

Crnogorci (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/crnogorci/377>)

Česi (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/cesi/376>)

Mađari (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/madjari/375>)

Makedonci (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/makedonci/374>)

Nijemci i Austrijanci (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/nijemci-i-austrijanci/373>)

Poljaci (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/poljaci/372>)

Romi (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/romi/371>)

Rumunji (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/rumunji/1058>)

Rusi (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/rusi/382>)

Rusini (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/rusini/370>)

Slovaci (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/slovaci/369>)

Srbi (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/srbi/367>)

Talijani (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/talijani/381>)

Turci (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/turci/1104>)

Ukrajinci (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/ukrajinci/1103>)

Vlasi (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/vlasi/1105>)

Židovi (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/zidovi/366>)

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina (https://www.zakon.hr/z/295/ustavni-zakon-o-pravima-nacionalnih-manjina#google_vignette)

LITERATURA

Bernstein, B., 1971: *Class, Codes and Control*, 1. New York.

Fairclough, N., 1993: *Discourse and Social Change*. Cambridge.

Fairclough, N., 2003: *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London.

Granić, Jagoda, 2007: Identitet na granici. U: Jagoda Granić (ur.): *Jezik i identiteti*. Zagreb, Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 195–206.

Granić, Jagoda, 2013: Vertikalna stratifikacija jezika i društva // *Družbena funkcijskost jezika (vidiki, merila, opredelitve) / The Social Functionality of Language (Aspects, Criteria, Definitions) / Žele, Andreja (ur.)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2013. str. 149-155.

Grbić, J., 1994: Mnogostruki identitet: primjer Hrvata u Mađarskoj. *Studia ethnologica Croatica*, 6, 1, 119–126.

Holjevac, V., 1968: *Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Matica hrvatska.

Horvat, B., 1969: *Ogled o jugoslavenskom društvu*.

Hymes, Dell, 1974: *Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach*. Philadelphia.

Ivanković, G. M., 2007: *Stare razglednice slavonskih i baranjskih sela i gradova*. MIT, Osijek: Muzej Slavonije.

Jakčin Ivančić, M. (ur.) 2002: *Daruvar u slici i riječi*. Daruvar: Matica hrvatska.

Jørgensen, M. W., Phillips, L. J., 2002: *Discourse Analysis as Theory and Method*. London.

- Kalogjera, Damir, 2007: Slojevitost iskazivanja identiteta. U: Jagoda Granić (ur.): Jezik i identiteti. Zagreb, Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 259–267.
- Karaman, I. 1994: Vukovar : vjekovni hrvatski grad na Dunavu. Koprivnica: Nakladnička kuća Dr. Feletar.
- Klemenčić, M., 1991: Historijsko-geografska osnovica hrvatsko-mađarske granice. Politička misao, 28, 1, 182–191.
- Kuzle, M. 1994: Daruvar: na razglednicama i fotografijama. Daruvar: Ogranak Matice hrvatske.
- Kuzle, M. 2005: Daruvar: na razglednicama i fotografijama. Daruvar: Ogranak Matice hrvatske.
- Lakatoš, J., 1914: Narodna statistika. Zagreb: Hrvatski zemaljski statistički ured.
- Lucius-Hoene, G., Deppermann, A. 2004: Rekonstruktion narrativer Identität. Ein Arbeitsbuch zur Analyse narrativer Interviews. 2. Auflage. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Majovšek, M., 2003: Uvod u metode znanstvenog istraživanja u društvenim i humanističkim znanostima. Zagreb: Naklada Slap i Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Malenica Z., 2007: Ogledi o hrvatskom društvu. Prilog sociologiji hrvatskog društva, Zagreb.
- Mandić, D., 1960: Bosna i Hercegovina. Sv. 1, Chicago.
- Mićanović, Krešimir, 2008: Hrvatski s naglaskom: standard i jezični varijeteti. Zagreb.
- Milaković, G., Strmotić-Ivančić, F. (ur.) 2015: Istra memento: izbor iz fundusa Zbirke starih razglednica, Istria memento: una selezione dalla Collezione di vecchie cartoline, Istra memento: a selection from the Collection of old postcards. Pula: Povijesni i pomorski muzej Istre.
- Mužić, I., 1967: Razmatranja o povijesti Hrvata. Split.
- Nejašmić, I., 1990: Iseljavanje iz Hrvatske u Europske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije. Migracijske teme, 6, 4, 511–526.

Novak, K., 2012: What can language biographies reveal about multilingualism in the Habsburg Monarchy ? A case study on the members of the Illyrian movement . *Jezikoslovlje*, 13, 2, 395-417.

Novak, Kristijan, 2008: Refleksije o njemačko-hrvatskoj dvojezičnosti i identitetu u Dnevniku Dragojle Jarnević. U: Jagoda Granić (ur.): *Jezik i identiteti*. Zagreb, Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 387–399.

Orlić, D. 1990: *Srdačno vaš Poreč*. Poreč: Adriatic.

Piškorec, Velimir, 2007: Narativni identitet u jezičnobiografskim intervjuima. U: Jagoda Granić (ur.): *Jezik i identiteti*. Zagreb, Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. 457–467.

Stolac, D. (2018): Reklame i jezični krajolik. U: Slolac, D., Vlastelić, A. (ur.) *Jezik i njegovi učinci*, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku održanoga od 4. do 6. svibnja 2017. u Rijeci. Zagreb: Srednja Europa i HDPL, str. 301-316.

Stolac, D., 2014: Expressing Croatian identity through language designators, *Croatian Studies Review* 10 (1), 105-132.

Stolac, D., 2014: Expressing Croatian identity through language designators, *Croatian Studies Review* 10 (1), 105-132.

Širić, D., 2002: *Vinkovci pisani starim razglednicama*. Vinkovci: Matica hrvatska.

Škiljan, Dubravko, 1994: *Pogled u lingvistiku*. Rijeka.

Škiljan, Dubravko, 2000: *Javni jezik*. Zagreb.

Tkalac Verčić, A., Sinčić Ćorić, D., Pološki Vokić, N., 2010: *Priručnik za metodologiju istraživačkog rada*. Zagreb: M.E.P.

van Dijk, T., 1995: Aims of Critical Discourse Analysis. *Japanese Discourse*, 1, 17-27.

van Dijk, T., 2006: Ideology and Discourse Analysis. *Journal of Political ideologies*, 11(2), 115-140.

Wodak, R., 2001: Aspects of Critical Discourse Analysis. u: Wodak, R., Meyer, M (ur.) *Methods of Critical Discourse Analysis*.

Zaher, A., 2009: A critical discourse analysis of news reports on the Israeli/Palestinian conflict in selected Arab and western newspapers, PhD Thesis:
(http://irep.ntu.ac.uk/R/?func=dbin-jump-full&object_id=200011&local_base=GEN01)

3. PROSTORNE, KULTURNE I ADMINISTRATIVNE DIFERENCIJACIJE UPORABE JEZIKA

3.1. Uvod

Nad područjem današnje Hrvatske upravljalo je nekoliko različitih država, a odvale su se i neke veće i manje migracije. Neke od njih dogodile su se prije 1835., a neke nakon te godine. Takva složena povijesna situacija tijekom stoljeća direktno je utjecala na izmjenu jezika i pisama, stoga se danas u javnoj i privatnoj komunikaciji osjete utjecaji latinskog, mađarskog, njemačkog, talijanskog, turskog, srpskog i engleskog jezika. Uz latinicu, pisalo se tijekom godina glagoljicom, ćirilicom, pa i bosančicom. Tako je srednjovjekovna književnost⁷⁹ bila trojezična – na latinskom, općeslavenskom i starohrvatskom, a bila je zapisivana na latinici uglavito glagoljici i bosančici (hrvatska ćirilica). Hrvatski je u tom razdoblju iz privatne sfere počeo prodirati u javnu (službenu) uporabu – u književnost, diplomaciju, obrazovni sustav (školstvo, znanost), kulturu i crkvu. U XV. i XVI. stoljeću javila se književnost na sva tri narječja. No jezično ujedinjenje Hrvata odvalo se tek tijekom ilirskog preporoda, kada je dogovoren jedan književni jezik (štokavsko narječje) i jedna vrsta pisma (latinica). Do tog trenutka hrvatskim se jezikom pričalo među seljacima i slugama. Grozan odnos prema hrvatskom jeziku oslikava Pavao Štoos u svojoj pjesmi Kip domovine, gdje (1831) kaže:

A z menum sinko moj se sramuje:

Vre i svoj jezik zabit Horvati

Hote, ter drugi narod postati;

Vnogi vre narod sam svoj zameče,

Sram ga j', ak stranjski »Horvat« mu reče,

Sam proti sebi je I' ne šetuje,

I ovak slepec sam sebe truže.

Razdoblje od XVIII. do XX. stoljeća bilo je ključno za standardizaciju hrvatskog jezika.

Tijekom tog su se razdoblja razvijale norme, gramatike i pravopisi. Danas hrvatski standardni

⁷⁹ Od početka pismenosti do XIV. stoljeća.

(književni) jezik ima tri narječja – kajkavsko, čakavsko i štokavsko⁸⁰ i svoje dijalekte⁸¹, a vokabular hrvatskog jezika neprekidno raste i mijenja se, unosi nove riječi, te anulira neke starije (zastarjele) izraze.

Usporedno s razvojem hrvatskog jezika na području današnje Hrvatske osjetila se prisutnost i brojnih drugih, stranih jezika. Talijanski i njemački jezik najduže su prisutni na ovom prostoru – talijanski u Istri i Dalmaciji, a njemački u Hrvatskoj i Slavoniji. Talijanski se koristio u svim sferama javnog i privatnog života Istre i Dalmacije sve do druge polovice XIX. stoljeća. Tada u sferi javnog života pomalo ustupa mjesto hrvatskom jeziku. No uspjeh u borbi za nacionalni jezik potkraj XIX. i na početku XX. stoljeća bio je privremen, jer je po svršetku I. svjetskog rata, Istru i neke hrvatske otoke anektirala Italija, koja je tom dijelu današnje Hrvatske nametala talijanski jezik sve do druge polovice XX. stoljeća. Tako se u Istri, Rijeci i na Kvarnerskim otocima koristio istromletački (istrovenetski), talijanski govor koji se u osnovnim crtama uklapa u mletački dijalektalni dijasustav⁸². U Dalmaciji se javljaju i mletački i dvojezični mletačko-hrvatski natpisi (i proglasi), koje je detaljnije istraživala Šimunković, (1996). Njemački jezik na ovim je prostorima prisutan otkako njima upravlja Habsburška Monarhija. Nakon dualističkog uređenja Austro-Ugarske počinje snažnije nametanje mađarskog jezika u Slavoniji i Rijeci te u nekim sferama službenog života (na željeznici), te u drugim službenim i neslužbenim dokumentima i javnim natpisima. Turski je jezik bio komunikacijski jezik tijekom osmanskih nasrtaja te tijekom njihove uprave nad osvojenim područjima. Iz tog je razloga vjerojatno ostavio trag u leksičkom posuđivanju. On se javljao u defterima, no nema izvora koji govore da se javljao i na javnim natpisima. Srpski je jezik bio jedan od službenih jezika tijekom većeg dijela XX. stoljeća, a engleski je danas globalan jezik. Engleski se prvi put javlja potkraj XIX. stoljeća, obično u ergonimima u Slavoniji ili u prekooceanskom nazivlju u Dalmaciji. Zahvaljujući svom položaju u društvu, engleski sve više ulazi u sfere javnog (jedan od službenih jezika EU) i privatnog života (dvojezični *slang* mladih generacija). Mediji, osobito internet i društvene mreže, danas uvelike koriste anglicizme, potiču njihovo širenje, što podrazumijeva širenje i engleskih fraza te načina izražavanja, što utječe i na hrvatski jezik, odnosno na njegovu standardizaciju.

⁸⁰ Narječje, Hrvatska enciklopedija.

⁸¹ Prema Lisac (1997), hrvatska narječja su čakavsko (6 dijalekata), kajkavsko (6 dijalekata), štokavsko (4 dijalekata).

⁸² Istromletački (istrovenetski), Istarska enciklopedija.

Mnogim od ovih jezika i danas se govori u Hrvatskoj, no njihova je uporaba (osim engleskog) u tim slučajevima uglavnom rezervirana za nacionalnu manjinu koja je njihov izvorni govornik.

3.2. Popisna statistika

Narodnost se kao jedna od kategorija popisne statistike u istraživanom razdoblju teško izborila za svoje mjesto. To se najbolje vidi po uputama za popunjavanje popisnica. U nekim se popisima to pitanje nije postavljalo. Tako je bilo 1921., kada su popisivani samo materinski jezik i vjeroispovijest⁸³. S druge strane, u zajedničkim državama poput Kraljevine Jugoslavije, kategorija narodnosti dopuštala je unosenje samo Jugoslavenske ili neke druge (strane) narodnosti (njemačke, mađarske i sl.)⁸⁴. Pitanje narodnosti često je bilo ispolitizirano, te je u skladu s političkim pitanjima u popisima stanovništva poticano ili skrivano⁸⁵. Neki popisi, poput popisa 1931. to su pitanje ponovno ispolitizirali, nastojeći sakriti sve konstitutivne narode tadašnje Kraljevine Jugoslavije, time što su ih na umjetan način sve pretvorili u jedan konstitutivan narod – Jugoslavene. Nakon II. svjetskog rata nacionalnost se u popisima stanovništva uglavnom popisuje korektno⁸⁶.

Osim ovih, prilikom istraživanja popisne statistike istraživač se susreće s još nekim poteškoćama. Jedna od prvih je teritorijalna rascjepkanost područja kojega danas smatramo Republikom Hrvatskom. Kako Istra, Dalmacija, Baranja, Međimurje i Rijeka do kraja I. svjetskog rata (a neki ni kasnije) nisu bili ujedinjeni s Hrvatskom i Slavonijom, demografski podatci za svaki taj prostor popisivani su zasebno. Iz tog proizlazi iduća poteškoća – svaki statistički ured (koji je popisivao ta područja) imao je vlastitu metodologiju prikupljanja podataka, koja neke podatke danas čini donekle neusporedivima.

⁸³ Konačni rezultati popisa stanovništva zaključno s 31. siječnjem 1921.

⁸⁴ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.

⁸⁵ To bi možda mogao biti razlog zašto su konačni rezultati popisa od 31. siječnja 1921. objavljeni tek nakon što je proveden sljedeći popis stanovništva, onaj iz 1931. Objavljeni su tek 1932. pod naslovom Konačni rezultati popisa stanovništva zaključno s 31. siječnjem 1921., Opća državna statistika Kraljevine Jugoslavije.

⁸⁶ Poteškoće su imali samo muslimani koji su se kao narod popisivali prvi put tek 1948., te poslije redovito od 1961.

3.2.1. Popisna statistika u Hrvatskoj i Slavoniji

Popisne statistike mogu se poprilično razlikovati. Ovisno o tome jesu li ih napravile talijanska, austrijska ili mađarska vlada, te ovisno o tome koja područja uključuju. Tako je statistika vezana za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju (*Königreiche Kroatien und Slawonien*) uključivala i cijelo područje Srijema do Zemuna, ali nije uključivala Istru, Dalmaciju, Međimurje i Baranju. Ugarska je statistika donosila podatke za Rijeku, Baranju i Međimurje, talijanska za Istru, ponekad Dalmaciju (Zadar) i otoke, a austrijska zasebno za Dalmaciju te za Hrvatsku i Slavoniju.

Državni zavod za statistiku (DZS) djelomično pruža objedinjene rezultate svih popisa stanovništva od prvih modernih popisa 1857. do posljednjeg popisa stanovništva 2021. u svojim publikacijama i statističkim ljetopisima. Ukupni broj stanovnika na području današnje Hrvatske prikazan je u lijevom dijelu tablice 10, a povijesni (dijela hrvatskih tradicijskih regija) u desnom dijelu.

Tab. 10. Ukupni broj stanovnika u današnjoj Hrvatskoj i tradicijskim regijama prema popisima stanovništva 1857 – 2021.

godina popisa	ukupni broj stanovnika Hrvatske danas	broj stanovnika u tradicijskim regijama		
		Međimurje	Hrvatska i Slavonija	Baranja
1857	2 181 499	87 020	1 605 730	37 666
1869	2 398 292	92 936	1 825 939	40 785
1880	2 506 228	93 955	1 892 499	39 171
1890	2 854 558	99 681	2 186 841	42 416
1900	3 161 456	104 614	2 416 304	46 072
1910 ⁸⁷	3 460 584	111 377	2 621 954	52 658
1921	3 443 375	116 091	* ⁸⁸	54 556
1931	3 785 455	127 986	-	56 423
1948	3 779 858	134 430	-	52 653

⁸⁷ Popis iz 1910. bio je dio šireg statističkog popisa Austro-Ugarske Monarhije. Stanovnici su ispunjavali detaljne popisnice s 29 pitanja, a rezultati su objavljeni u šest svezaka između 1912. i 1920.

⁸⁸ * Raspadom Austro-Ugarske Hrvatska i Slavonija su ušle u Državu SHS, potom i Kraljevinu SHS/Jugoslaviju, stoga se više ne vode kao zasebna cjelina, nego se podatci za njih objavljuju po oblastima, banovinama i kotarima.

1953	3 936 022	150 735	-	55 183
1961	4 159 696	150 735	-	58 367
1971	4 426 221	163 715	-	60 357
1981	4 601 469	173 804	-	62 131
1991	4 784 265	185 387	-	54 265
2001	4 437 460	118 426	-	42 633
2011	4 284 889	113 804	-	39 420
2021	3 871 833	105 250	-	30 782

Izvori: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1911. po naseljima; Statistički godišnjaci Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1913. i 1917; Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.–2001.; Wertheimer-Baletić, 1983., 1986.

Zbrojem povijesnih popisnih podataka tradicionalnih regija, ipak se ne može dobiti rezultat u prvom stupcu, jer su za to potrebni podatci za Istru, Dalmaciju, Rijeku i druga područja. Podatci oslikavaju povijesnu demografsku rekonstrukciju tih tradicionalnih regija, koje uglavnom prati demografska kretanja ukupnog broja stanovništva današnje Hrvatske. No ovi podatci (tablica 10, drugi stupac) pokazuju da je stanovništvo Hrvatske imalo stalan trend rasta od 1857. do 1991. Broj stanovnika je udvostručen tek 1971., a za to mu je trebalo nešto više od 110 godina. Jedina dva manja demografska pada zabilježena su nakon I. i II. svjetskog rata, a iskazana su popisima iz 1921. i 1948. Nakon 1991. broj stanovnika Hrvatske ponovno je u padu. Pad je bio vrlo neujednačen pa se gubitci kreću od 152 571 stanovnika (2001 – 2011), do 346 805 stanovnika (1991 – 2001), te 413 056 stanovnika (2011 – 2021).

Narodnost odnosno etnička pripadnost nije se dosljedno bilježila u Austro-Ugarskoj (1880 – 1910), Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1921) i Kraljevini Jugoslaviji (1931). Umjesto nje, popisi su bili usredotočeni na jezik, religiju i državljanstvo, pokazatelje koje se potom koristilo kao indikatore (pri izračunu) etničkog identiteta (tablica 11). Neki od popisa dopuštali su i izjašnjavanje zavičajnosti (1910–31). Prema Uvodu⁸⁹ metodoloških objašnjenja za popis iz 1910. moglo se izjaviti državljanstvo – Hrvatske i Slavonije, Rijeke, Ugarske, Bosne i Hercegovine, Austrije (kod austrijskih državljana trebalo je još dodati kojoj austrijskoj kraljevini ili zemlji pripadaju npr. Kranjska, Češka i dr.).

⁸⁹ Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, str. 25.

Tab. 11. Narodni / etnički, jezični i religijski pokazatelji u popisima stanovništva 1880 – 1948.

godina	etnička pripadnost / narodnost	jezična / religijska pripadnost	država
1880	ne	da	Austro-Ugarska
1890	ne	da	Austro-Ugarska
1900	ne	da	Austro-Ugarska
1910	djelomično (regionalno izjašnjavanje)	da	Austro-Ugarska
1921	djelomično (regionalno izjašnjavanje)	da	Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca
1931	djelomično (regionalno izjašnjavanje)	da	Kraljevina Jugoslavija
1948	da	da	FNRJ

Izvor: (DZS) How we counted ourselves for the last 150 years

Tab. 12. Nacionalna struktura stanovništva Hrvatske (1880 – 2021)

godina	ukupno	Hrvati	Srbi	Nijemci	Mađari	Česi	Slovaci	Talijani
1880	2 506 228	1 750 038 (69,8%)	432 190 (17,2%)	96 489 (3,9%)	70 174 (2,8%)	23 057 (0,9%)	4 762 (0,2%)	77 943 (3,1%)
1890	2 854 558	1 987 707 (69,6%)	489 970 (17,2%)	108 759 (3,8%)	85 636 (3,0%)	28 831 (1,0%)	6 280 (0,3%)	100 480 (3,5%)
1900	3 161 456	2 162 014 (68,4%)	535 473 (16,9%)	115 966 (3,6%)	101 631 (3,2%)	31 481 (0,9%)	7 649 (0,2%)	140 463 (4,4%)
1910	3 460 584	2 371 546 (68,5%)	564 214 (16,3%)	119 429 (3,4%)	121 572 (3,5%)	31 493 (0,9%)	9 741 (0,3%)	155 880 (4,5%)
1948	3 779 858	2 975 399 (78,7%)	545 039 (14,4%)	10 144 (0,3%)	51 399 (1,3%)	28 991 (0,7%)	10 097 (0,3%)	75 844 (2,0%)
1953	3 936 022	3 116 625 (79,2%)	589 511 (14,9%)	11 248 (0,3%)	47 725 (1,2%)	35 537 (0,9%)	-	33 355 (0,8%)

1961	4 159 696	3 339 890 (80,3%)	624 932 (15,0%)	-	42 347 (1,0%)	23 391 (0,5%)	8 182 (0,2%)	21 103 (0,5%)
1971	4 426 221	3 513 647 (79,4%)	626 789 (14,2%)	2 791 (0,06%)	35 488 (0,8%)	19 001 (0,4%)	6 482 (0,1%)	17 433 (0,4%)
1981	4 601 469	3 454 661 (75,1%)	531 502 (11,5%)	2 175 (0,05%)	25 439 (0,5%)	15 061 (0,3%)	6 533 (0,1%)	11 661 (0,2%)
1991	4 784 265	3 736 356 (78,1%)	581 663 (12,1%)	2 635 (0,06%)	22 355 (0,5%)	13 086 (0,3%)	5 606 (0,1%)	21 303 (0,4%)
2001	4 437 460	3 977 171 (89,6%)	201 631 (4,5%)	2 902 (0,06%)	16 595 (0,4%)	10 510 (0,2%)	4 712 (0,1%)	19 636 (0,4%)
2011	4 284 889	3 874 321 (90,4%)	186 633 (4,4%)	2 965 (0,07%)	14 048 (0,3%)	9 641 (0,2%)	4 753 (0,1%)	17 807 (0,4%)
2021	3 871 833	3 736 460 (91,6%)	120 143 (3,2%)	3 034 (0,08%)	10 315 (0,3%)	7 862 (0,2%)	3 688 (0,1%)	13 763 (0,3%)

Izvori: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991. po naseljima, knjiga 1; (DZS) popisi 2001, 2011., 2021.

Gelo, Crkvenčić i Klemenčić (1998) su iz povijesnih izvora (popisa stanovništva) rekonstruirali podatke prema današnjem teritoriju Hrvatske. To su podatci prikazani u tablici 12. Neki drugi izvori obično sadržavaju ponešto drugačije podatke s obzirom na to da se uglavnom odnose na nešto drugačiji prostorni obuhvat (o čemu je bilo riječi u uvodnom dijelu ovog poglavlja). Popisni podatci pokazuju da su Hrvati većinsko stanovništvo tijekom cijelog razdoblja, a Srbi su najbrojnija manjina. Nakon I. svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske pada broj Mađara (što se iz ove tablice ne vidi, ali se vidi iz one koja pokazuje uporabu jezika), a broj Talijana i Nijemaca pada nakon II. svjetskog rata (jer je otišao iz Hrvatske, a manji ih se broj vjerojatno asimilirao). Nakon II. svjetskog rata broj Hrvata raste, dok se broj svih ostalih nacionalnih manjina smanjuje, a osobito drastično pada broj Nijemaca, Talijana i Mađara.

S druge strane, čak ni kad se popisima stanovništva usporedno popisuju narodnosti i materinski jezici, rezultati se razlikuju. Gotovo u pravilu više je pripadnika nekog naroda, nego govornika koji njegov jezik smatraju svojim materinskim jezikom. To se događalo zato što je na primjer dio Židova govorio njemački, a dio Hrvata, hrvatski, njemački, mađarski i

talijanski jezik. Narodnost je onaj dio našeg identiteta koji nam je rođenjem pridat, no jezično pitanje dio je identiteta koji si možemo sami odabrati, stoga ga pojedinci tijekom života mijenjaju. Iako se u vrijeme nacionalnih preporoda jezično pitanje koristilo kao pitanje samoidentifikacije, ono nije kao takvo odmah u početku doprlo do svih slojeva društva. A ponekad je jezično pitanje bilo predmet popisnih malverzacija. Naime popisna metodologija (sadržana na početku svakih objavljenih popisa) bila je po pitanju jezika različita u austrijskom i ugarskom dijelu carstva. Bečki izvori (*Statistische Zentralkommission*⁹⁰) popisivali su *Umgangssprache*, odnosno »jezik koji smatrate vašim, jezik koji najradije i najčešće koristite«, dok su budimpeštanski izvori (*Központi Statisztikai Hivatal*⁹¹) koristili termin *anyanyelv*, odnosno materinski jezik, iako su se oba termina metodološki trebala odnositi na istu stvar, to ustvari nije bilo tako. Prema Uvodu popisa iz 1910⁹², objavljenom na hrvatskom jeziku u Zagrebu, materinskim se jezikom smatra »jezik što ga tko drži svojim i kojim najradije govori«. Dakle, u Hrvatskoj je preuzeta definicija jezika koji se koristio u austrijskom dijelu carstva, što znači da je pri popisivanju materinskog jezika svaka osoba za sebe mogla izjaviti onaj jezik koji sama smatra materinjem (da ga »govori najbolje i najradije«). Prema Uvodu popisnom je povjereniku bilo zabranjeno bilo kakvo nagovaranje ili utjecanje na ispitanikovu izrijeku. No bilo je pojedinaca (i djece) koji su u društvenoj komunikaciji koristili jezik koji im ne potječe od majke, stoga su se podatci o narodnosti i materinskom jeziku razlikovali.

No popisi različito izvještavaju i kad se radi o kategoriji hrvatskoga jezika. Naime, na temelju Hrvatsko-ugarske nagodbe u Ugarskoj je uz mađarski jezik u službenoj uporabi bio i hrvatski jezik, stoga ga popisi koje izvještava ugarska strana jasno razlikuju od srpskog jezika. No austrijski popisi ih ne razlikuju i sadržavaju jedinstvenu kategoriju hrvatsko-srpski jezik, jer se u austrijskom dijelu carstva svim slavenskim narodima pristupalo kao jednom etnikumu. Prema ovoj metodologiji danas se može razlikovati izvor podataka. No takva različita popisna metodologija u dva dijela dvojne monarhije zbunjuje, te je na koncu utjecala i na narodnosnu sliku stanovništva na ovom području. Različita popisna metodologija danas je uzrokovala različite podatke, koji se mogu usporediti u tablicama 13 i 14.

⁹⁰ K. k. Statistische Zentralkommission, Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910.

⁹¹ Központi Statisztikai Hivatal.

⁹² Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, str. 27.

Tab. 13. Jezična struktura stanovništva Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1880 – 1910. prema austrijskoj metodologiji

godina	ukupno	hrvatski	srpski	njemački	mađarski	ostali
1880	1 892 499	1 712 353		83 139	41 417	2 628 ⁹³
1890	2 186 410	1 921 719		117 493	68 794	3 505
1900	2 400 766	2 089 734		134 000	90 180	1 215
1910	2 602 544	2 269 998		132 150	103 405	1 640

Izvor: Popis žiteljstva od 31.XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, str. 52.

Tab. 14. Jezična struktura stanovništva Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1880 – 1910. prema ugarskoj metodologiji

godina	ukupno	hrvatski	srpski	njemački	mađarski	češki	talijanski	ostali ⁹⁴
1880	1 825 730	1 356 017	285 344	134 345	27 112	12 421	4 213	6 278
1890	1 927 850	1 428 321	297 812	142 876	33 509	14 038	4 582	6 712
1900	2 050 040	1 519 847	309 764	150 982	41 203	16 107	5 024	7 113
1910	2 166 918	1 606 519	321 566	158 243	49 317	18 204	5 587	7 482

Izvori: Statistički godišnjaci 1913., 1917.

Pri analiziranju popisnih podataka prema jeziku treba na umu imati i nekoliko sljedećih stvari. U popisima stanovništva koje je vodila Austro-Ugarska 1857. i 1869. jezik se nije bilježio (samo broj stanovnika). Od popisa 1880. postojala je jedna zajednička kategorija za hrvatski ili srpski jezik (ne kao »materinski« nego kao »jezik kojim se govori«), stoga nemamo podatke za svaki jezik pojedinačno. U popisima 1948. i nadalje materinski jezik se bilježio sustavno i pojedinačno, pa od 1948. postoje odvojeni podatci za hrvatski i srpski jezik. No DZS je službene brojeve zaokružio, stoga točni podatci, sve do 2001., nisu poznati.

⁹³ Slovenski 20 102 (1880), 20 987 (1890), 19 789 (1900), 15 686 (1910), Češki 14 584 (1880), 27 521 (1890), 31 588 (1900), 31 252 (1910), Slovački 9078 (1880), 13 614 (1890), 17 342 (1900), 21 485 (1910), Rusinski 2827 (1880), 3606 (1890), 4666 (1900), 8288 (1910), Poljski 485 (1880), 450 (1890), 998 (1900), 2261 (1910), Talijanski 2404 (1880), 3828 (1890), 4045 (1900), 4112 (1910), Ciganski 3482 (1880), 4893 (1890), 7209 (1900), 12 267 (1910).

⁹⁴ Kategorija ostali uključuje: slovenski, rusinski, poljski, romski i druge manje zastupljene jezike.

Tab. 15. Jezična struktura stanovništva Hrvatske (1880 – 2021)

godina	ukupno	hrvatski	srpski	njemački	mađarski	ostali
1880	2 506 228	2 354 911 (93,9%)		62 652 (2,5%)	41 417 (1,6%)	47 248 ⁹⁵ (1,8%)
1890	2 854 558	2 676 321 (93,7%)		79 038 (2,7%)	45 885 (1,6%)	53 314 (1,8%)
1900	3 161 456	2 955 363 (93,5%)		93 861 (2,9%)	56 390 (1,8%)	55 842 (1,7%)
1910	3 460 584	3 229 930 (93,3%)		134 078 (3,8%)	61 131 (1,7%)	35 445 (1,0%)
1921	3 443 375	2 741 375 (79,6%)		114 000 (3,3%)	121 000 (3,5%)	467 000 (13,5%)
1931	3 785 455	3 211 455 (84,8%)		131 000 (3,5%)	96 000 (2,5%)	347 000 (9,1%)
1948	3 779 858	3 589 858 (95,0%)	113 000 (3,0%)	34 000 (0,9%)	30 000 (0,8%)	13 000 (0,3%)
1953	3 936 022	3 780 000 (96,0%)	79 000 (2,0%)	31 000 (0,8%)	28 000 (0,7%)	18 000 (0,4%)
1961	4 159 696	3 990 000 (95,9%)	83 000 (1,9%)	29 000 (0,7%)	25 000 (0,6%)	33 000 (0,8%)
1971	4 426 221	4 250 000 (96,0%)	89 000 (2,0%)	26 000 (0,6%)	22 000 (0,5%)	39 000 (0,9%)
1981	4 601 469	4 420 000 (96,0%)	92 000 (2,0%)	23 000 (0,5%)	19 000 (0,4%)	47 000 (1,0%)
1991	4 784 265	4 590 000 (95,9%)	96 000 (2,0%)	19 000 (0,4%)	15 000 (0,3%)	64 000 (1,3%)
2001	4 437 460	4 266 080 (96,1%)	44 629 (1,0%)	2 902 (0,06%)	16 595 (0,4%)	107 254 (2,4%)
2011	4 284 889	4 095 500 (95,6%)	52 879 (1,2%)	2 965 (0,07%)	10 231 (0,2%)	123 314 (2,8%)

⁹⁵ Pod ostali jezici podrazumijevaju se: slovački 13 390 (0,53%), rumunjski 9 131 (0,36%), talijanski 7 499 (0,30%), češki 6 760 (0,27%) i drugi ostali jezici 10 468 (0,43%).

2021	3 871 833	3 688 000 (95,2%)	44 229 (1,1%)	2 034 (0,05%)	7 729 (0,2%)	129 841 (3,3%)

Izvori: Popis žitelja i stoke od 31. prosinca 1880.; Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857 – 2001.

Ovi podaci (tablica 15) pokazuju da je od 1880. do 1931. bilo više govornika hrvatsko-srpskog nego što je bilo stanovnika koji su se izjašnjavali kao Hrvati i Srbi. Tomu je vjerojatno tako jer su pripadnici manjina (Nijemci, Mađari i drugi) izjavljivali da im je hrvatsko-srpski jezik »jezik koji smatraju njihovim, jezik koji najradije i najčešće koriste«. To se vidi na primjer 1890. kada je Nijemaca bilo 3,8%, a Mađara 3,0%, dok je njemački upotrebljavalo 2,7%, a mađarski 1,6% stanovništva. To još više dolazi do izražaja u kategoriji ostali (svi osim Hrvata, Srba, Nijemaca i Mađara), koja u ukupnom stanovništvu ima udio od 4,8%, dok drugim jezicima (koji nisu hrvatsko-srpski, njemački i mađarski) govori 1,8% stanovništva. Iako se u historiografiji često pisalo o pokušajima provođenja germanizacije i mađarizacije, popisni podatci pokazuju da iako su njemačka i mađarska zajednica bile najbrojnije manjine, velika većina stanovništva govorila je hrvatskim / srpskim jezikom. Njemački i mađarski jezik su u XIX. stoljeću imali desetke tisuća govornika (2–4% stanovništva), a vrhunac nisu zabilježili na zadnjem popisu prije izbijanja I. svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske, nego na popisima 1921. (mađarski) i 1931. (njemački). Nakon II. svjetskog rata njihov broj se uvelike smanjio, a danas (2021) u Hrvatskoj ima oko 2000 govornika njemačkog i oko 7700 govornika mađarskog jezika.

Broj Hrvata se ovisno o popisu kretao od 68,4% (1900) do 91,6% (2021), dok je hrvatskim jezikom od 1948. do danas govorilo 95 – 96% stanovništva Hrvatske. Broj Srba u Hrvatskoj kontinuirao bilježi pad sa 17,2% (1880. i 1890) na 3,2% (2021). No od 1948. udio govornika srpskog jezika u Hrvatskoj uglavnom se kreće oko 2%.

3.2.2. Popisna statistika u Istri i Dalmaciji

Istra je na početku istraživanoga razdoblja bila markgrofovija (njem. *Markgrafschaft Istrien*), (teritorijalna jedinica) u sklopu austrijske krunske zemlje Austrijsko primorje⁹⁶, a Dalmacija

⁹⁶ Osim istarske markgrofije Austrijskom primorju pripadale su i Kneževska Grofovija Gorica i Gradiška te Slobodni carski grad Trst.

(njem. *Königreich Dalmatien*) je bila krunska zemlja u Austrijskom Carstvu (1815 – 1867) i Austro-Ugarskoj (1867 – 1918). Pravno, bila je sastavni dio Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (članak 66. Hrvatsko-ugarske nagodbe), iako do stvarnog ujedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom tada još nije došlo.

Tab. 16. Ukupni broj stanovnika u Istri i Dalmaciji prema popisima stanovništva 1857 – 2021.

godina popisa	ukupni broj stanovnika	
	Istra	Dalmacija
1857	117 719	396 875
1869	133 518	429 684
1880	160 000	455 843
1890	176 196	508 370
1900	194 455	574 687
1910	236 981	622 612
1921	215 167	641 722
1931	223 949	679 919
1948	183 344	687 761
1953	175 094	729 832
1961	176 838	778 993
1971	175 199	848 963
1981	188 332	898 589
1991	204 346	967 602
2001	206 344	861 482
2011	208 503	856 758
2021	195 237	944 600

Izvor: PC-Axis baza podataka za Istru i Dalmaciju

Usporede li se podatci o ukupnom broju stanovnika Istre i Dalmacije, na prvi se pogled zaključuje da Dalmacija ima više stanovnika, no ona ima i veću površinu. Stanovništvo Istre pokazuje demografski pad nakon I. i II. svjetskog rata od oko 20 000 stanovnika. Do njega nije došlo samo zbog ratnih stradanja nego i radi optiranja i povlačenja Talijana u Italiju. Usporeni rast zabilježen u razdoblju 1991 – 2011. djelomično se može pronaći u regionalnom

izjašnjavanju Istrana / Istrijana (16% 1991.), a djelomično je uvjetovan i promjenom u metodologiji popisa. S druge strane Dalmacija većinu vremena ima stalan demografski rast (1880 – 1991), do 1991. kada bilježi prvi demografski pad. Višedesetljetni trend pada (1991–2011) pokazao je da nisu u pitanju samo demografski gubitci koji su posljedica ratnih zbivanja početkom 1990-ih. Pad broja stanovnika na zadnjem popisu stanovnika (2021) vjerojatno je povezan s ukupnim padom broja stanovnika Hrvatske.

Istarsko selo bilo je etnički poprilično homogeno. Početkom XX. stoljeća Hrvati i Slovenci činili su oko 70% ruralnog stanovništva. Stoga je talijanskim vlastima cilj bio učiniti njihov položaj toliko lošim da ih se prisili na emigraciju. To su djelomično i uspjele stoga je prefekt pulske provincije 1928. ministru unutrašnjih poslova Italije javio: »*Do danas su težacima i seljacima izdane 1033 putnice. Nema sumnje da je iseljavanje Slavena od velike koristi za nas s političkog gledišta*« (Mihovilović, 1956; 120). Krajnji cilj bio je otkup što više zemlje koja je nekad pripadala Hrvatima i Slovencima, te naseljavanje što većeg broja Talijana. S tim u vezi milanski list *Il Secolo – La Sera* piše: »*Posvuda u pograničnoj zoni mogu se kupiti uz povoljne cijene, često i ispod stvarne vrijednosti, polja, vinogradi i livade i kuće koje stanovnici prodaju, da bi mogli emigrirati u Argentinu i Braziliju, s nadom da tamo obnove život. Ti ljudi govore slavenske dijalekte i mi nemamo nikakva interesa da ih zadržavamo.*« (*Il Secolo – La Sera*, 1. I. 1931).

Stanovnici Istre najvećim su dijelom bili Hrvati. Njihov broj uglavnom raste od 50,1% (1880) do 83,1% (1981). No od popisa 1991. bilo je moguće regionalno se izjasniti kao Istranin / Istrijan, stoga je vjerojatno broj Hrvata nakon 1991. u padu upravo iz tog razloga. Najviše Istrijana bilo je 2011 (12,3%), no kako njihov broj u idućih deset godina ima silazni trend (9,9% → 5,1%) (2001 – 2021), broj Hrvata ponovno je u porastu (71,3% → 76,4%) (2001 – 2021) (Zupanc, 2004). Udio Talijana osjetno je pao nakon I. i II. svjetskog rata, te uglavnom kao i kod Slovenaca ima silazni trend. No silazni trend (depopulaciju) u posljednjih petnaestak godina ima cjelokupno stanovništvo Istre.

Popis iz 1880. i nekoliko popisa nakon njega popisivali su razgovorni, a ne materinski jezik. Ta je kategorija tako metodološki oblikovana kako bi se poboljšao položaj Nijemaca u Austriji, no na koncu je išao u prilog i Talijanima u Istri. Mnogo Hrvata znalo je talijanski, pa se dio Hrvata radi toga, a dio radi pritiska koji je izvršen na njih, izjasnio kao da im je razgovorni jezik talijanski. Tako su desetci tisuća istarskih Hrvata ustvari u popisnoj statistici postali Talijani.

Istra je u XIX. stoljeću (tada austrijska pokrajina) imala tri velika jezika – hrvatsko-srpski, slovenski, talijanski, i nekoliko manjih – njemački i mađarski. Kako Srba nije bio u popisima stanovništva Istre od 1880. do 1910. može se zaključiti da su hrvatsko-srpskim⁹⁷ (hrvatskim) govorili samo Hrvati. Taj zaključak u potpunosti podupiru udjeli broja Hrvata i stanovništva koje je govorilo hrvatski i srpski. U istom tom razdoblju u Istri žive podjednako velike zajednice (jezično i narodnosno) Talijana i Slovenaca. Talijanska okupacija Istre vjerojatno je potaknula Hrvate na decidiranije izjašnjavanje jer je 1921. broj Hrvata porastao za oko 25%, dok se broj Talijana smanjio za oko 17%. Sličan trend vidi se i na popisima 1931. samo što je tada nešto više u korist Hrvata, a manje u korist Talijana. U istom razdoblju (1921 – 1931) pao je i broj Slovenaca (oko 9%).

Konfuziju koju su u popisnu statistiku unijeli različiti službeni izvori – bili oni talijanski, austrijski ili hrvatski odlično oslikava popis stanovništva održan 31. prosinca 1910. prema kojemu austrijski izvori navode da je u Istri (po načelu razgovornog jezika) bilo 168 184 Hrvata, 147 417 Talijana, 55 134 Slovenaca, 12 730 Nijemaca (najviše u Puli), te 20 096 ostalih. Prema njima, u Istri je 1910. živjelo 403 500 stanovnika⁹⁸. S druge strane školski nadzornik Barbalić (1918) navodi da je u Istri 1910. živjelo 384 000 stanovnika (374 074 stanovnika i 12 666 »inostranaca«), od kojih je hrvatskim govorilo 165 320 stanovnika, talijanskim 145 552, slovenskim 53 538, a njemačkim 7986 stanovnika (ostali 1678 stanovnika). Današnji podatci Državnog zavoda za statistiku (tab. 15) pokazuju da je u Istri 1910. živio 236 981 stanovnik. Naravno, u obzir se treba uzeti da se današnji podatak Državnog zavoda za statistiku odnosi na područje Istarske županije, stoga teritorijalno ne odgovara u potpunosti prostoru na koji se odnose prethodna dva podatka. No, opet teritorijalna razlika nije bila toliko velika da bi s pravom nastala tolika brojčana razmimoilaženja.

Veća promjena dogodila se nakon II. svjetskog rata kada je veći broj govornika hrvatsko-srpskog jezika (90%), nego Hrvata (79,3%) i Srba (1,5%). Takav trend zadržao se sve do 1991., jer su Talijani i Slovenci, a moguće je i neke druge nacionalne manjine, na popisima izjašnjavali hrvatsko-srpski kao materinski jezik. Moguće je i da se radi o generacijama koje su rođene u Istri, stoga su govorili jezik s kojim su rođeni, ali su se sjećali svojega (nacionalnog) podrijetla. Na popisu 1948. zabilježen je nagli pad broja govornika talijanskog

⁹⁷ U popisima 1880 – 1910. Austro-Ugarska je vodila kategoriju »hrvatski ili srpski jezik« zajedno.

⁹⁸ Spezialortsrepertorium ... 1918., str. 64.

jezika (s prijeratnih 24–25% na samo 6%) zbog egzodusa Talijana (u Italiju) nakon Drugog svjetskog rata. Srpski se jezik prvi put u popisnim kategorijama pojavio 1991.

Od 2001. udio govornika hrvatskog jezika u Istri pao je sa 88,6% (2001) na 76,4% (2021), što je posljedica većeg broja stanovnika koji se izjašnjavaju kao Istrijani ili ostavljaju odgovor praznim. S druge strane u istom tom razdoblju udio Hrvata u ukupnom stanovništvu Istre raste sa 71,9% (2001) na 76,4% (2021). Dakle danas je jednak broj Hrvata i onih koji u Istri govore hrvatski jezik. Odnos Talijana i stanovnika koji u Istri govore talijanskim u posljednje je vrijeme (2001 – 2021) podjednak i stabilan (oko 5–6%). Talijanski je jezik stabilan oko 6% govornika do 2011., s blagim padom na 5% do 2021. Slična je situacija i sa Slovincima i slovenskim jezikom, samo što ih ima manje nego Talijana (1,6 – 0,8%). Hrvati i hrvatski jezik su na popisima 2021. dominirali (76,4%).

Kao što je bilo slučaj s Istrom i u Dalmaciji je nacionalna sastavnica na kraju XIX. i na početku XX. stoljeća rekonstruirana na temelju podataka o uporabnom jeziku i vjeroispovijesti. Analiza narodnosnog sastava pokazala je da su Hrvati od 1880. do 1971. uvijek imali stabilan udio u ukupnom stanovništvu – 85 – 88%. Njihov je broj u tom razdoblju rastao otprilike istim trendom kao i ukupan broj stanovnika. Nakon 2001. udio Hrvata prvi put je iznad 90% i za sada je takav ostao. S druge strane broj Srba najveći je u Dalmaciji bio 1948. (14,0%). Nakon toga vratio se na udio kakav je imao prije i oko I. svjetskog rata (10–12%), a nakon Domovinskog rata prvi je put pao ispod 10%, s tim da je od tada u kontinuiranom padu. Talijani su potkraj XIX. i većim dijelom XX. stoljeća sačinjavali manje od 0,5% stanovništva Dalmacije. Popis iz 1910. pokazao je da je u Dalmaciji bilo 0,3%, dok ih je u Istri bilo 24,5%, zbog toga je borba za »ponarođenje« u Istri bila puno teža od borbe u Dalmaciji. U posljednjih 50 godina udio Talijana u ukupnom stanovništvu Dalmacije kreće se tek oko 0,1%. Kategorija ostali podrazumijeva Slovence, Albance, Bošnjake, Rome i dr. Svi oni zajedno imali su udio u ukupnom stanovništvu manji od 1%; u posljednjih 20 godina udio im značajnije raste i kreće se oko 3%.

Jezično izjašnjavanje u Dalmaciji je bilo slično onom u Istri. Tako se u Austro-Ugarskoj (1880 – 1910) umjesto materinskog jezika bilježio razgovorni jezik, a hrvatski i srpski jezik dugo su popisivani u sklopu iste kategorije. Hrvatski i srpski jezik u tom su razdoblju bili gotovo jedini jezici (97 – 99% ukupnog broja govornika). Situacija se nije bitno promijenila nakon 1948., samo što se od tada jasnije mogao vidjeti njihov odnos. Talijanski je jezik bio prisutniji do kraja II. svjetskog rata (do egzodusa 1945), obično u većim urbanim područjima

(Zadar, Split) i na nekim otocima, a njemački se u potpunosti gubi nakon propasti Austro-Ugarske, kada se austrijska vojnička i činovnička struktura povukla iz Dalmacije. Ostali jezici uključuju slovenski, albanski, bošnjački, romski i druge manjinske jezike; njihov udio prelazi 0,5% (prvi put nakon 1880) tek nakon 1991., a od 2000-ih stagnira na 0,7 – 0,8%.

3.3. Politički sustav (Sabor)

Sredinom XIX. stoljeća niti u jednom hrvatskom Saboru nije se govorio hrvatski jezik. Borba za to da hrvatski jezik postane službeni, bio je mukotrpan, a u svakome od njih polučio je različit uspjeh.

3.3.1. Sabor Kraljevina Hrvatske i Slavonije

Iako je Trojedna kraljevina (političko-pravni naziv za Kraljevinu Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju; *Regnum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*) *de iure* bila jedinstveno državno i političko tijelo, a Hrvatski je sabor nosio naziv sabora Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (*Congregatio Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*) od 1681., svaka od triju kraljevina *de facto* je djelovala zasebno (*Regnum Croatiae, Regnum Dalmatiae, Regnum Slavoniae*), a svaki je sabor djelovao kao zasebno tijelo⁹⁹. Nakon propasti Mletačke Republike (1797), Dalmacija je postala dio Habsburške Monarhije (1815), pa su se sve češće javljala traženja da se Dalmacija stvarno ujedini s Hrvatskom i Slavonijom, čineći tako stvarnu Trojednu kraljevinu, odnosno, Kraljevinu Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju. Hrvatsko-slavonski sabor tijekom cijelog je XVIII. stoljeća tvrdio da su Kraljevine Hrvatska i Slavonija podložne austrijskom kralju, a ne Ugarskomu Kraljevstvu. Borba za ostvarenje jedinstva Trojedne kraljevine postala je jača nakon hrvatskog narodnog preporoda. Kraljevina Hrvatske i Slavonije spominje se i na samom početku Hrvatsko-Ugarske nagodbe, gdje stoji »*Zakonski članak o nagodbi, koju s jedne strane kraljevina Ugarska, sjedinjena s Erdeljem, s druge strane kraljevine Hrvatska i Slavonija sklopiše za izravnanje postojavih izmedju njih*

⁹⁹ U nekim su razdobljima djelovali i kao Sabor Kraljevine Slavonije (od 1273) i Sabor Kraljevine Hrvatske i Dalmacije (od 1350). Tek je sjedinjavanjem hrvatskih zemalja pod okriljem Habsburške Monarhije sjedinilo Hrvatsku i Slavoniju, a Dalmaciju, koja je u to vrijeme bila pod upravom Mletačke Republike, ostavilo po strani (Hrvatska enciklopedija, Trojedna kraljevina).

državnopravnih pitanjah» (Hrvatsko-ugarska nagodba, 1868). Iako je Nagodbom službeno priznata Trojedna kraljevina, promijenjen joj je naziv u Trojedna Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija (članak 1 Nagodbe), a sabor je prozvan Saborom Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije (članak 54 Nagodbe)¹⁰⁰.

Latinski je jezik bio službeni jezik Hrvatskog i Slavonskog sabora stoljećima, još od srednjeg vijeka. Njime se koristila diplomacija i administracija. Svi saborski zaključci i zakoni do sredine XIX. stoljeća zapisani su na latinskom. No germanizatorski i mađarizacijski utjecaji tijekom XIX. stoljeća pokušali su u ovom saboru odškrinuti vrata njemačkom i mađarskom jeziku. Iako je mađarski jezik od 1790-ih bio sve prisutniji u administraciji, njegova uporaba nije u potpunosti zaživjela u Saboru. Otpor mađarizaciji i germanizaciji bio je velik, osobito tijekom Hrvatskog narodnog preporoda. Stoga su hrvatski zastupnici (staleži) u Saboru čvrsto zagovarali uporabu latinskog jezika, jer je on u tom trenutku bio neutralan, nadnacionalni jezik koji je se već koristio u pravnom sustavu i Saboru, a štitio ih je od mađarizacijskih i germanizacijskih pritisaka. Korektivni faktor pred mađarizacijskim nasrtajima često je bio i austrijski car. Tako je 1835. Ferdinand I. uskratio potvrdu zaključka Ugarskoga sabora (iz iste godine) da se u Hrvatskoj mađarski jezik uvede kao službeni.

103

Do prekretnice u Hrvatskom i Slavonskom saboru došlo je 2. svibnja 1843. kada je Ivan Kukuljević Sakcinski u njemu održao prvi govor na hrvatskom jeziku. Kukuljević je tom prilikom izjavio:

»Znam ja, da mi kako smo ovde sakupljeni s veće strani naš jezik dobro neznamo, i da se u celoj našoj domovini osobe obadvojeg spola, koje u svom maternjim jeziku dobro govoriti, čitati i pisati znadu, lahko na parste prebrojiti bi mogle; a šta je tomu uzrok nego to: da ga mi u javnom životu i poslovih nigde neupotrebljavamo, i š njim se samo tako zabavljamo, kao gizdavi gospodar svojim plaćenim slugom.«

Izjavio je i *»Mi smo malo Latini, malo Nijemci, malo Talijani, malo Mađari i malo Slaveni, a ukupno govoreći nismo baš ništa! Nama vlada jedan mrtvi jezik – latinski – i tri živa: mađarski, njemački i talijanski. Ovi živi jezici nam prijete, a ovaj mrtvi nas drži za vrat.«*
(Govor Ivana Kukuljevića Sakcinskog u Saboru 2. svibnja 1843).

¹⁰⁰ Članak 54. glasi *»Na temelju prieloga banova ustanovit će sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije daljnje ustrojstvo autonomne zemaljske vlade s previšnjim privoljenjem Nj. c. i kr. apošt. Veličanstva«*.

Njegov prijedlog da hrvatski jezik postane službeni jezik u Trojednoj Kraljevini Dalmacije, Hrvatske i Slavonije Sabor je prihvatio 23. listopada 1847. Posljednji staleški Hrvatski sabor odlučio je da »se hrvatski jezik uvede kao službeni jezik u svim javnim uredima i u javnom životu Kraljevine Hrvatske i Slavonije«¹⁰¹. Hrvatski je tako nakon 900 godina primata latinskog jezika, konačno postao službeni jezik u Saboru i javnoj uporabi. Hrvatski je jezik od tada stalni službeni jezik Hrvatskog sabora, uključujući razdoblja u Kraljevini SHS, Kraljevini Jugoslaviji i SFRJ.

No borba za hrvatski jezik nije baš u potpunosti bila gotova. Zahtijevanje da hrvatski jezik postane službeni kako u saboru, tako i u ostalim segmentima javnog života bila je jedna od 30 točaka dokumenta koji je danas u historiografiji poznat pod nazivom *Zahtijevanja naroda*¹⁰², kojega je usvojila Narodna skupština (Hrvatski sabor) 25. ožujka 1848. Šesta točka *Zahtijevanja naroda* tražila je »uvedenje narodnoga jezika u unutarnje i izvansko upravljanje kraljevinah naših i zajednosve više i manje učionice« (Neustadter, 1994). Premda je pravno odlučeno da je hrvatski službeni jezik u Saboru još 23. listopada 1847., ta se odluka počela primjenjivati tek 18. listopada 1848. Carska verifikacija saborske odluke došla je 1850., a njome je »narodni jezik« proglašen poslovnim jezikom (Gross i Szabo, 1992; 105).

U to je vrijeme (u ožujku 1848). u Habsburškoj Monarhiji izbila revolucija, koja je rezultirala ugarskom neovisnosti. Taj je događaj poremetio i državno-pravni odnos Hrvatske prema Ugarskoj, jer u Hrvatskoj nije bilo bana niti je zasjedao Sabor. Ferdinand I. imenovao je, bez znanja i pristanka mađarske vlade, 23. ožujka 1848. banom Josipa Jelačića, a i Narodna skupština ga je u Zagrebu aklamacijom od 25. ožujka izabrala za bana. Jelačić je podupirao *Zahtijevanja naroda*. No ugarska se vlada smatrala jedinom zakonitom vlašću nad Hrvatskom i nije planirala mijenjati mišljenje. Stoga je Jelačić okružnicom od 19. travnja 1848. svim oblastima u Hrvatskoj i Slavoniji naredio prekidanje službenih odnosa s ugarskom vladom do

¹⁰¹ Hrvatski sabor, povijest.

¹⁰² Dokument *Zahtijevanja naroda* sadržavala su program hrvatskog građanstva, kojima se nastojao promijeniti položaj Hrvatske u Austrijskom Carstvu, kojim bi se unaprijedila nacionalan, državno-pravni i socijalni položaj Hrvata. Dokument se sastoji od 30 točaka. Konkretno njima se zahtijevao izbor Josipa Jelačića Bužimskog za hrvatskoga bana, što brže sazivanje sabora, pripojenje Dalmacije i Vojne krajine Hrvatskoj, samostalnost Hrvatske od Ugarske po pitanju financija, jezika i školstva, zatim sloboda pisanja i govora, jednakost pred sudovima, opće izborno pravo te ukidanje staleških povlastica i kmetstva. Kasnije se pokazalo da su *Zahtijevanja naroda* ustvari bila politički program Narodne stranke, koji je ona kao letak tiskala u nakladi od 15 000 primjeraka (djelomično i na njemačkom jeziku), a koji je 29. ožujka 1848. hrvatska delegacija na čelu s Ljudevitom Gajem predala caru u Beču. Zasjedanje Narodne skupštine bilo je važno zato što su prvi put na zasjedanju sudjelovali svi društveni slojevi koji su predstavljali Trojednu Kraljevinu Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (stvaranje zajedničkog jezičnog, nacionalnog i prostornog identiteta op.a.). (Hrvatski sabor, *Zahtijevanja naroda*)

saziva Sabora, a 25. travnja posebnim je Banskim pismom, upućenim svakoj općini, potvrdio ukidanje (feudalnog sustava) »*tlake gospodske i svake daće urbarijalske i desetine crkvene*« te je 27. travnja proglasio prijeki sud za sve političke protivnike (uglavnom mađarone).

Premda se službeni jezik više nije mijenjao u Saboru, pokušaji germanizacije vrlo su se brzo vratili – već proglašenjem Silvestarskog patenta 31. prosinca 1851. Silvestarskim patentom Franjo Josip I. ukinuo je ustav i uspostavio apsolutnu carsku vlast. Na taj način okončao je ustavno razdoblje nakon revolucije 1848. i započeo razdoblje koje se u historiografiji naziva razdobljem Bachovoga apsolutizma (obilježen centralizacijom, germanizacijom i razvojem birokracije). Njime je hrvatski ostao službeni jezik na nižim, lokalnim razinama (općine, kotari i županije), dok je njemački bio službeni jezik viših tijela i komunikacijskih područja (Gross, Szabo, 1992). U svom ručnom pismu od 5. prosinca 1860. Franjo Josip I. je odobrio da se umjesto njemačkog uvede »hrvatsko-slavonski« jezik kao službeni jezik u Namjesništvu¹⁰³ i Banskom stolu (zemaljski sud). No protivio se uvođenju narodnog jezika kao isključivog službenog jezika (Gross, Szabo, 1992; 127).

Stoga se borba Hrvatskog sabora za hrvatski kao službeni jezik nastavila. Hrvatsko-ugarskom nagodbom¹⁰⁴, zakonom koji je Hrvatski sabor usvojio 8. studenog 1868. definiran je, između ostaloga, i položaj hrvatskoga jezika. U člancima 56-60¹⁰⁵ stoji sljedeće:

Čl. 56.

U svemkolikom obsegu kraljevina Hrvatske i Slavonije službeni je jezik hrvatski toli u zakonodavstvu, koli u sudstvu i upravi.

Čl. 57.

Za organe zajedničke vlade ustanovljuje se takodjer hrvatski jezik službenim jezikom unutar granica kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Čl. 58.

¹⁰³ Tijelo koje postavlja ban koje preuzima banske funkcije dok je ban odsutan (izvršava njegove ovlasti i predstavlja ga).

¹⁰⁴ Hrvatsko-ugarska nagodba bila je temeljni državnopravni akt za Hrvatsku (zakonski članak I/1868) i Ugarsku (zakonski članak XXX/1868).

¹⁰⁵ Hrvatsko-ugarska nagodba.

Predloge i spise u hrvatskom jeziku sastavljene, pa iz kraljevina Hrvatske i Slavonije na zajedničko ministarstvo podnešene, imade to ministarstvo primiti i rješitbe svoje na istom jeziku izdavati.

Čl. 59.

Obzirom na to, da su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod, imajući posebni svoj teritorij i u pogledu nutarnjih svojih poslova vlastito zakonodavstvo i autonomnu vladu, ustanovljuje se nadalje, da se zastupnici istih kraljevina tako na zajedničkom saboru, kao i delegaciji mogu služiti jezikom hrvatskim.

Čl. 60.

Na zajedničkom saboru stvoreni i podpisom Njegovog ces. i kr. apoštolskoga Veličanstva providjeni zakoni izdavati će se za kraljevine Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju u izvorniku hrvatskom i odaslati saboru tih kraljevina.

Dakle, hrvatski jezik i dalje je bio službeni jezik unutar granica Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a u autonomnoj nadležnosti Hrvatske i Slavonije ostavljeni su sudstvo, školstvo, unutarnja uprava i vjerski poslovi. No sve odluke Hrvatskog sabora prolazile su kroz ruke mađarske vlade koja je odlučivala o tome koje će zakone Hrvatskog sabora proslijediti austrijskom caru da ih potvrdi, a sudjelovala je i pri odabiru hrvatskog bana¹⁰⁶. Unatoč tomu što je Hrvatsko-ugarskom nagodbom hrvatski jezik priznat kao jedan od službenih jezika, borba za službeni hrvatski jezik nije prestajala sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije (1918)¹⁰⁷.

Službeni jezik u Ugarskom saboru od 1844. bio je mađarski. Stoga su svi hrvatski zastupnici u Ugarskom saboru morali poznavati mađarski jezik¹⁰⁸. Prema Hrvatsko-ugarskoj nagodbi (članak 30) Hrvatsku i Slavoniju su u Ugarskom saboru predstavljala 29-orica izaslanika / zastupnika. Nakon razvojačenja Vojne krajine (1881) i njezinim inkorporiranjem u teritorij Hrvatske i Slavonije (povećana je brojnost stanovništva Hrvatske i Slavonije) povećan je broj

¹⁰⁶ članku 51. »Bana kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije imenuje Njegovo ces. i kr. apoštolsko Veličanstvo na predlog i iz premapodpis zajedničkoga kr. ugarskoga ministarskoga predsjednika« (Hrvatsko-ugarska nagodba).

¹⁰⁷ Mađarizacija Hrvatske vjerojatno je počela nakon zajedničkog Ugarsko-hrvatskog sabora koji je 1790–91. održan u Budimu i Bratislavi. Na tom su saboru Hrvati, pod pritiskom sve jače germanizacije, žrtvovali svoju upravnu i financijsku samostalnost u korist Ugarskoga namjesničkog vijeća.

¹⁰⁸ Zakonski članci ugarskog državnog sabora godine 1847/8, Zagreb, 1860, str. 17, 43.

zastupnika na 40 (Šidak i dr., 1968).. Prema tekstu Nagodbe Hrvati su kao »politički narod s posebnim teritorijem« mogli u Ugarskom saboru govoriti hrvatskim jezikom (paragraf 59, zakonskog članka 30). No taj dio Nagodbe bio je ustvari u sukobu s člankom 44 (stavak 1) *Zakona o narodnostima* (1868) prema kojemu je u ugarskom saboru jezik i dalje bio mađarski. No pravo na uporabu hrvatskog jezika u Ugarskom saboru prvi je iskoristio zastupnik Antun Vakanović iste te 1868. No jezik je u stvarnosti predstavljao velik problem. Mađarski zastupnici nisu poznavali hrvatski jezik, a hrvatski zastupnici (ako nisu bili mađaroni) uglavnom nisu znali mađarski. Stoga se međusobna komunikacija vjerojatno teško razvijala. Hrvatski su zastupnici ionako mogli sudjelovati samo u raspravama koje su se ticale Hrvatske i Slavonije, stoga su dio sjednica vjerojatno proveli samo kao promatrači. To donekle potvrđuju i statistički podatci kojima se bavio Cieger (2015). On je analizom saborskih materijala utvrdio da su hrvatski zastupnici u razdoblju 1868 – 81. održali govore na hrvatskom jeziku 17 puta; u razdoblju 1881 – 1905. nije održan niti jedan govor na hrvatskom jeziku; u razdoblju 1906–10. održano je 93 govora na hrvatskom, a 1910–18, 10 govora. Očigledno, veći broj govora na hrvatskom jeziku održan je tijekom razdoblja 1906–10., odnosno nakon što je Ugarska donijela željezničarsku pragmatiku (1907)¹⁰⁹.

107

Mađarska je cijelo vrijeme nastojala uvesti mađarski jezik, a to joj je najlakše polazilo za rukom na željeznici. Uvođenjem željezničarske pragmatike, tj. odredbe kojim je mađarski jezik postao službeni jezik na hrvatsko-slavonskim željeznicama (premda je Hrvatsko-ugarska nagodba propisivala da je službeni jezik u Hrvatskoj i Slavoniji isključivo hrvatski, a hrvatski je bio službeni i u zajedničkim tijelima na hrvatskome teritoriju). S vremenom su natpisi na državnim uredima i željezničkim kolodvorima, kartama za vlak, razglednicama (poštanskim dopisnicama) i markama postali dvojezični ili samo na mađarskome jeziku. Horvath (1936) tako izvještava da je Stjepan Radić jednom prilikom odbio platiti putnu kartu za vlak, zato što je bila napisana na mađarskom jeziku. Zbog toga je na pruzi između Božjakovine i Zagreba bio zamalo izbačen iz jurećeg vlaka, a strojovođa mu je prema Horvathu (1936) dobacio: »Fuj, to je inteligencija! Što ste poludjeli, što sanjate o hrvatskim kartama. Ovo je mađarska željeznica, naš je službeni jezik mađarski! Učite mađarski!«. Tek pred I. svjetski rat (1913) na željeznici se u Hrvatskoj i Slavoniji ponovno govorilo hrvatskim jezikom. Ugarska je 1883. donijela odredbu o postavljanju mađarskih grbova i dvojezičnih natpisa na zgradu Financijske uprave u Zagrebu, zbog koje je došlo do nemira širom Hrvatske. Zakon o pučkim školama

¹⁰⁹ Samo u mjesec dana 1907., nakon uvođenja željezničarske pragmatike, održano je prema Ciegeru (2015) 39 govora na hrvatskom (za razliku od ukupno 96 koliko ih je održano u razdoblju 1906–10).

(1888) omogućio je da se u Hrvatskoj i Slavoniji otvaraju mađarske škole, a 1894. mađarski je jezik postao obavezni predmet u hrvatskim realkama. Ugarske su se vlasti mijesale i u financijsku samostalnost Hrvatske, što je 1903. ponovno izazvalo nemire u Hrvatskoj. Odjek tih događaja u svjetskoj javnosti prisilio je mađarske političare da ukinu odluke vezane uz mađarizaciju, te da ban Khuen-Héderváry podnese ostavku.

S druge strane u Vojnoj je krajini službeni jezik bio njemački. On je to i ostao sve do njezina razvojačenja (1873). Kako je tek osam godina nakon njezina razvojačenja Vojna krajina pripojena Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji moguće je da je tek onda hrvatski jezik duboko prodrio i na to područje.

3.3.2. Dalmatinski sabor

Dalmacija je stoljećima bila pod upravom Mletačke Republike, stoga je talijanski jezik bio dominantan jezik na svim razinama njezina javna života. Propašću Mletačke Republike (1797) jezične se prilike nisu promijenile. Promijenila se samo uprava, koja je iz ruku Mletačke Republike prešla u ruke Habsburške Monarhije. Tek za francuske uprave nad Dalmacijom (1806–13) položaj hrvatskoga jezika postao je nešto povoljniji¹¹⁰. Ponovna austrijska uprava (od 1813) omogućila je ponovno potiskivanje hrvatskog i dominaciju talijanskog jezika.

Dalmatinski sabor (*Dieta provinciale dalmatica*)¹¹¹ bio je pokrajinski sabor¹¹², utemeljen Veljačkim patentom, od 26. veljače 1861., te posebnim Redom zemaljskim i Redom izbornim za Sabor zemaljski Kraljevine Dalmacije. Kako su Hrvatska i Slavonija nakon Hrvatsko-

¹¹⁰ Iako su carskim dekretom od 30. rujna 1811. službeni jezici bili francuski, talijanski i njemački, u tom razdoblju počinje izlaziti *Kragliski Dalmatin*, prve novine u Dalmaciji na hrvatskom jeziku. Narodni jezik (*la langue du pays*) bio je nastavni u početnim školama, a francuski i talijanski uslijedili su na licejima i centralnim zavodima (djelomično Cuvaj, II, 403). Cuvaj (II, 406) prenosi članak iz ljubljanskoga lista *Telegraphe officiel* u kojem stoji »Pošto je francuski jezik postao jezikom *gouvernementa* i vojske, izdane su naredbe, da se stanovništvu Ilirije dade prilika naučiti taj jezik. U tu su svrhu osnovane na svim ilirskim višim učevnim zavodima stolice za francuski jezik, pak su svi učenici tih zavoda, ukoliko žele zadržati svoje stipendije, dužni naučiti taj jezik«.

¹¹¹ Mandat mu je trajao 6 godina, a imao je 43 zastupnika (41 birana te 2 virilista - zadarskog nadbiskupa i pravoslavnog episkopa). Zastupnička mjesta popunjavala su se iz redova veleposrednika (10 mjesta), zastupnika gradova (8), trgovačko obrtničkih komora (3) i seoskih općina (20). U prvom zasjedanju 28 zastupnika bilo je priklonjeno autonomašima i 13 narodnjacima. Dva virilna zastupnika, također su se priklonila autonomašima (Novak, 1957).

¹¹² Osnivanje pokrajinskih ili zemaljskih sabora u Habsburškoj Monarhiji omogućeno je Listopadskom diplomom (20. X. 1860).

ugarske nagodbe (1868) svoje zastupnike slale u Ugarski sabor, tako su Dalmacija i Istra nakon Austro-ugarske nagodbe (1867) svoje zastupnike slale u Carevinsko vijeće.

Prvo saborsko zasjedanje održano je 6. travnja 1861. u Zadru, koji je bio glavni grad Kraljevine Dalmacije dok je ona bila pod austrijskom upravom (Beuc, 1985). Sabor je imao ograničenu ovlast, što znači da je mogao donositi odluke samo iz područja školstva, zdravstva, pokrajinskih poreza, socijalne skrbi, poljoprivrede i javnih radova, a sve njegove odluke trebale su u konačnosti biti potvrđene od austrijskog cara u Beču. Od samog početka Dalmatinski je sabor bio poprište borbe između autonomaša (uglavnom talijanaške elite koja je zagovarala talijanski jezik i odvajanje Dalmacije od Hrvatske) i narodnjaka (Narodne stranke koja se borila za hrvatski jezik i povezivanje Dalmacije s ostatkom Hrvatske; koju su predvodili Mihovil Pavlinović i Miho Klaić)¹¹³. Iako je bio pod austrijskom upravom u Dalmatinskom je saboru, zbog jake talijanaške elite koja je djelovala uglavnom u urbanim sredinama, posebice u Zadru, talijanski bio službeni jezik (Bulat, 1900). Hrvatskim se moglo govoriti, ali stenografski zapisnici svih (hrvatskih i talijanskih govora) objavljeni su na talijanskom jeziku. Prvi govor na hrvatskom jeziku u Dalmatinskom saboru održao je Mihovil Pavlinović 1861. Nakon dugih političkih borbi i tek s jačanjem hrvatskog narodnog pokreta došlo je do ponarođenja¹¹⁴ svih javnih ustanova u Dalmaciji. Dakle položaj hrvatskog jezika nije bio regionalno definiran, nego je ovisio o političkoj preferenciji lokalnog stanovništva, koje je na izborima izabiralo svoje političko vodstvo. Tako je položaj hrvatskoga jezika poboljšan tek nakon pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor (1870). Nastojanjima Mihe Klaića (predsjednika) i Mihovila Pavlinovića (izvjestitelja saborskog odbora) 1871. podnesena je Dalmatinskom saboru zakonska Osnova o upotrebi hrvatskog i talijanskog u uredima po načelu ravnopravnosti, a Klaić je 1872. podnio Osnovu zakona o izjednačavanju jezika (Macan, 1980). To je bila prekretnica za položaj hrvatskoga jezika jer ga se od tada sve više, kao službeni jezik, uvodilo i u financijsko poslovanje, trgovinu, sudstvo, obrazovanje (realke i preparandije), poslovanje bolnica, dakle u sve sfere poslovanja državnih i javnih službi.

Dalmatinski je sabor 21. srpnja 1883., proglasio hrvatski jezik službenim jezikom Sabora i Zemaljskog odbora (izvršne vlasti Kraljevine Dalmacije). Odluka je glasila »*Dalmatinski sabor zaključuje da se hrvatski jezik uvede kao službeni jezik u radu Sabora i Zemaljskog*

¹¹³ Hrvatska enciklopedija, Dalmatinski sabor

¹¹⁴ Na područjima općina kojima je upravljala Narodna stranka (koja je predvodila borbu za uvođenje hrvatskog jezika) uvodio se hrvatski jezik.

odbora Kraljevine Dalmacije»¹¹⁵. Talijanski je možda izgubio svoj primarni položaj, ali to mjesto nije bilo dugo ispražnjeno, jer su uskoro započeli germanizacijski pritisci. Naime, austrijski je car bio svjestan da se s obzirom na dugu izloženost Dalmacije talijanskom jeziku, njemački jezik nije s njime mogao nositi. No uklanjanjem talijanskog jezika iz javnog prostora pokušalo se germanizacijom nametnutu njemački jezik (koji je trebao zauzeti primarni položaj talijanskog jezika). Germanizacijski su pritisci u Dalmaciji postojali sve do raspada Austro-Ugarske 1918. Dijelovima Dalmacije koje je nakon prvog svjetskog rata okupirala Italija Rapallskim sporazumom (1920; Zadar) ponovno je uveden talijanski, ali većina Dalmacije zadržala je hrvatski za službeni jezik.

3.3.3. Istarski sabor

Borba talijanskog i hrvatskog jezika odvijala se i u Istri. Po tome je donekle bila slična situaciji u Dalmaciji, samo što je ta borba u Istri bila puno teža, jer je Italija prostorno puno bliže Istri, nego Dalmaciji. Što se tiče talijanske uprave i talijanskog jezika povijest Istre do XIX. stoljeća vrlo je slična Dalmatinskoj. Tijekom većine XIX. stoljeća hrvatski je jezik kao i u Dalmaciji bio samo svakodnevni privatni jezik kojim se govorilo u obiteljskom okruženju. Stoga donekle iznenađuje da se hrvatskim jezikom služio Senat Mletačke Republike, koji je 1773. izdao proglas na talijanskom, grčkom i hrvatskom (*hervaskom*) jeziku, čija tadašnja hrvatska inačica glasi ovako:

*»Razglassenje navischieno po zapovidi Prisvitle i Priuzvissene Gospode Inquisitura svarhu stvari od Levanta, Dalmacie i Arbanie, u obsluzenje odluke Priuzvissenoga Senata 6. oxuiaka tecechjega. (...) A ovo razglašenje poslje bude potvardjeno od višnje oblasti Priuzvišenoga Senata, ima biti pritištano u talianski, garčki i hervaski jezik, razglašeno u ovome gradu, i poslano glavaram vladavcima Levanta, Dalmacije i Arbanje, i ostalima vladavcima od istih daržavah, za da bude navišćeno i prilipljeno u različitih deržava«*¹¹⁶.

Istarski sabor (*Dieta Democratica Istriana*) bio je pokrajinski sabor, odnosno predstavničko tijelo austrijske markgrofovije Istre (1861–1916), dijela Austrijskog primorja¹¹⁷, utemeljen

¹¹⁵ Zemaljski sabor za Dalmaciju, signatura: HR-DAZD-9.

¹¹⁶ Giancesini, R., *I proclami veneziani ...*, Biblioteca Civica V. Joppi di Udine, Ms. Manin 16, str. 42-44.

¹¹⁷ Protezala se od Trsta i područja oko Gorice, do Kvarnera, uključujući otoke Krk, Cres i Lošinj (Poropat, 2011).

Veljačkim patentom 1861¹¹⁸. Sjedište mu je u početku bilo u Poreču, ali je od 1898. zasjedao i u Puli i Kopru¹¹⁹. Osnutak Istarskog sabora značio je formalno osnivanje pravnog tijela u kojemu se mogla započeti borba za hrvatski službeni jezik. Djelatnost Istarskog sabora uključivala je donošenje proračuna pokrajinskih financija, općinska, školska i crkvena uprava te porezi. U Istarskom su saboru djelovale dvije oštro suprotstavljene političke opcije – talijanaši (talijanske liberalna i konzervativna stranka) i Hrvatsko-slovenska stranka (od 1884. Hrvatsko-slovenski klub). Talijanski je postao službeni jezik Istarskog sabora zahvaljujući političkoj, kulturnoj i društvenoj premoći Talijana u Istri. Iako su Hrvati i Slovenci činili većinu stanovništva Istre, talijanski je jezik bio jedini službeni jezik Istarskog sabora kroz veće razdoblje njegova djelovanja. S obzirom da je u Saboru talijanska većina dugo donosila odluke u svoju korist, hrvatski jezik dugo nije mogao steći bolji položaj. Prvi sramežljivi napredci dogodili su se 1870. kada je u Trstu počeo izlaziti list *Naša sloga*, te kada se počeo primjenjivati Ministarski dekret o tome da se spisi zaprimljeni na prizivnom sudu na hrvatskom jeziku i rješavaju na hrvatskom jeziku.

Matko Laginja je 21. kolovoza 1883. pokušao u Istarskom saboru održati govor na hrvatskom jeziku, no taj je pokušaj izazvao bučno negodovanje talijanskih zastupnika, koji su u znak protesta napustili sabornicu. No sam taj pokušaj bio je rezultat polaganog osnaživanja nove generacije istarskih preporoditelja, koja je sve odlučnije zastupala svoje nacionalne zahtjeve. U tim je okolnostima iznimno važan bio zaključak Carevinskoga vijeća iz 1883., kojim se izjednačio talijanski i hrvatski jezik pred sudovima u Istri i Dalmaciji. Iako je 1888. Namjesništvo u Trstu priznalo da se interpelacije u Saboru moraju primati na bilo kojem pokrajinskom jeziku, vladin povjerenik (komesar) u Istarskom saboru još je 1894. tvrdio da će saborska većina odlučiti na kojem će jeziku odgovoriti čak i ako se zaprimi interpelacija na »slavenskom« jeziku. Jedan od vođa hrvatskog narodnog pokreta u Istri, Vjekoslav Spinčić, održao je prvi govor na hrvatskom jeziku u Istarskom saboru (Spinčić, 1924). Nakon toga, hrvatski i slovenski zastupnici su s vremena na vrijeme na sjednicama Istarskog sabora uz veliko negodovanje Talijana nastavili govoriti na svojim jezicima, ali zapisnici i službeni dokumenti Istarskog sabora i dalje su vođeni na talijanskom. Hrvatski i slovenski zastupnici dugo su se borili za ravnopravnost hrvatskog i slovenskog jezika, a oni su uz talijanski ušli u

¹¹⁸ Osnivanje pokrajinskih ili zemaljskih sabora u Habsburškoj Monarhiji omogućeno je Listopadskom diplomom (20. X. 1860).

¹¹⁹ U početku je imao 30 zastupnika – 27 zastupnika biranih po kurijama (5 predstavnika veleposjednika, 8 predstavnika gradova i trgovišta, 2 trgovačko-obrtničke komore i 12 predstavnika seoskih općina) i tri virilista (krčki, porečko-pulski i tršćansko-koparski biskupi). Broj zastupnika kasnije je povećavan (od 1870) (Beuc, 1985).

ravnopravnu službenu upotrebu u Istarskom saboru tek 1907. Od tada su se saborski govori, zapisnici i interpelacije mogli podnositi i na hrvatskom i slovenskom jeziku, a ne samo na talijanskom jeziku (Budak, 2011).

Iako je možda izgledalo da se situacija za hrvatski jezik znatno popravila, poboljšanje je bilo kratka vijeka. Sabor je raspušten 1910., a ponovno izabrani 1914., nije se sastao. Carskim patentom od 2. travnja 1916. pokrajinska autonomija je u konačnici potpuno ukinuta.

Talijanskom okupacijom Istre (Rapallski ugovor 1920), sva nastojanja za poboljšanje statusa hrvatskog jezika propala su, jer je uslijedilo sveopće prisilno nametanje talijanskoga jezika, koji je zavladao vjerojatno čak i privatnom sferom svakodnevnog života. Prefekt Julijske krajine¹²⁰ zabranio je 1923. uporabu hrvatskog i slovenskog u upravi, a njihova uporaba na sudovima zabranjena je kraljevskim dekretom 15. listopada 1925. Aktivnost hrvatskih i slovenskih društava i udruženja (Sokol, čitaonice, itd.) zabranjivana je već tijekom okupacije, a posebice Zakonom o udruženjima (1925), Zakonom o javnim demonstracijama (1926) i Zakonom o javnom redu (1926). Sva slovenska i hrvatska društva te sportska i kulturna udruženja prestala su djelovati 12. lipnja 1927. Situacija je ostala nepromijenjena i nakon kapitulacije Italije u II. svjetskom ratu, jer ju je zamijenila kratkotrajna njemačka vlast. Hrvatski će u Istri postati službeni jezik tek nakon drugog svjetskog rata. No talijanski će se u Istri opet javiti kao službeni jezik na početku 1990-ih zbog bilateralnog sporazuma koji su sklopile Hrvatska i Italija kojim se štitila talijanska nacionalna manjina u Hrvatskoj¹²¹.

Tab. 17. Kronologija izmjene službenih jezika u saborima

sabor	razdoblje	službeni jezik	napomena
Hrvatski sabor	do 1847.	latinski	Stoljećima jezik prava i uprave, te jezik Sabora; ovaj sabor je posljednji koji ga je koristio u Europi.
Hrvatski sabor	od 1847.	hrvatski	Odlukom od 23. listopada 1847. hrvatski postaje službeni jezik u Saboru i u javnoj uporabi.

¹²⁰ Venezia Giulia

¹²¹ Ovaj bilateralan ugovor nije recipročan, odnosno njime se ne štiti hrvatska nacionalna manjina u Italiji. Dapače, Hrvati u Italiji nemaju status službeno priznate nacionalne manjine. Samo Moliški Hrvati imaju status autohtone jezične manjine.

Dalmatinski sabor	1861 – 1883.	talijanski	Zbog prevlasti talijanskog stanovništva u gradovima i austrijske uprave koja mu se nije suprotstavljala.
Dalmatinski sabor	od 1883.	hrvatski	Hrvatski zamjenjuje talijanski kao službeni jezik.
Istarski sabor	1861 – 1907.	talijanski	Iako su Hrvati i Slovenci činili većinu stanovništva u Istri, talijanski je bio jedini službeni jezik zbog političke i kulturne premoći talijanske manjine u Istri.
Istarski sabor	od 1907.	talijanski, hrvatski i slovenski	Nakon dugih političkih borbi, hrvatski i slovenski postaju ravnopravni s talijanskim jezikom.

Izvor: rezultat vlastitih istraživanja

3.4. Školski sustav

Materinski bi jezik u obrazovnom sustavu trebao zauzimati povlašteno mjesto, no složen politički položaj hrvatskih zemalja i povijesne okolnosti (kontekst) u kojima se hrvatski jezik prvo oblikovao kao standardni jezik, potom se borio za svoje mjesto kao redovni nastavni predmet u kurikulumu i nastavni jezik u školama potegle su sve do kraja XX. stoljeća. Hrvatski je jezik tijekom tog razdoblja bio podložan političkoj i ideološkoj kontekstualizaciji.

Do druge polovice XVIII. stoljeća na području današnje Hrvatske država nije organizirala odgojno-obrazovni sustav. Umjesto nje veliku većinu odgojno-obrazovne aktivnosti obavljala je Katolička crkva. Prosvjetiteljstvo, kao ideja XVII. i XVIII. stoljeća osvijestila je potrebu društva za obrazovanjem, tako školstvo postaje političko pitanje kojim se sve više bave prosvijećeni europski vladari. Dodatan poticaj državnom obrazovanju bilo je ukidanje Isusovačkog reda (1773) koji je bio poznat po svom obrazovnom radu (srednjem i visokoškolskom obrazovanju).

Prve reforme školstva poduzela je Marija Terezija. Tijekom njezine je vladavine (1774) donesen *Opći školski red za njemačke normalne, glavne i trivijalne škole u svim c. k.*

nasljednim zemljama (*Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in sammtlichen Kaiserl*)¹²², koji se primjenjivao u cijeloj Habsburškoj Monarhiji (ponajprije u austrijskim i češkim zemljama te Vojnoj krajini). Njime je učenje njemačkog jezika bilo obvezno, hrvatski je jezik imao sporednu ulogu premda je bio nastavni jezik, a učenje mađarskog jezika bilo je izborno. Prvi put uvedeno je obvezno, besplatno¹²³ obrazovanje. Obrazovni je sustav organiziran kroz trivijalne¹²⁴, glavne¹²⁵ i normalne¹²⁶ škole. S obzirom da je njemački bio zapovjedni jezik u vojsci, nastava se u Vojnoj krajini odvijala na njemačkom. Prema Općem školskom redu u svakom se mjestu u Vojnoj krajini ili bar u svakoj satniji, morala osnovati državna škola u kojoj bi se obrazovao vojnički (podoficirski) kadar.

Nekoliko godina kasnije (1777) i u ugarskom su dijelu države doneseni propisi vezani za školski sustav. Oblikovani su u *Sustavu obrazovanja i cjelokupnog školstva za Ugarsko Kraljevstvo i njemu pridružene zemlje (Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas)*. Sustav se primjenjivao u Kraljevstvu Hrvatskoj i Slavoniji¹²⁷. U njima je materinski, hrvatski, jezik bio nastavni jezik u narodnim (pučkim) školama¹²⁸. No u obrazovni sustav Hrvatske i Slavonije stalno se pokušavalo uvesti mađarski, a u Dalmaciji i Istri narodni se (hrvatski) jezik nije mogao nositi s talijanskim jezikom.

Na Ugarskom saboru 1790. mađarski su staleži predložili da se mađarski jezik uvede u sve više škole (gimnazije, akademije i na sveučilišta) kako u Ugarskoj, tako i u banskoj Hrvatskoj. Stoga 1790. počinju prvi mađarski pritisci da Hrvatski sabor ozakoni učenje mađarskoga jezika u hrvatskim školama, a zatim i da ga uvede kao nastavni jezik (Kolak Bošnjak, 2015). Ugarsko namjesničko vijeće (zajednička ugarsko-hrvatska vlada od 1790. do 1848) odredilo je 1791. da svi učiteljski kandidati moraju učiti mađarski jezik, a 1792. da pri svakoj glavnoj školi u Hrvatskoj i Slavoniji bude barem jedan učitelj koji zna mađarski (Cuvaj, 1910). Ta se

¹²² Opći školski red.

¹²³ Obrazovanje je bilo besplatno samo za djecu, no stvarni trošak osnivanja škola i plaća za učitelje nije snosila država nego općine na čijem su prostoru škole djelovale.

¹²⁴ Škole u mjestima sa župnom crkvom. U njima se poučavalo osnove čitanja, pisanja i računanja te vjeronauk. (Opći školski red)

¹²⁵ Škole u gradovima. U glavnim i normalnim školama poučavalo se matematiku, računarstvo, pisanje, materinski – hrvatski i latinski jezik, umjetnost, povijest i zemljopis, povijest umjetnosti, znanost o prirodi, osnove arhitekture i mjerništva, poljodjelstvo i tehničke vještine te vjeronauk i etiku. (Opći školski red)

¹²⁶ Škola u pokrajini sa sjedištem školskog povjerenstva.

¹²⁷ Sustav obrazovanja i cjelokupnog školstva...

¹²⁸ Škole su različito trajale, ovisno o veličini mjesta u kojima su se nalazile. U srednjim (gramatičkim i gimnazijama) se školama materinski jezik koristio za poučavanje pravopisa i krasopisa; u gramatičkim školama i kod prevođenja te na vjeronauku. (Cuvaj 1910)

borba oko mađarizacije hrvatskog obrazovnog sustava nastavila tijekom čitavog XIX. stoljeća.

Hrvatski staleži na saboru 1791–92. nisu u potpunosti prihvatili prijedlog mađarskih staleža o uvođenju mađarskog jezika u hrvatske škole jer su u tom prijedlogu vidjeli pokušaj narušavanja vlastitog političkog položaja te položaja Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije kao ravnopravnih članica zajednice zemalja krune Sv. Stjepana. Kako bi zadržali trenutni status pozvali su se na svoja municipalna prava o jezičnoj autonomiji, nastojeći pri tom zadržati latinski kao službeni jezik. Kako je hrvatsko plemstvo ipak bilo dosta povezano s ugarskim, dopustili su da se mađarski jezik u školama uči kao izborni predmet. Kasnije se pokazalo da su ga odabirali uglavnom oni učenici koji su smatrali da bi od njega u budućnosti mogli imati neku korist, npr. prednost pri zapošljavanju. Na tom je saborskom zasjedanju odlučeno da se na zagrebačkoj Akademiji postavi jedan profesor mađarskoga jezika. S tim u vezi u zaključcima hrvatskog sabora stoji: *»neka se profesor mađarskog jezika na ovoj (zagrebačkoj op.a.) Akademiji uzdržava iz naukovnog fonda, s jedne strane stoga što je najveća potreba za hrvatskim jezikom (idiomatis Illyrici) jer se ljudi toga jezika ne nalaze samo u ovim Kraljevinama već i u samoj Kraljevini Ugarskoj u neizmjernom broju, a s druge strane što se gospoda Mađari u ovim krajevima mogu i moraju prilagoditi, a u ovim je krajevima najviše u porabi hrvatski jezik, zato će se hrvatski jezik predavati u svim gimnazijama, akademijama i pače na samom Sveučilištu«* (Zaključci Hrvatskog sabora, svezak IX., str. 88, točka 34).

Cuvaj (1910; 296, 329) navodi kako unatoč svim zakonskim odredbama te dijeljenju stipendija i nagrada (od šk. god. 1825./1826.; Cuvaj, 1910: 337), kojima se nastojalo privoliti učenike na učenje mađarskoga jezika, mađarski nije bio pretjerano popularan među učenicima. Odabirali su ga samo učenici koji su se nadali zaposlenju u javnoj ili državnoj službi, za što je bilo izgledno da će im trebati poznavanje mađarskog jezika. No, na zasjedanju Hrvatskog sabora 1827. donesen je zaključak (članak 5) da hrvatska mladež u svim školama mora učiti mađarski jezik kao obvezatan predmet (ZHS, XI; 59-60). Franjo I. potvrdio je 11. travnja 1833. odluku hrvatskog sabora, stoga je mađarski jezik za sve učenike bez izuzetka uveden kao *»ordinarium studium«* u sve gimnazije u Hrvatskoj od 1. X. 1833.

Dio hrvatskih staleža bio je za mađarski jezik u obrazovnom sustavu jer se nadao zadržavanju dobrih odnosa s mađarskim staležima, dok je drugi dio hrvatskih staleža nastojao zadržati latinski jezik u školama zbog njegovog položaja državnog i diplomatskog jezika. Jedino u čemu su svi hrvatski staleži bili ujedinjeni bilo je mišljenje da narodni jezik ne treba uvoditi, jer bi on mogao s vremenom voditi do umanjivanja ili gubitka njihovih feudalnih prava.

Besmislenost cijele te situacije (s današnje točke gledišta) objašnjava Janković (1898) koji navodi da su Hrvati u tom trenutku željeli jednako dobro govoriti mađarskim jezikom, kao i Mađari, stoga se od Sabora tražilo da usvoji zakon kojim bi se to omogućilo. No mađarski nacionalizam i njihovi pokušaji mađarizacije Hrvatske nisu bili dugo zadovoljni odredbom Hrvatskog i Slavenskog sabora iz 1827. Na idućem zasjedanju Hrvatskog i Slavenskog sabora (1832 – 1836) stigla je naredba iz Ugarske da se mađarski jezik uvede i kao nastavni jezik u hrvatske škole od petog razreda gimnazije, a da ga za deset godina moraju naučiti svi koji žele stupiti u javnu službu. To je ipak uzrokovalo ujedinjenje zastupnika Hrvatskog i Slavenskog sabora koji su odlučili da službeni jezik ostane latinski (Šišić, 1975; Šokčević, 2006). No, Mađari nisu odustajali od svog prijedloga te su i na Ugarskom saboru 1839 – 1840. ponovno iznijeli zahtjev proširivši ga ovaj put i na Vojnu Krajinu (Heka, 2014), a na zasjedanju Ugarskoga sabora 1843. (u odsutnosti hrvatskih zastupnika) zaključili su da ubuduće jedino mađarski jezik može biti službeni i nastavni u cijeloj Ugarskoj, Hrvatskoj, Slavoniji i Primorju. No, Ferdinand I., nije potvrdio mađarski zaključak nego je dozvolio da mađarski postane obavezan predmet u svim višim i srednjim školama Hrvatske i Slavonije (Šišić, 1975; Heka, 2014).

Hrvatski sabor je 10. kolovoza 1840. usvojio predstavku (ZHS, XII; 222), koju je uputio austrijskom caru, zagrebačkoj Akademiji te zagrebačkim gimnazijama, kojim se tražila dozvola za osnivanje katedri narodnoga (ilirskog) jezika. Taj zahtjev, ponovno je potaknuo i pitanje učenja mađarskoga jezika u hrvatskim školama. Predstavka Hrvatskog i Slavenskog sabora ustvari je bila direktno sukobljena s uredbom Ugarskog namjesničkog vijeća prema kojoj se u školskim ustanovama nisu smjele zapošljavati osobe koje nisu dobro znale mađarski jezik, pa je na koncu ipak odlučeno da se mađarski jezik uči u višim osnovnim školama od trećeg razreda (Modrić Blivajs, 2007).

Pristaše hrvatskog narodnog preporoda, nova jezična elita, suprotstavljala se mađarizaciji potičući uvođenje ilirskog (narodnog) jezika. Oni su na koncu uspjeli postići da Hrvatski i Slavonski sabor 1847. upravo hrvatski (ilirski) jezik proglasi službenim jezikom. Tada je izražena želja da on postane i nastavni jezik te da se narodni jezik i književnost uvedu u sve gimnazije (Dobronić, 2004). Ugarskom su saboru poručili da »*Saborski poslanici neće nipošto dopustiti uvođenje mađarskoga jezika kao obukovnoga u gimnazije i akademiju ovih kraljevina, jer staleži i redovi žele da se u Hrvatskoj uvede kao obukovni jezik naš narodni jezik*« (Šišić, 1975: 416). Iako Ugarski sabor nije želio odustati od politike mađarizacije, revolucionarna gibanja ojačala su hrvatska stajališta u pokušajima da se oslobode mađarske

dominacije. Tako su već sljedeće 1848. prekinuti odnosi s Ugarskom, a kada su ponovno redefinirani Hrvatsko-ugarskom nagodbom (1868), hrvatski je jezik bio u znatno boljem položaju.

3.4.1. Borba za »narodni« jezik u Hrvatskoj i Slavoniji

Sedamdesetak godina nakon *Sustava obrazovanja i cjelokupnog školstva za Ugarsko Kraljevstvo i njemu pridružene zemlje* pripremljena je nova reforma školstva, sažeta u *Sustavu početnih škola u Ugarskoj (Systema scholarum elementarium in Hungaria)* koju je ugarski sabor prihvatio 1845. Prema toj su reformi uvedene dvogodišnje niže i dvogodišnje više pučke (osnovne) škole. Na polazak škole bila su obavezna sva djeca od šeste do dvanaeste godine. Hrvatski (i srpski) je, kao materinski jezik, ostao nastavni jezik, no u gradske je škole uveden mađarski kao nastavni predmet. Sustav početnih škola u Ugarskoj preporučio je odvajanje muških i ženskih škola u kojima su se potom stjecala specifična znanja – u školama za dječake poučavalo se npr. o osnovama knjigovodstva, novcu te mjerništvu, dok su djevojčice stjecale pouku iz ženskog ručnog rada te kućanskih poslova primjerenih njihovom staležu (ovisno o imovinskom status njihovih roditelja djevojčice su mogle birati između tri tipa škola). Zanimljivo je da je u višim djevojačkim školama namijenjenim polaznicama iz plemićkih obitelji hrvatski jezik bio nastavni jezik, a njemački, mađarski i francuski su se učili kao nastavni predmeti. Vjeronauk se također poučavao na materinskom jeziku. Osim odvajanja djece po spolu, djeca su odvajana i po imovinskom stanju. Tako djeca siromašnih roditelja nisu pohađala više osnovne škole. U seoskim se školama učilo samo čitanje i pisanje na narodnom jeziku, a u gradskim se školama učio i mađarski, a u četvrtom razredu i njemački jezik¹²⁹. Početnice koje su se upotrebljavale u školama u tom su razdoblju bile sastavljene na hrvatskom ili na hrvatskom i njemačkom, a ponekad su dijelovi (ulomci) bili i na latinskom, koji je u tom trenutku još uvijek bio službeni jezik Sabora i uprave, te nastavni jezik u gimnazijama. U prvoj polovici XIX. stoljeća u slavonskoj Vojnoj krajini u svakom su se štabskom mjestu otvarale glavne¹³⁰ (*Oberschule*) i trivijalne škole (*Unterschule*), koje su djelovale do 1871.

¹²⁹ Sustav početnih škola u Ugarskoj.

¹³⁰ Glavne škole pohađali su učenici koji su namjeravali biti obrtnici ili trgovci ili nastaviti školovanje u gimnazijama. Među nastavnim predmetima bili su materinski i latinski jezik.

Tri značajnije godine u borbi za (hrvatski) narodni jezik bile su 1840., 1846. i 1847. Gajeva reformirana grafija uvedena je u škole u Hrvatskoj i Slavoniji 1840., Vjekoslav Babukić imenovan je prvim profesorom hrvatskog jezika na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu¹³¹, a 1847. Hrvatski i Slavonski je Sabor proglasio hrvatski jezik službenim jezikom, što mu je omogućilo ulazak u javnu, pa tako i u onu školsku domenu.

Brzo nakon ugarskog Sustava početnih škola u Beču je 1848. osnovano prvo Ministarstvo bogoštovlja i nastave, koje je u zadatak dobilo novu reformu školstva, jer je zadnja u austrijskom dijelu carstva provedena prije 74 godine. Reforma je objavljena u zakonskom prijedlogu – *Nacrtu temeljnih načela javne nastave u Austriji (Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Österreich)*¹³², za kojeg se kasnije uspostavilo da je bio osnova modernizacije školstva sve do raspada države 1918. Prema njemu, u osnovnim i srednjim školama nastavni je jezik bio materinski, dakle hrvatski jezik¹³³.

Po uzoru na Nacrt Prosvjetni je odsjek Banskog vijeća izradio prvi prijedlog reforme (modernizacije) hrvatskog školstva. Prijedlog je oblikovao u *Osnovu temeljnih pravilah javnoga obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju*, koju je objavio 1849. No *Osnova* nije potvrđena (izglasana) jer se hrvatski sabor nije sastao. Iste je godine donesen *Nacrt ustroja gimnazija i realnih škola u Austriji (Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich)*, koji se u Hrvatskoj i Slavoniji primjenjivao tek od školske godine 1850/51. Nastavni je jezik prema njemu mogao biti zemaljski jezik (jezik kojim je govorilo stanovništvo na tom području¹³⁴). Njemački je bio obvezni predmet, a tijekom Bachova apsolutizma (1854–60) i nastavni jezik¹³⁵. Stav u Nacrtu ustroja gimnazija i realnih škola prema jeziku vidljiv je u segmentu mature na kojoj se provodio pismeni i usmeni ispit iz materinskog, latinskog i grčkog jezika. Realne su škole imale moderniji pristup, pa su uključivale poučavanje »živih« jezika.

Habsburška Monarhija pravno je preustrojena u novi oblik državnog uređenja, Austro-Ugarsku Monarhiju (1867), a novi je unutarnji ustroj odredio da Dalmacija i Istra budu pod

¹³¹ Hrvatska enciklopedija, Babukić, Vjekoslav.

¹³² Tekst Nacrta donijele su u svom članku Švoger i Horbec (2013).

¹³³ Nacrt temeljnih načela... u Švoger i Horbec (2013).

¹³⁴ Do Gaja školske su knjige štampane za svaki kraj hrvatskih zemalja na njihovom jeziku (narječju). Njegovim nastojanjima uvedeni su udžbenici na književnom jeziku pa se lakše poučavalo u školama. (Pedagogijska enciklopedija, 1895; 343).

¹³⁵ Nacrt ustroja gimnazija i realnih škola u Austriji. Njemački se učio tjedno tri sata, a hrvatski dva sata. Tijekom 1860-ih hrvatski se tjedno učio tri sata, a njemački dva. U isto se vrijeme latinski učilo oko šest sati tjedno (Goldstein, Szabo, 2007).

austrijskom upravom, a Hrvatska i Slavonija pod ugarskom upravom¹³⁶. U skladu s novim državnim uređenjem doneseni su novi (liberalniji) zakoni o školstvu. Na temelju ugarskog (1868) i austrijskog zakona o osnovnom školstvu (*Državni zakon o narodnim školama*; 1869)¹³⁷ propisani su nastavni planovi i udžbenici, uvjeti koje su škole morale zadovoljiti, te se zahtijevalo kvalitetno obrazovanje učitelja. Organizaciju i upravu nad školstvom preuzela je država. Jedino je nastava vjeronauka u osnovnim školama ostala u nadležnosti vjerskih zajednica. Na osnovi austrijskog zakona doneseni su pokrajinski zakoni o osnovnom školstvu za Istru (1870) te Dalmaciju i Vojnu krajinu (1871) koji su uz manje izmjene vrijedili do raspada Austro-Ugarske (1918). Nastavni jezik bio je materinski, hrvatski jezik, uz mogućnost učenja drugog zemaljskog jezika, u Vojnoj krajini (do ukidanja) njemačkog jezika. Propisi za obrazovanje u Vojnoj krajini objavljeni su kao *Zbirka zakonah i naredbah za Vojnu krajinu* (8. lipnja 1871)¹³⁸. Prema njemu djeca su u školu kretala sa šest godina. Razlikovale su se opće pučke (elementarne)¹³⁹ i građanske škole (kasnije više pučke škole), te trivijalne škole¹⁴⁰ koje su trebale djelovati u sjedištu svake satnije. U tim je školama nastavni jezik bio njemački¹⁴¹, a župnici su na vjeronauku poučavali na hrvatskom i njemačkom jeziku.

Hrvatski je sabor 1874. usvojio, a kralj potvrdio *Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih školah i preparandijah za pučko učiteljstvo u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Taj je zakon bio najliberalniji do tada, a njime je nastavni jezik bio materinski jezik. Nastavni je jezik dakle u većine bio hrvatski jezik (članak 11). Nacionalnim manjinama nastavni je jezik bio njihov materinski jezik, a hrvatski im je bio obvezni nastavni predmet. U građanskim se školama moglo učiti i njemački jezik. Ban Ivan Mažuranić, po kojemu se reforma kolokvijalno naziva Mažuranićeva reforma školstva izjavio je »*Većina učenih Hrvatanije ni znala, da su Hrvati, a i oni, koji su se držali za Hrvate, nisu hotjeli Hrvata iz drugoga kraja priznati za Hrvate. U ovih školah odhranjivali su se domaći sinovi na tudjinski način, i to ne samo po tom, što im se ništa nije predavalo iz slavjanskoga jezika, nego još većma po tom, što*

¹³⁶ Hrvatska i Slavonija svoje su međusobne odnose s Ugarskom definirale Hrvatsko-Ugarskom nagodbom 1868., kojom je Hrvatska dobila autonomiju u zakonodavstvu, upravi, bogoštovlju i školstvu.

¹³⁷ Prema njoj osnovne pučke škole su podijeljene na opće i trogodišnje više (građanske) škole. Učenici koji nakon općih škola nisu nastavljali školovanje u građanskim školama, morali su pohađati jednogodišnje ili dvogodišnje opetovnice (u kojima se ponavljalo naučeno gradivo).

¹³⁸ *Zbirka zakonah i naredbah za Vojnu krajinu*. Budim, 1871.

¹³⁹ Opća pučka škola imala je četiri razreda, no mogla je trajati i 6 godina, jer su učenici nakon opće pučke škole mogli prijeći u peti i šesti razred više pučke škole (građanske škole).

¹⁴⁰ Zakon je i dalje razlikovao mjesto gdje je djelovala škola – tako su narodne (pučke) škole djelovale na selu, a u većim mjestima i gradovima djelovale su normalne ili glavne škole.

¹⁴¹ Na njemačkom jeziku učilo se čitanje, pisanje i računanje.

se je s prevelikom zanešenostju za ljepotom latinskoga jezika mladićem ulijevala mrzost prama narodnomu tobože barbarskom jeziku» (Mažuranić, 1852).

Mažuranićevim je zakonom ukinuta stogodišnja obrazovna organizacija (ukinute su trivijalne i glavne škole te razlike između seoskih i gradskih škola). Nova obrazovna organizacija podrazumijevala je djelovanje javnih¹⁴², privatnih¹⁴³ i konfesionalnih¹⁴⁴ škola, a omogućeno je i početno obrazovanje u obitelji). Škole su bile opće pučke¹⁴⁵, opetovnice¹⁴⁶ i građanske¹⁴⁷, a učitelji su se obrazovali u preparandijima¹⁴⁸.

O stanju u gornjoj Krajini¹⁴⁹ u travnju 1878. svjedoči novinski članak u kojem piše sljedeće *»(Njemački jezik u pučkih odnosno građanskih školah). Zakonom od godine 1872. uveden je u svih srednjih pa i u građanskih učionah hrvatsko-slavonske Krajine nastavni jezik »hrvatski«, a to punim pravom; jer akoprem je hrvatska zemlja malena, te nesačinjava kakovu posebnu samostalnu državu, to ipak živi u njoj izključivo narod hrvatski, koj se neda izbrisati iz vienca austrijskih naroda, već je po svom pravu i svojoj povijesti, po svom položaju i svojih osebinah – vlastan, da živi i da se razvija, a razvijati se može samo tim načinom, ako se – kao što to zbilja u novije vrijeme i biva – u njem pobudjivala bude narodna samosviest na temelju narodnoga jezika. Nu svaka promjena, bila ona po narod korisna ili štetna, ipak se s neke strane osuđuje. Imade ljudi – žalibože među istimi Hrvati, – koji se još uvijek stide kazati, da su Hrvati te svoj odnosno hrvatski jezik još uvijek zovu prostim govedarskim jezikom. Oni tu promjenu neodobravaju, što je ista može biti u jednom samo pravcu štetonosna, nepazeć na to, da li je ista, razmatrajuć ju sa više strana, po čitav narod ipak više koristna nego li štetna. To je isto i sa njemačkim jezikom. Otkada je ovaj u pučkih školah prestao biti učevnim jezikom*

¹⁴² Javne (državne) škole su one koje potpuno ili djelomično financira država ili općina.

¹⁴³ Privatne škole financiraju se iz privatnih izvora, a nastavni im je jezik isti kao u javnim školama (Zakon iz 1888., čl. 105).

¹⁴⁴ Konfesionalne škole uzdržava crkva čije su to škole, a pod određenim uvjetima mogle su imati pravo javnosti. Nastavni im predmeti moraju biti isti kao u općim pučkim školama (Zakon iz 1888., čl. 99).

¹⁴⁵ Bila je obavezna od sedme godine života. Trajala je četiri godine / razreda. Svako mjesto s preko 40 školskih obveznika trebalo je imati pučku školu; mjesta s preko 3000 stanovnika trebala su imati opću pučku školu s četiri učitelja s tim da svaki učitelj može imati do 80 učenika i svaki je učitelj trebao predavati u zasebnoj učionici. Nakon opće pučke škole učenici su nastavljali školovanje na građanskim školama ili opetovnicama, ili na strukovnim tečajevima i višim učilištima. Nastave nije bilo četvrtkom i nedjeljom jer su tada učitelji poučavali djecu u opetovnicama.

¹⁴⁶ Opetovnice su trajale dvije godine (dva puta tjedno, dakle četvrtkom i nedjeljom, po dva sata). U njima se gradivo ponavljalo i proširivalo prema potrebama svakodnevnog života. Bile su obvezne za sve učenike koji nakon opće pučke škole nisu nastavljali obrazovanja.

¹⁴⁷ Učenici ih pohađaju nakon završene niže pučke škole. Traju najmanje tri godine, a obrazuju učenike za zanimanja iz obrta, trgovine i sl. Prema članku 70 u njima se uči hrvatski i njemački jezik (u Primorju talijanski jezik).

¹⁴⁸ Prema Ustrojnom statutu za preparandije (1874) u članku 3 nastavni jezik je hrvatski jezik. Priprema ih se za poučavanje hrvatskog (čl. 17 i 34) i njemačkog jezika (čl. 18, 35).

¹⁴⁹ Uključuje šire područje Karlovačke vojne krajine, dakle i oblasti Like, Krbave i Gacke.

čuti je prigovore s raznih strana – ponajviše od vojničkog stališa, da sadanje škole neodgovaraju svojoj svrsi; jer da djeca njemački jezik slabo uče, te uslied toga nemogu tobož biti primljena u vojničke zavode«. (Primorac, 26. 4. 1878.)

Liberalni Mažuranićev zakon, nakon pripojenja Vojne krajine (1881) zamijenjen je 1888. *Zakonom od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, koji se uglavnom temeljio na Mažuranićevom. No učinjene promjene ticale su se trajanja škole, a promijenio se i nastavni jezik, koji je sada nazvan »hrvatski ili srpski« (članak 4). Vjerske su zajednice mogle osnivati svoje konfesionalne škole, a Srbi su mogli osnovati i učiteljsku školu. Odjel za bogoštovlje i nastavu 1890. izdao je *Naučne osnove za više i niže obće pučke škole u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, koje su pobliže definirale cilj »hrvatskog ili srpskog« jezika kojim se djecu nastojalo osposobiti u čitanju latince i ćirilice¹⁵⁰. U školi se tada mogao učiti njemački kao nastavni predmet.

Nastojanjima Marije Jambrišak i Izidora Kršnjavog (tada predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu) u Zagrebu je 1892. osnovan Privremeni ženski licej, koji je ustvari bio kombinacija osmogodišnje više gimnazije i realne škole za djevojke iz imućnih obitelji. U njemu su djevojke učile hrvatski jezik, ali i druge »žive« jezike i književnost. Mogle su birati jedan od tri smjera, od kojih je jedan bio latinski, a drugi opći smjer (za djevojke koje su planirale biti guvernante) na kojem se učio engleski. No jedino su djevojke koje bi izabrale latinski smjer (maturu) mogle polagati završni javni ispit (privatno) u muškoj gimnaziji (Ograjšek Gorenjak 2006, 2007).

Habsburška politika korektnosti napuštena je 1914. kada je Naredbom od 13. listopada 1914. br. 26.556 ukinuto čitanje i pisanje ćirilice¹⁵¹. A Naredbom od 5. studenog 1914., br. 28.428 narodnim jezikom (i službenim jezikom) proglašen je hrvatski jezik. Prvi za sve hrvatske zemlje jedinstven *Nastavni plan i program za I., II., III., i IV. razred osnovnih škola Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (za niže razrede osnovne škole¹⁵²) donesen je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, 1926. Novi materinski jezik zvao se Srpsko-Hrvatski-Slovenački jezik¹⁵³. Proglašenjem Kraljevine Jugoslavije (1929) usvojen je i novi *Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. prosinca 1929. (s kratkim tumačenjem i objašnjenjem u vezi sa Zakonom o činovnicima od 31. srpnja 1923)* koji je potvrdio da se

¹⁵⁰ Naučne osnove...

¹⁵¹ Upute vezane uz učenje ćirilice izašle su i u Naredbi od 3. 10. 1914., br. 25.821.

¹⁵² Za više razrede na snazi je ostao stari nastavni plan i program.

¹⁵³ Nastavni plan i program za I., II., III., i IV. razred osnovnih škola Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

narodni jezik zove Srpsko-Hrvatski jezik¹⁵⁴, a u članku 44 piše da se »*redovna nastava izvodi na državnom jeziku*«. U članku 9 i 45 propisane su mogućnosti za djecu kojoj državni jezik nije bio materinji. Za njih su se trebali osnovati posebni razredi u kojima bi nastavni jezik bio njihov materinski jezik, ali državni bi im se jezik predavao kao obvezni nastavni predmet. U nekim je srednjim školama od 1930. umjesto njemačkog uveden francuski jezik. Neposredno nakon uspostave NDH zabranjena je uporaba ćirilice na svim javnim i privatnim mjestima (NN 25. 4. 1941., 11), a u ljeto te godine donesena je i *Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu* (NN 14. 8. 1941., 102). *Nastavna osnova za obće pučke, seoske i gradske produžne pučke škole* donesena 1943. (dakle za NDH) propisala je da se narodni jezik zove hrvatski. Nakon II. svjetskog rata narodni je jezik i dalje bio nastavni jezik i obvezni predmet, samo mu se naziv mijenjao – hrvatski ili srpski (od 1943¹⁵⁵), materinski jezik (od 1958¹⁵⁶), hrvatskosrpski jezik (od 1964¹⁵⁷) hrvatski ili srpski jezik (od 1972¹⁵⁸) te hrvatski jezik (od 1991¹⁵⁹).

Neposredno nakon II. svjetskog rata Hrvatski školski muzej organizirao je u nekoliko prigoda¹⁶⁰ izložbu Škola u NOB-u, u sklopu koje je prikazano žalosno stanje tadašnjega školstva. Naime pisanje i čitanje¹⁶¹ učilo se s pomoću graha, zrna kukuruza ili se pisalo u pijesku, a od uništenih neprijateljskih kamiona izrađivale su se školske ploče i učeničke pločice za pisanje, slova za nazidne početnice izrezivalo se iz stranih časopisa ili ih se ispisivalo na omotima (arcima) starih gruntovnih spisa, a karta Banije u mjerilu 1:65.000 bila je izrađena od papirnatih vrećica. Nastavni jezik u elaboratu se ne spominje, no spominje se pismo – skriptu za hrvatski jezik za gimnazije na latinici koju je napisao prof. Petar Lasta. Školski formulari i svjedodžbe bili su napisani na latinici, a izvještaj kotara NOO-a¹⁶² u Udbini bio je napisan na ćirilici. Od stranih jezika spominjali su se engleski i ruski jezik, koji su bili poučavani kada je to bilo moguće. Izložba je prikazivala i obrazovanje u El Shattu (model šatora, čitanke). Prema podacima elaborata u El Shattu se poučavalo 6970 djece od kojih je oko 2000 bilo analfabeta u 206 nastavnih odjela (223 nastavnika). Prema dokumentu

¹⁵⁴ Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji...

¹⁵⁵ Nastavna osnova za obće pučke, seoske i gradske produžne pučke škole.

¹⁵⁶ Cilj je bio kod učenika razvijati »*jugoslavenski socijalistički patriotizam*« (Osnovna škola: programatska struktura).

¹⁵⁷ Osnovna škola: odgojno-obrazovna struktura.

¹⁵⁸ Naša osnovna škola: odgojno-obrazovna struktura.

¹⁵⁹ Nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj.

¹⁶⁰ U početku je izložba provedena povodom održavanja Međunarodnog kongresa prosvjetnih radnika u Budimpešti, 1948., potom je održana povodom Svjetskog kongresa za zaštitu djece u Zagrebu 1954. te ponovno povodom desetogodišnjice »Oslobođenja zemlje« 1955. (Nastava u NOB-u, elaborat izložbe)

¹⁶¹ Slova su se slagala s pomoću zrna.

¹⁶² Narodnooslobodilački odbor.

koji je Vavra (1983) sastavio o Zavnohu i prosvijeti¹⁶³ nastava se u ratno i poratno vrijeme održavala u štaglju ili najčešće u prirodi, a kako je učiteljski kadar uglavnom bio mobiliziran, obrazovanje su preuzele »najpismenije i najsavjesnije žene i omladinci« (Vavra, 1983;9). Nastavni jezik po Vavri bio je »narodni« jezik. Izvrsno je oslikao i organizaciju školstva prema kojoj je u šk. Godini 1942/43. bilo 252 škole, a 1943/44. 909 škola. Školskih je obveznika bilo 62 974, no polaznika je bilo 33 692, dakle oko 53% obveznika. Nastavu je održavalo 965 nastavnika, od kojih je samo 48% bilo stručno osposobljeno.

Poslijeratni Odjel narodne prosvjete (poslije Povjereništvo narodne prosvjete) predvodio je organizaciju cjelokupnog obrazovnog sustava, donosio nastavne planove i programe. Reforme školstva 1950-ih donijele su novu školsku organizaciju kakvu poznajemo danas. Niži razredi gimnazije postali su viši razredi osnovne škole, a gimnazija je postala četverogodišnja srednja škola¹⁶⁴. Iz kataloga izložbi koje je Hrvatski školski muzej održao u drugoj polovici XX. stoljeća vidi se da su se u tom razdoblju u osnovnim i srednjim školama poučavali, kao obvezni ili izborni nastavni predmeti, engleski, francuski, njemački, talijanski, španjolski, mađarski, ruski te esperanto, te klasični jezici grčki i latinski.

3.4.2. Borba za »narodni« jezik u Dalmaciji

Talijanski je jezik dugo bio prisutan na području Dalmacije no u službenoj je uporabi vjerojatno onoliko dugo koliko je njome upravljala Mletačka Republika. Dominaciju talijanskog nisu prekinule ni kratkotrajne prva austrijska (1797–1805) ni francuska uprava (1805–14) (Karlić, 1912; 27)¹⁶⁵, a ni druga duža austrijska uprava (od 1815). Zadar je, kao središte pokrajinskih vlasti, bio središte talijanaštva, stoga je talijanski jezik bio službeni jezik. Austrijska se vlast u početku druge uprave uvelike u obrazovanju oslanjala na kler. Mnogi svećenici nisu bili uspješni učitelji jer nisu bili zainteresirani za održavanje nastave, no to je bilo jeftinije (škole je održavala crkva), a crkveni odgoj osiguravao je pokornost, koja je vlasti odgovarala. Drugi dio učitelja bili su Talijani ili odnarođeni Hrvati koji su školu ionako pohađali na talijanskom jeziku. Iako je razgovorni jezik većine stanovništva bio hrvatski, hrvatskog jezika u školi nije bilo, kao što nije bilo ni udžbenika na hrvatskom jeziku. Talijani

¹⁶³ Čuva se u Hrvatskom školskom muzeju.

¹⁶⁴ Opći zakon o školstvu 1958.

¹⁶⁵ Prema Karliću (1912; 27) za francuske je uprave nastavni jezik u gimnazijama bio talijanski, a nastavni predmeti bili su francuski i latinski jezik. Nastava se na hrvatskom održavala samo u privatnim trivijalnim školama koje su držali franjevci (Ležaić, 1922; 32).

ili potalijančena gospoda omalovažavala su u tom razdoblju hrvatski jezik i u mnogim se izvorima vidi kako su ga smatrali nedovoljno »razvijenim« da bi ga oni koristili ili da bi ga se koristilo u književnosti. *Zora dalmatinska* u jednom svom članku opisuje tu gospodu na sljedeći način: »zapuštiše materinski, ostaviše ga puku, postidiše se govoriti kako govori puk« (*Zora dalmatinska*, 1844., br. 4, str. 25). Predstavnici austrijske uprave tolerirali su talijanski kao službeni jezik, no ne zato što su ga voljeli, nego zato što su bili svjesni da ga njemački ne može zamijeniti, jer je talijanski u Dalmaciji bio snažno ukorijenjen. No nisu željeli odobriti ni uvođenje hrvatskog kao službenog jezika, jer bi to Dalmaciju previše približilo prekovalebitskoj Hrvatskoj i Slavoniji, koje su nakon 1867. postale ugarska interesna sfera (povezivanje Dalmacije, Hrvatske i Slavonije značilo bi osnaživanje Ugarske). Hrvatski je jezik tada bio u fazi formiranja svoje standardne jezične forme, pa često u javnosti nije imao ni jednoznačan naziv. Tako ga se u razno-raznim izvorima nazivalo sinonimima – narodni, ilirski, slavenski, slavo-ilirski, ilirsko-dalmatinski, slavensko-dalmatinski (*lingua slavo-dalmata*). Jedina dvojezičnost vjerojatno se mogla očitovati u objavama proglasa koji su zbog širokih masa koje su koristile hrvatski bile dvojezične talijansko-hrvatske. Prva i druga austrijska uprava provodile su sustavno odnarođivanje naroda, stoga dobitnici državnih stipendija u dalmatinskim gimnazijama nisu mogli studirati u Zagrebu, nego su se morali upisati na neko od austrijskih sveučilišta (Beč, Graz, Innsbruck). Profesorski i sudački ispiti položeni van Cislajtanijske također nisu bili priznati.

U to su vrijeme porezi u Dalmaciji bili visoki, a agrarna i industrijska proizvodnja bile su slabo razvijene. Veze s prekovalebitskom Hrvatskom (Hrvatskom i Slavonijom) bile su loše (cestovni promet) ili nisu postojale (željeznički promet), što je Austriji odgovaralo. Jedino što je bilo lako dostupno bila su talijanska vina i riba talijanskih ribara. Kako je u to vrijeme Dalmacija bila jedna od najzaostalijih pokrajina Carevine, nije čudila snažna ekonomska emigracija u prekomorske zemlje.

Prvi obrazovni sustav u Dalmaciji organizirala je i kontrolirala katolička crkva. To su uglavnom bile osnovne i srednje škole namijenjene izobrazbi svećeničkog kadra, čiji su učiteljski kadar obično sačinjavali franjevci i dominikanci. No te su škole povremeno pohađala i djeca velikaša i istaknutijih građana. Među njima djelovale su i dvije škole¹⁶⁶ za izobrazbu popova glagoljaša (ukinuti 1826) u kojima se učio hrvatski i staroslavenski, te latinica, glagoljica i bosančica. Nastavni je jezik u crkvenim školama bio latinski, a nastavni

¹⁶⁶ Ilirski kolegij u Zadru (osnovan 1748) i sjemenišna škola u Priku kod Omiša (osnovana 1750).

predmet bio je talijanski (i hrvatski u franjevačkim školama). Osim crkvenih, postojale su još gradske škole na talijanskom jeziku na kojima se učio latinski te obrazovanje koje su nudili privatni učitelji, koji su velikašku djecu ili djecu trgovaca i obrtnika poučavali u njihovu domu na jeziku koji su oni govorili ili kojima se govorilo u obitelji, obično na talijanskom ili hrvatskom jeziku. Kako se sva službena administracija prvo odvijala na latinskom, a poslije na talijanskom jeziku javne su službe mogle pripasti samo onima koji su te jezike znali¹⁶⁷ – mletačkom i domaćem plemstvu.

Poučavanje u osnovnim školama 1820. odvijalo se odvojeno za dječake i djevojčice. U brojnim mjestima nije bilo škola jer općina nije imala dovoljno prostora za školu, a u nekoliko je bilo previše djece. U mjestima gdje je postojala škola djeca su ju morala pohađati od 6. do 12. godine. Djeca koja su imala privatnu poduku morala su polagati ispite. No klasna diferencijacija stanovništva rezultirala je velikim brojem djece koja su bila siromašna, koja su umjesto pohađanja škole morala raditi te su zbog toga bila zaostala. Osnovne škole bile su niže i više pučke škole. U nižim, seoskim, nastava se odvijala na hrvatskom ili talijanskom jeziku, dok su više pučke škole imale nastavu samo na talijanskom jeziku. Niže pučke škole su imale nastavu na hrvatskom jer djeca u seoskim sredinama nisu znala talijanski stoga je hrvatski u tim početnim školskim godinama služio samo kao prijelazna faza do talijanskog jezika. Iako je većina stanovništva vjerojatno željela nastavu na hrvatskom jeziku, nije isključivala učenje talijanskog i njemačkog jezika (kao nastavnih predmeta), jer talijanski koristio u pomorskoj i trgovačkoj komunikaciji, a njemački je bio službeni jezik u Habsburškoj Monarhiji te je bio službeni jezik administracije.

Pri višim pučkim školama postojale su opetovnice (ponavljaonice) koje su pohađali učenici do 15 godine koji nisu nastavljali školovanje u gimnaziji. Od 1824. hrvatski je ušao u 1. i 2. razrede dalmatinskih osnovnih škola samo kao jezik na kojem se predavao vjeronauk, stoga su se s vremenom počeli objavljivati i molitvenici na hrvatskom. Od 1835. u Dalmaciji je tiskano nekoliko priručnih tekstova za osnovne škole na hrvatskom jeziku, nešto pisanki i početnica, no školskih udžbenika tada još nije bilo (Adamović, 1892).

Narodni preporod koji je 1835. već imao velik zamah u Hrvatskoj i Slavoniji počeo se osjećati i u Dalmaciji. Počinje izlaziti Srpsko-dalmatinski almanah (1836), a potom i Zora Dalmatinska (1844–49). U Danici Ilirskoj (1839; br. 38; str 151) Ivan Trnski je napisao da je

¹⁶⁷ Latinski je prvi imao primat, no dolaskom talijanskog jezika prvenstveno kao jezika Mletačke Republike, javlja se bilingvizam – latinski ostaje u uporabi u pravu i administraciji, a talijanski preuzima trgovinu. No svakodnevni razgovorni jezik i dalje je hrvatski.

na putovanju Dalmacijom našao puno onih koji su razgovarali »ilirski«. Začudio se da je i u Zadru, kojega je smatrao potalijančenim gradom, našao mnogo onih s kojima je »ilirski razgovarao«. Ströll (1900) je pak izvijestio kako je u školskoj godini 1838/39. samo 13 škola imalo isključivo talijanski jezik, dok su preostale 42 škole imale nastavu na talijanskom i hrvatskom jeziku.

Koliko je pitanje nastavnog jezika postalo goruće pitanje 1848. vidi se iz korespondencije koju je Predsjedništvo dalmatinskog gubernija imalo s ministarstvom unutrašnjih poslova u Beču, koje je 15. V. 1848. uputilo ministarstvu prijedlog da se u upravi u Dalmaciji umjesto talijanskog uvede njemački jezik, da se odobri korespondencija s nižim organima vlasti na ilirskom, te da se u obrazovni sustav uvede njemački jezik, ali i da se dopusti upotreba ilirskog jezika¹⁶⁸. Ministarstvo je 23. svibnja 1848. odgovorilo da se njemački ne može uvesti u upravu, jer činovnički sloj u Dalmaciji uglavnom ne zna njemački, korespondencija s nižim organima vlasti već je člankom 4 ustavne povelje¹⁶⁹ bila dopuštena, dok se uvođenje jezika u obrazovni sustav trebalo dogovoriti s ministarstvom javne nastave¹⁷⁰. Ministarstvo javne nastave 2. rujna 1848. izdalo je uputu da se nastava u osnovnim školama od školske godine 1848/49. treba provoditi na materinjem jeziku učenika. U isto se vrijeme hrvatski jezik počeo predavati i kao izborni nastavni predmet u zadarskoj i splitskoj gimnaziji.

Franjo Josip I. odobrio je da se pri Namjesništvu u Dalmaciji osnuje posebna pokrajinska školska vlast, koja bi vodila brigu o školstvu u Dalmaciji. Nju je Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu službeno oformilo 18. ožujka 1850¹⁷¹. Od školske godine 1849/50. u dalmatinskim gimnazijama prema novom planu i programu hrvatski je jezik postao obvezni nastavni predmet. Ströll (1900) je izvijestio da je od 157 dalmatinskih osnovnih škola nastavu na talijanskom imalo samo 18, na hrvatskom samo 12, a na hrvatskom i talijanskom čak 127. Položaj hrvatskog se ipak znatno popravljao i stoga što je 1850. u Trstu počelo tiskanje udžbenika za osnovnu školu na hrvatskom jeziku.

No ukidanje ustavnog stanja 1851., i uvođenje Bachovog apsolutizma, zaustavilo je djelovanje narodnog preporoda i vratilo stvari unatrag, u korist talijanskog jezika. Talijanski je postao nastavni jezik u svim srednjim školama (osim sinjske) i većini osnovnih škola (izuzev

¹⁶⁸ Spisi predsjedništva gubernija iz 1848 (broj 1130). Hrvatski arhiv u Zadru

¹⁶⁹ Ta se pravna odredba nije koristila jer je činovništvo preziralo ilirski jezik i nije ga željelo koristiti.

¹⁷⁰ Spisi predsjedništva gubernija iz 1848 (otpremni broj 173/17-I) Hrvatski arhiv u Zadru

¹⁷¹ Presidijalni spisi namjesništva iz 1850 (broj 2651/320-850. Hrvatski arhiv u Zadru

dijela početnih i privatnih škola)¹⁷². Gradska djeca obično su bolje poznavala talijanski od seoske, stoga je to vjerojatno bio važan faktor pri odlučivanju hoće li talijanski jezik biti nastavni jezik. U školama u kojima talijanski nije bio nastavni jezik, bio je nastavni predmet.

Ministar Thun 11. siječnja 1857. poslao je u dalmatinsko namjesništvo naputak po kojemu bi se u gimnazijama trebalo više učiti njemački jezik (na štetu satnice ilirskog), no dalmatinski namjesnik Lazaro Mamula u svom je odgovoru 18. veljače 1857. predložio da učenici uče sva tri jezika (talijanski, njemački i ilirski), jer je ilirski neophodan za sporazumijevanje između seljaštva i organa vlasti (između obrazovanih i neobrazovanih op.a.), a jedini jezik koji se mogao ukinuti bio je talijanski¹⁷³. Već u školskoj godini 1859/60. Thunov je naputak oblikovan tako da je talijanski ostao nastavni jezik (ali se učio i kao predmet), dok su se njemački i hrvatski predavali u školi kao nastavni predmeti¹⁷⁴.

Jedina svijetla točka u cijelom razdoblju Bachova apsolutizma bilo je osnivanje gimnazije u Sinju (1854) kojoj je nastavni jezik bio hrvatski jezik (vodili su je franjevci). Iz povijesnih se izvora vidi da se do tada već prilično osiljena talijanizirana i germanizirana birokracija toliko osilila da nije provodila odluke Ministarstva javne nastave iz Beča od 23. ožujka 1855. i 28. srpnja 1858. kojima je materinski jezik učenika trebao biti nastavni jezik u tim školama. Tako je činovništvo ministarsku naredbu iz 1858. dalmatinskim okruzima¹⁷⁵ priopćilo tek u kolovozu 1860. Moguće je da je na to utjecala smjena ministra Bacha (1859) kojom je napušten dotadašnji apsolutizam i kojim je ponovno vraćen ustavni poredak. Osiljeno činovništvo u dalmatinskim okružjima izgubilo je svoje zaleđe, stoga više nisu mogli namjerno odugovlačiti s provedbom akata koji im nisu odgovarali. Naredbom iz 1858. u svakoj je osnovnoj školi nastava trebala započeti na materinskom jeziku, a drugi zemaljski jezik (talijanski ili ilirski) uvodio se u višim (glavnim) početnim školama pokrajine te u školama gdje je živjelo mješano stanovništvo. U seoskim osnovnim školama s jednojezičnim stanovništvom drugi jezik nije se trebalo uvoditi (Perić, 1974). Od 1861. hrvatski je jezik uveden u gimnazije kao nastavni predmet. Stanje u školstvu tijekom školske godine 1861/62. bilo je sljedeće: od ukupno 157 osnovnih škola, talijanski nastavni jezik imalo ih je 9, hrvatski nastavni jezik imale su 23 škole, a mješovitu nastavu preostalih 125 škola (Ströll, 1900).

¹⁷² Pučke škole dijele se na opće (u Dalmaciji i Istri trajale su pet godina) i na trogodišnje više pučke ili građanske škole.

¹⁷³ Presidijalni spisi namjesništva iz 1857 (III/I-1; br. 257/p). Hrvatski arhiv u Zadru

¹⁷⁴ Njemački se učio 3 sata tjedno u svim razredima (1-8), a hrvatski se učio od 3-8 razreda (u trećem razredu 4 sata; u četvrtom 3 sata; a od petog do osmog razreda 2 sata tjedno) (Maštrović, 1954).

¹⁷⁵ Zadarski, Splitski, Dubrovački i Kotorski.

Provođenje ove odluke pokazalo se poput polaganja kamena temeljca koji je u obrazovnom sustavu razdvojio dva bitna razdoblja – razdoblje odnarođenja¹⁷⁶ i razdoblje ponarođenja¹⁷⁷. To je bila prilika da većina neobrazovana puka (nepismeno je bilo 88% stanovništva) koja govori ilirskim jezikom, dobije pravo na obrazovanje na jeziku kojega razumije, te donekle izjednači svoj položaj s do tada preferiranom obrazovanim manjinom koja govori talijanskim (službenim administrativnim jezikom) ili njemačkim jezikom (jezikom tadašnjih oficira i činovnika koji su i bili uglavnom njemačkog podrijetla)¹⁷⁸. U to vrijeme (oko 1860) čak je i većina sudionika narodnog preporoda u Dalmaciji bolje govorila talijanski nego vlastiti hrvatski jezik (školovani su na talijanskom). Najveći protivnici hrvatskog jezika bili su uz autonomaše i odnarođeni građani i činovništvo.

Borba za narodni jezik počela je davati više rezultata tek nakon što su općine 1865. dobile pravo da odrede nastavni jezik škola na svom području (kojima su one osnivači). Tako je u školskoj godini 1865/66. od 215 osnovnih škola¹⁷⁹, 87 imalo hrvatski nastavni jezik, 29 talijanski a 99 mješovitu nastavu (Ströll, 1900).

No 1865. provedeni su i prvi izbori na kojima su pobijedili narodnjaci, stoga se sve veći broj škola i općinske administracije uvodi ilirski jezik, pa su činovnici i učitelji bili prisiljeni ili naučiti ilirski ili se odseliti. Još jedna povijesna okolnost indirektno je pomogla u borbi hrvatskog jezika. Bio je to Austrijsko-pruski rat (1866)¹⁸⁰. Naime Italija je u tom ratu stala na stranu Pruske, a vojno i politički poražena te financijski oslabljena Austrija nekoliko je godina kasnije morala pristati na reorganizaciju Habsburške Monarhije. No ministarski je savjet na čelu s Franjom Josipom I. odlučio da se u Dalmaciji *mora »podupirati slavenski element na štetu talijanskog«* (Novak, 1957).

Tom je odlukom u svim seoskim osnovnim školama ilirski bio nastavni jezik, u gradskim školama još uvijek je zadržana dvojezična nastava. Jedino se vjeronauk se u svim razredima (1-4) održavao na ilirskom. No uz vjeronauk u srednjim se školama na ilirskom jeziku počelo

¹⁷⁶ Razdoblje tijekom koje se (ne toliko seosko stanovništvo, koliko domaći intelektualci, trgovci, činovništvo i sl.) sramilo vlastitog jezika, a iz raznih razloga uzdizalo se talijanski jezik.

¹⁷⁷ Razdoblje kada se skida veo srama s hrvatskog jezika i počinje njegova afirmacija.

¹⁷⁸ Popisna statistika pokazuje da je 1860. u Dalmaciji živjelo oko 400 000 Hrvata i Srba i samo oko 15 000 Talijana. U zadarskoj gimnaziji od 146 učenika njih 136 bili su Slavodalmati, a samo 10 Talijani, dok su u dubrovačkoj gimnaziji od 143 učenika samo 2 bila Talijana, no u obje je gimnazije talijanski jezik bio nastavni jezik.

¹⁷⁹ Do tada su već djelovale niže, više i pomoćne osnovne škole.

¹⁸⁰ U tom se ratu odvila i Viška bitka u kojoj su sukobile mornarice Habsburške Monarhije i Kraljevine Italije. Bitka je završila pobjedom austrijske mornarice koja se u tom sukobu sastojala od oko 60% Dalmatinaca (Hrvata i Srba).

poučavati zemljopis i povijest, a ilirski se mogao (uz talijanski) koristiti i pri učenju klasičnih jezika (latinskog i grčkog). Prema članku u prilogu *Il Nazionale* (Prilog Il Nazionalea 1866, br. 94, 2) u budućim se natjecajima za učitelje u svim vrstama osnovnih škola trebalo izričito tražiti potpuno poznavanje ilirskog jezika. To je bio velik korak, jer zadržavanje talijanskog jezika u osnovnim školama uglavnom se do tada objašnjavalo time što učitelji ne poznaju ilirski jezik u dovoljnoj mjeri. Prva učiteljska gimnazija na hrvatskom jeziku osnovana je 1866., a Namjesništvo je najavilo da će se dati više mjesta ilirskom jeziku i u srednjim školama (bio je nastavni jezik za predmete vjeronauka, zemljopisa i povijesti te se paritetno s talijanskim koristio u poučavanju klasičnih jezika) (Osservatore Dalmato, 1866, 184. i Glasnik dalmatinski 1866, 97. str. 3). U članku *Il Nazionale* stajalo je »*Talijanski jezik je dragi i zaslužni gost, kojeg ćemo mi poštovati i učiti da se njim koristimo; ali vrijeme, da bude apsolutni gospodar među nama, za njega je zauvijek prošlo.*« (Il Nazionale, 1867, 41, 158). No najjača autonomaška središta Zadar i Split pružala su najveći otpor uvođenju hrvatskog jezika.

Sklapanjem Austro-Ugarske nagodbe (1867) počeo je austrijsko-mađarski dualizam. U skladu s njim 21. prosinca 1867. donesen je *Osnovni zakon o općim pravima državljana* u kojem je (čl. 19) stajalo »*Sva su narodna plemena u državi ravnopravna i svako narodno pleme imade nepovredivo pravo čuvati i njegovati svoju narodnost i svoj jezik. Država priznaje ravnopravnost svih zemaljskih jezika u školi, u uredu i u javnom životu. U zemljama u kojima stanuje više narodnih plemena imadu javne škole biti tako uređene da se svakomu od tih narodnih plemena dadu potrebna sredstva da se mogu izobražavati u svome jeziku, a da nitko ne bude silovan naučiti i koji drugi zemaljski jezik*« (Zbirka zakona i naredaba o pučkim učionicama, 1891. Zagreb, 4). No u časopisu *Il Dalmata* još uvijek se zalagalo za talijanski jezik jer je on jezik »*civilizacije, nauke i trgovine*« te da ljubav prema ilirskom jeziku nije toliko velika da bi bila slijepa i gurnula ih »*na intelektualno samoubojstvo*« te da svi Dalmatinci »*koji nešto znaju, duguju svoje znanje talijanskom jeziku*« (Il Dalmata, 1868. br. 8, str. 19). Nekako u skladu s tim bio je i dopis Namjesništva (1868) kojim se u realkama (srednje škole) zadržava talijanski kao nastavni jezik (talijanski se koristi i za tumačenje u nastavi hrvatskog jezika), a obavezni nastavni predmet je njemački i ponegdje francuski jezik (u nekim školama i klasični jezici), dok su učenici slavenskog podrijetla trebali učiti ilirski kao obavezan predmet. Dalmatinski sabor usvojio je 14. rujna 1868. Zakon o dalmatinskim realkama po kojem su (čl. 8) obavezni predmeti zemaljski (talijanski i hrvatski) i svjetski jezici (engleski i francuski), dok je njemački jezik izborni predmet. Nove političke promjene

uvjetovane sklapanjem Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868)¹⁸¹ definirale su da se Dalmacija prikloni Hrvatskoj i Slavoniji. Novi *Školski zakon za Dalmaciju* od 8. veljače 1869. promijenio je vršitelja nadzora nad školama u Dalmaciji (umjesto crkve to su sada lokalna, kotarska i pokrajinska školska vijeća), a *Školski zakon za Cislajtaniju* donesen 14. svibnja 1869. propisao je da će o nastavnom jeziku odlučivat pokrajinska školska vlast, nakon što se savjetuje s uzdržavateljem škole, dakle općinama (čl. 6) (Dizdar, 1913).

Na temelju austrijskog Državnog zakona o narodnim školama (osnovnom školstvu; 1869) donesen je pokrajinski zakon za Dalmaciju (1871), a on je uz manje izmjene, ostao na snazi sve do raspada Austro-Ugarske. Nastavni jezik bio je materinski, hrvatski jezik, uz mogućnost učenja drugog zemaljskog jezika. U gimnazijama je nastavni jezik bio talijanski, čak i na nastavi hrvatskoga (materinski jezik učenika i dalje je bio nastavni jezik na vjeronauku te na nastavi povijesti i zemljopisa¹⁸²). Prema članku 21 pohađanje škole bilo je obvezno od 6. do 14. godine, no pokrajinski zakon u Dalmaciji smanjio je obvezu školovanja na 6 godina, s tim da je osnovna škola trajala 6 godina, a dvije je godine poslije nje bila opetovnica ili ponavljaonica (Perić, 1974).

130

Borba za uvođenje hrvatskog jezika kao nastavnog i službenog jezika od tad se vodila na brojnim područjima. U školi su je vodili učitelji, profesori i učenici, a van škole političari i zastupnici u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, kulturni djelatnici te općinska, kotarska i mjesna školska vijeća. Dobar pokazatelj njezina tijeka su razne novine koje su izlazile u to doba, među kojima su najistaknutije – *Il Dalmata* (glasilo autonomaša¹⁸³ od 1866) i *Il Nazionale* (glasilo narodnjaka, od 1862). Iz tih je izvora vidljivo da se borba odvijala otprilike u tri etape – prva etapa trajala je od 1866. do 1871., a karakteriziralo ju je uspostavljanje jezičnog pariteta (utrakvizam), druga je etapa trajala od 1871. do 1889. Tijekom nje nastojao se ukinuti ultrakvistički način poučavanja te unijeti nacionalni duh u odgojno-obrazovni sustav. Treća faza je predstavljala konačno ponarođenje, a trajala je od 1890. do 1918.

Iako je prekid političke suradnje Austrije i Italije uglavnom značio lakše uvođenje hrvatskog jezika u obrazovni sustav, dobro ukorijenjeni talijanski jezik još uvijek je koegzistirao¹⁸⁴.

¹⁸¹ Članci 65 i 66.

¹⁸² Spisi pokrajinskog školskog vijeća, sv. 161, br. 14 057. (Hrvatski državni arhiv u Zadru).

¹⁸³ Autonomaška središta bila su Zadar i Split.

¹⁸⁴ Tijekom 1874. u 141 osnovnoj školi nastavni je jezik bio hrvatski (8809 učenika), a u 13 škola nastavni je jezik bio talijanski (776 učenika) (Ströll, 1900).

Dobar primjer toga bilo je osnivanje ženske učiteljske škole u Dubrovniku¹⁸⁵ u kojoj je nastava bila utrakvistična, odnosno nastavni jezik za sve predmete bio je hrvatski, izuzev zemljopisa i prirodopisa za koje je nastavni jezik bio talijanski. U nekim je školama toliko teško bilo ukinuti ultrakvističnu nastavu, da su neke od njih zatvorene pa su u istim tim mjestima osnovane iste škole u kojima je nastavni jezik bio hrvatski (npr. u Korčula 1877) (Perić, 1974). Škole koje su imale ultrakvističnu nastavu polako su gubile učenike zainteresirane za upis nastave na talijanskom jeziku. Tako je 1889/90. u jednoj trogirskoj školi odjel s talijanskim nastavnim jezikom upisalo 10 učenika, a odjel s hrvatskim jezikom 148 učenika. Sve novoosnovane osnovne škole tijekom 1880-ih imale su hrvatski jezik za nastavni jezik. Hrvatski je postao nastavni jezik u pomorskoj školi u Bakru (1876/77), a među gimnazijama prvo u Dubrovniku i Kotoru (1869), potom u Splitu (1880) i Zadru (1897) (Franković, 1958). Dalmatinske osnovne i građanske škole prvi su put dobile nastavni program 1879. Osnovne i srednje škole (gimnazije) pohrvaćene su uglavnom do 1881 (uvođenje hrvatskog jezika najteže je išlo u nautičkim školama) (Izvještaj Dalmatinskog sabora, 1891., 532–534).

Borba protiv talijanaša uglavnom se vodila protiv talijanskog društva *Pro patria* (zabranjen mu je rad 1890; zamijenila ga *Lega nazionale*), koja je propagirala političke ciljeve talijanske iredente.

Od ukupno 60 osnovnih škola, 59 ih je imalo nastavu na hrvatskom jeziku (nastavu na talijanskom imala je još samo osnovna škola u Zadru) (Izvještaj Dalmatinskog sabora, 1891., 532–534). No u velikom je broju srednjih škola nastavni jezik još uvijek bio talijanski (među njima i u zadarskoj gimnaziji i nižoj realci te u pomorskim školama u Dubrovniku i Kotoru; 1894/95). Popis iz 1890. pokazao je da je talijanski materinski jezik samo 3,5% stanovništva. To je značilo da je dio djece još uvijek pohađao nastavu na talijanskom, iako ju nisu razumjeli. No roditelje se ponekad zastrašivalo ili podmićivalo. Zanimljivo je da u to doba postoje čitanke namijenjene učenju talijanskog i njemačkog jezika koje u svom nazivu nose i prostorni identitet (*Letture italiane i Deutsches Lesebuch*), no čitanke za hrvatsku djecu nazivane su samo čitanka (bez prostornog identiteta).

¹⁸⁵ 1874. Ministarstvo za bogoštovlje i nastavu u Beču odobrilo 1875. odlučeno je da se ona osnuje u Dubrovniku

Ministarstvo vanjskih poslova u Beču naredilo je dalmatinskom namjesništvu da od školske godine 1906/07. organizira u zadarskim školama učenje arbanaškog jezika¹⁸⁶ (nastavni predmet). Te je školske godine 18 učenika učilo arbanaški jezik. Austriji je to bilo bitno jer je pripremala područje za političku propagandu u Albaniji, koju je planirala zaposjesti. Ukoliko bi joj to uspjelo obrazovani arbanaški učenici bili bi dobar početni činovnički i učiteljski kadar, na koji bi se mogla osloniti. Nakon što je Austrija anektirala Bosnu i Hercegovinu (1908), dodatno su narušeni odnosi s Italijom, jer je Italiji takav potez narušavao njezinu imperijalističku politiku.

Mržnja talijanske iredente bila je presudni faktor zbog kojega je Beč napokon odlučio riješiti jezično pitanje u Dalmaciji. Sedam ministara (unutrašnjih poslova, bogoštovlja i nastave, pravosuđa, financija, trgovine, javne radnje, poljoprivrede) započeli su pregovore s dalmatinskim narodnim zastupnicima (1909) a oni su rezultirali dogovorom / naredbom od 1. siječnja 1912. kojom je hrvatski jezik uveden u sve civilne urede u Dalmaciji (Pokrajinski list zakona i naredaba za kraljevinu Dalmaciju. 1909, 8, 21). Od 1909. talijanaši nisu otvorili više ni jednu javnu osnovnu školu s talijanskim nastavnim jezikom, a kako je Italija u I. svjetskom ratu stala na suprotnu stranu od Austrije, Franjo Josip I. je zabranio djelovanje *Lege nazionale*. Od školske godine 1915/16. sve škole u Dalmaciji imale su hrvatski jezik kao nastavni jezik (osim jedne u Zadru).

No rezultat I. svjetskog rata nije u konačnici bio povoljan za Austro-Ugarsku, stoga je potkraj 1918. Italija okupirala sjevernu i dio srednje Dalmacije te ponovno započela talijanizaciju.

Prema popisu iz 1910. Dalmacija je imala 645 666 stanovnika od kojih je 96,2% govorilo hrvatskim jezikom. Talijana je u Dalmaciji bilo 18 028 ili 2,8%, no u Istri ih je bilo 19,18%. Iz tog je razloga borba s talijanskim jezikom u Istri bila još puno teža.

3.4.3. Borba za »narodni« jezik u Istri (i Rijeci)

Borba za hrvatski nastavni jezik u Istri je bila puno teža, jer je zbog blizine Italije, njezin utjecaj bio puno izraženiji na Istru nego na Dalmaciju. Od srednjeg vijeka Istra je uglavnom bila pod mletačkom vlašću. Tek tijekom XVIII. stoljeća srednji i sjeveroistočni dijelovi Istre dolaze pod upravu Habsburške Monarhije, dok zapadni i južni (priobalni) dio ostaju pod

¹⁸⁶ Arbanasi su se početkom XVIII. stoljeća doselili u Zadar sa sjevernog dijela Skadarskog jezera. Po njima je danas nazvano zadarsko predgrađe.

mletačkom vlašću. Slomom Mletačke Republike 1797., promijenila se i uprava nad Istrom. Neke dijelove mletačke Istre zauzela je Austrija, a od 1809 – 1815. Istra je bila dio Ilirskih pokrajina¹⁸⁷. Nakon Bečkog kongresa (1815) cijela Istra pripala je Habsburškoj Monarhiji. U razdoblju Napoleonovih Ilirskih pokrajina u Istri su djelovale većinom talijanske škole¹⁸⁸. Tijekom druge austrijske uprave njemački se kao nastavni jezik uvelo u srednje škole, no osnovne su škole i dalje uglavnom imale talijanski nastavni jezik. Škole kojima je hrvatski bio nastavni jezik bile su samo privatne.

Nestanak Mletačke Republike nije ustvari značio i prestanak talijanskog utjecaja na Istru. Tako su se Hrvati i Slovenci tijekom XIX. stoljeća u Istri borili i s austrijskom središnjom vlašću u Beču i s pokrajinskim vlastima koje su predvodili predstavnici istarskih Talijana (u Pazinu, a potom i Poreču). Hrvati i Slovenci (prema Czörnigu, u Istri je 1846. bilo je 134 455 Hrvata i 31 155 Slovenaca) (Rojnić, 1949) u to su vrijeme uglavnom bili neobrazovana većina (75% nepismena) koja je živjela u ruralnom prostoru te se bavila poljoprivredom (zemljoradnjom, vinogradarstvom i maslinarstvom), dakle do 1848. bili su kmetovi¹⁸⁹. Klodič Sabladoski (1910) tadašnje stanje opisao je ovako »*vještina čitanja i pisanja nije bila poželjna za široke narodne mase*«. Plemići i veleposjednici (gospodari) bili su većinom Talijani (prema Czörnigu, u Istri je 1846. bilo oko 60 000 Talijana), koji su uglavnom živjeli u urbanim prostorima i predstavljali obrazovanu manjinu. Dolaskom Habsburške Monarhije javljaju se i Nijemci koji su u istarskom stanovništvu predstavljali sloj državnih činovnika i vojnika. Plemići i veleposjednici su se protivili obrazovanju seljaštva jer im obrazovani seljaci više ne bi pokorno služili, a i velik broj seljaka borio se protiv toga da im djeca pohađaju školu jer bi se djeca »pogospodila«, pa više ne bi htjela obavljati težačke poslove. Iako je većina stanovništva u svakodnevnom razgovornom jeziku koristila hrvatski, dio Hrvata sramio ga se (više su cijenili tuđe nego svoje) pa ga nisu upotrebljavali u javnosti. Iako u Istri nije bilo većih revolucionarnih gibanja 1848¹⁹⁰., javila se potreba da se uspostavi pravedniji odnos između uporabe talijanskog i hrvatskog jezika. S vremenom se javio mali krug prosvijećene hrvatske inteligencije koji je zastupao uporabu hrvatskog jezika, kojih u početku ipak nije bilo

¹⁸⁷ Prema Istarskoj enciklopediji, Ilirske su pokrajine bile upravno-teritorijalno područje sastavljeno od bivših mletačkih i austrijskih dijelova Istre (sada hrvatskih i slovenskih zemalja), točnije obuhvaćale su dio Tirola, Trst, Kranjsku, Goričku, zapadnu Korušku, (okružje Beljak / Villach), dio civilne Hrvatske (južno od Save), šest pukovnija Vojne krajine (južno od Save), bivšu mletačku Dalmaciju, ukinutu Dubrovačku Republiku i Boku kotorsku. Upravno središte nalazilo se u Ljubljani (Ilirske pokrajine, Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

¹⁸⁸ Znatno manje bilo je škola s njemačkim nastavnim jezikom.

¹⁸⁹ Kmetstvo je ukinuto 1848.

¹⁹⁰ Revolucionarna gibanja 1848. potaknula su kod Hrvata i Slovenaca tek prve iskre nacionalne svijesti, dok je nacionalna svijest kod Talijana do tada već bila snažno oblikovana.

dovoljno (nisu bili dovoljno jaki i organizirani) da potaknu veće promjene. Izuzetak su bili hrvatski svećenici predvođeni biskupom i narodnim preporoditeljem Jurajem Dobrilom (1812 – 1882)¹⁹¹, koji su otvarali narodne škole u hrvatskim selima. Glagoljica je u to vrijeme još uvijek služila kao narodno pismo za svjetovne potrebe, a koristila se i u crkvi pri bogoslužju (Kirac, 1926; Črnja, 1977).

Prve hrvatske narodne (crkvene) škole osnivane su oko 1818. Talijanski je 1832. već bio nastavni jezik u riječkim pučkim školama, a od 1833. i u bakarskoj pučkoj školi (Cuvaj, II, 298). Tijekom 1837. Habsburška je vlast izdala Naredbu od 24. rujna kojom se protežiralo njemački jezik i u zemljama u kojima se govorio neki drugi jezik, kao što se u Austrijskom primorju koristio hrvatski (tada ilirski) (Milanović, 1967). Iako je njemački u to vrijeme bio službeni jezik Habsburške Monarhije škole na njemačkom jeziku u Istri nisu imale željen učinak pa su dekretom od 1848. austrijske vlasti dopustile uvođenje tečaja na materinjem jeziku i njegovu uporabu u osnovnim školama (Cottone, 1938). No, odredba o uvođenju nastave na materinskom jeziku¹⁹² ukinuta je Oktroiranim ustavom 9. ožujka 1849. Iako je nastojala očuvati položaj njemačkog jezika (1857. u Puli je otvoren pomorski arsenal, središte austrijske ratne mornarice) Habsburška je Monarhija podupirala škole s talijanskim nastavnim jezikom, jer su Talijani bili ekonomski i kulturno jači – zauzimali su vodeće položaje u gospodarskom životu, javnoj upravi i sudstvu.

Škole na narodnom jeziku su do 1847. obično djelovale tamo gdje je bilo sjedište dekanata; učitelji su bili kapelani, negdje i župnici, a dekani su bili školski nadzornici koji su izvještaje o radu škola slali biskupskom ordinariju (Milanović, 1967). Premda se država brinula da se osnovne škole osnivaju njihovo je financiranje prepustila općinama i župama. Zbog toga su župe bile u prilici održavati nastavu na hrvatskom (ilirskom) jeziku. No država je srednje škole financijski podupirala, stoga su nastavni jezici u njima bili talijanski (uglavnom) i njemački. Tako se na primjer u pazinskoj gimnaziji njemački koristio kao nastavni jezik, a hrvatski (ilirski) se predavao kao nastavni predmet (od 1849)¹⁹³. Istarski Hrvati u to su vrijeme mogli pohađati gimnaziju u Rijeci (hrvatska od 1848), ali druge srednje škole s hrvatskim nastavnim jezikom u Istri nije bilo do 1899.

Zastupnici Istarskog sabora u Carevinskom vijeću u Beču, Talijani Madonizza, Vidulich, Fachinetti i De Franceschi zahtijevali su 1848. da se talijanski prizna kao jedini službeni jezik

¹⁹¹ Dobrila, Juraj, Istarska enciklopedija (internetsko izdanje)

¹⁹² Ministarska naredba od 2. rujna 1848., br. 5692. Beč.

¹⁹³ Pazinska gimnazija ukinuta je 1886. zbog nedovoljnog broja polaznika (Demarin, 1978).

u Istri. No ministar unutrašnjih poslova F. Stadion nije udovoljio njihovom zahtjevu, pozivajući se na načelo ravnopravnosti s obrazloženjem da su Talijani u Istri manjinsko stanovništvo (u odnosu na Hrvate i Slovence) (Rojnić, 1949).

Franjo Josip I. donio je 20. listopada 1860. *Carsku povelju o uredjenju nutrnjega državno-pravnoga odnošenja monarkije*, koja je danas poznatija pod nazivom Listopadska diploma. Njome je car ukinuo Bachov apsolutizam, te ponovno uspostavio ustavni poredak. U praksi to je značilo da je svaka krunovina (pa tako i Istra) imala pravo na osnivanje svog sabora. O zajedničkim poslovima za čitavu monarhiju (pa tako i Istru i Dalmaciju) raspravljalo je Carevinsko vijeće u Beču. Premda je Listopadskom diplomom u Istri omogućeno osnivanje Istarskog sabora (1861; sjedište u Pazinu, službeni jezik bio je talijanski), u kojem se vodila formalna borba za materinski jezik u školama, u stvarnosti je otvaranje škola i nastavni jezik u njima još uvijek ovisio o austrijskoj i talijanskoj vlasti. Unatoč tomu, 1864. u Istri je djelovalo 64 hrvatskih, 58 talijanskih, 20 slovenskih, 2 hrvatsko-talijanske i 1 talijansko-njemačka škola (Pavissich, 1864).

Preustrojem Habsburške Monarhije u dualističku Austro-Ugarsku, donesen je *Opći zakon o pravima i dužnostima građana* (21. prosinca 1867), u kojemu je prema članku 19 priznato načelo jednakosti svih zemaljskih jezika u školi, uredima i javnim mjestima, a poslije je donesen i *Državni zakon o pučkim školama* (14. svibnja 1869) kojim su crkvene škole pretvorene u svjetovne¹⁹⁴, a umjesto trivijalnih i glavnih škola uspostavljenih 1774., uspostavljene su opće pučke i građanske škole (Franković, 1958). No članak 6 Državnog zakona o pučkim školama umanjio je snagu zakona iz 1867. jer je odredio da o nastavnom jeziku u školi odlučuje Pokrajinsko školsko vijeće, nakon što sasluša one koji školu financiraju. Kako se Istarski sabor u Poreču sastojao u to vrijeme uglavnom od talijanskih velikaša, oni su pokrajinsko školsko vijeće poticali na otvaranje talijanskih škola odnosno na kočenje otvaranja hrvatskih škola. Istarski je sabor pod utjecajem talijanske većine donio odluku o smanjenju broja općina, čija su središta od tada bila u većim gradskim (talijanaškim) središtima. Na taj se način ustvari novcem hrvatskih poreznih obveznika otvaralo škole koje su imale talijanski nastavni jezik. Benussi (1924; 551) je te poteze objasnio sljedećim riječima »*Da se tako omogući širenje talijanske kulture iz talijanskih središta na slavensku periferiju*«. Pod pritiskom Pokrajinskog školskog vijeća odlučeno je da se u 37 škola promijeni nastavni jezik iz hrvatskog u talijanski. Tako se ustvari prepolovio broj škola u

¹⁹⁴ Konkordat između crkve i države stavljen je po pitanju školstva van snage.

kojima je hrvatski bio nastavni jezik (Pučke škole u Istri, Narodni list). Premda su uskoro usvojeni *Zakon o osnivanju i uzdržavanju škola* (1874) i *Zakon o nadzoru škola* (1875), oni u stvarnosti nisu ništa promijenili.

Do tada je već poprilično ojačao narodni pokret u Istri. Pod njezinim okriljem počeo je izlaziti list *Naša sloga* (1870; prve novine u Istri na hrvatskom jeziku), a ubrzo i drugi listovi – *Narodni list* (1890), *Pučki prijatelj* (1899) i *Omnibus* (1904). *Naša sloga* tadašnju situaciju opisuje sljedećim riječima »Nije pravo, da za tuđe škole trošimo, koje truju mladahna srca naše djece. Imalo bi se nastojati da se slavenski jezik uvede kao naukovni jezik u pučke škole i da se višerazredne i po koja građanska škola ustroji« (Naša sloga, 1877., 10 i 1880., 12), a *Hrvatski učitelj* dodatno ilustrira »Kastavska je učiona jedina hrvatska trirazredna učiona u cijeloj Istri. Nju polazi 400 dječaka od 6 do 12 godina. Zgrada ne odgovara baš ni malo ni pedagoškim ni zdravstvenim načelima. U razredima po 70 djece, stisnuto, jedno sjedi, jedno stoji. U jednorazrednoj djevojačkoj školi na 140 djece ima jedna učiteljica« (Hrvatski učitelj, 1881, 11). Osnovani su Slovensko političko društvo Edinost (1875) i Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru (1893) te Hrvatsko-slovenska narodna stranka.

No politička scena se promijenila 1882., kada je osnovan Trojni savez, obrambeni vojni savez između Austro-Ugarske, Njemačke i Italije, usmjeren protiv Francuske i Rusije. Njime je Italija htjela prisvojiti Istru. Od tada su se Istrom širile iredentističke parole, osnovani su brojni časopisi na talijanskom jeziku (*L'Istria*, *Il Popolano dell Istria* i dr.), osnovana su talijanska društva (*Pro patria* osnovana 1886; poslije *Lega nazionale*) i stranke (Talijanska liberalna stranka, Talijanska-kršćanska-socijalna stranka) te se govorilo o potalijančivanju Hrvata i Slovenaca. *Pro patria* je osnovana kako bi pomagala pri osnivanju talijanskih škola u hrvatskim i slovenskim mjestima. Krajem 1880-ih talijanske škole su osnivane i u mjestima gdje je živio mali broj Talijana, a u mjestima gdje Talijana nije bilo nastojalo se da se nikakve škole niti ne otvore. Ako bi se u na temelju odluka Istarskog Sabora i Carevinskog vijeća ipak morala osnovati škola na hrvatskom jeziku, nastojalo se da ona ne može napredovati (Katalinić Jeretov, R., 1882: *Pro patria*; *Naša sloga*, 25. srpnja; Vitezić, 1891). Zbog žestokog iredentizma (Obzor, 29. ožujka 1890) austrijska je vlast raspustila društvo *Pro patriu*, ali Talijani su umjesto njega osnovali društvo *Lega nazionale*, čija je svrha osnivanja i djelatnost bila istovjetna ukinutom društvu.

Vitezić je u svom govoru u Carevinskom vijeću izjavio »Hrvatima je u Istri zlo, da im uopće ne može biti gore. Čisto hrvatska mjesta imaju talijanske škole, čak i s vjeronaukom na

talijanskom jeziku. Ako tko poučava hrvatski, predbacuju mu da je panslaven» (Vitezić, 1891).

Carevinsko je vijeće u Beču 1883. odlučilo je da hrvatski i talijanski jezik budu ravnopravni u Istri i Dalmaciji. Službeni izvještaj o stanju školstva u Istri za školsku godinu 1882/83. to potvrđuje – bilo je 60 talijanskih škola te 56 hrvatskih i slovenskih škola (državnih; uz njih je djelovalo još 26 hrvatskih pomoćnih škola u kojima su poučavali svećenici (Demarin, 1978). Hrvatske i slovenske škole bile su slabo opremljene (imale su manje novca od talijanskih). Osim toga talijanske su imale i više razreda. Tako je 1893/94. samo jedna hrvatska škola imala 4 razreda, 3 hrvatske i 1 slovenska škola imale su 3 razreda, a 11 hrvatskih, 2 slovenske i 4 utrakvističke talijansko-hrvatske škole imale su 2 razreda. Sve ostale bile su jednorazrednice (škola s jednim učiteljem za sve razrede). S druge strane gotovo polovica talijanskih škola ima 3-6 razreda, što znači da je svako godište imalo zaseban razred. U isto vrijeme djelovalo je 200 talijanskih te 92 hrvatska i slovenska učitelja (među kojima je i 21 svećenik u pomoćnim školama) (Naša sloga, 1892. 11; Car Emin, 1949). Od ukupno 176 škola 70 je bilo hrvatskih, 60 talijanskih 28 slovenskih, 17 hrvatsko-talijanskih i 1 slovensko-talijanska (Naša sloga, 1892. 11; Car Emin, 1949). Iako se na prvi pogled činilo kako je hrvatskih škola više Talijani su u svojim školama imali više razreda.

S vremenom su *Pro patria / Lega nazionale* i Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru počele osnivati svoje škole i dječje vrtiće. Njihove su škole bile privatne, pa status njihovih učitelja nije bio pravno reguliran¹⁹⁵. Stoga je tijekom 1890-ih počela ponovna borba za otvaranje (ranije podržavljenih) konfesionalnih škola.

Prva hrvatska gimnazija u Istri (Državna gimnazija u Pazinu) otvorena je 1899. Dvotrećinska većina stanovništva (Hrvati i Slovenci) imali su još Državnu mušku učiteljsku školu u Kastvu, Općinsku nižu realnu gimnaziju u Opatiji i Privatnu žensku učiteljsku školu u Pazinu. Ostale srednje škole još uvijek su bile talijanske¹⁹⁶ i njemačke¹⁹⁷. Zemaljsko školsko vijeće odlučilo je da se od 1902. dopustiti osnivanje po 3 hrvatske škole godišnje (Klodič Sabladoski, 1910).

¹⁹⁵ Nisu imali socijalno i mirovinsko osiguranje.

¹⁹⁶ Talijani su imali Državnu realnu gimnaziju u Puli, Državnu nautičku školu u Malom Lošinj, Državnu gimnaziju u Kopru, Državna muška učiteljska škola u Kopru, Pokrajinska realna gimnazija u Pazinu, Pokrajinski ženski licej u Puli, Općinsku nižu gimnaziju u Rovinju, Pokrajinski agrarni institut s nižom gospodarskom školom te 3 pokrajinske građanske škole u Rovinju, Puli i Piranu.

¹⁹⁷ Iako su Nijemci sačinjavali svega 2% cjelokupnog istarskog stanovništva imali su Državnu gimnaziju i Državnu realnu u Puli, Privatnu realnu gimnaziju u Opatiji i 5 građanskih škola (nižih gimnazija) u Opatiji, a u Puli i Privatnu građansku dominikansku školu, Privatnu ratnu mornaricu i Privatnu mušku građansku školu.

Početkom XX. stoljeća zemlja se još uvijek primitivno obrađivala, vinogradarstvo je u velikoj mjeri stradalo zbog filoksere, a Istrom se širila malarija, zbog koje je umirao velik broj stanovnika (i djece). Brojna djeca (1908. oko 14 000) iz raznih razloga nisu išla u školu, stoga je broj analfabeta u Istri bio visok (oko 45%). Najveća nepismenost bila je u okolici Pazina, dakle u homogenijem hrvatskom prostoru (oko 66%) (Demarin, 1978). Zato su u selima, u kojima je bio ili mali broj djece ili su djeca bila daleko od prvog mjesta gdje je djelovala škola, djelovale ekskurentne (tzv. putujuće) škole (Franković, 1963). Početkom I. svjetskog rata raširila se i glad, stoga mnogi roditelji svoju djecu poslali u Hrvatsku i Slavoniju¹⁹⁸, (iz Istre je iseljeno oko 3000 djece), a mnoga djeca zbog gladi prestala su ići u školu i počela su pomagati roditeljima radom u polju. Učitelji su bili mobilizirani i internirani ili su se bavili humanitarnim radom. Iako je Italija formalno bila dio Trojnog pakta, ostala je neutralna sve dok joj Londonskim ugovorom (26. travnja 1915) nisu priznati teritorijalni ustupci zbog kojih je otkazala sudioništvo u Trojnom savezu (4. svibnja 1915) i stupila u rat protiv Austro-Ugarske (24. svibnja 1915) i njezinih saveznica. Londonskim ugovorom obećani su joj Trst, južni Tirol, Gorica, Gradiška, dio Koruške, jugozapadna Kranjska, Istra i dio Dalmacije te otoci Cres, Lošinj te gotovo svi dalmatinski otoci, od Premude do Mljeta¹⁹⁹.

Uoči svršetka I. svjetskog rata stanje u istarskom školstvu bilo je sljedeće: zbog 145 552 Talijana djelovalo je 124 talijanske osnovne škole, 3 građanske i 7 srednjih škola, a zbog 163 320 Hrvata djelovalo je 204 hrvatskih osnovnih škola, i 4 srednje hrvatske škole (Barbalić, 1918). Nakon završetka I. svjetskog rata Italija je okupirala²⁰⁰ Istru i druge naše krajeve, a okupaciju je pravno osigurala Rapallskim ugovorom (1920). Nakon okupacije 1918. odlučeno je da s radom započnu sve škole osim njemačkih, no hrvatske škole vlast je vrlo brzo počela zatvarati pa im je u kratkom vremenskom razdoblju broj pao sa 102 na 12 (Bratulić, 1955; Mihovilović, 1956). Iako je 1922. Italija potpisala međunarodnu konvenciju o zaštiti etničkih, jezičnih i vjerskih sloboda nacionalnih manjina (Nosić, 2010) u stvarnosti je započela gušenje javnog i privatnog života na hrvatskom jeziku, a osim škola zatvarane su i druge javne ustanove te su čak i privatna imena i prezimena talijanizirana (Dukovski 2020).

Završni udarac školstvu na materinskom jeziku u konačnici je zadan 1. listopada 1923. školskom reformom ministra Giovannija Gentilea. Gentileovom fašističkom školskom

¹⁹⁸ Tijekom 1917. i 1918. iselilo je 16 349 istarske, dalmatinske, slovenske i bosansko-hercegovačke djece u Hrvatsku, Slavoniju, Austriju i Češku (Narodna zaštita, 1917; Hrvatski list, 28. srpanj 1915.).

¹⁹⁹ Londonski ugovor, Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje.

²⁰⁰ Okupirala je Trst, Goricu, Gradišku i dio Kranjske, Istru (osim dijela općine Kastav), grad Zadar, otoke Cres, Lošinj, Lastovo i Palagružu (Rapallski ugovor, Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

reformom odlučeno da se tijekom kraćeg prijelaznog razdoblja hrvatske škole zamjenjuje s talijanskima, dok na koncu 1929. sve hrvatske škole nisu zatvorene. U Istru se učitelje tada iz Italije slalo po kazni. Tijekom idućih 25 godina tijekom krute talijanske uprave zabranjena je uporaba hrvatskog jezika i glagoljice (koja se tada još uvijek koristila u bogoslužju).

Roditeljima je bilo zabranjeno davati djeci slavenska imena jer su »smiješna« i »nemoralna«, a prezimena su talijanizirana. Brutalnom uvođenju talijanskog jezika svjedoči i iskustvo učenika Josipa Kosturina iz Rukavca (kotar Volovskog) kojega je učitelj Mangiafica toliko žestoko tjelesno kažnjavao u nastojanju da mu batinama razvije ljubav prema talijanskom jeziku da je dijete završilo u bolnici (Istarska riječ, 8. srpanj 1924).

Takvo stanje trajalo je do kapitulacije Italije 1943. U tih 25 godina brojne su generacije pohađale i završile školu na talijanskom jeziku. Neke od njih talijanski su prihvatile kao svoj materinski jezik. Prema Dukovskom (2006) u Istri su od 1941. do 1943. djelovale 372 osnovne i 33 srednje talijanske škole, a održavalo se i oko 140 »večernjih tečajeva« i oko 100 »poludržavnih« seoskih škola. Zakonom o školstvu osnovna je škola (trogodišnja i četverogodišnja) bila obvezatna. Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. njemačke su okupacijske vlasti pokušale otvarati hrvatske škole, no pokušaji nisu davali rezultate. Nakon listopadske ofenzive 1943. i početkom 1944., neorganizirano su se otvarale partizanske škole u kojima su podučavali nestručni učitelji (Crnobori, 1977). Nastava je od sredine 1944. ipak postajala organiziranija. Održavali su je razvojačeni učitelji, a kako nije bilo školskih zgrada, nastava se često odvijala na otvorenom. Osnovani su Prosvjetni odjeli Narodnooslobodilačkih odbora koji su popisivali nepismene na svojem teritoriju, organizirali analfabetske tečajeve, uređivali su školsku administraciju te se brinuli za osposobljavanje školskih prostorija, pripremali prehranu za učitelje i dr. (DAP, 1). U 1944. otvorene su 153 partizanske škole i brojni »jezični, općeobrazovni, analfabetski tečajevi i čitalačke grupe«. (DAP, 2). Tijekom listopada i studenog 1945. otvoreno je 259 hrvatskih osnovnih škola (412 učitelja), a tijekom 1946. trebalo je otvoriti dodatne 332 škole (268 hrvatskih, 33 talijanske²⁰¹ i 31 mješovitu) za oko 29.800 školskih obveznika (DAP, 4). Osim osnovnih, otvorene su i srednje hrvatske škole – petorazredne gimnazije u Pazinu i Opatiji, koje će se postupno prerasti u osmogodišnje gimnazije. U Opatiji je otvorena i učiteljska škola, a u Poreču i srednja hrvatska gospodarska škola (DAP, 3).

²⁰¹ Zgrade talijanskih škola nisu bile znatnije oštećene, a bilo je i dovoljno nastavnog osoblja. No vlasti je problem predstavljalo iz redova nastavnog kadra uklanjanje osoba »koje su još uvijek podržavale fašizam« (DAP, 3).

Osnovno načelo poslijeratne prosvjetne politike bilo je da »prosvjeta bude narodna, omogućiti djeci širokih narodnih slojeva da se školuju, da zadovolji sve težnje naroda za prosvjetom i kulturom (...) Radi toga treba preodgojiti kadre, stvoriti novu školu iz koje će izaći omladina svjesna svoga položaja i znanja, prožeta željom za slobodom, radom, napretkom i za drugarstvom, koje treba osobito da dođe do izražaja kod nas u međusobnom odnosu Hrvata i Talijana. Nova škola mora biti upravo ona koja će usađivati u dušu najmlađih ravnopravnost i bratstvo hrvatskog i talijanskog naroda Istre« (DAP, 2).

3.4.4. Opismenjavanje analfabeta

Nakon objave carskog²⁰² proglasa o slobodi tiska i ukidanju cenzure (u ožujku 1848) u Hrvatskoj i Slavoniji se počinje objavljivati veći broj listova s većom nakladom, no broj nepismenih i dalje je bio prevelik da bi imali brojnije čitateljstvo. Tadašnje stvarno stanje opisuje časopis *Agramer Zeitung* 1848. sljedećim riječima: »Prije ilirske dobe bila je mladež surova, bez misli, samo pohlepna zabave i užitaka...« no opisujući društveno ozračje u zamahu ilirskog preporoda članak u *Agramer Zeitungu* nastavlja »a sada je nastajalo natjecanje u obrazovanju duha i srca, sva je bila skladnija i bolja. To je bila muška mladež. Ali žene su bile sasma ponijemčene, tako da su se mnogi muževi učeći sve na latinskom jeziku tekao od svojih žena učili njemački. Ne čudite se zato, da je plemeniti grof (Janko Drašković op.a.), da probudi žene, stao pisati i napisao njemačku knjigu: *Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter*«. Ipak, stvarni se dojam o pismenosti / nepismenosti stanovništva nakon prvih 100 godina obaveznog obrazovanja može steći iz statističkih podataka o Pismenosti žiteljstva od preko 6 godina 1869–1910. Kraljevine Hrvatska i Slavonije iz Statističkog atlasa Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875–1915. (1915).

Tab. 18. Udio nepismenih u hrvatskim zemljama stanovnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije starijih od 6 godina 1869–1910 (%)

godina	Hrvatska i Slavonija	Istra	Dalmacija
1869	83	-	-
1880	75	73,9	87,4
1890	68	65,3	82,9

²⁰² Austrijskoga cara Ferdinanda I.

1900	55	53,9	72,9
1910	48	39,8	62,8

Izvori: Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875–1915. Oesterreichische Statistik XXXII, LXIII; Neue Folge Oesterreichische Statistik 1

Primarna svrha obrazovnog sustava i danas je opismenjavanje stanovništva. Danas se neslužbeno opismenjavanje obavlja već u obitelji ili u vrtiću, a službeno u prvom razredu osnovne škole. No opismenjavanje na prostoru Hrvatske i Slavonije je čak i nakon što je ono postalo obvezno, teklo vrlo sporo. Prema podacima o broju škola sredinom XIX. stoljeća u svim je hrvatskim zemljama vjerojatno oko 95% stanovništva bilo nepismeno. Podatci za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju²⁰³ pokazuju da je 1869. 83% stanovništva bilo nepismeno (tab. 20). Mažuranićevom liberalnom reformom školstva (1874) nepismenost se smanjivala, no u stvarnosti još uvijek je bila velika – barem ¾ stanovništva još uvijek je bilo nepismeno. U Dalmaciji je 1880. bilo nepismeno 87% stanovnika, a u Donjoj Austriji tek 8,5% (Češka 8,4%²⁰⁴). Reforme su ipak donosile rezultate tako je 1900. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo 55% nepismenih, a u Dalmaciji 70% nepismenih. Naravno, s vremenom, razina pismenosti se povećavala, pa je 1910. gotovo svaki drugi stanovnik Kraljevine Hrvatske i Slavonije bio pismen. To ujedno znači da je obrazovni sustav davao rezultate. No analiza odnosa nepismenih muškaraca i nepismenih žena uvijek je išla u korist muškaraca.

Tab. 19. Udio nepismenih muškaraca i žena starijih od 6 godina Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1869–1910 (%)

godina	nepismeni muškarci (%)	nepismene žene (%)
1869	74	87
1880	68	80
1890	60	74
1900	47	62
1910	38	55

Izvor: Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875–1915.

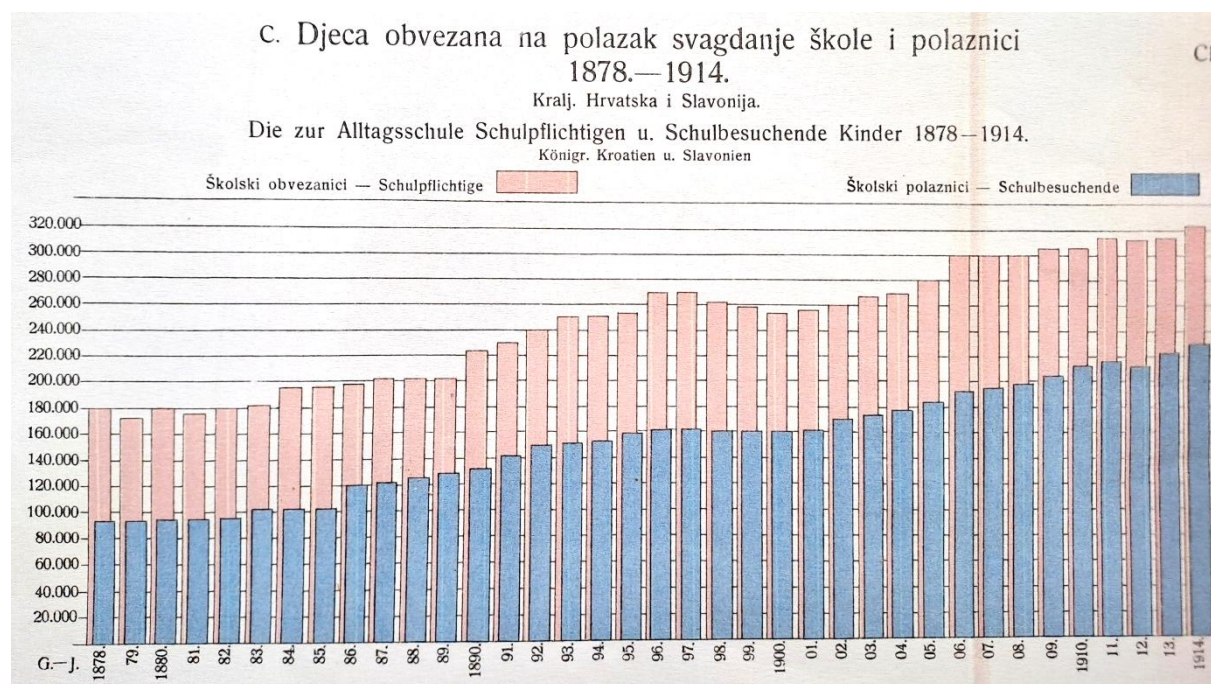
²⁰³ Prostor se zvao i Banska Hrvatska, uključivao je Hrvatsku i Slavoniju, bez Vojne krajine.

²⁰⁴ Oesterreichische Statistik XXXII, LXIII; Neue Folge Oesterreichische Statistik 1

Muškarci su uglavnom u promatranom razdoblju 12–17% pismeniji od žena. Najmanja je razlika bila 1880 (12%), a neočekivano najnepovoljnija u zadnjem istraživanom razdoblju 1910 (17%). U ukupnom broju djece koja nisu polazila školu vjerojatno je veći udio djevojčica nego dječaka, jer se u patrijarhalnim seoskim obiteljima u XIX. stoljeću žensku djecu nije slalo u školu.

Veći broj škola u gradovima, nego u selima, ukazuje da su ruralna područja uglavnom nepismenija od urbanih. U ruralnim područjima je bilo oko 88%, nepismenih, dok je u urbanim područjima bilo oko 52% nepismenih. Ako u obzir uzmemo i to da je u urbanim područjima Kraljevine Hrvatske i Slavonije živjelo oko 7% stanovništva²⁰⁵, onda se stječe dojam o tome koliko je malo stanovništva Hrvatske i Slavonije u stvarnosti bilo pismeno.

Velik udio nepismenih (tablica 19) djelomično je rezultat slabijeg pohađanja škole. Prema slici 6 vidi se da je u cijelom razdoblju (1869–1910) znatno manji broj djece u Hrvatskoj i Slavoniji koja pohađaju školu od one koja su školski obveznici. Veći dio razdoblja tek je polovica ili neznatno više školskih obveznika zaista pohađalo školu. Tek početkom XX. stoljeća odnos je nešto povoljniji. Tako je 1910. tek 30% školskih obveznika ostajalo kod kuće.

Sl. 6. Djeca koja su obvezna na polazak škole i ona koja ju pohađaju u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1878 – 1914. (Preuzeto iz: Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875–1915.)

²⁰⁵ Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875–1915.

Tab. 20. Udio polaznika pučke škole u Istri i Dalmaciji 1880 – 1910. (%)

godina	Istra	Dalmacija
1880	74	68
1890	63	75
1900	83	87
1910	86	96

izvor: Oesterreichische Statistik III, LXII; Neue Folge Oesterreichische Statistik 8

U Istri i Dalmaciji djeca su ipak više pohađala pučke škole (tablica 20). Osobit napredak u Istri i Dalmaciji zabilježen je u XX. stoljeću, no tada su regionalne razlike još više došle do izražaja. Tako je 1910. U Dalmaciji školu pohađalo 96% djece, u Istri 86%, a u Hrvatskoj i Slavoniji tek 67% djece. No ako se usporede podatci iz tablica 20 i 22, onda se s pravom postavlja pitanje zašto u Istri i Dalmaciji pučku školu pohađa 86-96% učenika, a nepismenost je još uvijek velika (39,8% u Istri i 62,8% u Dalmaciji). Odgovor je teško pronaći u statistici, ali ga otkrivaju novinski članci. Regionalne (istarske i dalmatinske) novine o tome pišu sljedeće:

Istra pozna samo talijanske škole. (Naša sloga, 1878, 1. 7.)

Kad uđe učitelj u ovi jednu školu i pita učenika: Come vi chiamate voi? Jadno diete nezna odgovoriti. Učitelj ponavlja upit a diete muči; po treći put ponavlja upit, a kroz to sudrug najbliži prošapti upitanom: Italiano! A diete će ti ga učitelju: Talijan, Talijan! (o situaciji iz 1885. izvještava Prvo godišnje izvješće Poljodjelskog zavoda u Gružu. Dubrovnik, 1887.)

Učitelj Mangiafica tako je žestoko tjelesno kažnjavao djecu u nastojanju da im batinama ucijepi ljubav za talijanski jezik, da je učenik Josip Kosturin iz Rukavca (kotar Volosko) završio u bolnici. (Istarska riječ, 1924., 8. 7.)

Problem je bio u tome što su djeca u Istri i Dalmaciji pohađala škole, ali nisu poznavala nastavni jezik. Udžbenici su bili na talijanskom, pa ih djeca nisu razumjela. Učila su iz njih napamet, bez razumijevanja. Zbog toga bi i nakon završetka škole vjerojatno od škole imali malo koristi. Nepismenosti je vjerojatno doprinosila neredovitost u pohađanju škole, prerano odustajanje od škole te otpor roditelja da djeca odu u školu (mnogi su djecu koristili kao radnu snagu na poljima i imanjima). S obzirom da je školstvo dugo godina umjesto države financirala lokalna zajednica (općine), često nije bilo dovoljno novca za otvaranje škola ili

otvaranje dovoljnog broja škola, pa neka djeca nisu mogla u školu ili su dugo do nje putovala²⁰⁶. Naravno, u nekim se ruralnim sredinama lokalna vlast morala nositi i s nedostatkom učitelja (nedostatkom kvalificiranih učitelja, a negdje nisu imali dovoljno financijskih sredstava za njihovo plaćanje). Dakle, nije bilo dovoljno samo propisati obvezni polazak pučkih škola, trebalo je zadovoljiti još puno drugih čimbenika kako bi se ispunili stvarni preduvjeti za što veće pohađanje škola, te za smanjivanje broja analfabeta.

Iako je nepohađanje škole imalo direktan učinak na udio analfabeta u društvu, postojao je još jedan čimbenik koji mu je znatno doprinio, premda nije bio očit. Bio je to relativno kratak obrazovni sustav. Naime, djeca koja su završila pučku školu trebala su nastaviti školovanje u trogodišnjim višim (građanskim) školama, a učenici koji nakon općih pučkih škola nisu nastavljali školovanje morali su pohađati jednogodišnje ili dvogodišnje opetovnice u kojima bi se ponavljalo gradivo naučeno u pučkim školama. Dakle bez obzira jesu li djeca nastavljala školovanje ili ne, školu su morala pohađati barem 6 godina.

Tab. 21. Udio učenika Hrvatske i Slavonije prema razredima u školskoj godini 1905/1906. (%)

razred	1	2	3	4	5	6
polaznici (%)	34	25,4	20,7	15,7	4,1	0,02

Izvor: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I (tab 16; 691)

Djeca, unatoč zakonskim propisima, nisu pohađala školu dovoljno dugo (tablica 21). Statistički podatci pokazuju da je prvi razred upisalo 34 učenika (daleko bolje od propisanih 40, da bi se osnovala škola op.a.), no već ih je drugi razred upisalo 25% manje. Četvrti razred (koliko je trajala opća pučka škola) pohađalo je tek 46% učenika, a pohađanje opetovnice (5. i 6. razred) bilježi poražavajuće podatke. Zbog toga se događalo da djeca koja su pohađala (opću) pučku školu s vremenom ponovno postanu analfabeti.

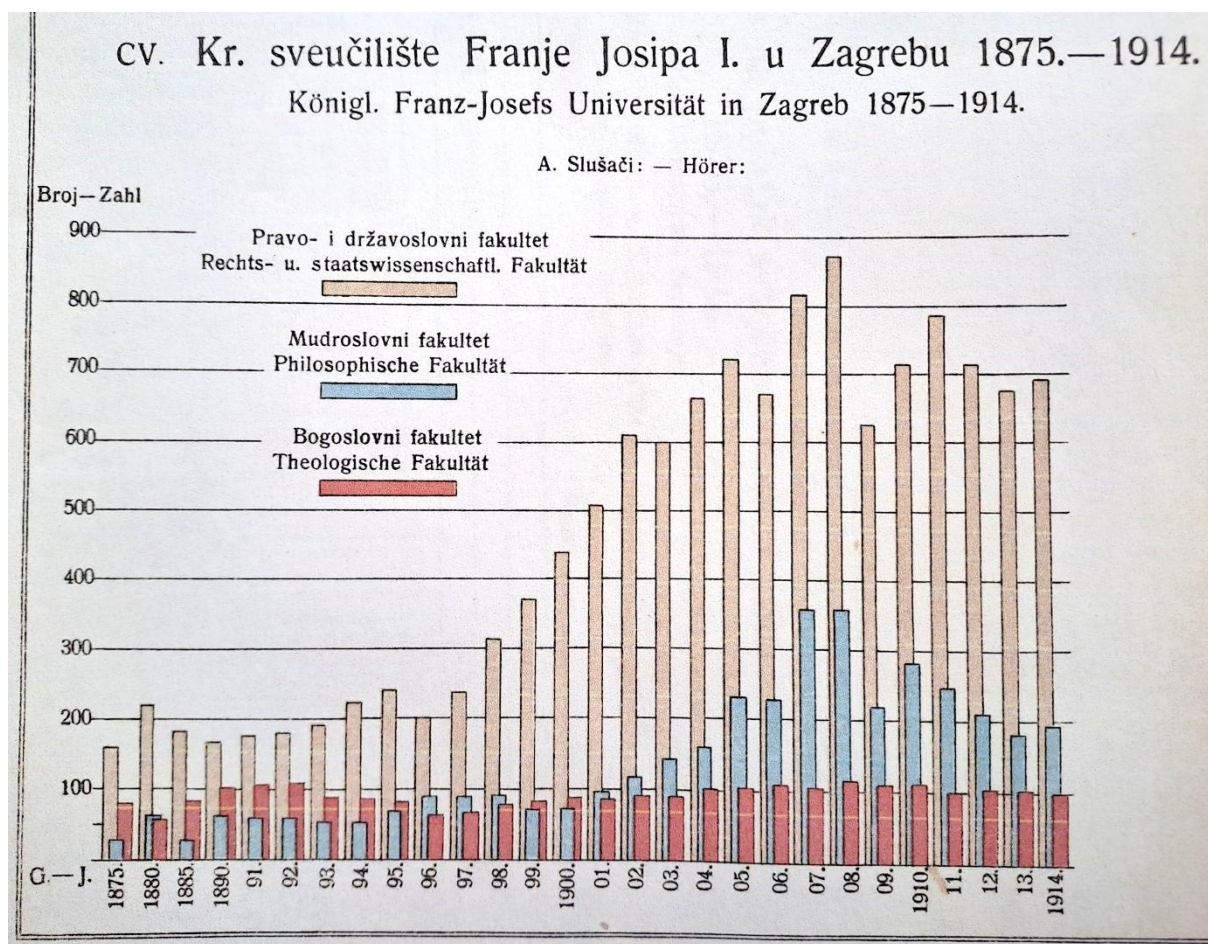
²⁰⁶ Prema Mažurančevom su zakonu škole trebale postojati u mjestima s 40 učenika, te da na jednog učitelja dolazi najviše 80 učenika, no niti su se škole osnivale u svim mjestima s 40 učenika (općine često nisu imale dovoljno novca za osnivanje škola), niti su učitelji imali samo 80 učenika (često je učenika bilo znatno više).

Tab. 22. Broj škola u hrvatskim zemljama 1880 – 1910.

godina	Hrvatska i Slavonija		Dalmacija		Istra	
	broj škola	na 10 000 st.	broj škola	na 10 000 st.	broj škola	na 10 000 st.
1880	1250	6,6	308	6,5	184	6,8
1890	1261	5,7	321	6,2	179	6,1
1900	1393	5,8	440	7,6	217	7
1910	1596	6,1	471	7,5	345	9,8

Izvori: Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I i II (za Hrvatsku i Slavoniju); Oesterreichische Statistik XXXII, XXXV, LXII i LXIII, Neue Folge Oesterreichische Statistik 1 i 8 (za Dalmaciju i Istru)

Na prvi se pogled čini kako su Hrvatska i Slavonija imale znatno bolje organizirani obrazovni sustav – imale su veći broj škola, no prava se slika o stanju školstva ustvari se stječe kad se razmotri koliko škola ima na 10 000 stanovnika. Onda se zaključuje ne samo da je školstvo otprilike jednako dobro organizirano u svih hrvatskim zemljama, nego i da je odnos škola na 10 000 stanovnika povoljniji u Dalmaciji i Istri, gdje se pokazuje jasan trend rasta broja škola, dok taj rast u Hrvatskoj i Slavoniji nije jasno vidljiv (u Istri je u 30 godina broj škola porastao za 88%).

Sl. 7 Broj slušača na Kraljevskom sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu 1875–1914.
(Preuzeto iz: Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875–1915.)

Slika 7 pokazuje kako je tek osnovano (1874) Kraljevsko sveučilište Franje Josipa I., na svoja prva tri fakulteta Pravnom²⁰⁷, Mudroslovnom i Bogoslovnom već od samih početaka imalo dosta polaznika (slušača). Svaki od fakulteta imao je različit trend u brojnosti slušača, ovisno o tome koliko su potencijalnim studentima bili zanimljivi. No slika 11 ustvari svjedoči o obrazovnoj slici Hrvatske i Slavonije koja je unatoč teškoćama s osnivanjem škola, slabo učinkovitim obrazovnim sustavom i velikim udjelom analfabeta ipak imala dovoljno dobru obrazovnu vertikalu te za to vrijeme čak i relativno velik broj studenata (ukupno čak 1350 slušača 1908.). Ipak brojni su se Hrvati do tada već doškolovali na sveučilištima izvan Hrvatske i to na njemačkom, mađarskom i talijanskom jeziku.

²⁰⁷ Matija Samodek je 1832. prvi počeo poučavati hrvatski jezik na (Pravoslavnoj akademiji) Pravnom fakultetu. Naslijedio ga je 1835. Ante Mažuranić.

Usporedbom slika 6 i 7 da se zaključiti da je polaznost različitih stupnjeva obrazovanja odgovarajuća današnjoj. Tako je 1897. najviše bilo polaznika nižih pučkih škola oko 160 000 (od 270 000 školskih obveznika), manje je bilo polaznika srednjih škola (gimnazija i realnih gimnazija) 5300, a najmanje polaznika fakulteta – oko 400 (70 slušača Bogoslovnog fakulteta, 90 slušača Mudroslovnog fakulteta i 240 slušača Pravno-državoslovnog fakulteta) (Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875–1915). Pučko je školstvo nosilo sav teret opismenjavanja stanovništva, stoga su se upravo njegove reforme najviše odražavale u stupnju pismenosti Hrvata.

Stanje u opismenjavanju poboljšavali su i prvi analfabetiski tečajevi za odrasle koji su se Naredbom bana Slavka Cuvaja (Naredba od 5. 3. 1912; br. 1134/Pr) počeli održavati 1912., a bili su obvezni za svu djecu od 12 do 15 godina koji iz nekog razloga nisu pohađali školu²⁰⁸. Mogli su ih pohađati i odrasli ako bi bilo dovoljno mjesta (NN LXXVIII /1912/, 58, 1-3). Analfabetiski su se tečajevi održavali idućih pedesetak godina. U početnom podizanju pismenosti istaknuli su se Hrvatsko društvo za pučku prosvjetu i Društvo sveučilišnih građana za pouku analfabeta. Unatoč nastojanjima, nepismenost nikad nije do kraja iskorijenjena, stoga je UNESCO od 1967. uveo obilježavanje Međunarodnog dana pismenosti. U Hrvatskoj je 1953. bilo nepismeno 16,3 % stanovništva starog 10 i više godina, a u popisu stanovništva iz 2011. samo 0,8%. Nepismenije su uglavnom žene (1953. je bilo 2,8 puta više nepismenih žena, nego nepismenih muškaraca; 2011. bilo ih je čak 3,8 puta više). Uglavnom se vjerojatno radi o starijim ženama (2011. 64,6% nepismenih čine žene starije od 60 godina; preostalih 35,4% nepismenih čine muškarci svih dobni skupina i žene mlađe od 60 godina²⁰⁹) koje se nisu školovala ili se nisu dovoljno školovala u djetinjstvu, pa je nastupio regresijski analfabetizam.

²⁰⁸ ABC za odrasle, opismenjavanje odraslih u 20. stoljeću i Vlada i analfabetiski tečajevi. Hrvatski pokret, 8(1912) 58, 3.

²⁰⁹ Međunarodni dan pismenosti, DZS.

3.5. Kazališta i muzeji

3.5.1. Kazališta

Prvu kazališnu predstavu, dramu, *Juran i Sofija ili Turci kod Siska* napisao je Ivan Kukuljević Sakcinski, na njemačkom, a potom ju je preveo na hrvatski jezik (redaktor prijevoda bio je Vjekoslav Babukić). Praizvedbu drame izveli su sisački amateri u Sisku 2. listopada 1839. (Ljubić, 2012), a potom ju je 1840. profesionalni ansambl Domorodno teatralno društvo izveo u Zagrebu i Karlovcu. Ta je drama danas u kolektivnoj svijesti i identitetu Hrvata ostala zapamćena kao prva hrvatska drama izvedena na profesionalnoj pozornici na narodnom jeziku. Druga javna predstava na hrvatskom jeziku bila je Kukuljevićeva preradba Kotzebueove drame *Belas Fluchtm* pod nazivom *Stjepko Šubić ili Bela IV. u Hrvatskoj* koja se 1841. održala u Varaždinu (Mirković, 1973).

Smatra se da je prvo europsko kazalište ustvari bilo hvarsko kazalište osnovano 1612. Ono je djelovalo na prvom katu Arsenala. No do izgradnje kazališta kakvog danas poznamo trebalo je proći još dosta vremena. Prvo takvo, suvremeno, kazalište otvoreno je u Zagrebu 1760., u privatnoj zgradi (palači ugarskog grofa) na Markovom trgu. Prvo gradsko kazalište otvoreno je 1834., a iz njega se 1860. razvilo prvo zagrebačko narodno kazalište (zagrebački HNK²¹⁰). Zgradu u kojoj zagrebački HNK danas djeluje otvorio je Franjo Josip I. 1895. Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku, osnovano je 1907., a isprva su ga vodili članovi zagrebačkoga HNK-a. Zbog financijskih poteškoća 1928. spojilo se s novosadskim Srpskim narodnim pozorištem (u Novosadsko-osječko pozorište), s kojim je ansambl putovao po Vojvodini, Slavoniji i Dalmaciji, a od 1931. do povratka u matičnu zgradu (1935) djelovalo je u Splitu kao Narodno kazalište Primorske banovine²¹¹.

Ostala tri hrvatska narodna kazališta osnovana su tijekom 1940-ih – Hrvatsko narodno kazalište u Splitu (1940²¹²), Hrvatsko narodno kazalište u Varaždinu (1945. osnovano je kao Narodno kazalište August Cesarec²¹³) i Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca u Rijeci, (1946). Zbog kompleksnosti povijesnih okolnosti HNK u Rijeci od početka njegova djelovanja (*Teatro Comunale*) predstave su se održavale samo na talijanskom jeziku, a

²¹⁰ Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu

²¹¹ Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku

²¹² Hrvatsko narodno kazalište u Splitu

²¹³ Hrvatsko narodno kazalište u Varaždinu

dvojezični plakati za talijanske predstave postojali su u razdoblju 1848–68., kada je Rijeka administrativno pripadala Hrvatskoj (do Hrvatsko-ugarske nagodbe)²¹⁴. Hrvatski se u tom kazalištu čuo tek nakon 1945., a danas u njemu djeluju Hrvatska i Talijanska drama.

No početak kazališnog djelovanja u Hrvatskoj obilježila su djelovanja manjih diletantskih kazališnih družina²¹⁵ (Dubrovnik, Korčula, Split, Trogir, Šibenik, Zadar, Pula, Karlovac, Varaždin i Osijek), koja vrlo često nisu mogla iznajmiti kazališne zgrade pa su predstave izvodile u čitaonicama. Jedna takva putujuća družina (Mihajla Markovića) na gostovanjima po Istri, Hrvatskom primorju i Dalmaciji početkom XX. stoljeća prozvana je Hrvatskim primorskim kazalištem. Tijekom XVIII. stoljeća na sjeveru i u središnjem dijelu Hrvatske djelovale su školske kazališne (isusovačke i sjemenišne) amaterske skupine²¹⁶ koje su vjersko-nabožna i moralizatorska djela izvodile na latinskom (u Dalmaciji na narodnom) jeziku te profesionalne talijanske i njemačke družine (iz Austrije, Njemačke i Češke) koje su svojim djelovanjem širile ne samo talijanski i njemački jezik nego i njihov kulturni identitet (duh) – talijanske grupe na hrvatskom priobalju, a njemačke u kontinentalnom dijelu Hrvatske. Među njima povremeno se kao gostujuće skupine javljaju zagrebačka opera i srpska putujuća društva. Od XVIII. stoljeća povremeno se javljaju i ekskluzivne predstave u plemićkim palačama, koje su imale uglavnom prigodni repertoar (i pokladne plesove). Njemačke predstave u Zagrebu prestale su se izvoditi 24. studenog 1860., a u Osijeku su se zadržale do 1907 (Batušić, 2019). Do početaka XX. stoljeća zadržalo se i izvođenje predstava na talijanskom jeziku.

Zahvaljujući promjenama na političkoj sceni u neke se predstave na njemačkom jeziku uvodilo hrvatske pjesme (budnice i davorije). Tako su u predstavi *Die Magdalenen Grotte bei Ogulin* (7. veljače 1835) izvedene Gajeva budnica *Horvatov sloga i zjedinjenje*. Također, javljaju se i njemački igrokazi koji su inkorporirali i hrvatska nacionalna obilježja. S vremenom su njemački glumci izveli i dvije komedije na kajkavštini (1832. i 1833. Rakovčev prijevod Kotzebuea). To su prve profesionalne predstave koje su u Zagrebu održane na hrvatskom jeziku.

²¹⁴ Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca u Rijeci

²¹⁵ Već od 1839. javljaju je amaterske kazališne predstave u Sisku, Krapini, Križevcima i Virju.

²¹⁶ Jedino središte kazališne kulture u Zagrebu od XI. do sredine XIX. st. bile su svećeničke školske ustanove. Posebno se među njima ističu (u kaptolskom sjemeništu) ističu isusovci koji su od 1606. do 1773. izveli oko 400 kazališnih predstava. Učenici su u predstavama interpretirali i muške i ženske uloge, a izvodili su ih uglavnom na latinskom jeziku, poslije na hrvatskoj kajkavštini (Hećimović, 1990).

Ideje iliraca o osnutku nacionalnog kazališta još uvijek nisu mogle biti ostvarene jer niti je postojala suvremena štokavska dramska književnost koja bi predstave mogla napisati niti su postojali glumci koji bi ih izvodili. Prvi poticaj u tom smjeru napravila je Ilirska čitaonica (od 1874. Matica hrvatska), koja je 1840. iz Novog Sada u Zagreb dovela Leteće diletantsko pozorište, kojemu su se u Zagrebu pridružili neki hrvatski glumci, a koje si je tijekom kratkotrajnog (1840–41) djelovanja u Zagrebu uzelo naziv Domorodno teatralno društvo. To je bio prvi korak k profesionalnoj javnoj kazališnoj djelatnosti na štokavskom (službenom hrvatskom) narječju. Repertoar Domorodnog teatralnog društva²¹⁷ uglavnom se sastojao od reprezentativnih djela nacionalne dramatike. Prema *Repertoaru kazališta*²¹⁸ (Hećimović, 1990) ono je od 10. lipnja 1940. do 23. studenog 1941. održalo 45 različitih predstava – sve su izvedene na hrvatskom jeziku. Najizvođenije (sa po 7 predstava) bile su *Juran i Sofija ili Turci kod Siska*, *Miloš Obilić ili padnutje serbskog carstva* i *Stjepko Šubić ili Bela IV. u Hrvatskoj*. Od srpnja 1841. Družba je izvela 11 predstava nacionalne dramatike i uglednih djela strane književnosti koje su izvedene samo jednom. Repertoar je bio različit od igrokaza Nikola Zrinjski (Zrínyi), do Shakespeareovih Romea i Julije. Osim u Zagrebu nastupala je u Karlovcu i Sisku, no zbog nedovoljno financijskih sredstava koja bi društvu omogućila daljnji opstanak nastupalo je do kraja 1841., te se početkom 1842. vratilo u Srbiju.

Značajno je bilo i osnivanje Društva dragovoljaca zagrebačkih 14. veljače 1849. kojega su predvodili Dimitrije Demeter i Ognjen Štriga. U pravilniku društva svrha njegova postojanja opisana je na sljedeći način: »*rasprostiranje narodnog jezika, budjenje ljubavi prema domovini i svemu, što je narodno slavensko, budjenje štovanja prema umjetnosti i plemenitom osjećaju, budjenje narodnog ponosa; ugodna narodna zabava domorodnog općinstva i osnivanje stalnog nar. kazališta*« (Andrić, 1895). Osim što se Društvo zalagalo za izvođenje predstava na hrvatskom jeziku raspisalo je i prvi književni natječaj za domaće dramsko djelo koje će se temeljiti na povijesti južnih ili drugih Slavena, a izdavali su i kazališnu biblioteku Igrokazi društva dobrovoljaca zagrebačkih (Batušić, 1992). Ipak njegovu je djelatnost u znatnoj mjeri otežao Kazališni red (*Theater Ordnung*) kojim je Aleksandar Bach 25. studenog 1850. otvorio vrata cenzuri te tako spriječio razvoj bilo kakve ozbiljnije nacionalne kazališne scene. Kazališnim su redom sva kazališta u Habsburškoj Monarhiji stavljena pod nadzor policije, koja je svaku izvedbu unaprijed morala odobriti. No poodmakla revolucionarna

²¹⁷ Domorodno teatralno društvo.

²¹⁸ Repertoar kazališta je kapitalna teatrografska baza podataka koja sadržava popis (svih) održanih kazališnih predstava, opera i dr. u razdoblju od 1840. do 1980. godine. Ona je stoga relevantni izvor podataka iz kojega se iščitava koje su predstave održane, kada, gdje, na kojem jeziku i tko ih je izveo.

zbivanja osnažila su nacionalna djelovanja stoga je ban Jelačić ustrajao u ideji osnivanja narodnog kazališta. U svom je proglasu od 13. prosinca 1851. napisao: *»Jedna je između glavnijih zadaća pučkog izobraženja, koje se nalazi još u razvitku, utemeljenje nar. kazališta. Želja se za kazalištem javlja u našem narodu sve silnije i jače. I zaista, bez nar. kazališta nema nade, da će se razviti naša književnost, dakle ni napredak našeg duševnog izobraženja. Da je kazalište potreba narodna, a isto tako i naglavni uvjet za narodno izobraženje, učimo se iz narodnog života sadanjih najizobraženijih naroda.«* (Andrić, 1895). Prikupljenim novcem otkupljeno je Stankovićevo kazalište.

Društvo dragovoljaca i Demetar su 1852. uspjeli postaviti predstavu na hrvatskom jeziku – Gospodjice od St. Cyra. No predstave na hrvatskom uglavnom su bile rijetke jer nije bilo dovoljno glumaca koji bi glumili na hrvatskom jeziku. Prijevodi sa stranih jezika često su bili lošiji, pa ih publika nije posjećivala, zbog toga su predstave na hrvatskom jeziku bile još rjeđe, a stvarale su i gubitke. Uz to predstave je obično posjećivala jezična elita (književnici), svećenstvo, plemstvo, činovništvo i časništvo te učenici koji su u to vrijeme bili dvojezični, pa im njemački jezik nije bio nikakva zapreka, kao što ni talijanski nije bio zapreka slušanju predstava istoj toj strukturi posjetitelja u jadranskom priobalju. Tako se primat talijanskih i njemačkih društava bez većih problema održao do 1854. kada je Demetar iz Beča doveo ansambl koji je mogao glumiti i na njemačkom i hrvatskom jeziku, pa su postavljene predstave Gospodar i rob te Seoska kuća na drumu (Batušić, 2019). No njemački glumci rijetko su dobro znali hrvatski jezik, pa su uloge bile vjerojatno iznesene bez pravog jezičnog razumijevanja.

Prve uspjehe predstave na hrvatskom jeziku bilježe tek pojavom Graničara (1857) i Crne kraljice (1858) Josipa Freudenreicha. No tijekom 1859. i prve polovine 1860. nije održana niti jedna predstava na hrvatskom jeziku (Repertoar kazališta). U ljeto 1860. održano je nekoliko predstava na mađarskom jeziku, koje je publika oduševljeno primila, kao odgovor Bachovom centralizmu (Batušić, 2019). Odlaskom ministra unutarnjih poslova A. Bacha (1859) ponovno je u Zagrebu raspisan natječaj za zakup kazališta na dvije godine uz obvezu da se uz predstave na njemačkom i opere na talijanskom trebaju održavati i izvedbe na hrvatskom jeziku. Ansambl je trebalo popuniti hrvatskim glumcima, a natječajem je propisano da se treba održati 48 predstava na hrvatskom jeziku godišnje te da one trebaju biti izvorno napisane na hrvatskom jeziku ili trebaju biti dobri prijevodi. Kazalište su vodili Freudenreich (redatelj) i Demeter (dramaturg) (Batušić, 2019). Prema Repertoaru kazališta (Hećimović, 1990) u tom je razdoblju (od 1844. do 1859.) odigrano 79 različitih predstava (sve na hrvatskom jeziku). Od

toga 4 predstave održale su samostalne umjetničke grupe, 45 dobrovoljci pod vodstvom Dimitrije Demetera, 3 su održane u organizaciji Josipa Freudenreicha, 91 u organizaciji njemačkih zakupnika te 25 u organizaciji Kazališnog odbora.

Nakon što je Listopadskom diplomom vraćeno ustavno stanje brojno njemačko i mađarsko činovništvo napustilo je Hrvatsku. Stoga su se predstave na njemačkom sve češće održavale pred praznim gledalištem ili su otkazivane iako su se ulaznice dijelile i besplatno (Batušić, 2019). Situacija je kulminirala 24. studenog 1860. kada je na repertoaru zagrebačkog kazališta održana drama na njemačkom jeziku Peter von Szápár. O događajima tijekom predstave Andrić (1895) je izvijestio »*S galerije se dobacuju slamni vijenci, trule jabuke i luk - crljenac. Zastor se spušta brže nego prvi put. Nekoliko trenutaka potraja u neizvjesnosti, a onda se ukaza na pozornici blagovjesnik Vilim Lesić, jedini Hrvat – glumac, koji je to veče imao posla na pozornici, i javi općinstvu, hrvatskim jezikom, da će se od sutra igrati hrvatski. Lesićeva kratka uloga bila je primljena s tolikim oduševljenjem kao nikad prije ni ikad kasnije ikoji umotvor u narodnom kazalištu. Nijemci su bili za uvijek odagnani s hrvatske pozornice*«.

Na zasjedanju Hrvatskog i Slavenskog sabora 24. kolovoza 1861. donesen je zakonski članak LXXVII²¹⁹ o kazalištu jugoslavenskom Trojedne kraljevine, prema kojem je Sabor preuzeo financiranje zgrade i djelatnosti u kazalištu u Gospodskoj ulici (nekadašnjeg Stankovićevog kazališta, od 1851. bilo je pod upravom grada Zagreba), a jedan od zadataka koji je bio propisan Odboru za zemaljske zaklade o narodnom kazalištu bio je »*da se s vremenom ustroji opera jugoslavenska*«²²⁰.

Njemački je jezik u Osijeku imao tako snažno uporište da su čak i neke mađarske družine izvodile predstave na njemačkom jeziku. Jedan od zastupnika u Osijeku 1904. izjavio je: »*mi nećemo napredovati dok god ne prekinemo s njemačkim predstavama u našem gradu. Mi smo malen i slab narod, pa dopuštamo tuđinskoj struji, da se kod nas jača protiv narodne struje*.« (Mucić, 1967). Uporna nastojanja dovela su do toga da je 1907. u Osijeku osnovano Hrvatsko kazališno društvo, te Hrvatsko narodno kazalište, koje je potkraj godine u Varaždinu izvelo svoju prvu operu.

²¹⁹ Franjo Josip I., nije potvrdio ovaj zakon.

²²⁰ Od tada, do suvremenog Zakona o kazalištima iz 2006 (NN 71/06., 121/13., 26/14. i 98/19) doneseni su brojni kazališni zakoni, no oni se nisu bavili jezikom na kojima su predstave izvođene, nego osnivanjem kazališta i kazališnih družina, obavljanjem kazališne djelatnosti, ustrojstvom i upravljanjem kazalištima, položajem kazališnih umjetnika i radnika i sl. Ti (povijesni) zakoni usvojeni su 1911., 1925., 1944 (Zakonska odredba o kazalištima), 1956 (savezni Opći zakon o pozorištima), 1958 (republički Zakon o kazalištima i ostalim scenskoumjetničkim ustanovama), 1976 (Zakona o kazališnoj i scenskoglazbenoj djelatnosti) i 1991 (Zakon o kazalištima. Više o zakonskoj regulativi u Zlatović, 2023. i Batušić, 1997.

Uvođenjem šestosiječanjske diktature 1929. kralj Aleksandar I. Karađorđević Kraljevinu SHS preimenovao je u Kraljevinu Jugoslaviju, ukinuo je ustav, raspustio Sabor, zabranio političke stranke i sindikate, koncentrirao svu moć u svojim rukama, te uveo cenzuru. To se odrazilo na predstave u kojima se pojavljivala hrvatska zastava ili grb, te na one u kojima se kritizirala vlast. U međuratnom su razdoblju spojeni osječko i novosadsko kazalište²²¹ te splitsko i sarajevsko kazalište, koja su regionalno možda blizu, no svakako ne pripadaju istom jezičnom krugu, no to je i bio cilj – unifikacija pozoriškog jezika.

Kazališni život na hrvatskom jeziku u jadranskom dijelu Hrvatske zbog talijanske i njemačke uprave uglavnom nije bio moguć ili je bio skroman sve do 1945. Tijekom tog se razdoblja odvijao u okvirima diletantskih (amaterskih) kazališnih skupina. Jedina kazališta na hrvatskom jeziku osnovana su u Splitu (1920)²²² i Dubrovniku (1924). Tijekom NOB-a organiziraju se prve kazališne skupine koje djeluju na narodnom jeziku.

Tijekom XX. stoljeća kazališta u Hrvatskoj otvorena su za gostovanja brojnih europskih kazališta, koja često nastupaju na svom jeziku.

3.5.2. Muzeji

Najstarije muzejske institucije na području današnje Hrvatske bili su Arheološki muzej u Splitu (1820), Muzej Slavonije (1877. osnovan kao Muzej slobodnog i kraljevskog grada Osijeka), Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu (1880) i Hrvatski školski muzej (1901). Stoga je istraživanje početaka njihove djelatnosti najbolji izvor za istraživanja jezika i prostornih identiteta u muzejima, a svaki natpis izložka ustvari je jezični pejzaž na mikro razini / prostoru – izložbi.

Arheološki muzej u Splitu osnovan je na poticaj Franje I. koji je 1818. krenuo na put po Hrvatskoj, kako bi upoznao nove krajeve koji su austrijskoj kruni pripali nakon pada Napoleona. Na tom je putovanju posjetio Split i Solin. Prve izložbe vjerojatno su se održavale na talijanskom jeziku jer je tijekom XIX. stoljeća, Dalmacija bila pod vlašću Austrijskog Carstva koje je dopuštalo da službeni jezik administracije i obrazovanja bude talijanski jezik. Osim toga Muzej je 1878. pokrenuo svoj časopis *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, što ukazuje na komunikacijski i izdavački jezik tog doba. No kako je Salona bila zanimljivo

²²¹ Srpsko narodno pozorište iz Novoga Sada.

²²² Kratko (1941–44) je bilo pod talijanskom upravom.

arheološko nalazište, posjećivali su ju arheolozi i iz drugih stranih instituta (npr. Smithsonian Institution), a njihov je rad rezultirao višejezičnim publikacijama ok kojih se ističu – *Forschungen in Salona* (I/1917., II/1926., III/1939.) i *Recherches à Salone* (I/1928., II/1933.)²²³. No jezični pejzaž (natpisi na pločicama izložaka) mogao je biti zapisan i na latinskom jeziku, jer je latinski tada još uvijek bio jezik znanosti i akademske zajednice, a javljao se često i na brojnim arheološkim nalazima (antičkim spomenicima)²²⁴ koje je muzej sakupljao u svojim zbirkama. Hrvatski jezik počeo se javljati pod utjecajem Hrvatskog narodnog preporoda i njegove borbe za ravnopravnost hrvatskog jezika u javnom životu. No njega se na izložbe i u muzejske publikacije uvodilo postupno, sve do 23. srpnja 1883. dok nakon dugogodišnje borbe u Dalmatinskom saboru hrvatski jezik nije postao službenim jezikom u Kraljevini Dalmaciji. No muzejski časopis *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, tek je 1920. promijenio naziv u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*²²⁵. Danas su natpisi i informacije u muzeju dostupni na hrvatskom i engleskom jeziku²²⁶.

Višejezičnost ili u najmanju ruku dvojezičnost muzeja vidljiva je i iz rukopisne ostavštine jednog od ravnatelja Etnografskog muzeja, Ive Franića, koji je u svojim Naređenjima Upravnika muzeja (1935–39) zapisao pravila oko jezičnih natpisa (jezičnog pejzaža) na ulaznim vratima muzeja – koja su tada bila ispisana na hrvatskom, njemačkom i francuskom jeziku.

Kako su Muzej Slavonije i Muzej za umjetnost i obrt osnovani kada je u tom dijelu Hrvatske hrvatski jezik već bio službeni jezik, njihova je djelatnost otpočela bila jezično drugačija od one Arheološkog muzeja u Splitu. U popisu izložbi Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu objavljenom na njegovima mrežnim stanicama²²⁷ vidi se da su svi nazivi izložaba na hrvatskom jeziku. Ista situacija bila je i sa izložbama Hrvatskog školskog muzeja (Zlomislić, 2023) i sa izložbama Muzeja za umjetnost i obrt²²⁸. No u popisu izložbi (Zlomislić, 2023) Hrvatskog školskog muzeja vidi se da je Muzej održavao izložbe posvećene stranim udžbenicima i drugim stranim kulturnim produktima (francuskim, 1955., 1956. i 1970; njemačkim 1961., 1963., 1980., 1992., 1994., 1995. i 2016; engleskim 1963., 1965., 1972., 1990., 1996., 2007. i 2013; iranskim 1971; talijanskim 1972; mađarskim 1973; ruskim 1978;

²²³ Arheološki muzej u Splitu.

²²⁴ Većina izložaka u počecima bili su kameni spomenici s natpisima (lapidarij), a ti su natpisi uglavnom bili na latinskom, te rjeđe na grčkom jeziku.

²²⁵ *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*.

²²⁶ Arheološki muzej u Splitu.

²²⁷ Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu.

²²⁸ Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu.

portugalskim 1990; švedskim 1991; čehoslovačkim 1992; japanskim 1995., 1996. i 2013; finskim 1996 i slovenskim 2005. i 2010) što znači da je tijekom vremena njegov jezični pejzaž bio raznovrstan, višejezičan. U nedostatku popisa izložbi Muzeja Slavonije koji bi točno prikazao jezičnu politiku muzeja kroz vrijeme, a prema postojanju muzejske zbirke *Osječke novine na njemačkome jeziku (Die Drau i Slavonische Presse)*²²⁹ može se zaključiti da je djelatnost muzeja bila, i još uvijek jest, vezana za njemački jezik. Uvidom u popis novijih suradnji vidi se da je višejezičnost muzeja okrenuta i drugim jezicima, ne samo engleskom.

Sredinom XX. stoljeća osnovane su brojne kulturne institucije, među kojima i muzeji koji djeluju i danas. U tom je razdoblju osnovan i Muzejsko-dokumentacijski centar čija je prva izložba bila dvojezična hrvatsko-francuska. Tijekom druge polovice XX. stoljeća u muzejima bi se povremeno otvarale gostujuće izložbe iz drugih država, stoga i na drugom jeziku. No hrvatski je u principu bio jedini (ili primarni) jezik na kojem su se u pravilu održavale izložbe. Danas, hrvatskom, kao dopunski jezik izložaba povremeno konkurira engleski jezik, koji ipak ne dovodi u pitanje primat hrvatskoga jezika. U nekim se muzejima, u posljednjih nekoliko godina, inkluzivnost očituje i kroz uvođenje znakovnog jezika u muzejski prostor.

3.6. Vjerski sustav

Tiskarska revolucija u XV. stoljeću²³⁰ uvelike je pridonijela efikasnijoj reprodukciji knjiga, među kojima je sve više bilo i onih na narodnim jezicima. U Katoličkoj je crkvi tijekom XVI. i XVII. st. došlo do procesa tzv. katoličke obnove²³¹, odnosno unutarnje duhovne obnove. Glavni nositelji katoličke obnove bili su novi crkveni redovi – isusovci, kapucini, pijaristi i dr. Isusovci su donekle tu obnovu (u znanstvenom i kulturnom aspektu) predvodili. U okviru sveobuhvatnoga katoličkog plana obnove, programatski zasnovanog na Tridentskom saboru (1545 – 1563), započeo je proces normiranja narodnih jezika, kojim se jezik na neki način normirao (kodificirao) putem priređivanja i objavljivanja rječnika, gramatika i pravopisa. Normiranjem jezika, jezici su se mogli koristiti u vjerskim i drugim pitanjima kod većine slavenskih naroda. U tom kontekstu papa Klement VIII. proveo je istraživanje (upitnik) o

²²⁹ Zbirka *Osječke novine na njemačkom jeziku*.

²³⁰ Gutenberg, Johann, Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje.

²³¹ Naziva se i protureformacija (katolička obnova, Proleksis enciklopedija).

najraširenijem slavenskom dijalektu, putem kojega se pokazalo da je hrvatski ili ilirski jezik bio najopćenitiji (smatrali su ga korijenom ostalim slavenskim jezicima) i najrazvijeniji stoga i najpogodniji slavenski »dijalekt« kojem bi se mogle tiskati crkvene knjige za sve slavenske narode (Krašić, 2009). Tako je 1599. na Rimskom kolegiju osnovana katedra, tj. Akademija ilirskog jezika. Nešto kasnije, dekretom pape Urbana VIII. (1623) učenje ilirskog / hrvatskog proširilo se i na druga europska sveučilišta (Bologna, Padova, Beč, Pariz, Valencija, Leuven, Salamanca, Köln; Krašić, 2009). Rad Akademije bio je moguć prvenstveno zato što se zbog Osmanskih nadiranja inteligencija sa prostora Hrvatske sklonila u Rim. Većina ih je bila učlanjena u Zavod sv. Jeronima, stoga je Zavod na neki način postao institucionalno središte reformnokatoličkog ilirizma (Blažević, 2008).

U Katoličkoj crkvi stoljećima je službeni jezik bio latinski, no u Hrvatskoj je dugo vremena uz latinski liturgijski jezik bio i staroslavenski. Međutim, jezik liturgijskih knjiga nije bio i jezik kojim je govorila većina stanovništva. Čak se i crkvenoslavenski²³² s vremenom dosta razlikovao od narodnih govora, a njega su u bogoslužju koristili popovi glagoljaši²³³. Naime, 1248. senjski biskup Filip dobio je dopuštenje pape Inocenta IV. da u svojoj biskupiji održava bogoslužje na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku, iz knjiga pisanih (uglatom) glagoljicom. U tome se pismu papa osvrće i na pismo koje im je s tim u vezi dao već sv. Jeronim²³⁴.

U protestantskim crkvama i u Anglikanskoj crkvi od njihova osnivanja u bogoslužju se upotrebljavao narodni jezik, a liturgijski jezik judaizma bio je hebrejski. Stoga se Katolička crkva s vremenom našla u nepovoljnijem položaju te je trebala osuvremeniti liturgijski jezik²³⁵. Zbog toga se u XX. stoljeću javlja tzv. liturgijski pokret. Opisujući stanje za vrijeme bogoslužja Kniewald (1923; 329, 330) piše »Liturgija je danas kod većine kršćana još najviše uspomena, a ne živ osjećaj. Kršćani danas često prisustvuju sv. misi, a da je ne prate i ne razumiju. Oni obavljaju svoju privatnu pobožnost, koja ne stoji često ni u kakvoj vezi s presvetom žrtvom. A često se i »pobožno dosađuju. (...) Kod liturgijskih bi čina trebali vjernici da se - čuvajući svoju individualnost – osjećaju kao udovi jednog a tijela, Crkve katoličke, kojoj je glava Isukrst. To se može postići samo tako, da vjernici razumiju i prate sve ono, što se zbiva kod žrtvenika i da svoju pobožnost upravljaju pravcem samog liturgijskog

²³² Liturgijski jezici, Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje.

²³³ Svećenici glagoljaši i njihova ostavština. Zadar, 2020. Prema istoimenom skupu (2017) čiji rad je rezultirao ovim zbornikom predloženo je da se umjesto termina »svećenici glagoljaši« koristi termin »popovi glagoljaši«, jer su oni sebe sami tako nazivali.

²³⁴ Satroslavenski institut.

²³⁵ liturgija (grč. *λειτουργία*: javna služba) (liturgija, Hrvatska enciklopedija).

čina. To vrijedi isto tako za sv. misu, kao i za sv. pričest i ostale sakramente i sakramentale. Iz svega bi ovoga mogao tkogod zaključiti, da je prema tomu potreban živi narodni jezik u liturgiji.« (Kniewald, 1923). Liturgijski pokret Kniewald (1923; 333) opisuje »Liturgijski pokret nije kakva nova organizacija, nego velika jedna ideja, koja prodire u sve šire mase katoličkih vjernika, a naročito u katoličke organizacije.«, a napredak koji je liturgijski pokret ostvario opisuje ovako »kod nas je Hrvata započeo liturgijski pokret time, da je u hrvatskom prijevodu izašao izvadak iz Rimskog Misala. Tako postaje Misal molitvenikom katoličkog izobraženog svijeta. A da se nove generacije katoličke omladine na lagani način priuče na Misal i da ga zavole, započelo se sa zajedničkim moljenjem sv. Mise. (...) Zajedničko moljenje sv. mise u narodnom jeziku, tako udešeno, da ne smeta svećenika na oltaru, nije time zabranjeno, pa ga mnogi uzgojitelji s uspjehom preporučuju mladeži. Samo treba paziti, da to ne bude prečesto - jer onda liturgijske formule postaju suhim slovom, i da ovo zajedničko moljenje ne bude samo sebi svrhom.« (Kniewald, 1923; 332).

Za razliku od statusa službenih liturgijskih jezika Katolička je crkva opuštenije pristupala jeziku na kojem se pružala pastoralna skrb. Tako je u XVIII. stoljeću svaka župa Katoličke crkve u Ugarskoj imala svećenike koji su govorili jezike etničkih zajednica koje su naseljavale njezin prostor. Oni su organizirali i tiskanje pastoralne literature (molitvenici, katekizmi, početnice²³⁶ i dr.) na njihovim jezicima. Prema Skenderoviću (2015) franjevački je samostan u Segedinu imao propovjednika za Dalmatince (od 1650-ih). Najčešće su u etnički diversificiranim područjima samostani ili župe imali po jednu osobu za svaku etničku zajednicu koja je obnašala objedinjene funkcije kapelana, propovjednika i katehete. Tako su na području budimskog samostana djelovale dvije osobe – jedna se brinula za njemačku, a druga za ilirsku etničku zajednicu. U dnevnom redu bogoslužja u nekoj crkvi čak su zasebno održavana bogoslužja za pripadnike različitih etničkih zajednica²³⁷. I na čelu franjevačke provincija sv. Ivana Kapistrana izmjenjivali su se redovnici hrvatskog, njemačkog i mađarskog podrijetla (Hoško, 1985).

Katolička crkva bila je poznata i po svom obrazovnom radu – posebice benediktinaca, dominikanaca, franjevaca, pavlina i isusovaca. Benediktinci su osnovali prvu školu u Rižicama, daleke 852 (Kujundžić, 1994), dominikanci su osnivali katedralne škole (preteče današnjih gimnazija), među kojima se isticala katedralna škola Augustina Kažotića, a 1396.

²³⁶ Početnice poput: Kratka azbukvica (1696), Kratka abekavica (1697), Abecevice slovinska (1748), Abekavica ilirička (1779) (Skenderović, 2015).

²³⁷ U Crkvi Rana sv. Franje u 8 sati se održavala propovijed na njemačkom, u 9 sati pjevana misa (latinski!), a u 10 sati propovijed na hrvatskom (Skenderović, 2015).

osnovali su i prvo visoko učilište u Hrvatskoj *studium solemne*, koji je sveučilišna prava i povlastice stekao 1495 (Radelj, 1994). Franjevci su svoj rad posvećivali praktičnom širokom narodnom prosvjećivanju, stoga su otvorili brojne gimnazije (u Lepoglavi 1503., Križevcima 1670., Senju 1725 te Požegi i Varaždinu 1777) (Kapitanović, 1994), no isusovci su bili najpoznatiji po svom obrazovnom radu, sve do ukinuća reda 1773 (Korade, 1994).

Obrazovanje djevojaka u tada poprilično po spolu diskriminirajućem obrazovnom sustavu preuzeli su neki ženski redovi – benediktinke, dominikanke, klarise, uršulinke i dr. (Palac, 1994). Temeljno poučavanje pismenosti i vjere provodilo se na narodnom jeziku, no nastavni jezik u srednjim (gimnazijama) i višim školama bio je latinski.

Crkveni obrazovni rad vidio se i u jednom drugačijem aspektu – nakon što je Italija 1918. okupirala Istru. Potalijančivanje tadašnjeg obrazovnog sustava značilo je ukidanje nastave na hrvatskom i slovenskom jeziku (1924). No nastava na materinskom jeziku ustvari nije do kraja nestala – njezino provođenje preuzeli su svećenici Katoličke crkve, kojima nije bilo zabranjeno provođenje vjerske pouke na materinskom jeziku. No ta se pouka provodila uz žestok nadzor školskih nadzornika, koji su imali pravo predložiti oduzimanje prava na poučavanje na materinskom jeziku vjeroučitelju za koja su smatrali (makar i samo na temelju insinuacija) da zloupotrebljava poučavanje djece na materinskom jeziku, odnosno da ih poučava protiv Italije (Dukovski, 1998). Lošu situaciju pobliže oslikava izvještaj pulskog mornaričkog kapelana Quincija koji je obišao razne župe od Vodnjana do Rovinjskoga Sela, te u svom izvještaju (civilnom komesaru u Puli Villafranchiju) navodi *»Hitno treba tražiti od biskupijske kurije u Poreču da dadu odredbe, koje će prisiliti župnike i kapelane da uklone u služenju mise i dijeljenju sakramenata upotrebu hrvatskog jezika, jer su to sasvim liturgijske funkcije, te da umjesto toga pripovjedaju također talijanski, jer na misu dolaze i talijanske obitelji i vojnici, a osim toga i zato, jer Slaveni, a naročito muškarci, dobro razumiju talijanski i govore ga.«* (Trogrlić, 2015; 77).

Talijanske su vlasti 1927. odlučile ukinuti i tu mogućnost, pa su zakonom definirale da se poučavanje vjeronauka provodi isključivo na talijanskom jeziku. Taj njihov čvrsti stav odrazio se i na sporazum koji su Sveta Stolica i Italija sklapale 1929. U nacrtu sporazuma nalazio se stavak kojim se obvezivalo Italiju da se vjeronauk poučava na materinskom jeziku, no u konačnici potpisani sporazum nije sadržavao taj stavak (Radetić, 1944; 42). Svećenike koji nisu poštivali odredbe o poučavanju na materinskom jeziku žestoko se kažnjavalo, a neki su protjerani u Jugoslaviju.

Suradnja sa svjetovnom vlasti za Katoličku je crkvu koja se koristila latinskim jezikom posve dobro funkcionirala do 1847., odnosno do odluke sabora Hrvatske i Slavonije o uvođenju hrvatskog jezika za službeni jezik Sabora. Iako car još nije u konačnici potvrdio tu odluku, poneki segmenti uprave (županije, kraljevski gradovi) tu su saborsku odluku već počeli primjenjivati. Tako je latinski jezik, kojega se do tada smatralo univerzalnim jezikom komunikacije privilegiranih staleža – crkvene, političke i kulturne elite, počeo uzmicati pred narodnim (materinskim) jezikom. S tim u vezi ban Jelačić biskupu Hauliku pisao je sljedeće pismo

»Preuzvišeni Presvetih Gospodine Biskupe!

Naša narodna poslovice veli: da je jezik materinski najjačji; jer dopire do sardca. I u istinu, ako koi stališ, to je svetjениčki, koi se neprestano s pukom bavi, koi njegovo sardee i njegovu dušu u svojoj vlasti i oblasti darži i njegovim duhom kretje, odkuda se svetjenici uzvišenim imenom duhovnikah i nazivaju. Duhovnik dakle, ako hoće da narodom i upravlja, kako valja, da ga na dobro nagovori i od zla odvrati, mora imati ključ za njegova sardca, a taj uzvišeni tajni ključ jest jezik materinski. I svikolici narodi, koi se izobraženostju i prosvetjenjem proslaviše, koi do telesne i duševne snage dospeše, nastojaše to svojim milim materinjim jezikom kao najsilniom najshodniom po lugom, kao najprečjim putem.

159

Buduć pako da je dosada naučni jezik kao u svih znanostih tako ponase i u bogoslovnih jezik latinski bio i time se umetno znanje našeg narodnog jezika prečilo, a po odbijanju materinskoga jezika u naucih i znanostih, odbijala se je i iskrena i prava ljubav od naroda i domovine.

Čim bi dakle mi uspešno napredovati mogli u svakome dobru, u ljubavi prama narodu i domovini u izobražavanju potrebitih koristnih i krasnih znanostih a osobito u izobražavanju našega silrdca i duše, potrebita mi se vidi, da se materinski naš jezik i u bogoslovne nauke uvode: zato Vašu Preuzvišenost time umoljavam i osobito Vam na sardce metjem, da obćenitoj i pravednoj želji naroda i mojoj zadovoljite i naredbu učiniti izvolite, da se početkom dojdućega školskoga godišta 1848/9 svikolici nauci bogoslovni narodnim našim jezikom nauča ti počnu.

U ostalom primite iskren pozdrav moj i podpuno štovanje.

No Haulik je u odgovoru branio latinski i nije bio za uporabu narodnog jezika. Iznio je kako se zbog latinskog jezika crkva naziva latinskom te kako latinski jezik ujedinjuje crkvu. Nakon pisma biskupu Hauliku Jelačić je poslao sljedeće pismo svim katoličkim biskupima:

»Svim Biskupom rimo-katoličkog vero-izpovedanja. Iz sednice u odseku prosvete dne 2a Rujna daržane.

Dočim je sabor trojedne kraljevine narodnomu jeziku ono dostojanstvo podeli o, koje njemu punim pravom pripada, da se naime svi javni pos li u Domovini našoj isključivo u narodnomu jeziku obavljaju; i dočim su vruću ovu, i pravednu naroda želju pre Jurisdikcie trojedne kraljevine pretekle, želim, i od revnog domoljublja vašeg očekivam, da će se istoj naroda želji i od Vas, i od strane Vami podčinjen og sveštjenstva, na koliko to do sada učinjeno nije, čim prie podpuno zadovoljiti; zato krepostju banskoga lista ovoga nalažem Vami, da shodne naredbe odmah učinite, da se sve Matice i svi Zapisnici po Župah Biskupie mudrom ravniteljstvu Vašem podčinjene, isto tako i carkovni računi i nutarnje Biskupi e upravljanje čim prie, i to izključivo u narodnom našem jeziku voditi i obavljati počnu.«²³⁹

No u Katoličkoj je crkvi trebalo proći još oko 120 godina da se promijeni liturgijski jezik. Tek se na II. vatikanskom koncilu (1962 – 1965) zaključilo da se latinski jezik (koji ostaje službeni jezik katoličke crkve op. a.) treba u svim liturgijskim tekstovima zamijeniti živim narodnim jezicima. U dokumentima II. vatikanskog koncila u točki 2, pod Liturgijski jezik to je objašnjeno ovako: *»Ipak, kako u misi tako i u dijeljenju sakramenata i u drugim dijelovima liturgije, bit će nerijetko vrlo korisno za puk upotrijebiti narodni jezik; stoga neka mu se u liturgiji dade više mjesta, ponajprije u čitanjima, upozorenjima, u nekim molitvama i pjesmama*« (1993; 27). Nakon II. vatikanskog koncila, popovi glagoljaši prestali su s radom, te više (osim u svečanim prigradama²⁴⁰) nije bilo bogoslužja na crkvenoslavenskom. Kako je pitanje jezika konačno riješeno njime se na bavi Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji (Kuharić, 1974).

²³⁸ Originalno se pismo čuva u Hrvatskom državnom arhivu pod - Bansko vijeće, Prosvjetni odsjek, 1848., kutija XII., svezak 4, br. 6, a u punom prijepisu donosi ga Markus (1994).

²³⁹ Originalno se pismo čuva u Hrvatskom državnom arhivu pod - Bansko vijeće, Prosvjetni odsjek, 1848., kutija XII., svezak 4, br. 21; objavile su ga i Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske 1848/98, XIV/9., a u punom prijepisu donosi ga i Markus (1994).

²⁴⁰ U svečanim prigradama svetu misu slavi se na hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku iz misala koji je 1980. (*Čin misi s izbranimi misami*) priredio Josip Leonard Tandarić (Tandarić, Josip Leonard, Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

Premda se danas komunikacija s vjernicima obavlja na narodnom jeziku (u Hrvatskoj hrvatskim jezikom), službeni jezik Katoličke crkve i dalje je latinski, a on se koristi i za službene dokumente, kanonsko pravo i liturgiju rimskog obreda. Katoličkoj je crkvi teško odmaknuti se od latinskog jezika kojega je tako dugo koristila, a ta povezanost vidljiva je u knjizi »*Pretiosus Thesaurus*«. *Latinski jezik u Crkvi* danas koja je 2010. objavljena u Hrvatskoj. Teško je vjerovati autoru (Gomez) koji piše da Crkva može na latinskome nepristrano, univerzalno i ekumenski govoriti cijelome svijetu, kad latinski danas većina ljudi ne razumje. Danas ga se smatra mrtvim, zastarjelim jezikom kojega još osim crkve, u manjem omjeru, koristi jedino znanost (u taksonomiji i sintagmama).

3.7. Vojni sustav

Zapovjedni (komandni) jezik u vojsci prati političke i državotvorne promjene na istraživanom prostoru. Tako je još u Ilirskim pokrajinama (1809–1813) u većem dijelu današnje Hrvatske (peripanonska i primorska Hrvatska) zapovjedni jezik jedno vrijeme bio francuski jezik.

161

Cuvaj (1908; 406) prenosi članak iz ljubljanskoga²⁴¹ lista *Télégraphe Officiel* u kojem stoji »*Pošto je francuski jezik postao jezikom gouvernementa i vojske, izdane su naredbe, da se stanovništvu Ilirije dade prilika naučiti taj jezik. U tu su svrhu osnovane na svim ilirskim višim učevnim zavodima stolice za francuski jezik, pak su svi učenici tih zavoda, ukoliko žele zadržati svoje stipendije, dužni naučiti taj jezik*«. Stoga je, kako bi se vojnici, činovnici i učitelji što brže poučili francuskom jeziku 1810. u Karlovcu osnovana posebna škola u kojoj je djelovalo povjerenstvo za francuski jezik. U tom je trenutku svaka od 6 hrvatskih regimenti bila dužna u nju slati po 6 vojničkih pitomaca koji su u toj školi učili francuski, talijanski i latinski jezik. Brzo se odustalo od poučavanja talijanskog i latinskog jezika (već 1811) (Smičiklas, 1879), a poučavanje francuskog jezika provodilo se vrlo površno. Prema svjedočanstvu Pavla Kussana (1852), jednog od polaznika škole, seoski su učitelji subotom popodne odlazili u Petrinju, Glinu i Kostajnicu kako bi ih se tamo poučilo nekoliko lekcija francuskog jezika, koje bi oni potom idući tjedan učili učenike. Tako je pouka tekla cijele školske godine. Otprilike u to vrijeme izdana je prve službena knjiga koja je sadržavala hrvatsko vojno nazivlje – *Regulament! Zaderxavajuchi. Mushtranja i Manovre. Pishakah od*

²⁴¹ U Ljubljani je bilo sjedište Vlade Ilirskih pokrajina (*Le gouvernement general des provinces d'Illyrie*).

pervoga Kolovoza 1791. To je ustvari bio prijevod vojnog pravilnika kojim su francuske vojne naredbe i propisi prevedeni na hrvatski jezik

U ostalom dijelu današnje Hrvatske – u Hrvatskoj i Slavoniji zapovjedni jezik bio je njemački, jer su one bile Kraljevine pod Habsburškom upravom. Zapovjedni jezik se promijenio tek 1867. kada je promijenjeno državno uređenje, odnosno kada je uspostavljena dualistička Austro-Ugarska. Razgraničenje državnih poslova podrazumijevalo je definiranje i vojnog pitanja. Tako se od 1867. i 1868²⁴². vojska Austro-Ugarske sastojala od zajedničke carske i kraljevske vojske i ratne mornarice te carsko-kraljevskog domobranstva kojima je zapovjedni jezik bio njemački jezik, te kraljevsko-ugarskog domobranstva kojemu je zapovjedni jezik bio mađarski jezik i kraljevsko ugarsko-hrvatskog domobranstva s hrvatskim komandnim jezikom (VE, 1970; 333). No kako se Austro-Ugarska sastojala od brojnih naroda koji nisu nužno razumjeli njemački ili mađarski, postojali su vojni priručnici na svim tim drugim jezicima koji bi omogućili časnicima da komuniciraju sa svojim podređenima²⁴³.

U drugoj polovici XIX. stoljeća objavljeni su brojni vojni priručnici, među prvima je bio Obći gradnjaski zakonik (1853), a ostale su na hrvatski preveli Stjepan Šašić²⁴⁴ i Bogoslav Šulek²⁴⁵. Stoga se njih dvojicu može smatrati začetnicima razvoja hrvatskoga vojnoga nazivlja. Hrvatski je jezik u vojsci dobio na važnosti od osnivanja kraljevsko ugarsko-hrvatskog domobranstva kojemu je hrvatski bio komandni jezik.

Deák (1991) navodi kako se radi o oko 80 (njemačkih ili mađarskih) riječi koje su se u zapovjednom jeziku najčešće javljale. Ostalo se uglavnom komuniciralo na narodnom jeziku. Dakle, u oružanim snagama dominirao je njemački komandni jezik, premda podatci (VE, 1970; 335) pokazuju kako su od 100 vojnika 1900. samo njih 25 bili Nijemci, preostalih 75-orica vojnika bili su Mađari (23), Česi (13), Hrvati i Srbi (9), Poljaci (8), Ukrajinaca (8), Rumunja (7), Slovaka (4), Slovenca (2) i Talijan (1). Višenarodna država u kojoj su Nijemci i Mađari tlačili veliku većinu ostalih naroda odrazila se u konačnici nepovoljno na koheziju i borbenost njezine vojske.

²⁴² Zakon od 5. prosinca 1868. bio je *Zakon vojeni*, odnosno Zakon o vojnoj dužnosti za sve zemlje koje su bile zastupljene u Carevinskom vijeću, a koji je objavljen u Listu državnih zakona iz 1868.

²⁴³ Vidi npr. Seidels Militär Sprachenbücher (1902).

²⁴⁴ Stjepan Šašić bio je časnik varaždinsko-đurđevačke brigade, koji je pod pseudonimom S.S. Kirinski objavio priručnike: Izvadak iz Službovnika c. kr. pješništva (1868), Pouka o ustrojstvu čistitbi, pregledbi, čuvanju i postupanju puške: po Waenzlovom sustavu prepravljene i o njezinu streljivu (1868), Obučevnik ces. kralj. Pješništva (1871), Nova ratna služba c. kr. vojske za podčastnike i mornarske učione (1871) i Izvadak iz Službovnika ces. kr. vojske namijenjen službenicima nižim od vodnika (1874).

²⁴⁵ Šulek je na koncu s mađarskoga preveo 29 knjižica i publikacija koje su izlazile tijekom četiri godine (1870 – 1874) u sklopu Naredbenika za kraljevsko hrvatsko-ugarsko domobranstvo.

Vojna krajina je ukinuta i razvojačena 1873. Ipak, cijelo to vrijeme bila je sastavni dio carske vojske pod izravnim nadzorom cara sve do 1881. kada je priključena Trojednoj Kraljevini. Njezino konačno pripojenje označilo je ujedno i završetak izmjena i dopuna zakona o vojnom uređenju dualističke Monarhije (1868–69., 1881–83. i 1889).

Stupanjem Hrvatske u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca te kasnije u Kraljevinu Jugoslaviju, hrvatski jezik nestaje iz vojnog sustava, a zamjenjuje ga srpski kao zapovjedni jezik. Hrvatski postaje ponovno zapovjedni jezik u razdoblju NDH²⁴⁶ (1941 – 1945), kada se u uporabu vraća i staro Šulekovo nazivlje. Stvaranjem Federativne Narodne Republike Jugoslavije, vojno nazivlje se ponovno mijenja. Neposredno nakon II. svjetskog rata kada partizani uvode srpsko vojno nazivlje uz elemente rusko-boljševičkih i francuskih internacionalizama. Službeni jezik bio je srpsko-hrvatski, premda je bilo pokušaja uvođenja vojnog nazivlja u okvirima različitih republika, osobito nakon liberalnijeg ustava iz 1974. Nacionalne vojne termine u postrojbe »općenarodne obrane« pokušao je uvesti slovenski general Jaka Akšić 1970-ih. (Horvatić, 1995).

Tek stjecanjem neovisnosti ponovno se javlja mogućnost za povratkom hrvatskog jezika kao zapovjednog jezika te se na Glavnom stožeru Hrvatske vojske (16. prosinca 1991) razgovaralo o sustavnom uvođenju hrvatskoga vojnoga nazivlja. S vremenom je osnovan Savjet za uvođenje hrvatskoga vojnog nazivlja u Hrvatsku vojsku. Ulaskom Hrvatske u NATO (2009), a poslije i u Europsku uniju (2013) javila se potreba i za uvođenjem drugih stranih jezika u vojnu terminologiju. To je propisao Pravilnik o stranim jezicima u oružanim snagama Republike Hrvatske (NN 9/14) kojim je priznata potreba za drugim stranim jezicima (po važnosti poredani), a to su: engleski, francuski i njemački te talijanski, ruski i arapski.

3.8. Rezultati

Simbioza jezika i identiteta postoji vjerojatno od samih početaka ljudskoga društva. No, svijest o njihovoj povezanosti u Europi je postala raširenija tek od sredine XIX. stoljeća kada se na tom području javljaju nacionalna buđenja i narodni preporodi. Neki narodi okupili su se odmah oko zajedničkog jezika, a kod drugih je formiranje nacije krenulo zahvaljujući

²⁴⁶ Za NDH djelovao je Hrvatski državni ured za jezik, koji se brinuo da se hrvatski standardni jezik očisti od internacionalizama, osobito srbizama.

zajedničkim kulturnim elementima poput zajedničke vjeroispovijesti ili povijesti. Kod potonjih se prvo javila svijest o naciji, a potom je usporedno s njezinim razvojem započeo i razvoj jezika – njegova kodifikacija i daljnji razvoj (Jordan, 2018). Kojim god da se putem formiranje nacije odvijalo, pri definiranju prostornog identiteta nekog naroda ili nacije, ključnu ulogu od sredine XIX. stoljeća zauzimali su nacionalni tiskani jezici (Anderson, 1990). Narodni preporod je omogućio da se u javnom prostoru osvijesti važnost materinskog jezika. Od tada materinski je jezik neraskidivo vezan za prostorni identitet, neovisno o tome je li materinski jezik u tom trenutku i uporabni jezik (u obrazovanju, administraciji i dr.).

Sukladno spoznajama dobivenima ovim dijelom istraživanja, zaključuje se da je prostorni identitet uvelike vezan za jezični identitet. Prvenstveno stoga što je tijekom XIX. stoljeća svaka tradicionalna regija ili povijesna pokrajina imala je svoj paralelni sustav funkcioniranja. Iako je Hrvatska u većini XIX. stoljeća bila dio Habsburške Monarhije, ona je ustvari bila rascjepkana na Kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, zatim na Dalmaciju, i naposljetku na Istru. Hrvatska i Slavonija dodatno su bile podijeljene na civilnu Bansku Hrvatsku (koja se sastojala od četiri županije: Zagrebačke, Varaždinske, Križevačke i Severinske) i Slavoniju (sastojala se od tri županije: Virovitičke, Požeške i Srijemske) te Vojnu krajinu (koja se od 1734. sastojala od 11 regimenti, odnosno pukovnija: 1. Ličke, 2. Otočke, 3. Ogulinske, 4. Slunjske, 5. I. banske (Glina); 6. II. banske (Petrinja); 7. Križevačke, 8. Đurđevačke, 9. Gradiške, 10. Brodske i 11. Petrovaradinske). Do razvojačenja Vojne krajine došlo je 1873., no sjedinjena je s civilnom Hrvatskom i Slavonijom tek 1881. S druge strane Dalmacija je od 1815. bila Krunovina, te je bila pod austrijskom upravom, baš kao i Istra koja je od 1816. do 1920. bila dio Kraljevine Ilirije, a poslije Markgrofija. Za razliku od Hrvatske i Slavonije koje su svoje predstavničko tijelo – Sabor imale od 1273. Austrija je to isto pravo Dalmaciji i Istri omogućila tek 1861. Međimurje i Baranja tada uopće nisu bile u sklopu Hrvatske, nego u sklopu Ugarske, a Hrvatskoj su vraćene tek tijekom XX. stoljeća. Ovakva politička rascjepkanost uvjetovala je heterogenost u pogledu uporabe jezika i prostornog identiteta, a ta se rascjepkanost očitovala na svim područjima (funkcijama) društva. Situacija se ponešto pojednostavila nakon što je početkom XX. stoljeća Dalmacija konačno priključena Hrvatskoj i Slavoniji, no Istra je još uvijek bila van teritorijalnih granica današnje Hrvatske sve do završetka II. svjetskog rata. Naravno, svaka se strana uprava (talijanska, austrijska, mađarska) povodila za svojim idejama, a svima je zajedničko bilo jedno – nametnuti svoj jezik, jer se njihovim nametanjem do sredine XIX. stoljeća uglavnom lako mogao mijenjati regionalni identitet stanovništva. No ta se situacija mijenja javljanjem nacionalnih preporoda, koji u

javnosti osvješćuju potrebu identificiranja vlastita narodnoga jezika (koji u to vrijeme nije imao niti jedinstveno ime, pa su se koristili nazivi – ilirski, slavenski, narodni, hrvatski), njegove standardizacije te prerastanje jezika u identifikacijsku odrednicu koja prerasta regionalni identitet i postaje nacionalna karakteristika. U toj drugoj polovici XIX. stoljeća hrvatski jezik prestaje biti jezik neobrazovane većine i postaje jezik dijela jezične elite, političara i drugih hrvatskih značajnika.

Istraživanje je pokazalo kako je najtežu borbu za uporabu materinskog jezika prošao obrazovni sustav. To je posve logično jer su sva promišljanja vezana za germanizaciju, mađarizaciju i talijanizaciju društva počivala na odgajanju mladih ljudi u duhu tih stranih kultura i njihovih prostornih identiteta. Da je takva politika ustvari bila uspješna vidi se po kazališnoj publici koja je sredinom XIX. stoljeća, zahvaljujući svojoj višejezičnosti, radije pratila kazališne izvedbe na njemačkom nego na narodnom (hrvatskom) jeziku. U obzir se svakako treba uzeti i činjenica da je u to vrijeme kazališnih djela na hrvatskom jeziku bilo relativno malo, te da se strane kazališne komade uglavnom loše prevodilo na hrvatski jezik, a od pomoći svakako nisu bili ni glumci većinom njemačkih družina koji su izvodili uloge koje nisu razumjeli (nisu znali hrvatski). Ponekad su pokušaji nametanja stranog jezika bili posebno nasrtljivi. To se vidi iz novinskih članaka koji su izvještavali kako su u Istri i Dalmaciji djeca pohađala školu na nastavnom jeziku kojega nisu razumjela, stoga je broj analfabeta bio poprilično visok. Novinski članci svjedoče kako se u tom razdoblju ljubav prema talijanskom jeziku utjerivala i batinama. S druge strane u Hrvatskoj i Slavoniji se stipendijama nagrađivalo učenje mađarskog jezika u školama. Ambiciozniji učenici odabirali su učenje stranog (mađarskog ili njemačkog) jezika, jer su smatrali da će im on biti potreban pri zaposlenju u javnoj i državnoj službi. To je tijekom većine XIX. stoljeća zapravo bilo točno. Učenje stranog jezika, koji je u tom trenutku bio u službenoj uporabi često je bio preduvjet za zaposlenje u obrazovnom sustavu, administraciji, vojski, a morali su ga poznavati i političari (zastupnici Saborâ).

Analiza uporabe jezika u različitim funkcijama društva pokazala je razvojnu komponentu promjena uporabe jezika koja je uvjetovala diferencijaciju i dinamiku uporabe jezika (uvođenje novih jezika, njihovo povlačenje, brojnost jezika, njihove granice, kakva im je bila važnost i sl.), pokazala u kojoj su mjeri jezici utjecali na definiranje prostornog identiteta stanovništva te kako su ga i u kojoj mjeri mijenjali. Razvojna komponenta jezične dinamike pokazala je da su postojale jasne faze jezičnog »odnarođenja« i »ponarođenja«.

»Odnarođenje« je u svim trima tradicijskim regijama trajalo različito, no uglavnom je završilo

jačanjem narodnog pokreta tijekom 1830-ih i 1840-ih. To je trenutak kada je relativno mala politička, jezična i gospodarska elita hrvatskog podrijetla osvjestila da se ne treba sramiti svog narodnog jezika, te kada je većina neobrazovanog stanovništva shvatila da uporabni jezik nije njihov materinski jezik (kako su ga do tada nekad izjavljivali u popisima stanovništva). Faza »ponarođenja« također je u svim trima tradicionalnim regijama trajala različito, no može se smatrati da je do I. svjetskog rata u svima završila.

Historijskogeografska istraživanja jezika nikako ne bi bila potpuna bez analize popisne statistike. No ona je za većinu istraživanog razdoblja poprilično kompleksna, posebice iz dva razloga. Prvi je taj što područje današnje Hrvatske dobar dio istraživanog razdoblja nije bilo cjelovit kao danas, stoga su se popisi za sve krunovine (Hrvatska i Slavonija, Dalmacija) te istarsku markgrofiju provodili zasebno, što otežava pristup informacijama, a i informacije su na različitim jezicima. Popisi su se provodili u različitim vremenskim razdobljima za pojedine tradicionalne regije, pa ih pri uspoređivanju treba promatrati na taj način. Druga poteškoća proizlazi iz različitih metodoloških pravila pri popisivanju stanovništva. Naime kategorija materinskog jezika kakvu danas poznajemo u popisima na kraju XIX. i početku XX. stoljeća (austrijski popisi 1880 – 1910. i talijanski popis iz 1921; u popisima iz 1857., 1869., 1931. i 1936. nije bilo jezičnog izjašnjavanja) definirala se kao uporabni odnosno »općevan«, govoran ili razgovorni jezik (Umgangssprache). Ti popisi nisu imali kategoriju etničkog sastava stanovništva, nego se etnička komponenta računala na temelju podataka o jeziku i vjeroispovijesti. Tako je npr. u popisima 1900. i 1910. broj Srba odgovarao broju pripadnika grkoistočne vjeroispovijesti (premda nisu samo Srbi bili pripadnici grkoistočne vjeroispovijesti). Tada nije bilo zasebnih kategorija hrvatski jezik, srpski jezik, nego su govornici tih dvaju jezika popisivani zajedno unutar iste kategorije hrvatski ili srpski jezik. Stoga se broj Hrvata mogao izračunati i oduzimanjem broja pripadnika grkoistočne vjeroispovijesti od ukupnog broja stanovnika navedenog u zajedničkoj kategoriji hrvatski ili srpski jezik.

Takva popisna metodologija ustvari je bila dobra podloga za manipuliranje popisnim podatcima, ne samo u dnevno-političke svrhe (kako bi se npr. dokazalo da u Istri žive uglavnom Talijani), nego u drugim aspektima života – poput obrazovnog sustava. Na temelju etničkog sastava stanovništva središnja je vlast dopuštala otvaranje škola s nastavnim jezicima koji su materinski jezici stanovništva koje prevladava na tom području. Takav pristup jeziku prvotno je osmišljen kako bi se u povoljniji položaj stavili Nijemci u Austriji, no išla je u prilog i Talijanima u Dalmaciji i Istri. Kako je talijanski jezik u Dalmaciji i Istri osobito

sredinom XIX. st. upotrebljavan u administrativnom i kulturnom aspektu svakodnevnog života mnogi Hrvati, Srbi i Slovenci su ga znali. Iz tog su razloga u popisima izjašnjavali da im je talijanski bio razgovorni jezik, premda im je stvarni svakodnevni jezik bio hrvatski. Dio hrvatskog stanovništva, posebice u Istri, izjašnjavao se Talijanima iz prisile, dio radi ostvarivanja beneficija u vrtićima i školama, a dio zato što se sramio svog stvarnog podrijetla pa su se htjeli prikazati nekim tko u stvari nisu bili – Talijani. Svi ovi brojni načini, uz naknadnu popisnu manipulaciju omogućili su u Istri otvaranje znatno većeg broja škola s talijanskim nastavnim jezikom, nego ih je u stvarnosti bilo potrebno. Slična se situacija događala i u Dalmaciji, no pritisak je tamo ipak bilo nešto blaži, osim u tradicionalno talijanskim sredinama poput Zadra i Splita. Kasniji popisi koji su donosili kategoriju »materinski jezik« pokazali su ustvari pravo stanje stvari i na neki način dokazali ranije popisne manipulacije.

No utjecaj na uporabu hrvatskog kao službenog jezika najviše su imale političke odluke. U trenutku kada su pokrajinski sabori usvojili takvu odluku (Hrvatska i Slavonija 1848; Dalmacija 1883), tada se ona prenosi i u administraciju i ostale društvene, kulturne i obrazovne funkcije društva. Tada se one na primjer primjenjuju u muzejima, kazalištima, vojsci i sl. Od svih analiziranih funkcija društva borba za službeni narodni jezik nije se provodila samo u crkvenom i vojnom sustavu, jer su oni po svojoj definiciji hijerarhijski strogo posloženi. Vojni je sustav isključivo ovisio o političkim odlukama, stoga su se zapovjedni jezici mijenjali kako su se mijenjala državna uređenja na istraživanom prostoru. U vojsci kao i u crkvi nije bilo mjesta za jezično i prostorno identitetsko prožimanje. Crkveni (službeni i liturgijski) jezici ovisili su o načinu funkcioniranja dotične vjerske zajednice. Katolička je crkva narodni jezik u svojoj liturgiji prihvatila tek 1973 (službeni joj je jezik i dalje latinski), a judaizam i dalje koristi hebrejski jezik kao liturgijski jezik.

Cilj istraživanja bio je utvrditi promjene u uporabi jezika (prostorni raspored i uzročno-posljedične odnose), te način na koji je uporaba hrvatskog, talijanskog, njemačkog i mađarskog jezika u različitim funkcijama društva materijalizirala u njihovom prostornom identitetu. Utvrđeno je da je neprirodna prostorna rasprostranjenost jezika uvjetovana iz središta moći – Beča, Budimpešte i Rima, ta da su važnu ulogu u »ponarođenju« stanovništva imale regionalne pokrajinske vlasti i regionalne jezične i političke elite. Istraživanje je otkrilo postojanje subordiniranog bilingvizma koje je karakteristično za sve ti tradicijske regije. Subordinirani bilingvizam upućuje na postojanje zavisnog odnosa među jezicima, odnosno ukazuje na postojanje dominantnog jezičnog sustava (materinski jezik), koji uz sebe ima i

drugi, podređeni (nametnuti) jezični sustav. Dominantan jezični sustav u većine stanovništva bio je jezik kojim se govorilo u obitelji (hrvatski jezik), a podređeni jezik bio je onaj koji je nametnut obrazovnim sustavom (nastavni jezik nakon početnog obrazovanja na narodnom nastavnom jeziku). Mali je broj djece koja su zbog svog povlaštenog položaja u društvu mogla do šeste godine podjednako dobro usvojiti dva jezika (složeni / kompaktni bilingvizam), stoga se o njemu ne može govoriti. Vjerojatno je nešto veći udio koordiniranih bilingvala koji su prije puberteta unutar ili izvan obitelji učili dva jezika. Oni imaju dva skupa leksičkih koncepata (potpuno odvojeno promatraju svaki jezik) i uglavnom pripadaju malobrojnom povlaštenom sloju društva.

Dakle, istraživanje je pokazalo da su prva i druga hipoteza, koje su vezane za ovo područje istraživanja, točne. Dakle može se ustvrditi da je – jezičnoidentitetska prostorna, kulturna i administrativna diversificiranost Hrvatske tijekom prošlosti proizašla iz različitosti tada aktualnih političkih i kulturnih obilježja, te da je zbog svoje identitetske komponente hrvatski jezik bio važna poveznica među hrvatskim tradicijskim pokrajinama tijekom prošlosti.

3.9. Literatura

IZVORI

(DAP) Državni arhiv u Pazinu, 1 – Oblasni narodnooslobodilački odbor za Istru, Prosvjetni odjel, Izvješće s okružne konferencije okruga Pazin od 1. lipnja 1944.

(DAP) Državni arhiv u Pazinu, 2 – Oblasni narodni odbor za Istru, k. 9. Izvještaj Prosvjetnog odjela u Pazinu 5. kolovoza 1945.

(DAP) Državni arhiv u Pazinu, 3 – Oblasni narodni odbor za Istru, k. 3. Referat D. Diminića na Oblasnoj narodnoj skupštini 9. XII. 1945.

(DZS) How we counted ourselves for the last 150 years (<https://dzs.gov.hr/news/how-we-counted-ourselves-for-the-last-150-years/2312>)

(ZHS) Zaključci Hrvatskog sabora (1974), sv. IX. priredili Filipović, I., Hrg, M., Križman, M., Šojat, V., Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Zagreb., str 88 (točka 34)

(ZHS) Zaključci Hrvatskog sabora (1976), sv. XI, priredili Križman, M., Šojat, V., Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Zagreb., str. 59-60.

(ZHS) Zaključci Hrvatskog sabora (1980), sv. XII, priredili Barbarić, J. i drugi. Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Zagreb., str. 222.

Basariček, S., Ivkanec, T., Modec, Lj., (ur.) 1895: Pedagogijska enciklopedija, Zagreb

Crkvenčić, I., Gelo, J., Klemenčić, M., (ur.) Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880 – 1991. po naseljima. Knjige 1-5, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998.

Cuvaj, A., 1908: Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, 2. Zagreb

Czörnig, K. von, 1857: Ethnographie der österreichischen Monarchie. 1 (<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10000114?page=4,5>)

Deák, I., 1991: Der k(u) k. Offizier 1848-1918, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., Opšta državna statistika, Kraljevina Jugoslavija. Beograd, 1938.

Drugi vatikanski koncil 1993: Dokumenti. Zagreb.

DZS, Popisi stanovništva 2001. konačni rezultati

(<https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/Hdefault.html>)

DZS, Popisi stanovništva 2011. konačni rezultati (<https://dzs.gov.hr/istaknute-teme-162/popisi-stanovnistva-2/popis-stanovnistva-2011/196>)

DZS, Popisi stanovništva 2021. konačni rezultati (<https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>)

Franić, I., 1935–1939: Naređenja upravnika muzeja. Rukopis, Zagreb: Etnografski muzej. (rukopis)

Gianesini, R., I proclami veneziani ..., Biblioteca Civica V. Joppi di Udine, Ms. Manin 16, str. 42-44.

Glasnik dalmatinski 1866, 97. str. 3.

Glavni godišnji izvještaj o pučkom školstvu u Dalmaciji za godinu 1910. Zadar, 1911.

Govor Ivana Kukuljevića Sakcinskog u Saboru 2. svibnja 1843. (<https://www.sabor.hr/hr/o-saboru/povijest-saborovanja/znameniti-govori/govor-ivana-kukuljevica-sakcinskog-u-saboru-2>) i (<http://ihj.hr/iz-povijesti/ivan-kukuljevic-sakcinski-govor-odrzan-u-hrvatskom-saboru-2-svibnja-1843/33/>)

Hećimović, B., (ur.) 1990: Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980, Zagreb, knjiga 1. Repertoari kazališta, kazališnih družina i grupa, partizanskih kazališta, festivala, smotri i susreta.

Hrvatska enciklopedija (internetski portal)

Londonski ugovor (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/londonski-ugovor>)

Babukić, Vjekoslav (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/babukic-vjekoslav>)

Dalmatinski sabor (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/dalmatinski-sabor>)
narječje (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/narjecje>)

Rapallski ugovor (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/rapallski-ugovor>)

Trojedna kraljevina (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/trojedna-kraljevina>)

Hrvatski državni arhiv, Bansko vijeće, Prosvjetni odsjek, 1848., kutija XII., svezak 4, br. 6.

Hrvatski državni arhiv, Bansko vijeće, Prosvjetni odsjek, 1848., kutija XII., svezak 4, br. 21

Hrvatski list, 28. srpanj 1915.

Hrvatski sabor – povijest (<https://www.sabor.hr/hr/o-saboru/povijest>).

Hrvatski učitelj, 1881, 11.

Hrvatsko-ugarska nagodba ([Odjel za povijest](#)) ili (https://hr.wikisource.org/wiki/Hrvatsko-ugarska_nagodba)

Il Dalmata, 1868. br. 8, str. 19.

Il Nazionale, 1867, 41, 158.

Il Nazionale, prilog, 1866, br. 94, 2.

Il Secolo – La Sera, 1. I. 1931.

Istarska enciklopedija (internetsko izdanje)

Dobрила, Juraj (<https://istra.lzmk.hr/clanak/dobрила-juraj>)

Ilirske pokrajine (<https://istra.lzmk.hr/clanak/ilirske-pokrajine>)

istromletački (istrovenetski) (<https://istra.lzmk.hr/clanak/istromletacki-istrovenetski->)

Istarska riječ, 8. srpanj 1924.

Izvještaj Dalmatinskog sabora, XIX, 1884, 61.

Izvještaj Dalmatinskog sabora, XXII, 1887, 7.

Izvještaj Dalmatinskog sabora, 1891, 532-534.

K. k. Statistische Zentralkommission, Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Band IV: Die Umgangssprache in den im Reichsrath vertretenen Königreichen und Ländern, Wien 1913. str. 278

Kniewald, D., 1923: Liturgijski pokret. Bogoslovska smotra, 11, 3, 329-334.

Konačni rezultati popisa stanovništva zaključno s 31. siječnjem 1921., Opšta državna statistika, Kraljevina Jugoslavija. Beograd,

Korenčić, M., 1979: Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857 – 2001. Državni zavod za statistiku RH (<https://data.gov.hr/ckan/hr/dataset/naselja-i-stanovni-tvo-republike-hrvatske-1857-2001>)

Központi Statisztikai Hivatal (<https://www.ksh.hu/>)

Kussan, P., 1852: Kurzgefasste Geschichte des Oguliner dritten National–Grenz–Infanterie–Regiments. Wien str. 32

Listopadska diploma, tekst (https://povijest.hr/drustvo/politika/listopadska-diploma-i-veljacki-patent/#google_vignette)

Markus, T., 1994: Nekoliko dokumenata o pitanju službenog jezika u Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj 1848-1849. godine. Croatica Christiana periodica, 18, 34, 141-154.

Mažuranić, A., 1852: Program zagrebačke gimnazije. Zagreb.

Mihovilović, I., 1956: Talijanska kolonizacija Julijske Krajine. Anali Jadranskog instituta. I., Zagreb.

Ministarska naredba od 2. rujna 1848., br. 5692. Beč

Narodna zaštita, 1917.

Nastava u NOB-u, elaborat izložbe. Hrvatski školski muzej

Nastavna osnova za obće pučke, seoske i gradske produžne pučke škole. 1943, Zagreb

Nastavni plan i program za I., II., III., i IV. razred osnovnih škola Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. 1926. Beograd

Nastavni plan i program za osnovne škole u Narodnoj Republici Hrvatskoj. 1946. Zagreb

Nastavni plan i program za osnovne škole u Republici Hrvatskoj (izmjene i dopune) 1991. Zagreb

Nastavni plan i program za osnovne škole. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske. Hrvatski školski muzej; HŠM A4573

Naša osnovna škola: odgojno-obrazovna struktura. 1972. Zagreb

Naša sloga, 1877., 10 i 1880., 12.

Naučne osnove za više i niže obće pučke škole u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. 1890. Službeni glasnik 1890.

Neue Folge Oesterreichische Statistik 1 (1914), 8 (1914)

Novine dalmatinsko-hervatsko-slavonske 1848/98, XIV/9.

Njemački jezik u pučkim odnosno građanskim školah. Primorac, 26. 4. 1878.

Oesterreichische Statistik III (1884) XXXII (1892), XXXV (1893), LXII (1902), LXIII (1903),

Opći školski red za njemačke normalne, glavne i trivijalne škole u svim c. k. nasljednim zemljama Hrvatski školski muzej (*Allgemeine. Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen Kaiserl*) 1774. Hrvatski školski muzej; signatura HŠM 41886

Opći zakon o školstvu 1958.

Osnova temeljnih pravilah javnoga obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju. 1849. Hrvatski školski muzej; signatura HŠM 41476

Osnovna škola: odgojno-obrazovna struktura. 1964. Zagreb

Osnovna škola: programatska struktura. 1958. Zagreb

Osnovni zakon o općim pravima državljana. 1867.

Osservatore Dalmato, 1866, 184.

Pavissich, L. C., 1864: Il ricoglitore triestino. Annuario pedagogico pel 1864. Trieste.

PC-Axis baza podataka – Dalmacija

(https://web.dzs.hr/PxWeb/pxweb/hr/Naselja%20i%20stanovni%20a1tvo%20Republike%20Hrvatske/Naselja%20i%20stanovni%20a1tvo%20Republike%20Hrvatske__Stanovni%20a1tvo__%20bdupanje/Tab2_RH.px/table/tableViewLayout1/)

PC-Axis baza podataka – Istra

(https://web.dzs.hr/PxWeb/pxweb/hr/Naselja%20i%20stanovni%20a1tvo%20Republike%20Hrvatske/Naselja%20i%20stanovni%20a1tvo%20Republike%20Hrvatske__Stanovni%20a1tvo__%20bdupanje/Tab2_RH.px/table/tableViewLayout1/)

Pismenost žiteljstva od preko 6 god. 1869-1910 Kraljevina Hrvatska i Slavonija. Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875-1915. Zagreb, 1915. (signatura; HŠM 508 ili u LZMK E/V-21)

Pokrajinski list zakona i naredaba za kraljevinu Dalmaciju. 1909, 8, 21

Popis žitelja i stoke od 31. prosinca 1880. Kraljevski zemaljski statistički ured. Zagreb, 1882 (za popise 1880., 1890., 1900., 1910);

Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu. Zagreb, 1914.

Presidijalni spisi namjesništva iz 1850 (broj 2651/320-850. Hrvatski arhiv u Zadru

Presidijalni spisi namjesništva iz 1857 (III/I-1; br. 257/p). Hrvatski arhiv u Zadru

Prvo godišnje izvješće Poljodjelskog zavoda u Gružu. Dubrovnik, 1887.

Pučke škole u Istri, Narodni list.

Regulament! Zaderxavajuchi. Mushtranja i Manovre. Pishakah od pervoga Kolovoza 1791. Karlovac 1811.

Seidels Militär Sprachenbücher 1902: Handbücher für den Vorgesetzten im Verkehr mit den Mannschaften in Deutscher und der betreffenden fremden Sprache. Wien

Spezialortsrepertorium der Oesterreichischen Länder, 7, Oesterreichisch – Illyrisches Küstenland. Wien 1918., str. 64.

Spisi pokrajinskog školskog vijeća, sv. 161, br. 14 057. (Hrvatski državni arhiv u Zadru).

Spisi predsjedništva gubernija iz 1848 (broj 1130). Hrvatski arhiv u Zadru

Spisi predsjedništva gubernija iz 1848 (otpremni broj 173/17-I) Hrvatski arhiv u Zadru

Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875–1915.

Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I (1905), Zagreb, 1913; str. 679

Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II (1906-10), Zagreb, 1917.; str. 497

Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II. dio, 1906–1910. Kraljevski zemaljski statistički ured, Zagreb, 1917. (https://lambda.ios-regensburg.de/dataset/stat_god_kralj_hrv_slav_1910)

Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I. 1905., Kraljevski zemaljski statistički ured, Zagreb, 1913. (Stanford/HathiTrust)

Statistika narodnjega školstva u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji Zagreb, 1875

Stroll, A., 1900: Pučko školstvo u Dalmaciji od godine 1814. do godine 1900. Zadar.

Sustav obrazovanja i cjelokupnog školstva za Ugarsko Kraljevstvo i njemu pridružene zemlje (*Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*) 1777. Hrvatski školski muzej; signatura HŠM 41887

Sustav početnih škola u Ugarskoj (*Systema scholarum elementarium in Hungaria*) 1845. Hrvatski školski muzej; signatura HŠM 41473

Švoger, V., Horbec, I., 2013: Nacrt temeljnih načela javne nastave u Austriji (1848.). Anali za povijest odgoja. 12, 7–39.

Télégraphe Officiel, 1810, 3, 9-12. Laybach

Ustrojni statut za preparandije 1874.

Vojna enciklopedija 1970: Austro-Ugarska. II. svezak, str 333.

Wertheimer-Baletić, A., 1983: Demografski razvoj Slavonije i Baranje. u: Čalić, D., Roglić, J. (ur.): Treći znanstveni sabor Slavonije i Baranje, I, Osijek, 90–104.
(<https://dizbi.hazu.hr/?pr=i&id=187805>)

Wertheimer-Baletić, A., 1986: Stanovništvo Baranje u razdoblju 1857–1981. godine, u: Sršan, Stjepan (ur.) Tri stoljeća Belja. Osijek, 65–76.

175

Zahtijevanja naroda u: Neustadter, J., 1994: Ban Jelačić i događanja u Hrvatskoj od 1848.

Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. prosinca 1929. god. s objašnjenjem. Hrvatski školski muzej signatura HŠM36955

Zakon o narodnostima (1868)

Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Hrvatski školski muzej signatura HŠM 41691

Zakon od 31. listopada 1888. ob uredjenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Hrvatski školski muzej signatura HŠM 37567

Zakon vojeni. Prevodi ilirski zakonah i naredabah kriepostnih za Dalmaciju. List dèržavnog zakonah. Zadar, 1868., br. 150, str. 458.

Zakonodavni akt Sabora iz 1847. (Odluka od 23. listopada 1847. kojom je hrvatski jezik proglašen službenim u Saboru i javnoj uporabi).

Zakonska odredba o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoći i o pravopisu NN 14. 8. 1941. (102)

Zakonski članci ugarskog državnog sabora godine 1847/8, Zagreb, 1860, str. 17, 43.

Zbirka propisa i službenih publikacija u odgoju i obrazovanju, Hrvatski školski muzej (<https://www.hsmuzej.hr/hr/sadrzaj/zbirke/zbirka-propisa>)

Zbirka zakona i naredaba o pučkim učionicama, 1891. Zagreb, 4.

Zbirka zakonah i naredbah za Vojnu krajinu. Budim, 1871.

Zemaljski sabor za Dalmaciju, signatura: HR-DAZD-9.

Zlomislić, A., Gaćina Škalamera, S., Batinić, Š., 2023: Hrvatski učiteljski dom. Zagreb

Zora dalmatinska, 1844., br. 4, str. 25

LITERATURA

ABC za odrasle, opismenjavanje odraslih u 20. stoljeću
(<https://www.hsmuzej.hr/hr/sadrzaj/izlozbe-i-dogadjanja/prosle-izlozbe/abc-za-odrasle>)

Adamović, V., 1892: Građa za istoriju dubrovačke pedagogije. II, Zagreb

Anderson, B., 1990: Nacija : zamišljena zajednica : razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma. Zagreb.

Andrić, N., 1895: Spomen - knjiga hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade (<https://digitalnezbirke.kgz.hr/?pr=iiif.v.a&id=18298>)

Arheološki muzej u Splitu (<https://www.armus.hr/muzej/povijest-muzeja/arheoloski-muzej-u-splitu>)

Badalić, J., 1948: Bibliografija hrvatske dramske i kazališne umjetnosti. JAZU. Zg

Barbalić, F., 1918: Pučke škole u Istri. Pula. str. 163-191.

Batušić, N. (ur.) 1992: Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu 1840 - 1860 - 1992. Zagreb.

Batušić, N., 1997: Kazališna legislativa u Republici Hrvatskoj prema sličnim odredbama u Banovini Hrvatskoj i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. u: Hećimović, B., Senker, B. (ur.): Krležini dani u Osijeku 1995. Suvremena hrvatska dramska književnost i kazalište od 1968./1971. do danas. Knjiga. II, Osijek : Zagreb, 121–133.

Batušić, N., 2019: Povijest hrvatskoga kazališta. Zagreb.

Beuc, I., 1985: Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije: pravnopovijesne studije.

Blažević, Z. (2008): Ilirizam prije ilirizma, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

Bratulić, V., 1955: Dokumenti o obrani i istrebljenju hrvatskih škola u Istri pod Italijom. Zagreb

Budak, N., 2011: Istarski sabor/La Dieta istriana. Zagreb.

Bulat, G. F., 1900: Jezično pitanje u kraljevini Dalmaciji. Bilješke i rasprave. Split.

Cieger, A., 2015: Hrvatski zastupnici u ugarskom saboru (1868. – 1918.). u: Fodor, P., Šokčević, D. (ur.): Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara, ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura.

Cottone, C., 1938: Storia della Scuola in Istria da Augusto a Mussolini, Capodistria, str. 65.

Crnobori, T., 1963: Preporod hrvatskog školstva u Istri u NOB. Zagreb.

Črnja, Z., 1977: Istra u središtu glagoljaštva. Istra, 8/9, 49-61.

Demarin, M., 1978: Hrvatsko školstvo u Istri. Zagreb.

Dizdar, I., 1913: Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji. Zadar

177

Dukovski, D., 1998: Fašizam u Istri 1918. – 1943. Pula.

Dukovski, D., 2006: Izgradnja socijalističke prosvjete, kulture i sporta u poratnoj Istri (1945-55). Acta Histriae, XIV, 2, 253-280.

Dukovski, D., 2020: Fašistička nasilna talijanizacija Istre između dva rata. U: Nova Istra, časopis za književnost, umjetnost i kulturu. br. 3 – 4. str. 34.

Franković, D., 1958: Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj. Zagreb

Goldstein, I., Szabo, A. 2007: Povijest zagrebačke Klasične gimnazije: (1607 – 2007). Zagreb

Gomez, Y., 2010: »Pretiosus Thesaurus«. Latinski jezik u Crkvi danas. Zagreb

Gross, M., Szabo, A. 1992: Prema hrvatskome građanskom društvu. Zagreb

Heka, L., 2014: Uvođenje mađarskoga jezika u službenu uporabu u Ugarskoj i uloga hrvatskih nuncija na požunskom saboru 1843/44. godine. Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 35, 2, 513–554.

Horvath, J., 1936: Izmjena generacija. Ideje i ljudi kroz četvrt vijeka hrvatske politike (1895–1905)“, *Obzor. Spomen knjiga 1860–1935*, Zagreb, 1936, str. 18.

Horvatić, Ivica. 1995. Nova terminologija u Hrvatskoj vojsci. U: Mihaljević Djigunović, J., Pintarić, N. (ur.): Prevođenje – suvremena strujanja i tendencije: zbornik radova. Zagreb. 273– 80.

Hoško, F., E., 1985: Slavonsko-podunavski dio Bosne Srebrene u doba njezinih dviju dioba. Kačić, 17, 124.

Hrvatska enciklopedija (internetski portal)

Domorodno teatralno društvo (<https://enciklopedija.hr/clanak/domorodno-teatralno-drustvo>)

liturgijski jezici (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/liturgijski-jezici>)

Tandarić, Josip Leonard (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/tandaric-josip-leonard>)

Hrvatski sabor, Zahtijevanja naroda (<https://www.sabor.hr/hr/o-saboru/povijest-saborovanja/zanimljivosti/zahtijevanja-naroda-pocetak-modernog-sabora>)

Hrvatsko narodno kazalište Ivana pl. Zajca u Rijeci (<https://enciklopedija.hr/clanak/hrvatsko-narodno-kazaliste-ivana-pl-zajca-u-rijeci>)

Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku (<https://enciklopedija.hr/clanak/hrvatsko-narodno-kazaliste-u-osijeku>)

Hrvatsko narodno kazalište u Splitu (<https://enciklopedija.hr/clanak/hrvatsko-narodno-kazaliste-u-splitu>)

Hrvatsko narodno kazalište u Varaždinu (<https://enciklopedija.hr/clanak/hrvatsko-narodno-kazaliste-u-varazdinu>)

Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/hrvatsko-narodno-kazaliste-u-zagrebu>)

Janković, J., 1898: Pabirci po povijesti županije varaždinske. Varaždin.

Jordan, P.: Languages and Space-Related Identity: The Rise and Fall of Serbo-Croatian. In: S. D. Brunn et al (eds.): Handbook of the Changing World Language Map. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73400-2_47-1

Kapitanović, V., Franjevci među hrvatskim narodom i njihovo prosvjetiteljsko djelovanje. u: Pranjić, M., Kujundžić, N., Biondić, I., (ur.): Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva. Zagreb, str. 49-66.

Karlič, P., 1912: Škole u Dalmaciji za francuskog vladanja. Jubilarni broj Narodnog lista (il Nazionale), 1862 – 1912.

Kirac, L., 1926: Glagoljska liturgija u Istri. Trst.

Klodić Sabladoski, A., 1910: Povijest školstva u Austrijskom primorju. Narodna prosvjeta. Pazin.

Kolak Bošnjak, A., 2015: Horvatsko-vugerska stranka i turopoljsko plemstvo. Kaj: časopis za književnost, umjetnost, kulturu, 48 (232), 3-4, str. 334-335. 2

Korade, M., 1994: Isusovačko prosvjetiteljsko djelovanje u Hrvatskoj. u: Pranjić, M., Kujundžić, N., Biondić, I., (ur.): Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva. Zagreb, str. 73-84.

Krasić, S. (2009): Počelo je u Rimu: katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću, Matica hrvatska – Ogranak u Dubrovniku i Durieux, Dubrovnik i Zagreb.

179

Kuharić, F., 1974: Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji. Zagreb

Kujundžić, N., 1994: Prinos benediktinaca hrvatskoj kulturi i školstvu. u: Pranjić, M., Kujundžić, N., Biondić, I., (ur.): Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva. Zagreb, str. 31-35.

Ležaić, M., 1922: Prošlost i sadašnjost osnovne nastave u Dalmaciji. Split.

Lisac, J., 1997: Koji su dijalekti hrvatski? Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 34-35., 39-48.

Macan, T., 1980: Miho Klaić. Zagreb

Maštrović, Lj., 1954: 150 godina zadarske gimnazije, Zadar, str 45.

Međunarodni dan pismenosti, DZS

(<https://web.dzs.hr/Hrv/important/Interesting/pismenost.htm>)

Milanović, B., 1967: Hrvatski narodni preporod u Istri. Knjiga 1, Pazin

Milanović, B., 1973: Hrvatski narodni preporod u Istri. Pazin.

Mirković, M., 1973: Stvoriti svoje – kazališni život Varaždina do izgradnje kazališta. U: Mrduljaš, I. (ur): 100 godina kazališta u Varaždinu.

Modrić-Blivajs, D., 2007: Utjecaj školskog zakonodavstva na razvoj školstva u Banskoj Hrvatskoj od 1774. do 1850. godine. Povijesni prilozi, 32, 32, 209-221.

Mucić, D., 1967: Hrvatsko kazalište u Osijeku 1907. Osijek

Muzej za umjetnost i obrt u Zagrebu (<https://www.muio.hr/protekle-izlozbe/>)

Muzejsko-dokumentacijski centar, Izložbe MDC-a (<https://mdc.hr/hr/mdc/izlozbe/izlozbe-mdc-a/>)

Nosić, M., 2010: Talijanizacija istarskih prezimena. Rijeka.

Novak, G., 1957: Prvi dalmatinski sabor i događaji s njim u vezi. Radovi Instituta JAZU u Zadru. III, Zagreb. Str.17
Grgić, I., 1960: Stranački sastav Dalmatinskog sabora u prva četiri saziva po kurijama i izbornim jedinicama. Zadarska revija, 2, 124.

Ograjšek Gorenjak, I., 2006: Otvaranje Ženskog liceja u Zagrebu. Povijest u nastavi, 4, 8 (2), 147-176.

Ograjšek Gorenjak, I., 2007: Reforma obrazovnog sustava kao jedno od ključnih društvenih pitanja 19. stoljeća. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 39, 1, 57–95.

Oršolić, T., Franov-Živković, G. (ur.), 2020: Svećenici glagoljaši i njihova ostavština. Zbornik radova, Posebna izdanja knj. 8., Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Zadru, Udruga glagoljaša Zadar, Zagreb – Zadar.

Palac, N., 1994: Djelovanje ženskih crkvenih redova na razvoj hrvatskog školstva. u: Pranjić, M., Kujundžić, N., Biondić, I., (ur.): Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva. Zagreb, str. 85-104.

Perić, I., 1974: Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva (1860 – 1918). Zagreb.

Poropat, E., 2011: Povijest istarskog sabora kao političkog tijela, str. 49-102. U: Budak, N. (ur.) Istarski sabor. Zagreb.

Proleksis enciklopedija, katolička obnova (<https://proleksis.lzmk.hr/30466/>)

Radelj, P., 1994: Obrazovno djelovanje dominikanaca u Hrvatskoj. u: Pranjić, M., Kujundžić, N., Biondić, I., (ur.): Uloga Katoličke crkve u razvoju hrvatskog školstva. Zagreb, str. 36-48.

- Radetić, E., 1944: Istra pod Italijom: 1918. – 1943. Zagreb
- Rojnić, M., 1949: Nacionalno pitanje u Istri 1848 / 1849. Historijski zbornik II, 1-4.
- Skenderović, R., 2015: Crkvene prilike i etnički suživot mađarskih, njemačkih i hrvatskih katolika u ugarskom Podunavlju tijekom 18. stoljeća. U: Fodor, P., Šokčević, D. (ur.): Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura.
- Smičiklas, T., 1879: Poviest hrvatska, 2. Zagreb
- Spinčić, V., 1924: Razvitak narodnog preporoda u Istri.
- Staroslavenski institut (<https://stin.hr/glazoljasko-bogoslužje/>)
- Šidak, J., Gross, M., Karaman, I., Šepić, D., 1968: Povijest hrvatskog naroda 1860. – 1914. Zagreb.
- Šimunković, Lj., 1996: Mletački dvojezični proglassi u Dalmaciji u 18. stoljeću. Split.
- Šišić, F., 1975: Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb.
- Šokčević, D., 2006: Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga. Zagreb.
- Trogrlić, S., 2015: Antifašizam istarskog hrvatskog i slovenskog svećenstva 1920. – 1939. u: Radošević, M., (Anti)fašizam u prošlosti i sadašnjosti. Pula. 67–90.
- Vavra, I., 1983: Prilog bibliografiji knjiga, rasprava i članaka o školstvu i prosvjeti u Hrvatskoj u toku narodnooslobodilačke borbe (1941–1945). Zbornik za historiju školstva i prosvjete, 18, 135–143.
- Vitezić, D., 1891: Druga poslanica. Trst.
- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (<https://hrcak.srce.hr/vahd>)
- Zbirka Osječke novine na njemačkom jeziku (<https://novine.mso.hr/>)
- Zlatović, D., 2023: Novi zakon o kazalištima de lege lata i de lege ferenda. Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku, 17(1–2), 7–38.
- Zupanc, I., 2004: Demografski razvoj Istre od 1945. do 2001. Hrvatski geografski glasnik, 66, 1, 67–102.

4. PROSTORNO-SOCIJALNA STRATIFIKACIJA UPORABE JEZIKA I JEZIKOM ISKAZANOG IDENTITETA

4.1. Uvod

Svako društvo sastoji se od većeg broja manjih zajednica, stoga je svako društvo stratificirano, odnosno slojevito, a njegova slojevitost proizlazi iz raznolikih identitetskih sastavnica pojedinaca / zajednica koji to društvo sačinjavaju. Nejednakosti mogu biti prirodno uvjetovane (talent, spol, rasa, narodnost), ali mogu biti i rezultat nekih drugih nejednakosti poput statusa, obrazovanja, zanimanja, dohotka te povlastica poput moći, bogatstva i ugleda. Hrvatsko društvo, kao niti bilo koje drugo, ni u kojem trenutku nije (bilo) egalitarno. Raslojavanje je možda počelo uzimati zamah od trenutka kada je Kraljevina Hrvatska sklopila savez s Kraljevinom Ugarskom, nakon čega se počelo stvarati hrvatsko feudalno plemstvo. Društvo se dugo vremena (ugrubo) vertikalno stratificiralo na tri klase – elitnu, srednju i nižu. Elitnoj su klasi pripadali pojedinci koji su sačinjavali bogate i moćne. Oni obično posjeduju najveću političku moć, a to je u počecima hrvatskog feudalnog sustava bilo političko i duhovno plemstvo. Oni su, za vrijeme u kojemu su djelovali, bili natprosječno pismeni upravo stoga što su imali pristup individualno orijentiranom obrazovanju. Stoga su oni bili autori prvih očuvanih tragova pismenosti u Hrvatskoj – Bašćanske ploče (oko 1100. godine), Poveljske listine (1250. godine), Vinodolskog zakona (1288. godine), Šibenske molitve (XIV. st.) i dr. Kasnijim radovima istaknuli su se Faust Vrančić (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europa linguarum, Latina, Italica, Germanica, Dalmatia & Ungarica*, 1595), Bartol Kašić (*Institutionum lingua Illyrica libri duo*, 1604), Joseff Sipus (*Temely xitne tergovine vu Zagrebu*, 1796), Antun Mihanović (*Rech Domovini od hasznovitozti piszanya vu Domorodnom Jeziku Vu Bechu* 1815), Ljudevit Gaj (*Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja, poleg mudroljubneh, narodneh i prigospodarneh temeljov i zrokov*, Budim, 1830), Joanne Derkoosz (*Genius patria Zagrabia, Typis Francisci Suppan* 1832) i Janko Drašković (*Disertatia iliti razgovor*, Karlovac, 1832). Eliti su pripadale i brojne plemićke obitelji, među kojima i Zrinski i Frankopani. Majka Nikole i Petra Zrinskog bila je Mađarica Magdalena Széchy, stoga su obojica pričali barem hrvatski i mađarski jezik, a vrlo je

vjerojatno da su koristili još barem latinski i njemački. Katarina Frankopan je govorila njemački (majka joj je bila Njemica), latinski, talijanski (Šišić, 1908), a možda i francuski.

Razvijanjem školskog i akademskog sustava stanovništvo polako postaje obrazovanije, stoga se polako izdiže srednja klasa – notari, liječnici, upravni i sudski činovnici i učitelji.

Stručnjaci iz različitih znanstvenih područja još uvijek razgovaraju o tome koja je razlika između srednje i radničke klase. Pregled do sada objavljenoga omogućio mi je da donesem vlastiti sud, prema kojemu ću profesije koje uključuju »bijeke ovratnike«²⁴⁷ svrstavati u srednji sloj, a »plave ovratnike«²⁴⁸ u radnički sloj. Stoga niža klasa više nije bila toliko društveno dominantna. Danas ona nije primarno orijentirana na poljoprivrednu djelatnost, nego se odnosi na radnike koji su zaposleni na slabo plaćenim poslovima (niska primanja), imaju slabu ekonomsku sigurnost (primaju socijalnu pomoć od države) ili su u krajnjem siromaštvu (osobe koje su dugotrajno nezaposlene ili su beskućnici).

Prema znanstvenom projektu »Društvena stratifikacija u Hrvatskoj: strukturni i subjektivni aspekti«, koje se provodilo od 2016. do 2020.²⁴⁹ hrvatsko se društvo u tom razdoblju sastojalo od tipične vertikalno stratifikacije društva – male elite (12%), srednje klase (29%), radničke klase (44%) i niže klase (15%), a pritom se subjektivna percepcija pojedinih ispitanika nije poklapala s njihovom stvarnom klasnom pripadnošću (pojedini pripadnici elite ili radničke klase smatrali su se pripadnicima srednje klase)²⁵⁰.

²⁴⁷ Profesije koje uključuju »bijeke ovratnike« obavljaju poslove koji zahtijevaju više obrazovanje i stručne kvalifikacije. Tim profesijama pripadaju zaposlenici koji se bave uredskim poslovima npr. odvjetnici, liječnici, bankari, vlada, akademska zajednica, računovođe, informatičari, inženjeri, tehnolozi, te osobe koje se bave marketingom, odnosima s javnošću i dr.

²⁴⁸ Profesije koje uključuju »plave ovratnike« obavljaju poslove koji ne zahtijevaju stručne kvalifikacije jer je za njihovo obavljanje fizička snaga i izdržljivost važnija od obrazovanja. Tim profesijama pripadaju zaposlenici koji se bave npr. održavanje električnih uređaja, održavanjem vodovodnih ili kanalizacijskih instalacija, djelatnici zaposleni u industriji i obrtničkim djelatnostima.

²⁴⁹ Društvena stratifikacija u Hrvatskoj: strukturni i subjektivni aspekti. Projekt je vodila doc.dr.sc. Karin Doolan sa Odjela za sociologiju Sveučilišta u Zadru, uz financijsku potporu Hrvatske zaklade za znanost.

²⁵⁰ S vremenom se stratifikacija dodatno uslojila pa su postavljene zasebne kategorije radnika sa »ružičastim ovratnicima« koji rade u zdravstvu, skrbi, socijalnom radu ili obrazovanju, radnici sa »zelenim ovratnicima« koji rade u sektoru zaštite okoliša i radnici sa »sivim ovratnicima« čija djelatnost kombinira ručni rad i kvalificirane zanate s upravnim ili menadžerskim dužnostima.

4.2. Vertikalna stratifikacija

4.2.1. Razdoblje 1835 – 1848.

Eliti su u ovom razdoblju pripadali prvenstveno političari – car i političari visokog ranga (npr. Franjo Josip I., Antonio Bajamonti, Mihovil Pavlinović, Lovro Monti, Miho Klaić, Ljudevit Gaj, Ivan Kukuljević Sakcinski) i svećenici najvišeg ranga (npr. Juraj Dobrila i Josip Juraj Strossmayer) te uzdižuća buržoazija, koju su tada predstavljali veleposjednici, brodovlasnici, vlasnici obrtničkih radionica, veliki trgovci i rentijeri.

Franjo Josip I., bio je austrijski car, ali i vladar brojnih drugih područja, među kojima su bila i hrvatska. Kako bi se stekao dojam o tome koliko je bilo veliko područje kojim je Franjo Josip I. vladao dovoljno je konzultirati bilo koji zakon onoga vremena. Na primjer Carski patent od 31. prosinca 1851. poznat kao Silvestarski patent (*Silvesterpatent*), kojim je Franjo Josip I. ukinuo ustav iz 1849 (*Oktoberpatent*) i uspostavio apsolutističku centraliziranu vlast, razdoblje koje je danas u historiografiji poznato kao Bachov apsolutizam. U njemu stoji da je »*Franjo Josip Pèrvi, po božjoj milosti cesar austrijski; kralj ugarski i česki, kralj lombardezki i mlietački, dalmatinski, hèrvatski, slavonski, galički, vladimirski i ilirski; kralj jeruzolimski; arkivojvoda austrijski; veliki vojvoda toskanski i krakovski; vojvoda lotarinški, solnogradski, štajerski, koruški, kranjski i bukovinski; veliki knez erdeljski; markgrav moravski, vojvoda gornjo- i dolnjo-slezki, modenski, parmanski, piačentinski i gvastalski, osvječimski i zatorski, tiešinski, furlanski, dubrovački i zadarski; pokneženi grof habsburški, tirolski, kiburski, gorički i gradiški; knez trientski i brixenski; markgrav gornjo- i dolnjolužički i istrijski; grof hohennembski, feldkirchski, bregenski, sonnenberžki itd., gospodar od Tèrsta, Kotora i slovenskoga kraja, veliki vojvoda vojvodovine sèrbske itd. itd.*« (Zemaljsko-zakonski vladni list, II, str. 27, 28, Zagreb, 1852). No kako su se političke okolnosti mijenjale, mijenjale su se i njegove titule. Tako u »*Kraljevskom odpisu na hrvatsko-slavonski sabor od 8. studenog 1868., kojim se nagoda hrvatsko-ugarska potvrđuje*« Franjo Josip I. nosi titule »*cesar austrijanski; kralj ugarski i česki, kralj dalmatinski, hrvatski, slavonski, galički, vladimirski i ilirski; arkivojvoda austrijski itd., itd.*

Prema titulama koje je Franjo Josip I. nosio, vidi se da je njegova vladavina obuhvaćala velik dio središnje Europe onoga doba, a za pretpostaviti je i da mu je prostorni identitet bio jednako širok. On nije bio Hrvat, ali njegov jezični i prostorni identitet uvelike je utjecao na život u današnjoj Hrvatskoj jer su njegove odluke direktno utjecale na ovaj prostor. Hrvatski

prostori koji se u njegovoj tituli 1851. spominju su *kralj dalmatinski, hrvatski, slavonski i ilirski te vojvoda dubrovački i zadarski i knez istrianski*, a 1868. *kralj dalmatinski, hrvatski, slavonski i ilirski*. Nije sigurno na što se točno odnosi ilirski prostor, a i Istra se ne spominje izrijekom, premda je bila pod njegovom upravom. Opsežni obrazovni sustav koji je Franjo Josip I. imao za vrijeme mladosti između ostaloga uključivao je učenje materinskog jezika (njemačkog), najvažnijih službenih jezika monarhije (mađarskog, češkog, talijanskog i poljskog), diplomatskog jezika tog doba (francuskog), te klasičnih jezika (latinskog i starogrčkog), a vjerojatno je u nekoj manjoj mjeri poznavao i hrvatski, odnosno slovenski²⁵¹.

Ljudevit Gaj²⁵², kao vođa hrvatskog narodnog preporoda često je imao priliku govoriti i pisati o materinskom jeziku te o slovopisnoj i književnojezičnoj reformi, a u svom dvojezičnom (na hrvatskome i njemačkome jeziku) djelu *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja pravopisaña, poleg mudroľubneh, narodneh i prigospodarneh temeľov i zrokov* 1830. (kao uvod u istraživano razdoblje) iznosi prijedlog reforme hrvatske latinične grafije, te odnos prema materinskom jeziku za kojeg se izrazio na sljedeći način »*Materinski jezik vu horvatski zemľi, ako baš za ništar i nemar nederži se; vu nikakovem vendar poštenu nestoji izvišen. – Mu ž e v, koji se za ñega nekuliko trudili i starali jesu, plaća bila je ružna nezahvalnost, nekda pače sramota, ter kaj više je, odurjavañe i pregon. – Nili vre čas suprotstaviti se takovem nevolam? – A kdo k' obćinskom' dobru z' preobladañem škodľiveh predsud ikaj doprinesti mogućega se čuti, nesme prez greha proti domovini mučati.*

Nut domorodci! nepustemo vu devetnajstom stoletju Horvate k' predmetu pravičnoga poteptavaña poniziti se, zverho kojeh hrabrosti i jakosti osupñeni puki čudili se jesu. – Dajte da sada vu vremenu mira vitezi vu duhu budemo, da tak jezik, kojega naj veći Muževi naroda našega z' ľubavjum govorili, kojega z' imetkom i z' predragum kervćicum svojum junački branili jesu, (vre prez toga od zle dvorbe pohabľen) još naj potlam v' temni grob nezakopa se!?« (Gaj, 1830; 4,5). Gaj, dakle piše o lošem tretmanu materinskog jezika, koji se iskazuje prema onima koji se brinu za njega. Piše o ružnom aspektu koji su u javnosti doživljavali muškarci koji su se brinuli za hrvatski jezik, jer je njihova plaća bila nezahvalnost, sramota, podsmjehivanje i progon. Poziva narod da se tome suprotstavi, te ih potiče da paze na jezik

²⁵¹ Franz Joseph: Kindheit und Erziehung.

²⁵² Gaj, Ljudevit (1809 – 1872), pisac i vođa hrvatskoga narodnoga preporoda. Odrastao u obitelji u kojoj se govorio njemački jezik, ali je majka njegovala i kajkavštinu. Od 1835. izdaje Novine hrvatske s tjednim književnim prilogom *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* (od 1836. Ilirske narodne novine i Danica ilirska). Nakon zabrane ilirskoga imena 1843. Gaj je izgubio vodeću ulogu u ilirskom pokretu, a političku karijeru je uglavnom završio 1845., premda je 1848. još vodio Narodnu skupštinu Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, koja je prihvatila Zahtijevanja naroda (Hrvatska enciklopedija).

kojega su najveći muževi ovoga naroda s ljubavlju govorili, te branili svojim imetkom i krvlju. Ovaj je dokument svjedok jezika (kajkavštine) na kojemu je napisan, a koji vjerojatno nije bio razumljiv svim stanovnicima niti Hrvatske i Slavonije, a kamoli Dalmacije i Istre.

Antonio Bajamonti²⁵³ je bio autonomaš, uvjereni zagovornik talijanskog jezika i talijanske kulture, no nikad u stvari nije bio iredentist, jer nikad nije zagovarao pripojenje Dalmacije Italiji. Bajamonti se školovao (u Padovi) na talijanskom jeziku, kojega je zavolio upravo tada – za vrijeme studija kada je prihvatio ideje talijanskoga narodnog preporoda, koje je 1848. pokušao promicati u Splitu (zbog čega je nakratko završio u zatvoru). Ta je ljubav posebice došla do izražaja 1861. kada je s ciljem podizanja razine kulture čitanja knjiga, časopisa i novina osnovao talijansko kulturno društvo *Gabinetto di lettura*. Bajamonti se rodio (i umro) u Splitu, te je kao pripadnik srednje ili elitne klase, poput drugih njemu bliskih Splićana²⁵⁴, bio naklonjen talijanskom. Pripadnici ta dva viša staleža teško su komunicirali na hrvatskom jeziku, jer ga nisu koristili. Težnja za priklanjanjem talijanskom identitetu i njegova materijalizaciju u njihovu životu ogleda se i u talijanizaciji njihovih vlastitih imena i prezimena. Što je vjerojatno bio slučaj i s Bajamontijem.

Bajamonti je bio poznat po svojoj krilatici – *Slavi anche domani, Croati giammai*²⁵⁵ (Vrandečić, 2002). Svoju ljubav prema talijanskom jeziku i kulturi javno je izražavao i u političkom i privatnom životu. Tako je na primjer već na prvoj sjednici Dalmatinskog sabora (1861), predložio da »*jezik u Saboru bude samo talijanski*«, jer »*taj jezik zastupnici poznaju*«. U svom je govoru Bajamonti Dalmatince poistovjetio sa Švicarcima, jer su i jedni i drugi sastavljeni od triju naroda koji govore tri jezika (Dalmacija od Hrvata, Srba i Talijana) kojima su zajednički podrijetlo, povijest, prostor na kojemu žive, a zajednički interes potaknuo ih je da žive zajedno, stvarajući tako naciju. Dakle, dalmatinska je nacija dijelila zajedničke kulturne vrijednosti (nije počivala na zajedničkom etničkom sastavu). Na temelju takvog razmišljanja Bajamonti i ostali autonomaši zahtijevali su odvojenost Dalmacije i Hrvatske²⁵⁶.

Bajamonti je, dakle, podrazumijevao da su svi zastupnici poput njega te govore talijanskim, odnosno da nitko ne govori jezik većine stanovništva (hrvatski). Ili mu je zaista bilo stalo

²⁵³ Bajamonti, Ante (Antonio) (1822 – 1891), hrvatski političar i splitski gradonačelnik. Zastupnik u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u kojem je 1867. pristupio Klubu talijanskih zastupnika. Predvodnik dalmatinskih autonomaša, koji se protivio ujedinjenju Dalmacije s Hrvatskom. U početku je zagovarao ideju o posebnoj »slavo-dalmatinskoj naciji«, a od druge polovice 1860-ih priklonio se talijanskoj nacionalnoj ideji (Hrvatska enciklopedija).

²⁵⁴ Talijanski je u Splitu bio službeni jezik oko 460 godina (1420 – 1882).

²⁵⁵ U prijevodu: Slaveni i sutra, Hrvati nikada.

²⁵⁶ Brzopisna izvješća ... zasjedanja Pokrajinskoga Sabora Dalmatinskoga Zadar, 1861., Bajamontijev govor na sjednici od 18. travnja 1861. (depo KGZ Starčevićev trg)

samo do manjine onih oko njega koji su bili poput njega. Kako god, takvo je razmišljanje bilo više bahato, nego točno. Štoviše, tom je prigodom vjerojatno neke i povrijedio, jer su neki zastupnici znali hrvatski te su se upravo na tom mjestu borili za njegov bolji položaj. Na idućem zasjedanju Dalmatinskog sabora (22. svibnja 1861) Bajamonti je ustvrdio da u Dalmaciji ima puno Talijana, na što su mu replicirali Miho Klaić koji se nije mogao načuditi takvim izjavama »čovjeka darovita«, jer su službene statistike pokazivale da ih ima mnogo manje – oko 26 000, među koje su ubrajani i stanovnici koji inače nisu Talijani (svi stanovnici Starog Grada na Hvaru, te Visa i Komiže), a zastupnik Pero Čingrija, dodao je i da u Dalmaciji zapravo »nema pravih Talijana ... osim dva tri došlača«²⁵⁷. Tako je otpočetak djelovanja Dalmatinskog sabora trajala borba između autonomaša koji su nametali talijanski jezik i narodnjaka koji su se borili za »ilirski jezik«.

Bajamontijevoj istinskoj predanosti talijanskom jeziku svjedoči i događaj s jednog poluprivatnog, polujavnog događaja. Naime, u ožujku 1885. održana je društvena zabava u Gimnastičkom i mačevalačkom društvu, gdje se među brojnim uzvanicima našao i Bajamonti. Pozdravljajući nazočne, iskoristio je priliku da zadarske vježbače talijanske nacionalnosti pozove da budu braniči talijanske narodnosti u Dalmaciji te istjeraju strance (Hrvate) iz Društva. Takav huškački govor izazvao je razdor i sukob u do tada uzornom i nacionalno snošljivom tjelovježbenom društvu, koji su u konačnici rezultirali time da ju Hrvati napustili društvo i osnovali vlastito (Maštrović, 1977).

S druge strane bio je Mihovil Pavlinović²⁵⁸, Bajamontijev kolega zastupnik u Dalmatinskom saboru. Pavlinović je bio dugogodišnji borac za položaj »slavenskoh« (hrvatskog) jezika, koji je održao prvi govor na hrvatskom jeziku u Dalmatinskom saboru, čija su nastojanja u konačnici pridonijela prihvatanju hrvatskog kao službenog jezika u Dalmaciji (1883). Pavlinović je na tvrdnje da hrvatski jezik nije dovoljno razvijen kao talijanski na sjednicama Dalmatinskog sabora odgovarao da će se hrvatski razvijati tek njegovim priznavanjem. Bilo mu je bitno »da se naš jezik odrieši od umjetnih uzdah, da se u javni život uvede«. Po njemu da su Nijemci u prošlom stoljeću čekali da njemački dosegne savršenstvo latinskog ili francuskog jezika nikad ne bi imali Schilera i Goethea. Na zasjedanju Dalmatinskog sabora

²⁵⁷ Brzopisna izvješća XXII zasjedanja Pokrajinskog Sabora Dalmatinskog, str. 334, 338, 341.

²⁵⁸ Pavlinović, Mihovil (Mihovio, Mijo) (1831 – 1887), hrvatski političar i književnik. Jedan od najistaknutijih predstavnika hrvatskog narodnog preporoda i Narodne stranke u Dalmaciji. Zastupnik u Dalmatinskom saboru (1861), Hrvatskom saboru (1865) i Carevinskom vijeću (od 1873). God. 1862. bio je jedan od pokretača i glavni suradnika glasila Narodne stranke *Il Nazionale, periodico politico e letterario* (s prilogom Narodni list), u kojem je objavljivao članke namijenjene najširim slojevima dalmatinskog puka radi buđenja njegove nacionalne svijesti (Hrvatska enciklopedija).

1864. ispričao je usporedbu – »*Vežite noge jednom siromašnom robu, pak mu recite: tebe će od okovah osloboditi kada brzog tvog suparnika stigao budeš; što bi vam odgovoriti mogao? Tako je, dakle, i sa našim jezikom, on je u položaju tog roba. Treba ga prvo osloboditi tog položaja, a što se tiče njegova daljnjeg razvoja i usavršavanja, to je posao naš posebni. Zadatak svijuh sinovah matere slavjanske, koji se nijesu odrekli mljeka s kojim su odhranjeni*«²⁵⁹. Na istu situaciju slično je reagirao i Lovro Monti²⁶⁰ također zastupnik u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. On se na jednom zasjedanju Dalmatinskog sabora ovako javio »*Prigovara nam se da nemamo ljudi sposobnih da upravljaju zemljom narodnim jezikom! Takovih nećemo nikada ni imati dokada srednje učione budu talijanske da nam samo muče i truju mladež ne dopuštajući da se prirodnim pravcem razvija. To svi vidimo svojim iskustvom što znači biti uzgojen tuđim jezikom. Ni jedan narod nije se podigao do svoga blagostanja dokle se nije svojim jezikom uzgojio. Svak mora želiti da tako bude i za naš narod. Mi, međutim, učinimo što smo dužni kô pravi zastupnici naše zemlje.*«²⁶¹ Zanimljivo je da se i Monti, poput Bajamontija, školovao u Padovi no Monti je postao borac za hrvatski jezik. Teško je utvrditi koliko su njih dvojica tijekom političkog života ustvari ostali vjerni stavovima i identitetu koji je propagirala klasa u kojoj su rođeni i u kojoj su odrastali. Kod Bajamontija je to sigurno tako, a kod Montija bi se analizom obiteljskog podrijetla to moglo ustvrditi.

Činjenica je da je većina predvodnika dalmatinskog narodnog preporoda zahvaljujući obrazovanju na talijanskom jeziku bolje govorila talijanski nego hrvatski jezik. O tome piše i Kisić (1912) kad uspoređuje program u prvom broju lista *Nazionale* koji je objavljen na talijanskom i hrvatskom. Kisić je zaključio da je »*talijanski pisan upravo klasično, a hrvatski je pun barbarizama i sintaksnih pogrešaka*«. Stoga su neki predvodnici dalmatinskog narodnog preporoda hrvatski morali učiti otpočeka.

Monti je govorio o kontekstu klasa, odnosno o klasi školovanih i o nižim klasama. Klasa školovanih po njemu ima vodeću funkciju u procesu preporoda, no narodni razvitak može poći krivim putem, ako je ona »*utonula u mrtvilo*« i »*nema jasnu ideju vlastite misije*«. Po njemu svatko ima »*samo jednu majku, samo jednu porodicu, samo jednu domovinu, samo*

²⁵⁹ Izvještaj Dalmatinskog sabora, 1864., str. 115.

²⁶⁰ Monti, Lovro (1835 – 1898), hrvatski političar, odvjetnik i općinski načelnik. Jedan od začetnika i vođa hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji. Član Narodne stranke (od 1860) i jedan od pokretača i suradnika lista *Il Nazionale* (Narodni list, 1862). Zastupnik u Dalmatinskom saboru (1865., 1867., 1870. i 1876) i Carevinskom vijeću (1873. i 1879). Zalagao se za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom i uporabu narodnoga jezika (Hrvatska enciklopedija).

²⁶¹ Izvještaj Dalmatinskog sabora, IV (50), str. 82.

jednu nacionalnost«. Ako se obrazovana klasa odlučila za talijanski jezik, onda dijeli talijanske ideje i osjećaje. No umjesto njih njezin bi zadatak trebao biti da nauči jezik svog naroda i da u tom duhu odgaja vlastitu djecu *»ako ne želi da ih jednog dana vidi izolirane u domovini ili kao izbjeglice iz domovine*«. Naša *»nacionalna personalnost*« treba biti *»gajena preko jezika*« (sve Monti, 1861; 53), *»individualni interes usko je povezan s interesom domovine*«. *»Učitelji s poučavanjem, kler uplivom, snažno će pridonijeti da se ubrza narodni pokret. Već je u omladini ovih dvaju plemenitih staleža upaljena sveta vatra. (...) Zbog ispravnih namjera, osnaženi osjećajem prava i pravičnosti zahtjeva; idimo naprijed združeni i odvažni*« (Monti, 1861; 58).

Kako su odnosi među klasama u to doba bili strogo izdiferencirani vidi se po odnosu narodnih masa i osiljene austrijske birokracije, te u *»sukobu između starog talijanaškog građanstva i nove hrvatske i srpske inteligencije i građanstva*« (Keršovani, 1964). Miho Klaić,²⁶² još jedan zastupnik Dalmatinskog sabora koji je situaciju opisao ovako *»Klobuk se je držao daleko od kape, pa ju je prezirao. Tko je nosio klobuk govorio je talijanski i smatrao je kapu, koja je hrvatski govorila, nečim nižim i robskim*« (Klaić, 1897; 9). Klaić se u korespondenciji s Franjom Račkim doticao jezika i školstva te mu je u jednom pismu napisao *»Tako ćemo početi sjedinjenje duševno dok vrijeme dođe da izvedemo i političko, što strah me kasno će biti ako izvanjske okolnosti ne pomognu*«.²⁶³

Ivan Kukuljević Sakcinski,²⁶⁴ je bio jedna od vodećih osoba hrvatskoga narodnoga preporoda. Počeo je pisati na njemačkom jeziku još za vrijeme školovanja, no brzo je postao Gajev suradnik (1837) u Danici. Najpoznatiji je po svoja dva govora koja je na hrvatskom jeziku održao u Hrvatskom saboru (2. V. 1843. i 23. X. 1847.) U prvom je govoru zahtijevao da se hrvatski jezik, kao službeni jezik, uvede u škole i urede u Hrvatskoj, a u drugom je ponovio isti zahtjev. Na koncu je Sabor hrvatski jezik uveo kao *»diplomatički*«. Kukuljević u svom prvom govoru detaljno opisao jezično pitanje tog vremena *»Još ne zna veća stran naroda našega kakova je to višnja slast i milina svojim prirođenim materinskim jezikom govoriti moći*

²⁶² Klaić, Miho (1829 – 1896), hrvatski političar. Predavao u zadarskoj gimnaziji sve dok ga zbog političkog djelovanja nisu otpustili (1854 – 63); 1865. bio je vraćen u službu, a 1866. imenovanje školskim nadzornikom. Zastupnik u Dalmatinskom saboru (1861 – 96). Jedan od predvodnika Narodne stranke, te utemeljitelj i suradnik lista *Il Nazionale* (uz M. Pavlinovića) (Hrvatska enciklopedija).

²⁶³ Ostavština F. Račkog, korespondencija, arhiv HAZU (sign. XIIA, 296/1).

²⁶⁴ Kukuljević Sakcinski, Ivan (1816 – 1889), hrvatski povjesničar, književnik, bibliograf i političar. Jedan je od sastavljača Zahtijevanja naroda, član Banskoga vijeća i Banske konferencije. Veliki župan Zagrebačke županije, i banski namjesnik. Jedan je od osnivača Samostalne narodne stranke (1863), počasni član HAZU, predsjednik Matice hrvatske i izdavač lista Domobran (1874) (Hrvatska enciklopedija).

i smjeti; to samo on može iskreno ćutati, koj je duže vremena među tuđimi narodi u tuđih državah stanovati i živjeti morao.

- Mi svoj jezik čuvamo još uvijek samo za družinu i za naše kmete! - u obćinski život i u poslove uveli smo u onih još barbarskih vremena, kad na celom svijetu jedni jezik latinski za izobražen i izdjalan držao se jest, taj jezik; u društveni život i u familiju našu uvukao se je s vremenom jezik njemački i promienio prirodenu našu narav i način mišljenja otacah naših, u Primorju pako učinio je to jezik talijanski. - Šta smo mi postigli po tom, nego to, da smo se odtuđili samim sebi, da smo se odciepile od susjedne jednorodne braće svoje, i da mnogi od naroda našega ni ne znadu od kojega su naroda i koji puci po rodu, po krvi i po jeziku spadaju k nama!!!

Mi gledamo svaki dan kako nam domovina sve dublje i dublje propada, kano imanje one djetce, što su pod svakojakimi tutori; svaki si tutor utakne nješta u dep, svaki si nješta prisvoji napokon djetci neće ostati ništa. Mi smo malo Latini, malo Niemci, malo Talijani, malo Mađari i malo Slavjani, a ukupno (iskreno govoreći) nismo baš ništa! Mrtvi jezik rimski a živi magjarski, njemački i talijanski, to su naši tutori, živi nam se groze, mrtvi nas drži za grlo, duši nas i nemoćne nas vodi i predaje živim u ruke; sada imamo još toliko sile, da se suprotstavimo mrtvomu, zamala nećemo moći nadvladati žive, ako se čvrsto ne stavimo na svoje noge tj. ako svoj jezik ne utvrdimo u domovini i ne postavimo ga vladajućim. «.

190

U istom tom govoru Kukuljević Skeinski se osvrće na to kako drugi narodi cijene svoj jezik, a Hrvati i Slavonci svojega se strašljivo srame »Tko može i smije slobodnomu jednomu narodu kao što su konštitucionalni Hrvati i Slavonci to zapriečiti? Ima li sile na svijetu, koja ono, što komu Bog dade, uzeti smije? ili pako kojoj stvari drugo ravnanje podati nego joj je Bog odlučio, a na što su jezici narodah odlučeni, to će svaki između nas znati; ja mislim najviše na taj cilj, da se po njih narodi od inih luče, da se njimi barem kod kuće služe i da svaki narod svoj jezik nad sve ine poštuje, ljubi i uzvisuje; ajdmo dakle i mi sa svojim k tomu cilju; držimo se u tom primjera ostalih narodah evropejskih, koji su živimi jezici zamienili mrtve i po tom najviše k svom narodnom razvitku doprinieli; pogledajmo samo na susjede, koji su s nami pod istim žezlom austrijskim, svaki od njih: Niemac, Magjar i Talijan postavio je svoj jezik na prvo mjesto, samo mi ponizni i krotki Slavjani, kojih u carstvu imade 17 milijunah, samo mi plašljivi Hrvati i Slavonci, koji u svojoj domovini nismo s nikojim drugim pukom smiešani, bojimo se našega jezika, kao kakovog strašila i služimo radje tuđemu i tuđoj volji i činimo samo ono, što se drugim liepo i krasno biti vidi, i što je drugim hasnovito. (...) Mi smo potomci onih pređah, koji su u staro vrieme materinski svoj jezik na toliko ljubili, da su ga već

u 9. stoletju izповјednici објух вјeroизповједanjаh u istu crkvu uveli i njega time u svijetu s najstariјim grčkim i latinskim uzporedili» (Kukulјević Sakcinski, 1843).

U drugom govoru Kukulјević Sakcinski zorno oslikava kako su Hrvati tijekom stoljećа rado prihvaćali tuđe јezike. Tako kad su upoznali grčke pjesnike i filozofe *»oblјubivši gerčki јezik, te zanemarivši svoj, nestalo mu je uspomene, kao da ga onda ni na svētu nije bilo«*. Potom spominje Rimljane kojima je naš narod dao najbolje voјnike i slavne vođe *»ali isti ovaj narod, ne imajuć ponosa narodnog, ne mareć za svoj јezik, nego poprimivši јezik rimski, ostao je pod terhom rimskoga duha sakrit svētu, kao što su sada sakriti porušeni oni gradovi, kao što su izčeznula materijalna ona bogatstva zasipana zemljom«*. Kukulјević Sakcinski potom spominje kako su Hrvati turskom carstvu dali najslavnije vezire, voјvode i podkralјeve, *»ali ne imajući narodnog duha i ne braneći јezik s narodnostju, mora se još увек u najlěpših stranah јužne Europe, kao što i u velikoj strani naše domovine horvatske, klanјati šaki tursko-azijatskih tiranah.«* Potom spominje i to da su Hrvati Ugarskoј dali prve pisce i јunake te da su zajedno s njom branili granice Ugarske i Europe *»proti navalam neprijateljаh kersćanstva; ali ne mareći za svoj јezik, ne uzderžavajući mu slobodni duh i ljubeći bolje rimski, magјarski i němački duh i јezik, ostao je pokraj narodnosti ovih u neznanstvu i siromaštvu sve dosada.«* Osvrće se i na Dalmaciju i Primorје koji su stekli veliku moć Mlećima, ali *»poprimivši mletačko-talijanski duh i јezik, čami još i sada pod tuđinstvom i nelјudskim onim nehajstvom za sve, što je narodno«*. Kukulјević Sakcinski navodi da je do tada prošlo oko 50 godina otkako je *»po дрžavnih poklisarih svojih, na Ugarskom saboru god. 1790., pismeno se izјavili: da prije nego si dadu magјarski јezik narinuti, vole narodni svoj јezik, koji i po Ugarskoј velikom stranom naroda vlada, u јavni svoj život uvesti i š njime zauvěk svakomu tuđemu vrata zatvoriti«* te da *»Naši zapisnici дрžavnih saborah, osobito od god. 1527. i 1629., kao što i svi skoro arkivi županiјski i varoški svědoče nam, da je јezik naš i něгда pokraj gospodujućeg latinskog bio upotrěblјavan u јavnom životu, u pismu i govoru; a sada nam se veli, da nije k tomu još vrěmena, da bi se malo više razširio i gospodstvo preuzeo. - Još prije sto godinah čitala se je misа po Zagorју, osobito u Radoboју, u horvatskom јeziku, i najvećji službenici kao i gospoda i gospoje pisali su јavna i privatna pisma u narodnom јeziku, a sada, kad se već po svih skoro gradovih prodikuје němački, kad nam gospoda i gospoje počimlјu zaboravljati svoj јezik, kad nam se děca odhranjuју němački i magјarski, talijanski i francezki, samo ne narodno (...))» (Kukulјević Sakcinski, 1847).*

Osim ovih političkih odličnika elitnoj su klasi pripadali i svećenici. Način na koji je Antun Kalac,²⁶⁵ svećenik, pjesnik i preporoditelj (koji je rođen i umro u Pazinu, a školovao se uglavnom u Gorici i Trstu) opisao svećenstvo dobro oslikava njihov položaj u društvu.

»Početkom XIX. stoljeća cijenilo se po Istri i štovalo svećenstvo, pa su radi toga mnogi mladići, osobito iz Pazin-grada i nešto iz okolice išli u svećenike i pošto su znali prilično njemački i nešto talijanski jezik i k tomu govorili dijalektno hrvatski, bili su dobro viđeni i radi toga zaposjeli su mnoga važna mjesta u Trstu, u Kopru i druguda kao na pr. biskup Dobrila, Matej Ujčić Hehljar, Ivan Grubiša iz sela Vranići, Sterpin, Revelante i Decorte iz Pazina. Dr Ivan Glavina, biskup porečko-puljski i kasnije tršćansko-koparski, rodom iz Boršta blizu Trsta, polazio je pučke škole u Pazinu. Poslije 1848. godine počeo je sve većma prodirati preko Kastva duh ilirske dobe te u velike uplivao na mlade bogoslove, koji se počeli buditi i nabavljati svakojake novine i knjige iz Zagreba te se vježbali u pisanju i govoru. znajući, da će im jednom biti od velike koristi poznavanje svoga materinskog jezika u dušobrižništvu.« (Kalac, 1912; 16).

192

Kalac među prvima navodi biskupa Juraja Dobrilu²⁶⁶, koji je studirao u Gorici (Gorizia) i na bečkom Augustineumu. Koji je popu Bajamontija mogao prihvatiti neki od jezika na kojima se školovao kao dio vlastita identiteta. No prema njegovoj biografiji čini se da ga je ranije obrazovanje koje je stekao još u Karlovcu i Gorici približio idejama hrvatskog i slovenskog narodnog preporoda, te da je tako rano shvatio kako su njemački i talijanski utjecaji nepovoljno djelovali na upravni i gospodarski razvoj Istre.

Kalac (1912) Dobrilu opisuje na sljedeći način *»Svatom mogućom prigodom nastojao je biskup Dobrila da takovu čeljad uvjeri, e su potomci slavnoga i junačkoga naroda hrvatskoga, koji su tijekom stoljeća rijekama proljevali krv 'za krst časni i slobodu zlatnu,' da su potomci onog naroda, koji su rimske Pape nazvali 'čvrstim predziđem kršćanstva!'*

²⁶⁵ Kalac, Antun (1849 – 1919), pjesnik, svećenik i preporoditelj. Pučku školu i nižu gimnaziju pohađao je u Pazinu, višu u Trstu, a bogosloviju u Gorici i Trstu. Zaređen 1875., kao svećenik je najduže službovao u Pazinu i Buzetu. Bio je pripadnikom umjerene struje pravaškoga pokreta u Istri, a zbog svojega hrv. angažmana bio je napadan i progonjen. U književnosti prvi se put javio pjesmom Mlada Istrijanka. U Našoj slozi (1873–1911) objavljivao je pjesme, prozu i dramske pokušaje. Prigodice je pjevao o Andriji Kačiću Miošiću (1890) i Ivanu Gunduliću (1893), pisao je o Jakovu Volčiću (1916) i dr. Tipičan je preporodni pisac, a većina njegova opusa danas je pov. Dokument (Istarska enciklopedija).

²⁶⁶ Dobrila, Juraj (1812 – 1882), biskup i hrvatski narodni preporoditelj. U Trstu je bio kapelan i (njemački) propovjednik, kateheta i ravnatelj djevojačke škole, ravnatelj i profesor bogoslovije, župnik i kanonik. Za porečko-puljskoga biskupa postavljen je 1857., a za tršćansko-koparskoga 1875. Temeljne ideje hrvatskog narodnog preporoda prihvatio je vrlo rano, već za školovanja u Karlovcu i Gorici. Bio je virilni član istarskoga Pokrajinskoga sabora u Poreču (1861–82), no zbog otežanih uvjeta rada od 1867. nije dolazio na sjednice. Zastupnik u bečkome Carevinskom vijeću (1861 – 73) (Hrvatska enciklopedija).

Kad bi s djecom govorio, upitao bi po koje dijete:

- *Kako moliš mali?*

Dijete bi na to odgovorilo:

- *Hrvatski!*

Dobro! odvrati biskup.

Eto, vidiš, mi smo dakle Hrvati, kad hrvatski molimo i govorimo! Potomak si dakle i ti onih junačkih Hrvata, koji su za Boga, za svetu vjeru krv ljevali!

Biskup Dobrila je u velike cijenio i štovao dobre knjige. U privatnom krugu svojih prijatelja znao bi mnogo puta reći: Dobre knjige i novine su toliki anđeli čuvari za moj narod u Istri. Kad Istran čita dobre knjige, uči se krjeposno i pošteno živjeti, uči se štovati i Božju volju izvršivati, uči se svoj jezik i svoj narod ljubiti!» (Kalac, 1912; 79).

Kalac nadalje svjedoči o Dobrilinoj samoidentifikaciji »Peklo je naime Dobrilu, da je do onda bilo u Istri činovnika i svećenika od kmetskoga stališa, kojim su roditelji bili Hrvati dušom i tijelom, a oni, uzgojeni po talijanskim školama, nijesu znali no prezirati svoj narod, od koga su potekli i onaj jezik, u kojem su se skupa sa svojim roditeljima Bogu molili. Žalibože takovića ima još danas ako u manjem broju po Istri! (Kalac, 1912; 92).

»Prigovaraju, da sam "Slavjan". Traži se dakle od mene, da budem dvostruki izdajnik. Teško je čovjeku živiti među ljudima tudjega naroda. Našim se propovijeda miroljubivost, popustljivost i sloga ili pravo i po istini reći, da se damo svakomu pod noge. E da, mi smo krivi, što se ne radujemo, što možemo robovati drugim. Protivnici su sve moguće korake poduzeli, da biskupovom ugledu kod prostoga puka naškode. Videći, kako on ljubi svoj narod, kako nastoji da ga probudi, kako junački brani njegova potlačena prava, uzeše paziti na svaku njegovu riječ, na svako njegovo djelo, pače uzeše vrebati na svaki njegov korak, ne bi li stogod našli, da ga ocrne i ozloglase. Ali trud im bijaše uzaludan. Uza sve pisanje i ocenjivanje Dobrila je ostao uvijek značajnikom i pokazao se svoga vijeka čovjekom na svojem mjestu, i uzornim natpastirom svoga mnogobrojnoga stada. To so priznali također nekoji od njegovih protivnika, koji su kazali: Šteta da taj čovjek nije naš!

Mnogi Talijani su o biskupu Dobrili rekli, da je teško naći sadašnje vrijeme jednog svećenika koji je njemu u svemu doraso. Baron de Petris izjavio u više navrata pred odličnom gospodom: Dobrilu! Ja nijesam nikada jednog svećenika štovao kao biskupa. Jedan od

najodličnijih Talijana u Poreču izrazio se nekom zgodom u jednom društvu, da je biskup Dobrila čovjek na svom mjestu, da je pun lijepih svojstava, i da mu po njegovu mnijenju nema para u čitavoj Austriji! Ivan Pesante, ugledan svećenik talijanske narodnosti, bio je velik štovatelj biskupa Jurja Dobrile. Isti je bio prošt i kanonik stolne crkve u Poreču i bavio se pjesništvom. God. 1885. tri godine poslije smrti Dobriline, objelodanio je jednu oveću pjesmu: *La basilica Eufasiana o biskupu Dobrili*» (Kalac, 1912; 84, 85).

Sam biskup Dobrila 1860. pisao je fra Antunu Mogoroviću »Da, dragi moj fra Antune! Velika je sramota i nesreća za našu krv, da nas u Istri nitko ne će poznati, kako da nas i ne bi bilo: nitko od našega jezika ne misli, da imamo velika i sveta prava, koja nam od samoga Boga po naravi dopadoše, i da nam presvietli Cesar ta dragocjena prava ponudja, i da je skrajna ura iz nehajstva i suza se probuditi, ako želimo biti ljudi a ne schiavi. Spomenite se, kako Kavrižani proganjaše Vas i Valentina, i čemu se mora nadati naš rod u cijeloj Istri. Je li će i odsad do vieka osudjivati naše ljude na sohe, brez da bi ih sudci drugače razumjeli, nego po nevještih tumačnicih? Je li kadi tako bilo, gdje sunce grije? Ja zaista za takove proklete krajeve ne znam izvan Istre. Mi redovnici (svećenici) smo meso od mesa, kost od kosti našega puka; naš brižni narod niti vidi niti misli drugače, nego po naših redovničkih očih i moždjanih, jer sve ostalo, što u nas zna si ime pisati, je svojoj vlastitoj krvi protivno i nam zlohotno: imamo mi dakle svetu dužnost za naše ljude skrbiti se, i to moramo sada činiti bez svake pogibli jer nam Cesar dopušta, da si uzmemo što je naše, to jest naš jezik u svih naših potribah, u ugovorih, oporukah itd.... imamo pravo svojim jezikom se služiti po uredih, sudišćih itd.« (Kalac, 1912; 91).

Biskup Juraj Dobrila nije ostao samo na promišljanjima. Kalac dalje navodi »Nije prošlo mnogo ljeta i biskup Dobrila okupi oko sebe lijepu kitu vatrenih uzorrodoljuba, većinom svećenika. Tu nailazimo na velezaslužnog svećenika Mateja Ujčića-Hehljara iz sela Monci u srednjoj Istri, na kastavskog dekana Vlaha, Andriju Štrka, na Moščeničkog župnika A. Spinčića, na velezaslužnog Jakova Volčića, na dičnog Antuna Karabaića, urednika Naše Sloge, na Jurinca i Ernesta Jelušića, na Petra Flegu, na Vinka Zamlića i na mnoge druge. Ovi sa biskupom Dobrilom na čelu zasukaše junački rukave te počеше čupati drač i traje, što je prijetio da uguši sasvim pšenicu hrvatske svijesti u Istri. Narod je počeo trijati svoje snene oči, naskoro upoznao svoje vode uvjeren, da ga vode po pravom putu, zavolio ih je te se privinuo njih kao dobra djeca oko svojih roditelja ili kao dobri učenici oko svojih učitelja. Većina naroda progleda i stade tražiti svoja prava. Neprijatelj našega naroda se uzvrpoljio. Čudom se čudio, da Hrvati u Istri, koji su imali ostati po njegovom barbarskom mišljenju za

uvijek schiavi ili robovi, hoće da se izjednače s njime, pa ga počeo psovati i grditi pače proglašivati ga drskim buntovnim stvorom zato, što se usudio tražiti svoja prava, što ga idu! Došlo napokon do borbe. Najprije su podmićivali narod, a kad je to malo koristilo, uzeše prijetiti mu, nu naskoro uvidješe, da ih se narod ne boji, već da im se u brk smije. Počeli navaljivati javno i bezobrazno na biskupa Dobrilu i na rodoljubno svećenstvo; počeli ih erniti, tužiti, zlostavljati, blatiti ih, pače paliti im odijela, pisati im anonimna pisma, prijetiti im smrću, ali badava! Narod sve većma pristajao uz svećenike i hrabro branio svoje vode! Biskupu Dobrili bila je poglavita zadaća, da oživi vjeru, ida digne kršćanski moral u narodu. O tom nam svjedoče njegovi mnogi pastirski listovi, što ih je svake godine u razne prigode pisao svome puku u Istri.» (Kalac, 1912; 92, 93).

Dobrila je bio prijatelj s J. J. Strossmayerom, biskupom, političarom i mecenom koji je djelovao u Slavoniji. Za razliku od Dobrile koji se posvetio »rovovskoj« borbi za narodni jezik Strossmayer se borio na najvišoj političkoj i znanstvenoj razini. Poznato je da je upravo Strossmayer bio predsjednik hrvatskoga poslanstva u pregovorima s Ugarskom (Hrvatsko-ugarska nagodba, 1868), te da je upravo zahvaljujući njegovoj upornosti čl. 56. ozakonjen hrvatski jezik u Hrvatskoj (Szabo, 2015). No Strossmayer je u javnosti ipak ostao najviše zapamćen po svojoj potpori osnivanju Jugoslavske akademije znanosti i umjetnosti (danas HAZU). Strossmayer nije potjecao iz bogate obitelji niti je njegova obitelji pripadala nekoj višoj društvenoj klasi. Sam je u govoru kojega je održao 29. travnja 1861. na devetoj saborskoj sjednici o JAZU i Jugoslavenskom sveučilištu o položaju svoje obitelji i svom obrazovanju izjavio *»Ja sam, gospodo, od prostih, neukih roditelja proizišao, te sam osobito u mladjoj dobi svojoj podosta tegobah u obrazovanju svom oćutio, znam dakle iz vlastitoga izkustva svoga, što će reći, miloj domovini i sinovom domaćim sredstva višega duševnog izobraženja pružiti«*. (str. 4). U govoru je uzbuđeno govorio o osnivanju akademije i sveučilišta, a o teškoćama vezanim za jezik i publiciranje narodnih knjiga istaknuo je *»U prvom početku i kod germanskih i romanskih narodah knjiga je narodna pod istim teretom stenjala kao i kod nas, pa je istim putem do sloge i jedinstva dospjela, a po slozi i jedinstvu do one gorostasne vrline, kojoj se punim pravom čudimo. Što je kod njih moguće, moguće je i kod nas. Još i dan danas više je razlikosti u narečjih kod Germanah i Romanah, nego kod nas Slavenah na jugu, pa kad su oni razlikost i razciepkanost tu u knjizi nadvladati mogli, nadvladat ćemo ju i mi, ako mudro i postojano napredovali budemo.«* (str. 5). Strossmayer se podsjetio rascjepkanosti hrvatskog teritorija pa se osvrnuo i na težak položaj Dalmacije *»Znala bi nam ovom prilikom o tom koješta pripoviedati posestrima Dalmacija, da ju tudja*

ruka od ogrljaja našega neprieči, posestrima, velim, Dalmacija, koja, kao što je negda bila središte državnoga i političkoga života našega, sjedište kraljevah i krune naše; kolievka slavnih junakah naših. (...) Ah Dalmacijo mila, što se od tebe učini! Vрати, ah vrati se čim prije u naručaj naš, pak ćeš bez dvojbe biti, što si negda bila, glava naša i kruna naša!» (Strossmayer, 1861; 4, 5).

Srednjoj klasi u ovom su razdoblju pripadale dvije skupine društva – intelektualci (profesori, učitelji, liječnici, književnici poput Dragojle Jarnević, Augusta Šenoe i Adolfa Veber Tkalčevića) i režimska administracija (notari, činovnici, vojnici npr. oficiri, policajci, bankari, poput). Manji udio srednje klase činili su i pomorski kapetani i časnici. Mnogi su pripadnici nekadašnje niže klase obrazovanjem postali pripadnici srednje klase. Uz promjenu klase kod njih je, u nekoj mjeri, došlo i do promjene osobnog identiteta. U Zori dalmatinskoj tako stoji da su oni koji su se uspjeli uzdići *»zapustiše materinski, ostaviše ga puku, postidiše se govoriti kako govori puk«* (Zora dalmatinska, 1844. br. 4., str. 25). No državni i režimski činovnici često su bili najveća prepreka širenju hrvatskog jezika u kulturnom, obrazovnom i svakom drugom aspektu javnog života u svim hrvatskim regijama.

196

Dragojla Jarnević²⁶⁷ bila je hrvatska književnica, koja se bavila pedagoškim radom, a danas je uglavnom poznata po svom književnom radu koji je ostvarila kao jedna od pripadnica Ilirskog pokreta. Svoj Dnevnik vodila je od 1833.²⁶⁸ do kraja života. Prema vlastitom navodu autorica je dvije godine prije smrti sama prevela prvi dio dnevničkog teksta s njemačkog na hrvatski. Pritom pri vlastitom navođenju drugi dio nije nimalo mijenjala. *»Ovako ga ostavim, da se vidi kako sam postupice u hrvaštini napredovala. A mislim da ga ne bi mogla ni dovršiti, ili bi došla u skušavanje i što godj promienila u sadržaju. Neka ostane!«* (Jarnević, 2000; 31. XII. 1840., str. 173).

Iako su njezini zapisi u Dnevniku isprva bili na njemačkom jeziku, a tek od 1841. na hrvatskom jeziku, njezin se identitet mijenjao tri puta – u prvom razdoblju (1833–36) jezični identitet oblikuje joj individualna jednojezičnost koristi samo njemački jezik), drugo razdoblje (1836–38) je prijelazno razdoblje tijekom kojega se Jarnević upoznaje s idejama Ilirskog

²⁶⁷ Jarnević, Dragojla (1812 – 1875), hrvatska književnica. Kao odgojiteljica radila na plemićkim dvorovima u Grazu, Trstu i Veneciji; u Karlovcu je osnovala prvu privatnu djevojačku školu (1840–53). U Grazu je 1839. upoznala I. Trnskoga, na čiji je nagovor prestala pisati njemačkim jezikom, pridružila se ilircima i počela objavljivati (u Danici) uglavnom domoljubne i ljubavne pjesme, na hrvatskom jeziku (Hrvatska enciklopedija).

²⁶⁸ Započela ga je voditi u 21. godini života.

pokreta i tijekom kojega počinje povezivati svoj etnički i jezični identitet. U trećem razdoblju (1838–75) identitet joj se u potpunosti promijenio te za dnevničke zapise Jarnević koristi samo hrvatski jezik. Postoji mogućnost da Jarnević u nekim sferama svakodnevnog života koristi i njemački jezik, što ustvari znači da je do kraja života ostala aktivni poliglot.

Kako je rođena i odrasla u Karlovcu, središtu tadašnje hrvatske Vojne krajine u kojoj je službeni jezik bio njemački Dragojla (tada još Caroline) ga smatra svojim materinskim jezikom, iako se smatra i Hrvaticom (samu sebe naziva *domorotkom*). Hrvatski jezik nije joj bio drag, možda zato što ga ustvari nije poznavala. Tako o komunikaciji sa susjedima i prijateljima, sjemeništarcima Vranićem i Neralićem, piše »Do ove godine obćismo jednako njemački, ali sada pozdravljaju hrvatski i razgovor hrvatski zamiću. Buncaju o nekakvom Ilirstvu i nagovaraju mene i sestru mi, da se odrečemo niemštine. Kako da se odrečem niemštine, a hrvatski ne znam govoriti; na toliko hrvatski, da bi obćiti mogla. Neka idu s bogom svojom hrvaštinom, ja joj nahuditi neću!« (Jarnević, 2000; 14. IX. 1836., str. 77).

Gotovo mjesec dana o istoj toj temi nastavlja »Ovi moji susjedi Vranić i Neralić hoće da me draže jerbo me svako doba, kada prolaze mimo kuće a ja sam slučajno na vidiku im hrvatski pozdrave, a ja njemački odzdravljam. (...) ali mene nije nikako volja na hrvatski razgovor, dok se neznam kako izraziti, niti imadem rieči za svoja mišljenja i osećanja.« (Jarnević, 2000; 12. X. 1836., str. 78).

Dragojla je odrasla u dvojezičnom, hrvatsko-njemačkom, prostoru i obitelji. Odrasla je kao pripadnica jednog od konstitutivnih naroda Habsburške Monarhije. Obitelj joj je pripadala srednjem staležu (građanska obitelj). Iako joj je otac bio trgovac, a ne vojnik, vjerojatno je komunicirao podjednako dobro i na hrvatskom i njemačkom jeziku. Dragojla ga u dnevniku opisuje »u ono kobno doba franceske vladavine bijaše on prvi medju zaslužnima za svoj rod i dom građani, prednjačiše im u još tako kritičnima okolnosti, i ne metne s uma nikada, da je Hrvat i gradjan. U liepoj krieposti domoljublja, poštenja i ljubavi bližnjega podučavaše on i nas svoju sitnu dječicu.« (Jarnević, 2000; Predgovor, str. 9). Dragojla je Oca je jako voljela (naziva ga *poštenjakom*), majku baš i ne (smatra da ju nije voljela i stoga sebe naziva *nemilkom*, jer joj je uskraćena majčinska ljubav). Dragojla ne spominje obrazovanje majke, pa je za pretpostaviti da je majka bila kućanica. Iako nije bila obrazovana u svakodnevnoj je komunikaciji vjerojatno ipak koristila njemački jezik, inače bi Dragojla poznavala hrvatski jezik, sigurno dovoljno dobro da se s prijateljima uputi u komunikaciju na hrvatskom jeziku. Iz obiteljske se situacije dakle zaključuje da je Dragojla kod kuće razgovarala na njemačkom, kao i za kratkotrajnog obrazovanja – koristila je njemački i u privatnoj i javnoj komunikaciji.

Kako je oca izgubila rano u mladosti, rano je morala početi zarađivati za život – u početku kao švelja, te sluškinja i odgojiteljica u plemićkim obiteljima. Unatoč tomu, iz Dragojlina se Dnevnika vidi njezina stalna potreba za znanjem, učenjem, pisanjem (sama sebe naziva *mudračicom*).

Dragojla u svojoj mladosti odvaja svoj narodnosni od jezičnog identiteta. U obitelji ju se učilo domoljublju i zato se smatrala Hrvaticom, no jezični joj je identitet bio njemački. »*Naši prijatelji iz seminišta pišu nam češće, a i ja i sestra njima, ali njemački, hrvatski nam se neda! A zbilja su se nešto Hrvati digli svojim jezikom, nu samo to mi se neće da se imenujem Ilirkom, mjesto Hrvaticom.*« (Jarnević, 2000; (Jarnević, 2000; 30. XI. 1836., str. 79)

Hrvatski jezični portal²⁶⁹ materinski jezik definira kao »sociološki idiom što ga dijete stječe u najranijoj dobi bez svjesnog učenja, najčešće od majke«. To je jezik na kojem razmišljamo i jezik na kojem se izražavamo u teškim ili intimnim trenucima. To se vidi i iz Dragojlina dnevnika, u kojem ona piše kako se njemačkim jezikom koristi u emocionalnim, stresnim situacijama. »*Nehotice sklopiše se ruke i sa drktajućih od uzganuća ustnah podkrade mi se pjesma, koju često u najvećoj muki pjevam: Was härmst du dich betrübte Seele; Was sagst du Herz von Gott gemacht...*« (Jarnević, 2000; 14. VI. 1833., str. 31).

198

Osim što je njemačkom jeziku bila izložena još u dječjoj dobi, njemački je bio prihvaćen u višim društvenim slojevima, a na području²⁷⁰ na kojem je Dragojla živjela smatralo ga se vrijednijim jezikom (jezik prestiža). »*Što ću sada reći neka mi nijedan Hrvat neuzme u zlu. Ali polak moga osviedočenja govorim istinu! Do osamnaeste godine moga vjeka puklo mi među očima, i ja sam zamjetila da Hrvati na niskom stupnju naobraženja stoje, i da su prostaki u svojoj naravi. Učenjaci da su s milom iznimkom jedino odvjetnici i popi.*« (Jarnević, 2000; Predgovor, str. 11). Prema Dragolinim navodima hrvatski je bio jezik neobrazovanog sloja stanovništva. Dakle, Dragojla u toj prvoj fazi ne skriva negativan odnos prema hrvatskom nacionalnom identitetu, premda joj je obiteljsko prezime bilo hrvatsko, a ne njemačko, stoga je Dragojla morala imati hrvatske korijene. Na žalost Dragojlini dijalozi s drugim osobama ili navođenje tuđih izjava nisu u njezinom dnevniku svugdje dosljedno citirani stoga ih se nije moglo iskoristiti za rekonstrukciju jezika u privatnoj i javnoj komunikaciji.

²⁶⁹ Hrvatski jezični portal, materinski jezik.

²⁷⁰ Dragojla je tek 1833. (u 21. godini života) prvi puta putovala dalje od tridesetak kilometara udaljenog Jastrebarskog.

Prema društvenom statusu kojem je pripadala njezina obitelj (otac je bio trgovac; pripadali su srednjem staležu) Dragojla je morala u nekoj mjeri poznavati hrvatski jezik, jer je svakodnevno dolazila s njim u kontakt (narodnim, hrvatskim jezikom). Ipak u obzir treba uzeti da se školovanje tada u Karlovcu provodilo na njemačkom jeziku, te da su zbog stalno prisutne germanizacije svi društveno slojevi bili pod stalnim pritiskom da svoj jezični identitet oblikuju u tom smjeru. Iz Dragojlih se navoda potvrđuje ono što je već ranije zaključeno – hrvatskim se jezikom obično govorilo u privatnoj komunikaciji, a u najvećoj ga je mjeri koristilo neobrazovano stanovništvo koje nije išlo u školu. No i ono je moralo poznavati barem osnove njemačkoga kako bi se mogli snalaziti u njemačkoj svakodnevici Vojne krajine.

Identitetska prekretnica u Dragojlinu se životu dogodila 14. srpnja 1839. kada je u Grazu upoznala hrvatskog književnika i prevoditelja Ivana Trnskoga. Iako je u Graz otišla kako bi se usavršila kao krojačica, prilikom šetnje na brdo Schlossberg slučajno je na kuli našla stihove napisane na hrvatskom jeziku »*Zdrav mi svaki bratac bio/ Koi je godir roda moga,/ Kom je jezik ovaj mio. /Koi me j' u njem razumio —/ Sva mu sreća došla od Boga!*« (Jarnević, 2000; 12. VI. 1839., str. 118). Dragojla je bila tako oduševljena pronađenim stihovima da je dopisala »*Ilirkinja 'e ovdj jedna,/ Koja jezik ovaj razmi./ Premda ona tebe ne zna, /Věndar je joj kruto drago,/ Da je našla ovdj reči, kojim sěre svoje lěči*« (Jarnević, 2000; 12. VI. 1839., str. 118). Dragojla se upoznala s autorom gornjih riječi, Ivanom Trnskim, koji joj je postao bliski prijatelj, u kojega se s vremenom i zaljubila²⁷¹ (iako je bio sedam godina mlađi). Na njegov je nagovor Dragojla prestala pisati na njemačkom i započela pisati na hrvatskom jeziku. Dragojla se oduvijek smatrala Hrvaticom, no sada je njezin jezični identitet odgovarao onom narodnosnom. Na poticaj Trnskog Jarnević je napisala svoju prvu pjesmu na hrvatskom jeziku »*Želja za domovinom*« (izašla je 3. kolovoza 1839., u 31. broju Danice ilirske), na koju je Trnski napisao i u Danici objavio svoj osvrt. Nekoliko mjeseci poslije Dragojla je počela voditi i svoj dnevnik na hrvatskom jeziku. Koliko je Dragojla za ono vrijeme bila napredna žena vidi se iz podatka da je u popisu stanovništva iz 1869. u Hrvatskoj je bilo pismeno 11% žena i 26% muškaraca (Statistički atlas, 1915, tab. CI.). Dragojla je nastavila pisati, uglavnom domoljubne pjesme isključivo na hrvatskom jeziku te knjigu pripovijesti Domorodne poviesti (1843) i roman Dva pira (1864). U javnosti je poznata i po svom priličnom intimnom dnevniku koji je predmet ove analize.

²⁷¹ Dragojla i Ivan su dijelili romantičnu ljubav, koja nije bila realizirana brakom. Dragojla se nikad nije udala, svojom odlukom (vjerojatno zbog tjelesne mane koju spominje u svom Dnevniku – mokrenju u krevet), a Ivan Trnski je oženio strankinju s kojom je imao petero djece. Iako je Dragojla imala nekoliko bračnih ponuda jer je za svoje vrijeme bila lijepa i privlačna žena, te obrazovana, Ivan je ostao neprežaljen do kraja njezinog života.

Promjena identiteta vezanog za materinski jezik u drugoj fazi njezina života vidi se po njezinim izjavama – »*Da kako da pisah nemačkim jezikom, jer ono doba ga za materinjega smatrah.*« (Jarnević, 2000; Predgovor, str. 14) iz mladosti i izjave iz 1838. »*Izgubili se naši gosti, i opet je mir u kući. Dobitak što mi osta po njima jest: da sam slušala i ponešto učila hrvatski moj materinski jezik. Oj kakove sramote za mene, da ne znam čistim materinskim jezikom govoriti.*« (Jarnević, 2000; 15. IX. 1838., str. 108). A 14. srpnja 1839. objašnjava kako hrvatski »*sada krstiše ilirskomu jeziku*«.

Iako je još 1836. napisala »*Meni je Schiller, Göthe, Körner i ostali miliji nego sve ilirstvo a već mi se neće slovnice učiti, da bude Hrvatica.*« (Jarnević, 2000; 30. XI. 1836., str. 79). Već 1839. (12. lipnja) potpisuje se kao *Ilirkinja iz Karlovca*, (16. srpnja) i osjeća »*da se u meni drugi duh sprobudjuje i da mi postaje domovina sve milija. Rada govorim ilirski*« (Jarnević, 2000; 16. VII. 1839., str. 121), a 1843. žestoko se protivi zabrani ilirskog imena. Od listopada 1841. prvi put u Dnevniku sama je sebe nazvala Dragojлом, umjesto Caroline. U tom drugom identitetski preoblikovanom dijelu života Jarnević piše na hrvatskom jeziku, tada još uvijek nestandardiziranom idiomu nižih slojeva društva. No, u ovoj fazi to joj ne smeta i rado ga koristi. U početku ga koristi samo u javnom govoru, jer ga ne pozna dovoljno dobro da bi se i u privatnom govoru dobro na njemu izrazila. No poslije hrvatski jezik koristi sve spretnije pa se njime polako sve više koristila i u privatnom životu. Koristi ga usprkos okolini koja se još uvijek uglavnom koristila njemačkim jezikom. (Razvojačenje Vojne krajine odvijalo se 1873., a taj je prostor ponovno sjedinjen s civilnom Hrvatskom tek 1881).

Premda je u ovoj trećoj fazi u potpunosti izmijenila jezični identitet (ostala je poliglot²⁷²), etnički identitet joj je i dalje na visokom mjestu. Hrvate tako smatra srčanim, plemenitim i dostojanstvenijim od Austrijanaca koji su arogantni i na sve druge gledaju s visoka. Vlahe smatra jednim koji nadmašuju neobrazovanost i primitivizam Hrvata. Talijane smatra previše izravnim i nekulturnim, a Židove koristljubivim, te sklonim poslovnim prijevarama. Smeta joj kad se prema Hrvatima odnosi s prijezirom »*Napokon reče Eskülova: Pustimo ju ona ne zna plesati; a kako bi i znale Hrvatice šta godj, ta tko bi taj glupi i surovi narod čemu naučio.*« (Jarnević, 2000; 3. VIII. 1839., str. 124). To je u Grazu izjavila jedna Nijemaca, kći generala De Esküla. Dragojlu su u tom trenutku pogodile te riječi, premda je ranije i sama znala

²⁷² U Dnevniku 20. V. 1838. piše da je napisala jednu njemačku novelicu, a njemački je prvi jezik komunikacije u njezinoj okolini do njezine smrti (npr. Ivanu Trnskom od kojeg uči hrvatski jezik pisala je ponekad na njemačkom – *Samo ove rieči: Nur schweren Abschied Carolin komme i poda mi usta koja ja poljubih kao za stražnji krat*, 29. VI. 1849., str. 368). U svom dnevniku u drugoj je fazi često kombinirala njemački s hrvatskim, no u trećoj to fazi ipak radi puno rjeđe.

kritizirati Hrvate. »Iz ovieh rieči ma ujede zmija i ja planem. Moj narodni ponos bje uvriedjen, i s duševne boli pojavi mi se u taj trenutak moja već, da rečem, zaboravljena prsobolja. (...) a čim ona stane, rečem ponosno: - Da li vidite da nezaostaju Hrvatice mnogo za vama?« (Jarnević, 2000; 3. VIII. 1839., str. 124). U jednoj drugoj prilici Talijanka kod koje je Dragojla kratko boravila sredinom 1840. o Hrvatima se izrazila na sljedeći način »Ali žestoka Talijanka se razpali, i stane me koriti, kako se mogu ja vraćati u ubogu zemlju medju proste neuke ljude« (Jarnević, 2000; 5. VIII. 1840., str. 163), a Dragojlina je reakcija bila slična onoj godinu ranije »Ako moja domovina i uboga a narod joj glup, ima u njemu ipak više poštenja nego sam ga našla u drugih narodih, pa mu žene stoje na višem stupnju moralnosti, nego visokorodjene i plemenite, koje se slučajno srodiše s grbovi nakitjenom krevetu.« (Jarnević, 2000; 5. VIII. 1840., str. 163).

Na treću fazu (1838 – 75) Dragojlina života uvelike je utjecalo to što nigdje u obrazovnom sustavu nije učila hrvatski jezik. Učila ga je uglavnom sama čitanjem tada suvremene hrvatske književnosti ili iz privatne komunikacije s ilircima. Stoga je hrvatski jezik, osobito u prvim godinama, koristila prilično nesigurno. »Ali kako bih se bila učila, kada neima knjiga, iz kojih bi učiti mogla. Istina, da izlaze hrvatske novine, Danica ilirska, ali taj list stoji mnogo na godinu, pa nije tako lako tolik novac dati. Više nego do sada ću ipak govoriti hrvatski, i to imam priliku Vranićem i Neralićem, s kojima se češće sastajemo i hrvatski razgovaramo.« (Jarnević, 2000; 15. IX. 1838., str. 108), »Da su mi iole slabija ili opaka načela, izkvarili bi me obi ljudi svojim laskanjem i omislila bih si, da sam pretekla Schillera i Göthea, ali ja se znadem najbolje, i vidim da sam kukavica u onom što bi imalo biti moje bogatstvo; a to je materinski jezik. Moji su napori dosta veliki, da si ga prisvojim, ali to ne ide tako lako, čim mi je niemština već u krv prešla.« (Jarnević, 2000; 18. VIII. 1839., str. 126).

Unatoč tomu što nije dobro znala hrvatski jezik, nije se predavala. I dalje je objavljivala na hrvatskom jeziku. »Nekoliko pêsmicah sam priugotovila i u Zagreb ih poslala, da ih metnu u Danicu ako bi se što pristojalo. Ali ja nisam jošte zadosta uvêžbana u ilirskom jeziku i strah me je da mi se nebudu smejali.« (Jarnević, 2000; 27. II. 1841., str. 179), »(...) kada u ilirskom jeziku iz njega govorim nikako mi reći i izrazi mi neslužiju, kako mi jih memački ponudja.« (Jarnević, 2000; 30. XII. 1841., str. 184).

Iako je do prve polovice 1850-ih znatno napredovala u poznavanju hrvatskog jezika, još uvijek joj je bila potrebna pomoć. »Ovo nekoliko danah što bude Veber ovde razgovarati ćemo o hěrvatskom jeziku i izpravljati će mi u dramu »Veronika Desinićeva« gde koje

němčarenje, i posve němački slog, po čemu se ću moći u buduće ravnati i iztrebiti švabizam iz moga pisanja.» (Jarnević, 2000; 6. IV. 1852., str. 450).

Nesigurnost je bila odraz niskog stupnja njezine vlastite jezične kompetencije, iz koje proizlaze česte pogreške u razgovornoj i pisanoj komunikaciji na hrvatskom jeziku. »*Bijah pokušala pisati hrvatski, ali to neide. Baš ništa ne razumijem niti misliti hrvatski, a kamoli pisati. Brat Josip piše kadšto iz Zagreba hrvatski, ali meni se to neda te neda! Ah, neka ide s bogom i hrvaština i po njoj mi ne bude hlieba!*« (Jarnević, 2000; 20. V. 1838., str. 105). »*Ne znam kako mi ipak hrvatski jezik stran i teško mi se k njemu za svakdanje obćenje priučiti. Pa s kime i da obćim. Tko god dodje govori njemački a i škole su sve njemačke pa kako i gde se usavršiti u hrvatskom.* (Jarnević, 2000; 15. IX. 1838., str. 108).

Dragojla se u svojoj okolini susretala s Hrvatima koji su se sramili svog hrvatskog jezika, »*Negovori rado hrvatski i stidi se svoje hrvaščine. Ubogi čovječe, kako si mi neznatan u svom značaju kada tajiš svoju narodnost?*« (Jarnević, 2000; 23. I. 1840., Venecija, str. 142.), ali i s pripadnicima nacionalnih manjina koji su živjeli u Hrvatskoj, ali nisu razumjeli, ili nisu željeli razumjeti, hrvatski jezik. »*Sretne nas neki Magjar i nazove: dobar večer! Němački; ja odvratim hěrvatski, našto mi reče Rothovka, da on nerazumie što to znači, dobar večer, već da mu moram nemački odgovoriti; na to odvratim: ako nezna neka se uči, buduć je u Hěrvatskoj.*« (Jarnević, 2000; 23. VII. 1852., str. 457).

202

Još jedan književnik koji je djelovao relativno blizu Jarnević, u Zagrebu, bio je August Šenoa²⁷³, koji je ostvario vrhunac pjesničkih dometa hrvatske književnosti druge polovice XIX. st. U pjesmama je izražavao politički program Strossmayerova narodnjaštva (Na Ozlju gradu, Hrvatska pjesma, Budi svoj!, U slavu J. J. Strossmayera, Klevetnikom Hrvatske, Hrvat Bosni), pisao je povjestice (»historičke balade«), pjesničke pripovijesti i legende s događajima iz hrvatske povijesti s aktualnim političkim porukama (Smrt Petra Svačića, Propast Venecije) pučke priče (Kameni svatovi, Zmijaska kraljica). Pisao je i o ljubavi plemića i građanke (Zlatarovo zlato), sukobu feudalaca i seljaka u sjevernoj Hrvatskoj i Sloveniji u XVI. st. (Seljačka buna), te epizodi iz uskočke povijesti s početka XVII. st. (Čuvaj se senjske ruke). Iz njegove se biografije vidi da je jeziku pristupao puno kompleksnije nego što mu pristupa Jarnević, i puno kompleksnije nego su potrebe ovog istraživanja. No zanimljiva je jedna

²⁷³ Šenoa, August (1838 – 1881), hrvatski književnik, kritičar, prevoditelj i političar. Uređivao je listove Glasonoša i Slawische Blätter (u Beču, 1865) te Vienac (1874. do smrti), u uredništvu Pozora (1866–67). Dramaturg u Hrvatskom zemaljskom kazalištu (1870–73), gradski bilježnik (1871) i gradski senator (od 1873). . Potpredsjednik Matice hrvatske (od 1877) (Hrvatska enciklopedija).

Šenoina kazališna kritika koja se ticala D. Demetra, ali je izvrsno oslikala tadašnje stanje »Njekoji ljudikanda su se zaklelimučiti nasneslanom njemčarijom: Schikanedera, Raupacha, Raimunda i Kotzebuca i bogzna još koliko neznanih pisaca turaju ti ljudi na naše pozorište. Te komedije ne imaju većinom nikakva smisla kod nas, jer su osnovane na sasma tuđih socijalnih odnošajih, a i sami Nijemci metnuli su ih ad acta, jer imadu veoma malo dramatičnu cijenu. (...) Vještina ravnateljstva najbolje se očituje dosljednim, narodu i njegovim težnjam primjerenim repertoarom. To je znak prave umjetnosti, i prema tome neka radi slavni odbor, mi smo se njemačke blaženosti i njezina filistrizma dosta naužili.« (Pozor, 1866, br, 120). »Otet nam se valja toj germanskoj hladnokrvnoj dramatici. Mi smo južnjaci, ljudi žive krvi, ljudi druge ćudi, pa dok ne imamo svojih plodova, prionimo radije uz srodnije Slavene, Talijane i Franceze.« (Vijenac, 1876, br. 23).

Trgovci se nisu bavili jezičnim i prostornim identitetom. Njih se opisalo sljedećim riječima »nema druge domovine do interesa, zbir njenih krijeposti je račun, njen nauk se svodi na pravilnik mjenjačnice, žrtve za domovinu za nju su ludosti i ništa je ne može ganuti više od biltena burze« (Barčić, 1988; 213). Sličan stav imali su i brodari. No kako se status talijanskog kao *lingua franca* ipak mijenjao, samo dvadesetak godina kasnije vidi se po tome što je Hrvatsko brodarsko društvo iz Bakra 30. svibnja 1875. uz glazbu, vatromet i svečanost organiziralo porinuće njihova nova broda, barka nazvanog ban Mažuranić, uz prigodnu pjesmu ilirca Ivana Trnskog (Barbalić, Marendić, 2004).

Radnička i niža klasa. Radničku klasu u ovom su razdoblju sačinjavali pučani i oni koji su obavljali posao običnih pomoraca, nosača, slugu, zanatlija i težaka, a nižu klasu sačinjavalo je poljoprivredno stanovništvo – koloni, kmetovi, nadničari. Obje klase u to su doba bile prepuštene same sebi, poprilično zaostale i preopterećena državnim porezima. S obzirom na njihovu neobrazovanost ili slabu obrazovanost oni nisu imali pristup organizaciji javnog kulturnog života, stoga je njihov glas slabo očuvan. On je rijedak i uglavnom zapisan u novinskim člancima. Najviše njihovih razmišljanja zapisano je posredno, a zapisali su ih pripadnici elitne i srednje klase. Zbog oskudnih izvora ove dvije klase obrađene su zajedno.

Pazinski pjesnik, župnik i dekan Antun Kalac²⁷⁴ zorno je opisao stanje istarskog obrazovnog sustava opterećenog talijanizacijom. »Uzvišeno zvanje škole zlorabilo se u ono vrijeme.

²⁷⁴ Kalac, Antun (Ante) (1849 – 1919), kapelan u Pazinu (do 1882), župnik i dekan u Buzetu (1883–1906), župnik, dekan i prepozit te gimnazijski nadzornik za vjeronauk (1907–19) u Pazinu. Sudjelovao u kulturno-

Poučavala se čisto hrvatska djeca njemački i talijanski! O hrvaštini nije se ni govorilo. (...) Bilo je učitelja i školskih nadzornika, koji su svojim lukavim načinom hrvatsku djecu odvrćali od njihova materinskog jezika i od svake hrvatske naobrazbe. Znali su tolikom mržnjom zadojiti srce hrvatske djece, da su se sramila i stidila svojeg jezika i svojeg imena. Zvati se Hrvatom u ono vrijeme značilo je biti »barbarom«, dočim se talijanska i njemačka kultura sve većma širila i preporučivala» (Kalac, 1912; 14, 15).

Kako je obrazovni sustav reagirao na potrebe najniže društvene klase vidi se iz sljedećeg Kalacova zapisa. »Početkom devetnaestoga stoljeća bilo je u nekim školama strogo zabranjeno učenicima u školi i izvan škole među sobom govoriti hrvatski. U tu svrhu uvela se poraba školske cedulje (Schulzettel). Učitelj bi naime svakog ponedjeljka izručio jednom učeniku školsku cedulju s nalogom, da ju mora predati onomu, kojega čuje u školi ili izvan škole govoriti sa saučenicima hrvatski. Onaj, koji bi dobio cedulju, morao je paziti da nade drugoga, koji govori hrvatski, da mu preda cedulju... i tako je išlo naprijed do subote. Tko je u subotu došao u školu s onom ceduljom, bio je dobro išiban zato – jadan, – jer mu pobjeglo da proslovi po koju materinsku riječ jednome ili drugome saučeniku! (...) Malo je onda seljačke djece polazilo škole, a i ono malo se mrkim okom gledalo. Za svaku, kadšto najmanju pogriješku, počastili bi ih nelijepim nazivima »Dummer Kerl, Trottell, Lump, Gauner, Bagage, Esel!²⁷⁵« (Kalac, 1912; 15).

Kako bi još bolje oslikao stvarno stanje Kalac donosi anegdotu (prepričava stvarni događaj) »'Šta ti je Josipe?' upita ga prestrašena Marica. 'Majo moja! stukao me na smrt učitelj N', odvрати mališ. Pitao me, da mu molim njemački 'Oče naš' Ja mu počeo moliti 'Vater unser, der du bist'. Kod ove zadnje riječi sam zapeo i nijesam znao dalje. Neki Vice Pilat prišamuo mi obijesno otraga 'daj mi kruha ću ga grist!' toli glasno, da sam ga čuo ja i ostali obližnji saučenici, koji smo na te riječi svi prasnuli u smijeh. To je bilo dosta. Učitelj N baci me iz klupe, pa me trstinom svega isprebijao. Ja sam toli vriskao, da su nekoji saučenici počeli plakati i moliti ga, da me ne tuče toli nemilosrdno jer da nijesam kriv, ali on im nije htio vjerovati, već je mislio, da mu se rugamo, a svemu tomu da sam ja uzrok.' Marica pregleda svoga sina i skoro da se nije onesvijestila, jer nađe sina svega istučena i izmrcvarena. Pridođe i Maričin suprug i kad uoči sina ovako nagrađena, odluči iste večeri poći u P da obračuna s

prosvjetiteljskim nastojanjima hrvatskoga preporodnoga pokreta u Istri. Pisao pjesme prožete domoljubnim osjećajima i budničkim raspoloženjem za Našu slogu među kojima i ciklus soneta posvećenih Istri i teme iz istarskoga seljačkoga života. Pisao je o negiranju hrvatskog jezika, odnarođivanju te socijalnoj ugroženosti seljaštva (Hrvatski biografski leksikon).

²⁷⁵ U prijevodu: Glupan, budala, nitkov, lopov, ološ, magarac!

učiteljem N., nu na sreću naskoro se predomislio i ostao kod kuće. Dobri Jakov nije one noći gotovo ni oka zatisnuo. Kad se već bilo razdanilo, pristupi svojoj dobroj supruzi te joj reče 'Marice! idi ti k onoj zvijeri a ne čovjeku. Bolje će biti, da ja ne idem, jer se bojim, da bih onog okrutnika i sebe unesrećio.' Marica se rado odazvala nalogu svojega muža i to tim više, što se prema jutru njezin sin bio umirio i zaspao. Čim je došla Marica pred učitelja N., i upita ga zašto je onako izmrcvario njezina sina te mu odrješito prikriči, da to nije lijepo ni kršćanski na ovaki način zlostavljati jedno nedužno i nekrivo seljačko dijete. Učitelj kao da je na te riječi pobijesnio i malo je manjkalo, da je nije šupnuo rukom po obrazu. Kao bezumnik ju prostrijelio svojim mrkim pogledom, te zaviknuo kao izvan sebe Otidi, pr.! Kmeti ne će nikada zapovijedati. Kmetska djeca nijesu za školu. Neka idu prasce pasti. Marš!' Izgovoriv ove riječi. zgrabi Maricu za ruku pa ju baci preko praga i zatvori vrata!

Ovako postupanje s kmetskom djecom bilo je također uzrokom, da je malo seljačke djece polazilo pučke škole u P. pa i ono malo, što su njemački ili italijanski naučili, zaboravili su naskoro oni učenici, koji nijesu mogli nastaviti nauke bilo u Kopru ili u Trstu. Razumije se samo po sebi, da daci u P. takih okolnosti nijesu onda imali ni pojma o narodnosti. Onaj mali broj daka hrvatskih roditelja nauči po takim školama samo prezirati onaj narod, od kog su potekli.« (Kalac, 1912; 15, 16).

Milanović, Božo²⁷⁶, hrvatski svećenik, teolog i političar te istaknuti djelatnik hrvatskoga narodnog preporoda u Istri u sklopu kojega je sudjelovao u pokušajima političkoga okupljanja Hrvata i Slovenaca, proganjan nakon uspostavljanja talijanske vlasti u Istri opisao je tadašnju situaciju u obrazovnom sustavu ovako »Tako se i ono malo hrvatskih dječaka, koji su nastavili nauke u tuđim srednjim i višim školama, redovito pridruživalo Talijanima i odnarodilo. Poseban je slučaj grubih metoda bio u pazinskoj njemačkoj školi u kojoj je učitelj, jednom u navali bijesa strašno izmrcvario jednog dječaka samo zbog toga, što su se djeca smijala, kad je moleći njemački Očenaš zapeo kod riječi: 'Vater unser der du bist...' Na to je jedan drugi dječak prišapnuo na hrvatskom jeziku: 'Daj mi kruha, ću ga grist.' « (Milanović, 1967; 102).

Ivan Trnski je 1839. putovao Dalmacijom i u Danici ilirskoj objavljivao svoj putopis u rubrici Dopis domorodnoga putnika iz Dalmacije. U početku Trnski strancima koji žele putovati po našoj zemlji poručuje »A u celom još pridajem, da, ako se kojemu inostrancu dopadne po

²⁷⁶ Milanović, Božo, (1890 – 1980). Studirao teologiju u Goriziji, doktorirao u Beču (1918), služio u nekoliko istarskih župa. Jedan od istaknutih članova Tiskovnoga društva i izdavač lista Pučki prijatelj (od 1929. Istarski list), a od 1923. predsjednik Društva sv. Mohora (poslije Istarsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda). (Hrvatska enciklopedija)

ilirskih državah putovati, neka se taj inostranac prie ilirski i to dobro ilirski nauči, neka s našim čovekom, kao brat s bratom neka s njim, rekoh, bratski govori.» U dijelu kojim je opisivao Zadar osvrnuo se na putopis kralja Saksonskoga čiji je opis Zadra u Danici već objavljen, ali Trnski nije mogao ne prigovoriti tom izvještaju koji kaže »da je Zadar grad sasvim (nota bene »sasvim«) potalijančen, veli se ondi: jezik, nošnja, način od gradje, običaji, sve je italijansko. Ja sam se s mnogimi tergovci s knjigarom zadarskim, i s mnogom drugom gospodom ilirski razgovarao. A brodari (pomorci nižeg ranga op.a.) i drugi, koje sam čuo, pevali su ilirski.« S druge strane u zadarskom samostanu »knjigoshrana (knjižnica op.a.) imade samo latinske i italianske knjige.« (Danica ilirska, 5(38) 1839. str. 151).

Ovo je razdoblje bilo jezično i identitetski najzanimljivije jer su se od sva tri istraživana razdoblja upravo u njemu odvijale najveće promjene. Vodila se itekako žustra borba za ponarođenje viših društvenih slojeva te uvođenje hrvatskog jezika kao službenog jezika u raznim funkcijama društva. Njemački (u Hrvatskoj i Slavoniji) i talijanski jezik (u Istri i Dalmaciji) istisnuli su iz svakodnevne jezične prakse dijela srednjih i viših slojeva stanovništva hrvatski jezik. Utjecaj njemačkog jezika osobito je bio snažan na području Vojne krajine, jer je u vojsci on bio zapovjedni jezik. Znatan utjecaj do kraja stoljeća vršili su i latinski i mađarski jezik. Političke okolnosti pokazale su se pravom prekretnicom u položaju službenog jezika. Tako, nakon što je hrvatski zamijenio neki drugi jezik na poziciji službenog jezika u kojem pokrajinskom saboru – tako je njegov primarni položaj bio osiguran i u drugim funkcijama društva. Hrvatski je tako 1847. zamijenio latinski na mjestu službenog jezika u Hrvatskom i Slavonskom saboru, 1883. zamijenio je talijanski u Dalmatinskom saboru, a tek 1907. postao je ravnopravan slovenskom i talijanskom jeziku u Istarskom saboru. U Dalmaciji (i Dalmatinskom saboru) djelovali su različiti pojedinci. Prostorni identitet nekih od njih bio je regionalne razine jer su se smatrali Dalmatincima (Antonio Bajamonti), a nekima je bio nadnacionalne razine, pa su se smatrali ilircima i Slavenima (Mihovil Pavlinović, Miho Klaić). Djelovali su na području u kojem je većinskom stanovništvu jezični identitet (materinski jezik) bio hrvatski, stoga mu je na »neprirodan« način bio nametnut talijanski jezik. Istraživanje je pokazalo da se jezični identitet u uzorku vjerojatno definirao u sklopu obitelji ili određene visoke klase kojoj su ti pripadnici pripadali, ali da je važnu ulogu imalo i obrazovanje. Tako je Bajamonti za vrijeme školovanja u Padovi zavolio talijanski jezik pri kojemu je ostao čitav život (vidi se iz osobnih refleksija), dok je Mihovil Pavlinović, koji se također školovao u Padovi, kasnije postao borac za bolji položaj hrvatskoga jezika. Koliko je

ulogu u oblikovanju jezičnog identiteta imala obitelj vidi se po talijanizaciji antroponima (u njezinu postojanju ili nepostojanju).

Na području Hrvatske i Slavonije većinskom stanovništvu jezični identitet (materinski jezik) bio hrvatski, ali su mu na »neprirodan« način stoljećima bili nametnuti latinski, njemački i mađarski jezik. Prostorni identitet istraživanih pojedinaca bio je nadnacionalni – ilirski, Slavonski (Ljudevit Gaj, Ivan Kukuljević Sakcinski, Josip Juraj Strossmayer), a i jezični identitet im je bio sličan – višejezičan. Kako su svi bili pripadnici elite, obrazovali su se uglavnom na njemačkom jeziku, a hrvatski kojega su kasnije tijekom života počeli smatrati materinskim jezikom, morali su učiti. Ljudevit Gaj koristi kajkavski koji malo tko danas razumije. Ivan Kukuljević Sakcinski je tijekom školovanja počeo pisati na njemačkom jeziku, jer se na njemu školovao. Poslije je postao gorljiv borac za hrvatski jezik – održao je dva govora na hrvatskom jeziku u Hrvatskom saboru (2. V. 1843. i 23. X. 1847.) Iz njegove autorefleksije saznajemo njegov osobni stav – *»Mi svoj jezik čuvamo još uvijek samo za družinu i za naše kmete! - u obćinski život i u poslove uveli smo u onih još barbarskih vremena, kad na cielom svijetu jedni jezik latinski. Mi smo malo Latini, malo Niemci, malo Talijani, malo Mađari i malo Slavjani, a ukupno (iskreno govoreći) nismo baš ništa!«*.

Poliglot je bio i J. J. Strossmayer, koji se za razliku od Gaja i Kukuljević Sakcinskoga nije rodio u klasi kojom je postao dio kasnije tijekom života. Njegova višejezičnost vidljiva je iz poslova koje je obavljao tijekom života – kao svećenik sigurno je dobro poznao latinski jezik, poznao je njemački (rođen je u pohrvaćenoj obitelji podrijetlom iz Gornje Austrije) i mađarski (studirao je u Pešti) koji su mu bili potrebni za pregovore s ugarskom vladom (Hrvatsko-ugarska nagodba), a poznao je i hrvatski jezik. No od svih njih materinskim je smatrao vjerojatno samo hrvatski jer se za života borio za njegov status te je vjerojatno upravo zahvaljujući njegovoj upornosti čl. 56. Hrvatsko-ugarska nagodbe ozakonjen hrvatski jezik u Hrvatskoj.

S druge strane, hrvatski se jezik u Istri nikako nije mogao izboriti za položaj službenog jezika. Najbolji položaj koji je postigao prije raspuštanja Istarskog sabora i raspada Austro-Ugarske je ravnopravni položaj sa slovenskim i talijanskim jezikom (1907). Talijanski je bio snažan zbog blizine Italije koja je u Istri ipak ostvarila veći utjecaj nego u Dalmaciji. U određenoj se mjeri osjetio i utjecaj njemačkog jezika. Prostorni identitet kod ispitanika bio je uglavnom višerazinski – regionalni Istarski (Istrijanski), nacionalni (Hrvatski) i nadnacionalni (ilirski). Na primjer Antun Kalac se smatrao ilircem i Istraninom, Juraj Dobrila Istraninom i Hrvatom. Kako su obojica bili svećenici sigurno su osim hrvatskoga poznavali latinski, a s obzirom na

premoć talijanskog i talijanski (Juraj Dobrila je bio virilni član zastupnik Istarskog sabora kojemu je talijanski bio dugo službeni jezik).

Srednja klasa pokazala se možda najviše odnarođenom. Njezini su pripadnici vjerojatno težili za onim što ima elita, stoga su vlast i elitu podupirali u njihovim nastojanjima, a državni i režimski činovnici često su bili najveća prepreka širenju hrvatskog jezika u kulturnom, obrazovnom i svakom drugom aspektu javnog života u svim hrvatskim regijama. U svim regijama pokazao se uglavnom točnim njihov opis u Zori dalmatinskoj objavljen 1844.

»zapustiše materinski, ostaviše ga puku, postidiše se govoriti kako govori puk«. Iako su intelektualci bili ipak puno zainteresiraniji za hrvatski jezik, takva je, barem u svojoj mladosti, bila i Dragojla Jarnević. Jarnević se u mladosti smatrala Hrvaticom, a kasnije je pod utjecajem iliraca svoj prostorni identitet proširila i na ilirsku nadnacionalnu razinu. Iz Dragojlina se dnevnika vidi da je njezin marginalan identitet bio rezultat njezina izbora. Po vlastitom izboru ostala je neudana u sredini koja na to nije gledala blagonaklono, baš kao što je i koristila hrvatski jezik i sredini koja je bila primarno germanizirana (Karlovac je bio središte istoimenog generalata u Vojnoj krajini u kojoj je službeni jezik bio njemački). Iako je i sama bila svjesna da je njezina jezična kompetencija na hrvatskom bila loša, to ju nije spriječilo da ga koristi. U njemačkom je bila vrlo spretna te se iz njezina Dnevnika da zaključiti da je do kraja života ostala aktivni poliglot. Biografije su se pokazale boljom metodom istraživanja jezičnih identiteta, jer one za razliku od pojedinačnih citata daju cjelovitiji prikaz identitetskih promjena. Tako se iz Dragojlina dnevnika jasno vide izmjene jezičnih identiteta u tri razdoblja – u prvom razdoblju (1833–36) kada joj jezični identitet oblikuje individualna jednojezičnost (koristi samo njemački jezik), drugo razdoblje (1836–38) je prijelazno razdoblje tijekom kojega se Jarnević upoznaje s idejama Ilirskog pokreta i tijekom kojega počinje povezivati svoj etnički i jezični identitet (u dnevničkim zapisima koristi i hrvatski i njemački jezik), te u trećem razdoblju (1839–75) kada joj se jezični identitet u potpunosti promijenio te za dnevničke zapise Jarnević koristi hrvatski jezik (s tek pokojim izrazom na njemačkom). Zanimljivo je da je 1843. zabranjena uporaba ilirskog imena, unatoč tomu dosta se ispitanika još uvijek deklarirali ilircima.

Prostorni identitet Augusta Šenoe vjerojatno je bio nacionalne razine – Hrvat, jer se iz naziva njegovih djela da zaključiti da je zainteresiran za razne teme s većeg prostora današnje Hrvatske. Jezični identitet mu je bio hrvatski. Na hrvatskom je pisao. Iz toga se zaključuje da je hrvatski jezik koristio u svakodnevnoj (privatnoj i javnoj) komunikaciji. Nije imao ništa

protiv ni stranih autora u kazalištu, dok god je kvaliteta njihovih književnih radova bila na zadovoljavajućoj razini.

Istraživanje ovog razdoblja pokazalo je da su pripadnici radničke i niže klase morali u nekom opsegu poznavati najmanje one izraze na njemačkom (u Hrvatskoj i Slavoniji) i talijanskom (u Istri i Dalmaciji) koje im je bilo potrebno za sporazumijevanje (društvena interakcija) u gradu. S obzirom na njihovu neobrazovanost ili slabu obrazovanost oni nisu imali pristup organizaciji javnog kulturnog života, stoga je njihov glas slabo očuvan. Ipak iz istraživanja se vidi da su te klase njegovale regionalan (Slavonci, Istrijani i Dalmatinci) i nacionalan prostorni identitet (Hrvati). Oni se uglavnom nisu zanosili nadnacionalnim razinama prostornog, ilirskog ili slavenskog, identiteta. Kako se djelomično pokazalo u nalazima istraživanja vezanog za elitu i srednji sloj – jezik koji su djeca učila u školi znatno je determinirao njihovu budućnost. Iz tog su razloga učitelji, često i na silu, nastojali prenijeti ljubav prema stranim nastavnim jezicima. Djeca koja su potjecala iz ovih nižih klasa u ovom razdoblju uglavnom nisu ni išla u školu. No, ako su i išla, često se događalo da djeca u ovim nižim društvenim slojevima nisu razumjela strani nastavni jezik, stoga ga nisu niti zavoljela. A često nisu imali koristi niti od samog obrazovanja. Stoga se njihov jezični identitet uglavnom nije mijenjao.

4.2.2. Razdoblje 1890 – 1925.

Na jezični identitet pojedinaca koji su djelovali u ovom razdoblju svakako će utjecati Bečki književni dogovor (Narodne novine, 16, 1850, 76; 3. travnja 1850., str. 1) kojega su 28. ožujka 1850., u Beču potpisala petorica književnika i jezikoslovaca iz Hrvatske, dvojica iz Srbije i jedan iz Slovenije. Cilj dogovora bio je odabir zajedničkoga standardnog jezika južnih Slavena, koji su jedan narod i trebaju jedan zajednički standardni (književni) jezik s dvama pismima – latinicom i ćirilicom. Osnovica tog zajedničkog jezika trebala je biti »južno narječje«, tj. ijekavski štokavski govori. Iako dogovor nikad nije sproveden u praksu utro je put budućem zajedničkom – hrvatsko-srpskom jeziku. Ovo razdoblje obuhvaća period neposredno prije i nakon burnih političkih promjena koje su rezultirale završetkom I. svjetskog rata te novom geopolitičkom kartom svijeta, na kojoj više nije bilo Austro-Ugarske. Nova teritorijalna raspodjela polako je oblikovala obrise današnje Hrvatske jer su Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji pripojeni Međimurje i Baranja. Izvan granica današnje Hrvatske na kraju

tog razdoblja bila je još samo Istra. Unatoč identitetski turbulentnim vremenima hrvatski je jezik zauzeo poziciju službenog jezika te se više za tu ulogu nije morao boriti s njemačkim, mađarskim ili talijanskim jezikom. U stvarnosti se još uvijek »natjecao« s drugim, ranije službenim jezicima, a novim političkim uređenjima (nakon 1918) izgubio je samostalnost te je formalno stavljen u ravnopravan položaj sa srpskim i slovenskim jezikom. Unatoč formalnoj jezičnoj ravnopravnosti Srbija je pokušala nametnuti političko i jezično upravljanje nad cijelim prostorom, namećući srpski jezik hrvatskoj, slovenskoj i makedonskoj zajednici, čemu su se njihove nacionalno osviještene kulturne elite suprotstavljale.

Istodobno kada je Hrvatski sabor raskinuo državno-pravne veze s Austro-Ugarskom, 29. listopada 1918. u Zagrebu proglašena je Država Slovenaca, Hrvata i Srba (Država SHS). Vrlo brzo nakon toga, 1. prosinca 1918. uspostavljeno je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (1918 – 1921) i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1921 – 1929), koju je 1929. zamijenila Kraljevina Jugoslavija. Jednu monarhiju (Austro-Ugarsku) zamijenile su druge, s ipak nešto manjim područjem nad kojim su upravljale – područjem Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Makedonije.

210

Eliti su u ovom razdoblju pripadali prvenstveno političari – kralj i političari visokog ranga (npr. Aleksandar I. Karađorđević, Stjepan Radić, Ivo Pilar) i svećenici visokog i najvišeg ranga (npr. Josip Stadler, Antun Mahnić i Antun Bauer). Ukidanjem feudalnog sustava 1848. prosperitetni sudionici elite – buržoazija i veleposjednici gubili su na svojoj važnosti, te je njihov položaj u elitnoj klasi zadržan više zahvaljujući nekadašnjim zaslugama, nego stvarnoj moći. Poneki brodovlasnici, vlasnici obrtničkih radionica, veliki trgovci i rentijeri, još uvijek su pripadali ovoj klasi, premda ih je zbog ekonomskih posljedica I. svjetskog rata bilo puno manje nego ranije.

Aleksandar I. Karađorđević²⁷⁷ kao ni Franjo Josip I. nije bio Hrvat. No bio je vladar koji je je vladao i nad Hrvatima. Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca²⁷⁸ koji je donio 28. lipnja 1921. u Beogradu definira novu narodnost i jezik. Prema članku 3. službeni jezik Kraljevine je srpsko-hrvatski-slovenački, a prema članku 16. »manjinama druge rase i jezika daje se osnovna nastava na njihovom materinskom jeziku pod pogodbama, koje će propisati zakon«.

²⁷⁷ Aleksandar I. Karađorđević (1888 – 1934), jugoslavenski kralj. Prestolonasljednik od 1909. U I. svjetskom ratu bio vrhovni komandant srpske vojske te regent Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS (1918–21), kralj Kraljevine SHS (1921–29) i Kraljevine Jugoslavije (1929–34) (Hrvatska enciklopedija).

²⁷⁸ Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca

Prema članku 19 navodi se narodnost srpskohrvatsko-slovenačka, jer su konstitutivni narodi bili Hrvati Srbi i Slovenci.

S druge strane Stjepan Radić²⁷⁹ je bio vodeći opozicijski političar onoga vremena koji je kao ministar prosvjete kao glavni problem isticao izoliranost školstva od društva i njegove kulture jer društvo (seljaci, ali i inteligencija) nije posvećivalo dovoljno pažnje modernom obrazovanju i odgoju. Inteligencija je prema njemu »običan« narod smatrala nepismenim (a radi svoje nepismenosti nisu mogli koristiti svoja ustavna prava niti razumjeti modernizacijske efekte) i nekulturnim. Za Hrvate, kao mali europski narod, Radić je glavnu prijetnju vidio u većim narodima koji su, ponekad i nesvjesno, nametali svoju kulturu, a ponekad su im u tome pomagali i sami Hrvati. Radić je smatrao da se u različitim fazama školovanja trebala učiti različit stupanj poimanja sebe i svog naroda. Tako je zadaća osnovnog školstva bila da kroz učenje pisanja i čitanja razvije razumijevanje vlastite nacionalne svijesti i njezino širenje, te postigne cijenjenja svoje kulture. Idući obrazovni korak (srednjih škola) osim davanja stručne izobrazbe, bilo je učenje o zajedništvu svih (južno)slavenskih naroda – a kroz učenje stranih jezika postiglo bi se zbližavanje svih svjetskih naroda. Radić je kritizirao sveučilišnu nastavu zbog njena formalizma, nepraktičnosti i distance u odnosu profesora i studenata. Radiću je smatrao neprihvatljivim da školu završava tek četvrtina ili petina upisane djece, ali i da se u obrazovnom sustavu više pažnje posvećuje »gospodskoj« djeci, a vrlo malo djeci na selu i djevojčicama.

Svoj prostorni identitet oblikovao je u nacionalnoj razini Hrvatsva (koje je uključivalo tradicionalne regije Hrvatske, Slavonije i Dalmacije), ali i nadnacionalnoj razini Panslavenstva – *»Hoćemo da budemo sa Srbijom, ali ne pod Srbijom, hoćemo Srbina za brata, a ne za gospodara«* (govor u Zagrebu, 1919; Perić, 2003; 130) *»ili da smo dotle pali te nam zbilja nije više stalo do našeg narodnog ponosa – ili da smo luda što grije u svojim njeđrima zmiju koja sprema otrov da ga u svoje vrijeme uštrca u našu krv. Ili – Hrvati – imamo li što da izgubimo ako se skroz otuđimo tome elementu? Gdje su nas podupirali? Gdje su stupili s nama u borbu kad se radilo bilo o kojem našem političkom pravu ili kulturnoj kojoj stečevini? Gdje? Nigdje! Obratno! Svuda su protiv nas – svuda! Ovdje s Madžaronima, u Slavoniji s Madžaronima i sa Švabama, u Dalmaciji s Talijanima. Neka se prelomi svaka*

²⁷⁹ Radić, Stjepan (1871 – 1928), hrvatski političar i publicist. Školovao se u Pragu, Budimpešti i Parizu. Zbog političke aktivnosti bio je protjeran iz svih zemalja austrijskog dijela Monarhije, a zbog sudjelovanja u spaljivanju madžarske zastave 1895. u Zagrebu kratko je bio u zatvoru. Suosnivač Hrvatske pučke seljačke stranke (1904) i Seljačko-demokratske koalicije (1927). Zastupnik u Hrvatskom saboru (od 1908); sudjelovao je u osnivanju Narodnoga vijeća i Države SHS (1918). Ministar prosvjete (1925–27). Suradivao u više listova; pokrenuo Dom i Hrvatsku misao (Hrvatska enciklopedija).

naša zajednica s njima, mi nemamo šta od toga izgubiti – obratno: možemo samo dobiti!» (Svoj k svomu. Obzor, 30. kolovoza 1902.,199).

Narodno vijeće (čiji je i Radić bio član) u Zagrebu je u noći s 23. na 24. studenoga 1918. zaključilo ujedinjenje Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom. Stjepan Radić je na toj noćnoj saborskoj sjednici, tražio da se u novoosnovanom savezu prizna hrvatska državnost te je izrekao svoje možda najpoznatije riječi »*Gospodo! Još nije prekasno! Ne srljajte u nepoznato kao guske u maglu*«. (Kulundžić, 1971; 334). Za razumijevanje odluka te sjednice dobro je poznavati povijesni kontekst u kojemu se odvijala – talijanska je vojska sve više nadirala u Dalmaciju, te zauzimala Istru i Kvarner, a Hrvatska se, kao dio Austro-Ugarske Monarhije, u Prvom svjetskom ratu našla na gubitničkoj strani. Stoga je dijelu zastupnika bilo logično ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom, kako bi Hrvatska prešla na pobjedničku stranu i time spriječila daljnje talijansko zauzimanje svog teritorija. Radić nije bio protiv ujedinjenja sa Srbijom – samo je zahtijevao da Hrvatska zadrži autonomiju. No povijest je pokazala da sjedinjenjem Hrvatska nije niti zadržala autonomiju niti je sačuvala svoj teritorij u Istri.

212

Kako se obrazovao na nekoliko europskih sveučilišta Radić je bio poliglot. Iz njegove bibliografije vidi se da je prevodio s češkoga i francuskoga jezika na hrvatski i obratno. Poznao je većinu slavenskih jezika (uz jezike u svom okruženju sigurno još bar ruski i češki) te njemački, engleski talijanski i mađarski jezik (Boban, 1989; 160).

Suradnik Hrvatske seljačke stranke bio je i Ivo Pilar²⁸⁰, političar, odvjetnik i publicist koji se u svojim djelima Južnoslavensko pitanje i svjetski rat – Die südslawische Frage und der Weltkrieg (1918) i Južnoslavenski problem u Habsburškom Carstvu – Das südslawische Problem im Habsburgerreiche (1918) zalagao za Hrvatsku u sklopu federalistički preuređene Austro-Ugarske.

U to su vrijeme ideju jugoslavenskog naroda podupirali i brojni katolički svećenici na visokim pozicijama. O jugoslavenskom je narodu govorio zagrebački biskup Antun Bauer²⁸¹ ističući da će nova država biti »ujedinjena i slobodna jugoslavenska država Slovenaca, Hrvata i Srba«

²⁸⁰ Pilar, Ivo (1874 – 1933), hrvatski političar, odvjetnik i publicist. Živio je u Sarajevu i Zagrebu; isprva radio u bankarstvu, a potom u pravosuđu. Suradnik J. Stadlera (Hrvatska enciklopedija).

²⁸¹ Bauer, Anton (1856 – 1937), hrvatski teološki i filozofski pisac, zagrebački nadbiskup. Podrijetlom gradišćanski Hrvat. Studirao je u Zagrebu, Budimpešti i Beču; za svećenika je zaređen 1879. Bio je dekan Bogoslovnog fakulteta (1905–07) i rektor Sveučilišta (1906–07). Urednik Katoličkog lista (1886–90). Zagrebački nadbiskup (od 1914), zastupnik u Hrvatskom saboru (1897–1901., 1906–10., 1913–18), kao predstavnik Hrvatske stranke prava. (Hrvatska enciklopedija).

(Barle, Riting, 1929), a senjski biskup Josip Marušić već ga je nazivao »jugoslavenskim metropolitom zagrebačke nadbiskupije«. Splitski biskup Juraj Carić i vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler pismeno su poduprli (12. 11. 1918) odluku Narodnog vijeća. Pripadnika katoličkog klera bilo je i među članovima Narodnog vijeća – predsjednik je bio slovenski katolički svećenik Anton Korošec (1872 – 1940), kasnije ministar u više jugoslavenskih vlada, zatim Janko Šimrak (1883 – 1946), profesor istočnog bogoslovlja na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, urednik katoličkog dnevnika *Hrvatska straža*, kasnije vladika križevački, Stanko Banić (1886 – 1932), vojni kapelan u Beogradu, istaknuti socijalni radnik fra Didak Buntić (1871 – 1922) i dr. (Šanjek, 2014). Svibanjsku deklaraciju o ujedinjenju Južnih Slavena 1917. poduprli su osim Bauera i brojni drugi svećenici (osim Stadlera). Potpisnici Svibanjske deklaracije zalagali su se za ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca u jedinstvenu državu pod okriljem Habsburgovaca, dok su se Stadler i njegovi podupiratelji zalagali za jedinstvo hrvatskih zemalja bez Habsburške vlasti.

Srednjoj klasi pripadali su i dalje – intelektualci (učitelji, književnici, umjetnici; Milan Marjanović, Ivan Meštrović, Jagoda Truhelka, Marija Jambrišak) i činovništvo. Samo se njihova međusobna uloga u prinosu jezičnom i prostornom identitetu zamijenila. Nekadašnje »osiljeno« činovništvo koje je na sve načine zaustavljalo uvođenje narodnog jezika u sve funkcije društva, te time u konačnici definiralo i prostorni identitet stanovništva, sada je u predvodničkoj ulozi zamijenila »probuđena« inteligencija koja je itekako progovarala o jeziku, vlastitoj narodnosti i prostornom identitetu, a koja je po tim pitanjima imala podijeljena mišljenja.

Jugoslavenskoj nacionalnoj ideologiji priklonio se i hrvatski književnik Milan Marjanović, koji je u seriji *Hrvatska pisma*, koju je objavljivao u beogradskom Srpskom književnom glasniku 1912. i 1913.²⁸² Marjanović je na povezivanje Hrvata i Srba gledao kao na povijesno »zadan« proces, koji se tijekom XIX. stoljeća odvijao i u drugim europskim državama. Svoje mišljenje on je temeljio na zaključku kako ni Hrvati ni Srbi nisu »potpuni narodi, a kako nema 'polunaroda'«, oni će se povezivanjem upotpuniti. Marjanović objašnjava: »*Ni hrvatski ni srpski dio naroda nije i ne može da bude potpun narod, potpuno narod, potpuno svoj i potpuno moderan narod. Srbi bez kulturne primorske zone ne mogu da uđu posve u kulturnu*

²⁸² Pretiske je skupio i objavio ih u brošuri *Narod koji nastaje: zašto nastaje i kako se formira jedinstveni srpsko-hrvatski narod*. Rijeka, 1913.

europsku zajednicu, a Hrvati bez nezavisnosti ne mogu da budu potpuno samostalan i obezbijeđen slavenski narod — i jedni i drugi zbog pozicije i prilika u kojima se nalaze. Hrvatska bez oslona na istoku ne može da se razvije» (Marjanović, 1913; 52, 53).

Za oblikovanje nacije bilo je važno naći temelje nacionalne mitologije, a nju se nastojalo formirati osobito u vremenu pred I. svjetski rat. Na tom je tragu bio i kipar Ivan Meštrović²⁸³ koji se u nedostatku Hrvatske i Slovenske mitologije, nadahnjivao srpskom narodnom epikom (Hrvati i Slovenci kao »polunarodi« s lirskim osobinama nemaju za to pogodne »priče«), na temelju koje je onda formirana zajednička jugoslavenska mitologija. Meštrović je zamislio ambiciozan skulptorsko-arhitektonski projekt u »herojskom mjerilu« Vidovdanski hram (drvena maketa hrama, 1912., Narodni muzej u Kruševcu), koji je trebao objединiti Kosovski ciklus i Ciklus kraljevića Marka, stotinjak figura, uključujući arhitektonsku plastiku (reljefe i karijatide) te golemi konjanički kip kraljevića. Meštrovićev politički angažman učinio ga je 1915. jednim od osnivača Jugoslavenkog odbora u Londonu. Za Srbiju je napravio spomenik slobode posvećen pobjedi Srbije u Prvom balkanskom ratu, koji je na koncu oblikovao kao Pobjednik u bronci 1928 (od 1929. smještena na Kalemegdanu u Beogradu; prepoznatljiv simbol grada).

214

S druge strane Jagoda Truhelka²⁸⁴, učiteljica i pripovjedačica u svojim je autobiografskim zapisima pisala o svom podrijetlu *»Tako se nađoše Čeh iz Zbraslave i Švabica iz Mađarske u dalekoj Hrvatskoj, da osnuju hrvatsku obitelj i odgoje svoju djecu za Hrvatsku. Otac je od majke naime tražio, da ona, dok se rodi prvo dijete, nauči toliko hrvatski, da mu mogne govoriti hrvatskim jezikom i da taj jezik bude materinski njihovoj djeci. Jezik naime hrvatski nije bio sasvim tuđ ni našoj majci. Još u selu svoga djeda sjeverno od Drave nauči ga donekle od djece doseljenih Hrvata – Šokaca, a poslije je živjela s majkom u Slavoniji (sela Ladimirevac op. a.), pa je imala prilike, da navikne uho na taj jezik, koji će biti jezik njezine djece, pa i unučadi i praunučadi.«* (Truhelka, 2024; 12). Premda su Jagodini i otac i majka podrijetlom bili stranci, oboje su nastojali djecu odgajati jezikom kojim se govorilo u njihovoj novoj domovini, kojega su vjerojatno oboje zavoljeli. Zahvaljujući obiteljskom poučavanju tek je kasnije u životu shvatila da se još u djetinjstvu smatrala Hrvaticom i nije se pronalazila

²⁸³ Meštrović, Ivan (1883 – 1962), hrvatski kipar i arhitekt (Hrvatska enciklopedija).

²⁸⁴ Truhelka, Jagoda (1864 – 1957), hrvatska književnica i pripovjedačica. Nakon završene Učiteljske škole u Zagrebu, radila je kao učiteljica u Osijeku, Gospiću i Zagrebu; bila je ravnateljica Više djevojačke škole u Banjoj Luci i nastavnica na sarajevskoj preparandiji (Hrvatska enciklopedija).

u riječima njezina profesora Hoića²⁸⁵ koji je na nastavi govorio »da se u hrvatskim zemljama ne smije naseliti ni jedan ne-hrvat« (Truhelka, 2024; 23).

Jagodin se otac se s nekolicinom Hrvata (Ivan Filipović, Stjepan Basariček i dr.) upoznao još za vrijeme studija na praškom pedagoškom učilištu. Njima se družio, razmjenjivao razmišljanja, a jedni su druge međusobno učili Češki i Hrvatski. Kako je Hrvatskoj u to vrijeme zbog preustroja školskog sustava nedostajalo visoko školovanih učitelja, na Filipovićevu su preporuku pozvani učitelji iz Češke koji su poznavali hrvatski – među njima i Truhelkin otac. Nedugo nakon dolaska njezina oca u Osijek započeo je (uz prešutno odobravanje biskupa Strossmayera, tada virovitičkog velikog župana, nadležnog i za područje pučkog školstva u toj županiji) reformu pohrvaćivanja njemačke trivialke koja je djelovala u osječkoj tvrđi. Zanimljivo je kako prema Truhelkinom sjećanju otac uopće nije naišao na veći otpor »To očevo nastojanje nije naišlo na prevelik otpor ni kod njemačkog građanstva u tvrđavi, a čak ni kod časničkih obitelji i vlastele, koji – makar većinom ne-Hrvati – odobriše odmah očevu metodu, koja nije ni u čemu krnjila propisanu naučnu osnovu, jedino je teretila samog učitelja, kad je sveukupno nastavno gradivo tumačio po dva i više puta: jednom hrvatski, a onda njemački, ili obrnuto.« (Truhelka, 2024; 12, 13). Metoda se pokazala dobrom jer je prije bila prokušana na samoj Jagodi koju je učiteljica, primjenjujući tu metodu, toliko osposobila u znanju njemačkog, da je Jagoda poslije mogla nastaviti obrazovanje na njemačkom. Višejezično obrazovanje Jagodi je osigurala njezina učiteljica – »Pokojna mi je učiteljica Magdalena Šrepel, Češkinja po odgoju, premda Njemica po rodu.« (Truhelka, 2024; 9), s kojom je ostala ne samo u kontaktu cijeloga života, nego su postale dobre prijateljice.

U svojem učiteljskom radu Truhelka je njegovala hrvatski jezik, na njemu je i objavljivala svoje književne radove²⁸⁶. Njezin je stav bio da učitelj mora učeniku usaditi ljubav prema njegovom jeziku, zbog čega je tijekom nastave, osobito u Banjoj Luci i Sarajevu, često morala usprezati svoju ljubav prema hrvatskom jeziku »To vrijedi (...) još više u jeziku "zemaljskom", t. j. "bosanskom", iza aneksije (1908. op. a.) službeno prozvanom "srpsko-hrvatskim"! Kako sam sama sebi bila odabrala hrvatski jezik kao svoju struku u IV. i V. razredu, lako je razumjeti, koliko je trebalo opreza i samozataje na satu književnosti u toj školi – na području nekadanjih Donjih Kraja silnoga Hrvoja Vukčića Hrvatinića – da se ne ogriješiš o službenu "nepristranost" i da točno izmjeriš temperaturu svojih nacionalnih simpatija« (Truhelka, 2024; 42). Jagoda je tada kao učiteljica u kr. ženskom liceju u Zagrebu u Napretku, »časopisu

²⁸⁵ Predavao joj je povijest i zemljopis.

²⁸⁶ Objavljivala je i pod pseudonimom Sandučić, što je prevedenica njezina češkog prezimena.

za učitelje, uzgojitelje i sve prijatelje mladeži« 1894. objavila članak *Hrvatski materinji jezik u domu i školi*, koji je u nastavcima izlazio kao prvi članak u nekoliko brojeva (br. 8–16)²⁸⁷, a kojega je prethodno u obliku govora održala na godišnjoj skupštini hrvatskog pedagoško-književnog zbora.

Jagoda u tom podugačkom članku najprije iznosi svoja promišljanja o jeziku kao takvom »Ako Wilim Humboldt veli: "Pravi je zavičaj čovjeka jezik", tad je time rekao, da se narodi više po jeziku razlikuju, nego ikojim drugim svojstvom. (...) Kako je materinji jezik najjači jamac narodnoga opstanka, nosilac narodne kulture a preko ove sveopće ljudske kulture, to treba da se savkoliki odgoj i obrazovanost čovjeka temelji na materinjem jeziku. Budući da jezik čini čovjeka pripadnikom svoga naroda, to će i odgoj i obrazovanost njegova biti narodna, odgajat će se u narodu za narod.« (Napredak, 1894., br. 8, str. 114). »U tom smislu našu hrvatsku omladinu odgajati, najkrasnija je i najuzvišenija zadaća hrvatskoga učitelja kao čuvara narodnih osebnosti, kojih je najveće blago naš krasni materinji jezik. A da je krasan, o tom ne samo da je svaki Hrvat na dnu duše uvjeren - ta svakomu je svoje milo - već to potvrđuju i stranci, to potvrđuje prvak među našim pjesnicima, Preradović, dok ga je tako zanio, da mu je spjevao dvije pjesme. A on mu je najbolje cijenu prosuditi mogao, jer ga je tek kao zreo čovjek iz nova učio i učeći ga s punim razumijevanjem shvatio mu ljepotu i vrline. U "Jeziku roda moga" izlaže potanko sva svojstva i sve ljepote, kojima nam jezik obiluje.« (Napredak, 1894., br. 8, str. 116).

Jagoda nastoji oslikati važnost obitelji i učitelja koji trebaju učenicima usaditi ljubav prema materinjem jeziku, »Sa žarkim zanosom, vrućom ljubavi i dubokim uvjerenjem nuka svoj narod, da goji i ljubi svoj materinji jezik, da ga štuje i njeguje, da ga čuva i brani i da ga što bolje oplemenjena ostavi potomstvu, kao što ga je i primio od praotaca svojih. A ta njega i gojenje jezika u prvom je redu dužnost porodice, doma - majke, - a onda prosvjetitelja narodnih - učitelja, koji treba da su čuvari te najveće svetinje - jezika materinjega. Njihova zadaća ne sastoji samo u tome, da svojoj gojenčadi posreduju znanje pomoću jezika, već taj jezik sam treba da je i središte i jezgra sve obuke, kao što joj je i ruho; on treba da je uzgojno sredstvo, koje osobito smjera na oplemenjivanje srca i čudi.« (Napredak, 1894., br. 8, str. 117). »Njegujući materinji jezik budi se i njeti ljubav za domovinu, koja ne smije da bude prazni zvuk, a ta ljubav bit će ujedno najjače poticalo za svedernim napredovanjem na kulturnom polju. Pa kad drugi, napredniji od nas narodi toliko naglašuju buđenje

²⁸⁷ Jagoda je u člancima potpisana kao Jagoda Truhelkina, što vjerojatno ukazuje na izvornu inačicu njezina prezimena.

otadžbeničke ljubavi u mladeži, kud i kamo treba toga poticala nama Hrvatima, koji smo narod tek u postanju.« (Napredak, 1894., br. 10, str 152), ali ističe i potencijalne opasnosti koje uzrokuje učenje stranih jezika (rađanje »kozmpolitičkog« duha) » Savkolik odgoj, škole svih stupnjeva, treba da su hrvatske u najširem značenju – prožete hrvatskim duhom. Ako je dakle ovaj cilj moguće polučiti na temelju materinjeg jezika, to će odgoj u tuđem jeziku protivne tomu uspjehe polučiti. Povijest nas doduše uči, što se više kultura diže, da sve više nestaje razlike između raznih naroda; s napredovanjem opće obrazovanosti ublažuju se opreke i gube pomalo svoje oštrice; u zajedničkoj težnji za znanstvenim i moralnim interesima raste kosmpolitički način mišljenja u opće. Ali se ne smije smetnuti s uma, da kraj svega toga zbližavanja narodâ u duševnom i materijalnom obziru nijesu ovi nikad posve zapustili svoje osebnosti, niti su to voljni činiti, i da će vazda postojati take razlike, koje će se opirati stapanju narodnosti. Tko dakle hoće da uzgaja kosmpolitički, taj ujedno namjerava uništiti narodnu individualnost, te bi morao početi iskorjenjivanjem jezika, što bi bila isto tako velika nepravda, kao što i tlačenje individualnosti u pojedinca čovjeka, i što je opet u opreci sa samim pojmom odgoja, jer taj treba da se obazire baš na tu osebnost u naravi čovječjoj.« (Napredak, 1894., br. 8, str. 115). »Kako je obrazovanje na temelju tuđega jezika posve krivo obrazovanje, tako je i djelomično u materinjem jeziku, kad se cijepa s drugim jezikom, barem u prvoj dobi odgojnoj, i ako se jednostrano podjeljuje, slabo jamstvo, da će mladi naraštaj zavoljeti jezik svoga roda. Boraveći mnogi mladić u tuđini na naukama, sav mu okoliš na to smjera, da ga što više otuđuje domu, da mu omlitavi narodna svijest; ovako se lako raspline u kosmpolitičkim težnjama, gledajući sa svoje tobožnje više obrazovanosti na sićušne težnje i pregnuća svoga naroda, ustežući se djelovanju za taj rod izlikom, da radi za cijelo čovječanstvo. Utješljivo je u drugu ruku protivno pregnuće mnogih časnih i prosvijetljenih roditelja, koji nastoje sa svom pomnjom, da im se djeca od malih nogu priviknu prije svega čistomu i lijepomu jeziku, te jasnomu i razložnomu govoru. Znajući dobro, da je ovakav odgoj hrvatske majke nedostojan a za hrvatski narod ponizujući, ako materinji jezik, kao prvi i najvažniji predmet materinjeg odgoja ne smjera onamo, da se hrvatsko dijete uči hrvatski misliti, hrvatski se izraziti, zaziru mnoge plemenite i rodoljubive majke od svih stranih odgojiteljica. Znajući nadalje, da se u duhu jezika, kojim dijete počinje tepati i govoriti, razvijaju misli, značaj i duh čovjeka, još će se više odvrćati od tih nositeljica tuđega.« (Napredak, 1894., br. 10, str 152).

Jezične vrijednosti koje je Jagoda stekla u obiteljskom domu, zadržala je tijekom života »Takovi su roditelji dužni i svomu porodu i narodu svomu, pa i svojoj časti, da nastoje da se

sami nauče pravilnomu, čistomu i lijepomu govoru, da među sobom, pred djecom i s djecom bezpogrješke govore, a tako će onda istom strogošću, koju vrše spram sebe same i od svoje djece tražiti valjani govor ispravljajući, što je krivo i pogrješno.» (Napredak, 1894., br. 9, str. 139). Stoga nije imala razumijevanja za domaću inteligenciju, koja je više strepila da nešto netočno kaže na kojem stranom jeziku, nego da netočno koristi svoj, hrvatski jezik, kojega su ionako koristili samo za razgovor sa služinčadi i pripadnicima nižih društvenih slojeva

»Čudan je, ali vrlo općenit pojav, da se mnogi članovi hrvatske inteligencije gradova i većih mjesta - u prvom redu gospođe - zgražaju, ako koji Hrvat ili Hrvatica iz boljih i najboljih krugova nepravilno ili neokretno njemački govori, ako mu francuština nije čistog pariskoga izgovora, ako mu engleština nije spodobna najfinijoj londonskoj, mučeći se, da te strane jezike sami što tačnije nauče. - Ali, što ti isti sinovi i kćeri te zemlje hrvatske, ti Hrvati i Hrvatice slavna imena i plemenita roda ne umiju jezika svoga roda, hrvatskog, materinjega jezika, ili ga umiju - onako za nuždu u saobraćaju s družinom - do zla boga okrnjena, rđava, natrunjena i pogrješna, nad tim žalosnim znakom kažnjiva nehaja, prijezirna omalovaživanja vrijednosti hrvatskoga jezika i ohola poziranja sa visine svoje tuđinačke poluobrazovanosti, koja odgaja Hrvate i Hrvatice bez štovanja i ljubavi za svojdomirod, za tuđinu, za Njemačku, Francusku, Talijansku itd., a kojoj uza to nije ni mnogo stalo do ovih pribjeglica - za čudo: nad tim se pojavom ne zgražaju; on im se čini naravan: ta što će im taj prosti jezik i ta malena Hrvatska! A nađe li se ipak gdjekoji među njima, koji žali, što ne umije čisto i lijepo govoriti, ne nastoji ni malo, kako da zanemareno nadomjesti ozbiljnom naukom. A kako je sa odgojem većine djece tih gospodskih krugova? Samo treba slušati dan na dan zahtjeve roditelja u tom smjeru! Tu se traži što više moguće naučnih ura za njemački, francuski jezik; djeca jedva što protepaju materinjim jezikom, ne mogu se dosta brzo povjeriti tuđim odgojiteljicama i bonama njemačkim i francuskim, pomnijom brigom kod izbora pazeći, da bude - ako je Njemica - svakako potpuno vješta „hochdeutsch“, ako je Francuskinja, da umije bez pogrješke pariski izgovor. Ali što im djeca uza to krnje nagrđuju i iskrivljuju svoj materinji jezik, to ne vrijeda njihova uha; u najboljem slučaju tješe se sa školom, što će ona da ispravi domaće grijehe, zaboravljajući, da su dojmovi doma, koji utječu na djetinje navike, jači od dojmova školskih.« (Napredak, 1894., br. 9, str. 139).

Truhelka se oduvijek smatrala Hrvaticom, a njezin se prostorni identitet posredno može protumačiti iz njezina opisa područja kojim se prostire hrvatski književni jezik »Na žarkim i bujnim grudima dalmatinsko-dubrovačkih pjesama grijali se i opajali naši Iliri ljubavlju i zanosom za rod i za jezik; iz njih crpli su snagu za svetu borbu, na njima pridizali malaksale

duhove, s njima razblaživali i utišavali prebujala srca. Taj zanos i nepokolebiva postojanost urodi najljepšim plodom. Hrvate danas iz svih krajeva tako različitih narječaja spaja jedan književni jezik; on radi u uredima, u njem se uče hrvatska djeca, njime se služe naši pjesnici, književnici i naučnjaci, on posreduje između Hrvata štokavca, kajkavca, čakavca, on je jezik svih društvenih slojeva, i ako Bog da, osvojit će sebi i ondje vladu, gdje mu ju sada još tuđinština krati. Narodno pregnuće, uzvišenje i štovanje hrvatskoga jezika teklo je do sada usporedo. Najizvrsnije sredstvo za narodno obrazivanje jest u štokavsko-jekavskom izgovoru hrvatskoga jezika; on je neposredni, najdublji i najopćenitiji izraz narodnoga mišljenja, najopćenitija i najčvršća veza hrvatske narodnosti.» (Napredak, 1894., br. 8, str. 117). Ona je dakle veći dio svog života proživjela u Habsburškoj Monarhiji i Austro-Ugarskoj, ali ona nije osjećala taj nadnacionalni identitet. Tijekom cijelog života, osjećala je i izražavala samo nacionalni – hrvatski – prostorni identitet.

Poput Dragojle Jarnević i Jagoda Truhelka je dobrovoljno preuzela tada marginalni identitet i to ne samo onaj jezični (koristila je hrvatski u njemačkom okruženju), nego i bračni, jer se zbog potpune posvećenosti pedagoškom radu, kao neovisna i slobodna žena, nije udala. Truhelka je smatrala da joj pedagoški rad može nadomjestiti osobnu (bračnu) sreću, pa ga je odabrala kao svoj životni put, znajući da se zbog njega nikad neće smjeti udati²⁸⁸. Još jedna osoba koja je bila u istom položaju (isti marginalni identitet) kao i Truhelka, bila je njezina učiteljica i kasnija suradnica Marija Jambrišak²⁸⁹.

Marija Jambrišak je također poticala na korištenje materinskog jezika u javnoj i privatnoj komunikaciji »Govori svetim materinjim jezikom – jezikom, kojim te je dobra majka u kolijevci povijala, uspavljivala! (...) Pa zar nije hrvatski jezik medene slasti, zar nema krilatosti, gromornosti, bujnosti, uznositosti, krotкости, izrazitosti za tugu i žalost, za radost i blagomilje zar nije praktičan za pjesništvo?« (Jambrišak, 1896; 222). Ona je zagovarala učenje stranih jezika »Osim materinjeg treba da učimo i proučavamo i druge jezike. Svaki je jezik dar božji i svaki čovjek naš bližnji. Stara je riječ: Koliko jezika znaš, toliko ljudi valjaš. Kao što pčelica od raznolika cvijeća nosi med u košnicu, tako nosi i ti med nauka i umjeća u domaću košnicu svom rodu na korist. Tuđe poštuj, a svojim se diči.« (Jambrišak, 1896; 223), no progovarala je i o potencijalnim opasnostima korištenja stranih jezika »Nijedan se narod

²⁸⁸ Školski zakon koji je učiteljicama u Hrvatskoj branio udaju bio je na snazi od 1888. do 1914.

²⁸⁹ Jambrišak, Marija (1847 – 1937), hrvatska pedagoginja, učiteljica te prosvjetna i kulturna djelatnica. Prva žena iz Hrvatske koja je studirala na Pädagogiumu u Beču. Ravnateljica građanske škole; osnivačica Ženskog liceja u Zagrebu 1892., na kojem je i predavala. Zauzimala se za prava žene u javnome životu (Hrvatska enciklopedija).

još tuđim jezikom nije ugladio i naobrazio, svoga ne gojeći. Vještina i umjeće u jeziku tuđem i u duhu tuđem nalik je onim staklenim kolibicama, gdje se goji cvijeće i bilje strana zemljišta, više na divotu i zalihu za velikaše i gospodu, nego li na korist naroda. Dok narod svoj materinji jezik ljubi, dotle se ne izgubi.» (Jambrišak, 1896; 223).

Kako je i sama bila radišna, na to je poticala i hrvatsku mladež »Domovina treba da ima poštene korisne i radine, sinove i kćeri. Mladeži hrvatska, ne gubi dakle vremena u dangubi i plandovanju, nastoj koristiti domovini znanjem ili umjećem, čim i sebi pribavljaš udoban i pošten užitak.» (Jambrišak, 1896; 220).

U domaćoj se publicistici pronalazi dosta navoda nepotpisanih autora koji zorno svjedoče o prostornom i jezičnom identitetu tadašnjeg srednjeg staleža. Tako je u časopisu Dom i svijet, koji je izlazio u Zagrebu, 1919. stajalo *»Ima kod nas bogataša, boljara, koji žive od znoja siromaškoga puka, ali se stide' pribrojiti se onomu narodu, u kojem se njihovi oci proslaviše; koji preziru narod i njegov jezik, koji nemaju srca za domovinu, koji se pače pred stranim svijetom stide prtenati, da su Hrvati. U njihovim kućama ne ćete naći ni hrvatske knjige ni novina, njihova imena ne ćete naći u nijednom domorodnom društvu, ni novčića nisu dali na oltar domovine i hrvatski samo onda govore, kad svomu kočijašu opsuju Boga.» (Dom i svijet, 15. 10. 1919., br. 20, str. 382), njima se u jednom ranijem broju već bio poručilo »Mi smo svoji ljudi, mi Hrvati, Bog nam je dao naš jezik, da se njime služimo, a to je naše prirodno pravo. Nije istina, da nam jedino nekakav mrtav jezik, kojega više nijedan živi narod ne govori, može doneti spas; nije istina, da možemo samo onda sretni biti, ako svoj materinski jezik zaboravimo te se uz tudj, nama nesrodan jezik priljubimo. Samo malodušnici, ljudi prodajni, koji u sebe i u svoje povjerenja nemaju, oponašaju tuđinstvo, da, njime se ponose. Pametan, pošten čovjek toga uraditi ne će. Kad je mladić dezrio, neka uči jezika, koliko mu drago: neka uči francuski, talijanski, - engleski, druge slavenske jezike, u kojih ima obilje znanja čovječjega, pa ako mu je preostalo povrh svega toga vremena, neka u ime božje uči i magjarski.» (Dom i svijet, 1. 10. 1919., br. 19, str. 362).*

U Banovcu, listu »za javne prilike, pouku, narodno gospodarstvo i zabavu« koji je izlazio u Petrinji stajalo je 1918. *»Divimo se vojnicima srpskima, koji boreći se već sedam godina ne klonuše. Srce im je postalo čelično, lica im se uozbiljišee, a duša uvijek poletna i uzvišena. Slava takvim junacima, slava takvom narodu. A Hrvati? Evo im sjajne prilike sada, da se iskažu i oni i da dokažu svijetu, da su i oni potpuni ljudi i da i oni znadu ginuti za pravo i*

pravednost u borbi proti nasilju, nepravdi i zločinu. Evo Talijana, koji provaljuje u našu domovinu, otima nam našu hranu, grabi nam našu djecu, brani nam govoriti svojim materinjim i djedovskim jezikom. Hoćemo li pustiti ga, da nam pustoši domovinu našu? Hoćemo li se oglušiti braći tvojoj, koja nas u pomoć zovu? Ne ćemo li i mi poput Čeha i poput Srba suprotstaviti se dušmanu našem? Eno Magjari u Medjumurju vješaju Hrvate, strijeljaju ih, bacaju u tamnice i muče ih na sve načine! Hoćemo li i na to šutiti? Zar nećemo skočiti na noge i puni gnjeva poletjeti onamo, da izbavimo tamošnje Hrvate, koji jauču i vape za pomoć? I mi ćemo poći u boj za pravo i pravicu, i mi ćemo dati život svoj za domovinu i dokazati svijetu, da je i nama slatko i časno za domovinu umrijeti. Sg.» (Banovac, 22. 12. 1918., br. 50, str. 1).

Sušački novi list donosi iskustva iz Rijeke i Istre koji su tada bili pod talijanskom upravom (aneksija) te su jedini bili van teritorija današnje Hrvatske. Pritužbi na talijansku upravu na ovom je području vjerojatno bilo puno, no ovdje se preneseni isječci iz dva članka objavljena 1925. U članku objavljenom u travnju te godine stoji *»To je poznata i priznata činjenica. Kakovo pak gledište zauzimlju kod svega toga naši sadašnji gospodari u glasovitom Rimu i u tolikoj, što se tiče slobode, razvikanoj državi? Oni, kao da haju i ne haju za nas, za našu sudbinu. Nemaju ni trunka milosti, ni samilosti, ni osjećaja za naše narodne boli. Ne će oni da upotrijebe niti jedno ublaživo sredstvo, da nam spase barem najsvetije; ne nalazimo u njih niti jedne riječi, kojom bi barem prividno sučuvstvovali s nama. Ti naši gospodari zapališe nas dom. Pritištu naša narodna srca i neprestano tlače našu dušu i to sve više i sve jače . . . Ne će da prestaju; ne priznaju nas kao narodno-kulturni elemenat; hoće da živimo tu samo da umremo narodnom smrću. Ne tješe naše izmorene grudi, već ih pritištu, ne liječe naše grдне rane, već im dodavaju otrova, ne gase naš goreći i plamteći narodni dom, već ulijevaju ulje u taj užasni i strašni narodni pakao. A mi, da ne izgorimo, da ne poginemo i jer nam je naš narodni život drag i mio, mi se ne bunimo, nego odvrćamo svaki nemili i nepravedni udarac zakonitim i čovječjim sredstvima. I zato, gospodari naši, neka vam ne bude žao, ako sami ne ćemo da poginemo, te da legnemo u zaborav na tom narodnom garištu. Mi hoćemo da živimo mirno i dostojanstveno i pošteno; hoćemo da napredujemo gospodarski, i u narodno-prosvjetnom pogledu. Hoćemo, da budemo svoji na svome. Život nam nije mrzak, već nam je drag, pa vam stoga ljubav do nas ne damo, pa makar vi bili ljepši i sjajniji od nas. Da, svoji hoćemo da budemo na svome domu, a kao svijesni državljani davamo i dat ćemo Bogu, što je božje Kralju, što je kraljevo, a u sebi gojit ćemo i čuvati naš mili materinski jezik i sve to više uspaljivati ljubav do svoga mučnoga jugoslavenskog naroda u Italiji protiv svih navala. I*

konačno, sve ono, što nam uzburkani plamen u našem domu spali i smrvljuje, mi ćemo zato još s većom ljubavlju i s još većom poštovnošću nastojati oko toga, ne samo da dobijemo natrag ono, što smo imali, već da i mi kročimo dalje i napredujemo poput naše kulturne braće po širokome svijetu. Nadamo se, da će naši novi gospodari uvidjeti svoj nepravedni postupak s nama, te da će nam ne samo dozvoliti, već nas i poduprijeti, da nesmetano upotrijebimo sve svoje sile oko svetog i mučeničkog narodnog rada. (»Istarska Riječ« Trst)» (Sušački novi list, 7. 4. 1925., br. 89, str. 8), a članak u rujnu u istom tonu nastavlja »Nisam spomenuo pravo na upotrebu talijanskoga jezika, koje imaju Talijani po ovim konvencijama u Dalmaciji. Uostalom — i naši na Rijeci imaju isto pravo na svoj materinski jezik. A to nije malo, nego u najmanju ruku dostojan ekvivalenat. (...) Oni naročito budno prate naše političke prilike i mi smo imali već nekoliko puta prilike, da zabilježimo, da im nije baš ugodno što se naša država sporazumom HSS i NRS sve više konsoliduje i rješava unutrašnjih trzavica. Kao pravi prijatelji oni bi se toj našoj konsolidaciji morali radovati, no mi im ne zamjeramo što to ne čine, jer znamo što imamo da stidimo o njihovim prijateljskim uvjerenjima.« (Sušački novi list, 26. 9. 1925., br. 230, str. 2).

Radnička klasa obuhvaćala je najveći dio društva, među njima najbrojniji su bili seljački stalež, težaci i služinčad te pučani. **Nižu klasu** sačinjavali su prosjaci i ostali marginalizirani članovi društva. Zbog toga što pripadnici tih klasa još uvijek uglavnom nisu iznosili vlastita mišljenja u sredstvima javnog informiranja, njihovo se mišljenje i u ovom razdoblju prenosilo posredno, putem objava u novinskim člancima.

Jagoda Truhelka pišući članak o hrvatskom jeziku u Napretku posredno svjedoči o nepismenosti pučana kad u članku piše *»Mnogi će tako pučanin požaliti, što ne umije čitati i odmah radije slati svoju djecu u školu, da se nauče toj vještini.«* (Napredak, 1894., br. 14, str. 220), ali i o lošem načinu izražavanja po kojoj je služinčad bila općepoznata *»Kad su djeca na govor starijih tako pažljiva, treba da i oni na svoj govor što više paze, onda će se zapriječiti ona nevolja i rugoba, gdje posve malena djeca već umiju po koju pogrdnu riječ, psovku ili kletvu. Osobito u tome griješi družina (služinčad), govoreći pred djecom ovake nedolične riječi.«* (Napredak, 1894., br. 10, str. 155).

U Napretku su i drugi, nepoznati autori pisali o lošem obrazovnom statusu služinčadi i radnica u tvornicama te su progovarali o načinu na koji bi se njihov loš obrazovni status mogao promijeniti *»i da nije istina, da gospodarica ima pravo samo zapovijedati i pladati.*

Gospodarici je dužnost i odgojivati služinče. Služinče mnogo toga u kući svoje gospodarice vidi, čuje i nauči; pred njim se ne mogu svaka vrata zatvoriti, svaka riječ prekinuti. (...) Neka svaka gospodarica nastoji, da družinče vidi i nazrijeva u njoj idejal žene. Neka prijazno govori sa služavkom, neka ju podučava i opominje, kako da sve naučeno upotrebiti ne samo u drugoj kudi, nego poglavito u svojem domu, kad sama postane domaćicom i majkom. Priznati moramo, da je naša služinčad do zlaboga izkvarena, neuka i lijena, a gdje tomu da tražimo uzrok? Da li ju gospodarica poučava? Ne upotrebljava li mnoga gospodja družinče svoje kao orudje svoga nemoral. Koli često uprav služavka pomaže gospodju kod preljuba. Danas mnogo djevojče svršivši 4. razr. obće pučke škole mora u službu ili tvornicu, gdje je gotovo cijeli dan, a jedva da je u školi naučila čitati i pisati, plesti čarapu i najnuždnije sašiti. Dodje li u službu gospodji, koja podpuno shvata svoju dužnost prama družinčetu, odgojit će si ju ona i svemu dobru naučiti; dodje li gospodarici, koja smatra družinče plaćenim robom, tada si joj zlo i naopako. Djevojka, koja u tvornici radi, gore će još proći. U tvornici moguće rade i mužkarci, jedno se s drugim sastaje, zavole se i stupe u brak. Muž i žena veoma su čestiti, al što sve to koristi, kad je žena u svem podpuno neuka. Oni moraju prije ili kasnije propasti. Da se svemu tomu stane na put, trebalo bi osnovati večernje škole za služinčad, u kojima bi se upućivale u svem, što im za život nužno znati i umjeti treba.» (Napredak, 10. 10. 1892., str. 488).

U istom kontekstu piše jedan drugi Napredkov članak »Današnje su prilike take, da mnoge majke ne dospiju ili da nijesu sposobne, da cijeli dan nadziru odgoj svoje djece, jer ili im je to odveć dosadno, pa ju povjeravaju služinčadi, ili ne dospiju, jer se moraju brinuti za svagdanji kruh, napose u gradovima, gdje po cio dan rade u tvornicama.« (Napredak, 20. 4. 1891., str. 187). Iako je obrazovni sustav na prostoru današnje Hrvatske do početka XX. stoljeća već prilično dobro organiziran, najniže društvene klase kojima pripadaju i pučani još uvijek su poprilično loše obrazovane, stoga se u jednom članku predlaže rješenje »Isto tako treba da i pučki pripovjedač govori jezikom jednostavnim i istinitim, koji svatko razumije i rado sluša. Pučki pisac mora se spustiti nisko, veoma nisko. Ne sastoji se pisanje po pučku u upotrebljivanju kojegod rečenice, niti u veliku rastezanju. Za narod se mora pisati priprosto, popularno, bez navijanja, kratko, sasvim kratko, a izreke moraju biti male i dobro razumljive. U takvoj radnji nalazi pučanin poznata lica i ljude, koji su s njime imali istu sudbinu; on tuj vidi opisana sama sebe, sa svojim opačinama i krepostima. Pučke pripovijesti neka su crpene iz narodnog života i zamišljene prema načinu i običajima prostoga puka.« (Napredak, 20. 10. 1893., str. 470).

Članci u Napretku oslikavaju i loše obrazovno stanje seljačkog staleža, a u njima se objašnjavaju i njegovi razlozi. Tamo stoji *»Mi bismo rekli da se svagdje baš seljački stališ ne će da prihvati knjige, jer mu se ne će za to izdavati novaca, pošto ne uvidja potrebu, pa baš zato treba izdavati vrlo jeftine knjige, a on će ih tada kupovati i čitati.«* (Napredak, 10. 9. 1892., str. 426) – *»Među pogubne posljedice seljačkoga obiteljskoga uzgoja spada ne manje nepovjerenje u školu. A kako to dolazi? Roditelji plaše školom svoju djecu prije još nego li ih u nju upišu, kao da je škola mučilište. Da ih na (uškolanje) polaz škole zakon ne sili, rijetki bi se odlučili na to. Ispričavaju se, da djecu trebaju kod kuće — pa napokon što im kasni škola — ne budu gospoda. Tužnoga li mnijenja! Seljaku dakle ne treba znati čitati, pisati itd. Dapače je ugreznuo naš seljak u tom pogledu tako daleko, davajući dana popisa djeci kojekakve napitke (žukve, duhana itd.) da djeca izgledu blijeda, bolesna, te se tim načinom uškolavanju laglje otmu; to je vrlo žalosno al istinito. I tako ima premnogih drugih mana, s kojih uzgoji seljak svoje dijete za vrlo pogibeljna člana ljudskomu društvu.«* (Napredak, 1. 8. 1893., str. 338).

S obzirom na lošu obrazovnu situaciju vrlo se vjerojatno može zaključiti da su dva najniža društvena sloja govorila uglavnom hrvatski jezik, a da su strane jezike mogli poznavati samo u obliku sintagmi ili pokoje rečenice koja im je bila potrebna za sporazumijevanje u okolini u kojoj su djelovali. Iz svega toga zaključuje se i da njihov prostorni identitet zasigurno nije išao više od regionalne i nacionalne razine.

Ovo je razdoblje pokazalo sebi svojstvene prostorne i jezične identitetske karakteristike. Podređeni položaj Hrvata prije prvog svjetskog rata, nije se promijenio ukidanjem Austro-Ugarske, nego je nastavljen podređenim položajem u novim državama. Iako se više nije vodila tako snažna borba za ponarođenje viših društvenih slojeva i uvođenje hrvatskog kao službenog jezika, javili su se novi ideali koji su se nadahnjivali idejom južnog slavenstva, preteći buduće nove države i novog nacionalnog identiteta: Jugoslavije i jugoslavenstva.

Elitna klasa bila je podijeljena. Dio ih se nadahnjivao ponovno nadnacionalnim (razina) idejama južnog slavenstva, dok su drugi svoj prostorni identitet vidjeli u okviru Hrvatske (nacionalna razina). No pristupajući svakome od njih, uvidjelo se da se spektar njihovog poimanja vlastita prostornog identiteta širi. Prvi su svoj prostorni identitet vidjeli u multinacionalnom državnom uređenju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Aleksandar I. Karađorđević) a dio ih je samo djelomično prigrlio tu ideju, jer su pod okriljem panslavizma

zagovarali nadnacionalnu razinu identiteta, pod uvjetom da postoji određena nacionalna autonomija (nacionalna razina identiteta) (Stjepan Radić). Drugi dio su činili oni koji su nastojali zadržati određenu autonomnost u okviru Austro-Ugarske (Ivo Pilar, Antun Bauer), ili koji su zahtijevali potpunu autonomnost Hrvatske u sklopu koje su samo njezine tradicionalne regije (Josip Stadler).

Jezični identitet nije svima njima bila jednako zanimljiva tema kao prostorni identitet, stoga o njemu progovaraju rijetki. O jezičnom je identitetu od svih njih najviše je progovarao Stjepan Radić, no vjerojatno ne samo zato što je bio ministar prosvjete. Radić je bio poliglot jer je studirao, a poslije i radio u višejezičnom okruženju. Istraživanje je pokazalo da je koristio većinu slavenskih jezika (uz jezike u svom okruženju sigurno još bar ruski i češki) te francuski, njemački, engleski, talijanski i vjerojatno mađarski jezik. Stoga mu je svakodnevna privatna i javna komunikacija bila višejezična. No Radić je dobro poznao i koristio i hrvatski jezik, za koji se osobito borio u obrazovnom sustavu.

Istraživanje pripadnika srednje klase u ovom razdoblju pokazalo je sličan (no nešto jednostavniji) prostorni i jezični identitet kakav je imala elitna klasa. Srednja klasa se polarizirala u mišljenju. Tako ih je dio smatrao da Hrvatska treba tražiti svoju budućnost u južnoslavenskom uređenju (nadmacionalni identitet) zajednica jer Hrvati nisu bili potpuni narod nego polunarod (Milan Marjanović, Ivan Mešrović), a dio ih je smatrao da je njihov prostorni identitet samo hrvatski (Jagoda Truhelka, Marija Jambrišak). U toj konfuziji raznorazinskih identiteta osim suosjećanja dijela naroda, Hrvati koji su bili ugnjetavani od stranih vlasti u drugim hrvatskim tradicionalnim regijama (npr. u Međimurju koje su ugnjetavali Mađari ili u Istri koje su ugnjetavali Talijani) nisu primili nikakve pomoći.

Iako su i Jagoda Truhelka i Marija Jambrišak živjele za vrijeme Austro-Ugarske one nikad nisu pokazivale da taj nadnacionalni identitet osjećaju kao svoj. Premda je obiteljsko podrijetlo Jagode Truhelke upućivalo na to da će joj materinski jezik biti češki ili njemački, to nije bilo tako. Jezični joj je identitet bio višejezičan, premda je u svakodnevici obiteljskog doma (privatna komunikacija) više bila izložena hrvatskom jeziku. Da se u obitelji nije govorilo majčinim njemačkim jezikom, nego dogovorenim hrvatskim jezikom, vidi se po tome što ga je Jagoda kasnije za vrijeme školovanja morala učiti, kako bi na njemačkom jeziku mogla nastaviti školovanje (kod učiteljice Magdalene Šrepelove koja je bila njemačkog podrijetla, odgojena u Češkoj). Njemački joj je bio svakodnevica kratka vijeka samo za nižeg školovanja. Za vrijeme rada u Hrvatskoj Jagoda je koristila hrvatski jezik, a za vrijeme službovanja u Banjoj Luci i Sarajevu hrvatsko-srpski. Koliko je zavaljela hrvatski vidi se iz

njezine autobiografije u kojoj piše »*Kako sam sama sebi bila odabrala hrvatski jezik kao svoju struku u IV. i V. razredu, lako je razumjeti, koliko je trebalo opreza i samozataje na satu književnosti u toj školi* (u BiH op. a.) *da se ne ogriješiš o službenu "nepristranost" i da točno izmjeriš temperaturu svojih nacionalnih simpatija*« (Truhelka, 2024; 42). Truhelka i Jambrišak su voljele materinski jezik te su poticale roditelje da poučavaju djecu na materinskom jeziku. Obje su imale marginalan identitet jer su se kao učiteljice odlučile ne udavati (što je bilo uobičajeno u to doba), a obje su koristile i hrvatski jezik u većinskom njemačkom okruženju.

Novinski članci su pokazali da se srednji sloj još uvijek u velikoj mjeri sramio svog hrvatskog jezika te su ga koristili samo u razgovoru s nižim slojevima društva. Svojim su stavom javno pokazivali da preziru svoj narod (nisu se htjeli izjasniti kao Hrvati) i njegov jezik (u njihovim kućama nije bilo knjiga ni novina na hrvatskom jeziku).

Istraživanje pripadnika radničke i niže klase pokazala su težak položaj u kojemu su se nalazili, a koji je poprilično sličan bio onome u prošlom istraživanom razdoblju. S obzirom na lošu obrazovnu situaciju pripadnika tih klasa (pučani ne znaju čitati, pa se pučki pripovjedač treba »spustiti nisko, veoma nisko« te govoriti »jezikom jednostavnim koji svatko razumije«; seljački sloj »ne će da prihvati knjige, jer mu se ne će za to izdavati novaca« a među »pogubne posljedice seljačkoga obiteljskoga uzgoja spada ne manje nepovjerenje u školu«; služinčad koristi pogrdne riječi, psovke i kletve, (»svršivši 4. razr. obće pučke škole mora u službu ili tvornicu, gdje je gotovo cijeli dan, a jedva da je u školi naučila čitati i pisati, plesti čarapu i najnuždnije sašiti«) zaključilo se da su dva najniža društvena sloja govorila većinom hrvatski jezik, a da su strane jezike poznavali samo u obliku sintagmi ili pokoje rečenice koja im je bila potrebna za sporazumijevanje u okolini u kojoj su djelovali. Iz svega toga zaključuje se i da njihov prostorni identitet zasigurno nije išao više od regionalne i nacionalne razine.

4.2.3. Razdoblje 2020 – 2026.

Na dio jezičnog identiteta pojedinaca koji su bili ispitanici u ovom razdoblju zasigurno je utjecao politički poredak u kojem je nekolicina njih rođena. Svi ispitanici koji su bili stariji od 36 godina rođeni su u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (dalje SFRJ), kojoj je Socijalistička Republika Hrvatska bila jedna od sastavnica, a u kojoj je službeni jezik bio hrvatsko-srpski. No niti jedan od tih ispitanika nije se u intervju dotaknuo tog aspekta.

Ukoliko je netko od ispitanika izjavio da mu je materinski jezik hrvatski, referirao se na razdoblje nakon 1990., kada je stvorena neovisna Republika Hrvatska sa službenim hrvatskim jezikom. Teritorijalna raspodjela nakon raspada SFRJ omogućila je zadržavanje nekadašnjih granica socijalističkih republika, u sklopu kojih je Hrvatska zadržala sve svoje tradicionalne regije poput Slavonije, Baranje, Srijema, Međimurja, Dalmacije i Istre. Nakon identitetski turbulentnih vremena druge polovice XX. stoljeća, hrvatski je jezik nakon 1991. zauzeo poziciju službenog jezika te se za tu ulogu više nije morao boriti niti s jednim drugim jezikom. Identitetsku prekretnicu u životima stanovnika Hrvatske moglo je 2013. imati pristupanje Hrvatske Europskoj Uniji. Hrvatski jezik tim je činom dobio status jednog od službenih jezika, a stanovništvo Hrvatske dobilo je mogućnost iskazivanja još jedne razine prostornog identiteta – nadnacionalne razine — pripadnosti Europskoj uniji. Globalizacijski pritisak engleskog jezika, u posljednje je vrijeme sve jači, stoga sve veći broj stanovnika Hrvatske uz hrvatski govori i engleski jezik, a mlađoj populaciji engleski je danas vrlo blizu statusa koji zauzima hrvatski jezik kao materinski. Stanovništvo je sve mobilnije – osobito ono koje ima više financijskih sredstava za putovanje, ali je i sve obrazovanije, a sve to doprinosi višejezičnosti ne samo pojedinaca nego i većeg dijela društva.

Eliti su u ovom razdoblju pripadali političari i svećenici visokog i najvišeg ranga. No pojavila se kategorija menadžera, bankara i gospodarstvenika koji svojim bogatstvom i moći više zaslužuju pripadati elitnoj klasi nego većina političara i svećenika čija pripadnost ovoj klasi većinom proizlazi iz tradicionalnog prava nego iz stvarnog statusa moći i bogatstva. Nekadašnje buržoazije, plemića, veleposjednika, brodovlasnika i vlasnika obrtničkih radionica u ovoj klasi odavno nema, a ostali su poneki veliki trgovci i rentijeri.

*

»Identitet ima bitnu ulogu u očuvanju jezika i nacionalnog identiteta. To je posebno važno za manje države poput one iz koje ja dolazim. Kako bi pokazali koliko volimo svoj jezik, te kako bi ga približili Hrvatima, svake godine u rujnu uz ostale ambasade sudjelujemo na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na Europskom danu jezika, a osim toga obilježavamo i Nacionalni dan tijekom kojega se izvodi raznovrstan kulturno-umjetnički program na našem jeziku. Ljubav prema svom materinskom jeziku pokazujemo učeći svoj jezik i povijest svoje književnosti. Kako bi senzibilizirali javnost o institucionalnoj potrebi čuvanja i njegovanja materinskog jezika izvan granica svoje domovine potrebno je proširiti broj mjesta na kojima

se on uči, a u to bi trebali uključiti i svoju iseljeničku zajednicu. U svom radu vodim brigu i o problemima koji pripadnici Vaše nacionalne zajednice imaju vezano za trenutnu obrazovnu politiku Vašeg jezika u našoj zemlji, te o većem broju studenata koji studiraju Vaš jezik na našim sveučilištima, ali i onima koji studirajući različite smjerove na našim sveučilištima biraju Vaš jezik kao dodatni predmet (strani jezik).«

Njegova Ekselencija Veleposlanik, M, 71 godinu

Veleposlanik je o osobnoj višejezičnosti naveo sljedeće *»Osobno govorim više jezika – engleski, njemački, talijanski, ruski. Iako me hrvatski dosta podsjeća na ruski, ne poznam ga onoliko dobro koliko bi htio.«*. Njegova višejezičnost karakteristika je svakodnevne poslovne komunikacije, dok u privatnoj koristi vlastiti materinski jezik. Iako mu obitelj trenutno nije u Hrvatskoj, ostali bliski zaposlenici veleposlanstva imaju isto podrijetlo, zahvaljujući čemu svi komuniciraju na svom materinskom jeziku. Prostorni mu je identitet blisko vezan uz jezik, a jedina razina prostornog identiteta s kojom se poistovjećuje je ona nacionalna.

*

»Ah, strani jezici mi u mom poslovanju uglavnom nisu potrebni. Radim kao menadžer velikog poduzeća u Bjelovaru. Naše poduzeće posluje uglavnom s drugim poduzećima iz Podravine, ali poslujemo i s drugima širom Hrvatske. Za to mi nisu potrebni strani jezici. (...) Završio sam srednju strukovnu školu. Iskreno, nisam bio baš zainteresiran za školovanje. Moj otac u to je vrijeme već imao privatno poduzeće, a plan je bio da ga ja s vremenom preuzmem. Za sada sam još uvijek glavni menadžer, no uskoro ću biti i direktor. Sviđa mi se moj posao, jer mi nudi veliku moć, a iskreno, ima i novaca. (...) Dovoljno mi je da znam hrvatski. (...) Ne razmišljam previše o obrazovanju svoje djece. Naravno da bi volio da završe visoke škole, no ako im i ne bude išlo imaju gdje raditi... No oni već sada dobro pričaju engleski. Ali engleski priča valjda sva današnja mladež.«

menadžer, M, 42. godine

228

Ispitanik je iskazao snažnu povezanost svog jezičnog i prostornog identiteta. *»Naravno. Pa mi smo Hrvati. Volimo svoju domovinu. Pa zar nije super kad neka reprezentacija pobijedi, kako se okupljamo i dočekujemo ih. To je baš dobar primjer zajedništva kojega pokazujemo kao nacija. Zar ne? (...) Pa sad, baš se i ne doživljavam kao neki Bilogorac. Svi smo mi Hrvati.«* Kod ovog je ispitanika dakle izražen stereotip Hrvata koji govori hrvatskim jezikom (nacionalni identitet – nacionalni jezik).

*

»U mom je poslu vrlo važna komunikacija. Poduzeće koje vodim posluje s klijentima iz brojnih stranih država. Neke države pripadaju Europskoj uniji, neke ne. Stoga od svojih zaposlenika tražim aktivno poznavanje stranih jezika. Naravno da ih ja znam nekoliko. Tečno govorim engleski i njemački, a pomalo koristim i neke druge strane jezike. Danas je to vrlo važno. (...) U privatnoj svakodnevici, mislim u razgovoru s obitelji i prijateljima, koristim samo hrvatski jezik. To je logično, pa svima nam je on materinski jezik. (...) Moja su djeca već završila fakultete. Tijekom školovanja, ja sam ih podupirala u svim ciljevima koje su željeli postići. Ne sjećam se da smo plaćali dodatne sate stranih jezika, no oni ih znaju. Valjda im je znanje koje su stekli u školi bilo dovoljno.«

izvršna direktorica građevinskog laboratorija, Ž, 62 godine

Pitanja vezana za prostorni identitet ovu su ispitanicu poprilično iznenadila. Vjerojatno, kako je sama u intervjuu iskazala, zato što o svoj prostorni identitet nije osvijestila. No on je raznolik i obuhvaća lokalnu, nacionalnu i nadnacionalnu razinu. *»Zanimljiv je taj prostorni identitet. Ustvari nikad nisam razmišljala da posjedujem prostorni identitet. No ovako razmišljajući, svjesna sam da ga imam. Da. Hmmm. Malo sam iznenađena. Da, pa smatram se Zagrepčankom, ali i Hrvaticom. No Hrvatska je članica Europske unije, i to mi je drago istaknuti. Pa valjda onda imam više tih prostornih identiteta. Baš mi je to zanimljivo.«*

229

Srednju klasu danas je vrlo teško definirati s obzirom na brojnost zanimanja koja bi se u ovoj klasi mogla naći. No pojednostavljena bi definicija bila da srednju klasu sačinjavaju radnici s »bijelim ovratnicima«²⁹⁰, odnosno visokoobrazovani profesionalci s prosječnom plaćom ili plaćom iznad državnog prosjeka. Oni ne obavljaju fizičke ni jednostavne uslužne poslove (radnička klasa), ali nisu niti vlasnici kapitala (elita).

»Nemam previše vremena razmišljati o jeziku. U mojoj se struci koriste latinski i engleski jezik. Latinski radi stručnih medicinskih termina, a engleski je jezik znanstvenih publikacija koje koristim za cjeloživotno učenje, odnosno kontinuirano praćenje onoga što se u području moje specijalizacije događa. (...) Naravno u svakodnevnoj komunikaciji, privatnoj i poslovnoj, koristim svoj materinski jezik – hrvatski. (...) Naravno da sam zainteresirana da moja djeca dobro znaju svoj materinski jezik, no one su dobre učenice. Ja sam više zainteresirana da uče engleski i njemački jezik, jer ako žele imati uspješne karijere u ovom

²⁹⁰ Detaljnije obrazloženje nalazi se u metodologiji istraživanja ovog problemskog područja.

globaliziranom svijetu moraju znati jezike. Ne želim da im jezik bude zapreka, ako odluče živjeti negdje drugdje, van Hrvatske.» liječnica u jednoj zagrebačkoj bolnici, Ž, 43 godine

Zbog užurbanog obiteljskog i poslovnog života ova ispitanica ne stigne čitati knjige koje nisu stručnog karaktera, premda je iskazala želju da bi to voljela. Kako joj identitetska pitanja nisu u djelokrugu svakodnevna stručna posla, o njima uglavnom nije razmišljala. Stoga nije povezivala vlastiti jezični i prostorni identitet. O prostornom je identitetu još manje razmišljala nego o jezičnom. Jer jezici ipak igraju važnu ulogu u obrazovanju njezine obitelji. *»Pa ne znam, nisam o tome razmišljala. Rodila sam se, školovala i sad radim u Zagrebu. Volim svoj grad, ali volim i obiteljska putovanja po svijetu. Prošle smo godine bili u Meksiku. Još ne znamo kamo ćemo ove godine. Sjajno je što smo u ovom modernom, globaliziranom svijetu svi stanovnici svijeta.»*

*

»Svakako bi se svrstao u kategoriju višejezičnih pojedinaca. Pa znam engleski i hrvatski (govori kroz smijeh), a učio sam i neke jezike tijekom obrazovanja. No danas radim kao informatičar, malo programiram, znaš ono malo softver malo hardver, a za to mi treba engleski. Nije da ću programirati na njemačkom (smijeh). No, dobro, šalu na stranu. Smatram da je dobro poznavati strane jezike. Moja djeca, iako idu još u osnovnu školu, stalno idu u neku školu stranih jezika. Oni to vole, a supruga i ja ih podupiremo. Pa nek' znaju još što osim engleskog. Iako je engleski danas tim klincima poput materinskog jezika. Moraju ga znati da bi igrali igrice, programirali, bilo što drugo radili na kompjuterima. (...) Naravno da doma svi pričamo hrvatski, i da, to nam je materinski jezik.»

informatičar, M, 42 godine

Prostorni identitet je bio neosviješten identitet i u ovoga ispitanika. *»Pa Hrvat sam, jel mi to onda prostorni identitet? Zanimljivo mi je to »prostorni identitet«, ne sjećam se baš da sam nešto o tome čuo. Ali danas svi imamo neke identitete, pa ste i vi geografi smislili taj prostorni identitet. Jel tako? Ti jesi geograf, zar ne?»* On svoj jezični i prostorni identitet nije povezivao. Prostorni identitet mu je u potpunosti jednostavan – samo onaj nacionalne razine.

*

»Dakako da se smatram višejezičnom osobom. Tijekom školovanja učila sam engleski, francuski i njemački jezik. Dodatno sam učila i nešto španjolskoga. Na žalost, kako sam njemački i francuski slabo koristila tijekom života, to se znanje negdje usput pogubilo. Ali

moгу reći da mi je engleski danas gotovo poput hrvatskog, koji mi je materinski jezik. (...) Ove današnje generacije tako dobro poznaju engleski jezik da se nekad pribojavam da će zaboraviti svoj materinski hrvatski jezik. Evo na primjer suprug i ja često čujemo svoju djecu kako s prijateljima igraju računalne igrice. Na njihovom bi razgovoru neki filolog mogao napraviti zanimljivo znanstveno istraživanje. Naime njihove su rečenice u potpunosti izmiješane englesko-hrvatske. Ne mogu se sad sjetiti niti jednog točnog primjera, jer suprug i ja tako ne govorimo. Mi doma koristimo standardni hrvatski jezik, premda je suprug podrijetlom Međimurec (naljutio bi se da kažem Međimurac), pa se iz obrazovnih razloga (da djeca nauče) u obitelji zalomi i pokoji razgovor na dijalektu. No ja sam podrijetlom Slavonka, pa ga ne mogu pratiti. Ali moram se pohvaliti da ga sada nakon 20 godina braka bar razumijem kad priča na dijalektu. U početku mi je to bio u potpunosti strani jezik. No da se vratim na klince, nekad nam se naveče dogodi da nas djeca u razgovoru pitaju a kako se ono na hrvatskom kaže – i sad kažu već neku riječ na engleskom. To je pomalo smješno, a pomalo i žalosno. Oni su odlični učenici, stoga dobro vladaju hrvatskim jezikom i svima nam se valjda dogodi da se neke riječi ponekad ne možemo sjetiti pa trebamo pomoć, ali ova situacija mi sugerira to da im mozak dok igraju igrice razmišlja valjda na engleskom jeziku, umjesto na hrvatskom... ne znam... vidjet ćemo kako će se situacija razvijati dalje. (...) Iako tijekom školovanja nisam razvila nekakvu posebnu ljubav prema hrvatskom jeziku, a djelomičan su razlog vjerojatno bili i pomalo čudni profesori koji su mi taj predmet predavali, danas sve više volim svoj jezik. Sviđa mi se ljepota njegova izražavanja. Na žalost, uz rad i obitelj te čitanje stručne literature ne ostaje mi puno vremena za čitanje lijepe književnosti na hrvatskom, no vjerojatno će i to s vremenom doći na svoje. S obzirom da već 20 godina radim u znanosti svakodnevna poslovna komunikacija s kolegama odvija se na hrvatskom jeziku, a povremeni webinar i kongresi održavaju se uglavnom na engleskom jeziku, jer je to valjda lingua franca današnje znanosti. Nekoliko ih se održavalo u posljednje vrijeme i na srpskom jeziku. No ako idem na međunarodne konferencije uvijek izlaganja iznosim na engleskom jeziku – ne upuštam se u izlaganja na drugim stranim jezicima.»

profesorica društvenih i humanističkih predmeta, Ž, 46 godina

Prostorni identitet kod ove je ispitanice složen, višerazinski, a ispitanica ga nije povezivala s jezičnim identitetom. »Već sam ti ranije u razgovoru spomenula da sam podrijetlom Slavonka. Nakon što sam iz Slavonije otišla studirati u Zagreb, više se nisam vratila u Slavoniju. Mislim, vraćala sam se u posjetu ocu i majci, no nisam više tamo živjela. Ipak mi je Slavonija i danas u srcu, stoga volim nešto o njoj pročitati, povremeno idemo tamo na

obiteljska putovanja. (...) Nacionalni mi identitet nije baš toliko važan, draže mi je to što je Hrvatska članica Europske unije. Imam osjećaj kao da smo dio neke velike europske obitelji.»

Radničkoj klasi danas pripadaju pojedinci koji ovise o plaći koju im isplaćuje netko drugi, te oni koji nemaju vlastita sredstva za proizvodnju. To su zaposlenici s tzv. »plavim ovratnicima«, a boja njihovih plavih radničkih kuta ustvari sugerira na fizički rad i jednostavne uslužne poslove kojima zarađuju plaću.

*

»Ja ti govorim hrvatski jezik. U mom poslu rijetko trebaš neki drugi. Ne dolaze nam baš stranci popravljati ili servisirati aute. Sad ima tih puno iz Azije, ali nitko od nas ne zna njihov jezik. Ako i dođe neki stranac obično zovemo šefa, on zna engleski. Mislim, pričam i ja engleski, ali malo, površno, nisam ga baš dobro naučio u školi, a poslije kako ga ne koristim, malo sam ga i zaboravio. Znaš za moj posao važniji je rad rukama, nego neko govorenje stranih jezika. Dobro u posljednje vrijeme od kad je došla ta kompjuterska analiza stanja vozila, onda nas se stislo da malo više taj engleski znamo, pa znam neke stvari, ali ja se ne upuštam u razgovor sa strancima. (...) Da ustvari i doma i na poslu govorim hrvatski. (...) Materinski mi je hrvatski jezik.«

vulkanizer, M, 46 godina

232

Slabo poznavanje engleskog jezika i njegova nespremnost za svakodnevnu komunikaciju na njemu pretpostavlja da se može zaključiti da je ovaj ispitanik ustvari jednojezičan, odnosno da zaista govori samo jedan jezik – svoj materinski, hrvatski jezik. Iz intervjuja je bilo vidljivo da ispitanik donekle i voli svoj jezik, ali se ne izražava najspretnije. Uz jezični identitet ispitanik stereotipno snažno povezuje svoj prostorni identitet na nacionalnoj razini. *»Mi smo Hrvati i govorimo svoj lijepi hrvatski jezik.«* U određenoj mjeri ispitanik iskazuje i lokalni identitet (*»živi u Bjelovaru i voli svoj grad«*).

*

»Ja živim u Istri, dakle odmalena znam i hrvatski i talijanski jezik. Zbog svog posla važna mi je komunikacija s klijentima i poslovođama na gradilištu. Morate dobro znati komunicirati sa drugima da bi se ponekad izvukli i iz neke neugodne situacije. Tu mi dobro dođe to što znam talijanski. Mogu pričati sa svima. (...) Evo baš nekidan sam imao neugodnu situaciju na poslu. Dovezao sam mikser na jedno gradilište i morao sam dugo čekati jer oni nisu na vrijeme pripremili podlogu za beton, pa morao sam intervenirati, sav bi mi se beton stisnuo u

mikseru. Pitaj boga kako bi ga štemali poslije. A onda još ispadne da su ovi moji poslali pola kubika betona manje... e tu mi spretna komunikacija dobro dođe. Malo sam ih požurio – rekao sam im da će mi se stegnuti beton i da će oni morati sanirati štetu, a onda sam malo dodao vode u beton pa se na ukupnoj kubikaži nije toliko vidjelo da ga malo fali, i eto sredio sam stvar. No njih se moglo malo smuljati. Drugi su zafrknuti, pa ne ide s njima tako lako. (...) Da, pa je. Materinski mi je jezik hrvatski, a talijanski sam u školi učio kao strani jezik, premda je kod nas u Istri puno toga na talijanskom, bar ovdje gdje ja živim, pa ti ostane ono što si naučio u školi. Učio sam nešto i engleskog. I njega malo govorim, ali ne tako kao talijanski. Govorim je i čakavski. Eli eto Vi pričate službeni hrvatski, pa onda i ja tako pričam s Vama.»

vozač miksera, M, 29 godina

Višejezičnost ispitanika nije upitna. Ona proizlazi iz znanja koje je stekao u školi, ali i svakodnevne poslovne komunikacije. Privatnu komunikaciju u obitelji ispitanik je definirao kao hrvatsku, a najčešće čakavsku. Nije povezivao svoj jezični i prostorni identitet. To što mu je materinski jezik hrvatski jezik ne definira ga prvenstveno Hrvatom. Njegov primarni prostorni identitet je onaj regionalne razine (Istarski /Istrijan). Nacionalni mu je identitet slabo izražen, odnosno izražen je samo do te mjere da se nacionalno izjašnjava kao Hrvat ali uz tu izjavu nije bilo poratnih emocija, kao u dijelu razgovora u tome da je Istranin.

233

*

»Mi ti u Zagorju pričamo i hrvatski i kajkavski, ovisno kakav nam kupac dođe. Mi se odmah prilagodimo. Moramo s kupcem usput malo i popričati. Svi se mi ovdje uglavnom znamo. Dobro, ima i nekih ljudi koji su ovdje došli i pokupovali kuće, koje su im sada vikendice. Jer naše je Zagorje lijepo. E s njima je malo teže. Evo neki su dan stigli neki Nijemci. Nit' gazda baš priča engleski, niti oni. Ali nekako su se dogovorili. (...) Svi mi tu odmalena pričamo kajkavski, Pa nam je znači hrvatski materinski jezik. No na poslu se sad već više priča hrvatski nego kajkavski. Mi prodajemo građevinski materijal, pa nam dolaze predstavnici raznih firmi iz Zagreba. Sa svima njima pričamo hrvatski. A i nije to više kao nekad kad smo se svi znali. Sad se stanovništvo uzmjelo, pa ima dosta stranaca. Neki tu žive, neki su preko vikenda. Svi oni trebaju renovirati hiže, zato nam posao dobro ide.»

trgovkinja u dućanu s građevinskim materijalom, Ž, 53 godine

Ispitanica je jednojezična, a u svakodnevnoj privatnoj i poslovnoj komunikaciji koristi hrvatski jezik i jedan od hrvatskih dijalekata. Prostorni joj je identitet itekako vezan uz jezični. Izražava dvije identitetske poveznice jezika i prostora. Najjača joj je veza kajkavski jezik – Hrvatsko zagorje i Krapina (lokalna i regionalna razina identiteta), nešto manje snažna je identitetska poveznica hrvatskog jezika i toga što se izjašnjava kao Hrvatica (nacionalna identitetska razina). *»Ja sam ti tu iz Krapine, iz mog lijepog Hrvatskog zagorja.« »Nekad smo ti skoro svi mi tu bili Hrvati, sad više nismo. Sad se doseljavaju drugi.«*

Niža klasa – pripadnici niže klase danas su pojedinci koji su završili samo osnovnu školu li nisu završili niti nju, osobe koje su dugotrajno nezaposlene²⁹¹ ili su višegodišnji primatelji socijalne pomoći. Ti su ispitanici nevoljko²⁹² odgovarali na pitanja iz intervjua, jer se nisu osjećali dovoljno obrazovani za te teme, jer je njihova svakodnevica preokupirana drugim stvarima – uglavnom borbom sa svakodnevicom.

*

234

»Ja sam iz Bosne (tako je rečeno). Ali već 33 godinu živim u Hrvatskoj, u Zagrebu, otkako sam se udala za Zorana. (...) Materinski mi je hrvatski jezik. Zato mi se nije ništa promijenilo kad sam došla u Zagreb. (...) Ne znam, mi o jeziku ništa ne pričamo kod kuće. (...) Moja kćer je odlikašica, ona dobro govori engleski, a i iz hrvatskog ima 5. Znaš da je ove godine već treći razred srednje škole. Jako sam ponosna na nju.« Ž, 54 godine

Kako ispitanicu poznajem privatno, znam da je završila samo osnovnu školu. No o tome nerado govori i uspješno to skriva. U tome je prilično uspješna, pa sam za njezino obrazovno stanje saznala tek nakon 15 godina poznanstva, kad smo prilikom razgovora o upisu njezine kćeri u srednju školu razgovarale o obrazovanju koje smo nas dvije završile. Prostorni i jezični identitet u ispitanici nije povezan, a prostorni identitet vidljiv je iz prvih nekoliko riječi. Iako je ispitanica iz Bosne (Tuzle) otišla prije 33 godine, Bosna joj je još uvijek duboko u srcu. Svake godine na godišnji odlazi roditeljima u Bosnu. Iako nikad nije radila, godišnji je termin

²⁹¹ Standardna definicija Europske unije (EU) te osobe definira kao one koji su nezaposleni 12 mjeseci ili duže (Tematsko izvješće – Potpora iz ESF-a u borbi protiv dugotrajne nezaposlenosti: mjere treba bolje usmjeriti, prilagoditi i pratiti).

²⁹² Odgovori su im bili kratki i šturi, a nisu pokazali nikakvu zainteresiranost za razgovor o toj temi. To je možda razlog zašto nisam uspjela naći trećeg sugovornika iz ove klase. Nakon intervjua postojao je osjećaj da su ga odradili više zbog poznanstva, nego što ih je tema baš interesirala.

koji se u njezinoj obitelji koristi za razdoblje tijekom kojega traju školski praznici, tijekom kojega su ona i njezina kći redovito u Bosni.

*

»Ja samo hrvatski pričam. To mi je materinji jezik. (...) Nekad mi je žao što neznam bar engleski, ali nisam ga baš dobro naučila u školi, a i od onda je prošlo puno vremena. Možda da znam engleski, možda bi našla bolji posao. Ali tko bi ga sad učio, pre stara sam za to. A već sam odustala od toga da ću ga uopće naći. Ponekad čistim ili nekom spremam kuću, no to nije neki posao, a pogotovo stalan. Teško se od toga živi, više preživljava.« Ž, 59 godina

Ispitanica je završila osnovnu školu i već duže vrijeme prima socijalnu pomoć. Preživljava zahvaljujući primanjima ostalih članova obitelji. Prostorni identitet ne veže uz jezični, no on joj je dosta važan *»Jako volim kad kao nacija pokazujemo da smo jedno i da smo složni. To se vidi kad dočekujemo naše sportaše koji ostvare velik uspjeh u nekom sportu. To su prilike kada se o Hrvatskoj priča u svijetu, a mi smo ponosni jer živimo u Hrvatskoj.«*

Istraživanje ovog razdoblja pokazalo je da su se promijenila zanimanja u društvenim klasama. Pokazalo je da su ispitanici uglavnom školovaniji nego prije. Svi u pravilu privatnu komunikaciju održavaju na materinskom, hrvatskom jeziku (izuzetak je veleposlanik, čiji je materinski jezik strani jezik u našoj državi), razlike su samo u tome je li on standardni književni oblik ili jedan od dijalekata (čakavski, kajkavski). Obrazovanje se pokazalo kao bitna determinanta koja je utjecala na jezični identitet ispitanika i njihov odnos prema jeziku. Svi obrazovaniji ispitanici bili su u pravilu višejezični, a njihova se poslovna komunikacija u nekom udjelu odvijala i na stranim jezicima. Pritom se pokazalo da mjesto njihova rada (državni / privatni sektor) nije povezano s njihovim jezičnim identitetom. Rijetki pojedinci su vezali svoj prostorni identitet uz jezični (veleposlanik, menadžer i trgovkinja). Istraživanje je pokazalo da je prostorni identitet više odraz privatnog razmišljanja pojedinaca nego odraz njihova jezičnog identiteta. Elita je većinom višejezična, što zbog obrazovanja, što zbog poslova koje obavljaju. Izuzetak je bio menadžer, koji nije imao potrebu za daljnjim obrazovanjem, jer ga je čekao posao u obiteljskom poduzeću. Njihov prostorni identitet vrlo je različit. Veleposlanik je iskazao nacionalnu razinu prostornog identiteta, koji kao predstavnik svoje zemlje treba zastupati. Nacionalnu razinu zastupao je i menadžer (poistovjećivanje s nacijom nakon većih sportskih uspjeha). On je jedan od ukupno dva

ispitanika²⁹³ koji je iskazao stereotip Hrvata koji govori hrvatskim jezikom (nacionalni identitet – nacionalni jezik). S druge strane izvršna direktorica građevinskog laboratorija ima složen prostorni identitet u kojem se razlikuju za nju tri podjednako važne razine – lokalna, nacionalna i nadnacionalna razina.

Srednja klasa je također višejezična. I njihova višejezičnost proizlazi iz obrazovanja i posla koji obavljaju. Višejezičnost na poslu je također povremena, ne svakodnevna. Svakodnevna privatna komunikacija je također jednojezična – na materinskom, hrvatskom jeziku. Ali ona se kod elite i srednje klase odvija na standardnom hrvatskom jeziku, dok se kod radničke klase odvija i na dijalektu. Svi ispitanici ove klase pokazali su da se brinu da i njihova djeca postanu višejezični pojedinci. Premda su dva ispitanika iskazala i brigu za to da njihova djeca kombiniraju hrvatski i engleski i na taj način sa svojim prijateljima održavaju miješanu dvojezičnu komunikaciju. Prostorni identitet je raznovrstan i pokriva gotovo sve aspekte – od jednostavnog, jednorazinskog prostornog identiteta (informatičar – nacionalna razina), dvorazinski (liječnica – lokalni i globalni) te višerazinski (profesorica – lokalni, regionalni, nacionalni, nadnacionalni). Ispitanici koji pripadaju radničkoj klasi uglavnom su jednojezični (vulkanizer, trgovkinja). Višejezičnost trećeg ispitanika ove klase proizlazi više iz višejezičnog okruženja u kojemu živi, nego iz vlastitih potreba. Za ovu klasu karakteristična je dijalektalna privatna komunikacija. Prostorni identitet pripadnika ove klase u pravilu je višerazinski i niže razine – lokalni (vulkanizer, trgovkinja), regionalni (vozač, trgovkinja) i nacionalni (vulkanizer, vozač, trgovkinja).

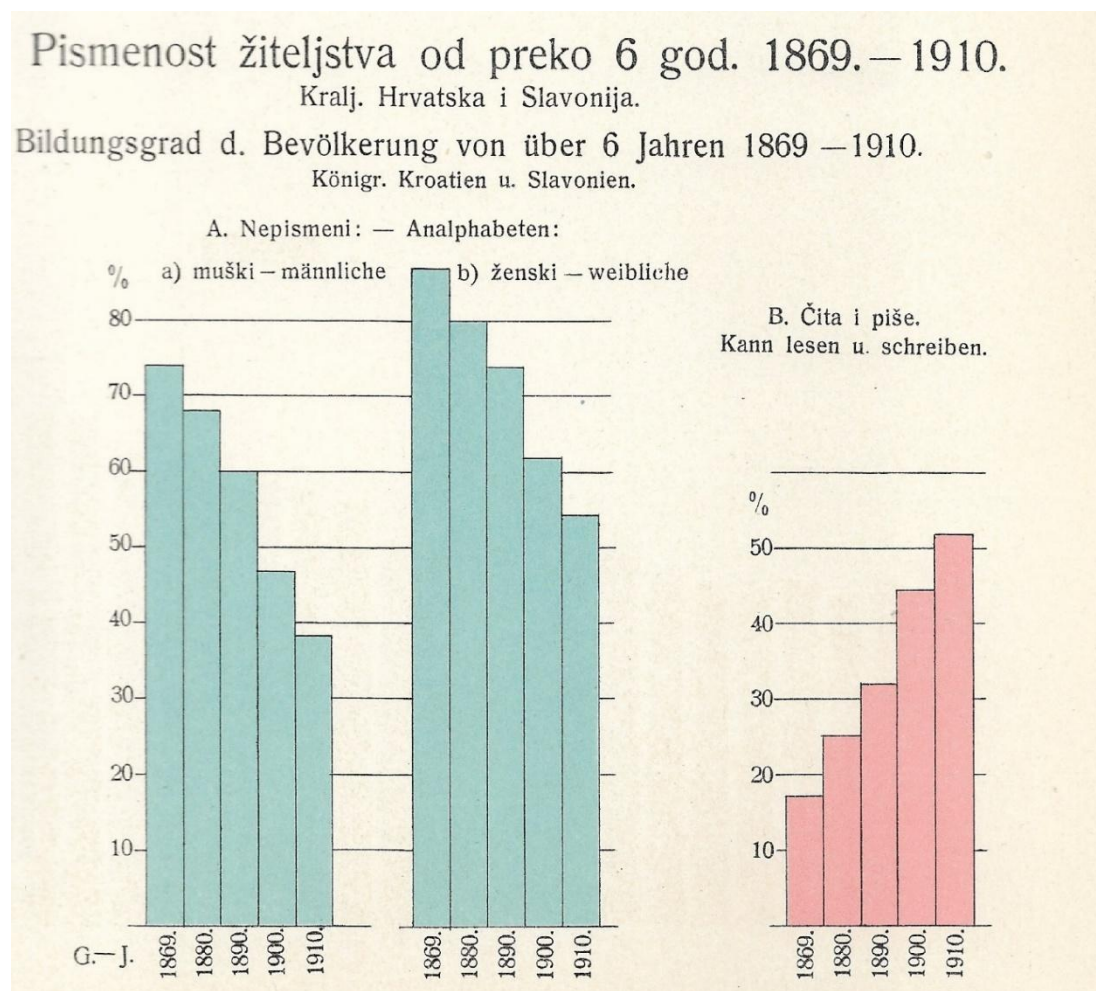
Ispitanice koje pripadaju nižoj klasi imaju jednostavne jezične i prostorne identitete. Jezično se identificiraju kao govornice hrvatskog jezika, koji im je materinski, a prostorni im je identitet onaj nacionalne razine.

4.3. Horizontalna stratifikacija

Razdoblje 1890 – 1925. ograničeno je popisnom statistikom jer nedostaju upravo oni podatci koji bi pomogli u rekonstrukciji horizontalne stratifikacije društva – podatci o prostornoj raspodjeli stanovništva prema najvišoj završenoj školi. U tom se razdoblju još uvijek dosta statistike bavi odnosom pismenih i nepismenih. Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije grafički je prikazao status pismenosti na tom području od 1869 – 1910. prema

²⁹³ Drugi je vulkanizer.

kojemu se nepismenost (analfabetizam) smanjuje, kako školsko obrazovanje postaje sve funkcionalnije. Ipak velik dio stanovništva u tom je razdoblju djelomično (zna samo čitati) ili potpuno nepismen (slika 26).

Sl. 26. Pismenost stanovništva starijega od 6 godina u razdoblju od 1869. do 1910. (Preuzeto iz: Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875. — 1915. Zagreb, 1915., tab. CI)

Postoji izvještaj o žiteljstvu (građanskom i vojničkom) kraljevina Hrvatske i Slavonije po pismenosti i srednjoj naobrazbi 1910.²⁹⁴, ali prema dobi, materinskom jeziku i vjeroispovijesti, stoga se iz tih podataka mogu crpiti samo podatci za ukupno stanovništvo kraljevinâ. Iz njih se saznaje da 1910. godine 1 435 307 stanovnika nije znalo ni čitati ni pisati, 1 105 511 stanovnika znalo je i čitati i pisati, a 32 828 stanovnika je znalo samo čitati.

²⁹⁴ Prisutno žiteljstvo (građ. i voj.) kralj. Hrvatske i Slavonije po pismenosti i srednjoj naobrazbi te dobi, vjeroispovijesti i materinskom jeziku god. 1910. Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Drugi dio. Zagreb, 1915. (tab 35).

Tumač brojeva:

Brojevi u upravnim kotarima i gradovima označuju, koliko postotaka od žiteljstva u dobi od preko 6 godina (1910.) otpada na nepismene.

Erklärung der Zahlen:

Die in den Verwaltungsbezirken u. Städten eingeschriebenen Zahlen geben an, wie viel Prozentanteile von der Bevölkerung im Alter von über 6 Jahren (1910) entfallen auf Analphabeten.

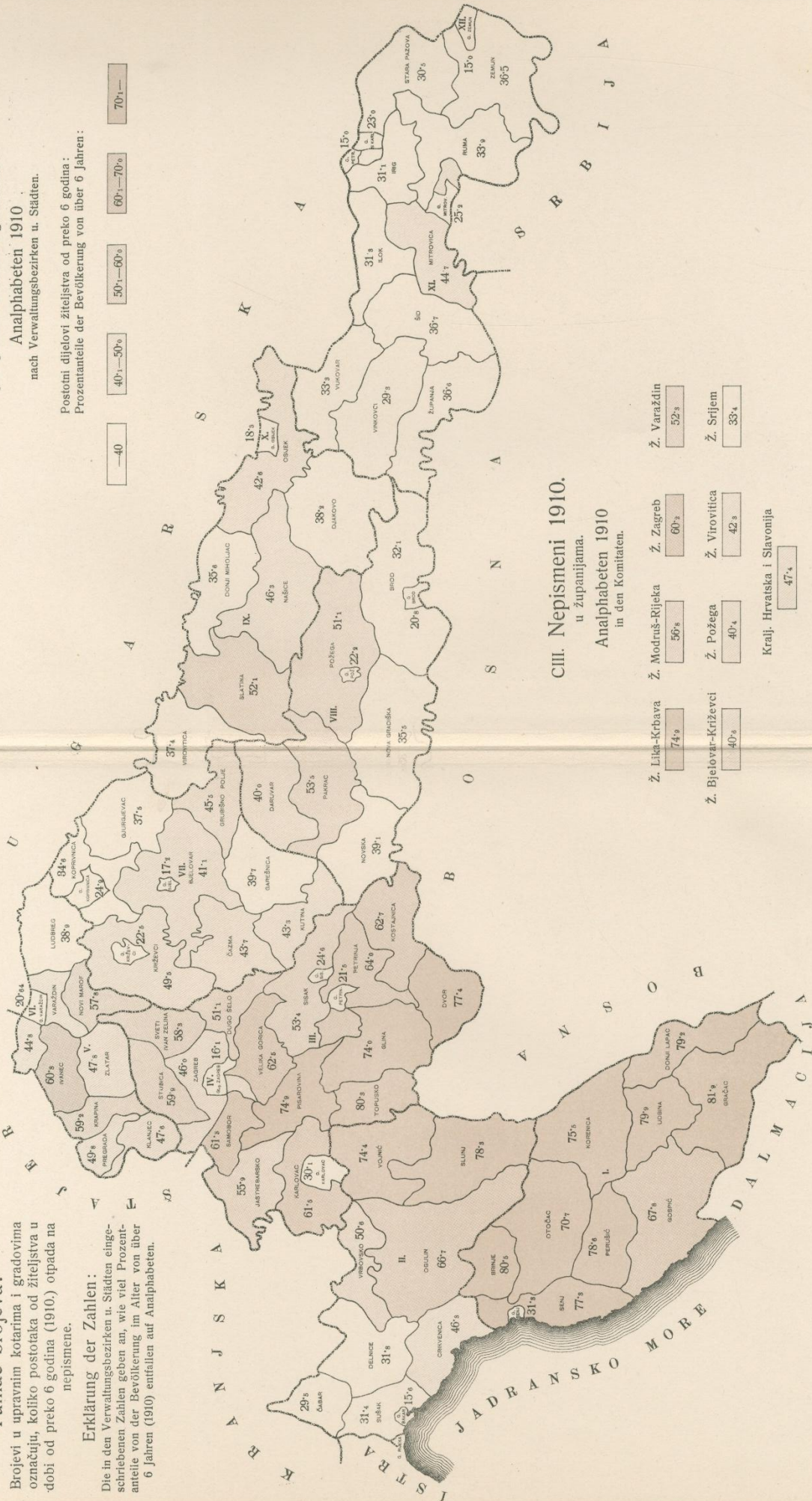
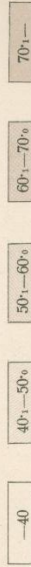
CII. Nepismeni 1910.

po upravnim kotarima i gradovima.

Analphabeten 1910

nach Verwaltungsbezirken u. Städten.

Postotni dijelovi žiteljstva od preko 6 godina :
Prozentanteile der Bevölkerung von über 6 Jahren :

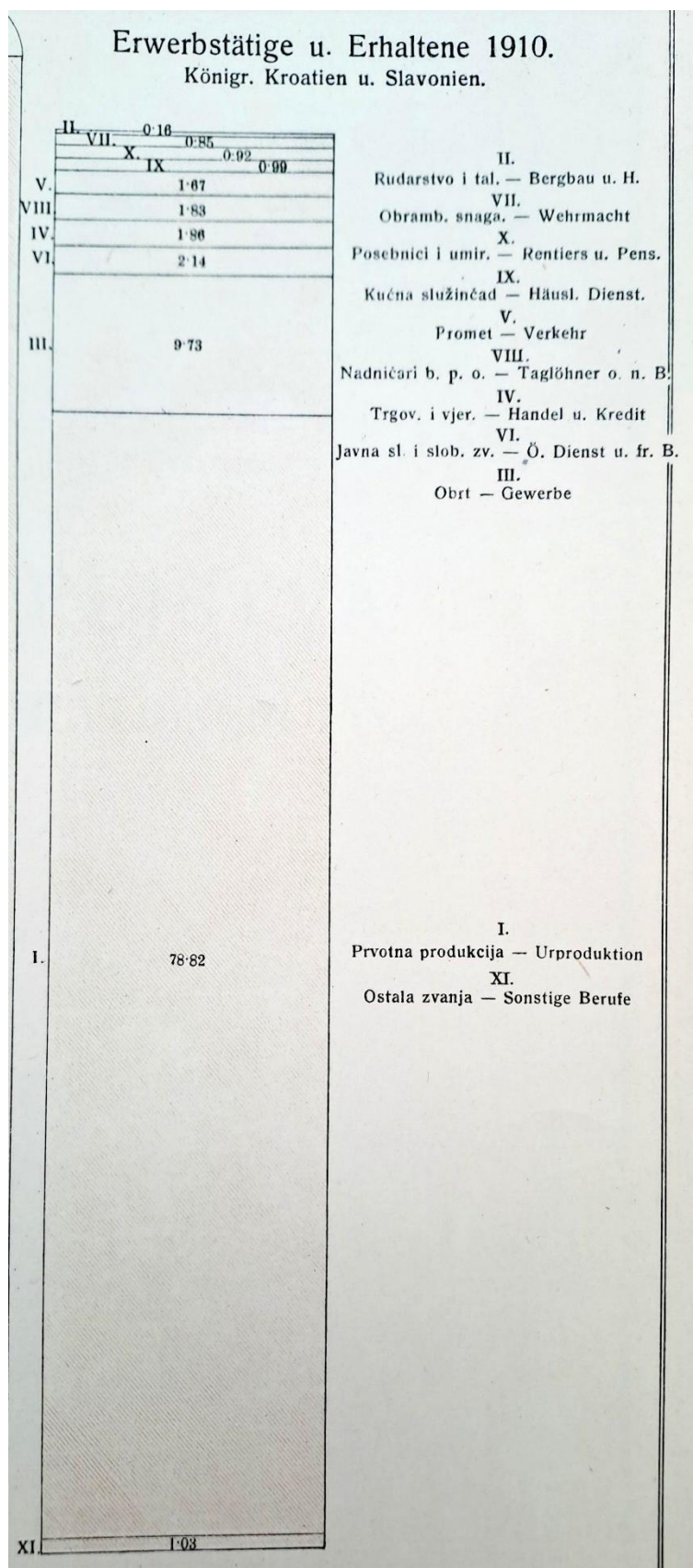

Sl. 27. Nepismeni u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1910. prema upravnim kotarima i gradovima (Preuzeto iz: Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875. – 1915. Zagreb, 1915., tab. CII)

Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije grafički je prikazao status pismenosti na istom tom području od 1869 – 1910. (slika 27). Karta pokazuje da je najviše nepismenih bilo na području peripanonske i gorske Hrvatske te na područjima Požeške i Varaždinske županije. Visok udio nepismenih (70-80%) u gorskoj Hrvatskoj osobito je zabrinjavajući. Jedini "otoci" na tom su području gradovi koji su administrativna središta teritorijalnih jedinica (Požega, Varaždin, Gospić). Loše obrazovno stanje stanovništva koje živi na tim područjima ukazuje na to da ih naseljava stanovništvo iz najniže društvene klase.

Pretpostavlja se da je većina stanovništva koja je u to vrijeme završila nižu i višu pučku školu bila pismena. No bilo je nerijetko slučajeva i da su djeca završila pučku školu (opisano u prvom problemskom području), ali nisu u potpunosti bila pismena jer se nastava odvijala na jeziku koji nisu razumjela (pr. Istra, Dalmacija). Nakon 4 završena razreda više pučke škole počinjala je srednja škola. Izvještaj o žiteljstvu (građanskom i vojničkom) kraljevina Hrvatske i Slavonije po pismenosti i srednjoj naobrazbi 1910.,²⁹⁵ pokazuje da je daljnju naobrazbu – srednju školu završilo svega 48 274 stanovnika. Popisna statistika potom razlikuje završenu četverogodišnju, šestogodišnju i osmogodišnju školu. Srednja škola je u trenutku popisa (1910) trajala 4 (mala, niža ili nepotpuna gimnazija) ili 8 godina (od 1850. viša ili potpuna gimnazija, npr. ženski licej; od 1894. realke, odn. realne gimnazije; Batinić, 2003). Niža gimnazija osposobljavala je učenike za prijelaz u višu gimnaziju ili u neku drugu srednju školu, a viša gimnazija ih je pripremala za upis na sveučilište. Nakon završetka osmogodišnje gimnazije polagao se ispit zrelosti. Četverogodišnju srednju školu završilo je 18 388 stanovnika, a punu osmogodišnju srednju školu završilo je 23 130 stanovnika. Srednja škola koja je trajala 6 godina bila je relikt starog obrazovnog sustava (vjerojatno pučka škola sa ponavljaonicom ili opetovnicom), a to se vidi i prema manjem broju osoba koji su ju završili (6756 stanovnika). Razlika između realki i gimnazija bila je ta što se u gimnazijama težište

²⁹⁵ Prisutno žiteljstvo (građ. i voj.) kralj. Hrvatske i Slavonije po pismenosti i srednjoj naobrazbi te dobi, vjeroispovijesti i materinskom jeziku god. 1910. Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Drugi dio. Zagreb, 1915. (tab 35).

stavljalo na klasične, a u realkama na žive jezike. Stručne škole dobivaju na važnosti tijekom druge polovice XIX.

stoljeća. Njihova svrha bila je prenošenje stručnih znanja i sposobnosti potrebnih za obavljanje poslova u trgovini, gospodarstvu i obrtu. U prvoj polovici XX. stoljeća (dakle 1910) postoji široka lepeza stručnih škola – od šegrtskih škola do srednje poljoprivredne i tehničke škole (potpune srednje škole) i trgovačka akademija (sveučilište).

Statistički atlas (1915) doprinosi stjecanju šire slike s pomoću koje su se zorno mogli prikazati odnosi koje je pojedini "sektor djelatnosti" (upotrijebivši današnji stručni termin) zapošljavao (slika 28).

Kombinacijom grafičkog priloga iz Statističkog atlasa (1915) i popisne statistike prema razredima i glavnim skupinama zanimanja (1910)²⁹⁶ može se zaključiti da je najveći udio stanovništva (78,82%) radio u "prvotnoj produkciji"

Sl. 28. Zaposleni prema djelatnosti 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i

²⁹⁶ Prema tablici 52 u Popis žiteljstva od 31. XII. 1910 u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, II. dio, 1915.

Dalmaciji (Preuzeto iz: Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875. – 1915. Zagreb, 1915., tab. XIIa)

(poljodjelstvo i vrtlarstvo, šumarstvo, lov, ugljenarstvo, pčelarstvo, svilarstvo, ribogojstvo, ribarstvo). To su osobe koje vrlo vjerojatno imaju završenu pučku školu i pripadaju nižoj klasi.

Radničkoj klasi pripada još jedna velika skupina stanovništva. U to vrijeme toj su klasi pripadala zanimanja iz rudarstva i "talijonstva" (ugljenici, ostalo rudarstvo i talijonstvo), obrta – pravog (Industrije željeza i kovina, Industrije strojeva, prometal, munjine, glazbala, instrumenata, znanstvenih sprava i školskih potrepština, Industrija kamenja, zemlje, gline, asbesta i stakla, Industrija drva i kosti, Industrija kože, četinja, strune, vlasi, perja, voska i kaučuka, Industrija tekstilna, Industrija odijevanja, Industrija papira, Industrija hrane i predmeta užitka, Industrija kemijska, Industrija građevina, Industrija poligrafska i umjetna, Svratišni, gostioničarski i kavanski obrt, točenje rakije, kupališta) te kućnog i putujućeg, trgovine i "vjeressijstva" – prave (Trgovina pojedinim vrstama ili skupinama robe, Trgovina mješovitom robom, Trgovina sitničarska, Otpremnici i komisijonari, Ostale vrste prave trgovine), te piljarske i kućarske trgovina, agenti i mešetari, pomoćni poslovi trgovine robom, novčarstvo, vjeressijstvo i osiguravanje, javna stovarišta, trgovina i vjeressijstvo u svem i promet – ceste, željeznice, Služba lučka i riječka, brodarstvo i splavarstvo, Pošta, brzopis i telefon, Služnici, Pogrebni pothvati. No pripadale su im i neke druge skupine društva poput kućne služinčadi i nadničara. Cijela radnička klasa u to je vrijeme imala znatan udio (16,21%)²⁹⁷ u ukupno zaposlenom stanovništvu.

Srednju klasu i elitu u to su doba predstavljali pripadnici zaposleni u javnoj službi i slobodnim zvanjima, u obrambenim snagama te posebnci i umirovljenici²⁹⁸. Njih je u ukupnom stanovništvu bilo vrlo malo – tek 3,91%²⁹⁹. Ostalih i nepoznatih zanimanja (zvanja) bilo je 1,08%.

²⁹⁷ Rudarstvo i talijonstvo 0,13%, kućna služinčad 0,99%; promet 1,67%, nadničari 1,83%, trgovci i vjeressijstvo 1,86% i obrt 9,73%.

²⁹⁸ Kategorija umirovljenika u to je vrijeme bila izuzetak, ne pravilo. Vjerojatno umirovljenici bili posebno zaslužne osobe jer se i navode u istoj kategoriji s posebnicima. Ono što nam je danas poznato kao mirovina (novčana naknada nakon završetka radnog vijeka) uvedeno je tek 1922.

²⁹⁹ Obrambene snage 0,85%, posebnci i umirovljenici 0,92%, javna služba i slobodna zvanja 2,14%.

Tijekom XX. stoljeća stanovništvo je postajalo sve obrazovanije. To se osobito dobro vidi u posljednjih 60 godina, tijekom kojih se kontinuirano smanjivao broj pojedinaca koji su završili samo osnovnoškolsko (ili manje) obrazovanje i povećavao broj pojedinaca sa završenim srednjim i visokim obrazovanjem (slika 29).

Sl. 29. Udio stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi prema popisima stanovništva 1961 – 2021. (Preuzeto iz: DZS, Udio stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi i spolu prema popisima stanovništva 1961 – 2021.)

Za usporedbu – 1961. je 85% stanovništva završilo samo osnovnu školu ili nije završilo niti osnovnu školu, dok ih je 2021. bilo četiri puta manje, samo – 20,4%. Kako se smanjivao udio stanovništva s najnižim obrazovanjem, tako se povećavao broj pojedinaca sa srednjoškolskim obrazovanjem. Tako se postiglo da sa 12,6% stanovnika koji su završili srednju školu 1961. danas (2021) postigne da svaki drugi stanovnik ima srednju školu. Ostalih 44,5% stanovnika danas (2021) ima ili osnovnu ili visoku školu. Osnovnu školu ima 20,4% stanovnika, a visoko obrazovanje 24,1% stanovnika. Ne može se uzeti kao pravilo, ali uglavnom se mogu povući paralele između pripadnika pojedine klase i stupnja obrazovanja koji su postigli. Tako niža klasa uglavnom ima samo osnovnu školu, radnička klasa srednje strukovno obrazovanje, a srednji i elitni društveni sloj uglavnom imaju završeno visoko obrazovanje. Ako bi to uzeli u obzir može se zaključiti da je Hrvatska 2021. još uvijek imala poprilično velik udio niže i radničke klase.

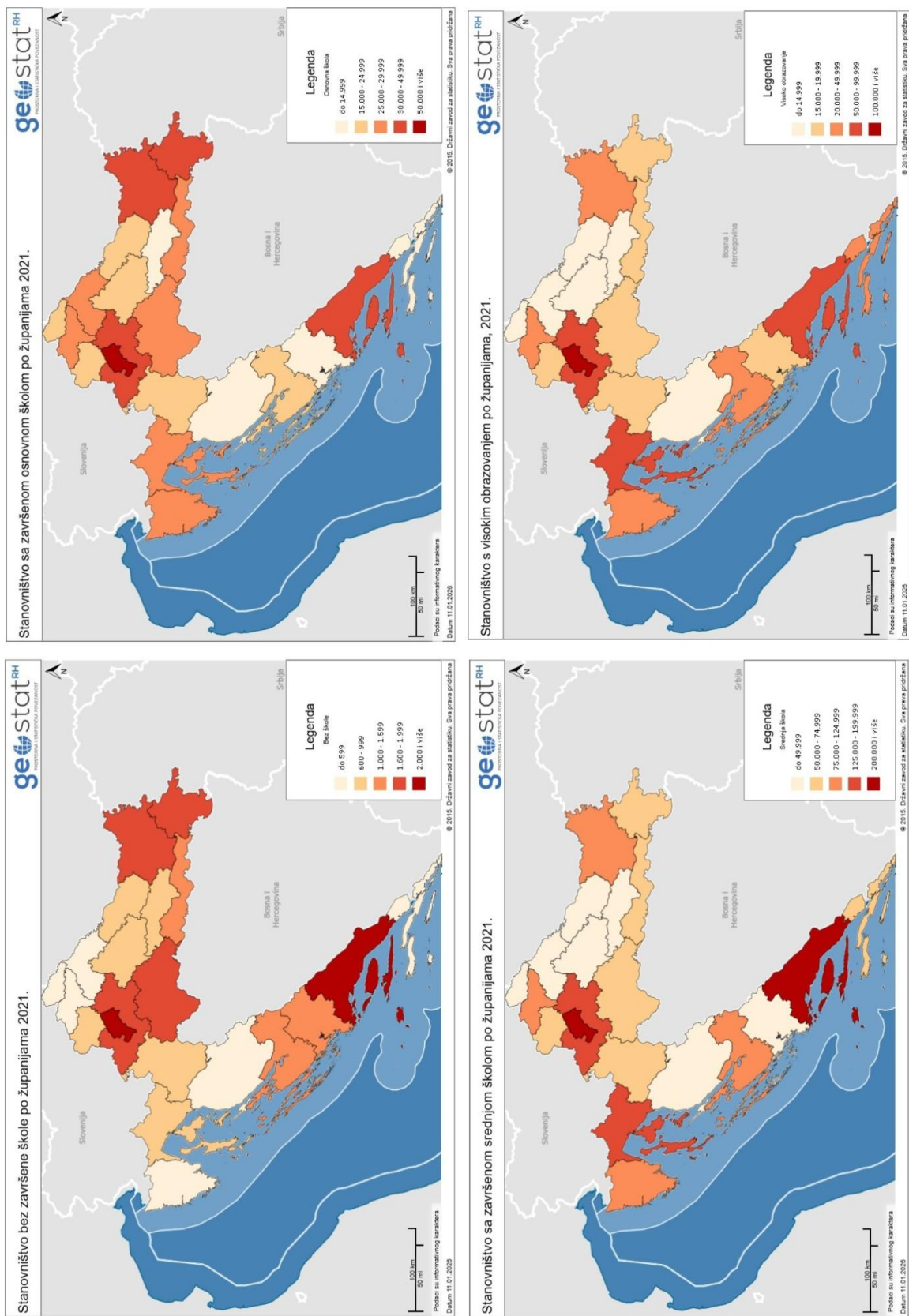
Ako se uzme u obzir spolna struktura stanovništva, onda se može zaključiti da su žene od 1961. do 2021. češće završavale osnovnu školu od muškaraca, ali su muškarci bili obrazovaniji od njih (tablica 49). Tek 2011. i nakon nje nešto je više žena završavalo visokoškolsko obrazovanje od muškaraca.

Tab. 49. Udio stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi i spolu prema popisima stanovništva 1961 – 2021.

godina	osnovno obrazovanje ili manje			srednjoškolsko obrazovanje			visoko obrazovanje		
	ukupno	M	Ž	ukupno	M	Ž	ukupno	M	Ž
1961	85,6	77,8	92,4	12,6	19,4	6,8	1,8	2,8	0,8
1971	75,9	66,6	84,3	20,5	28,4	13,4	3,6	5,0	2,3
1981	65,1	55,5	73,8	28,5	36,4	21,3	6,4	8,1	4,9
1991	54,0	45,5	61,7	36,5	43,4	30,3	9,5	11,1	8,0
2001	40,6	32,2	48,3	47,4	55,0	40,5	12,0	12,8	11,2
2011	30,8	23,8	37,2	52,6	60,0	45,9	16,4	16,0	16,7
2021	20,4	15,3	24,9	55,5	62,4	49,3	24,1	22,2	25,7

Izvor: DZS, Udio stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi i spolu prema popisima stanovništva 1961 – 2021.

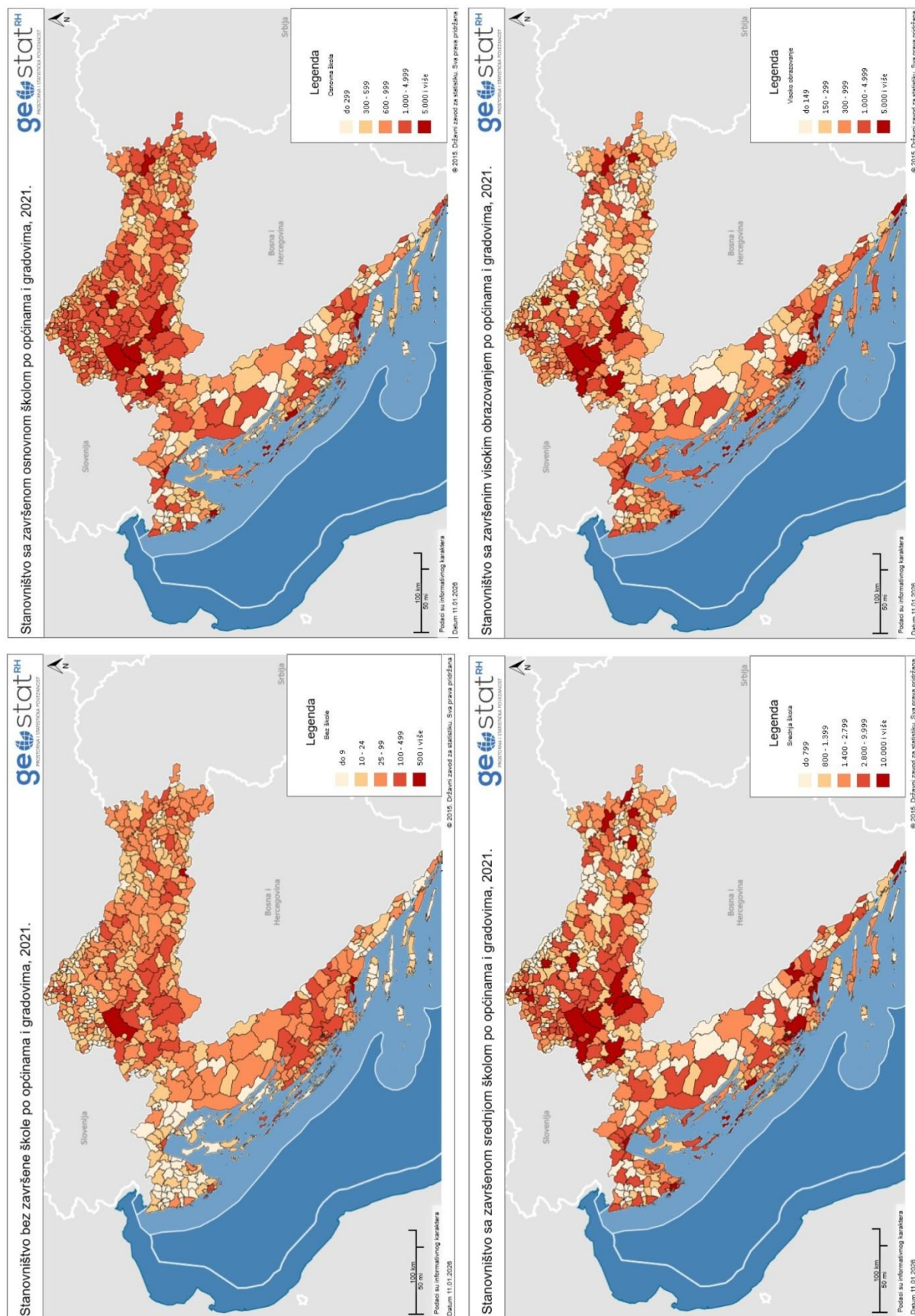
Usporedimo li prostorne podatke o obrazovanju stanovništva iz popisa stanovništva 2021. na razini županija (slika 12) mogu se utvrditi vrlo male razlike. Najobrazovanija su područja ona u makroregionalnim centrima (Osijek, Zagreb, Rijeka i Split) i njihovoj okolini, te Istra i Dubrovačko-neretvanska županija. Najviše pojedinaca s najviše završenom srednjom školom ima na području Splitsko-dalmatinske županije, a najviše pojedinaca s najviše završenom osnovnom školom ili bez završene osnovne škole je u Međimurskoj županiji (vjerojatno zbog velikog udjela Roma u ukupnom stanovništvu). Poopćimo li te podatke s pretpostavljenom obrazovnom situacijom društvenih klasa, može se zaključiti da je u Međimurskoj županiji vjerojatno najveći udio stanovnika s nižom klasom, a da je pripadnika srednje i elitne klase najviše u makroregionalnim centrima, te Istarskoj i Dubrovačko-neretvanskoj županiji. Sve ostale županije imaju

Sl. 12. Koropletnje karte obrazovnog stanja Hrvatske po županijama prema popisu stanovništva 2021. (Izvor: DZS, Stanovništvo prema završenoj školi 2021. popis stanovništva,

kućanstava i stanova 2021., STS baza podataka i Geostat) (autorica: Mihela Melem Hajdarović, program Geostat)

Analiza podataka na razini gradova i općina pruža još detaljniju sliku (slika 13). Prema njoj najviše stanovništva bez završene osnovne škole nalazi se u gradovima i općinama zapadne Slavonije, Moslavine, Banije, Korduna, Gorskog kotara, Like i Zadarskog zaleđa. Najviše završenu osnovnu školu imaju stanovnici istočne Slavonije, Posavine, Podravine, Međimurske županije, Velebitskog podgorja, a najviše završenu visoku školu završili su stanovnici makroregionalnih središta te Varaždina / Čakovca, zapadne obale Istre i Pula, Šibenika i Dubrovnika. Ako bi na ove prostorne podatke projicirali predviđeni odnos društvenih klasa i njihovog obrazovanja zaključuje se gdje u Hrvatskoj ima najviše pojedine društvene klase. Iz toga se može zaključiti i da najviše društvene klase uglavnom žive u urbanim područjima, a niže na ruralnim prostorima.

Sl. 13. Koropletnje karte obrazovnog stanja Hrvatske po gradovima i općinama, prema popisu stanovništva 2021. (Izvor: DZS, Stanovništvo prema završenoj školi 2021. popis stanovništva,

4.4. Rezultati

Vertikalna stratifikacija je pokazala da su elita i srednja klasa zahvaljujući svom obrazovnom statusu imale bolji pristup javnoj komunikaciji (ponekad su stvarno i kontrolirale pristup javnim i kulturnim društvenim resursima), stoga je njihova promišljanja bilo lakše sakupiti od onih radničke i niže klase, koje iako su imale jasno izražen stav, u nedostatku svog obrazovanja često nisu bile u stanju javno artikulirati svoje mišljenje, niti su imale pristup javnoj komunikaciji. Stoga je čest slučaj (u prvom i drugom istraživanom razdoblju) da su njihova razmišljanja posredno artikulirana i zabilježena upravo kroz zapise srednje i elitne klase. Čvrsta kontrola javnih resursa (javnih i kulturnih ustanova te novina i dr.) omogućila je kontroliranje slabo obrazovanih i neobrazovanih skupina društva, jer su one, osobito u razdoblju s kojim započinje istraživanje, lako prihvaćale informacije koje dolaze od autoriteta (ove dvije više klase) te ih vrlo dugo nisu propitivali (nisu bili dovoljno obrazovani / pismeni). Ta se nametnuta kontrola činila poput začaranog kruga iz kojega su se radnička i niža klasa teško mogle izvući. Iz rezultata prvog problemskog područja vidi se da se kontrola očitovala u persuazivnim diskursima (malverzacijama) vezanim uz etničko izjašnjavanje na popisima stanovništva u drugoj polovici XIX. stoljeća. Persuazivni diskursi prenosili su se usmenim putem (putem popisivača), dakle pristranim informiranjem i lošom obrazovnom politikom. I ovo problemsko područje zorno je prikazalo kako diskurs elitne i srednje klase izražava predrasude o nižoj (neobrazovanoj) klasi, te privilegira pojedine etničke skupine društva (npr. Talijane u Istri i Dalmaciji).

Rezultati ove problemske istraživačke cjeline pokazali su kako je hrvatsko društvo, od sredine XIX. st. do danas, po pitanju uporabe jezika i jezikom uvjetovanog prostornog identiteta bilo horizontalno i vertikalno stratificirano. Vertikalna stratifikacija prvog razmatranog razdoblja (1835–48) pokazala je da se tadašnja elita sastojala od političkog i duhovnog plemstva (svećenstvo), te malog broja uzdižuće buržoazije, koju su tada predstavljali veleposjednici, brodovlasnici, vlasnici obrtničkih radionica, veliki trgovci i rentijeri, predvodnici političkih stranaka. Neki od njih (buržoazija, brodari) do danas su se u potpunosti izgubili i nestali. Oni su u početku bili djelomično stranog, a djelomično hrvatskog podrijetla (dio onih koji je i bio hrvatskoga podrijetla bio je odnarođen). Uloga stranaca polako su uglavnom gubi, tako da

nam danas slojeve elite i srednjeg sloja uglavnom sačinjava hrvatsko stanovništvo. Njihov položaj uglavnom proizlazi iz bogatstva i / ili moći. U društvenoj kompoziciji u pravilu ih je najmanje, no njihovi su stavovi i odluke utjecali na svo društvo. To je razlog zbog kojega se talijanski tako čvrsto inkorporirao u kulturni i javni život u Istri i Dalmaciji, a mađarski i njemački u Slavoniji i Hrvatskoj. (Međimurje i Baranja u tom su razdoblju pripadale Ugarskoj stoga je posve logično da su bile mađarizirane). Takva situacija ipak nije bila u iduća dva razmatrana razdoblja. No engleski se javlja kao sve važniji čimbenik kojega nameće globalizacija. On danas ne prijeti dominacijom nad hrvatskim jezikom, ali svakako ima sve važniju ulogu u svakodnevnom, javnom, poslovnom, pa djelomično i privatnom životu. Analiza njihove uporabe jezika pokazala je da je elita u svim razdobljima bila u pravilu višejezična, a njihova višejezičnost više je bila klasna realnost, nego individualna karakteristika. Srednji sloj predstavljali su pojedinci koji su bili ili režimska administracija (notari, činovnici, vojnici npr. oficiri, policajci, bankari) ili intelektualci (profesori, učitelji, liječnici, književnici). S vremenom se važnost režimske administracije u planiranju jezične politike smanjila. Bolji pristup obrazovanju učinio je srednji sloj učenijim, stoga su njegovi pripadnici, osim materinjeg jezika, sigurno poznavali još koji jezik. U prvom istraživanom razdoblju to je bio jezik na kojem su se školovali, jezik koji je bio u upravi, odnosno, onaj kojim se govori u društvu. Danas je to uglavnom jezik koji se uči u školi, pritom se naglasak uvijek stavlja na važnost poznavanja engleskog jezika.

Radnički sloj predstavljao je širok sloj stanovnika koje se u prvom razdoblju nazivalo pučanima, pomorcima, nosačima, slugama, zanatlijama i težacima, poslije ih se nazivalo rudarima talioničarima obrtnicima, radnicima u industriji i prometu, trgovcima i sl., a danas se zbog kompleksnosti ove klase često nazivaju radnicima s »plavim ovratnikom«. Najniža klasa uključivala je kolone, kmetove, zemljoradnike, nadničare, a danas osobe koje imaju završenu samo osnovnu školu ili koje ju nisu završile, dugotrajno nezaposlene osobe i osobe koje dugo vremena primaju socijalnu pomoć. Radnička je klasa oduvijek imala ograničen pristup obrazovanju, najčešće samo kroz izučavanje zanata. U prvom razdoblju šegrti su³⁰⁰ polazili trogodišnju (šegrtsku) školu, u koju su, u niži odjel (postojali su niži i viši odjel), mogli biti primljeni i oni koji »nisu svršili sva četiri razreda pučke škole« (članak 4). Slična situacija je i danas – pripadnici radničke klase obično pohađaju srednju strukovnu školu koja traje 3 godine

³⁰⁰ NAREDBA KR. HRV.-SLAV.-DALM. ZEMALJ. VLADE, ODJELA ZA BOGOŠTOVJE I NASTAVU, OD 30. SVIBNJA 1886. BR. 9485. IZ 1885., upravljena na kr. podžupanije, kr. okružna upraviteljstva, gradska poglavarstva i kr. nadzorništva za pučke škole, kojom se propisuje ustrojni statut za šegrske škole u Hrvatskoj i Slavoniji

(iako osnovna škola danas traje duplo duže nego nekadašnja viša pučka škola). Obje te klase uglavnom su bile slabo ili neobrazovane, a tečno su govorile samo svoj materinski (hrvatski) jezik. Kako je u prvim razdobljima pokoja sintagma na njemačkom, talijanskom, latinskom ili mađarskom pomagala u svakodnevnom snalaženju u administraciji ili u urbani područjima, tako koristi danas pokoja sintagma engleskog jezika.

Dakle govorni jezici društvenih elita u XIX. st. bili su raznoliki (talijanski, njemački, mađarski i latinski), dok je većina stanovništva bila slabo obrazovana i većinom je koristila narodne govore hrvatskoga jezika – kajkavski, štokavski i čakavski. Srednji i viši društveni slojevi od malena su odgajani sa spoznajom da će im učenje drugog (stranog) jezika pomoći u pronalasku boljeg posla, što će im omogućiti volji (viši) status u društvu. Dakle, jezik i moć su povezani, a moć se često materijalizirala kroz jezik.

Vertikalna stratifikacija je pokazala kao se u razmatраних 190 godina društvena stratifikacija u potpunosti promijenila. To je najviše došlo do izražaja u sastavu i položaju niže klase. Naime, nekadašnje se društvo (u prvom razmatranom razdoblju) sastojalo uglavnom od te i radničke klase. S druge strane u suvremenom je društvu bilo teško pronaći pripadnike niže klase, stoga su intervjuirana samo dva, od predviđena tri ispitanika. To pokazuje važnost obrazovnog sustava te uloge koju je ono odigralo u ovih 190 godina. Obrazovanje je oduvijek pomagalo pojedincima da se izdignu iz klase kojoj su pripadali njihovi roditelji i u kojoj su i sami rođeni. Dobar primjer je J. J. Strossmayer koji je sam izjavio kako mu roditelji nisu bili obrazovani te su pripadali nižoj klasi društva. No on je svojim radom i trudom došao u poziciju da većinu svog života pripada najvišoj društvenoj klasi Hrvatske – eliti. Obrazovanje je danas omogućilo brojnim pojedincima da se iz radničke klase kojoj su pripadali njihovi roditelji izdignu u srednju klasu. No podatci o obrazovanju pokazuju da najveći dio društva još uvijek ima završeno najviše srednju školu.

Što se tiče uvjetovanosti odnosa jezičnog i prostornog identiteta, nisu svi ispitanici osvijestili njihovu povezanost, ali ih je u svakom istraživanom razdoblju bilo (npr. veleposlanik, menadžer i trgovkinja u trećem razdoblju). Istraživanje je pokazalo da je kod pojedinaca prostorni identitet više odraz njihovog privatnog razmišljanja nego odraz njihova jezičnog identiteta. Što se tiče razina prostornih identiteta – utvrđene su sve – lokalna, regionalna, nacionalna, nadnacionalna i globalna razina. Dio ispitanika imao je jednostavan, jednorazinski prostorni identitet (npr. informatičar – nacionalna razina), a dio višerazinski (profesorica – lokalni, regionalni, nacionalni, nadnacionalni; Dobrila regionalni Istarski, nacionalni hrvatski i nadnacionalni ilirski). No najčešće su se javljali dvorazinski (regionalni i nacionalni ili u

nekim drugim kombinacijama, npr. liječnica – lokalni i globalni). Tri ispitanice iz srednje klase imale su, u njihovo vrijeme, marginalan jezični identitet (inače tipičan za niže društvene klase). To su bile Dragojla Jarnević, Jagoda Truhelka i Marija Jambrišak. One su jasno osvijestile potrebu da koriste svoj materinski jezik (hrvatski) u okruženju koje je u jezičnom pogledu tada bilo strano. Osim toga snaga njihove volje, koja ih je poticala na djelovanje vidi se i iz toga što se iz vlastitih razloga nisu udavale, što tadašnje društvo nije gledalo s odobravanjem.

Rezultati do kojih se došlo vertikalnom stratifikacijom pokazali su, dakle, da postoji veza između društvene klase i stupnja obrazovanja i preferencije uporabe jezika, a ta se spoznaja primijenila pri istraživanju horizontalne (prostorne) stratifikacije društva.

Horizontalna stratifikacija prvog istraživnog razdoblja pokazala je da je ruralno stanovništvo uglavnom bilo homogeno te se sastojalo uglavnom od velike većine neobrazovanog poljoprivrednog stanovništva, koje je pripadalo nižoj klasi. Rijetki su pojedinci živjeli u ruralnom prostoru, a pripadali su srednjoj i elitnoj klasi, a oni koji su tako živjeli bili su obično npr. plemići koji su živjeli na svojim posjedima kojih je bilo i u ruralnim i urbanim prostorima. Stoga u takvim ruralnim prostorima stratifikacija uglavnom nije dolazila do izražaja. S druge strane urbani prostori nisu bili tako homogeni, stoga je upravo na tim prostorima stratifikacija najočitija. Slična situacija iskazala se i u drugom istraživnom razdoblju. Urbano područje ponovno je društveno najstratificiraniji prostor. S tim da se društvena stratifikacija koja proizlazi iz stupnja najvišeg završenog obrazovanja prostorno usložila. U prvom su razdoblju obrazovaniji pojedinci živjeli uglavnom u urbanim područjima, a ostali ruralni prostor naseljavalo je uglavnom stanovništvo koje se bavilo "primarnom produkcijom". Danas najviše stanovništva koje vjerojatno pripada najnižoj klasi živi na području gradova i općinama istočne i zapadne Slavonije, Posavine, Podravine, Moslavine, Banije, Korduna, Međimurske županije, Gorskog kotara, Like, Velebitskog podgorja i Zadarskog zaleđa. Pripadnici srednje klase i elite najčešće se mogu naći na prostoru makroregionalnih središta (Osijeka, Zagreba, Rijeke i Splita), te Varaždina, Čakovca, zapadne obale Istre i Pule, te Šibenika i Dubrovnika, jer se na tim prostorima nalaze stanovnici s najvišim završenim obrazovanjem.

Hipoteza »Prostorno-socijalna stratifikacija uporabe jezika u Hrvatskoj izrazito je složena na cijelom području Hrvatske, no može se smatrati ipak nešto složenijom u suvremenom razdoblju« samo je djelomično točna. Točan je dio pretpostavke da je uporaba jezika u Hrvatskoj uvijek bila složena, no jezično raslojavanje bilo je puno složenije u prvom

istraživanom razdoblju (1835-48), nego što je danas. U tom prvom razdoblju hrvatski jezik još nije bio službeni jezik, stoga se morao boriti za tu poziciju s dominantnim latinskim, mađarskim, njemačkim i talijanskim. Jezično raslojavanje danas je puno jednostavnije – hrvatski ima dominantnu ulogu kao materinski i službeni jezik, a engleski jezik ima važnu ulogu u raznim sferama javne i privatne komunikacije.

4.5. Literatura

IZVORI

(mrežnim izvorima pristupljeno je od 1. prosinca 2025. do 10. siječnja 2026)

Banovac, 22. 12. 1918., br. 50, str. 1.

Barbalić, R. F., Marendić, I., 2004: Onput kad smo partili. Rijeka.

Barčić, E., 1988: Povijest Rijeke, Rijeka.

Barle, J., Ritig, S., (ur.) 1929: Zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer u životu i djelu: o njegovom zlatnom svećeničkom jubileju 28. srpnja 1929.

Boban, B., 1989: Stjepan Radić – Opus, utjecaji i dodiri. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 22, 1.

Brzopisna izvješća ... zasjedanja Pokrajinskoga Sabora Dalmatinskoga Zadar, 1861.,
 Bajamontijev govor na sjednici od 18. travnja 1861. (depo KGZ Starčevićev trg)

Brzopisna izvješća XXII zasjedanja Pokrajinskog Sabora Dalmatinskog, str. 334, 338, 341.

Danica ilirska, 5(38) 1839. str. 151.

(<https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=558538&vwopt=%7B%22pages%22%3A%5B%5D%2C%22pan%22%3A%7B%22x%22%3A0.275%2C%22y%22%3A0.251%7D%2C%22view%22%3A%22image%22%2C%22zoom%22%3A1.819%7D%22%7D>)

Dom i svijet, 1. 10. 1919., br. 19, str. 362

Dom i svijet, 15. 10. 1919., br. 20, str. 382.

Društvena stratifikacija u Hrvatskoj: strukturni i subjektivni aspekti, Baza projekata Hrvatske zaklade za znanost (<https://hrzz.hr/financiranje/baza-projekata/?ID=3494#baza>)

DZS, Stanovništvo prema završenoj školi 2021. popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. (STS baza podataka), obrazovanje (<https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/obrazovanje/>)

DZS, Udio stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi i spolu prema popisima stanovništva 1961 – 2021. (<https://dzs.gov.hr/vijesti/kontinuiran-rast-udjela-visokoobrazovanog-stanovnistva/1594>)

DZS, Udio stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi i spolu prema popisima stanovništva 1961 – 2021.

Franz Joseph: Kindheit und Erziehung. In: habsburger.net. 21. 10. 2024.

Gaj, Lj., 1830. Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja. Budim
(https://hjp.znanje.hr/index.php?show=povijest&chapter=10-ljudevit_gaj)

Geostat (<https://geostat.gov.hr/>)

Hrvatska enciklopedija (internetsko izdanje)

Gaj, Ljudevit (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/gaj-ljudevit>)

Bajamonti, Ante (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/bajamonti-ante>)

Pavlinović, Mihovil (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/pavlinovic-mihovil>)

Monti, Lovro (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/monti-lovro>)

Klaić, Miho (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/klaic-miho>)

Kukuljević Sakcinski, Ivan (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/kukuljevic-sakcinski-ivan>)

253

Dobрила, Juraj (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/dobрила-juraj>)

Jarnević, Dragojla (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/jarnevic-dragojla>)

Šenoa, August (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/senoa-august>)

Milanović, Božo (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/milanovic-bozo>)

Aleksandar I. Karađorđević (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/aleksandar-i-karadjordjevic>)

Radić, Stjepan (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/radic-stjepan-1871-1928>)

Pilar, Ivo (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/pilar-ivo>)

Bauer, Anton (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/bauer-antun-1856-1937>)

Meštrović, Ivan (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/mestrovic-ivan>)

Truhelka, Jagoda (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/truhelka-jagoda>)

Jambrišak, Marija (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/jambrisak-marija>)

Hrvatski biografski leksikon (internetsko izdanje)

Kalac, Antun (Ante) (<https://hbl.lzmk.hr/clanak/kalac-antun>)

Hrvatski jezični portal, materinski jezik,

(https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=e1tnURc%3D)

Hrvatsko-ugarska nagodba (https://www.fhs.hr/_download/repository/Hrvatsko-ugarska_nagodba_%281868.%29.pdf)

Istarska enciklopedija (internetsko izdanje), Kalac, Antun (<https://istra.lzmk.hr/clanak/kalac-antun>)

Izvještaj Dalmatinskog sabora, 1864., str. 115.

Izvještaj Dalmatinskog sabora, IV (50), str. 82.

Jambrišak, M., 1896: O pristojnom vladanju u svim životnim prilikama: rukovođ za općenje u obitelji, u društvu i u javnom životu.

([https://digitalnezbirke.kgz.hr/?pr=iiif.v.a&id=18532&tify={%22pages%22:\[2\],%22panX%22:0.501,%22panY%22:0.349,%22view%22:%22thumbnails%22,%22zoom%22:1.324}](https://digitalnezbirke.kgz.hr/?pr=iiif.v.a&id=18532&tify={%22pages%22:[2],%22panX%22:0.501,%22panY%22:0.349,%22view%22:%22thumbnails%22,%22zoom%22:1.324}))

Jarnević, D., 2000: Dnevnik. Karlovac, 2. izdanje, Matica hrvatska.

Kalac, A., 1912: Biskup dr. Juraj Dobrila: spomen-knjiga stogodišnjice njegova rođenja. Pazin (<https://vizz.gkc-pula.hr/hr/gradja/collection/11/#>)

Keršovani, O., 1964: Bilješke o političkom i kulturnom razvitku Dalmacije. Mogućnosti, 11, 1136.

Klaić, M., 1897: Miho Klaić, spomen-knjiga. Spljet.

Kukuljević Sakcinski, I., 1843: Govor održan u Hrvatskom saboru 2. svibnja 1843. u: Batušić, N., (prir.): Stoljeća hrvatske književnosti, Izabrana djela. 1997, str. 619-623
(<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=povijest&chapter=13-kukuljevic1>)

Kukuljević Sakcinski, I., 1847: Govor održan u Hrvatskom saboru 23. listopada 1847. u: Batušić, N., (prir.): Stoljeća hrvatske književnosti, Izabrana djela. 1997, str. 641-645
(<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=povijest&chapter=14-kukuljevic2>)

Kulundžić, Z., (prir.) 1971: Stjepan Radić, Politički spisi: autobiografija, članci, govori, rasprave.

Marjanović, M., 1913: Narod koji nastaje. Rijeka 1913.

Maštrović, V., 1977: Zadarsko sokolstvo 1885 – 1920. i Hubert Borelli-Vranski. Povijest sporta, VIII, 31, 2677-2702.

Milanović, B., 1967: Hrvatski narodni preporod u Istri. Knj. I Pazin

Monti, L., (Y.C.) 1861: Del futuro i udirizzio della classe colta in Dalmazia. Annuario dalmatico, 2, str. 53.

Napredak, 1. 8. 1893., str. 338.

Napredak, 10. 10. 1892., str. 488.

Napredak, 10. 9. 1892., str. 426.

Napredak, 1894., br. 10, str 152.

Napredak, 1894., br. 14, str. 220.

Napredak, 1894., br. 8, str. 114, 115, 116, 117.

Napredak, 1894., br. 9, str. 139.

Napredak, 20. 10. 1893., str. 470.

Napredak, 20. 4. 1891., str. 187.

Napredak, časopis (<http://dnc.nsk.hr/journals/LibraryTitle.aspx?id=dd26e9a4-f456-4b1c-9b8c-f9b4df4eef1f#>)

NAREDBA KR. HRV.-SLAV.-DALM. ZEMALJ. VLADE, ODJELA ZA BOGOŠTOVJE I NASTAVU, OD 30. SVIBNJA 1886. BR. 9485. IZ 1885., upravljena na kr. podžupanije, kr. okružna upraviteljstva, gradska poglavarstva i kr. nadzorništva za pučke škole, kojom se propisuje ustrojni statut za šegrtske škole u Hrvatskoj i Slavoniji (<https://hrcak.srce.hr/file/483893>)

Narodne novine, 16, 1850, 76; 3. travnja 1850., str. 1.

Ostavština F. Račkog, korespondencija, arhiv HAZU (sign. XIIA, 296/1).

Perić, I., 2003: Stjepan Radić 1871.-1928., Dom i svijet.

Pozor, 1866, br, 120.

Prisutno žiteljstvo (građ. i voj.) kralj. Hrvatske i Slavonije po pismenosti i srednjoj naobrazbi te dobi, vjeroispovijesti i materinskom jeziku god. 1910. Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Drugi dio. Zagreb, 1915. (tab 35).

Statistički atlas Kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875. – 1915. Zagreb, 1915.

Strossmayer, J. J., 1861: Govor preuzvišenoga gospodina J. J. Strossmayera, što ga je držao u devetoj saborskoj sjednici o Jugoslavenskoj akademiji znanostih i o Jugoslavenskom sveučilištu. (sign. 159.663) (<https://digitalna.nsk.hr/?pr=i&id=670052>)

Sušački novi list, 26. 9. 1925., br. 230, str. 2

Sušački novi list, 7. 4. 1925., br. 89, str. 8.

Svoj k svomu. Obzor, 30. kolovoza 1902., 199.

Szabo, A., 2015: Biskup Strossmayer – ljubitelj hrvatskoga jezika i mecena znanstvenih i kulturnih ustanova. Hrvatski jezik, 4, 33-35.

Šanjek, F., 2014: Crkva katolička u Hrvata i nadnacionalno Austro-Ugarsko Carstvo. Hrvatska revija 3, 22-27.

Tematsko izvješće – Potpora iz ESF-a u borbi protiv dugotrajne nezaposlenosti: mjere treba bolje usmjeriti, prilagoditi i pratiti
(https://www.eca.europa.eu/lists/ecadocuments/sr21_25/sr_long-term_unemployment_hr.pdf)

Truhelka, J., 2024: Autobiografija. Zagreb

Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (https://radnici.ba/wp-content/uploads/2018/04/Ustav-kraljevine-SHS_Vidovdanski-ustav-1921.pdf)

Vijenac, 1876, br. 23.

Vrandečić, J., 2002: Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću. Zagreb.

Zemaljsko-zakonski vladni list, II, str. 27, 28, Zagreb, 1852.

Zora dalmatinska, 1844. br. 4., str. 25

LITERATURA

Batinić, Š., 2003: Hrvatski školski sustav u XX. stoljeću. Anali za povijest odgoja, 2, 49–69.

Derkoosz, J., 1832: *Genius patria Zagrabia*, Typis Francisci Suppan.

Drašković, J., 1832: *Disertatia iliti razgovor*. Karlovac

Gaj, Lj., 1830: *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*, poleg mudroljubneh, narodnih i prigospodarnih temeljov i zrokov. Budim

Kašić, B., 1604: *Institutionum lingua Illyrica libri duo*.

Mihanović, A., 1815: *Rech Domovini od hasznovitozti piszanya vu Domorodnom Jeziku Vu Bechu*.

Sipus, J., 1796: *Temely xitne tergovine vu Zagrebu*.

Šišić, F., 1908: *Posljednji Zrinski i Frankopani na braniku domovine. Posljednji Zrinski i Frankopani*. Zagreb.

Vrančić, F., 1595: *Dictionarivm qvinque nobilissimarvm Evropa lingvarvm, Latina, Italica, Germanica, Dalmatia & Vngarica*.

5. IMPLIKACIJE MIGRACIJA NA JEZIČNI KULTURNI PEJZAŽ I IDENTITETSKO ODREĐENJE

5.1. Uvod

Jezični pejzaž sačinjavaju jezični natpisi najčešće na javnim područjima. Oni mogu biti pisani, ali mogu biti i multimodalni (zvučni, slikovni i dr.). Kako su svi jezični natpisi rezultat ljudskog djelovanja, istraživanja jezičnog pejzaža logično su dio istraživanja kulturnih pejzaža u širem smislu. Objedinjena istraživanja jezičnog kulturnog pejzaža postaju još zanimljivija kada se kao predmet istraživanja uzmu područja koja su na bilo koji način etnolingvistički vitalna. Tada takva istraživanja daju uvid u etnolingvistički identitet pojedinaca koji nastanjuju istraživano područje, ali i pokazuju na koji se način njihov »manjinski jezik« ponaša u sklopu okolnog višejezičnog okruženja. Jedno od najvažnijih pionirskih istraživanja etnolingvističke vitalnosti i jezičnog pejzaža objavili su Landry i Bourhis (1997). Oni su svojim istraživanjem, provedenim nad frankofonim učenicima 11. i 12. razreda kanadskih provincija utvrdili da jezični pejzaž članova manjinske jezične skupine pridonosi socijalno-psihološkim aspektima dvojezičnog razvoja promatranoga područja.

Osim što se istraživanjima jezičnog pejzaža dokumentira, te na neki način arhivira jezični pejzaž nekog prostora u određenom vremenu, Shohamy i Gorter (2009;7) su istaknuli da se tim istraživanjima i kontekstualizira javni prostor, skrećući pažnju posebice na pitanja identiteta, jezične politike većinskog naroda, te političkih i društvenih sukoba. Oni polaze od teze da jezični pejzaž nije »neutralan fenomen«, stoga nužno mora biti kontekstualiziran (u pogledu značenja, oblika i formi).

Koliko je pri dešifriranju jezičnog pejzaža neophodan kontekst, vidi se prilikom prvog posjeta turista ili migranata nekom području. Novi jezik u javnom prostoru prvi je susret s novom kulturom koju trebaju interpretirati. Istraživanja jezičnih pejzaža tako postaju prilika za dekodiranje različitih aspekata identiteta – od individualnih, kolektivnih i nacionalnih do etničkih, kulturnih, jezičnih, političkih identiteta te svijesti koja je s njima povezana.

Istraživanja daju priliku i da se istraži koliko je određeni grupni identitet integriran u neki drugi (u ovom slučaju manjinski u većinski), jesu li oni jasno odvojeni ili je integracija u određenom omjeru prešla u asimilaciju. Pomažu i pri detekciji načina na koje identitetski

različite grupe dijele zajednički javni prostor. Na prostor se pritom može gledati kao na natjecateljsku arenu u kojoj svatko ima nešto za reći.

Etnolingvistički najvitalniji prostori najčešće su posljedica migracija stanovništva. Migracije postoje oduvijek, a najčešće su rezultat povijesnih, političkih i ekonomskih razloga.

Iseljavanje stanovništva iz Hrvatske u druge europske prostore započelo je u XV. stoljeću a traje i danas. Hrvati su danas najbrojnije nacionalne manjine u 12 država. Priznata su nacionalna manjina u Austriji, Crnoj Gori, Češkoj, Italiji³⁰¹, Kosovu, Mađarskoj, Rumunjskoj, Slovačkoj i Srbiji priznate nacionalne manjine. U Sjevernoj Makedoniji nisu priznati kao nacionalna manjina, ali su bilateralnim sporazumom o zaštiti nacionalnih prava između Sjeverne Makedonije i Hrvatske stekli određena prava. U Sloveniji i Bugarskoj Hrvati nisu priznati kao nacionalna manjina i nemaju nikakva posebna prava (Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske). Položaj i status pripadnika hrvatske nacionalne manjine danas je različito uređen u svakoj od tih zemalja, ovisno u tomu kakvo je njihovo zakonodavstvo, te o tome postoje li između Hrvatske i tih država bilateralni sporazumi. Svi ti čimbenici definiraju do koje će mjere svaka država štititi određene nacionalne manjine (pa tako i Hrvate) na svom području³⁰². Unatoč tomu što su neki Hrvati već stoljećima iseljeni iz Hrvatske, uspjeli su sačuvati svoj kulturni, nacionalni i jezični identitet. U tome im u posljednje vrijeme pomaže i Vlada RH koja putem svojih službenih tijela olakšava hrvatskim manjinskim zajednicama da se održe i razvijaju (posebice Programom za hrvatsku nacionalnu manjinu³⁰³ kojim se potiče razvijanje etničke, vjerske, kulturne i jezične samosvijesti). Ona ih potiče da se neovisno o tomu gdje žive (domicilnoj državi) i dalje osjećaju dijelom hrvatskoga naroda s kojim dijele kulturu i jezik.

S druge strane Hrvatska je svojim zakonodavstvom zaštitila 22 nacionalne manjine koje žive na njezinom teritoriju. To su: Albanci, Austrijanci, Bošnjaci, Bugari, Crnogorci, Česi, Mađari, Makedonci, Nijemci, Poljaci, Romi, Rumunji, Rusi, Rusini, Slovaci, Slovenci, Srbi, Talijani, Turci, Ukrajinci, Vlasi i Židovi. Međutim, bilateralne je sporazume o međusobnoj zaštiti nacionalnih manjina sklopila samo s pet država: Italijom (1996), Mađarskom (1996), Srbijom (2004), Sjevernom Makedonijom (2007) i Crnom Gorom (2011). Radi praćenja provedbe

³⁰¹ Talijanski zakon ne poznaje nacionalne manjine. Umjesto njih štiti autohtone jezične zajednice.

³⁰² Hrvati iz svih 12 država imaju svoje predstavnike u Savjetu Vlade RH za Hrvate izvan RH (savjetodavnom tijelu Vlade, koje joj pomaže u osmišljavanju i provedbi politike, aktivnosti i programa prema Hrvatima izvan RH (Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske).

³⁰³ Program za hrvatsku nacionalnu manjinu.

većine tih sporazuma osnovani su međuvladini mješoviti odbori kojima je koordinacijsko tijelo i nositelj poslova Središnji državni ured za Hrvate izvan RH.

5.2. Jezični kulturni pejzaž i identitetsko određenje odabranih nacionalnih manjina u Hrvatskoj

Prema popisu stanovništva iz 2021. u Hrvatskoj je popisano 3 871 833 stanovnika, među kojima je bilo i 240 079 pripadnika nacionalnih manjina. Iako su u Hrvatskoj priznate ukupno 22 nacionalne manjine, ovo se istraživanje bavi nekolicinom njih – točnije Česima, Mađarima, Slovcima i Talijanima. Navedenih nacionalnih manjina prema popisu stanovništva Hrvatske provedenom 2021. bilo je 35 628, odnosno gotovo 1% stanovništva Hrvatske³⁰⁴.

260

5.2.1. Česi

Česi su se na prostor današnje Hrvatske doseljavali vrlo rano, a dolazili su ne samo kao poljoprivrednici (radnici na feudalnim posjedima), nego i kao spretni obrtnici. Upravo su tako nastajale prve jezgre koje su Česi naseljavali u Hrvatskoj. Među njima su i gradovi Daruvar i Grubišno Polje, te općine Končanica i Hercegovac, koji su predmet ovoga istraživanja.

5.2.1.1. Trasiranje etničkih migracija – Česi u Hrvatskoj

Ne postoje točni podatci o tome kada su se prvi Česi doselili u Hrvatsku. Prva individualna ili manja grupna doseljavanja Čeha započinju već u XI., odnosno XII. stoljeću. Naime 1094. ugarski je kralj Ladislav utemeljio Zagrebačku biskupiju, a prvim joj je biskupom imenovao Čeha Duha. Prema Horvatu (1939) moguće je da su u tom razdoblju osnovana naselja Gornji i Donji Čehi (nedaleko Zagreba), koje je biskup naselio doseljenicima iz svoje domovine.³⁰⁵ No

³⁰⁴ Popisom iz 2021. popisano je 7862 (0,20%) Čeha, 10 315 (0,27%) Mađara, 3688 (0,10%) Slovaka i 13 763 (0,36%) Talijana. (DZS, 2021)

³⁰⁵ Više informacija o ranim doseljavanjima Čeha u Hrvatsku pogledati u Matušek (1996).

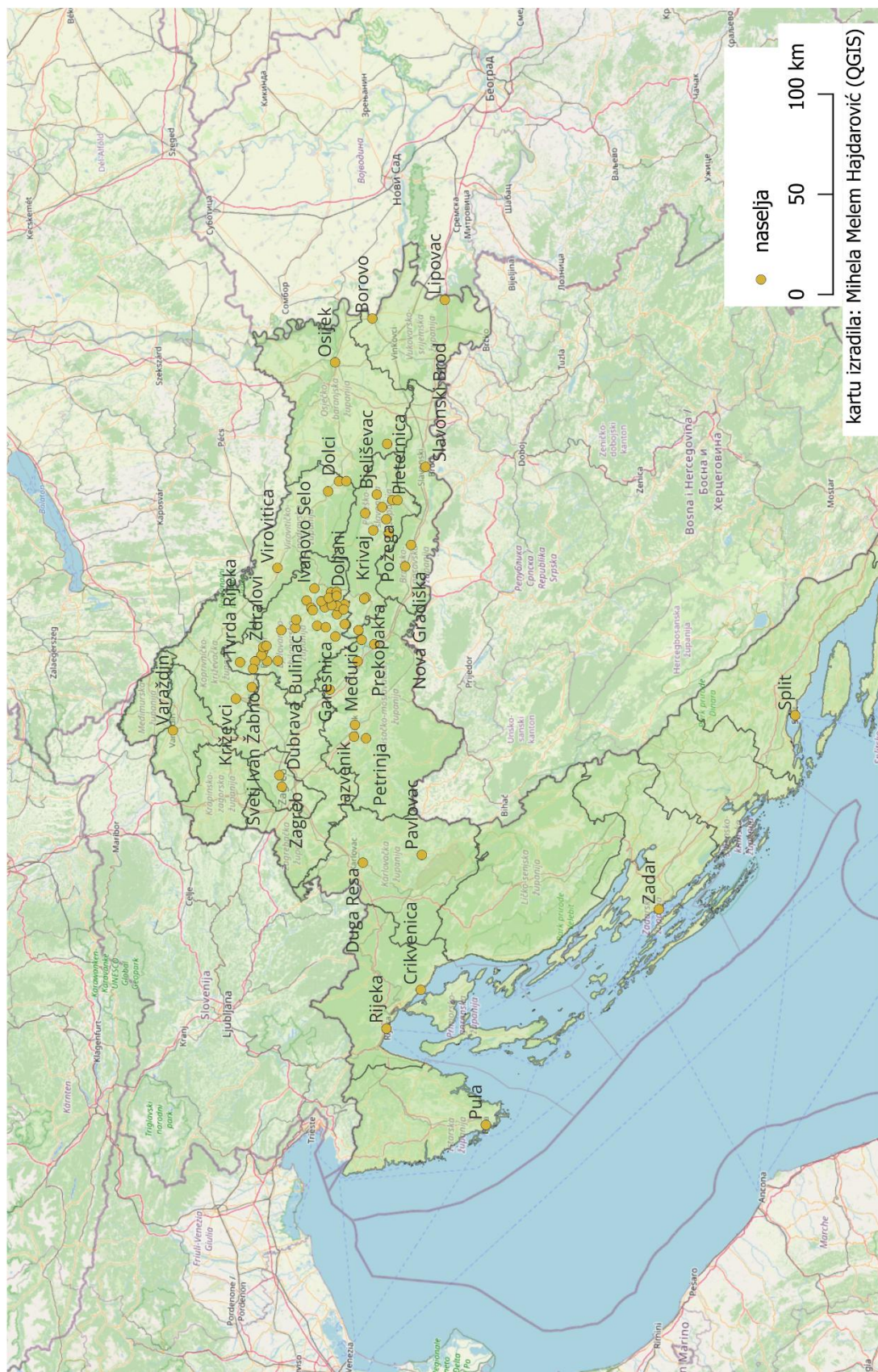
veća grupna doseljavanja započinju znatno kasnije. Matušek (1996) navodi da su tijekom 150 godina Česi u Hrvatsku doseljavali u nekoliko valova – tijekom doba manufaktura (XVIII. st.), za vojne granice (1792–1873) i u vrijeme Civilne Hrvatske (1800–73), te nakon ukinuća Vojne granice (1873–1914). Posljednjih nekoliko valova uglavnom se vremenski preklapaju (započinju između 1850. i 1880, ali svi završavaju 1941). Bićanić (1951; 121, 122) navodi da je tijekom 1760-ih³⁰⁶ skupinu Čeha u Gorski kotar (u Staru Sušicu kraj Ravne Gore) doselila Marija Terezija. S obzirom da su bili staklari trebali su svojim radom, prema Bićaniću, konkurirati venecijanskim staklarima. Czörnig (1857) navodi da je 1851. u Slavoniji bilo 770 Čeha, a da ih je na području hrvatske Vojne krajine bilo 1292³⁰⁷. Dakle, na području Hrvatske 1851. bilo je ukupno 2062 Čeha. Šembera (1876) navodi da ih je 1876. bilo neznatno više – 2088.

Czörnig (1857) navodi da su se Česi obično naseljavali u grupama – stoga ih je najviše bilo u selima: Končanica, Novi Laminac, Nove Plavnice, Ivanovo Polje (*Johannesberg*) i Ivanovo Selo (*Johannesdorf*). Ficker (1869) navodi da ih je bilo i u Donjem Daruvaru i Velikim Zdencima. Na osnovu proučavanja crkvenih matica Turčin (prema Auerhan, 1930) navodi da je najstarije češko selo u Hrvatskoj vjerojatno bilo Ivanovo Selo koje je osnovano 1825. Česi su se, prema njemu, 1829. doselili u Končanicu i Brestovac, a 1877. u Velike Zdence (slika 14).

Kako se nakon povlačenja Osmanlija taj prostor pokazao uglavnom demografski prazan – što zbog iseljavanja Hrvata pred osmanskim nadiranjima, što zbog povlačenja stanovništva s Osmanlijama koje je tijekom osmanske vlasti prešlo na islam, što zbog prijašnjih ratnih okolnosti, epidemija i siromaštva, trebalo ga je ponovno naseliti. Najjednostavnije rješenje za naseljavanje demografski praznog prostora, bilo je doseljavanje kolonista. Posebice s prostora koji su imali neke svoje druge poteškoće, kao što su imali Česi u Habsburškoj Monarhiji početkom XVI. stoljeća (husitski pohodi, ratovi oko ugarskog nasljeđa, razne bolesti i epidemije). Kako se raniji upravitelj Daruvara (tada Podborja) nakon osmanskog povlačenja nije javljao, carska je komora 1745. posjed prodala plemićkoj obitelji Janković.

³⁰⁶ Vjerojatno su doselili početkom 1760-ih jer je staklana otvorena 1764 (Despot, 1958).

³⁰⁷ Prema istom autoru na području cjelokupne Vojne krajine bilo ih je 8822.

Sl. 14. Prostorni razmještaj ranih čeških naselja u Hrvatskoj do 1940. (prema Matušek, 1996)

I oni su željeli naseliti koloniste, no njihovo je doseljavanje omogućio tek Josip II. 1785., svojim Patentom o slobodnome seljenju kmetova, kojim su opušteni do tada vrlo strogi feudalni odnosi, odnosno, ukinuta je osobna ovisnost seljaka o feudalnim gospodarima, a kmetovima je dopušteno pravo na seljenje (smiju napustiti feudalne posjede bez dozvole feudalaca), odnosno slobodno raspolaganje pokretnim dobrima i pohađanje škole³⁰⁸. Sada su bile moguće migracije poljoprivrednika širom carskih zemalja, stoga su i Jankovići tražili koloniste za svoj posjed. U požunskim su novinama (Šenoa, 1914;6) oglasili potrebu za kolonistima, te im obećali velike povlastice. Da je poziv vjerojatno urodio plodom vidi se po izvještaju Kempfa (1930) koji navodi da je tijekom 1820-ih Izidor Janković Česima naselio Končanicu i Brestovac. Uz prostor koji su u okolici Česi već naseljavali, sada se oko Daruvara stvorila jezgra u kojoj su Česi u Hrvatskoj bili najgušće naseljeni. Ti su Česi najvećim dijelom vjerojatno bili poljoprivrednici, a manji dijelom obrtnici.

Ukidanjem kmetstva 1848. veleposjednici su se našli pod povećanim pritiskom jer je radnu snagu sada trebalo plaćati. Izbijanje agrarne krize u Austro-Ugarskoj (1873–95) znači da su pojeftinile cijene žita i poljoprivrednih proizvoda te povećani porezi. Zbog toga su se brojni veleposjednici našli u problemima, a dio ih je počeo propadati. Među njima su i Jankovići koji su 1879. bili prisiljeni prodati svoj posjed³⁰⁹. Ništa lakše nije bilo ni seljacima kojima su se raspadale kućne zadruge, i koji su zbog visokih poreza prodavali svoje posjede i odlazili ili u grad ili iseljavali iz Hrvatske u potrazi za boljim uvjetima života. Tu su situaciju izvrsno iskoristili brojni narodi, među kojima i Česi, koji su prodajom svojih malih posjeda u Češkoj za ne tako velik iznos mogli kupiti dosta zemlje u Slavoniji. Tu situaciju izvrsno oslikava Bićanić (1937), koji izvještava da su za jedno jutro prodane zemlje u Moravskoj Česi u okolici Daruvara mogli kupiti 10-12 jutara zemlje u Slavoniji.

³⁰⁸ Kmetstvo. (Hrvatska enciklopedija)

³⁰⁹ Veleposjednici su posjede uglavnom zbog veličine (stoga i visoke cijene) uglavnom prodavali trgovcima prekupcima, koji bi ih obično usitnili i tek tada prodali kolonistima. Slično je bilo i s posjedom obitelji Janković kojega je Julije Janković prodao petorici trgovaca. Tek manji dio prodao je direktno kolonistima.

Tab. 24. Broj Čeha u popisima stanovništva Hrvatske od 1880. do 2021.³¹⁰

godina	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948	1953	1961
Česi	23 057	28 831	31 481	31 493	32 139	*	28 991	*(25 951)	23 391

godina	1971	1981	1991	2001	2011	2021
Česi	19 001	15 061	13 086	10 510	9 641	7 862

Izvor: DZS (1998, 1991; 2018; 2021); Pepeonik (1967); Podatci za razdoblje 1880–1910. se odnose na prostor Hrvatske i Slavonije; * Popis zajednički bilježi podatke za Čehe i Slovake.

Popisna statistika pokazuje da su se do završetka agrarne krize svi Česi koji su se planirali doseliti, uglavnom doselili u Hrvatsku. Zanimljivo je i da pokazuje kako doseljavanje Čeha nije zaustavio niti raspad dotada zajedničke države, Austro-Ugarske. Trend porasta zadržan je sve do 1921., kada je postigao najveću vrijednost. Od 1921. broj Čeha u Hrvatskoj kontinuirano pada (tablica 24). Pad broja Čeha relativno je ravnomjeran i nije mu u znatnijem omjeru pridonio proces repatrijacije Čeha nakon II. svjetskog rata.

5.2.1.2. Organiziranost češke manjine u Hrvatskoj i pregled njihova udruživanja

Prva češka udruga (*Beseda*) osnovana je 1874. u Zagrebu, a potom su osnovana Besede u Dubrovniku (1899) i Daruvaru (1924), gdje je u to vrijeme živjelo najviše Čeha. U Daruvaru je 1921. osnovan Čehoslovački savez koji je do 1941. predstavljao čehoslovačku nacionalnu manjinu. Pri osnivanju Čehoslovačkog saveza u Osijeku 1921. u članku 4. statuta navedeno je da će se Savez brinuti o »čehoslovačkim školama i jezičnim tečajevima, podržavat će kulturne i gospodarske veze u Kraljevini SHS. Brinut će o kulturnom i gospodarskom uzdizanju Čehoslovaka u Kraljevini SHS organiziranjem predavanja, tečajeva, izložbi koncerata itd.«³¹¹. Tu su ulogu preuzeli Češki domovi te novoosnovani Kazališni (30. listopada 1930) i Prosvjetni odbor Čehoslovačkog saveza (3. travnja 1932). Česi su od 2. listopada 1926. imali i putujuću knjižnicu za češke ratare koja je 1928. prerasla u Središnju knjižnicu Čehoslovačkog saveza (sa sjedištem u Daruvaru) (Matušek, 1996). Sljednik Čehoslovačkog saveza postao je Savez Čeha, koji danas nadgleda rad svih čeških udruga u Republici Hrvatskoj.

³¹⁰ Kod tumačenja podataka iz popisne statistike treba uzeti u obzir da se podatci za nacionalne manjine do 1921. baziraju na podacima materinskog jezika, a ne narodnosti (nacionalnosti). No s obzirom da u prošlosti nije došlo ni do kakvih kontroverzi vezano za broj Čeha u Hrvatskoj, iskazane brojeve za materinski jezik možemo smatrati vjerodostojnima

³¹¹ Almanach (1924; 112).

Krajem 1910-ih i početkom 1920-ih osnovana su brojna češka društva te brojne (zajedničke) Čehoslovačke općine (lokalna čehoslovačka društva). Prema Dugački (2015) većina čeških društava djelovala je 1930-ih. No dobar ih se dio tijekom istog tog desetljeća ugasio, uglavnom zbog financijskih razloga. Unatoč tomu do 1941. u Hrvatskoj je djelovalo još 69 čeških društava. Svako društvo na indirektan je način ukazivalo na prostor koji su Česi u to vrijeme naseljavali. Svaka pojedina udruga njegovala je folklornu, kazališnu i glazbenu baštinu te likovno stvaralaštvo.

Savez Čeha³¹² osnovao je nakladničko poduzeće *Jednota*, koje i danas izdaje knjige i časopise na češkom jeziku. No Česi su imali i bogatu novinsku djelatnost. Nakon prvog tjednika *Český list* (1911 – 14), Česi su izdavali *Českolovenske listé* (1919 – 21), *Hlas* (1922 – 23), *Svit* (1923 – 24), *Zornička* (1925 – 27), *Jugoslávští Čechoslováci* (1922 – 40; *Naše noviny* 1940 – 41), *Vlk* (1930-ih – 1941), *Čehoslovački vjesnik* (1939). Češke besede i općine izdavale su svoje godišnjake i sl. publikacije. S vremenom su osnovana brojna udruženja Čeha i Slovaka – Središnje društvo čehoslovačkih žena u Kraljevini SHS (1921), Društvo čehoslovačkih akademika (1923), Udruženje seoskog podmlatka (1935), a osnovano je i udruženje – Čehoslovačko-jugoslavenska liga (1921), kojim su se povezali s većinskim stanovništvom³¹³. Političke prilike u Jugoslaviji dovele su do toga da su 1930. zabranjena sva društva koja nisu bila jugoslavenski orijentirana, a nakon okupacije Češke i Moravske, 1939., znatno je smanjen broj Čeha i Slovaka u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) (Matušek, 1996). Dio onih koji su vodili druge završio je u koncentracijskim logorima, a dijelu Čeha likvidirana je imovina³¹⁴. Savez Čeha počeo je ponovno djelovati tek 5. kolovoza 1945.

Prema velikom broju (30!) čeških udruga (*Beseda*) koje su djelovale u Hrvatskoj 2025. stječe se dojam da su Česi u Hrvatskoj dobro organizirani. Istražujući internetske stranice udruga koje okupljaju Čeha na području Daruvara, Grubišnog Polja, Končanice i Hercegovca – točnije internetske stranice Saveza Čeha u Hrvatskoj i Češke besede Končanica, te Facebook stranica Češke besede Daruvar, Gornji Daruvar, Hrubečne Pole (Grubišno Polje) i Hercegovac, stječe se uvid u bogat društveni, kulturni i prosvjetni život ove etničke manjine. Brižnim njegovanjem češkog jezika i kulturne tradicije (organizacijom raznih priredaba i obilježavanjem tradicijskih svečanosti), oni čuvaju vlastiti identitet, premda su od domicilne države odvojeni više od stotinu pedeset godina. Gotovo sve Češke besede imaju vlastite

³¹² Savez Čeha u Hrvatskoj.

³¹³ Na političkom planu povezali su se pod okriljem Male Antante.

³¹⁴ Tijekom II. svj. Rata dio Čeha djelovao je u domobranima a dio u sklopu Československe brigade Jana Žižki z Trocnova (osnovana 1943).

umjetničke skupine i organiziraju velik broj umjetničkih događanja³¹⁵. Njihova djelatnost iskazuje i visok stupanj pripadnosti i lojalnosti vlastitoj etničkoj skupini. To potvrđuju i podatci o obrazovnom sustavu koji u Hrvatskoj podupire obrazovanje na jeziku i kulturi ove nacionalne manjine.

Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina (NN 51/00, 56/00³¹⁶), jamči slobodu opredjeljenja roditelja da upišu svoju djecu u bilo koju školu. Osnivanje školskih ustanova na manjinskom jeziku omogućuje se na području na kojem je statutom jedinice lokalne samouprave određena i ravnopravna uporaba manjinskog jezika. U skladu s njim Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih objavilo je u svom Popisu škola s nastavom na jeziku i pismu nacionalnih manjina, da se tijekom školske godine 2023./2024. nastava po modelu A (nastava na češkom jeziku) izvodila u 6 osnovnih škola³¹⁷, po modelu B (dvojezična nastava na češkom i hrvatskom jeziku) nastava se tijekom školske godine 2022./2023. izvodila samo u daruvarskoj gimnaziji, a da se po modelu C (nastava češkog jezika i kulture) izvodila u 23 osnovne i 5 srednjih škola³¹⁸.

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina omogućuje im pristup javnim medijima³¹⁹. U članku 18., točki 1 stoji da »Postaje radija i televizije na državnoj, regionalnoj i lokalnoj razini imaju zadaću promicati razumijevanje za pripadnike nacionalnih manjina«, a one to čine na taj način da proizvode i/ili emitiraju emisije namijenjene informiranju pripadnika nacionalnih manjina na jezicima nacionalnih manjina. Istom se točkom članka 18 jamči da će »Pravne osobe koje obavljaju djelatnost javnog priopćavanja (tisak, radio i televizija) omogućit udrugama pripadnika nacionalnih manjina i institucijama nacionalnih manjina sudjelovanje u stvaranju programa namijenjenog nacionalnim manjinama«. Radio Daruvar emitira svakodnevnu emisiju na češkom jeziku, a novinsko-izdavačko poduzeće *Jednota* izdaje češki

³¹⁵ Tipični tradicijski češki običaj su npr. fašnička povorka u Končenicama i proslava završetka žetve *Dožinky*.

³¹⁶ Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina.

³¹⁷ U Češkoj osnovnoj školi Jana Amosa Komenskog / Česká základní škola Jana Amose Komenského u Daruvaru, te njezinim područnim školama u Donjim Sređanima i Ljudevitinom Selu, u Češkoj osnovnoj školi Josipa Ružičke / Česká základní škola Josefa Růžičky u Končanici i njezinoj područnoj školi u Daruvarskom Brestovcu, te u područnoj školi Osnovne škole Ivana Nepomuka Jemeršića u Ivanovom Selu.

³¹⁸ Osnovne škole su u Dežanovcu (te područnim školama Trojeglavi, Uljaniku, Sokolovcu), Grubišnom Polju, Velikim Zdencima, Kaptolu, Diošu područnoj školi Češke osnovne škole iz Končanice, Međuriću područnoj školi osnovne škole iz Banove Jaruge, Lipiku, Zagrebu, Virovitici, Lipovljanima, Siraču (i područnoj školi Kip), Rijeci, Sisku, Bjelovaru, Hercegovcu, Bibinju, Virovitici, Pakracu i Velikom Grđevcu, a srednje škole, uglavnom gimnazije u Grubišnom Polju, Zagrebu, Daruvaru, Požegi i Virovitici.

³¹⁹ Temeljni zakoni kojima su uređena pitanja osnivanja i djelovanja medija u Republici Hrvatskoj jesu Zakon o medijima, Zakon o elektroničkim medijima, Zakon o elektroničkim komunikacijama i Zakon o Hrvatskoj radioteleviziji. U nekima od njih uvrštene su i odredbe o načinu na koji im pristupaju nacionalne manjine.

tjednik *Jednota*, dječji mjesečnik Dječji kutić, godišnjak Češki narodni kalendar i časopis *Pregled*.

5.2.1.3. Materijalizacija i interpolacija manjinskog češkog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Hrvatske

Registar udruga RH pokazuje da su Česi 2025.³²⁰ djelovali u sklopu Saveza Čeha u Republici Hrvatskoj, Hrvatsko – češkog društva, Športskog nogometnog kluba Češko selo (Petrinja), Udruge za promicanje međunarodnih hrvatsko-češko-slovačkih odnosa Oko Jadrana (Zadar), te u sklopu Bjelovarske općine (*obec*) i 30 lokalnih Čeških beseda. Češke besede danas djeluju pod nazivima (prema mjestima): Bjeliševac, Daruvar, Daruvar Gornji, Daruvarski Brestovac, Dežanovac, Doljani, Donji Sređani, Grad Garešnica, Golubinjak, Hercegovac, Ivanovo Selo, Jazvenik, Kaptol, Končanica, Općina Lipovljani, Ljudevit Selo, Međurić, Nova Gradiška i okolica, Osijek, Prekopakra, Rijeka, Sisak, Slavonski Brod, Šibovac, Treglava, Općina Veliki Grđevac, Virovitica, Virovitičko-podravska županija, Zagreb, Zagrebačka županija, Zdenci Mali i Veliki.

267

Sudski registar trgovačkih društava Ministarstva gospodarstva RH pokazuje da su nacionalni (češki) pridjevi u trenutku istraživanja³²¹ iskazani u malom broju (aktivnih i brisanih) naziva trgovačkih društava. U trenutku istraživanja aktivna su bila: Češka osnovna škola Jana Amosa Komenskog / *Česká základní škola Jana Amose Komenského* (Daruvar), Češka osnovna škola Josipa Ružičke Končanica / *Česká základní škola Josefa Ružičky Končenice* (Končanica), Češki dječji vrtić Ferde Mravenca Daruvar / *Česka materska škola Ferdy Mravence Daruvar* (Daruvar), Češki dječji vrtić Končanica / *Česká mateřská škola Končenice* (Končanica), a brisana su bila Češko pivo Č.H. d.o.o. za ugostiteljstvo i trgovinu, putnička agencija (Makarska) i JZ Reality spol. S.r.o., Češka (Sukošan). Među rezultatima istraživanja javilo se prezime Češkić koje internetski portal Acta Croatica ne dovodi u vezu s Česima. Podatci iz Obrtnog registra Ministarstva gospodarstva RH su pokazali da u trenutku istraživanja³²² u Hrvatskoj nije registriran niti jedan obrt koji u svom nazivu koristi češki etnički element.

Podatci o ergonimima pokazali su da se češki nacionalni pridjev stidljivo koristi na području Hrvatske te da možda nije dovoljno diversificiran po cijelom teritoriju, nego je u konačnici

³²⁰ 6. svibnja 2025.

³²¹ 6. svibnja 2025.

³²² 6. svibnja 2025.

ipak karakterističan za šire daruvarsko područje (slika 15). Udruge (besede) su pritom nešto raširenije, pa pokrivaju veće područje Hrvatske (uključujući Daruvar, Končanicu i Hercegovac koji su predmet ovoga istraživanja), no niti jedne registrirane češke udruge nema u Grubišnom Polju³²³, dok su trgovačka društva s češkim pridjevom karakteristična samo za područje Daruvara i Končanice.

Pretraživanje hodonima grada Daruvara pokazalo je da se u uličnoj nomenklaturi mogu pronaći poveznice s češkom etničkom skupinom. To je prvenstveno Ulica Češke brigade, a potom su tu i antroponimi Čeha po kojima se ulice nazvane (Tomaš Garrik Masaryk³²⁴, Franta Burian³²⁵, Josef Knytl³²⁶) ili osobama koje su svojim obrazovanjem ili profesionalnim djelovanjem bile vezane za Češku (Frano Kršinić³²⁷). Pretraživanje hodonima grada Grubišnog Polja, te općina Končanice i Hercegovca pokazalo je da se u njihovoj uličnoj nomenklaturi mogu pronaći poveznice s Česima. Pronađena je Ulica Praškog proljeća u Grubišnom polju, te nekolicina ulica nazvanih po Česima (Braći Petr³²⁸ i Draganu Fuksu) u Hercegovcu. U općini Končanici nije pronađen niti jedan hodonim vezan uz Čehe, no među Googleovim oznakama u naselju Končanica pronađeni su prije spomenuti Češki dječji vrtić Končanica / *Česká mateřská škola Končenice* i Češka osnovna škola Josipa Ružičke, a u Daruvarskom Brastovcu pronađena je *Češka beseda Daruvarsky Brestey*³²⁹. Pretraživanjem karte općine Hercegovac pronađen je češki (Masarykov) dom u Hercegovcu. No tu je i naselje Ladislav koje može upućivati na češku ali i mađarsku nacionalnu manjinu.

Dakle, podatci o uličnoj nomenklaturi (hodonimima) na istraživanom području pokazuju da postoji određena češka komponenta u javnom prostoru istraživanoga prostora, samo je ona relativno slabo izražena. Istraživano područje nije prostorno veliko, stoga se niti ne može očekivati velika prisutnost Čeha.

³²³ Istraživanjem čeških beseda pronađena je i beseda u Grubišnom Polju – *Česká Beseda Hrubečné Pole* koja možda nije službeno registrirana ili djeluje kao nečija podružnica.

³²⁴ **Masaryk, Tomáš Garrigue** (1850 – 1937), češki državnik, filozof i sociolog (Hrvatska enciklopedija).

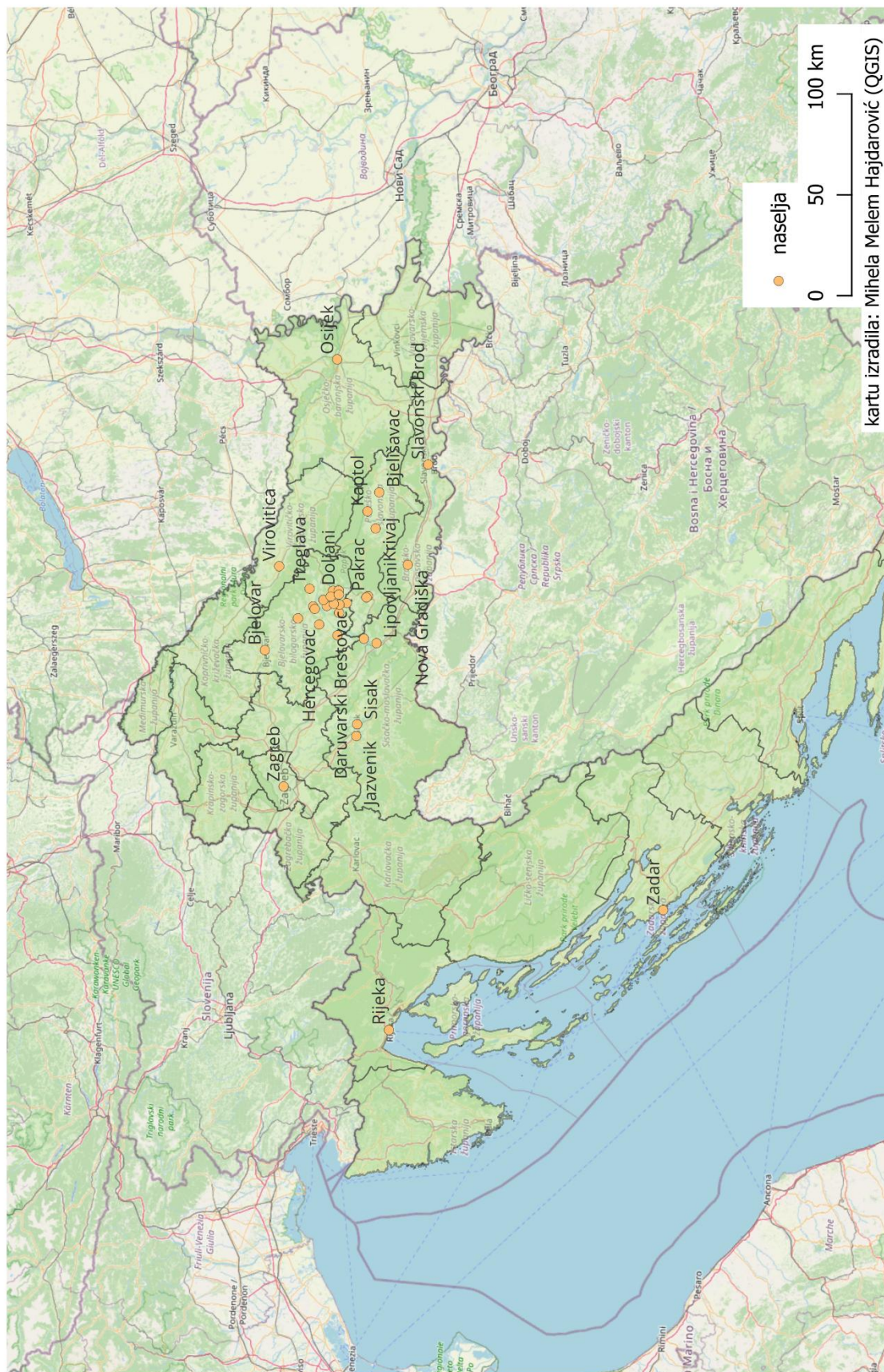
³²⁵ **Burian, Franta** (1888 – 1958), češki i hrvatski pisac i publicist. Gimnazijski profesor u Daruvaru i Virovitici te ravnatelj prve češke osnovne škole u Daruvaru. Od 1904. objavljivao na hrvatskom i češkom jeziku (Hrvatska enciklopedija).

³²⁶ **Knytl, Josef** (1898 – 1963), češki gospodarski i kulturni djelatnik. Direktor Čehoslovačke banke i predsjednik Češke besede u Daruvaru (Daruvarski portfolio, internetsko izdanje).

³²⁷ **Kršinić, Frano** (1897 – 1982), hrvatski kipar. Kiparstvo je učio među ostalim i u klesarsko-kamenarskoj školi u Hořicama u Češkoj (1913–17) te na Akademiji u Pragu 1917–21 (Hrvatska enciklopedija).

³²⁸ **Vačlav i Josip Petr (ml.)**. Vačlav je bio vlasnik paromlina u Hercegovcu koji je vjerojatno 1930. likvidiran.

³²⁹ U ostalim naseljima općine Končanica – Imsovac, Šuplja Lipa, Otkopi, Stražanac i Dioš nisu nađeni tragovi mađarske nacionalne manjine u jezičnom pejzažu. Kako su to često vrlo mala ruralna naselja, uglavnom imaju nekoliko ulica, od kojih je glavna (najveća) nazvana po naselju.

Sl. 15. Mjesta u kojima se javljaju ergonimi s češkim nacionalnim pridjevom (prema vlastitom istraživanju)

Zastupljenost čeških jezičnih znakova vjerojatno je prikladna za Hercegovac (2021. godine 7,7% Čeha), no svakako premala za Končanicu (2021. godine 46,04% Čeha), koja, iako je ruralno naselje nema niti jednog češkog hodonima, a ima najveću koncentraciju naseljenosti Čeha na cjelokupnom istraživanom području. Zastupljenost čeških jezičnih znakova na javnom prostoru premala je za Grubišno Polje koji je manji grad (nešto više od 5300 stanovnika, ali 16% stanovnika su Česi). Daruvar s nešto više od 11 600 stanovnika ima i veći udio Čeha (od oba urbana područja) na svom prostoru (21%) i najveću prisutnost Čeha u javnom prostoru, iako bi se očekivalo da ona bude i snažnije izražena (DZS, 2021).

Tab. 25. Materijalizacija češkog etnolingvističkog identiteta u većinskom jezičnom pejzažu

kategorije materijalizacije	potkategorije materijalizacije	nacionalni (češki) pridjev ili veza s njim	naziv na češkom
ergonimi	udruženja	Saveza Čeha u RH, Hrvatsko – češko društvo, Športski nogometni klub Češko selo, Udruga za promicanje međunarodnih hrvatsko-češko-slovačkih odnosa Oko Jadrana, Češka beseda	-
	trgovačka društva	Češka osnovna škola Jana Amosa Komenskog, Češka osnovna škola Josipa Ružičke Končanica, Češki dječji vrtić Ferde Mravenca Daruvar, Češki dječji vrtić Končanica	Česká základní škola Jana Amose Komenského, Česká základní škola Josefa Růžičky Končenice, Česká materská škola Ferdy Mravence Daruvar, Česká mateřská škola Končenice
hodonimi	hodonimi	Ulica Češke brigade, Ulica Praškog proljeća	-
	hodonimi imenovani prema antroponimu	Ulice: Tomáš Garrík Masaryk, Franta Burian, Josef Knytl, Frano Kršinić, Braća Petr i Dragan Fuks	-
ostali toponimi		Ladislav (mjesto)	-
javne oznake na Googleovim kartama		Češki dječji vrtić Končanica. Češka osnovna	Česká mateřská škola Končenice,

	škola Josipa Ružičke, Češki (Masarykov) dom	Češka beseda Daruvarsky Brestey

Izvor: ovo istraživanje

5.2.2. Mađari

Mađari i Hrvati imaju dugu zajedničku povijest, stoga se međusobne migracije vjerojatno odvijaju tijekom cijelog tog razdoblja. No doseljavanja Mađara na područje Hrvatske uglavnom su bila politički (mađarizacija) i ekonomski motivirana. No ovo istraživanje bit će usmjereno na jedno posebno područje koje je dugi niz godina ustvari pripadalo Mađarskoj – na Baranju. Baranja je odredbama Trianonskog ugovora (1920) podijeljena između Mađarske i Kraljevine SHS (Hrvatskoj je pripao jugoistočni dio Baranjske županije između Drave i Dunava). Istraživanje će se usmjeriti na područje općina Kneževi Vinogradi, Ernestinovo i Bilje.

5.2.2.1. Trasiranje etničkih migracija – Mađari u Hrvatskoj

Prema srednjovjekovnim poreznim popisima Mađari su se na prostor istočne Slavonije, Baranje i Podunavlja počeli doseljavati još u IX. i X. stoljeću. Većina mađarskih antroponima nalazi se i u osmanskim defterima iz XVI. stoljeća (Njari, 2024). Ipak, austrijsko-osmanski ratovi znatno su prorijedili svo stanovništvo na području Slavonije, Baranje i Podunavlja, pa tako i Mađare. Tijekom XVIII. stoljeća doseljavanja Mađara na ovaj su prostor rijetka su i pojedinačna. Tek u XIX. stoljeću dolazi do dva veća kolonizacijska vala – jednog u prvoj polovici te drugog u drugoj polovici XIX. stoljeća.

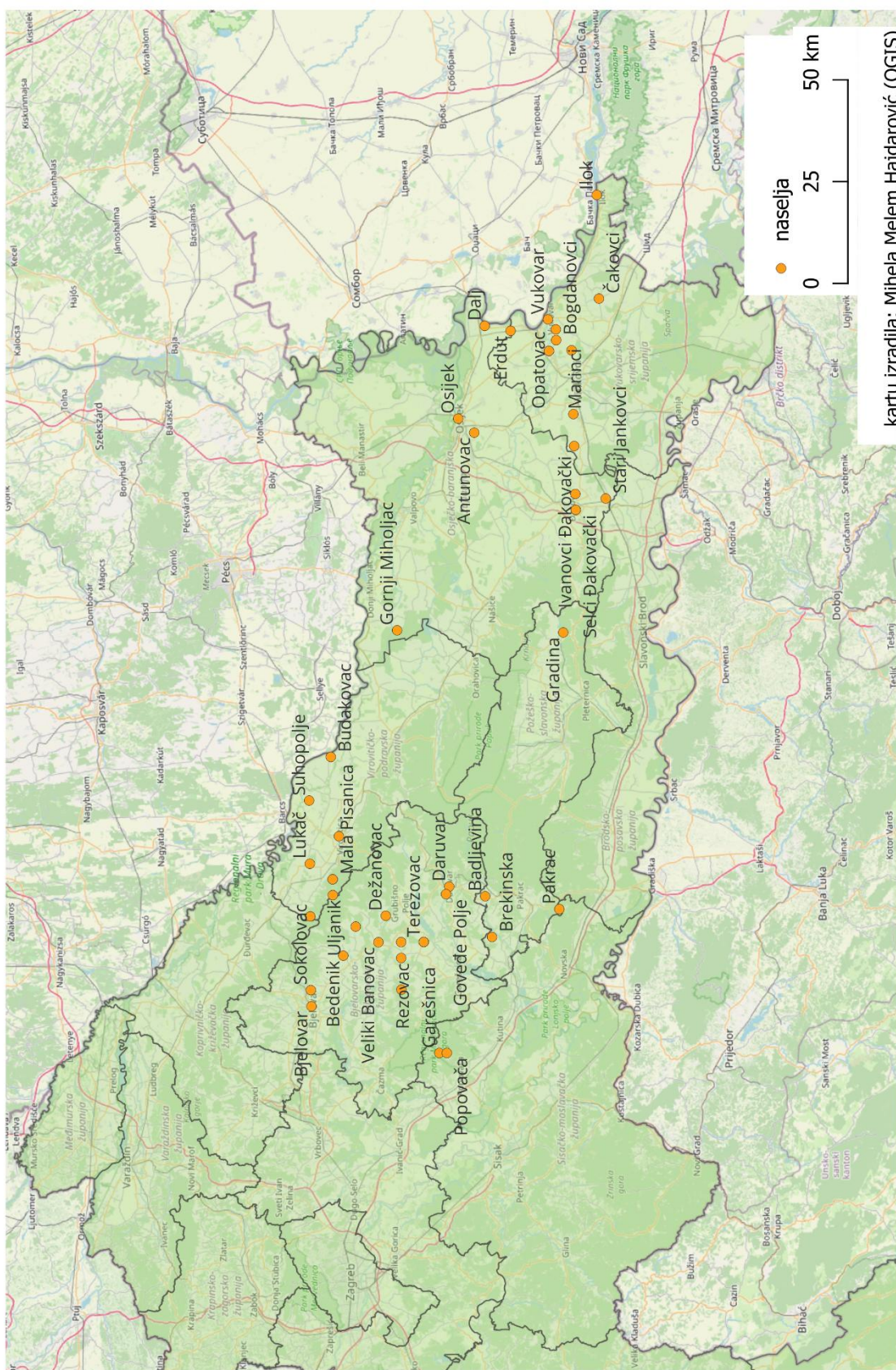
Prvi val posljedica je (planskih) nastojanja veleposjedničkih obitelji iz istočne Slavonije da nasele svoje demografski ispražnjene posjede. Za ovaj val karakteristične su migracije većinski agrarnog stanovništva, jer su veleposjednici tražili radnu snagu za svoje posjede. Tako je npr. Ivan Kapistran II. Adamović Čepinski 1836. otvorio konopljaru na svom čepinskom posjedu, za koju mu je trebala nova radna snaga. Poznat kao mađaron³³⁰, doselio je 428 stanovnika uglavnom Mađara iz županija Győr i Sopron, te osnovao nova naselja Antunovac (tada *Antálfalva*) i Vladislavce (tada *Lacháza*) (Njari, 2024). To ukazuje na još

³³⁰ Adamović Čepinski, Ivan Kapistran II. (1802 – 1876), hrvatski gospodarstvenik, mađaron (Hrvatska enciklopedija).

jednu karakteristiku prvog imigracijskog vala – stvaranjem novih naselja stvarale su se jezgre u kojima je mađarsko stanovništvo bilo jedino ili najbrojnije stanovništvo.

Drugi val se nije zaustavio samo na tradicionalnom prostoru mađarskog doseljavanja u istočnu Slavoniju i hrvatsko Podunavlje, nego je zahvatio znatno veći prostor pa je prodro sve do okolice Bjelovara. Prema Bognaru (1994) na području zapadne Slavonije i zapadnije do Bjelovara do 1910. doselilo se 40 575 Mađara. Ovim valom više ne dolazi samo agrarno stanovništvo. Samoinicijativno dolaze razni slojevi društva, motivirani ekonomskim (agrarna prenapučenost na području Zadunavlja i Bačke) i političkim razlozima (politika mađarizacije). Mađari su se u tom razdoblju manje zapošljavali kao industrijski radnici u Osijeku, Našicama i Belišću, te kao trgovci, obrtnici i radnici na željeznici, a većinom još uvijek kao radnici na vlastelinskim imanjima Pejačevića (Osijek, Našice), Khuena (Nuštar), Eltza (Vukovar) i Tüköryja (Daruvar) (Bognar, 2020). U ovoj fazi više nema stvaranja mađarskih jezgri naseljavanja, nego se Mađari doseljavaju u većinski hrvatska naselja. Zahvaljujući terenskim istraživanjima koje je proveo Margitay (1918; 21–22) danas imamo prilično precizne smjerove doseljavanja Mađara. Margitay navodi kako su se Mađari iz Bačke doselili na područje hrvatskog Podunavlja (Vukovar, Marinci, Bogdanovci, Stari Jankovci, Čakovci, Opatovac, Aljmaš, Erdut, Dalj, Ilok), a Mađari iz županija Baranya i Somogy naselili su se na područje oko Osijeka, Đakova (Ivanovci Đakovački, Selci Đakovački i Đakovačkoj Satnici), Pakraca (Pakrac, Veliki Banovac, Badljevina, Uljanik, Dežanovac, Antunovac, Daruvar, Veliki Grđevac, Grbavac, Kreštelovac, Goveđe Polje, Hercegovac, Veliki Pašijan, Sokolovac, Brekinska, Garešnicu i Popovaču), Bjelovara (Mala i Velika Pisanica, Bedenik) i Virovitice (Budakovac, Novi Gradac, Terezino Polje, Terezovac, Lukač, Gradina, Suhopolje, Velika Babina Gora, Gornji Miholjac, Novu Bukovicu, Rezovac i Viroviticu). U ovo vrijeme (do 1918) Međimurje i Baranja bile su sastavni dio Mađarske (poslije ponovno u Mađarskoj 1941–45), a od Nagodbe 1868. Mađarskoj je pripala i Rijeka (slika 16).

Velik udio Mađara među stanovništvom Slavonije i Hrvatske do 1910. vjerojatno je posljedica doseljavanja Mađara u sklopu mađarizacije područja koje su od uspostavljanja dualističkog sustava 1868. bile pod upravom Ugarske krune.

Sl. 16. Prostorni razmještaj ranih mađarskih naselja na području Slavonije do 1920 (prema Margitayju, 1918)

Tab. 26. Broj Mađara u popisima stanovništva Hrvatske od 1880. do 2021.³³¹

godina	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948	1953	1961
Mađari	70 174	85 636	101 631	121 572	71 996	-	51 399	47 725	42 347

godina	1971	1981	1991	2001	2011	2021
Mađari	35 488	25 439	22 355	16 595	14 048	10 315

Izvor: DZS (1998; 1991; 2018; 2021); DRPS (1921); podatci za razdoblje 1880–1910. se odnose na prostor Hrvatske i Slavonije (1921. i za Dalmaciju i Međimurje); podatci iz popisa do 1921. odnose se na materinski jezik.

U trideset godina (1880 – 1910) broj Mađara na tom se području gotovo udvostručio. Velika potpora u doseljavanju Mađara na prostor Slavonije prema Vranješ-Šoljan (2003) su mađarski veleposjednici koji su u tri tadašnje slavonske županije – Požeškoj, Virovitičkoj i Srijemskoj držali najveća vlastelinska gospodarstva, na kojima su najradije zapošljavali doseljene Mađare. Tu situaciju najbolje oslikavaju statistički podatci o zavičajnosti (podrijetlu) triju slavonskih županija u razdoblju 1880–1910. (tablica 27).

274

Tab. 27. Udio zavičajnosti najbrojnijih naroda u Virovitičkoj, Požeškoj i Srijemskoj županiji 1880., 1900. i 1910. (%)

godina	iz Hrvatske i Slavonije		iz Ugarske	iz Austrije
1880	Virovitička	89,12	8,87	1,79
	Požeška	94,77	2,26	2,18
	Srijemska	90,90	7,58	1,20
1900	Virovitička	82,22	16,15	1,44
	Požeška	87,20	6,74	5,28
	Srijemska	87,42	11,17	1,09
1910	Virovitička	85,33	13,25	1,14
	Požeška	85,55	7,33	6,13
	Srijemska	87,64	10,58	1,24

Izvor: Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I., 1905, str. 83; II. 1917., str. 60,

³³¹ Kod tumačenja podataka iz popisne statistike treba uzeti u obzir da se podatci za nacionalne manjine do 1921. baziraju na podacima materinskog jezika, a ne narodnosti (nacionalnosti).

Ovi podatci pokazuju da je najviše stanovništva Hrvatske i Slavonije bilo domicilno stanovništvo. To se nije mijenjalo tijekom sve tri popisne godine. Ipak, broj im se u promatranom razdoblju donekle smanjivao uglavnom radi emigracije u prekomorske i europske zemlje. Broj Ugarskih (Mađarskih) doseljenika vrhunac je postigao 1900. Iako im je udio nešto niži 1910., još uvijek je viši nego 1880. Austrijskih doseljenika je uglavnom bilo malo, a među županijama najviše se isticala Požeška županija u kojoj je tradicionalno najveći udio stanovništva iz Austrije.

Popisna statistika (tablica 27) pokazuje da se jasno razlikuju dva razdoblja – doba kada je Hrvatska bila dio Austro-Ugarske tijekom kojega je broj Mađara bio najviši, te doba kada je Hrvatska dio jugoslavenskih država tijekom kojega broj Mađara u Hrvatskoj ima stalan trend pada. Do istog je zaključka došao i Bognar (2023) premda se njegovi podatci temelje na drugom izvoru (Popisu stanovnika Zemalja Ugarske svete Krune) i brojčano odudaraju od podataka Državnog zavoda za statistiku (tablica 28). Najveći pad broj Mađara dogodio se poslije I. svjetskog rata. Njemu su vjerojatno znatno doprinijela ratna stradanja i emigracija u Mađarsku (nakon nestanka zajedničke države), a u manjem omjeru moguća je i asimilacija Mađarskog stanovništva. Pad broja Mađara relativno je ravnomjeran i nije mu u znatnijem omjeru pridonio proces repatrijacije nakon II. svjetskog rata.

Tab. 28. Broj Mađara u Ugarskim popisima stanovništva od 1857. do 1910.

godina	1857	1880	1890	1900	1910	1921
Mađari	17 500	50 961	79 001	102 227	123 943	77 523

Izvor: Bognar, 2023; 183, 212.

5.2.2.2. Organiziranost mađarske manjine u Hrvatskoj i pregled njihova udruživanja

Malo je toga poznatog, a vjerojatno iz tog razloga, malo je i pisanog o počecima mađarskog udruživanja. Jedno od prvih poznatih mađarskih udruženja bilo je Kulturno društvo zagrebačkih studenata mađarske nacionalnosti, osnovano 1932. u Zagrebu. Djelokrug društva bila je kultura, sport i zabava (Rókus, 2003). Tijekom II. svjetskog rata društvo je promijenilo naziv u Zagrebačka kulturna udruga mađarske zajednice u Hrvatskoj, nakon rata u Zagrebačko mađarsko kulturno društvo, a 1954. u Mađarsko kulturno društvo Ady Endre

(današnji naziv). Društvo je imalo sportsku, literarnu, glazbenu i plesnu sekciju, a važnu je ulogu imalo i prilikom osnivanja Demokratske zajednice Mađara u Hrvatskoj, Odreda izviđača Mađara Zrinyi Miklós, Društva mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj (1996 – 2016³³²) te Saveza mađarskih udruga (Rókus, 2003).

Poznato je da je 1937. osnovana Mađarska kulturna zajednica, koja je uspješno djelovala u Međimurju i Slavoniji. Ona je prema Lajtmanu (1959) tražila uvođenje mađarskih paralelnih razreda u čakovečkoj pučkoj školi, ali nije u tome uspjela. Na djelovanje Mađarske kulturne zajednice naslanja se Mađarsko kulturno društvo *Népkör* iz Osijeka koje djeluje od 1946. Ono je od 1986. imalo svoj mješoviti zbor, a od 1999. organiziralo je manifestaciju Dani Mađara u Osijeku na kojoj nastupaju razne skupine iz mađarskih sela na području Hrvatske. Društvo organizira i međunarodni Regionalni susreta zborova, međužupanijski Retfalački susret zborova, izložbe Retfalački susreti i brojne druge kulturne manifestacije. U njegovom okrilju djeluju mješoviti pjevački zbor, dramsko-literarna sekcija, sekcija za njegovanje mađarskog jezika i kulture, sekcija za rad s djecom, folklorna sekcija, sekcija za rukotvorine, rekreativno-sportska sekcija, a društvo raspolaže i bogatom knjižnicom na mađarskom jeziku³³³.

276

U Osijeku je 1949. osnovan Savez kulturno prosvjetnih društava Mađara za Narodnu Republiku Hrvatsku Osijek / *A Horvát Népköztársaság Magyar Kultur és Közoktatásügyi Egyesületei Szövetsége* Osijek³³⁴, koji je djelovao do 1988³³⁵, a iste je godine osnovano i Kulturno umjetničko društvo Ady Endre iz Koroga. U drugoj polovici XX. stoljeća osnovana je nekolicina kulturno umjetničkih društava (Čakovci, Korodž, Stari Jankovci, Kotlina), koja su 1990-ih obnovila svoju djelatnost.

Prve mađarske novine objavljivane u Hrvatskoj izlazile su u Osijeku pod naslovom Slavonske mađarske novine, glasilo Mađara koji žive u hrvatsko-slavonskim zemljama³³⁶. Prvi broj objavljen je 1908., a izlazile su 11 godina. Nakon II. svjetskog rata, točnije 1952. počeo je u Osijeku izlaziti Mađarski ilustrirani list / *Magyar képes ujság*³³⁷, kojega je kao tjednik i dvotjednik do 1995. objavljivao Savez Mađara. Od 1980. počela je na srpsko-hrvatskom

³³² Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj.

³³³ Mađarsko kulturno društvo *Népkör*.

³³⁴ Društvo je tijekom djelovanja nekoliko puta promijenilo naziv – 1953. u Kulturni savez Mađara / *Magyar Kulturszövetség*, 1954. u Kulturni savez Mađara u NRH / *Horvátországi Magyar Kulturszövetség*, 1967. u Savez Mađara u SR Hrvatskoj Osijek / *Horvátországi Magyarok Szövetsége Eszék* (ARHINET, Savez Mađara Hrvatske Osijek).

³³⁵ (ARHINET, Savez Mađara Hrvatske Osijek).

³³⁶ Slavonske mađarske novine.

³³⁷ Mađarski ilustrirani list / *Magyar képes ujság*.

jeziku izlaziti Mađarska nedelja / *A Magyar het Szerb-Horvat nyelvu kiadasa*³³⁸, list Zemaljskog turističkog ureda, koji je izlazio dvotjedno i mjesečno do 1987. Od 2013. do 2015. izlazio je Mađarski glasnik: dvojezični mjesečnik mađarske manjine u RH / *Magyar hírnök: a horvátországi magyarság kétnyelvű havilapja*³³⁹, kojega je kao mjesečnik izdavao Savez mađarskih udruga.

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih objavilo je u svom Popisu škola s nastavom na jeziku i pismu nacionalnih manjina, da se tijekom školske godine 2023./2024. nastava po modelu A (nastava na mađarskom jeziku) izvodila u 8 osnovnih³⁴⁰ i jednoj srednjoj³⁴¹ školi, po modelu B (dvojezična nastava na mađarskom i hrvatskom jeziku) nastava se tijekom školske godine 2022./2023. izvodila u tri osnovne škole³⁴², a da se po modelu C (nastava mađarskog jezika i kulture) izvodila u 36 osnovnih³⁴³ i 2 srednje škole³⁴⁴.

277

Hrvatski radio Osijek u programu dnevno emitira emisiju na mađarskom jeziku, u kojoj izvještava o životu Mađara u Hrvatskoj, a donosi i dnevni pregled ostalih domaćih i svjetskih aktualnosti i zanimljivosti. Na mađarskom emitira i Radio Baranja, koji jednom tjedno u svom programu protekle 23 godine emitira emisiju *Drávatáj*.

Svi ovi podatci pokazuju kako se mađarska nacionalna manjina u Hrvatskoj dobro organizirala te kako svojim radom u sklopu raznovrsnih društava i udruga te obrazovnih institucija čuva vlastiti identitet, odnosno svoj jezik, kulturu i tradiciju.

³³⁸ Mađarska nedelja / *A Magyar het Szerb-Horvat nyelvu kiadasa*.

³³⁹ Mađarski glasnik: dvojezični mjesečnik mađarske manjine u RH / *Magyar hírnök: a horvátországi magyarság kétnyelvű havilapja*.

³⁴⁰ Prosvjetno-kulturnom centru Mađara u Republici Hrvatskoj u Osijeku, Osnovnoj školi u Zmajevcu i njezinim područnim školama u Kotlini, Novom Beždanu i Suzi, Osnovnoj školi Korog / *Kórógyi Általános Iskola* te Osnovnoj školi Lug / *Laskói Általános Iskola* i njezinoj područnoj školi Vardaracu.

³⁴¹ U Prosvjetno-kulturnom centru Mađara u Republici Hrvatskoj u Osijeku.

³⁴² U Osnovnoj školi Ivana Gundulića u Zagrebu te u Osnovnoj školi Lug / *Laskói Általános Iskola* i njezinoj područnoj školi u Kopačevu.

³⁴³ U osnovnim školama Ivan Gundulić u Zagrebu, Franjo Krežma u Osijeku, Dr. Franjo Tuđman u Belom Manastiru, Mate Lovraka u Vladislavcima, Ivana Nepomuka Jemersića u Grubišnom Polju, Ivane Brlić-Mažuranić u Virovitici, Vladimir Nazor u Đakovu i njezinoj područnoj školi u Ivanovcima Gorjanskim, u Gradini, i njezinoj područnoj školi Novi Gradac, Antunovac i područnoj školi Ivanovac, Bilju, Dalju i njezinoj područnoj školi Erdut, Dardi i njezinoj područnoj školi Mece, Dražu i njegovim područnim školama Duboševica, Batina, Topolje, Kneževim Vinogradima i njegovim područnim školama Karanac i Grabovac, Laslovu, Zmajevcu i njegovim područnim školama Suza i Novi Beždan, Dežanovcu i njegovim područnim školama Uljanik i Trojeglava, Velikoj Pisanici, osnovnoj školi u Lugu / *Laskói Általános Iskola*, Lokve – Gripe u Splitu, IV. Osnovnoj školi u Bjelovaru i Češkoj osnovnoj školi Jana Amosa Komenskog / *Česká základní škola Jana Amose Komenského* u Daruvaru.

³⁴⁴ U II. srednjoj školi u Belom Manastiru i I. gimnaziji u Zagrebu.

5.2.2.3. Materijalizacija i interpolacija manjinskog mađarskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Hrvatske

Registar udruga RH pokazuje da su Mađari 2025.³⁴⁵ djelovali u sklopu 68 udruženja u Republici Hrvatskoj. Njihova društva su raznolika i, za razliku od čeških i slovačkih društava, prilično diversificirana. Ne postoji jedna krovna udruga koja okuplja niže jedinice, udruge poput matica i beseda. Ipak razlikuju se nekoliko skupina udruga. To su: Demokratska zajednica Mađara Hrvatske iz Bilja i njezine udruge Novi Gradac, Vardarac, Kneževi Vinogradi, Bilje, Laslovo, Suza, Darda, Kopačevo, Batina, Beli Manastir, Lug, Kotlina, Brodsko-posavska županija, Šibensko-kninska županija (u likvidaciji), Splitsko-dalmatinska županija, Primorsko-goranska županija, i kud Čardaš iz Suze, zatim Zajednice mladih Mađara Hrvatske iz Bilja, te Zajednice Mađara Bjelovara, Karanca, Dežanovca, Pisanice, Daruvara, Grubišnog Polja iz Grbavca, općine Ernestinovo, Virovitičko-podravske županije, Koprivničko-križevačke županije i Zagrebačke županije. Kulturne, kulturno-umjetničke elemente i običaje svoje nacionalne manjine posebno njeguju Mađarska kulturna društva Vinkovci, *Petőfi Sándor* iz Luga, *Ady Endre* iz Zagreba, *Népkör* iz Osijeka, *Pélmonostor* iz Belog Manastira, *Moricz Zsigmond* iz Pule, Mađarska kulturno-umjetnička društva Darda, *Julia Baranyai* iz Zmajevca, *Slavko Mađer* iz Cerića, *Tanc* iz Kamenca, Mađarski kulturni krug *Zrinyi* iz Osijeka, te Udruge mladeži za njegovanje običaja Mađara Novi Beždan, Udruge za njegovanje običaja Mađara iz Koroda i Udruge za njegovanje običaja Mađara iz Podolja i Surduka. Dio udruga ima naglašenu ekonomsku sastavnicu, poput Saveza poduzetnika Mađara Hrvatske iz Kneževih Vinograda, Poduzetničkog saveza Mađara u Hrvatskoj iz Kopačeva, Kluba mađarskih poduzetnika iz Osijeka i Gazdinskog kruga demokratske zajednice Mađara Hrvatske.

Postoji još cijeli niz udruga čije je djelovanje usko specijalizirano poput Udruženja potomaka optanata iz Mađarske u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921. – 1931. iz Belog Manastira, Novinskog društva Mađara u Hrvatskoj, Hrvatsko-mađarskog društva prijateljstva iz Zagreba, Mađarskih katoličkih žena Baranja iz Belog Manastira, Mađarske udruge žena općine Erdut, Društva Mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj iz Zagreba, Udruge studenata mađarskog jezika i književnosti *Hungaricum* iz Osijeka, *Homa* udruge za mađarsko-hrvatsku suradnju iz Svetoga Martina na Muri, Mađarske udruga mladeži *Hercegszöllősi Mihály* iz Kneževih Vinograda, Foruma mađarskih prosvjetnih djelatnika u Hrvatskoj iz Osijeka,

³⁴⁵ 6. lipnja 2025.

Međunarodne udruge Gradišćanskih Hrvata – gradišćansko društvo Hrvat S.A.M. (Slovačka – Austrija – Mađarska) iz Zagreba, Odreda izviđača Mađara *Zrínyi Miklós* iz Zagreba, Udruge za njegovanje običaja Mađara iz Starih Jankovaca i Koordinacije mađarskih nacionalnih manjina Republike Hrvatske iz Koroga³⁴⁶. Među udruženjima su i ona iz čijeg se naziva ne vidi specijalizacija njihova rada poput Društva Mađara iz Lipika i Pakraca, te Udruge Mađara grada Vukovara, Brača i Karanca.

Istraživanje je pokazalo da 26,5% ukupnog broja mađarskih udruga (N=18) potječe s područja općina Kneževi Vinogradi, Ernestinovo i Bilje, koje su poseban fokus ovog istraživanja.

Sudski registar trgovačkih društava Ministarstva gospodarstva RH pokazuje da su nacionalni (mađarski) pridjevi u trenutku istraživanja³⁴⁷ iskazani u malom broju (aktivnih i brisanih) naziva trgovačkih društava. U trenutku istraživanja aktivna su bila društva: Prosvjetno-kulturni centar Mađara u Republici Hrvatskoj (Osijek), Hrvatsko-mađarski kulturni centar općine Bilje (Bilje) i Mađarski Dječji vrtić *U Lisztovoj – Liszt Utcai Magyar Óvoda* iz Belog Manastira. No javio se i određeni broj društva s patronimima, poput: Mađarevića iz Satnice, Josipovca i Valpova, Mađarca iz Vukovara, Mađaroša iz Vukovara i Mađuna iz Osijeka³⁴⁸.

Prema *Acti Croatici*³⁴⁹ svi su oni većinom Hrvati. Jedino oni s prezimenom Mađaroš donekle su i Mađari. Moguće je da se radi o potomcima Mađara koji su se s vremenom asimilirali u većinsko stanovništvo, Hrvate, a na nekadašnje ih podrijetlo danas možda podsjeća samo patronim. Postoji još jedno trgovačko društvo imenovano po kolaču Mađarica (Nova Gradiška), no premda nosi takav naziv, kolač ustvari ne potječe iz Mađarske³⁵⁰.

Obrtni registar pokazuje da postoje dva obrta koji u svom nazivu sadržavaju mađarski pridjev. To su obrti koji vrše usluge prevođenja na mađarski jezik – Laslo Reber, prevoditelj za mađarski (Zagreb) i Prevoditeljica za mađarski i hrvatski jezik Darinka Aničić (Zagreb) koja je preoblikovala obrt u Prevoditeljica za mađarski, obrt za usluge, vl. Darinka Aničić (Zagreb). U obrtnom registru se nalazi još sedam obrta, koji su dobiveni pretragom zbog svoje

³⁴⁶ Zanimljivo je da ova udruga nema svoju internetsku stranicu i javnosti ni na koji način nije vidljiv njezin koordinacijski rad.

³⁴⁷ 6. svibnja 2025.

³⁴⁸ Sva trgovačka društva uglavnom su registrirana za unutrašnju i vanjsku trgovinu, rjeđe za usluge i građevinarstvo.

³⁴⁹ Acta Croatica je internetska platforma (actacroatica.com) i projekt američkog poduzeća Croatian Ancestry Limited iz Chicaga, usmjeren na očuvanje hrvatskog identiteta kroz prikupljanje povijesnih obiteljskih priča, genealogiju i dokumente s cijelog hrvatskog povijesnog prostora. Cilj joj je omogućiti istraživanje predaka i njihovih života.

³⁵⁰ Dotaknuti Mađarsku.

adrese u Ulici mađarski kraj u Drenju, no njihova djelatnost nije ni na koji način vezana uz mađarsku nacionalnu manjinu niti je mađarski pridjev dio njihova naziva.

Dakle, podatci o ergonimima su pokazali da se mađarski nacionalni pridjev koristi na području istočne Hrvatske (slika 17). Među ergonimima mađarski se nacionalni pridjev gotovo podjednako koristi u općini Bilje (N=7) i općini Kneževi Vinogradi (N=10). U općini Ernestinovo postoje samo dva takva ergonima.

Pretraživanje hodonima općine Kneževi Vinogradi pokazalo je da se u uličnoj nomenklaturi u više naselja (Kneževi Vinogradi, Karanac, Zmajevac, Suza) mogu pronaći Ulice Šandora Petefija / Šandora Petefia (*Sándor Petőfi*³⁵¹). Uz naselje Zlatna Greda na Googleovoj karti zabilježena je mađarska varijanta njezina toponima *Bokroshát*³⁵². U Kotlini su pronađene Ulice Dož Đerđa (*Dózsa György*³⁵³) i *Fő utca* (mađarski toponim koji u prijevodu znači Glavna ulica; na karti se na istoj ulici isprepleću oba naziva, hrvatski i mađarski). Zmajevac još ima ulice Jožefa Atile (*József Attila*³⁵⁴), Adi Endre (*Ady Endre*³⁵⁵) i Kiš Rajne. U Zmajevcu je pronađena i Googleova oznaka za OPG Kovač (Lajoša). Najviše nazivlja na mađarskom pronađeno je u naselju Suza, gdje se uz već spomenutu Ulicu Petefi Šandora, nalaze i Ulica Lajoša Košuta (*Kossuth, Lajos*³⁵⁶) i Trg Ač Gedeona (*Ács, Gedeon*³⁵⁷). Osim njih na Googleovim oznakama mogu se pronaći i drugi tragovi mađarske nacionalne manjine u jezičnom pejzažu – Radionica keramike Asztalos, Acs Gedeon ter, Vinarija Kovats Pincszet, i udruga HMDK – *Csúza – Hegyalja Ifjusági Egyesület székhelye*. Ostala naselja – Sokolovac, Jasenovac, Mirkovac i Kamenac gotovo da i nemaju imenovane ulice, stoga je razumljiv nedostatak mađarskog nazivlja.

U općini Ernestinovo nalaze se naselja Divoš, Ernestinovo i Laslovo. U Laslovu je pronađena ulica Šandora Petefija i Googleova oznaka za istoimeni Dom kulture. U Divošu i Ernestinovu nema naznaka mađarskoj uličnoj nomenklaturi ni drugim ergonimskim oznakama koje bi upućivale na to da taj prostor naseljavaju Mađari.

³⁵¹ **Petőfi, Sándor** (1823 – 1849), mađarski pjesnik (Hrvatska enciklopedija).

³⁵² Na kartu je upisan Bokrasat, iskrivljena inačica izvornog toponima.

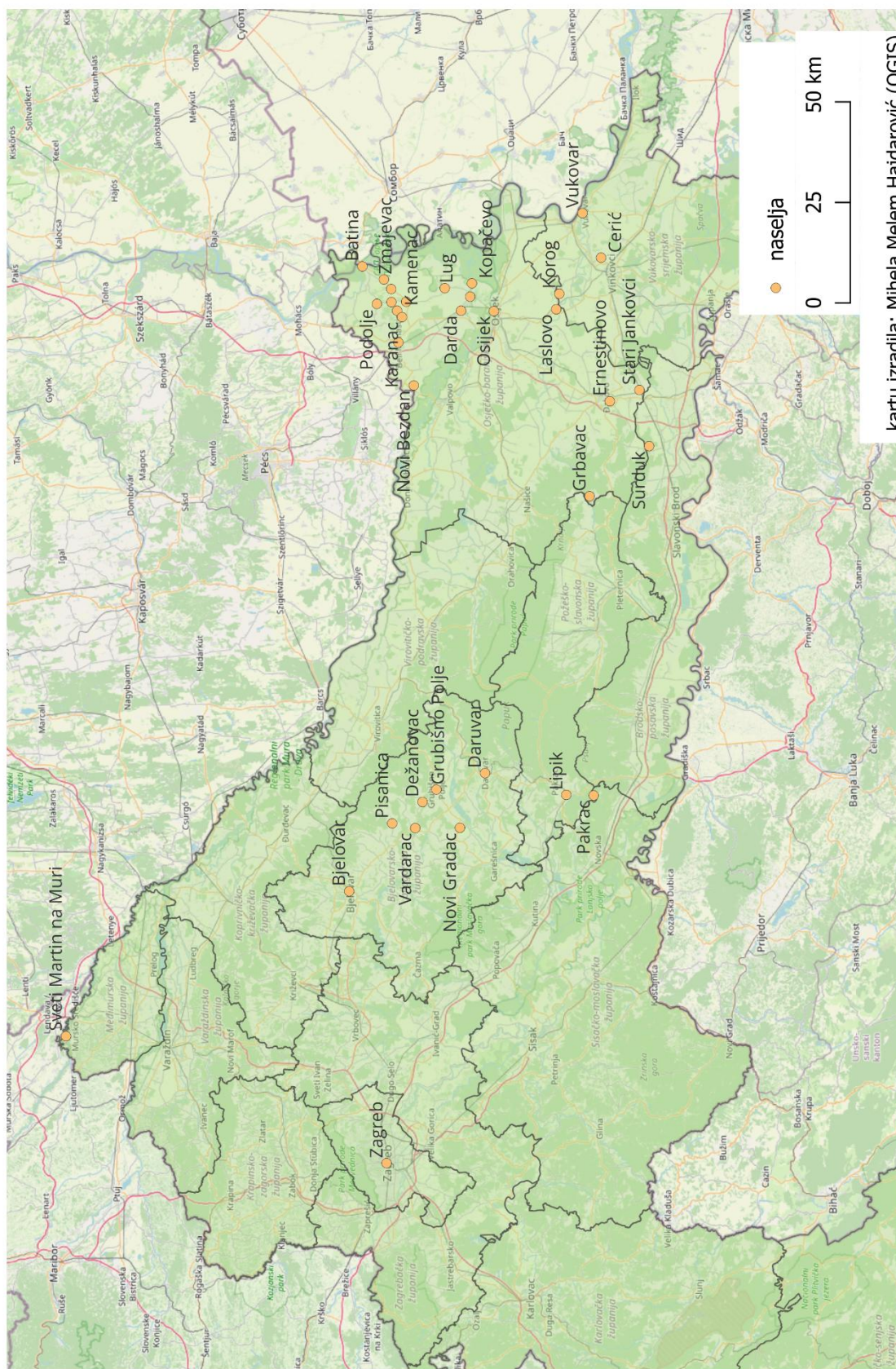
³⁵³ **Dózsa, György** (1475 – 1514), vođa bune mađarskih seljaka (Hrvatska enciklopedija).

³⁵⁴ **József, Attila** (1905 – 1937), mađarski pjesnik (Hrvatska enciklopedija).

³⁵⁵ **Ady, Endre** (1877 – 1919), mađarski književnik (Hrvatska enciklopedija).

³⁵⁶ **Kossuth, Lajos** (1802 – 1894), mađarski revolucionar i političar, vođa mađarskog pokreta za neovisnost 1848–49 (Hrvatska enciklopedija).

³⁵⁷ **Ács, Gedeon** (1819 – 1887), reformatorski svećenik i kapelan Lajosa Kossutha (HMDK Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége).

Sl. 17. Mjesta u kojima se javljaju ergonimi s mađarskim nacionalnim pridjevom (prema vlastitom istraživanju)

U općini Bilje sedam je naselja – Bilje, Vardarac, Kopačevo, Podunavlje, Lug, Kozjak i Tikveš. U naseljima Podunavlje, Kozjak i Tikveš gotovo da i nema imenovanih ulica, stoga nema ni mađarskog nazivlja. U preostala četiri naselja Bilju, Vardarcu, Lugu i Kopačevu postoji Ulica Šandora Petefija, a u Bilju, Vardarcu i Kopačevu i Ulica Lajoša Košuta. U Bilju se nalaze ulice *Demeč*³⁵⁸ i *Konkološ* čije podrijetlo nije jasno, moguće je da su lokalni toponimi, te Varalja koja podsjeća na naselje Váralja u mađarskoj Tolnanskoj županiji. U Kopačevu se može pronaći Ulica *Ferenca Kiša*³⁵⁹, te Googleove oznake za udrugu HMDK Kopacs i *Kopácsi Magyar Otthon*, a mađarske Googleove oznake nalaze se i u Vardarcu (Restoran *Darocz*) i Lugu (Smještaj *Csörtök*).

Dakle, podatci o hodonimima na istraživanom području pokazuju da postoji mađarska komponenta u javnom prostoru istraživanoga prostora. Istraživano područje prostorno je relativno veliko, stoga je i prisutnost mađarske etničke komponente očekivano velika.

Najviše mađarskih nacionalnih komponenti moglo se pronaći u jezičnom pejzažu općine Kneževi Vinogradi što je očekivano jer ona na svom području (od sve tri istraživane općine) ima najbrojniju mađarsku nacionalnu manjinu (2021. godine 3357 stanovnika; 1299 Mađara ili 38,7% stanovništva općine). Druga općina po zastupljenosti mađarske nacionalne manjine je općina Bilje (2021. godine 4772 stanovnika; 1238 Mađara ili 25,94% stanovništva općine), a treća općina Ernestinovo (2021. godine 1948 stanovnika; 304 Mađara ili 15,6% stanovništva općine) (DZS, 2021). Istraživanje je pokazalo da na analiziranom području prisutnost mađarskih nacionalnih pridjeva ovisi o brojnosti Mađara, odnosno, da ovisno o tome raste li ili pada njihova prisutnost u prostoru raste ili pada i brojnost mađarskih jezičnih znakova u pejzažu tog prostora. Podjednako jezičnih znakova odnosi se na pojedince koji su djelovali u Mađarskoj, ali su za vrijeme Austro-Ugarske ostavili znatan trag i na ovom prostoru, te na Mađare koji su svojim radom na ovom prostoru ostavili značajan trag.

³⁵⁸ Nije jasno pripada li ta ulica možda čehoslovačkom atletičaru Juraju Demeču.

³⁵⁹ Nije poznato o kojem se Ferencu Kišu radi – postoje Ferenc Kiss (1892 – 1973), mađarski glumac; Ferenc Kiss (1955), mađarski sprinter; Ferenc Kiss (1956), mađarski veslač i Ferenc Kiss (1942 – 2015), mađarski hrváč.

Tab. 29. Materijalizacija mađarskog etnolingvističkog identiteta u većinskom jezičnom pejzažu

kategorije materijalizacije	potkategorije materijalizacije	nacionalni (mađarski) pridjev ili veza s njim	naziv na mađarskom
ergonimi	udruženja	Demokratska zajednica Mađara Hrvatske, Zajednica mladih Mađara Hrvatske, Kud Čardaš, Mađarsko kulturno društvo, Mađarsko kulturno-umjetničko društvo, Udruga mladeži za njegovanje običaja Mađara, Udruga za njegovanje običaja Mađara, Savez poduzetnika Mađara Hrvatske, Poduzetnički savez Mađara u Hrvatskoj, Klub mađarskih poduzetnika, Gazdinski krug demokratske zajednice Mađara Hrvatske, Udruženje potomaka optanata iz Mađarske u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1921. – 1931., Novinsko društvo Mađara u Hrvatskoj, Hrvatsko-mađarsko društvo prijateljstva, Mađarske katoličke žene Baranje, Mađarska udruga žena, Društvo Mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, Udruga studenata mađarskog jezika i književnosti Hungaricum, Homa udruga za mađarsko-hrvatsku suradnju, Forum mađarskih prosvjetnih djelatnika u Hrvatskoj, Međunarodna udruga Gradišćanskih Hrvata – gradišćansko društvo	-

		Hrvat S.A.M. (Slovačka – Austrija – Mađarska), Udruga za njegovanje običaja Mađara, Koordinacija mađarskih nacionalnih manjina RH, Društvo Mađara, Udruga Mađara, Mađarska kulturna društva: Petőfi Sándor, Ady Endre, Népkőr, Pélmonostor, Moricz Zsigmond; Mađarska kulturno-umjetnička društva Julia Baranyai, Slavko Mađer, Tanc, Mađarski kulturni krug Zrinyi, Mađarska udruga mladeži Hercegszöllősi Mihály, Odred izviđača Mađara Zrínyi Miklós	
	trgovačka društva	Prosvjetno-kulturni centar Mađara u RH, Hrvatsko-mađarski kulturni centar, Mađarski Dječji vrtić U Lisztovoj, Laslo Reber, prevoditelj za mađarski, Prevoditeljica za mađarski i hrvatski jezik Darinka Aničić <u>Trgovačka društva imenovana prema patronimu:</u> Mađarević, Josipovac, Mađarca, Mađaroš, Mađuna	Liszt Utcai Magyar Óvoda
hodonimi	hodonimi	Ulica mađarski kraj	Fő utca (Glavna ulica)
	hodonimi imenovani prema antroponimu	Ulice: Šandora Petefija, Doža Đerđa, Jožefa Atile, Adi Endre, Kiš Rajne Lajoša Košuta, Trg Ač Gedeona, Ferenca Kiša	Demeč
ostali toponimi		Laslovo (naselje), Varalja	Konkološ
javne oznake na Googleovim kartama		OPG Lajoša Kovača, Dom kulture Šandora Petefija, Radionica keramike Asztalos, Vinarija Kovats,	Bokroshát, Hegyalja Ifjúsági Egyesület székhelye, Acs Gedeon ter, Kopácsi Magyar Otthon,

	Pinceszet, udruga HMDK Kopacs, udruga HMDK – Csúza , Smještaj Csórtok, Restoran Darocz	

Izvor: ovo istraživanje

5.2.3. Slovaci

Slovaci se poput Čeha u Slavoniju mahom naseljavaju zbog agrarne prenapučenosti na svom matičnom području, a novu budućnost često su vidjeli u južnim regijama Habsburške Monarhije u kojima su mogli kupiti veće površine zemlje, te su mogli svojim obiteljima pružiti kvalitetniji život. Nakon dolaska u novo područje (uglavnom Slavoniju) bili su poznati po svojoj sposobnosti krčenja šuma, pa su tako u početku nastajala isključivo slovačka naselja u Slavoniji. Tako su nastala i neka od istraživanih područja – Grad Našice i općina Punitovci.

5.2.3.1. Trasiranje etničkih migracija – Slovaci u Hrvatskoj

Slovaci su se, poput Čeha, selili s prenapučenih sjevernih prostora Habsburške Monarhije u južnije dijelove, osobito Slavoniju, Vojvodinu i Srijem – iz perspektive Habsburške Monarhije u tzv. »Donju zemlju« (Kučerová, 2005; 19). Tako prvi slovački kolonisti pojedinačno dolaze u Slavoniju već početkom XVIII. stoljeća. Oni su uglavnom bili sezonski radnici, trgovci i vojnici, koji se naseljavaju u Požeškoj i Virovitičkoj županiji.

Mirom u Srijemskim Karlovcima (1699) Osmanlije su definitivno napustili područje Slavonije i povukli se u Bosnu. S njima se odselio i velik broj domaćeg stanovništva koje je prihvatilo islam. Uzevši to u obzir, kao i činjenicu da je velik broj domaćeg stanovništva izginuo u borbama s Osmanlijama, a dio je izbjegao još ranije pred osmanskim prodiranjima, lako se stječe dojam veličine demografske ispražnjenosti prostora u Slavoniji koja je nastala osmanskim povlačenjem. Demografski prazan prostor uvjetovao je i napuštenost, odnosno neobrađenost slavonske zemlje. Stoga nije čudno da je velika agrarna prenapučenost na sjeveru Habsburške Monarhije potaknula preseljenje dijela tog stanovništva (Češke, Slovačke) u demografski ispražnjen prostor.

Prve planske kolonizacije organizirala je Marija Terezija. Na njezin su se poticaj doseljavali vojnici i njihove obitelji, a potom i trgovci i obrtnici te poljoprivrednici. Veće skupine Slovaka

početkom XVIII. stoljeća naseljavaju područje oko Iloka, Osijeka, Valpova, Miholjca, Našica, Đakova, Požege i Pakraca.

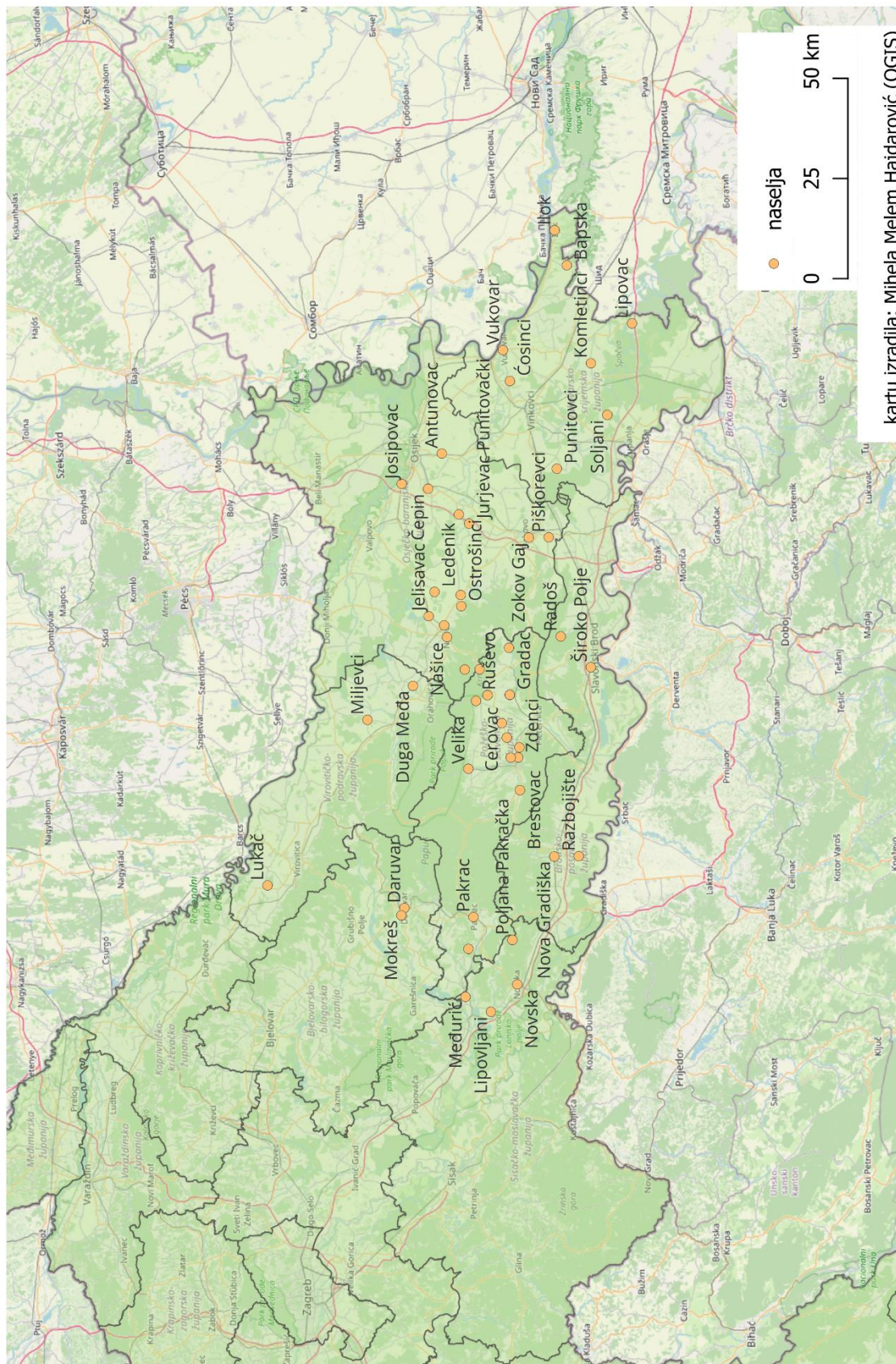
Masovnija doseljavanja započinju u drugom migracijskom valu u drugoj polovici XIX. stoljeća (osobito nakon imigracijskog patenta Josipa II, 1772) i traju sve do prvih desetljeća XX. stoljeća. U ovom, drugom valu, sezonske migracije uvjetovane poljoprivrednim ciklusom prerastaju u trajne. Za drugi val karakteristične su i unutrašnje migracije (unutar prostora Slavonije, Baranje i Srijema). Važno je napomenuti i da se na prostor Slavonije prvo doseljavaju Slovaci koji su katolici, a nakon 1781. i Edikta (Josipa II) o toleranciji, dolaze i Slovaci drugih vjerskih ispovijesti (evangelici).

Slovake su, prema Kučerovoj (2005), u Slavoniji uglavnom koristili za krčenje šuma. Potom bi se na očišćenom zemljištu osnivala ruralna naselja. Prvi Josipovački Slovaci doselili su se vjerojatno oko 1850. godine u blizinu Orahovice gdje su radili u Gutmannovim šumama. Sjevernije od Orahovice osnovali su slovačka naselja Zokov Gaj, Dugu među, Petrovo polje i Podrumine³⁶⁰. Na taj je način postupio i biskup Josip Juraj Strossmayer koji je u XIX. stoljeću dao iskrčiti dio šuma u okolini Đakova na čijem su prostoru poslije (oko 1881) nastala isključivo slovačka naselja – Josipovac, Punitovci i Široko Polje. Na isti je način (na poticaj velikog župana i hrvatskog bana Teodora Pejačevića) uz Našice 1879. nastalo naselje Markovac Našički³⁶¹. Dio Slovaka radio je i na posjedima obitelji Janković oko Daruvara, Turković u Kutjevu (Potrebica, 1982) i Pejačević u Našicama (Bösendorfer, 1910). Obitelj Pejačević je prema Bösendorferu (1910) imala svog agenta koji je pomagao u doseljavanju Nijemaca, Mađara, Čeha i Slovaka na njegove posjede u Našicama i u okolici.

Sva područja na koja su se doselili Slovaci do početka XX. stoljeća prikazana su na slici 18. No za sada još nisu pronađeni podatci o njihovoj brojnosti. Zna se da je većina tih prvih ruralnih naselja u početku bila čisto slovačka. No kako su se s vremenom Slovaci raseljavali po Slavoniji tako se ta koncentrirana naseljenost smanjivala. Osim toga Slovaci, za razliku od Čeha, nisu u Hrvatskoj bili tako povezani, bilo ih je manje, stoga su se lakše asimilirali.

³⁶⁰ Matica slovačka Josipovac

³⁶¹ Naselilo ga je stanovništvo iz Slovačke – iz Čadce, Nove Bystrice, Žiline i Trenčína (Slovačka kulturno-umjetnička udruga »Franjo Strpač«).

kartu izradila: Mihela Melem Hajdarović (QGIS)

Sl. 18. Prostorni razmještaj ranih slovačkih naselja u Hrvatskoj do XX. stoljeća (prema Kučerova, 2005)

Tab. 30. Broj Slovaka u popisima stanovništva Hrvatske od 1880. do 2021.³⁶²

godina	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1948	1953	1961
DZS	4762	6280	7649	9741	-	*	10 097	*	8182
Auerhan	9078	13 614	17 342	21 485	21 411				

godina	1971	1981	1991	2001	2011	2021
DZS	6482	6533	5606	4712	4753	3688

Izvor: DZS (1998; 1991; 2018; 2021) Podatci za razdoblje 1880-1910 se odnose na prostor Hrvatske i Slavonije; * Popis zajednički bilježi podatke za Čehe i Sloake.

Podatci za razdoblje od 1890. do 1921. koje je objavio Državni zavod za statistiku, a koje su kasnije koristili Bognar i Kocsis (2003), znatno se razlikuju od onih koje od Auerhana (1921) prenose Kučerová (2005) i Rimac (2007) (tablica 30). Nije posve jasan razlog različitog izvještavanja. Državni zavod za statistiku oslanja se na službene popise stanovništva, ali i Auerhan³⁶³ je koristio podatke Državnog statističkog zavoda u Pragu, kod kojega je bio zaposlen. Kučerová (2005) navodi da se oslanjala i na crkvene (katoličke) župne matične i vjenčane knjige župa (ponekad osobno pregledane, a ponekad su ti izvori preneseni preko drugih sekundarnih izvora op.a.). Ipak, u tom je razdoblju broj Slovaka u Hrvatskoj kod Auerhana gotovo dvostruko veći nego kod DZS-a, što nije zanemarivo. Moguće je da je do statističkog razmimoilaženja došlo zbog različitog načina prikupljanja podataka ili zbog izjašnjavanja prema materinskom jeziku.

Naime podatci o materinskom jeziku mogu se razlikovati od podataka o narodnosti. Tako je slovačkim 1981. govorio 5991 stanovnik Hrvatske, a Slovacima se na istom popisu izjasnilo 6533 stanovnika Hrvatske (Feldbauer, 1988), a 2011. slovačkim je u Hrvatskoj govorilo 3792 govornika, dok se Slovacima izjasnilo 4753 stanovnika (DZS, 2018). Iz ova dva primjera vidi se da je govornika nacionalno manjinskog jezika uvijek nešto manje od pripadnika te nacionalne manjine. S obzirom da se nepodudarnost u podacima tiče razdoblja kada nije popisivana narodnost nego su popisivani govornici nacionalno manjinskog jezika, moguće je da je iz tog razloga nastala ova brojčana nepodudarnost.

³⁶² Kod tumačenja podataka iz popisne statistike treba uzeti u obzir da se podatci za nacionalne manjine do 1921. baziraju na podacima materinskog jezika, a ne narodnosti (nacionalnosti). No s obzirom da u prošlosti nije došlo ni do kakvih kontroverzi vezano za broj Slovaka u Hrvatskoj, iskazane brojeve za materinski jezik možemo smatrati vjerodostojnima

³⁶³ **Auerhan, Jan** (1880–1942), zaposlen u Državnom statističkom zavodu (od 1929. do 1939. predsjednik) u Pragu.

Poznato je da je 1890. najveći broj Slovaka živio u Srijemskoj (9224), Virovitičkoj (3277) i Požeškoj županiji (659). U ostalim županijama činili su manje od 1% stanovništva (454) (Rimac, 2007). U svakom slučaju iz popisne statistike vidljivo je da su Slovaci uvijek sačinjavali mali dio stanovništva Hrvatske. Najveću prisutnost zabilježili su neposredno nakon II. svjetskog rata (1948), a od tada broj Slovaka u Hrvatskoj ima stalan silazni trend. Pad broja Slovaka relativno je ravnomjeran i nije mu u znatnijem omjeru pridonio proces repatrijacije Slovaka nakon II. svjetskog rata.

5.2.3.2. Organiziranost slovačke manjine u Hrvatskoj i pregled njihova udruživanja

Baš kao i kod Čeha, i kod Slovaka se društveni, kulturni i prosvjetni život formirao na samom prijelazu XIX. u XX. stoljeće. Prva društva u skladu s političkim uređenjem u vlastitoj domovini³⁶⁴ bila su zajedničkoga češko-slovačkog karaktera. Tako su se Slovaci pridružili radu čeških beseda, koje su prerasle u Češko slovačke besede (Ilok, Jelisavac, Markovac, Josipovac, Jurjevac, Lipovljani, Međurić, Zagreb; djeluju 1921 – 39), a zajedničkim su naporima Česi i Slovaci osnovali Čehoslovačku općinu (u Osijeku, 1914), Čehoslovački savez (1921³⁶⁵), Središnje društvo čehoslovačkih žena u Kraljevini SHS (u Novom Sadu 1921) i Društvo čehoslovačkih akademika (u Bačkom Petrovcu 1923) (Kučerová, 2005). No središte Češke djelatnosti bilo je u Daruvaru, a Slovačke u vojvođanskom Bačkom Petrovcu.

Do 1919. pripadnici slovačke manjine mogli su pohađati državne pučke škole sa slovačkim nastavnim jezikom i slovačke crkvene osnovne škole. U većini mjesta u kojima su živjeli Slovaci postojala su slovačka društva, a 1932. u Bačkom Petrovcu osnovana je Matica slovačka³⁶⁶. Slovačko jedinstvo prestalo je s radom nakon II. svjetskog rata, a Čehoslovački savez (Daruvar) ponovno je objedinjavao rad čeških i slovačkih društva u Hrvatskoj. No uspostavom NDH ministar bogoštovlja i nastave, Mile Budak, na području NDH ukinuo je sve srpske i češke škole, ali ne i slovačke (Dugački, 2015), zato što su Slovaci priznali NDH, a Česi su se uključivali u opozicijsku vojsku, partizane.

Čehoslovački je savez 1980-ih promijenio naziv u Savez Čeha i Slovaka u Hrvatskoj, a Slovaci su stekli veću samostalnost u djelovanju 1981. kada je pri tom Savezu osnovan

³⁶⁴ Nakon raspada Austro-Ugarske nastao je niz manjih država unutar kojih se udružilo nekoliko naroda – tako je 1918. nastalo Kraljevstvo SHS, ali i Čehoslovačka (Češko-Slovačka Republika).

³⁶⁵ Rad Čehoslovačkog saveza bio je zabranjen tijekom II. svjetskog rata (1941 – 45). Tijekom tog vremena djeluje Slovačko jedinstvo (*Slovenská jednota*).

³⁶⁶ Čehoslovački savez nije adekvatno zadovoljavao potrebe Slovaka.

Odbor za Slovake. Iz Saveza su izašli netom prije razdvajanja njihovih matičnih država, 14. lipnja 1992. kada su osnovali vlastitu organizaciju Maticu slovačku u Republici Hrvatskoj – od 1998. Savez Slovaka (sjedište u Našicama)³⁶⁷. Savez je danas krovna udruga koja koordinira rad 15 slovačkih Matica koje se nalaze u Iloku, Jakšiću, Jelisavcu, Josipovcu (Punitovačkom), Jurjevcu, Lipovljanima, Markovcu, Međuriću, Miljevcima, Osijeku, Radošu, Rijeci, Soljanima, Zagrebu i Zokovom Gaju. Kako je savez postao krovna udruga svih slovačkih društava on koordinira i brine o kulturnom amaterizmu i brojnim kulturnim manifestacijama, izdavaštvu, informiranju (mjesečnik *Prameň*, jednom tjedno emisije na slovačkom jeziku na radijima u Našicama, Slatini, Đakovu, Osijeku i Iloku, te na emisijama HRT-a), školstvu i mnogim drugim aktivnostima Slovaka u Hrvatskoj. U sklopu Saveza djeluju Središnja knjižnica Slovaka u RH u Našicama i Slovački centar za kulturu Našice. Slovački centar za kulturu Našice osnovan je 2010., a cilj mu je okupljati Slovake u Republici Hrvatskoj, te čuvati, unaprijediti i predstaviti kulturu slovačke nacionalne manjine. U tu svrhu provodi razne informativno-dokumentacijske aktivnosti (obrađa i dokumentiranje materijala iz raznih područja života slovačke manjine u Hrvatskoj), osniva i vodi razne zbirke i radionice, prikuplja, proučava, štiti i izlaže muzejsku i arhivsku građu, organizira predavanja, izložbe, festivale, te organizira učenje slovačkog jezika u svojim udrugama (za predškolsku i školsku dob)³⁶⁸.

Periodika na slovačkom u prvoj polovici XX. stoljeća uključivala je velik broj časopisa – *Národná jednota* (političke novine, 1920 – 41³⁶⁹), *Frčka* (humoristično-satirični časopis, 1920 – 23) *Nádej* (vjerski časopis, 1921 – 41), *Svit* (kulturni časopis, 1921 – 24), *Zornička* (dječji časopis, 1925 – 27), *Evanjelický hlásnik* (vjerski časopis, 1926 – 41), *Hévis* (humoristično-satirični časopis, 1926 – ?) i *Náš život* (kulturni časopis, 1932 – 47) (Dugački, 2011).

Prema brojnosti udruga koje formiraju Slovaci i njihovim aktivnostima stječe se dojam da su dobro organizirani. Istražujući internetske stranice udruga koje okupljaju Slovake na području Punitovaca i Našica – točnije internetske stranice Saveza Slovaka, Slovačkog centra za kulturu i Maticu Slovaka Josipovac (Punitovački), stječe se uvid u bogat društveni, kulturni i prosvjetni život ove etničke manjine. Njegovanjem slovačkog jezika (mjesečnik *Prameň*, zbirka basni i proze *Kvapky*, gramatika, udžbenici, čitanke, razlikovni rječnik, monografije i foto monografije na slovačkom), te kulturne tradicije (folklorna, pjevačka i glazbena, likovna,

³⁶⁷ Savez Slovaka

³⁶⁸ Slovački centar za kulturu Našice.

³⁶⁹ Isprva službeno glasilo Slovačke narodne stranke, a od 1925. službeno glasilo Čehoslovačkoga saveza za slovačku manjinu u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca

te tradicijska skupina; organizacija raznih tradicijskih svečanosti poput pokladne maske *Medvjedi od slame*³⁷⁰, smotre slovačkog folklora u RH za djecu i odrasle, Festival slovačke pjesme i glazbe u RH, *Ked' sa ruža rozvijala*), oni čuvaju vlastiti identitet, premda su od matične države odvojeni već dosta dugo. Njihova djelatnost iskazuje visok stupanj lojalnosti i pripadnosti vlastitoj etničkoj skupini.

Tome u znatnoj mjeri doprinosi i obrazovanje na slovačkom jeziku i o slovačkoj kulturi. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih objavilo je u svom Popisu škola s nastavom na jeziku i pismu nacionalnih manjina, da se tijekom školske godine 2023./2024. nastava po modelu A i modelu B za slovački jezik nije izvodila. Nastava se izvodila samo po modelu C (nastava slovačkog jezika i kulture) u 15 osnovnih³⁷¹ i 1 srednjoj školi³⁷².

Radio Našice (*Kvapka slovenského života*), Osijek (Slovaci u Hrvatskoj riječju i pjesmom), Ilok (*Vysielanie v slovenskej reč*), Slatina i Đakovo (*Zvečera je naša piesen*) informiraju jednom tjedno u svojim emisijama na slovačkom jeziku o aktivnostima Saveza Slovaka.

5.2.3.3. Materijalizacija i interpolacija manjinskog slovačkog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Hrvatske

Registar udruga RH pokazuje da su Slovaci 2025. djelovali u sklopu 21 slovačke udruge. Krovna udruga Savez Slovaka – *Zvaz Slovakov* (Našice), svojim radom okuplja 15 Matica slovačkih i to u Iloku, Jakšiću, Jelisavcu, Josipovcu, Jurjevcu, Lipovljanima, Markovcu Našičkom, Međuriću, Miljevcima, Osijeku, Radošu (Ilok), Rijeci, Soljanima, Zagrebu i Zokovom Gaju. Zanimljivo je primijetiti kako nazivi udruga, premda su sve slovačke Matice, nije ujednačen, tako su neke udruge registrirane samo pod svojim hrvatskim nazivom (Matica slovačka Lipovljani, Matica slovačka Jelisavac, Matica slovačka Josipovac, Matica slovačka Zagreb, Matica slovačka u Markovcu Našičkom, Matica slovačka Osijek, Matica slovačka Bekećinci, Matica slovačka Radoš, Matica slovačka Međurić, Matica slovačka Jurjevac Punitovački), a neke su registrirane s dvojezičnim nazivom (Matica slovačka – *Matica slovenská Sol'any*, Matica slovačka Rijeka – *Matica slovenska Rijeka*, Matica slovačka u

³⁷⁰ *Medvede* (medvjedi) – tradicijski pokladni ophod Slovaka u Josipovcu Punitovačkom zaštićeno je nematerijalno kulturno dobro RH od 2022 (Registar kulturnih dobara RH).

³⁷¹ Osnovne škole u Banovoj Jarugi (i područnoj školi Međurić), Jelisavcu, Josipovcu Punitovačkom (i područnoj školi Jurjevac), Našicama (i područnoj školi Markovac), Novoj Bukovici, Iloku, Lipovljanima (i područnoj školi Piljenice), Višnjevcu, Jakšiću, Šibeniku, Bibinju.

³⁷² U požeškoj gimnaziji.

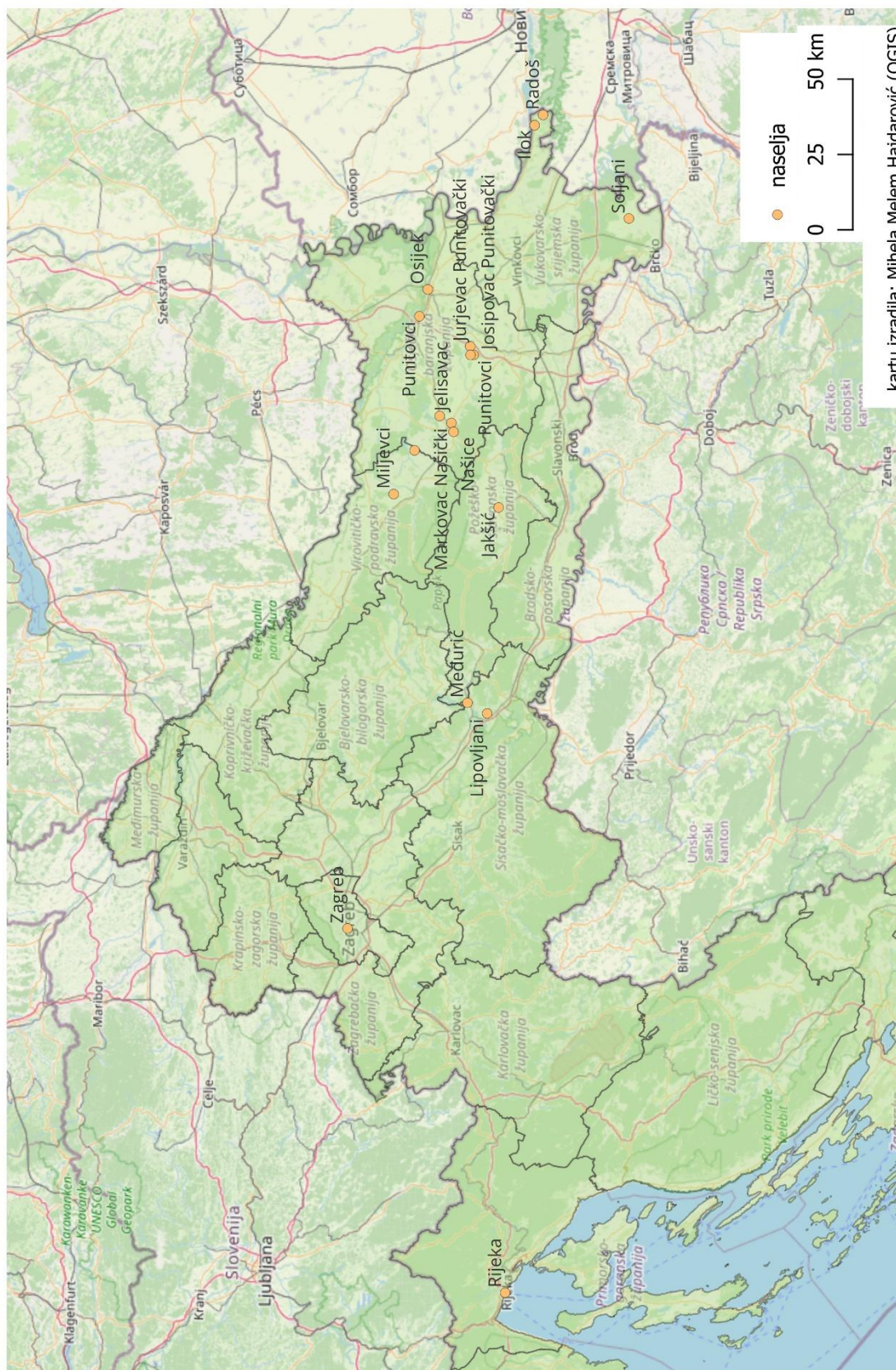
Miljevcima – *Matica slovenska v Milevci*, Matica slovačka Zokov Gaj – *Matica slovenska v Zokovom Gaju*, Matica slovačka Ilok – *Matica slovenska Ilok*). Dvostruko veći broj jednojezičnih naziva udruga, vjerojatno već u nekoj mjeri ukazuje na stupanj asimilacije. Naime udruge bi se trebale brinuti za kulturnu i umjetničku baštinu nacionalne manjine koja ih je osnovala, a izostanak dvojezičnosti već i u samom njihovom nazivu u korist većinskog jezika okolnog stanovništva, možda pokazuje da se u nekoj mjeri ne iskazuje potrebna briga Slovaka za slovački jezik ili da je nastupio određeni stupanj asimilacije.

Osim Saveza Slovaka i njegovih matica, u Hrvatskoj još djeluju – Slovačko kulturno umjetnička društva *Ivan Brnjik Slovak*³⁷³ u Jelisavcu i *Braće Banas* u Josipovcu Punitovačkom, Udruga za promicanje međunarodnih Hrvatsko-češko-slovačkih odnosa *Oko Jadrana* iz Zadar, te Hrvatsko-slovačko društvo *Plašt svetog Martina* iz Josipovca.

Sudski registar trgovačkih društava Ministarstva gospodarstva RH pokazuje da su nacionalni (slovački) pridjevi u trenutku istraživanja iskazani samo u jednom nazivu trgovačkog društva i to kod Slovačkog centra za kulturu Našice – *Slovenské kultúrne centrum* Našice. Podatci iz Obrtnog registra Ministarstva gospodarstva RH pokazali su da u trenutku istraživanja u Hrvatskoj nije registriran nijedan obrt koji u svom nazivu koristi slovački etnički element. Od 1998. djelovao je trgovački obrt *Slovački kraj* u Iloku koji je 2019. ugašen.

Podatci o slovačkim ergonimima pokazali su da se slovački nacionalni pridjev koristi na području Hrvatske, ali i da nije diversificiran po cijelom teritoriju Hrvatske, nego je u konačnici ipak karakterističan za prostor Slavonije (izuzetak je Matica slovačka u Rijeci; slika 19). Udruge (matice) su glavni nositelj slovačkog nacionalnog pridjeva među ergonimima, uključujući grad Našice i općinu Punitovac koji su posebni predmet istraživanja. No područje istraživanja slabo utječe na cjelokupnu slovačku ergonimsku sliku. U Našicama ih je 22,7% (N= 5), a u općini Punitovac 10% (N=2).

³⁷³ **Ivan Brnjik Slovak** (1927 – 1943), pripadnik antifašističkog pokreta. Po njemu su nazvane Osnovna škola, glavna ulica i kulturno-umjetničko društvo u Jelisavcu (Našice.com).

SL 19. Mjesta u kojima se javljaju ergonimi sa slovačkim nacionalnim pridjevom (prema vlastitom istraživanju)

Pretraživanje hodonima Našica pokazalo je da se u uličnoj nomenklaturi rijetko mogu pronaći poveznice sa slovačkom etničkom skupinom. Jedina ulica nazvana po Slovaku je Ulica Franje Strapača³⁷⁴, po kojemu je nazvana i Slovačka kulturno umjetnička udruga iz susjednog Markovca Našičkog³⁷⁵. Pretraživanje hodonima općine Punitovci, koja se sastoji od naselja Punitovci, Josipovac Punitovački i Jurjevac Punitovački pokazalo je da se u njihovoj uličnoj nomenklaturi može pronaći samo jedna ulica vezana za Slovake – Ulica Braće Banas. Ta se ulica nalazi u Josipovcu Punitovačkom, u kojem djeluje istoimena kulturno umjetnička udruga.

Dakle, podatci o hodonimima na istraživanom području pokazuju da je slovačka komponenta u javnom prostoru istraživanoga prostora slabo izražena. Istraživano područje nije prostorno veliko, stoga se niti nije očekivala velika prisutnost slovačke etničke komponente. No rezultati su neočekivano poražavajući. Gradsko upravno područje Našica prema popisima 2021. imalo je 14 291 stanovnika (sam grad 7307 stanovnika), među kojima je bilo 5,3% Slovaka, a općina Punitovci je 2021. imala 1562 stanovnika, među kojima je bilo 33,16% Slovaka (DZS, 2021). Ipak, svaka jedinica lokalne samouprave ima samo jednu ulicu vezanu za Slovačku nacionalnu skupinu. To vjerojatno ukazuje na to da su se Slovaci u većoj mjeri počeli asimilirati, jer iako su njihove kulturno umjetničke udruge djelatne i održavaju razne priredbe i skupove, one nisu dovoljno prisutne u javnom prostoru na kojem žive, stoga ih većinsko stanovništvo nedovoljno uključuje u javni jezični pejzaž prostora kojega svi zajedno (manjinsko i većinsko stanovništvo) naseljavaju.

Tab. 31. Materijalizacija slovačkog etnolingvističkog identiteta u većinskom jezičnom pejzažu

kategorije materijalizacije	potkategorije materijalizacije	nacionalni (češki) pridjev ili veza s njim	naziv na češkom
ergonimi	udruženja	Savez Slovaka, Matice slovaka, Slovačka kulturno umjetnička društva Ivan Brnjik Slovak i Braće Banas, Udruga za promicanje međunarodnih Hrvatsko-češko-slovačkih odnosa	Zvaz Slovakov, Matica slovenská Sol'any, Matica slovenska Rijeka, Matica slovenska v Milevci, Matica slovenska v Zokovom Gaju,

³⁷⁴ **Strapač, Franjo** (? – 1945. Trenkovo), prvi markovački antifašistički borac i partizan, te dozapovjednik čehoslovačke brigade *Jan Žižka z Troncova*.

³⁷⁵ Registrirana je 1974. kao Folklorno društvo *Slovaci*, a današnji naziv nosi od 1979 (Slovačka kulturno-umjetnička udruga *Franjo Strapač*).

		Oko Jadrana iz Zadar, te Hrvatsko-slovačko društvo Plašt svetog Martina, Slovačka kulturno umjetnička udruga Franje Strapača	Matica slovenska Ilok
	trgovačka društva	Slovački centar za kulturu	Slovenské kultúrne centrum
hodonimi	hodonimi	-	-
	hodonimi imenovani prema antroponimu	Ulice: Franje Strapača, Braće Banas	-
ostali toponimi		-	-
javne oznake na Googleovim kartama		-	-

Izvor: ovo istraživanje

5.2.4. Talijani

Odnos Talijana i Hrvata, vjerojatno je još kompliciraniji od odnosa Hrvata i Mađara, prvenstveno zbog neusporedivo teže borbe koji su Hrvati u Istri i Dalmaciji morali poduzeti za materinski jezik. Prije XX. stoljeća talijanski je utjecaj na tim područjima bio toliko jak, da je na karti bilo lakše tražiti naselja s hrvatskim toponimima, nego s talijanskim. Kratkoročan uspjeh početkom XX. stoljeća, ponovno je nazadovao talijanskom okupacijom Istre (i drugih obalnih dijelova današnje Hrvatske), te je ostao pod njezinim utjecajem cijelu prvu polovicu XX. stoljeća. Upravo se u Istri nalaze područja koja su predmet ovoga dijela istraživanja, a to su općine Bale, Buje, Brtonigla i Grožnjan.

295

5.2.4.1. Trasiranje etničkih migracija – Talijani u Istri³⁷⁶

Za razliku od svih nacionalnih manjina kojima se ovo istraživanje bavi, a koji su se doselili uglavnom nakon povlačenja Osmanlija, Talijani su na prostoru Istre prisutni još od 177. pr. Kr., kada su Istru osvojili Rimljani. Stoga su Talijani jedna od izvornih nacionalnih zajednica na istarsko-kvarnerskom području. Rimsko kulturno naslijeđe s vremenom su preuzeli Mletci, koji su dominirali Jadranom, pa su tako više stoljeća upravljali i Istarskim poluotokom. Ipak kako su se tijekom cijelog tog razdoblja odvijali demografski gubitci uzrokovani povećanom

³⁷⁶ Talijanske nacionalne zajednice postoje i u Moslavini, Lipiku, Zadru i Splitu, no one nisu predmet ovog istraživanja.

stopom smrtnosti (epidemije kuge i malarije; ratna djelovanja³⁷⁷; razbojništva³⁷⁸) i iseljavanjem, taj je prostor stalno trebalo naseljavati. Tako su u prvoj polovici XVI. stoljeća Hrvati doselili u okolicu Barbana, Buja, Grožnjana, Muntrilja, Pule, Sv. Ivana od Šterne, Sv. Lovreča Pazenatičkog, Tara i Umaga, te osnovali naselja Nova Vas i Rovinjsko Selo. Potkraj XVI. stoljeća bilo je i nekoliko doseljeničkih valova iz Dalmacije na područje Premanture. No doseljavali su se i Talijani iz Italije. Tako su na primjer u sklopu providura za neobrađena dobra³⁷⁹ između 1560. i 1567. u okolicu Pule doselili Talijani iz okolice Bologne. Svrha doseljavanja novog stanovništva uglavnom je bila popunjavanje demografski ispražnjenog prostora i provođenje agrotehničkih mjera – melioracija zemljišta, reguliranje vodenih tokova te popravak i kopanje novih bunara³⁸⁰.

U Istru su se i tijekom XVII. stoljeća doseljavali Hrvati iz Dalmacije i s otoka, te Talijani iz Furlanije, Veneta i Marka. U sklopu tih doseljavanja 1647. osnovana je Valtura. Doseljavanja ostalih etničkih skupina u to vrijeme bilo je slabo³⁸¹. Svi istarski gradovi, osim Rovinja, depopulirali su tijekom XVI., XVII. i XVIII. stoljeća. No prema Bertoši (2002) najteže je bila pogođena Pula. Da nije bilo neprestanog doseljavanja, Pula bi zbog velike smrtnosti svoga stanovništva opustjela. Jedna od posebnijih skupina koja se doselila u Pulu bili su hajduci (1671–75), koji su Barbarovim kapitulima naveli uvjete svoga doseljavanja. Rašporski kapetan Lunardo Marcello smatrao ih je opasnima, stoga im je odbio sve tražene ustupke, no 630 hajduka ipak se doselilo. Mletačka ih je vlast neuspješno nastojala prisiliti na promjenu načina života (da sami počnu proizvoditi za život), a njihovo bahato držanje uzrokovalo je stalne sukobe sa starosjedilačkim stanovništvom³⁸². No kad je 1671. izbila je epidemija groznice, većina hajduka iselila se iz Puljštine (Bertoša, 2002). Doseljavanje Hrvata u Istru s vremenom ih je učinilo dominantnim stanovništvom.

Nakon propasti Mletačke Republike (Campoformijski mir, 1797), Istra se našla pod upravom Habsburgovaca, te je priključena Tršćanskoj pokrajini kao Pokrajinski ili Okružni kapetanat. Ubrzo su mletačku Istru zauzeli Francuzi (Požunski mir, 1805), pa je ona od početka 1806. pripojena Napoleonovoj Kraljevini Italiji (sjedište u Milanu). Istra je bila jedan departman

³⁷⁷ Potkraj XVI. stoljeća uskoci su počeli napadati i pljačkati istarske gradove, a sve učestaliji napadi doveli su do izbijanja Uskočkog rata (1615–18).

³⁷⁸ Život na društvenom rubu, zbog siromaštva, najčešće je vodio u razbojništvo.

³⁷⁹ Senat je 1566. donio *Provveditori sopra i beni inculti*, odluku o radu na obrađivanju zapuštenoga zemljišta na području Mletačke Republike.

³⁸⁰ Na primjer provedena su čišćenja Pule, Novigrada i Poreča (1623–25), te melioracijski radovi u porečkoj i rovinjskoj luci (1680–81).

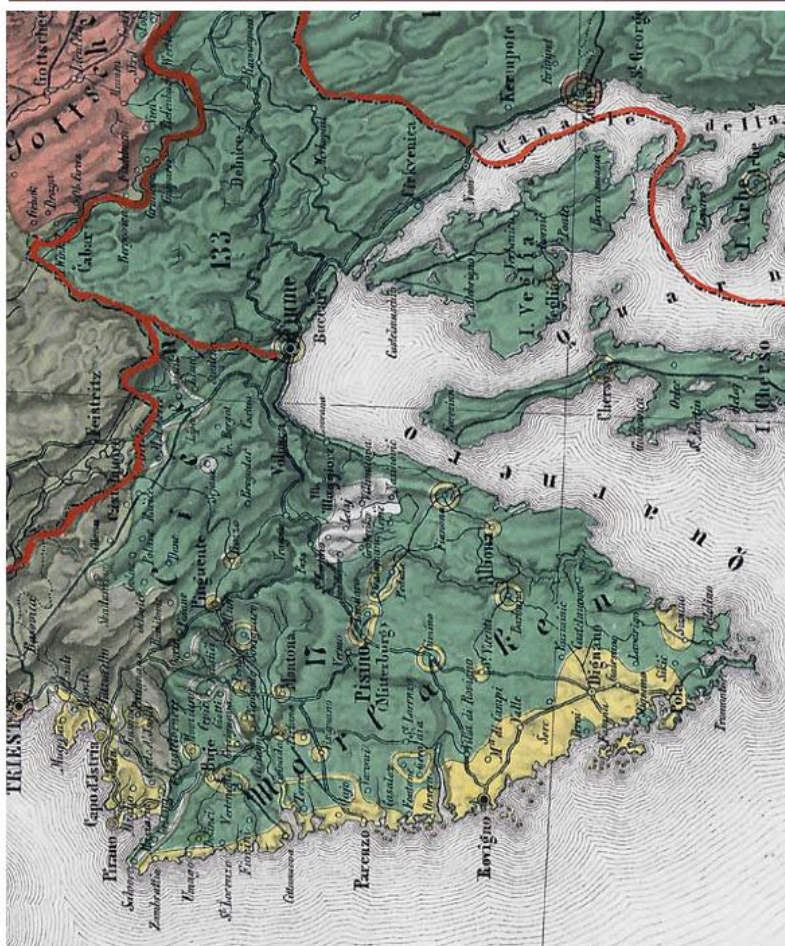
³⁸¹ Među njima ističe se jedino doseljavanje Crnogoraca koji su 1657. naselili opustjelo selo Peroj.

³⁸² Hajduci su smatrali da im kapituli daju povlašten odnos u odnosu na starosjedilačko stanovništvo.

podijeljen na dva distrikta (koparski i rovinjski), odnosno 7 kantona (kotareva), a temeljne upravne jedinice bile su općine. Od 1808. stekla je naslov vojvodstva. Nakon francusko-austrijskog rata (Schönbrunnski mir, 1809), francuska vlast se proširila i na austrijski dio Istre i Kranjsku, pa su ustrojene Ilirske pokrajine (Šetić, 1989). No Istru su u rujnu 1813. zaposjele austrijske postrojbe, te je 1816. osnovana je Kraljevina Ilirija, u sastavu koje je 1825. formirano jedinstveno Istarsko okružje (sa sjedištem u Pazinu) koje je prvi put obuhvatilo cijelu Istru. Takvo upravno-teritorijalno ustrojstvo očuvalo se sve do raspada Austro-Ugarske (1918) (Stulli, 1984).

Iako su u razdoblju 1815–17. ponovno izbile glad i epidemija, postupno dolazi do demografskog rasta. Prema Stulliju (1984) Istra je u to doba imala 24 grada, 4 trgovišta i 479 sela, u kojima je živjelo sve više stanovnika 19 8635 (1830), 21 5689 (1840) i 23 269 (1848). (slika 20) Najveći udio u gospodarstvu tog doba imalo je poljodjelstvo (Bertoša, 1981). Maslinarstvo i vinogradarstvo su jedine grane poljodjelstva koje su davale veće tržišne viškove, stoga je njihov izvoz omogućavao plemićima znatne prihode. Proizvodnja žitarica omogućavala je preživljavanje preostalog velikog djela stanovništva, no njihov je urod ovisio o sušnim i rodnim godinama. Ribarstvom se bavilo obično stanovništvo uz obalu. S vremenom u proizvodnju se uvode krumpir i kukuruz – nove kulture podrijetlom iz Novog svijeta. Izvozila se drvena masa, sol, kamen i usoljena riba. Dio stanovništva, osobito onaj u urbanim područjima bavio se trgovinom i obrtom.

Talijani su u Istri bili puno bolje organizirani od Hrvata, a njihova politička i kulturna elita na tom je prostoru talijanski jezik uvijek stavljala u povoljniji položaj od hrvatskoga. Hrvati su tijekom većeg dijela XVIII. stoljeća u javnom prostoru slabo izražavali svoju jezičnu i prostornu (nacionalnu) svijest. Za razliku od Talijana oni nisu imali svoju političku ili kulturnu elitu koja bi se u javnom prostoru borila za hrvatski jezik, a ni hrvatsko svećenstvo nije još u dovoljnoj mjeri ojačalo da bi bilo sposobno preuzeti vodstvo u borbi za istaknutiji položaj hrvatskog jezika. Ova se situacija izvrsno oslikava u izborima za austrijski parlament (1848) za koji su kao istarski predstavnici izabrana četiri talijanska i samo jedan hrvatski zastupnik. Nakon ukidanja apsolutizma istarska markgrofovija je dobila mogućnost da ima vlastiti Pokrajinski sabor (djelovalo 1861–1916), u sklopu kojega su hrvatski i slovenski zastupnici imali puno više prilike za borbu za vlastiti nacionalni jezik, te su na taj način puno bolje konkurirali talijanskim zastupnicima.

Sl. 20. Prostorni razmještaj ranih hrvatskih naselja (*lijevo* tamnozeleno; *desno* svijetlozeleno) u Istri do 1910 (preuzeto iz *lijevo* Czoernig, 1855., *desno* Andrees, 1910)

Pokrajinski sabor je imao 30 zastupnika – 27 biranih³⁸³ i tri virilna³⁸⁴ člana (Beuc, 1969). Hrvati i Slovenci su sve do sedmog saziva imali najviše 6 zastupnika. Tek sedmim sazivom (1889) dobivaju devet zastupničkih mjesta.

Borba za nacionalni jezik postojala je otpočetka djelovanja istarskog sabora, jer mu je službeni jezik otpočetka bio talijanski. Borba za nacionalni jezik postala je izraženija već u drugom sazivu sabora (1861–67), kada je postavljen zahtjev da se saborski zapisnici, osim na talijanskom, vode i na hrvatskom jeziku. Prijedlog je talijanska većina odbila, ali to je pitanje postalo goruća tema svih idućih rasprava i saziva. Kako se borba zahuktavala vidi se na trećem sazivu (1867–70), na kojem je snažna struja talijanskih (iredentističkih) zastupnika otežala zauzimanje i ostvarivanje hrvatskih i slovenskih nacionalnih prava. Tako se 1868. razvila snažna rasprava oko nastavnoga jezika u državnoj gimnaziji u Pazinu, a iste je godine talijanski zastupnik Colombani predložio da se ukinu virilna mjesta (jer su sva trojica biskupa bili Slaveni) (Beuc, 1969). Nakon grubih nasrtaja na istarske biskupe na ovom sazivu, oni više nisu dolazili na saborske sjednice. Matko Laginja je 21. VIII. 1883. pokušao održati nastupni govor na hrvatskom jeziku, no izazvao je bučno negodovanje talijanskih zastupnika, koji su u znak protesta napustili sabornicu. No već sam Laginjin pokušaj da govor iznese na hrvatskom jeziku, označio je da su se političke prilike od prvog saziva sabora uvelike promijenile, te da nova generacija istarskih preporoditelja ima sve više zastupnika³⁸⁵. Hrvatski i slovenski su se zastupnici ujedinili u borbi protiv talijanskih nametanja, a kako bi si borbu olakšali, osnovali su političko društvo *Edinost* (1874) i Hrvatsko-slovensku narodnu stranku (1884). Borbu za nacionalni jezik olakšalo je Carevinsko vijeće, koje je 1883. izjednačilo hrvatski i talijanski jezik pred sudovima u Istri i Dalmaciji, a vladin je komesar prilikom otvaranja sabora te godine održao govor i na hrvatskom jeziku (Barbalić, 1952). Znatna pomoć bilo je i sve veće višestranačje, koje je usitnilo uglavnom talijanske političke interese i osiguralo djelotvornost hrvatsko-slovenskoj borbi za ravnopravnost. Do početka XX. stoljeća Hrvate u Istri je u potpunosti zahvatio hrvatski nacionalni pokret. To oslikavaju izbori za Carevinsko vijeće (1907) na kojima se Hrvatsko-slovenska narodna stranka pokazala dvostruko jačom od Talijanske liberalne stranke (Beuc, 1975).

³⁸³ Izborne zastupnike birale su kurije – kurija seoskih ili vanjskih općina (12 zastupnika), kurija veleposjeda (pet), kurija gradova (osam) i kurija komore (dva).

³⁸⁴ Virilni članovi su u sabor ulazili po svojoj funkciji. Virilisti su bili Krčki, Porečko-pulski i Tršćansko-koparski biskupi.

³⁸⁵ Tijekom 1880-ih je došlo do smjene generacija, tako su umrli biskupi Juraj Dobrila i njegov suradnik Mate Bastian, a na političku pozornicu dolaze Matko Laginja, Matko Mandić i Vjekoslav Spinčić. Starije generacije nadahnjivale su se narodnjaštvom Josipa Jurja Strossmayera, a nove generacija pravaštvom Ante Starčevića.

Stanovništvo se u to doba još uvijek pretežno bavilo poljoprivredom pa su im bolesti lužnjače (1853), peronospore (1884) i filoksere (1887), nanijele velike štete, a obrtničkoj proizvodnji nedostajalo je poduzetničkog duha pa se ni ona nije razvijala dovoljno brzo (Gross, 1981).

Gospodarskom rastu pridonijela je izgradnja željezničke pruge do Pule (1876), gdje su potom preseljene ratna luka Habsburške Monarhije (1853) i arsenal (1856). Zahvaljujući brzom razvitku, Pula je 1890-ih postala najveći istarski grad (36 000 st., 1900) i najjače gospodarsko središte, a rastom gospodarske važnosti porasla je i njezina politička važnost, pa se Pokrajinski sabor povremeno sastajao i u Puli.

Unatoč borbi, Istra se još dugo nije oslobodila talijanske vlasti. Nova faza talijansko-hrvatskih odnosa nastupila je raspadom Austro-Ugarske, kada je Italija u studenome 1918. okupirala Istru³⁸⁶. Od 1922. do 1929. doneseni su denacionalizatorski zakoni i propisi kojima su uređeni politički, kulturni i društveni aspekti života – propisi o službenom jeziku u javnim uredima, toponimima, školskim i prosvjetnim institucijama, vraćanju prezimena u talijanski oblik i dr. Proces nacionalne asimilacije potirao je hrvatske i slovenske institucije. Od 1929. ukinuta je bilo kakav organiziranost kulturnog ili političkog života izvan države (Dukovski, 1998). Talijanska se vlast održala sve do 1943. odnosno do kapitulacije Italije (8. IX. 1943), nakon koje su tijekom iduće dvije godine upravu preuzeli Nijemci³⁸⁷.

Nakon II. svjetskog rata dio Talijana preselio se iz Istre u Italiju, a mirovni ugovor između Italije i Jugoslavije potpisan 10. II. 1947. dodatno je legalizirao većinu ilegalnih poslijeratnih migracija. Premda ilegalne migracije nisu u potpunosti zaustavljene, mirovnim je ugovorom omogućeno optiranje³⁸⁸, no i ono je zahtijevalo ispunjavanje određenih kriterija – prebivalište na području koje je Italija anektirala u vrijeme ulaska u rat (10. VI. 1940), talijansko državljanstvo na dan stupanja na snagu mirovnog ugovora (15. IX. 1947) i talijanski govorni jezik³⁸⁹. S obzirom da ne postoje točni podatci³⁹⁰, pretpostavlja se da je u međuratnom razdoblju s područja Istre i Rijeke iseljeno oko 55 000 Hrvata, a da je doseljeno 44 000 Talijana. Nakon II. svjetskog rata iz Istre, Rijeke, Zadra te otoka Cresa i Lošinja iselilo je 163 000 Talijana i 25 000 Hrvata (Žerjavić, 1993). Do sličnih podataka (da je iz Hrvatske

³⁸⁶ Pravno je Istra Italiji pripala Rapallskim ugovorom (1920) i Zakonom o aneksiji (1920).

³⁸⁷ U Treći Reich uklopljena je kao vojno-političko područje od posebnoga značenja nazvano Operativna zona Jadransko primorje (*Operationszone Adriatisches Küstenland*).

³⁸⁸ Otpust iz državljanstva.

³⁸⁹ Službeni list FNRJ 109/1947.

³⁹⁰ Nema točne statistike, a podatci koji i postoje snažne ilegalne migracije ne čine točnima.

nakon II. svjetskog rata iselilo 210 000 osoba, od kojih 180 000 iz Istre) došao je i Nejašmić (1990).

Tab. 32. Veće etničke skupine u popisima stanovništva (hrvatske i slovenske) Istre 1846–1921. (prema Radetiću, 1944)

godina	1846	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1921
ukupno	224 035	228 000	255 000	292 000	318 000	345 000	404 000	342 000
Hrvati	134 455	134 000	142 000	122 00	141 000	143 000	168 000	196 000
Talijani	60 040	60 000	74 400	114 000	118 000	136 000	147 000	90 000
Slovenci	31 995	32 000	36 000	43 000	44 000	47 000	55 000	38 000

Izvori: za 1846. Osservatore Triestino, 25. VII. 1849.; Radetić (1944) za 1850–1921.

Popise iz 1846. nije moguće opovrgnuti, no bilo ih je moguće drugačije tumačiti. Tako je istarski povjesničar s iredentističkim nazorima Bernardo Benussi (prema Radetiću, 1944) ustvrdio da 25% stanovništva Istre govori talijanski jezik (po popisnoj statistici 26%, op.a.), da 58,4% stanovništva govori slavenski (u tu je kategoriju svrstao Hrvate i Slovence kojih po popisnoj statistici ima – 59% Hrvata, 14% Slovenaca, dakle 73%, op.a.) te da 16,1% stanovništva govori hrvatsko talijanski jezik. Nema dvojbe da je na netočan način povećao broj Talijana, koji su po popisnoj statistici u stvari bili Slaveni, vjerojatno Hrvati. Ivan Cerar (prema Radetiću, 1944), financijski komesar u Pazinu ističe da je u Istri 1846. bilo 56 200 Talijana i 172 960 Slavena, a njemački etnolog Hermann Ignaz Bidermann (prema Radetiću, 1944), da u Istri 1869. nije bilo više od 68 000 stanovnika romanskog podrijetla. Karl Czörnig (1857) naprotiv tvrdi da je 1846. popisano 59% Hrvata, 14% Slovenaca i 26% Talijana, no kako stanovništvo u Bujštini govori miješanim hrvatsko-talijanskim jezikom (kod kuće govore slavenski), smatrao je da bi ih trebalo pribrojiti Talijanima. Tako su Hrvati i Slovenci izgubili, a Talijani dobili 6 % stanovništva.

Prema podacima u tablici 32, vidi se da je u prva dva popisna razdoblja broj Hrvata uveliko nadmašivao broj Talijana. Prema Radetićevom (1944) navođenju popisi prije 1880. nisu se vršili na terenu nego »za zelenim stolom«, no bili su prihvatljivi jer su se temeljili na podacima o materinskom jeziku. No 1880. uvedena je besmislena kategorizacija narodnosti prema kojoj se ona određivala prema »uporabnom jeziku« (*Umgangs-sprache / lingua d'uso / občevalni jezik*). Koliko je ta odluka napravila štete za Hrvate vidi se po tome što je u popisu 1880. bilo 10% više Talijana u ukupnom stanovništvu, nego u popisu 1870. U brojnijim

talijanskim općinama³⁹¹ bilo je dovoljno da bilo tko popisivaču odgovori na talijanskom jeziku i odmah je popisan kao Talijan, bez obzira na njegov stvarni jezični i prostorni identitet. U hrvatskim se općinama to nije događalo, ali one su bile malobrojne (Radetić, 1944)³⁹². Stoga u razdoblju 1880–1910. broj Talijana i Hrvata ima jednak trend rasta, no Hrvata je još uvijek oko 3-7% više. Zanimljivo je da nakon 1910., odnosno tijekom I. svjetskog rata (1910–1921) svi demografski podatci u Istri bilježe pad, osim broja Talijana, koji u odnosu na protekle godine raste još ubrzanije.

Nešto drugačije podatke donosi Žerjavić (1993). Njegovi se podatci razlikuju od Radetićevih po tome što se odnose na drugačiju teritorijalnu jedinicu, odnosno pokrivaju samo hrvatski dio Istre.

Tab. 33. Veće etničke skupine u popisima stanovništva hrvatskog dijela Istre 1846–1971. (prema Žerjaviću, 1993)

	godina	1846	1857	1869	1880	1890	1900	1910
prema popisu	ukupno	156 000	160 000	175 000	195 000	217 000	242 000	286 000
	Hrvati	120 000	120 000	124 000	94 000	112 000	116 000	136 000
	Talijani	34 000	37 000	45 000	63 000	87 000	103 000	108 000
	Slovinci	1 000	2 000	3 000	7 000	5 000	7 000	11 000
ispravljeni podatci (Žerjavić, 1993)	ukupno				195 000	217 000	242 000	286 000
	Hrvati				126 000	137 000	148 000	162 000
	Talijani				51 000	62 000	71 000	82 000
	Slovinci				7 000	5 000	7 000	11 000

	godina	1921	1931	1948	1953	1961	1971
prema popisu	ukupno	259 000	270 000	222 000	212 000	215 000	212 000
	Hrvati	115 000	116 000	164 000	171 000	181 000	171 000
	Talijani	123 000	142 000	49 000	21 000	15 000	12 000
	Slovinci	6 000	6 000	5 000	6 000	5 000	5 000

³⁹¹ Većinske talijanske općine s najviše problematičnih podataka u ovome su razdoblju bile: Buje, Grožnjan, Motovun, Novigrad, Oprtalj, Poreč, Višnjan, Vižinada, Vrsar i Umag.

³⁹² Radetić (1944:37) besmislice vezane za popise stanovništva 1880. i 1890. zorno objašnjava na primjeru svog rodnog mjesta Baderne. Prema njemu to su naselje naseljavali samo Hrvati. No popisom iz 1880. uopće ih nije bilo. Badernu su naseljavala 334 Talijana i 401 Slovenca. No 1880. Talijana je ostalo samo 9, Slovenaca uopće nije bilo, ali se »pojavi« 791 Hrvat. Prema njegovom svjedočenju, u cijeloj porečkoj općini ima samo 2734 Talijana koji žive u gradu Poreču – sva ostala područja naseljavaju Hrvati (Slovenaca nema).

Izvori: Statistische Übersichte über die Bevölkerung von Österreich (za 1857-1910); Censimento della popolazione del Regno d'Italia (za 1921. i 1931); Savezni zavod za statistiku: Popisi stanovništva (1948–1971)

Žerjavićevi (1993) (tablica 33) podatci također pokazuju pogubne demografske gubitke Hrvata u popisima 1880–1910. No poguban trend se nastavio zahvaljujući talijanskoj okupaciji Istre (i drugih područja) kojom su zatvorene hrvatske i slovenske škole, zabranjena je uporaba hrvatskog i slovenskog jezika, zabranjene su sve kulturne i društvene djelatnosti na njima, te je aktivno provođeno potalijančivanje ustanova, toponima i vlastitih imena i prezimena. Pogubne posljedice potalijančivanja po slavenske narode vidljive su u popisima provedenim 1931. u kojima se vidi da je od posljednjih popisa (1921) hrvatski dio Istre stekao 19 000 Talijana više, samo 1000 Hrvata više, dok je broj Slovenaca ostao isti. Kakva je situacija u stvarnosti bila vidi se u prvim poslijeratnim popisima, kada broj Hrvata raste sa 116 000, na 164 000, a broj Talijana pada s 142 000, na 49 000. Naravno u tom se razdoblju događaju neki procesi kojih moramo biti svjesni, a to je npr. veliki broj optanata koji su otišli iz Istre nakon II. svjetskog rata.

Od II. svjetskog rata najbrojniji stanovnici Istre su Hrvati. Iako su najveći udio u ukupnom broju stanovnika imali 1961. (147 256 odnosno ili 83,3%) i od tada postoji slabi pad. On je uglavnom rezultat više kombiniranih utjecaja koji obuhvaćaju regionalno izjašnjavanje na popisima stanovništva (Istrijani na popisima 1981., 1991., 2001.), te emigraciji Hrvata i imigraciji drugih nacionalnih skupina u taj prostor. Udio Talijana među istarskim stanovništvom nastavlja opadati (vrhunac 1931; 1948. 22,0%; 1981. 4,1%) uglavnom zbog masovne poslijeratne emigracije, posljedica prirodnoga starenja, te asimilacijsko-integracijskih procesa. Zadnjim popisom stanovništva (2021) u Istarskoj županiji živi 12 543 Talijana (6,03% ukupnog stanovništva Istarske županije).

Uz državne akte, manjinska prava Talijana danas su zaštićena Statutom Istarske županije³⁹³, a u sklopu rada Istarske županije djeluju Odbor za prava etničkih i nacionalnih zajednica i Upravni odbor za talijansku nacionalnu zajednicu i druge etničke skupine. Brojni gradovi i općine imaju svoja stalna radna tijela koje čuvaju interese svoje (najčešće Talijanske) nacionalne zajednice.

³⁹³ Statut Istarske županije.

5.2.4.2. Organiziranost Talijanske manjine u Istri i pregled njihova udruživanja

S obzirom na kompleksnost hrvatsko-talijanskih odnosa na području Istre, čini se da je potrebnije pisati o počecima organiziranosti hrvatske nacionalne manjine u Istri, jer je organiziranost talijanske manjine izvrsna i prekompleksna za temu ovog istraživanja. Stoga će se u ovome dijelu donijeti kraći pregled organiziranosti talijanske manjine u Istri nakon II. svjetskog rata, u razdoblju obilježenom neugodnostima za brojne Talijane. Njihova se društvena, kulturna, školska i umjetnička djelatnost nakon II. svjetskog rata ipak održala, iako je bila smanjena.

Glavno predstavničko tijelo talijanske manjine, Talijanska unija za Istru i Rijeku (*Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume*), osnovana je u Zalezini kraj Labina 1944. Ista od 1991. djeluje kao Talijanska unija (*Unione Italiana*)³⁹⁴. Unija je nakon II. svjetskog rata ograničila svoj rad na kulturnu djelatnost. No njezinu je djelatnost tijekom 1950-ih znatno otežao egzodus Talijana iz Istre – zatvorene su brojne talijanske školske i predškolske ustanove, kulturna društva i čitaonice, a smanjena je i izdavačka i novinska djelatnost. Radi ujednačavanja i koordiniranja izdavačke djelatnosti na tal. jeziku (tiskarske i knjižarske) Unija je u Rijeci 1952. osnovala izdavačku kuću Edit (*Edizioni Italiane*), a tada je već izlazio (od 1944. u raznim opcijama) dnevni list na talijanskom jeziku, *La Voce del Popolo*³⁹⁵. Popuštanjem političke stege na državnoj razini te obnovom odnosa s Narodnim sveučilištem u Trstu (*Università Popolare di Trieste*) 1964. započinje snažnija obnova talijanske kulturne djelatnosti. U tom su razdoblju osnovane putujuće knjižnice te *Circolo dei Poeti, Letterati ed Artisti*, pokrenut časopis *La Battana* (poslije i *Panorama, Arcobaleno*) i osnovan Centar za povijesna istraživanja u Rovinju (*Centro di Ricerche Storiche*). Danas su s Talijanskom unijom povezane i Talijanska drama (*Dramma Italiano*) iz Rijeke, Centar učenja klasične muzike (*Centro Studi di Musica Classica »Luigi Dallapiccola«*) sa sjedištima u Bertoniogli, Puli i Rijeci, Društvo za proučavanje i istraživanje (*Società di Studi e Ricerche »Pietas Iulia«*) u Puli, IT centar za menadžersko planiranje i profesionalnu orijentaciju (*Centro informatico per la Programmazione dei Quadri e per l'Orientamento Professionale*) u Puli, Odsjek talijanistike na Filozofskom fakultetu³⁹⁶ Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, radijske postaje Radio Rijeke i Radio Pule³⁹⁷ i dr. Talijanska unija od 1991. predstavlja Talijane u Hrvatskoj i

³⁹⁴ Talijanska Unija.

³⁹⁵ *Edit* i njegova izdanja (dakle i *La Voce del Popolo*) podržavljani su 1994. No hrvatska vlada ih je u rujnu 2001. predala izravno na upravljanje Talijanskoj uniji (*Edit; La Voce del Popolo*).

³⁹⁶ Odsjek talijanistike na Filozofskom fakultetu.

³⁹⁷ Cjelodnevne programe na talijanskom jeziku imaju Radio Koper i TV Koper, koji prate djelatnost Talijanskih zajednica iz čitave Istre.

Sloveniji. Danas okuplja oko 30 000 Talijana iz obje države, najviše iz Istre, Rijeke, te nekih mjesta na Kvarneru i u Dalmaciji.

U sklopu Talijanske unije djeluje i Zajednica Talijana (*Comunità degli Italiani*). Prva Zajednica Talijana osnovana je u Rijeci 1946., a zatim su osnovane u Puli 1947., i Rovinju 1948. U talijanskim se zajednicama realiziraju sve kulturne i sportske aktivnosti, koje se provode radi očuvanja kulturnog i jezičnog identiteta talijanske zajednice. Danas djeluje 51 lokalna zajednica (46 u Hrvatskoj i 6 u Sloveniji). U sklopu Zajednice Talijana djeluju razne institucije te manjinske predškolske i školske ustanove³⁹⁸.

Istražujući internetske stranice udruga Zajednica Talijana na području Grožnjana (*Grisignano*), Buja (*Buie*), Bala (*Valle*) i Brtonigle (*Verteneglio*) stječe se dojam da Talijani danas na području Istarske županije imaju raznovrstan i bogat kulturni i društveni život. Na primjer, talijanska zajednica u Grožnjanu surađuje s Općinom Grožnjan, Talijanskom unijom iz Rijeke i Narodnim sveučilištem u Trstu pri organizaciji međunarodne izložbe slika *Ex-Tempore*, u sklopu koje slikari iz cijele Europe stvaraju umjetnička djela koja potom izlažu na ulicama srednjovjekovnog Grožnjana³⁹⁹. Talijanska zajednica Buje djeluje još od 1947. Ima svoju bogatu knjižnicu (zahvaljujući donacijama članova, podupiratelja i aktivista), mješoviti zbor i limenu glazbu (koja je sljednik velike glazbene tradicije koja datira iz sredine XIX. stoljeća), a aktivno sudjeluje i u organizaciji Festivala Istroveneto⁴⁰⁰. Talijanska zajednica iz Bala svoju je djelatnost također započela 1947. Oni njeguju folklor, ples, glumu, pjevanje i valaišku dijalektalnu poeziju. Održava tečajeve talijanskog jezika i računalnih znanosti; ima povijesnu skupinu koja se bavi povijesnim istraživanjima i novinarsku skupinu koja objavljuje godišnjak *L calego de Vale*⁴⁰¹. Osnivanje Zajednice Talijana u Brtonigli potaknuli su 1968. učitelji tamošnje talijanske škole. Od samog osnutka primarni cilj zajednice bio je promicati i čuvati talijanski jezik i kulturu na njihovom području. U tom su cilju i uspjeli jer danas već tradicionalno održavaju rad amaterske dramske skupine (dječje i za odrasle), mješovitog zbora (dječji i za odrasle), umjetničke i sportske skupine, te glazbene škole (koja je nakon otvaranja odjela u Puli i Rijeci 1991. prerasla u Centar za studij klasične glazbe *Luigi Dallapiccola* Talijanske unije) u sklopu koje se organizira Ljetni glazbeni festival. Od 2010. podupiru i žensku vokalnu skupinu *Ad Libitum* koja je proizišla iz njihova zbora. Dobitnici su nekoliko priznanja, među kojima i dva počasna priznanja na natjecanju u umjetnosti i kulturi

³⁹⁸ Više o obrazovnom sustavu Talijana u Hrvatskoj u idućem poglavlju.

³⁹⁹ Zajednica Talijana Grožnjan.

⁴⁰⁰ Zajednica Talijana Buja.

⁴⁰¹ Zajednica Talijana Bale.

Istria Nobilissima, koje promoviraju Talijanska unija Rijeke i Narodno sveučilište u Trstu. Njihova djelatnost odražava altruizam zajednice koja pokazuje odanost i privrženost svojoj nacionalnom manjini i vlastitoj tradiciji⁴⁰².

Talijanska nacionalna manjina na svom jeziku i pismu ima punu školsku vertikalnu, odnosno obrazovanje prati sve uzraste od predškolskog odgoja do visokoškolske naobrazbe. Zbog toga je u najboljem položaju od svih nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Nema sustavnih podataka koji bi pokazali trenutno stanje u predškolskom odgoju na talijanskom jeziku. No sustavnim pretraživanjem interneta može se pronaći da postoji 13 takvih vrtića⁴⁰³. Ministarstvo znanosti obrazovanja i mladih objavilo je u svom Popisu škola s nastavom na jeziku i pismu nacionalnih manjina, da se tijekom školske godine 2023/2024. nastava po modelu A (nastava na talijanskom jeziku) izvodila u 17 osnovnih⁴⁰⁴ i 4 srednje škole⁴⁰⁵. Nastave po modelu B (dvojezična nastava na talijanskom i hrvatskom jeziku) nije bilo, a po modelu C (nastava talijanskog jezika i kulture) nastava se izvodila samo u Srednjoj školi Pakrac i Pakracu. Visoko obrazovanje se odvija na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, točnije na Talijanistici, odsjeku Filozofskog fakulteta te Odsjeku za studije na talijanskom jeziku na Fakultetu za odgojne i obrazovne znanosti⁴⁰⁶. Školske udžbenike na talijanskom jeziku objavljuje izdavačka kuća *Edit*.

5.2.4.3. Materijalizacija i interpolacija manjinskog talijanskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Hrvatske

Registar udruga RH pokazuje da su Talijani do 2025. djelovali u sklopu 63 različite udruge, od kojih je 61 trenutno aktivna (2025)⁴⁰⁷. Najbrojnije su Zajednice Talijana koje se nalaze u Baderni, Balama, Brtonigli, Buju, Cresu, Fažani, Grožnjanu, Kaštelu, Krasici, Krku, Labincima, Lipiku, Livade-Gradinju, Lovranu, Lovrećica-Babićima, Malom Lošinj, u

⁴⁰² Zajednica Talijana Brtonigla.

⁴⁰³ Nalaze se u Balama, Brtonigli, Buju, Fažani, Labinu, Novigradu, Poreču, Puli, Rijeci, Rovinju, Umagu, Vodnjanu i Vrsaru.

⁴⁰⁴ To su Osnovne škole - Scuola elementare: u Vodnjanu, Belvedere, Dolac, Gelsi i San Nicolo u Rijeci, te škole *Giuseppina Martinuzzi* u Puli, Galižani (područna škola) i Šišanu (područna škola). Tu su i Talijanske osnovne škole - Scuola elementare italiana u Novigradu, *Edmondo de Amicis* u Buju, Brtonigli (područna škola) i Momjanu (područna škola), *Bernardo Parentin* u Poreču, *Bernardo Benussi* u Rovinju i Balama (područna škola) te *Galileo Galilei* u Umagu i Bašaniji (područna škola).

⁴⁰⁵ To su Srednja talijanska škola - Scuola media superiore italiana u Rijeci te Talijanske srednje škole - Scuola media superiore italiana u Rovinju, *Leonardo da Vinci* u Buju i *Dante Alighieri* u Puli.

⁴⁰⁶ Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti u Puli.

⁴⁰⁷ Likvidirane su udruge Društvo bivših polaznika talijanskih srednjih škola u rijeci i Udruga za promicanje talijanskog jezika i kulture Tartaruga.

Materadi, Momjanu, Mošćeničkoj Dragi, Novigradu, Opatiji, Pazinu, Poreču, Puli, Rijeci, Savudriji, Splitu, Šišanu, Šterni, Vižinadi, Vodnjanu, Vrsaru, Zadru i Zagrebu te *Nova Vas* u Brtonigli, *Armando Capolicchio*⁴⁰⁸ u Galižani, *G. F. Biondi*⁴⁰⁹ u Hvaru, *Giuseppina Martinuzzi*⁴¹⁰ u Labinu, *Dante*⁴¹¹ u Moslavini, *Andrea Antico*⁴¹² u Motovunu, *Liberta* u Ploštinama, *Pino Budicin*⁴¹³ u Rovinju, *Diocleziano* u Splitu, *Giovanni Palma* u Taru, *Fulvio Tomizza*⁴¹⁴ u Umagu i *dr. S. Fortuna*⁴¹⁵ u Višnjaju. Postoje udruge koje su svoju djelatnost posebno usmjerile na očuvanje i promicanje talijanskog jezika poput Udruge za promicanje talijanskog jezika i kulture *Parla* u Zadru, Hrvatske udruge profesora talijanskog jezika u Zagrebu, Udruge studenata Talijanistike *La strada* u Zagrebu, Kulturnog društva Hrvata u Italiji *Drugi Jadran* u Zagrebu i Udruge za promicanje talijanskog jezika i kulture *Tartaruga* u Starom Gradu. Druge talijanske udruge svoju su djelatnost specifično odredile u nekom drugom smjeru poput Odbora Talijana u inozemstvu u Rijeci, Odbora Talijana u Istarskoj, Primorsko-goranskoj i Ličko-senjskoj županiji u Puli, Slobodne udruge Talijana Jadrana u Buju, Talijanskog kluba u Zagrebu, Saveza Talijana Hrvatske u Zagrebu, Udruge studenata i alumni-ja Fakulteta za interdisciplinarne talijanske i kulturološke studije u Puli i Udruge proizvođača talijanske konjske salame – Izvorno Ploštine iz Ploštine. No postoji i nekolicina udruga koje povezuju kulturni i jezični identitet Hrvata i Talijana (Hrvatsko-talijansko društvo u Zagrebu, Talijansko hrvatska gospodarska komora u Zagrebu, Hrvatsko-talijanska udruga *Moć lotosa* u Zagrebu, Hrvatsko-talijanska kulturna udruga *Dante Alighieri* u Splitu). Gotovo u pravilu nazivi udruga su dvojezični, što ukazuje na uključivost nacionalne manjine u prostor u kojemu obitava.

Sudski registar trgovačkih društava Ministarstva gospodarstva RH pokazuje da su nacionalni (talijanski) pridjevi u trenutku istraživanja iskazani u 17 poslovnih subjekata. No, bez obzira na isti pridjev (talijanski!) neke od subjekata nije osnovala talijanska nacionalna manjina (Talijani) ali oni sugeriraju na talijanski identitet. Takva su na primjer poduzeća Talijanska moda (Zagreb), Talijanski stil (Zagreb), Talijanske cipele (Metković), Talijanska grupa

⁴⁰⁸ **Capolicchio, Armando** (1943 – 2001), Talijan hrvatskoga podrijetla. Rođen u Galižani, preminuo u Monfalconeu u Italiji. (Ancestry.com)

⁴⁰⁹ **Biondi, Gian Francesco** (1572 – 1644) talijanski pisac, diplomat i povjesničar, rođen na otoku Hvaru.

⁴¹⁰ **Martinuzzi, Giuseppina** (1844 – 1925), istarska učiteljica i spisateljica; rođena i djelovala u Labinu. (Istarska enciklopedija)

⁴¹¹ **Dante Alighieri** (1265 – 1321), talijanski književnik. (Istarska enciklopedija)

⁴¹² **Antico da Montona, Andrea** (Andrija Motovunac), (oko 1480 – nakon 1539), glazbeni nakladnik, tiskar, sastavljač antologija, intabulator, skladatelj; rođen u Motovunu. (Istarska enciklopedija)

⁴¹³ **Budicin, Giuseppe – Pino** (1911 – 1944), politički radnik, antifašistički borac, narodni heroj; rođen i djelovao u Rovinju. (Istarska enciklopedija)

⁴¹⁴ **Tomizza, Fulvio** (1935 – 1999), književnik; nakon 1955. djelovao u Italiji. (Istarska enciklopedija)

⁴¹⁵ **Fortuna, Silvijo** (? - ?), gradski liječnik u Višnjaju. (Zajednica Talijana dr. S. Fortuna u Višnjaju)

dobavljača, d.o.o. za proizvodnju, unutarnju i vanjsku trgovinu i usluge (Zagreb). Preostale subjekte osnovali su Talijani radi očuvanja vlastitog identiteta, a odnose se isključivo na neki segment obrazovnog sustava – predškolske ustanove (Talijanski dječji vrtić / Scuola italiana dell'infanzia *Pinokio* / *Pinocchio* u Zadru, *Naridola* u Rovinju, *Vrtuljak* / *Girotondo* u Umagu, *Mrvica* / *Fregola* u Buju), osnovne škole (Talijanska osnovna škola i dječji vrtić / Scuola elementare e dell'infanzia italiana *Bernardo Parentin* u Poreču, *Edmondo De Amicis*⁴¹⁶ u Buju, *Galileo Galilei*⁴¹⁷ u Umagu, *Bernardo Benussi*⁴¹⁸ u Rovinju i škola u Novigradu) i srednje škole (Talijanska srednja škola / Scuola media superiore italiana *Leonardo da Vinci*⁴¹⁹ u Buju, *Dante Alighieri* u Puli i škola u Rovinju).

Ergonimi dakle pokazuju da se talijanski nacionalni pridjev koristi na području Hrvatske, ali uglavnom u Istri, uz obalu i u Zagrebu. Za razliku od ergonima, udruge su brojniji, stoga i snažniji nositelji talijanskog identiteta. Sa istraživanog područja jedino Buje ima talijanske ergonime i to na tri razine odgoja i obrazovanja (predškolska, osnovnoškolska i srednjoškolska razina) dok Bale, Grožnjan i Brtonigla nemaju ergonima u Sudskom registru trgovačkih društava (premda i na njihovom prostoru djeluju škole, ali one u svom nazivu ne sadrže talijanski pridjevski komponentu, stoga smanjuju vidljivost talijanske nacionalne manjine u jezičnom pejzažu njihova kraja). S druge strane sva 4 mjesta imaju udruge koje se spominju u Registru udruga.

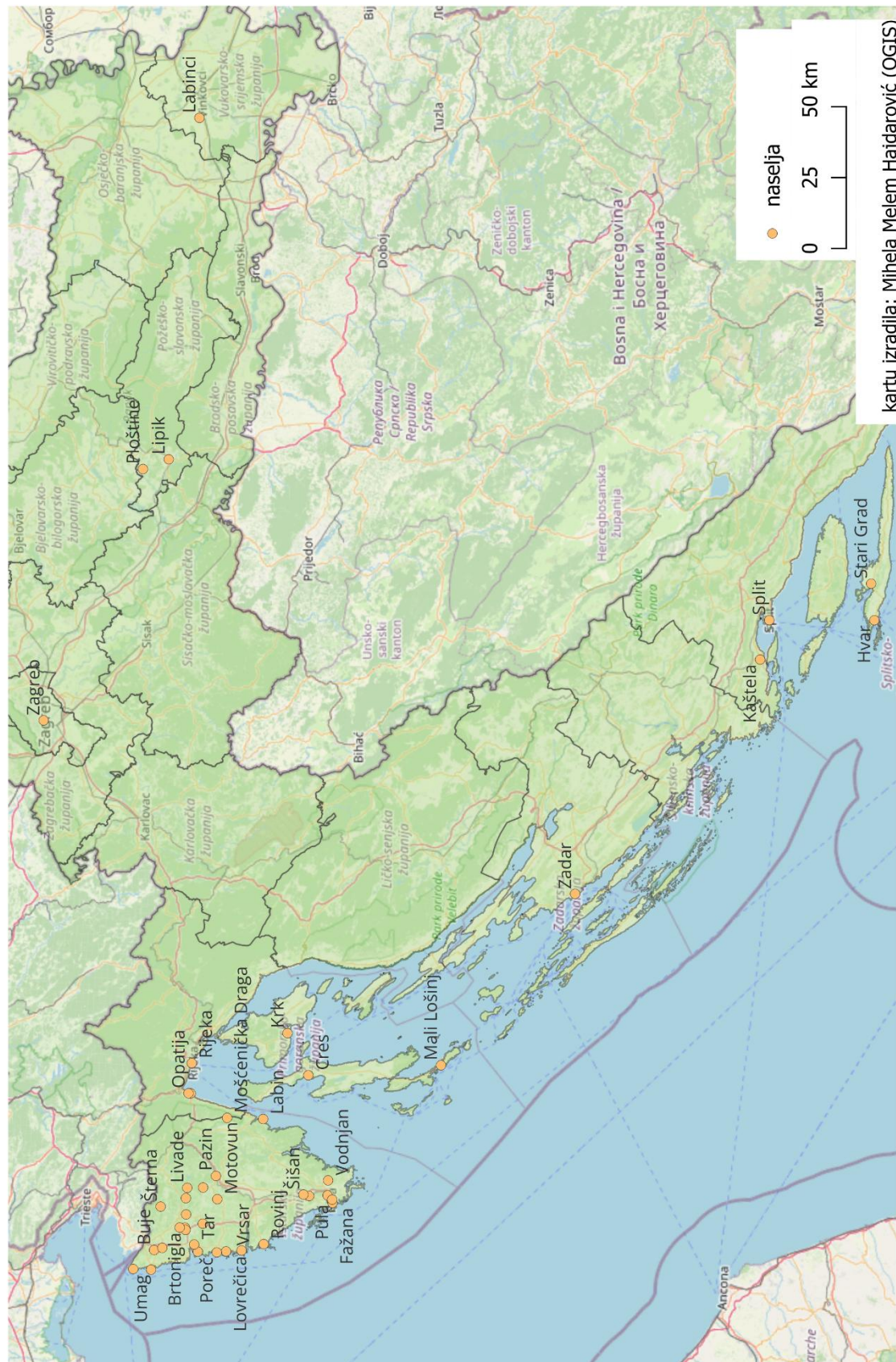
Pretraživanje hodonima te ergonima Bala, Buja, Brtonigle i Grožnjana pokazalo je da su poveznice s talijanskom nacionalnom skupinom česte. Češće nego u ijedne istraživane nacionalne manjine. Pretraživanje hodonima i ergonima Bala pokazalo je najveću koncentraciju talijanskog jezičnog sadržaja (slika 21). Istraživanje područja općine Bale na karti rezultiralo je pronalaskom 53 jezična znaka koji su ispisani talijanskim jezikom.

⁴¹⁶ **De Amicis, Edmondo** (1846 – 1908), talijanski pisac; život i djelo nisu mu vezani uz Hrvatsku. (Hrvatska enciklopedija)

⁴¹⁷ **Galilei, Galileo** (1564 – 1642), talijanski fizičar i astronom; život i djelo nisu mu vezani uz Hrvatsku. (Hrvatska enciklopedija)

⁴¹⁸ **Benussi, Bernardo** (1846 – 1929), povjesničar rođen u Rovinju, djelovao u Italiji. (Istarska enciklopedija)

⁴¹⁹ **Leonardo da Vinci** (1452 – 1519), talijanski slikar, kipar, graditelj, inženjer i pisac; život i djelo nisu mu vezani uz Hrvatsku. (Hrvatska enciklopedija)

Sl. 21. Mjesta u kojima se javljaju ergonimi s talijanskim nacionalnim pridjevom (prema vlastitom istraživanju)

Uz to ti su jezični sadržaji funkcionalno su prilično diversificirani, pa se javljaju u nazivima smještajnih kapaciteta (*Villa Valencano, Casa Istriana, Casa Farfalla, Villa Vallese, Villa Flores*), uličnoj nomenklaturi (*Castel, Sant'Elia, San Zuian*⁴²⁰, *Domenico Cernecca*⁴²¹, *San Nicolo, Camp Colone*), ugostiteljskim objektima (*San Rocco, Restaurant La Grisa, Borghetto, Albachiara*), prodajnim objektima (*Bembo Olio D'Oliva, Meneghetti Hotel & Winery*), poduzećima (*Perdisacca extra virgin olive oil*), povijesnim znamenitostima (Utvrda *Caluzzi*, Utvrda *Benedetto, Fort Paravia West*)⁴²², pješačkim stazama (*Mon Grego*) i drugim sferama društvenog života (ženska klapa *Castrum Vallis*). Javljaju se u potpunosti talijanski toponimi (*Oliveto*), ali zanimljiva je i pojava miješanja jezika, stoga se u jezičnom pejzažu pronalaze nazivi koji sadržavaju više jezika. Neočekivano, najviše miješanih jezičnih znakova kombinacija su talijanskog i engleskog jezika (*Premium Villa Giuseppe, Mulini Beach bar, Meneghetti Wine Hotel & Winery*), ali ima i onih koji kombiniraju talijanski i hrvatski (Utvrda *Caluzzi*, Utvrda *Benedetto, Fort Paravia West*), pa čak i onih koji kombiniraju talijanski i njemački jezik (*Ferienhaus Villa Bale*). Naravno, pojava engleskog i njemačkog jezika u jezičnom pejzažu ovog kraja ne odražava nacionalno podrijetlo njegova stanovništva. Njih treba promatrati kroz prizmu procesa globalizacije koji nameće engleski jezik na globalnoj razini, a pojavnost njemačkog jezika u svjetlu receptivnosti koju Hrvatska kao velika turistička destinacija ima, koju uvelike posjećuju i turisti iz njemačke.

Pretraživanje hodonima Buja pokazalo je da je u prostoru puno manje jezičnih znakova na talijanskom jeziku. Na istraživanom prostoru pronađeno je 20 talijanskih toponima i antroponima. Dio ih pripada uličnoj nomenklaturi (Ulice *Dante Alighieri, Alessandra Manzonina*⁴²³, *Giuseppe Garibaldi*⁴²⁴, *Cornio*⁴²⁵, *Vlavia, Belvedere*), a dio ergonimima – ugostiteljskim objektima (*Villa San Servolo house, Trattoria da Sergio, Stacion*), povijesnim znamenitostima (*Ex Stazione Ferroviaria di Buie*), smještajnim objektima (*Apartman Mercedes*⁴²⁶), prodajnim objektima (*Zigante tartufi shop*), poduzećima (*Acqedotto Istriano*⁴²⁷, *Tera Buje*, Bujska pivovara *San Servolo, Dentista Croazia Buje*), pješačkim stazama (*Buje*

⁴²⁰ **San Zulian**, također Blaženi Julijan (XIII – XIV. st.), zaštitnik Bala. (Bale)

⁴²¹ **Cernecca, Domenico** (1914 – 1989), hrvatski jezikoslovac, talijanist, talijanskoga podrijetla; rođen u Balama, radio u Puli i Rijeci, gdje je bio jedan od urednika *La Voce del Popolo*. (Istarska enciklopedija)

⁴²² Dio su nekadašnjeg Austro-Ugarskog vojnog kompleksa.

⁴²³ **Manzoni, Alessandro** (1785 – 1873), talijanski pisac i pjesnik.

⁴²⁴ **Garibaldi, Giuseppe** (1807 – 1882), talijanski revolucionar, borac za jedinstvo i slobodu Italije; život i djelo nisu mu vezani uz Hrvatsku. (Hrvatska enciklopedija)

⁴²⁵ tal. *cornio* = rog

⁴²⁶ tal. *mercede* = milost

⁴²⁷ tal. *Acqedotto Istriano* = Istarski vodovod

Strada Longa 5) i obrazovnom sustavu (OŠ *Edmondo de Amicis*, Scuola Media Superiore Italiana *Leonardo da Vinci*).

I u Buju se javljaju jednojezične i višejezične kombinacije. Među višejezičnim kombinacijama najčešće se kombiniraju talijanski i hrvatski jezik (*Buie Park*⁴²⁸, *Dentista Croazia Buje*), od kojih se ponekad radi trojezična talijansko-hrvatsko-engleska kombinacija (*Zigante tartufi shop*).

Pretraživanje hodonima Brtonigle nalazi se 26 talijanskih toponima i antroponima. Dio ih ponovno pripada uličnoj nomenklaturi (Ulice *Marconi*, *Guglielmo Marconi*⁴²⁹, *Via del Giardini*), a dio ergonimima – ugostiteljskim objektima (Vinarija *Capo*, *Veralda*, *Primizia*⁴³⁰ *Food & Wine*), smještajnim objektima (*Boutique resort Cattunari di Valle*, *Ville: Leon*, *Stellar Covri*⁴³¹, *Margarethe*, *Estate*, *Elorea*, *Sole*, *Primavera*, *Amoena*; *Casa Bella Vita*, *Monte Marzari Central Villa*, *Casa Scala*⁴³², *Apartments Casa Garibaldi*), prodajnim objektima (*Franco olive oil & potatoes*) i drugim sferama društvenog života (Zajednica Talijana Brtonigla⁴³³).

U ovdje se javljaju jednojezični talijanski nazivi (*Casa Scala*), ali i višejezične kombinacije kojih je talijanski jezik sastavni dio. Češće više jezične kombinacije su: hrvatsko-talijanske (Vinarija *Capo*⁴³⁴) i englesko-talijanske kombinacije (*Gesthouse Pino*⁴³⁵). U prostoru se javila i jedna neočekivana englesko-grčka kombinacija (*Pure eidos*⁴³⁶ *luxury villa*), koja je vjerojatno rezultat turističke aktivnosti, odnosno nastojanja da se taj smještajni kapacitet učini privlačnijim potencijalnim internacionalnim posjetiteljima.

Pretraživanje hodonima Grožnjana rezultiralo je pronalaskom 13 talijanskih toponima i antroponima. Dio ih pripada uličnoj nomenklaturi (Ulice *Parenzana*⁴³⁷, *Grisia*⁴³⁸, Braće *Corva*), a dio ergonimima – ugostiteljskim objektima (Restoran aModoMio⁴³⁹), smještajnim

⁴²⁸ tal. *parco* = park

⁴²⁹ **Marconi, Guglielmo** (1874 – 1937), talijanski radiotehničar; život i djelo nisu mu vezani uz Hrvatsku. (Hrvatska enciklopedija)

⁴³⁰ tal. *primizia* = prvi plodovi.

⁴³¹ Zanimljivo je da se za smještajni kapacitet koristi talijanski oblik Covri, a za ulicu u kojoj je smješten hrvatski oblik Kovri.

⁴³² tal. *scala* = stube

⁴³³ Očekivalo bi se da naziv talijanske zajednice, u višejezičnom prostoru, bude ispisan na talijanskom jeziku.

⁴³⁴ tal. *capo* = šef

⁴³⁵ Engl. *gest house* = kuća za goste/ tal. *pino* = bor

⁴³⁶ grč. *eidos* = užitak

⁴³⁷ *Parenzana*, vicinalna željeznica Trst–Poreč. (Istarska enciklopedija)

⁴³⁸ *Grisia* = kameno brdo

⁴³⁹ Grafičko poigravanje talijanskim riječima *a modo mio* = na moj način.

kapacitetima (*Casa Margherita*, *Villa Smile*, *Studio appartman Belvedere*, *Villa Torrecorta*, *Casa di Graziella*), poduzećima (OPG Mikele Kalcina⁴⁴⁰) i povijesnim znamenitostima (*Ex Stazione Ferroviaria di Grisignana*⁴⁴¹, *Town Loggia*⁴⁴²). I u ovom se prostoru javljaju jednojezične (*Casa di Graziella*) i višejezične talijanske kombinacije. Očekivano, javljaju se hrvatsko-talijanske (Ulica Braće *Corva*), englesko-talijanske (*Town Loggia*) i talijansko-engleske kombinacije (*Villa Smile*).

Istraživanje hodonima pokazalo je da je talijanska nacionalna manjina itekako zastupljena u javnom prostoru istraživanog područja. To je na neki način očekivano, jer je Talijanska nacionalna manjina u Hrvatskoj najbolje zakonski zaštićena, ali za razliku od ostalih nacionalnih manjina ona svoja prava puno više i koristi. Nalazi istraživanja navode na zaključak da se talijanski toponimi i antroponimi javljaju isključivo u sklopu ulične nomenklature u središnjem centralnom naselju. Ostala naselja u općinama imaju uličnu nomenklaturu na hrvatskom jeziku i antroponime koji su hrvatskog podrijetla. Talijanski identitet ove nacionalne manjine očituje se preko toponima i ergonima prisutnih u prostoru koji naseljavaju. Statističkim se podacima ne može objasniti zašto Bale imaju najveću pojavnost jezičnih znakova na talijanskom jeziku. Najlogičnije je da ih je najviše u Buju koje kao grad ima veće funkcionalno značenje u prostoru, kojemu iz tog razloga gravitira veći broj stanovnika. Uz to, Buje sa svojim gradskim upravnim područjem najveći je demografski bazen od svih istraživanih područja. Buje je 2021. imalo 4441 stanovnika, od kojih 1059 (23,85% Talijana). Bale, Brtonigla i Grožnjan su općinska središta, čije općine nemaju velike demografske kapacitete. Općina Bale je 2021. imala 1170 stanovnika, od kojih 240 (20,51%) Talijana, općina Brtonigla je imala 1523 stanovnika, od kojih 484 (31,78%) Talijana, a općina Grožnjan je imala 656 stanovnika, od kojih 235 (35,8%) Talijana (DZS, 2021). Dakle, Bale nemaju niti najpovoljniju demografsku sliku (imaju najmanji udio Talijana u nacionalnoj strukturi stanovništva među svim općinama), a nemaju niti izraženo funkcionalno značenje u prostoru. Razlog bi vjerojatno trebalo potražiti drugdje (mogao bi biti predmet nekog zasebnog istraživanja). Višejezičnost u toponimskoj (uličnoj i ergonimskoj) nomenklaturi rezultat je globalizacijskog učinka i turističke privlačnosti istraživanog prostora. Uzroke višejezičnosti nikako ne treba tražiti u prostornom ili nacionalnom identitetu tamošnjeg nacionalno manjinskog (talijanskog) stanovništva.

⁴⁴⁰ U jezičnom pejzažu javlja se hrvatski oblik talijanskog antroponima.

⁴⁴¹ tal. *Ex Stazione Ferroviaria di Grisignana* = bivši željeznički kolodvor Grožnjan.

⁴⁴² tal. *Loggia* = čardak

Tab. 34. Materijalizacija talijanskog etnolingvističkog identiteta u većinskom jezičnom pejzažu

kategorije materijalizacije	potkategorije materijalizacije	nacionalni (talijanski) pridjev ili veza s njim	naziv na talijanskom
ergonimi	udruženja	Zajednice Talijana, Udruga za promicanje talijanskog jezika i kulture Parla, Hrvatska udruga profesora talijanskog jezika, Udruga studenata Talijanistike La strada, Kulturno društvo Hrvata u Italiji Drugi Jadran, Udruge za promicanje talijanskog jezika i kulture Tartaruga, Odbor Talijana u inozemstvu, Odbora Talijana u Istarskoj, Primorsko-goranskoj i Ličko-senjskoj županiji, Slobodna udruga Talijana Jadrana, Talijanski klub, Savez Talijana Hrvatske, Udruga studenata i alumnija Fakulteta za interdisciplinarne talijanske i kulturološke studije, Udruga proizvođača talijanske konjske salame – Izvorno Ploštine, Hrvatsko-talijansko društvo, Talijansko hrvatska gospodarska komora, Hrvatsko-talijanska udruga Moć lotosa, Hrvatsko-talijanska kulturna udruga Dante Alighieri,	Nova Vas, Armando Capolicchio, G. F. Biondi, Giuseppina Martinuzzi, Dante, Andrea Antico, Liberta, Pino Budicin, Diocleziano, Giovanni Palma, Fulvio Tomizza, dr. S. Fortuna
	trgovačka društva	Talijanska moda, Talijanski stil, Talijanske cipele, Talijanska grupa dobavljača, d.o.o. za proizvodnju, unutarnju i vanjsku trgovinu i usluge, Talijanski dječji	Scuola italiana dell'infanzia Pinocchio, Scuola italiana dell'infanzia Naridola, Scuola italiana dell'infanzia Girotondo, Scuola

		vrtić Pinokio, Talijanski dječji vrtić Vrtuljak, Talijanski dječji vrtić Mrvica, Talijanska osnovna škola i dječji vrtić, Talijanska srednja škola	italiana dell'infanzia Fregola, Scuola elementare e dell'infanzia italiana Bernardo Parentin, Scuola elementare e dell'infanzia italiana Edmondo De Amicis, Scuola elementare e dell'infanzia italiana Galileo Galilei, Scuola elementare e dell'infanzia italiana Bernardo Benussi, Scuola media superiore italiana Leonardo da Vinci, Scuola media superiore italiana Dante Alighieri
hodonimi	hodonimi	-	Castel, Camp Colone, Via del Giardini
	hodonimi imenovani prema antroponimu	Ulice Dante Alighieri, Alessandra Manzonia, Giuseppe Garibaldi, Cornio, Vlavica, Belvedere, Marconi, Guglielmo Marconi Parenzana, Grisia, Braće Corva	Sant'Elia, San Zuian, Domenico Cernecca, San Nicolo
ostali toponimi		-	-
javne oznake na Googleovim kartama		Utvrda Caluzzi, Utvrda Benedetto, ženska klapa Castrum Vallis, Stacion, Zigante tartufi shop, Bujska pivovara San Servolo, OŠ Edmondo de Amicis, Buie Park, Vinarija Capo, Restoran aModoMio, OPG Mikele Kalcina	Villa Valencano, Casa Istriana, Casa Farfalla, Villa Vallese, Villa Flores, Restaurant La Grisa, San Rocco, Borghetto, Albachiara, Bembo Olio D'Oliwa, Meneghetti Hotel & Winery, Perdisacca extra virgin olive oil, Mon Grego, Oliveto, Fort Paravia West, Apartman Mercedes, Ex Stazione Ferroviaria di Buie,

		Acqedotto Istriano, Tera Buje, Buje Strada Longa 5, Trattoria da Sergio, Scuola Media Superiore Italiana Leonardo da Vinci, Boutique resort Cattunari di Valle, Ville: Leon, Stellar, Covri, Margarethe, Estate, Eloreia, Sole, Primavera, Amoena; Casa Bella Vita, Monte Marzari Central Villa, Casa Scala, Apartments Casa Garibaldi, Casa Margherita, Villa Torrecorta, Casa di Graziella, Ex Stazione Ferroviaria di Grisignana
<u>javne višjejezične oznake na</u> <u>Googleovim kartama:</u> Premium Villa Giuseppe, Mulini Beach bar, Meneghetti Wine Hotel & Winery, Ferienhaus Villa Bale, Villa San Servolo house, Dentista Croazia Buje, Veralda Primizia Food & Wine, Franco olive oil & potatoes, Gesthouse Pino, Pure eidos luxury villa, Villa Smile, Studio appartman Belvedere, Town Loggia	-	-

Izvor: ovo istraživanje

5.3. Jezični kulturni pejzaž i identitetsko određenje Hrvata u određenim europskim državama

Prema popisima stanovništva te procjenama hrvatskih misija, diplomatskih i konzularnih ureda Središnji ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske procjenjuje da u svijetu danas živi oko 3,2 milijuna Hrvata i njihovih potomaka. Osim iseljenih Hrvata u prekomorske zemlje, značajan broj Hrvata danas živi i u susjednim europskim zemljama (Austriji, Crnoj Gori, Mađarskoj, Sloveniji i Srbiji⁴⁴³). Procjenjuje se da su na četveromeđi današnje Austrije, Mađarske, Češke i Slovačke u XVI. stoljeću u Hrvati živjeli u 122 sela tvoreći kompaktne etničke jezgre; Holjevac, 1968). Prema podacima Središnjeg ureda za Hrvate izvan RH (prema procjenama iz 2018. i novijim podacima) u Austriji živi oko 50 000 Hrvata, u Crnoj Gori 7000 – 10 000, Mađarskoj oko 50 000, Sloveniji 35 000 – 55 000, a u Srbiji oko 60 000 Hrvata. Ostale europske zemlje (Bugarska, Češka, Italija, Kosovo, Rumunjska, Sjeverna Makedonija, Slovačka) imaju značajne, ali znatno manje zajednice Hrvata. No upravo je dio tih područja predmet ovoga istraživanja.

Prema popisima stanovništva provedenim 2021. u Češkoj je živjelo 1945⁴⁴⁴ Hrvata, odnosno 1167 Hrvata koji su imali isključivo hrvatsku narodnost i 778 Hrvata koji su imali dvojnu, hrvatsku i češku narodnost. Najviše (od njih 1945) živjelo je u glavnom gradu Pragu – 954, i njegovom okolnom području – 208, te uz granične područje s Njemačkom, Austrijom i Slovačkom, odnosno u regijama južna Moravska (196 Hrvata), Karlovy Vary (97), Moravsko-šleska (92), Ústi nad Labem (75), Olomovec (66) i Plzeň (61). Popisi stanovništva provedeni u Slovačkoj 2021., pokazali su da u Slovačkoj živi 967⁴⁴⁵ Hrvata. Regionalni raspored stanovništva pokazao je da je najviše Hrvata u glavnom gradu, Bratislavi – 604, te u regijama Nitra (79), Trnava (71), Trenčín (52) i Prešov (49)⁴⁴⁶. Dakle, najviše Hrvata danas je na zapadu Slovačke, odnosno u pograničnim regijama uz Mađarsku i Austriju.

Mađarska je popis stanovništva provela 2022, a on je pokazao da u Mađarskoj živi 21 824⁴⁴⁷ Hrvata. Polovica njih živi u gradovima (10 900), najviše u Budimpešti (2309). Regionalni raspored stanovništva pokazao je da je najviše Hrvata na području Zapadne (7446) i Južne podunavske regije (6867) te Južnog Alfölda (južna velika ravnica, 2790), odnosno u

⁴⁴³ Hrvati u Bosni i Hercegovini nisu nacionalna manjina nego jedan od tri konstitutivna naroda.

⁴⁴⁴ Czech Statistical Office

⁴⁴⁵ Statistical Office of the Slovak Republic 1

⁴⁴⁶ Statistical Office of the Slovak Republic 2

⁴⁴⁷ Hungarian Central Statistical Office

pograničnom području Mađarske, Austrije i Hrvatske. Niža, županijska razina ukazuje na detaljnije podatke. Po njoj su Hrvati su najbrojniji u županijama: Baranya (5438), Zala (2689), Vas (2523), Bács-Kiskun (2391) i Győr-Moson-Sopron (2234).

Popisi stanovništva u Italiji objavljeni 2024. pokazali su da je u Italiji živjelo 15 349 Hrvata (7470 Hrvata i 7879 Hrvatica). Premda se smatra da ih je tradicionalno najviše u regiji Molise, popisi stanovništva pokazuju da ih je tamo još samo 8⁴⁴⁸. Najviše ih živi na sjeveroistoku Italije 9100 (u pokrajinama Bolzano, Trento, Veneto, Friuli-Venezia Giulia, Emilia-Romagna), dakle na području Trsta, Milana i Padove. Na sjeverozapadu živi znatno manje Hrvata – 3619. Najmanje hrvatskih zajednica živi u središnjem prostoru (Toskana, Umbria, Marche i Lazio), uglavnom u Rimu, tek 2017, u južnom dijelu Italije (Molise, Abruzzo, Campania, Puglia, Calabria, Basilicata), tek 464 te na otocima, gdje živi 149⁴⁴⁹ Hrvata.

5.3.1. Hrvati u Češkoj

Hrvati su se na područje današnje Češke (na područje Južne Moravske) doselili u XVI. stoljeću. Političke i gospodarske prilike, a posebice asimilacijski pritisak (raseljavanje iz hrvatskih u bivša njemačka područja⁴⁵⁰) (Pavličević, 1994) koje su češke vlasti provodile nakon 1950-ih utjecali su na to da su, do kraja XX. stoljeća moravski Hrvati očuvali svoj nacionalni identitet u samo tri sela: Jevišovka, Dobro Polje i Nova Prerava, koja su predmet ovoga istraživanja.

5.3.1.1. Trasiranje etničkih migracija – Hrvati u Češkoj

Bježeći pred osmanskim nadiranjima Hrvati su se istovremeno doseljavali na prostor Slovačke, Austrije i Mađarske. Oni se danas prepoznaju po svom identitetu Gradišćanskih Hrvata. No u istim su migracijskim valovima Hrvati doselili i u Moravsku (današnju Češku). Etnografska i povijesna istraživanja utvrdila su da su Hrvati u Moravsku došli s područja današnje Banovine, odnosno s područja južno od Kupe i Petrove gore. Migracije su prema Valentiću (1970) osim opasnosti od osmanskih nadiranja potaknule i inicijative hrvatskih i

⁴⁴⁸ ISTAT 1

⁴⁴⁹ Sve ISTAT 1

⁴⁵⁰ Češka je vlast nakon II. svjetskog rata prisilno raselila Hrvate u više od 100 sela u sjevernoj Moravskoj, u sela iz kojih su protjerani Nijemci (Pavličević, 1994, 2005).

mađarskih plemića koji su nastojali pronaći radnu snagu za svoje posjede u Austriji, Mađarskoj, Slovačkoj i Češkoj⁴⁵¹. Prvi Hrvati vjerojatno su došli u Moravsku oko 1530. na poziv Jurja Hartmanna I. od Liechtensteina, te su se naselili u napuštenim selima Frélichov, Charvátská Nová Ves i Poštorná. Te su grupne migracije omogućile Hrvatima da očuvaju svoj identitet (jezični, religijski i nacionalni), a postojala je i zajednička svijest o nekadašnjem zajedničkom prostornom identitetu, odnosno o hrvatskom podrijetlu. Tijekom 1570-ih Hartmann II. od Liechtensteina odlučio je naseliti Hrvate u Hrušovcima (nad Jevišovkou), Novom Přerovu, Dobrom Polju, Kulenfurtu (Brod nad Dyjí) i Hlohovcu. Hrvati su u XVI. st. naseljavali i naselja Dubňany, Moravská Nová Ves, Stará Břeclav, Kostice, Lanžhota i Tvrdonice.

Ugroza hrvatskog identiteta nastupila je između 1900. i 1910. kada se prema popisima stanovništva vidi velik pad broja Hrvata i rast broja Nijemaca (tablica 35). Tu disproporciju možda je uvjetovala popisna regulacija koja je također možda mogla imati veze s izjašnjavanjem nacionalnosti pomoću uporabnog i materinskog jezika. No to je još uvijek razdoblje jedinstvene države – Austro-Ugarske. Čeha u sva tri naselja 1880. nema, dakle naseljava ih uglavnom hrvatsko i manje njemačko stanovništvo. Nakon 1910. broj Hrvata ponovno raste, a broj Nijemaca pada (pogledaj popisno razdoblje 1921–1930). Nacionalno miješanje stanovništva nakon 1918. rezultat je nove političke reorganizacije Europe (Pariška mirovna konferencija, Mirovni sporazum u Saint-Germainu, 1919) kojom je među ostalim novim državama stvorena i Čehoslovačka. *Fréllersdorf* postaje *Frélichov*, njemačke škole se zatvaraju, a češke otvaraju.

Tab. 35. Nacionalni sastav Jevišovke, Dobrog Polja i Nove Prerave prema popisima stanovništva od 1880. do 1930.

popis	Jevišovka				Dobro Polje				Nova Prerava			
	ukupno	Hrvati	Česi	Nijemci	ukupno	Hrvati	Česi	Nijemci	ukupno	Hrvati	Česi	Nijemci
1880.	1126	854	0	272	657	438	0	215	673	575	0	98
1890.	1147	789	63	295	678	3	38	637	711	574	41	96
1900.	1160	815	53	292	697	103	28	566	781	605	53	123

⁴⁵¹ Ferdinand Habsburški izabran je 1526. za ugarskog i 1527. za hrvatskog kralja. Po izboru, Ferdinand je obećao hrvatskim staležima da će braniti Hrvatsku od turskih napada i da će, ako oni, ako izgube svoju zemlju zbog osmanskih nadiranja, za njih dobiti odštetu u drugom dijelu Ugarske. Tako su se neki hrvatski plemići preselili u mirnije dijelove monarhije i sa sobom su povelili radnike sa svojih posjeda.

1910.	1227	426	36	765	700	101	26	573	829	161	72	596
1921.	1252	554	57	636	696	249	136	311	878	238	91	548
1930.	1268	947	108	213	699	327	216	156	880	576	151	153

Izvor: Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848–1960, sv.9. 1984

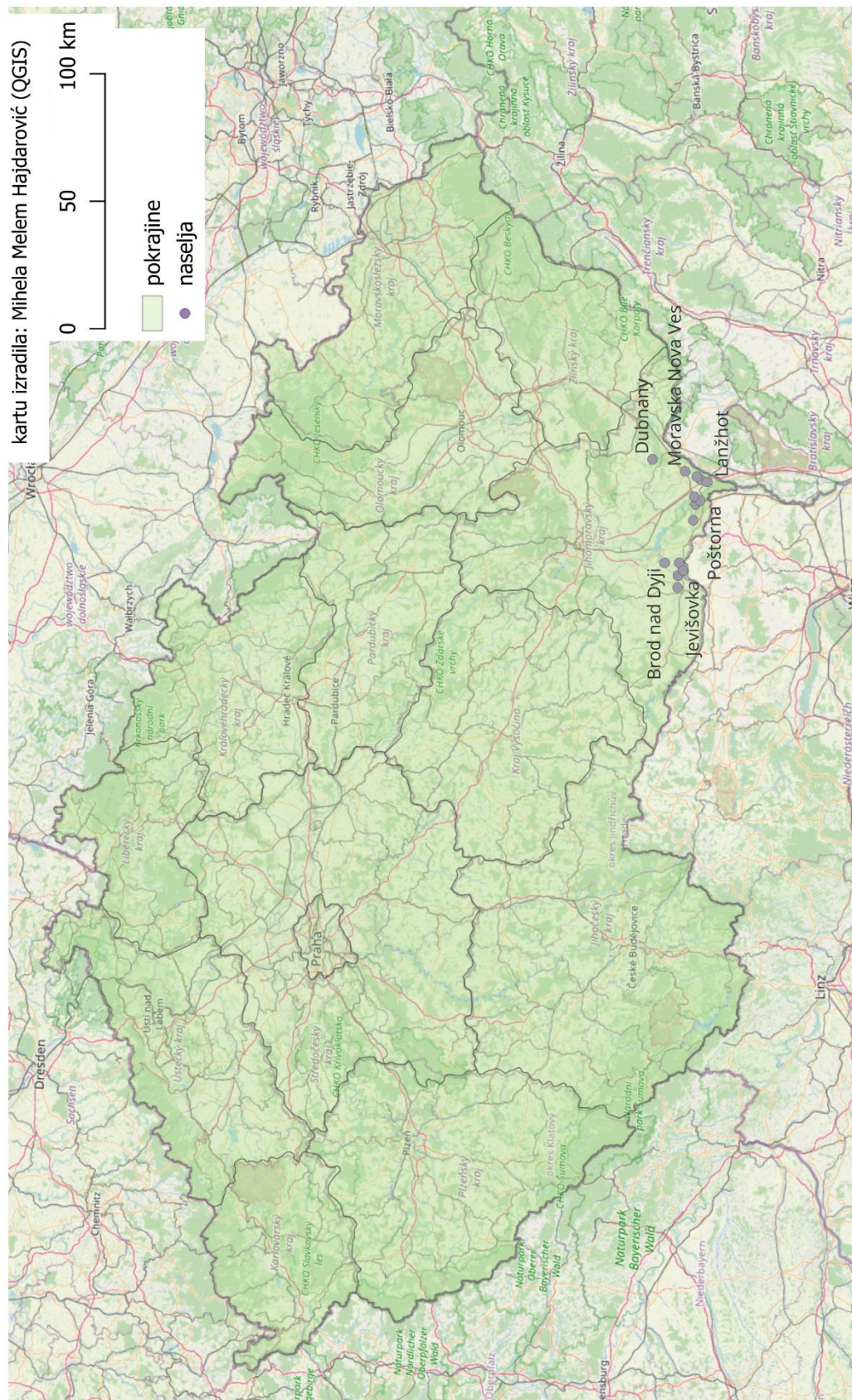
Nova ugroza hrvatskom identitetu nastupila je prije, tijekom i neposredno nakon II. svjetskog rata. Zahvaljujući Münchenskom sporazumu 1938. ovaj dio nekadašnje Čehoslovačke (*Jevišovka, Dobré Pole i Nova Prerava*) postao je dio Njemačkog Reicha, te je do 1945. pripao okrugu Nikolsburg u Reichsgau Niederdonau. Nakon završetka Drugog svjetskog rata (1945), sva tri sela ponovno su bila pod čehoslovačkom upravom. To je razdoblje kada započinju snažni migracijski procesi uslijed kojih zbog eksproprijacije njemačkog stanovništva (1945) započinje i raseljavanje hrvatskog stanovništva (1947–48). Schickel (2001) navodi da je socijalistička vlada smatrala Hrvate nepouzdanima (pronjemačkim) stoga ih je raselila u unutrašnjost. U tom su razdoblju preimenovani i toponimi hrvatskih naselja. Tako je 1949. nekadašnji *Frélichov* postao *Charvátská Frielištof* (*Hrvatski Frielstof*)⁴⁵² (danas *Frielištof*), potom 1949–1950. njemački *Fröllersdorf* (Hosák, 2004), te na koncu 1950. u češku *Jevišovku*. Ostala dva naselja u kojima je i danas veća koncentracija Hrvata nisu imali etnički predznak, pa su im prevedeni samo toponimi. Tako je hrvatsko *Dobro Polje*⁴⁵³ postalo češko *Dobré Pole* (njemački *Guttenfeld*), a *Nova Prerava*⁴⁵⁴ češka *Nový Přerov* (njemački *Neuprerau*) (slika 20).

Teško je utvrditi točan broj Hrvata u poslijeratnoj Čehoslovačkoj jer su u službenoj statistici navedeni pod rubrikom ostali. No razbijanje dotadašnje hrvatske prostorne jezgre i raseljavanje uvelike je utjecalo na njihovu brojnost (smanjilo im broj) i potaklo asimilaciju.

⁴⁵² Vyhláška ministerstva vnitra č. 3/1950 Sb., o změnách úředních názvů míst v roce 1949.

⁴⁵³ To se selo prvi put spominje 1335. kao *Guetenvelde*, te poslije kao *Guetenveld* (1414) i *Gutenvelt* (1455). Dotadašnji vlasnik Hartmann von Liechtenstein podao je posjed Dürnholz (zajedno s pripadajućim selima, uključujući i *Guttenfeld*) 1578. Christophu von Teuffenbachu koji je 1583. ovo napušteno selo naselio Hrvatima koji su pobjegli iz domovine pred Osmanskim nasrtajima (Schickel, 2001).

⁴⁵⁴ Selo se prvi put spominje 1351. pod toponimom *Przerow*, kao posjed Hartmanna von Liechtensteina (Kleindienst, 1989; 9). Napušteno je tijekom husitskih napada i rata između Matije Korvina i Jurja od Poděbrada, te je došlo pod upravu Christopha von Teuffenbacha. Tijekom stoljeća često je mijenjalo toponim. Oko 1570. kada se doseljavaju Hrvati selo nosi naziv *Neuprerau* (Breu, 1970; 138), a potom je podijeljeno na moravski *Neuprerau* i donjoaustrijski *Altprerau*. Na temelju sporazuma iz Saint-Germaina (1919) preimenovan je u *Neu-Prerau*.

Sl. 22. Prostorni razmjestaj ranih hrvatskih naselja u Češkoj (prema Holjevac, 1968. i Matušek, 1996)

Statistički podatci pokazuju da u Jevišovki danas žive samo dvije hrvatske obitelji, dok su svi ostali raseljeni (oduzeta im je imovina). Raspadom Čehoslovačke (1992) Hrvati su službeno priznati kao jedna od 14 nacionalnih manjina. A odonda se javljaju i u popisima stanovništva (tablica 36). Rast broja Hrvata u među popisnom razdoblju 2011-21. možda ukazuje na povoljno političko (demokratsko) ozračje u kojem se garantiraju nacionalnomanjinske slobode. Naime, Češka je potpisala Europsku povelju o regionalnim i manjinskim jezicima te Opću konvenciju za zaštitu nacionalnih manjina. Također, usvojila je nacionalne zakone koje pripadnicima nacionalnih manjina garantiraju njihova prava, a 2001 donijela je Zakon o pravima pripadnika nacionalnih manjina. Još uvijek s Hrvatskom nije potpisala bilateralan sporazum o međusobnoj zaštiti nacionalnih manjina, niti Hrvati u Češkoj imaju svog predstavnika u parlamentu (niti barem zajedničkog za nekoliko nacionalnih manjina). No Zakon iz 2001. omogućio je osnivanje slovačkog Savjeta Vlade za nacionalne manjine u kojemu su pripadnici svih nacionalnih manjina, pa tako i Hrvati. Vijeće ima savjetodavnu i koordinacijsku ulogu⁴⁵⁵. Poteškoće vezane za restituciju imovine (oduzete Hrvatima prije 25. veljače 1948) još uvijek se rješavaju⁴⁵⁶. S druge strane Vlada Republike Hrvatske je na temelju Zakona o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske usvojila Odluku o osnivanju i imenovanju članova Savjeta Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske⁴⁵⁷, kojoj je u sastavu i predstavnik hrvatske manjine iz Češke.

Tab. 36. Hrvati u Češkoj, prema popisima stanovništva 2011. i 2021.

	2011	2021
Hrvati (jedino državljanstvo)	1125	1167
Hrvati (dvojno državljanstvo)	314	778
Hrvati (ukupno)	1448	1945

Izvor: Czech statistical office

⁴⁵⁵ Koordinacijska uloga se očituje u provedbi vladinih političkih stavova prema nacionalnim manjinama i u suradnji u njihovoj provedbi na lokalnim razinama. (<https://vlada.gov.cz/assets/ppov/rnm/statut-rnm-en.pdf>)

⁴⁵⁶ Za detaljniji pregled povijesti Moravski Hrvata pogledati Pavličević 2004. i Kovačević-Čavlović, J., 1999.

⁴⁵⁷ Savjeta Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske.

5.3.1.2. Organiziranost hrvatske manjine u Češkoj i pregled njihova udruživanja

Hrvati su se počeli organizirati u zadnjim godinama postojanja Čehoslovačke. Tako su 1991. u općini Jevišovki počeli obilježavati Dan hrvatske kulture – Kiritof (*Den chorvatské kultury v Jevišovce*)⁴⁵⁸. No snažnija organiziranost Hrvata započela je nakon raspada Čehoslovačke, kada su priznati kao nacionalna manjina. Osnovali su svoje kulturno društvo – Hrvatski kulturni savez. Uz pomoć hrvatskog veleposlanstva u Pragu državna škola za strane jezike u Pragu započela je podučavanje hrvatskog kao stranog jezika (u sklopu svog nastavnog plana i programa). Osnovane su i Katedre za kroatistiku na Filozofskim fakultetima Sveučilišta u Pragu i Sveučilišta u Brnu (1998), a osnovan je i lektorat hrvatskog jezika i književnosti. Za sada nema organizirane nastave hrvatskoga jezika i kulture.

Hrvati u Češkoj relativno su slabo organizirani. Pretragom interneta utvrđeno je da imaju samo dvije udruge – Udrugu građana hrvatske narodnosti u Češkoj Republici i udrugu Češko-hrvatsko društvo. U Jevišovki je 2008. otvoren Hrvatski dom (*Chorvatský dům*⁴⁵⁹), uz kojega djeluje i Memorijalno-dokumentacijski centar Hrvata Južne Moravske. Veze moravskih Hrvata s domovinom živima održava Forum za hrvatske manjine u Republici Hrvatskoj, koji organizira sudjelovanje moravskih Hrvata u Danima hrvatskog amaterskog kazališta.

Analiza organiziranosti Hrvata u Češkoj pokazala je brojne slabosti. Mali broj Hrvata ne može pokrenuti neku veću organiziranost. Čeha je u Hrvatskoj znatno više, stoga postoje i brojnije mogućnosti za udruživanje na lokalnoj i državnoj razini. Kako do 1990. nije postojalo puno toga vezanog za kulturna i bilo kakva druga nacionalna udruživanja, pozitivno je to što se nakon 1990-ih počinje organizirati bolja povezanost. Možda je to razlog zbog čega broj Hrvata lagano raste. U svakom slučaju postoje preduvjeti za njegovanje hrvatskoga jezika – u visokoškolskim institucijama i u specijaliziranim ustanovama (škola stranih jezika, Hrvatski dom), a njeguju ga i savez i udruge, koje njeguju i hrvatski identitet u cjelini i osjećaj pripadnosti hrvatskom narodu.

⁴⁵⁸ Održavaju se svake prve nedjelje u rujnu, a financira ga češko savjetodavno vijeće za nacionalne manjine, koje ujedno financira i neke druge programe vezane za Hrvate.

⁴⁵⁹ Zanimljivo je da je internetska stranica o moravskim Hrvatima na kojoj je predstavljen i Hrvatski dom objavljena na Češkom jeziku i nema mogućnost prijevoda na hrvatski jezik. (Moravšti Chorvati)

5.3.1.3. Materijalizacija i interpolacija manjinskog hrvatskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Češke

Pretraživanje toponima i egzonima na karti općine Jevišovka (*Friešdorf*) pokazalo je da u prostoru ne postoji ulična nomenklatura koja bi ukazivala na to da je taj prostor nekad naseljavala hrvatska nacionalna manjina. Među ergonimima pronađen je samo *Chorvatský dům / Muzeum moravských Chorvatů*, koji je na češkom jeziku, ali ipak upućuje na Hrvate. Dakle, hrvatski (nacionalni) pridjev na tom se prostoru u jezičnom pejzažu gotovo ne koristi. Pretraživanjem toponima i egzonima Dobrog Polja utvrdilo se da ulična nomenklatura na karti nije imenovana. Stoga nije moguće utvrditi upućuje li neki dio nje na hrvatsku nacionalnu manjinu. No pretraga ergonima je pokazala da ne postoji niti jedan naziv koji bi upućivao na Hrvate – dakle nema nacionalnog, hrvatskog pridjeva i nema naziva poduzeća po antroponimima. Potpuno ista situacija je i u Novoj Preravi – ne postoje nazivi ulične nomenklature i nema trgova hrvatskom identitetu u nazivima ergonima.

Ovaj dio istraživanja pokazao je da je hrvatska nacionalna manjina na ovom prostoru izgubila svoju važnost do te mjere da, iako je još uvelike prisutna u ovom prostoru (tablica 37), njezina prisutnost se ne održava u javnom jezičnom pejzažu. Dakle, materijalizacije hrvatskog jezika nema, stoga ni interpolacije u većinski češki jezični pejzaž. Prema brojčanim podacima s popisa stanovništva (tablica 38) vidi se da broj Hrvata u tim općinama ima trajni trend pada, stoga se ne mogu očekivati ikakva poboljšanja po pitanju materijalizacije hrvatskog jezika u većinskom češkom jezičnom pejzažu.

Tab. 37. Demografski trendovi u općinama Jevišovka, Dobré Pole i Nový Přerov prema popisima 2011. i 2021.

općina	2011			2021		
	ukupno	Hrvati	Hrvati (%)	ukupno	Hrvati	Hrvati (%)
Jevišovka	685	320	46,71	676	283	41,86
Dobré Pole	496	268	54,03	468	228	48,71
Nový Přerov	358	174	48,60	358	157	43,85

Izvor: Czech Statistical Office

Tab. 38. Broj Hrvata u općinama Jevišovka, Dobré Pole i Nový Přerov prema popisima od 1869. do 2021. (odabrane godine)

godina	Jevišovka	Dobré Pole	Nový Přerov
1869	640	520	410
1930	600	500	380
1950	450	400	300
1980	350	300	220
2011	320	268	174
2021	283	228	157

Izvor: Czech Statistical Office

Tab. 39. Materijalizacija hrvatskog etnolingvističkog identiteta u većinski češkom jezičnom pejzažu

kategorije materijalizacije	potkategorije materijalizacije	nacionalni (hrvatski) pridjev ili veza s njim	naziv na hrvatskom
ergonimi	udruženja	-	-
	trgovačka društva	-	-
hodonimi	hodonimi	-	-
	hodonimi imenovani prema antroponimu	-	-
ostali toponimi		Frielištof, Dobré Pole, Nový Přerov	Jevišovka, Dobro Polje, Nova Prerava
javne oznake na Googleovim kartama		Chorvatský dům, Muzeum moravských Chorvatů	-

Izvor: ovo istraživanje

5.3.2. Hrvati u Mađarskoj

Hrvati su se na područje današnje Mađarske doselili vrlo rano. Neka su historiografska istraživanja čak utvrdila da su doseljeni Mađari, na mjestu na kojem su se naselili već zatekli određeni kontingent kršćanskih slavenskih naroda (Šarošac, 1996). Smatra se da su podravski Hrvati doselili u Mađarsku možda još u ranom srednjem vijeku. Gradišćanski, pomurski i podunavski Hrvati doseljavali su se od XV. do XVIII. stoljeća, uglavnom bježeći pred

osmanskim nadiranjima. Danas u Mađarskoj žive različite subetničke skupine Hrvata, odnosno: Bunjevci, Šokci, Raci, Dalmatini, gGradišćanski Hrvati, pomurski Hrvati, podravski Hrvati i bošnjački Hrvati. Popis stanovništva iz 2022. pokazao je da u Mađarskoj živi 23 561 Hrvat. Hrvati imaju mali udio u ukupnom broju stanovnika, svega 0,25%, no i dalje su jedna od 13 nacionalnih manjina. Ipak Hrvati su očuvali svoj identitet u većem broju naselja, među kojima su i Pečuh (*Pécs*), Sombatel (*Szombathely*), Prisika (*Peresznye*), i Santovo (*Sátorhely*), koji su predmet ovoga istraživanja. Pečuh i Santovo se nalaze u županiji Baranya, a Prisika i Sombatel u županiji Vas.

5.3.2.1. Trasiranje etničkih migracija – Hrvati u Mađarskoj

Hrvatska i Mađarska imaju dugu zajedničku prošlost (hrvatsko-mađarska personalna unija, zajednica zemalja Krune sv. Stjepana), stoga nije neobično što je brojnim migracijama došlo do međusobne razmjene stanovništva. Pretpostavlja se da su se u Mađarskoj prvi naselili Gradišćanski Hrvati (zapadni mađarski Hrvati), nakon poraza Hrvata od Osmanlija kod Krbave (1493). Neposredno nakon Mohačke bitke (1526), plemićke obitelji poput *Batthyánya*, *Erdődyja*, *Nádasdyja*, Zrinski (*Zrínyi*) i Jurišića nastoje naseliti svoja opustjela imanja u Baranjskoj, Šopronsko-Mošonskoj, Šomođskoj, Zalskoj i Željeznoj županiji. Kako su ove plemićke obitelji imale posjede i u Hrvatskoj i Mađarskoj, najjednostavnije je bilo preseliti stanovništvo (kmetove) s jednog posjeda na drugi. Tako je velik broj Hrvata preseljen u Mađarsku (Pavličević, 1994). Hrvati su se u tom trenutku u Mađarskoj susreli sa funkcionalnim feudalnim sustavom, na temelju kojega su dobro utvrđene i pozicije mađarskog jezika i mađarske kulture. Stoga se vjerojatno osjećao snažan utjecaj mađarskog jezika na novopridošlice iz Hrvatske. U pisanim se izvorima prvi ih spominju 1515. u Kišmartonu (*Eisenstadt*). Naseljavanja Hrvata u taj prostor događala su se barem do sredine XVII. stoljeća.

Hrvati su se doseljavali i na prostor mađarskih porječja – uz rijeku Muru, Dravu i Dunav. Oni koji su se doselili u mađarsko Pomurje danas su poznati kao Zalski Hrvati. Počeli su se doseljavati nakon osmanskog povlačenja iz Kaniže (1690). Uz rijeku Dravu, u južnim dijelovima županija Somogy i Baranya, Hrvati se doseljavaju tijekom osmanske okupacije hrvatskog prostora, te kasnije u XVII. i XVIII. stoljeću. (Šokci se u Bačku i Baranju

doseljavaju tijekom XVI. st., a Bunjevački Hrvati naseljavaju Bačku⁴⁶⁰ između XV. i XVII. stoljeća.) Tijekom XVIII. st. Hrvati su već naseljavali brojna naselja u Bačkoj i Baranji (slika 23), neka su sami osnovali, a u druga su se samo doselili. To je razdoblje nakon povlačenja Osmanlija, s ovog prostora i iz njegova okruženja. Tada je postojalo bunjevačko-šokačko hrvatsko plemstvo (Adamović, Bedeković, Latinović, Pijuković, Zajgar, Pilasanović, Rudić, Vidaković) koje je za zasluge u borbama protiv Osmanlija od Karla III. i poslije od Marije Terezije dobilo povlastice u obliku vlastitih posjeda i titula. Dio tog plemstva u XVIII. i XIX. st. prihvatilo je novi mađarski identitet (mađarizacija) te je uz bok s mađarskim plemstvom ugnjetavalo hrvatsko seljačko stanovništvo (Holjevac, 1968; 294). Iz tog razdoblja siromašno hrvatsko seljaštvo migrira s jednog područja u drugo, tražeći bolje uvjete za život (većinom su kmetovi koji se bave poljoprivredom). Asimilaciju Hrvata potpomogla je vjerska pripadnost, barem u istim katoličkim okruženjima.

Hrvati koji su se doselili na prostor Podunavlja žive u kaločkoj regiji (hr. *Kaloča*; mađ. *Kalocsa*). Oni su se iz Slavonije doselili u XVI. stoljeću, danas ih se naziva i Rackim Hrvatima.

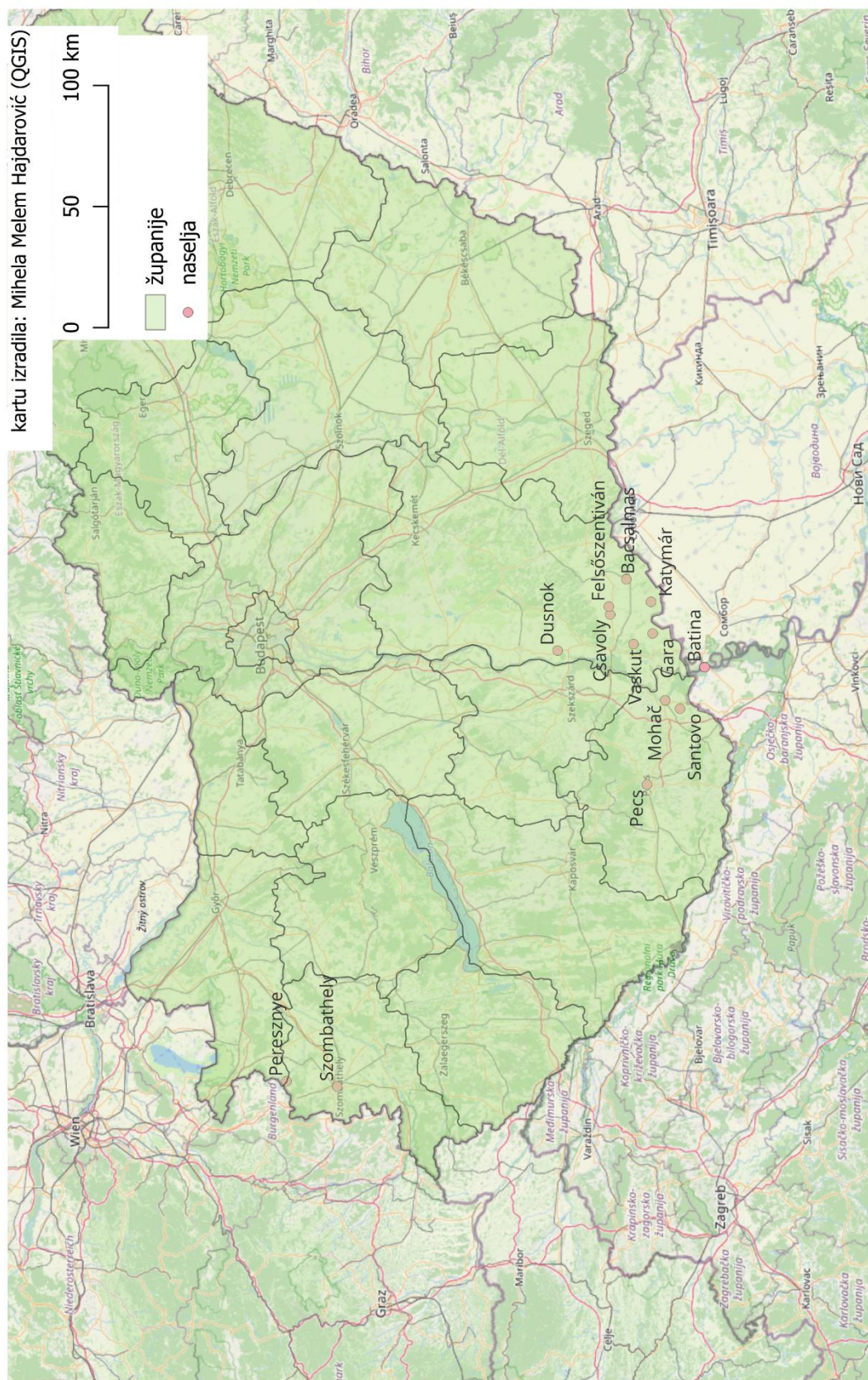
326

Od druge polovice XVIII. stoljeća u sve više naselja u kojima su prije živjeli isključivo Hrvati počelo se doseljavati i drugo stanovništvo. Asimilacija Hrvata prvo je započela u sredinama koje su najviše multikulturalne – gradovima, a zatim se proširila i na sela u kojima su Hrvati bili manjinsko stanovništvo. Nakon oslobođenja kmetova (1848), većina Hrvata nije imala dovoljno za egzistenciju (pauperizacija seljaštva), jer su im imanja bila mala, nedostatna za tada velika obiteljska okruženja. Važan učinak pritom imala je i plodnost (kvaliteta) tla⁴⁶¹.

Krajem XIX. i početkom XX. stoljeća među Gradišćanskim Hrvatima i Hrvatima Bunjevcima u Bačkoj došlo je do nacionalno-kulturne obnove, u sklopu koje je oživljena njihova kulturna aktivnost, pokrenuto je objavljivanje knjiga i novina, a osnovani su i čitalački krugovi. Početkom XX. stoljeća vlasti su u Baranji pokušale mijenjati hrvatske nazive sela, no stanovništvo se tomu odlučno usprotivilo (Šarošac, 1996). Ipak nije se moglo zaposliti u javnoj ili državnoj službi bez pomađarivanja hrvatskog prezimena (Holjevac, 1968; 300).

⁴⁶⁰ Ranije naseljavaju županije *Fejér* i *Pest*, a danas samo Baju i okolicu. Snažna doseljavanja bilježe se u razdoblju 1591–1606, a posljednji migracijski val zabilježen je 1687.

⁴⁶¹ Pomurski, Graišćanski i zalski Hrvati nisu imali kvalitetnu zemlju na svojim posjedima, što znači da nisu imali dovoljno za život te su morali migrirati u druge dijelove Mađarske. S druge strane, Šokci i Bunjevci koji su živjeli u Bačkoj i Baranji imali su velike posjede i plodnu zemlju, stoga nisu bili prisiljeni na emigraciju.

Sl. 23. Prostorni razmještaj ranih hrvatskih naselja u Mađarskoj (prema Holjevac, 1968)

Hortijev režim brižno je radio na gušenju nacionalnomanjinske svijesti. Tako je Hrvatima s granice vraćao časopise tiskane van Mađarske (*Subotička Danica*), te se sprječavalo izdavanje novina i kalendara te izvođenje kazališnih predstava na hrvatskom jeziku. U tom razdoblju manjinskih škola bilo je malo (hrvatskim učiteljima i svećenicima bio je jako ograničen rad).

Tijekom cijelog XX. stoljeća (tablica 40) Hrvata je u Mađarskoj bilo sve manje. Tomu nije u znatnijoj mjeri pomogla ni Mađarska aneksija područja koja su joj uzeta Trianonskim ugovorom (1920), a koja su pripala Kraljevini SHS. Aneksija Baranje, Bačke, Međimurja i Prekomurja obavljena je 11. IV. 1941. u skladu s Zakonom o reinkorporaciji sv. Kruni Ugarske povraćenih južnih zemalja i o njihovom priključenju državi (Holjevac, 1968; 301). Tako da im se broj smanjio za polovinu (usporedi 1920. i 2001). Popisi iz 2011. pokazuju da je broj Hrvata u odnosu na prethodnu popisnu godinu gotovo dvostruko veći. No silazni trend nastavio se na popisima 2022. Nije u potpunosti jasno zašto je do toga došlo, no mogući odgovori mogli bi biti različiti. Najviše je tomu pridonijela metodologija prikupljanja podataka u tom popisu. Naime tim se popisima omogućilo izjašnjavanje dvojne nacionalnosti (npr. mađarske i hrvatske). Ova mogućnost povećala je broj manjina u Mađarskoj. U to se vrijeme Hrvatska pripremala za pridruživanje EU (2013), što je vjerojatno također pridonijelo obnovljenim osjećajima ponosa na naslijeđeni identitet. Do tada su Hrvati u Mađarskoj veći stekli dovoljno vidljivosti u lokalnoj samoupravi, imali su svoje kulturne institucije, škole i medije, a sve su to mjesta na kojima se Hrvate moglo potaknuti da otvoreno izjasne svoj identitet. Demografski pad broja Hrvata koji je zabilježen na posljednjim popisima (2022) možda ima ponovno meze s asimilacijom, no možda i s procesom emigracije i starenja koji sve više zahvaća ukupno mađarsko stanovništvo, zbog čega ga je gotovo milijun manje u odnosu na ranije popise (2011).

Tab. 40. Broj Hrvata u Mađarskoj prema popisima od 1920. do 2021. (odabrane godine)

godina	ukupno stanovništvo	Hrvati	Hrvati (%)
1920	7 980 143	36 858	0.4
1930	8 688 319	33 151	0.3
1941	9 316 074	31 760	0.3
1949	9 204 799	25 988	0.3
1960	9 961 044	20 377	0.2
1970	10 322 099	15 627	0.2

1980	10 709 463	13 570	0.1
1990	10 374 823	13 570	0.1
2001	10 198 315	15 597	0.15
2011	9 937 628	26 774	0.27
2022	9 604 000	23 561	0.25

Izvor: Hungarian Central Statistical Office 2

Popis iz 2022. oslikava i prostorni razmještaj Hrvata u Mađarskoj. Najviše Hrvata živjelo je županiji Baranya (6774), posebice u naseljima oko Pečuha (Pécs). Velik broj Hrvata 6261 živi na zapadu Mađarske, uz granicu s Austrijom i Hrvatskom (3313 Hrvata u županiji Vas i 2948 Hrvata u županiji Zala). Manji broj Hrvata (2482) živi u mađarskom glavnom gradu, Budimpešti, a manje enklave Hrvata žive i na području županija Győr-Moson-Sopron (1476), Somogy (1072), Fejér (1015) i Tolna (850). Preostali Hrvati (3631) raseljeni su po Mađarskoj.

5.3.2.2. Organiziranost hrvatske manjine u Mađarskoj i pregled njihova udruživanja

329

U XVIII. i XIX. stoljeću, različite etničke zajednice u Mađarskoj živjele su mirno, ali uglavnom se nisu miješale. Hrvatski obrtnici i trgovci iz Pečuha, Baje i Mohača okupljali su se u vlastite ilirske cehove, imali su vlastite ilirske župe i vlastite predstavnike u gradskim vijećima⁴⁶². Tijekom XVII. i XVIII. stoljeća organiziraju se prve bunjevačke i šokačke škole (Holjevac, 1968). Bile su to franjevačke škole u kojima se poučavalo na latinskom, no nastava je djelomično bila i na hrvatskom i njemačkom jeziku (iz njih su kasnije nastale gimnazije). Svaka samostalna općina mogla je imati svoju školu, a te su škole u slučaju da su općine bile hrvatske bile na hrvatskom jeziku. Situacija u školstvu Hrvata znatno se poboljšala nakon što je Ivan Mažuranić 1861. postao dvorski kancelar. Njegovim zalaganjem Hrvati su u Mađarskoj dobivali školske udžbenike na hrvatskom jeziku. Te su godine Bunjevci i Šokci imali 120 vjerskih i 10 općinskih škola (u njih 39 nastava se izvodila samo na hrvatskom jeziku, u 73 na hrvatskom i mađarskom jeziku u njih pet na sva tri jezika i u tri na hrvatskom i njemačkom jeziku) (Holjevac, 1968). Zakon koji je 1868. usvojila mađarska narodna skupština u svom je članku 38 obvezivao da »Svaki učenik treba da na svom materinjem jeziku dobije školsku obuku«. To je omogućilo Ivanu Mihajloviću, profesoru u bajske učiteljskoj školi da napiše čitanke za pučke škole i gramatiku ilirskog jezika (1872). No 1780-

⁴⁶² Na primjer, u Baji su se do 1765. članovi gradskog magistrata birali ravnopravno, između tri priznata.

ih ponovno se počelo ukidati hrvatske škole. Represija je bila toliko jaka da su se učenici koji su govorili hrvatski jezik tjelesno kažnjavali.

Potkraj XIX. stoljeća počinje izlaziti periodika namijenjena Hrvatima u Mađarskoj. Tako su u Kaloči (*Kalocsa*) 1870. počele izlaziti *Bunjevačke i šokačke novine* (izlazile su 5 godina), a 1875. *Bunjevačka i šokačka vila*. Od 1874. u Kaćmaru (*Katymár*) izlazi list *Neven*⁴⁶³, a u Baji je otvorena Kršćanska čitaonica. Hrvati početkom XX. stoljeća počinju aktivnije sudjelovati i u političkom životu Mađarske. Tako su 1906. osnovali Bačku stranku, te 1913. Bunjevačko-šokačku stranku. Mađarska vlada je 1914. pokušala iz političkog života izolirati većinu manjinskih naroda u Mađarskoj, no I. svjetski rat sve je zaustavio.

Raspad Austro-Ugarske te sklapanje Trianonskog mirovnog ugovora (1920) donio je velike promjene Hrvatima u Mađarskoj. Gradišćanski su se Hrvati sada našli razdijeljeni u tri države – Austriji, Mađarskoj i Čehoslovačkoj. Banat, Bačka (osim Bajskog trokuta) i južna Baranja pripojeni su Kraljevini SHS, čime se razdijelio nekoliko hrvatskih manjina u Mađarskoj. Manjinska politika ni između dva svjetska rata nije bila povoljna za mađarske Hrvate, a mađarizacija bila uvelike prisutna. Na nju su otporne bile još manje zatvorene seoske zajednice. Tijekom II. svjetskog rata Hrvati su bili važan dio antifašističke brigade Šandor Petefi. Kraće vrijeme nakon II. svjetskog rata trajala je kulturna i politička obnova Hrvata. Ponovno su otvarane hrvatske osnovne škole⁴⁶⁴, osnovana je prva srednja škola (1946), a Sveučilište u Pečuhu pokrenulo i smjer za hrvatski učiteljski studij (1949). Osnovana je i prva politička organizacija, Demokratska udruga Južnih Slavena u Mađarskoj, koja je svojim radom okupljala Slovence, Hrvate i Srbe (1946). Njezin politički tjednik bio je *Naše Novine* (od 1957. *Narodne novine*), a izdavala je i *Narodni kalendar*. No takvo udruživanje neminovno je nosilo sa sobom zajednički hrvatsko-srpski jezik u školama i izdavaštvu. Tijekom 1945. osnovane su brojne udruge – Bačko-baranjsko udruženje (Baja), Antifašistički front Slavena (Budimpešta), Demokratski savez Južnih Slavena (*Bačalmaš*). Pokrenut je list *Sloboda* s člancima na slovačkom i hrvatsko-srpskom jeziku⁴⁶⁵.

Obrazovni sustav na hrvatskom jeziku revitaliziran je 1945.⁴⁶⁶, no za njihovo osnivanje nije bilo dovoljno sposobnog kadra (učitelja), prostora za osnivanje škola, a i roditelji su s

⁴⁶³ Izlazi četrdesetak godina; izvrstan povijesni izvor za istraživanja buđenja svijesti i borbe Šokaca i Bunjevaca (op.a.).

⁴⁶⁴ Njihovo je zatvaranje započelo početkom XX. stoljeća. Stoga su u tih 50-ak godina u potpunosti nestale.

⁴⁶⁵ Zamišljen je kao list svih Slavena u Mađarskoj.

⁴⁶⁶ Mađarska vlast donijela je odluku o otvaranju škola na materinskom jeziku.

nepovjerenjem gledali na tu odluku⁴⁶⁷. Hrvatski obrazovni sustav nije bio samo hrvatski, nego južnoslavenski, pa su iste škole pohađali Hrvati i Srbi (i domicilna država u to je vrijeme bila zajednička – SFRJ Jugoslavija). No manjinski je obrazovni sustav pretrpio snažan udarac 1960–61., kada je ministarstvo obrazovanja ukinulo većinu hrvatskih škola. Hrvatsko-srpski se tada (1965) učio u 14 hrvatskosrpskih vrtića, 8 dvojezičnih škola, osnovnoj školi u Pečuhu hrvatskosrpskoj gimnaziji u Budimpešti, te na katedri za hrvatsko-srpski jezik i jugoslavenske književnosti na višoj pedagoškoj školi u Pečuhu i na katedri za hrvatskosrpski jezik i jugoslavenske književnosti na fakultetu u Budimpešti. U 51 drugoj školi hrvatsko-srpski se učio kao dodatni predmet u okviru mađarske nastave (Holjevac, 1968; 305). Tijekom 1960-ih i 1970-ih uspostavljeni su zajednički jugoslavenski radio i televizija. Hrvati koji su bili obrazovaniji i bolje plaćeni u poslijeratnom su razdoblju češće biti podložni asimilaciji od drugih. Seljaštvo je bilo natjerano na ulazak u zadruge, čime su se raspale dotadašnje tradicionalne seljačke zadruge. Jedino što je hrvatska nacionalna manjina u poslijeratnom socijalističkom okruženju gajila, bili su folklor i poezija (Ansaml narodnih plesova Fáklya i Baranya). Prema Holjevcu (1968) u Mađarskoj je u to vrijeme djelovalo 40-tak kulturno-umjetničkih društava. Asimilacija je bila najjača 1970-ih i 1980-ih.

Promjena političkih režima u Hrvatskoj i Mađarskoj omogućila je revitalizaciju Hrvatske nacionalne manjine. Hrvati su osnovali Udrugu Hrvata u Mađarskoj (1989), a sve dotadašnje zajedničke jugoslavenske institucije, škole, mediji na samim počecima 1990-ih razdvojene su. U tom su razdoblju osnovane brojne nove kulturne udruge pokrenuti su neovisni hrvatski književni časopis *Riječ*, a umjesto starih *Narodnih Novina* (jugoslavenski časopis), pokrenut je *Hrvatski Glasnik* te je osamostaljeno je uredništvo hrvatskih radijskih i televizijskih programa.

Zakon o manjinama (1994), omogućio je Hrvatima da izaberu lokalnu hrvatsku manjinsku samoupravu⁴⁶⁸. Hrvatska i Mađarska su 1995. sklopile sporazum o zaštiti mađarske manjine u Republici Hrvatskoj i hrvatske manjine u Republici Mađarskoj, a njegova provedba omogućila je osnivanje Međuvladinog mješovitog odbora za manjine koji se sastaje jednom godišnje. Ustavom i Zakonima zajamčena je službena uporaba hrvatskog jezika na području lokalnih i općinskih samouprava. Danas je Hrvatska državna samouprava⁴⁶⁹ (HDS) središnje izborno, političko i administrativno tijelo Hrvata u Mađarskoj. Zakon o izboru parlamentarnih

⁴⁶⁷ U početku ih je vjerojatno trebalo uvjeriti da je potrebno djecu obrazovati na vlastitom materinskom jeziku.

⁴⁶⁸ Prva hrvatska manjinska općina osnovana je početkom 1995.

⁴⁶⁹ Hrvatska državna samouprava

zastupnika omogućio je manjinama da od parlamentarnih izbora 2014. sve narodnosne zajednice u Mađarskoj imaju u Parlamentu svog zastupnika (bez prava glasa). Vlada Republike Hrvatske osnovala je Savjeta Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske, koja u svom savjetu ima i zastupnika za mađarske Hrvate.

Savez Hrvata u Mađarskoj ⁴⁷⁰ krovna je udruga Hrvata u Mađarskoj. Uz nju danas djeluju i brojne druge hrvatske udruge, kulturno-umjetnička društva, knjižnice, pjevački zborovi i tamburaški sastavi. Tako u mjestu Prisika djeluje Muzej sakralne umjetnosti Hrvata u Mađarskoj, u Pečuhu djeluju druge značajne institucije poput Znanstvenog zavoda Hrvata u Mađarskoj, Hrvatski klub *August Šenoa* i Hrvatsko kazalište (jedino profesionalno manjinsko hrvatsko kazalište izvan Hrvatske), a u Baji se održavaju *Bajski bunjevački razgovori* (Vidmarović, 1996).

Odgojno obrazovni sustav danas Hrvatima u Mađarskoj omogućava djelovanje četiri hrvatska vrtića (Budimpešta, Pečuh, Santovo i Sambotel), a u sedam drugih županija 30-ak hrvatskih skupina u mađarskim vrtićima. Postoje četiri hrvatske osnovne škole (Budimpešta, Pečuh, Santovo i Sambotel), četiri dvojezične osnovne škole (Martinci, Petrovo Selo, Bizonja i Koljnof), dvije hrvatske gimnazije (Budimpešta i Pečuh), a u 40-tak ostalih mađarskih škola hrvatski se jezik uči kao jedan od predmeta⁴⁷¹. Hrvatski se može učiti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta *Janus Panonius* u Pečuhu, Sveučilištu *Eötvös Loránd* u Budimpešti, na Sveučilištu u Sambotelu i Baji te na Institutu za narodnosne i strane jezike Visoke škole *József Eötvös*.

Hrvatska državna samouprava i Savez Hrvata u Mađarskoj osnovali su 1999. *Croaticu*⁴⁷², neprofitno poduzeće za kulturnu, informativnu i izdavačku djelatnost sa sjedištem u Budimpešti. *Croatica* je 2005. utemeljila internetski Radio *Croatica*, te internetsku televiziju. Medijski prostor obogaćuju Hrvatska redakcija Mađarskog radija te Hrvatska redakcija Mađarske televizije koje u Pečuhu pripremaju emisije na hrvatskom jeziku. Hrvatska državna samouprava i Savez Hrvata u Mađarskoj zajednički izdaju tjednik *Hrvatski glasnik*, a Hrvatska državna samouprava još izdaje i godišnjak *Hrvatski kalendar* i tromjesečnik *Bilten* (njihovo službeno glasilo). Povremenim izdavaštvom bave se i Hrvatski znanstveni zavod, Hrvatsko kazalište i druge hrvatske institucije te mjesne manjinske samouprave.

⁴⁷⁰ Savez Hrvata u Mađarskoj

⁴⁷¹ Informacije su dobivene pretragom interneta.

⁴⁷² <https://www.croatika.hu/hr/izdavacka-kuca>

5.3.2.3. Materijalizacija i interpolacija manjinskog hrvatskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Mađarske

Pretraživanje ulične nomenklature i ergonima na području odabranih naselja dalo je određene rezultate. U uličnoj nomenklaturi Pečuha našli su se antroponimi *Zrínyi Miklós* (Nikola VII. Zrinski), *Jankovich telep* (Jankovićeve kolonija⁴⁷³), toponim *Eszék* (Osijek) te regionimi *Baranya* i *Pannónia*. Baranjska regija i Panonska nizina protežu se i Mađarskom i Hrvatskom, stoga se njihovo značenje ne smije uzeti isključivo u kontekstu istraživanja. Oznake za ergonime bile su rijetke. Pronađene su samo dvije *TortaPorta*⁴⁷⁴ (slastičarna) i *Nova Padel* (teren za padel). Pečuh je peti po veličini grad u Mađarskoj te je središte kulturnih institucija u Baranjskoj županiji, ali je ujedno i središte kulturnih i obrazovnih institucija mađarskih Hrvata. Stoga, začuđuje da se na karti ne pronalaze oznake za Hrvatsko kazalište, Hrvatski vrtić, osnovnu školu, gimnaziju i učenički dom Miroslav Krleža, Javnu zakladu za hrvatsku prosvjetu, Znanstveni zavod Hrvata u Mađarskoj i *Collegium Croaticum*. Kad bi svi oni bili označeni na karti, a njihova važnost upućuje na to da bi trebali, vidljivost Hrvatske nacionalne manjine i njihova jezika znatno bi bili vidljiviji u prostoru (nijedna institucija nije smještena u ulici koja na bilo koji način ima veze s Hrvatskom).

Iako se u Pečuhu nalazi središte brojnih hrvatskih kulturnih institucija i škola, udio Hrvata u ukupnom stanovništvu Pečuha je mali, to je vjerojatno djelomičan uzrok slaboj pojavnosti jezičnih znakova na hrvatskom jeziku u pejzažu Pečuha. No razlog je djelomično i nebriga hrvatske zajednice u Pečuhu, jer postoji puno sadržaja koji se na karti mogu označiti, a nisu označeni. Oznaka ergonima na drugim stranim jezicima (engleski / njemački / talijanski) ima.

U uličnoj nomenklaturi Santova nađen je jedan ulični antroponim *Zrínyi Miklós utca* (Nikola VII. Zrinski), te kraj čiji naziv ima hrvatsko geografsko podrijetlo – *Budzsák-tanya*, a njegovo bi se značenje moglo prevesti kao »seosko imanje u kutu/udaljenom području«⁴⁷⁵. Nije označen niti jedan ergonim, premda u Santovu postoji hrvatski vrtić, osnovna škola i učenički dom (sve je obuhvaćeno djelovanjem jedne institucije). Dakle kao ni u Pečuhu Hrvati se ni u

⁴⁷³ Radi se o obitelji Janković, vjerojatno o Bonaventuri Jankoviću, koji se u Pečuh doselio 1695. U početku je bio krznar, a tijekom života obavljao je dužnost senatora. Radi se o istoj plemićkoj obitelji koja je posjedovala posjede u Daruvaru. (Hrvatski biografski leksikon, internetsko izdanje) Područja nazvana Jankovich telep nastala su kada su dijelovi imanja obitelji Janković parcelizirani i prodani za stambene ili odmorišne parcele početkom XX. stoljeća. Dakle četvrt Pečuga dobila je naziv po obitelji koja je nekoć posjedovala tu zemlju.

⁴⁷⁴ Napisano bez razmaka (op.a.)

⁴⁷⁵ Prema Hrvatskom jezičnom portalu budžak je »reg. ekspr. skroviti kut, skrovito mjesto u kući, ono gdje svega može biti (otpadaka, paučine itd.) [sakrio se u budžak]«, a mađ. *tanya* je seosko imanje ili seosko domaćinstvo.

Santovu nisu zauzeli za to da povećaju prisutnost hrvatskog jezika u jezičnom pejzažu većinskog mađarskog okruženja. Premda Santovo ima relativno dobru zastupljenost Hrvata u ukupnom stanovništvu naselja.

Za razliku od Pečuha i Santova koji se nalaze u Baranjskoj županiji, Prisika i Sambotel su naselja u županiji Vas. U uličnoj nomenklaturi Prisike pronađena je Ulica *Jurisich Miklós* (Nikola Jurišić⁴⁷⁶) te ergonimi Muzej *Magyarország Horvátok Keresztény Gyűjteménye* (Zbirka sakralne umjetnosti Hrvata u Mađarskoj) i *Dumovich emlékhely* (Dumović, vjersko odredište⁴⁷⁷). Dakle iako u Prisiki nema puno lokacija koje upućuju na prisutnost hrvatske nacionalne manjine na njezinu prostoru, svakako se može zaključiti da ih ima puno više nego u Pečuhu koji ima puno veći broj Hrvata. No Prisika ima najbolji odnos broja Hrvata i ukupnog stanovništva. Ulična nomenklatura Sambotela ima najviše ulične nomenklature koja se može povezati s Hrvatskom. Ima ulice: *Remete*, *Zrínyi Ilona* (Jelena Zrinski⁴⁷⁸), *Jurisich Miklós* (Nikola Jurišić) i *Varasd* (Varaždin). Postoje i lokaliteti čije se podrijetlo ne može točno utvrditi (može biti hrvatsko, a i ne mora). To su *Ulica Lovas* (Lovas je naselje i općinsko središte u Vukovarsko-srijemskoj županiji, no može biti i mađarskog podrijetla, a tada znači jahač), hidronim *Gaj arok* (mali prirodni vodotok ili odvodni jarak koji je u prošlosti prolazio kroz ili blizu šumovitog područja⁴⁷⁹), te predio u predgrađu Sambotela Zeli major za kojega je jasno da ima slavensko podrijetlo, no nije moguće točno utvrditi njegovo podrijetlo. Ergonim postoji samo jedan – Kata kozmetika. Ponovno nije označena ustanova koja objedinjuje hrvatski vrtić i osnovnu školu i gimnaziju Máté Mersić Miloradić⁴⁸⁰. Sambotel je sjedište županije Vas, stoga i sjedište brojnih kulturnih institucija. Neke od njih

⁴⁷⁶ **Jurišić, Nikola** (o. 1490 —1545?), vojskovođa i diplomat koji je u mađarskoj povijesti ostao zabilježen kao herojski branitelj Kisega (*Kőszeg*), gdje je i umro. (Hrvatski biografski leksikon)

⁴⁷⁷ Spomenik i muzej posvećeni don **Štefanu Dumoviću** (1904 – 1983), gradišćansko-hrvatskom katoličkom svećeniku. Spomenik se nalazi u njegovoj rodnoj kući u Prisiki, koja je kasnije pretvorena u Muzej / Zbirku sakralne umjetnosti Hrvata u Mađarskoj (2008).

⁴⁷⁸ **Zrinski, Jelena** (1643 – 1703), hrvatska plemkinja; najstarija kći Ane Katarine i Petra IV. Zrinskoga. Još za života roditelja sudjelovala je u aktivnostima sudionika Zrinsko-frankapanske urote, a 1666. udala se za moćnog erdeljskoga kneza F. I. Rákóczyja, koji se pridružio uroti. Poznata i po obrani svog mađarskog posjeda Munkačeva (*Munkács*). (Hrvatska enciklopedija)

⁴⁷⁹ Hrv. *gaj* = mala šuma; a mađ. *arok* = jarak.

⁴⁸⁰ **Meršić Miloradić, Máté** (Mate) (1850–1928), hrvatski pisac, prevoditelj i kulturni djelatnik i svećenik. Napisao je hrvatsku gramatiku za seoske škole (1919) i vjersko-obrazovne tekstove na lokalnom hrvatskom dijalektu, pomažući u očuvanju jezika među manjinskim zajednicama. Objavljivao je domoljubne pjesme i pjesme na hrvatskom jeziku. Najpoznatija mu je pjesma Hrvat mi je otac i Hrvatica mat, koja se smatra himnom gradišćanskih Hrvata. Uređivao je hrvatske kalendare i prvi hrvatski tjednik u zapadnoj Mađarskoj – Naše novine (1910 –1922). Smatra se da je on 1921. skovao naziv regije Gradišće.

koriste i Hrvati. No Sambotel ima dobru zastupljenost antroponima i drugog nazivlja hrvatskog podrijetla u svojoj uličnoj nomenklaturi.

Tab. 41. Demografski trendovi u Pečuhu, Prisiki, Sambotelu i Santovu, prema popisima 2011. i 2022 (Hrvati s jednom nacionalnosti)

naselje	2011 ¹			2022 ²		
	ukupno	Hrvati	Hrvati (%)	ukupno	Hrvati	Hrvati (%)
Pečuh	156 049	354	0,22	137 089	489	0,35
Prisika	361	124	34,34	342	61	17,83
Sambotel	79 590	152	0,19	78 884	72	0,09
Santovo	1 090	298	27,33	1 009	143	14,17

¹ U popisima 2011. bilo je moguće izraziti samo jednu nacionalnost; ² U popisima 2022. bilo je moguće izraziti jedinu i dvojni nacionalnost

Izvor: Hungarian Central Statistical Office, 2

Tab. 42. Broj Hrvata (koji su izrazili jedinu i dvostruku nacionalnost) u Pečuhu, Sambotelu, Prisiki i Santovu prema popisu stanovništva 2022.

općina	ukupno stanovništvo	Hrvati (jedina nacionalnost)	Hrvati (dvostruka nacionalnost)	Hrvati	Hrvati (%)
Pečuh	137 089	489	552	1 041	0,75
Prisika	342	61	31	296	86,54
Sambotel	78 884	72	39	178	0,22
Santovo	1 009	143	76	162	16,05

Izvor: Hungarian Central Statistical Office 2

Kako bi se popisi 2011. i 2022. mogli usporediti uzeti su isti kriteriji (tablica 41). Kako se u popisima 2011. mogla izraziti samo jedna nacionalnost, taj je kriterij uzet i za popise 2022., premda se 2022. mogla izraziti i jedina i dvojni nacionalnost te su zbog toga apsolutni brojevi za 2022. u nekim mjestima značajno veći (tablica 42). Sva naselja, u različitim udjelima, imaju demografski pad ukupnog broja stanovništva. To je vjerojatno uzrokovalo i pad broja

Hrvata u svim tim naseljima. Najveći gubitak ukupnog stanovništva zabilježio je Pečuh (–18 960), a Sambotel znatno manje (–706). Unatoč tomu Pečuh je i dalje mjesto u kojemu živi najveća jezgra Hrvata. Demografske gubitke po pitanju broja Hrvata također bilježe sva mjesta. S obzirom na sve manji broj Hrvata ne može se očekivati da se promijeni situacija u jezičnom pejzažu u korist hrvatskoga jezika. Očekivati se može da će ga biti sve manje, jer je i nacionalna manjina koja se njime služi sve malobrojnija (u Prisiki i Santovu, ona se gotovo prepolovila, ako se gleda samo broj Hrvata koji se izjasnio kao Hrvat s jednom nacionalnošću).

Tab. 43. Materijalizacija hrvatskog etnolingvističkog identiteta u većinski mađarskom jezičnom pejzažu

kategorije materijalizacije	potkategorije materijalizacije	nacionalni (hrvatski) pridjev ili veza s njim	naziv na hrvatskom
ergonimi	udruženja	-	-
	trgovačka društva	Magyarországi Horvátok Keresztény Gyűjteménye, Dumovich emlékhely	Kata kozmetika
hodonimi	hodonimi	-	Remete, Ulica Lovas, Zeli major
	hodonimi imenovani prema antroponimu	Zrínyi Miklós utca, Jurisich Miklós utca, Zrínyi Ilona utca, Jankovich telep, Gaj arok	-
ostali toponimi		Eszék, Baranya, Pannónia, Budzsák-tanya, Varasd	-
javne oznake na Googleovim kartama		-	TortaPorta, Nova Padel

Izvor: ovo istraživanje

5.3.3. Hrvati u Slovačkoj

Smatra se da je hrvatski egzodus prema Slovačkoj započeo nakon Mohačke bitke (1526). Tom je bitkom poražena združena hrvatsko-ugarske vojske, što je omogućio daljnji prodor Osmanlija prema Hrvatskoj i Europi. Prema Kučerovoj (1973), Hrvati su se naseljavali na prostor Malih Karpata i moravsko-slovačke granice u tzv. slovačko Zagorje. Najviše ih se naselilo tada sjeverozapadno od Bratislave (tada Požuna), u Devinskom Novom Selu

(slovački: *Devínska Nová Ves*), Čunovu, Hrvatskom Grobu (slovački: *Chorvátsky Grob*) i Hrvatskom Jandrofu (slovački: *Jarovce*), koji su predmet ovoga istraživanja.

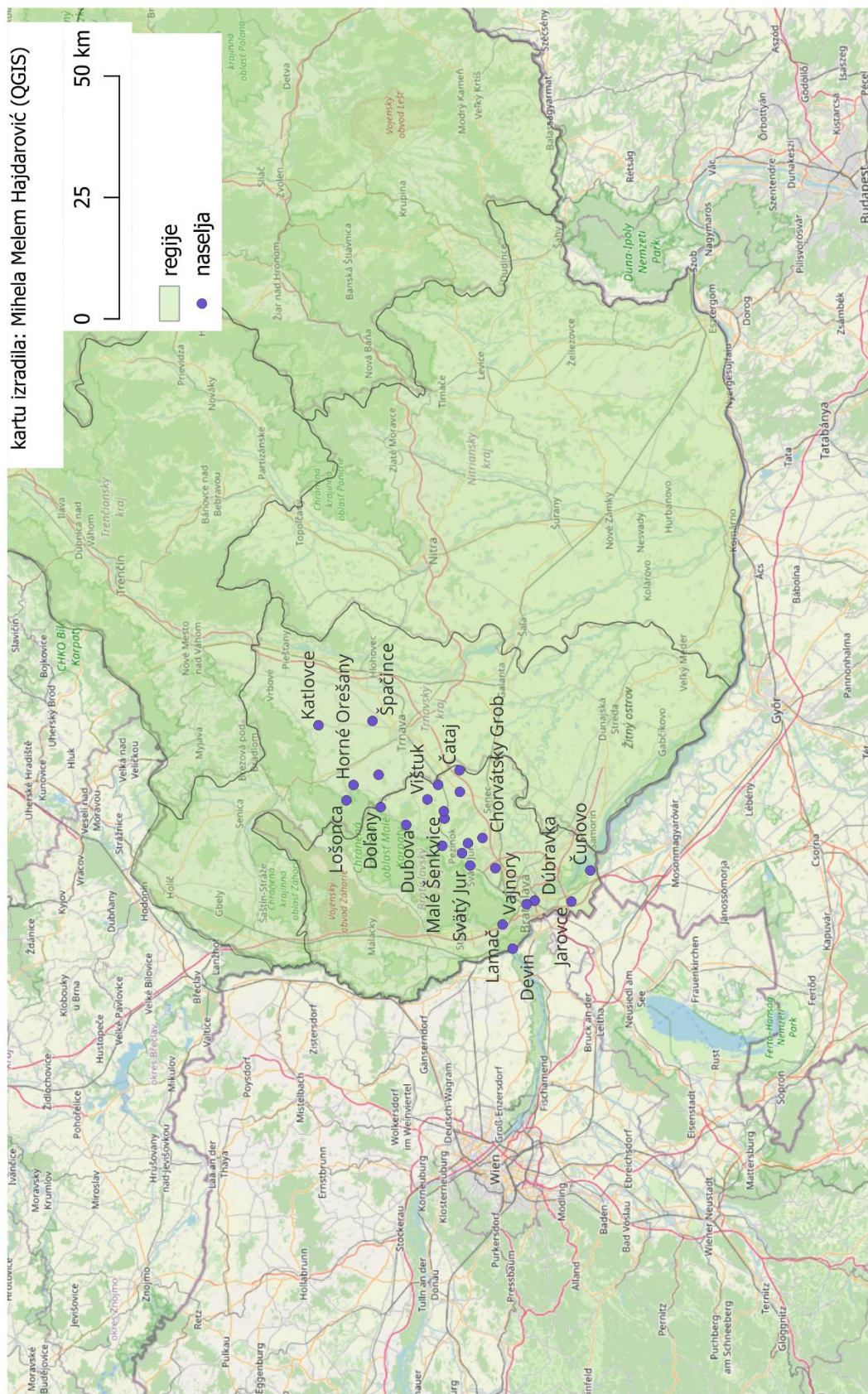
5.3.3.1. Trasiranje etničkih migracija – Hrvati u Slovačkoj

Hrvati su se na prostor današnje Slovačke doseljavali u tri vala: sredinom XVI. stoljeća, sredinom XVII. stoljeća i krajem XVII. stoljeća, uglavnom bježeći pred osmanskim nadiranjima. Kako su se Hrvati u skupinama doseljavali iz različitih dijelova Hrvatske, može se govoriti o tri različite skupine Hrvata koji su doselili u Slovačku. Tako u Devinskom Novom Selu⁴⁸¹ žive čakavci, u Hrvatskom Grobu kajkavci i ikavci, a u Hrvatskom Jandrofu i Čunovu Hrvati koji govore gradišćansko-hrvatskim jezikom (Holjevac, 1968). Hrvate su gotovo u pravilu u ispražnjena naselja na tom području naseljavali velikaši / plemići. Do kraja XVIII. stoljeća Hrvati su bili jedini stanovnici u tim naseljima, a stotinu godina kasnije Hrvati su i dalje bili većinsko stanovništvo⁴⁸². U vrijeme doseljavanja bilo ih je na različitim mjestima u Slovačkoj, no protokom vremena mnoga od tih mjesta izgubila su svoja hrvatska obilježja, a doseljeni Hrvati asimilirali su se u većinsko stanovništvo (slika 24).

Hrvati u Slovačkoj danas pretežito žive u četiri općine u okolini Bratislave: Devinsko Novo Selo (*Devínska Nová Ves*), Hrvatski Grob (*Chorvátsky Grob*), Čunovo i Hrvatski Jandrof (*Jarovce*). Položaj Hrvata u Slovačkoj, dok je ona bila dio Austro-Ugarske, pa i poslije dok je bila dio Čehoslovačke, jednak je položaju Hrvata u Češkoj (opisan u poglavlju 5.3.1.1., stoga se taj dio neće ovdje ponavljati). U tablici 44 vidi se da je broj Hrvata u ukupnom stanovništvu Slovačke cijelo vrijeme mali i ne prelazi 1%. U popisima iz 1921. vidljivo je da ima tek 1925 Hrvata u tadašnjoj Čehoslovačkoj. Većina ih je već tada živjela u okolini Bratislave te u nekolicini sela na jugu slovačkog dijela Čehoslovačke. Tijekom većine XX. stoljeća broj Hrvata kreće se od 2300 do 3600. U odnosu na ostalo stanovništvo vrhunac u brojnosti mu je 1950. kada jedino doseže 1% ukupnog stanovništva. Popisi 2001. pokazali su nagli pad broja Hrvata.

⁴⁸¹ Toponim *Devínska Nová Ves* imao je tijekom povijesti razne inačice. Krajem XVII. stoljeća nazivan je *Crovátska Nová Ves*, *Theben-Neudorf* i *Dévényújfalu*. U XX. stoljeću, tijekom njemačke uprave zvao se *Neudorf an der March* i *Theben an der March*. Današnji, slovački naziv *Devínska Nová Ves* formiran je 1848. (Gradska četvrt Bratislave postao je 1972).

⁴⁸² Popis iz 1880. pokazuje da je u Hrvatskom Grobu 1880. živio 861 stanovnik, a da je njih 545 (63,3%) govorilo hrvatski jezik, a u Devinskoj Novoj Vesi 68,44% govorilo je hrvatskim jezikom. (Povijesno-demografski leksikon općina Slovačke Republike 1880.-1910.)

Sl. 24. Prostorni razmještaj ranih hrvatskih naselja u Slovačkoj (prema Kučerova, 2005. i Holjevac, 1968)

Razlozi tomu vjerojatno su brojni, no neki najočitiji mogli bi se kriti u asimilaciji Hrvata i općim demografskim trendovima u slovačkom društvu. Popisna metodologija vjerojatno nije tome uzrok jer se i popisima iz 1991. mogla izjasniti samo jedna nacionalnost. Tek se popisima iz 2021. dopustila mogućnost izjašnjavanja dvije nacionalnosti, no to nije uopće utjecalo na broj etničkih Hrvata. No ukupni broj jedva prelazi 1000 (845 Hrvata s jednom nacionalnošću i 250 Hrvata s dvojnomo nacionalnosti), ako se u obzir uzmu ne samo Hrvati s jednom nego i s dvojnomo nacionalnosti. Moguće je da je nakon stjecanja neovisnosti Slovačke (1993) veći broj nacionalnomanjinskog stanovništva (među njima i Hrvati) odlučilo se izjasniti kao Slovaci. Moguće je da se izmjenama generacija mlađe generacije više ne osjećaju kao Hrvati, nego kao Slovaci. Osobito zato što su nekadašnje kompaktne hrvatske zajednice u okolici Bratislave, sada postale njezinim sastavnim dijelom, a poznato je da urbaniziranija područja ubrzanije asimiliraju od ruralnih područja. Nakon 2001. broj Hrvata je stabilan i kreće se oko 850.

Tab. 44. Odnos broja Hrvata i ukupnog stanovništva u popisima stanovništva Slovačke od 1921. do 2021.

godina	ukupno stanovništvo	Hrvati	Hrvati (%)
1921	2 955 045	1925	0,06
1930	3 329 793	2368	0,07
1950	3 442 317	3559	0,10
1961	4 174 046	3559	0,08
1970	4 537 290	3559	0,07
1980	4 996 870	3559	0,07
1991	5 274 335	2783	0,05
2001	5 379 455	850	0,01
2011	5 397 036	1022	0,01
2021	5 449 270	1990	0,03

Izvor: Statistical Office of the Slovak Republic, 2

Popisi provedeni 2021. prvi su put dopustili izjašnjavanje (uz jedinu) i dvojne nacionalnosti. Prostorni raspored Hrvata propisan popisom stanovništva iz 2021. pokazuje da najviše Hrvata

(oko 68%) živi na području Bratislave – 440 ih je bilo u Devínska Nová Ves (180 jedina nacionalnost / 260 dvojna nacionalnost), 155 u Čunovu (60 jedina nacionalnost / 95 dvojna nacionalnost), u 215 u Jarovce (85 jedina nacionalnost / 130 dvojna nacionalnost) i 300 u Hrvatskom Grobu (120 jedina nacionalnost / 180 dvojna nacionalnost). U ostalim dijelovima Budimpešte ih je ukupno oko 250 (oko 100 jedina nacionalnost / oko 150 dvojna nacionalnost). U ostatku Slovačke, uglavnom na jugu zemlje (regije Trnava i Nitra), živi ukupno oko 630 Hrvata (oko 300 jedina nacionalnost / oko 330 dvojna nacionalnost). Na popisima 2021. 845 Hrvata izjasnilo se samo Hrvatima, a 1145 ih je uz hrvatsku izjasnilo još jednu nacionalnost.

5.3.3.2. Organiziranost hrvatske manjine u Slovačkoj i pregled njihova udruživanja

(dio o počecima organiziranosti hrvatske manjine u Slovačkoj obrađen je u poglavlju 5.3.1.2. u kojem se govorilo o organiziranosti Hrvata u Češkoj, a kako su oni do 1993. dijelili prošlost taj dio se neće ponavljati)

Iako u Slovačkoj još uvijek nije donesen Zakon o nacionalnim manjinama, Hrvati u Slovačkoj imaju priznat status nacionalne manjine, a njihova su prava uređena nizom zakona. Od 2010. nacionalnim manjinama se bavi Savjet Vlade Slovačke Republike za nacionalne manjine koji ima savjetodavnu i koordinacijsku funkciju. U Hrvatskoj je na temelju Zakona o odnosima Republike Hrvatske s Hrvatima izvan Republike Hrvatske, Vlada Republike Hrvatske donijela Odluku o osnivanju i imenovanju članova Savjeta Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske (2022) u kojemu je i predstavnik hrvatske manjine iz Slovačke.

Krovna institucija Hrvata u Slovačkoj je Hrvatski kulturni savez u Slovačkoj (1990., sjedište u Bratislavi), čiji je cilj koordinacija aktivnosti hrvatskih kulturnih društava. Uz kulturna društva, Hrvati su u Slovačkoj organizirani i u udruge. Hrvatski kulturni savez čine četiri hrvatska kulturna društva (iz Čunova, Devinskog Novog Sela, Hrvatskog Groba i Hrvatskog Jandrofa) i Klub mladih iz Hrvatskog Jandrofa. Savez se najviše zalaže za folklorne aktivnosti u sklopu koje djeluje deset glazbenih i folklornih skupina i jedna kazališna skupina. Savez izdaje časopis tromjesečnik *Hrvatska rosa*, te povremeno knjige posvećene očuvanju hrvatske tradicijske kulture u Slovačkoj. U Devinskom Novom Selu djeluju Hrvatski kulturni centar (2005) i Muzej hrvatske kulture u Slovačkoj (2006), koji izlaže eksponate iz povijesti i života Hrvata u Slovačkoj. Redovito se organiziraju *Hrvatski dani* u općinama s hrvatskom

manjinom i *Festival hrvatske kulture* u Devínskoj Novoj Vesi. Od 2016., jednom mjesečno, Hrvati u Slovačkoj mogu slušati informativno-kulturnu emisiju *Hrvatski magazin*, koju emitira Radio Patrija u Bratislavi.

Hrvatski jezik najdulje se učio u obrazovnim institucijama u Čunovu (do 1920) i Jarovcima (do 1947). Hrvatska nastava u inozemstvu naziv je nastave hrvatskoga jezika i kulture koja je prvenstveno namijenjena učenicima koji su hrvatski državljani a privremeno ili stalno žive u drugim državama. No mogu je pohađati i druga djeca koja žele naučiti hrvatski jezik i upoznati se s hrvatskom kulturom. Osim jezikoslovlja, obuhvaća stjecanje znanja o Hrvatskoj i njezinoj kulturi (povijesnoj, kulturnoj i prirodnoj baštini, književnosti, likovnoj i glazbenoj umjetnosti). Organizira ju Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske, a izvodi se najčešće u sklopu redovitoga obrazovnog sustava drugih država gdje su Hrvati manjina. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih organizira (zapošljava učitelje, izrađuje kurikul) i financira hrvatsku nastavu i u Slovačkoj, gdje Hrvatsku nastavu održava jedna učiteljica na širem području Bratislave, točnije u mjestima Jarovce, Hrvatski Grob, Čierna Voda, Devínsko Novo Selo i Čunovo⁴⁸³. Obrazovanje na hrvatskom jeziku u Slovačkoj postoji i u Privatnoj slavenskoj gimnaziji u Bratislavi (od 2002), a hrvatski se uči i na Odsjeku za hrvatski jezik, na katedri slavenskih jezika u Sveučilištu Comenius u Bratislavi. Pojedine općine povremeno organiziraju obrazovanje na hrvatskom jeziku koje izvode učitelji iz Hrvatske, a svake godine organizira se ljetni kamp za djecu i mlade u Hrvatskoj kako bi unaprijedili svoj materinski jezik i učili o hrvatskoj kulturi.

Na temelju istraženog može se zaključiti da su Hrvati u Slovačkoj organizirani, te da je njihova organiziranost prikladna njihovoj brojnosti. Hrvatska zajednica u Slovačkoj ima bogat društveni i kulturni život, a postoji i dovoljno mogućnosti u obrazovnom sustavu, ukoliko ih se želi iskoristiti. Hrvatski pridjev još uvijek se spominje u nekolicini toponima (*Hrvatski Jandrof; Chorvátsky Grob; Dedina Chorvátov*, danas dio Stupave Mást; *Chorvátska Ves*, raniji toponim *Devínske Nove Vesi; Chorvátsky Lamač*, danas Lamač), ukazujući time na podrijetlo stanovništva koja ih naseljava.

⁴⁸³ Hrvatska nastava u inozemstvu Ministarstva znanosti obrazovanja i mladih.

5.3.3.3. Materijalizacija i interpolacija manjinskog hrvatskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Slovačke

Pretraživanje ulične nomenklature i toponima Bratislavskih četvrti dalo je različite rezultate. Pokazalo se da se u Devinskom Novom Selu, pretežno industrijskoj četvrti, ipak mogu naći tragovi hrvatskog identiteta, jer je pronađena *Istrijská ulica* (Istra). U Hrvatskom Grobu bilo je dosta nalaza, ali na dobar dio njih utjecao je naziv četvrti, a ne hrvatski identitet. Pronađeni su npr. *Kynologický klub Chorvátsky Grob* (Kinološki klub Hrvatski Grob) ili *Polnohospodárske družstvo Chorvátsky Grob* (Poljoprivredno društvo Hrvatski Grob), no takvi se ergonimi nesu uzimali u obzir pri analizi, jer nisu ukazivali na stvarni hrvatski identitet. U uličnoj nomenklaturi Hrvatskog Groba pronađene su *Chorvátska* (Hrvatska; položajem jedna od važnijih ulica u četvrti) i *Jadranská* ulica (Jadran; Jadransko more). U Čunovu nije pronađen niti jedan lokalitet, a u Hrvatskom Jandrofu ulice *Osijecká* (Osječka), *Plitvická* (Plitvička). *Chotárna* ulica, mogla bi potjecati od hrvatske riječi kotarska (upravna jedinica), no to nije sigurno. Ako se podaci iz ovog dijela istraživanja usporede sa statističkim podacima dobivenim na posljednjem popisu stanovništva (tab. 14), onda se podatci poklapaju. Sve istraživane četvrti u Bratislavi imaju podjednako malo Hrvata (između 150 i 440), što se reflektira na jezični pejzaž, u kojemu se hrvatski identitet javlja u manjoj mjeri. Dakle, može se utvrditi povezanost u prostornoj i etničkoj pripadnosti Hrvata u Budimpešti.

Tab. 45. Materijalizacija hrvatskog etnolingvističkog identiteta u većinski slovačkom jezičnom pejzažu

kategorije materijalizacije	potkategorije materijalizacije	nacionalni (hrvatski) pridjev ili veza s njim	naziv na hrvatskom
ergonimi	udruženja	-	-
	trgovačka društva	-	-
hodonimi	hodonimi	Chorvátska, Istrijská ulica, Jadranská, Osijecká, Plitvická, Chotárna	-
	hodonimi imenovani prema antroponimu	-	-
ostali toponimi		Devínska Nova Ves, Hrvatski Jandrof, Chorvátsky Grob, Dedina	Devinsko Novo Selo, Hrvatski Grob, Čunovo, Hrvatski Jandrof

	Chorvátov, Chorvátska Ves, Lamač	
javne oznake na Googleovim kartama	Kynologický klub Chorvátsky Grob, Poľnohospodárske družstvo Chorvátsky Grob	-

Izvor: ovo istraživanje

5.3.4. Hrvati u Italiji

Moliški Hrvati su u Italiji jedna od službeno priznatih etnolingvističkih povijesnih manjina⁴⁸⁴. Hrvati se u Italiju tradicionalno doseljavaju već stoljećima, a prema posljednjim popisima 2021. bilo ih je 17 362. Prostorni raspored Hrvata iskazan u posljednjem popisu stanovništva pokazao je da su jezgre hrvatske naseljenosti u Italiji područja u Trstu, Venetu, Furlaniji-Juljskoj krajini i Lombardiji. Posebnu povijesnu važnost ima zajednica Hrvata iz Molizea, koje su se na to područje središnje Italije doselili još u XV. i XVI. stoljeću. Danas ih je u pokrajini Molise još oko 1500. Kako Hrvati u regiji Molise imaju status priznate povijesne jezične manjine, upravo su oni predmet ovoga istraživanja – točnije Hrvati u općinama Živavoda Kruč (*Acquaviva Collecroce*), Mundimitar (*Montemitro*) i Filić (*San Felice del Molise*).

343

5.3.4.1. Trasiranje etničkih migracija – Hrvati u Italiji

Hrvati su u Italiju počeli dolaziti vjerojatno vrlo rano, no prvi pisani izvori potječu iz XIII. stoljeća. Vjerojatno su dolazili iz ekonomskih i kulturnih razloga. Prvi sačuvani trgovački ugovor između Republike Dubrovačke i Moliške luke Termoli potpisan je 1203⁴⁸⁵. Da su Hrvati naseljavali Acquavivu vidi se iz papinske bule⁴⁸⁶ pape Bonifacija VIII. (1297), a o buli su detaljnije pisali Rešetar (1911) i Badurina (1950). Postoje tragovi hrvatskih kolonija u

⁴⁸⁴ Moliški Hrvati su zaštićeni talijanskim zakonom 482/1999 kao jedna od povijesnih jezičnih manjina. Talijanske povijesne jezične manjine priznate su člankom 6. Ustava, na temelju kojega je ovaj Zakon usvojen. Tim zakonom zaštićeno je 12 povijesnih jezičnih u manjinama, a Hrvati su jedna od njih. Zakon im omogućava zaštitu jezične i kulturne baštine, odnosno da svoj jezik koriste u školama, javnoj upravi, na natpisima i u medijima. (Legge 15 dicembre 1999, n. 482.)

⁴⁸⁵ Njime je uspostavljeno recipročno pravo građanstva.

⁴⁸⁶ U buli stoji: *Castrum Aquaevivae, habitatum cum vassallis Schlavonis* (Grad Acquaviva, naseljen slavenskim podanicima).

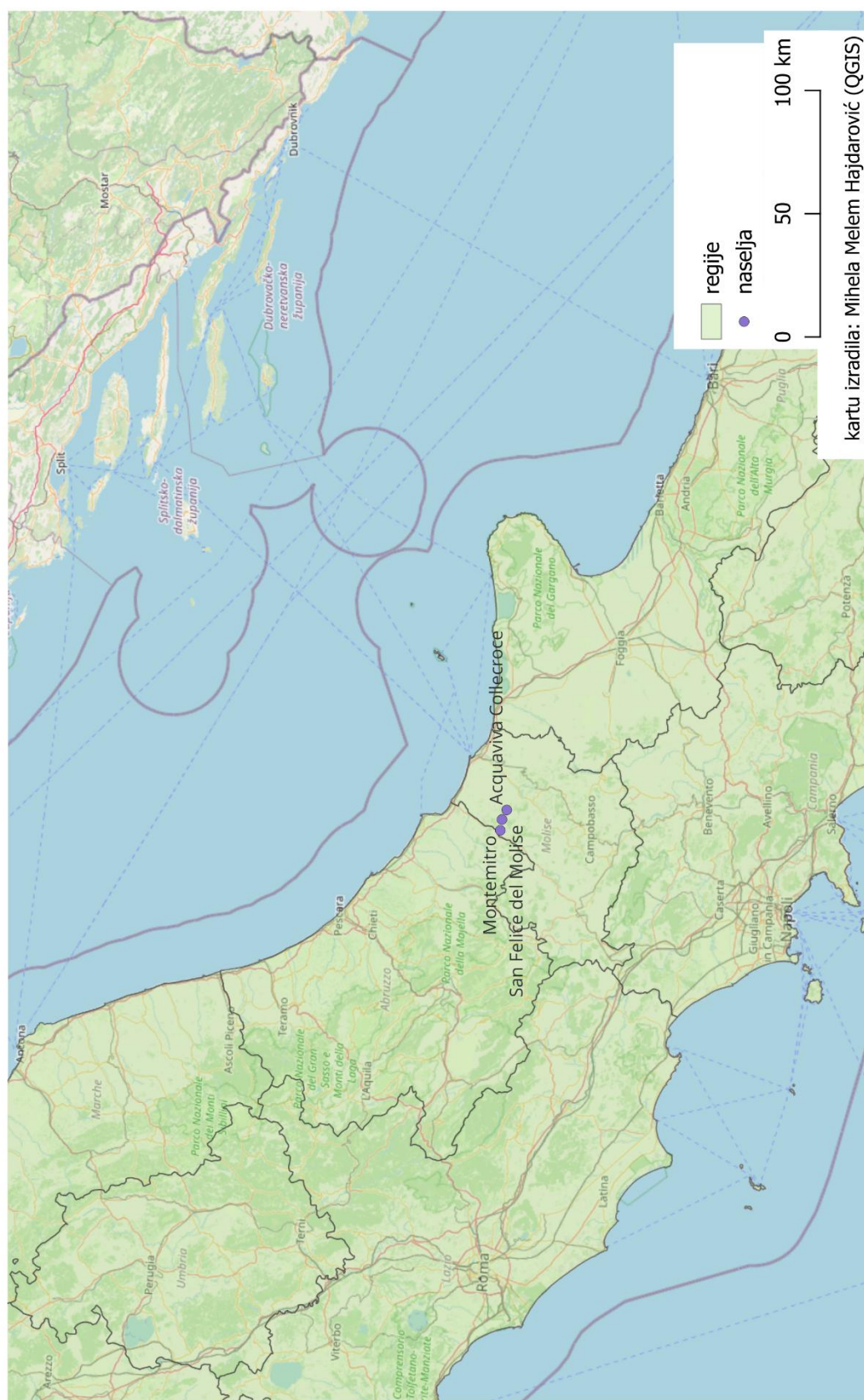
regijama Marche, Abruzzi, Matera, Molise, Avellino, Salerno, Brindisi i Foggia (Scotti, 1966), no te se hrvatske kolonije nisu očuvale iz nekoliko razloga – jer su doseljavanja bila malobrojna pa je asimilacija bila brza i učinkovita ili zato što su migracije bile privremene, jer se stanovništvo vratilo u radni kraj.

No najveće doseljavanje Hrvata na područje Molisea vjerojatno se dogodilo nakon što su Dalmaciji zaprijetili Osmanlije. Kako ne bi bili zarobljeni ili ubijeni, Hrvati su bježali u Italiju, odnosno u tadašnje Napuljsko Kraljevstvo⁴⁸⁷. Ono se u to vrijeme prostiralo središnjim i južnim dijelom Apeninskog poluotoka, toga je površinski gledano bila takoreći preko puta Dalmaciji. U to su doba redovne manje migracije prerasle pravi egzodus. Mletačkoj Republici i Napuljskom Kraljevstvu doseljavanje je odgovaralo jer su trebali naseliti svoje opustjele posjede na tom području, napuštene nakon velikog potresa 1456. i epidemije sifilisa 1495. Smatra se da su Hrvati u Filić doselili oko 1520. U Palatu su se doselili vjerojatno u istom razdoblju. Na njihov boravak u Palatu danas je očuvan još samo jedan trag koji se nalazi na kamenoj ploči na arhitravu kod ulaznih vrata župne crkve Santa Maria la Nova, gdje stoji *Hoc primum Dalmatiae gentes incolu e re castrum ac a fundamentis erex e re templu anno MDXXXI* (Dalmatinci su se prvi naselili na ovom mjestu i podigli crkvu od temelja Godine Gospodnje 1531) (Samodlaka, 1906). Hrvati su vjerojatno osnovali i grad *San Giacomo degli Schiavoni*, u kojem su se do danas potpuno asimilirali. Odgovor na pitanje zašto su se Hrvati u tim područjima tako dugo uspješno opirali asimilaciji te su zadržali u uporabi moliški hrvatski jezik i svoju tradiciju nudi Rešetar (1911), koji objašnjava kako se prije 1880. bilo jako teško probiti do srpsko-hrvatskih kolonija u Moliseu, jer nije bilo cesta.

Mundimitar se prvi put u povijesnim izvorima spominje 1024. kad su benediktinci u svojoj *Chronica Monasterii Casinensis* spomenuli Marenda del Castello de Monte Metula⁴⁸⁸. Prvi pisani podatci o Živavodi Kruču datiraju iz XIII. stoljeća. Ono se tada sastojalo od dva zaseoka, *Acquaviva* i *Collecroce*, a napušteno selo Hrvati su naselili u XVI. stoljeću. A podrijetlo Filića vjerojatno počinje u XII. stoljeću, kada mu je Robert de Monticello. Ono je uslijed razornih posljedica potresa (1456) te posljedica izbijanja sifilisa (1495) napušten, pa su ga oko 1520. naselile slavenske izbjeglice, uglavnom Hrvati.

⁴⁸⁷ Srednjovjekovna država 1282 – 1816.

⁴⁸⁸ Kasnije se toponim mjesta mijenjao u *Mons Mitulus* (1150–1278), *Mons Mileto* (1328), pa opet *Monte Mitulo*, *Monte Mirto*, *Montemitola* (*Montemitoli*) te danas *Montemitro*.

Sl. 25. Prostorni razmještaj ranih hrvatskih naselja u Italiji (prema Holjevac, 1968)

Na žalost broj Moliških Hrvata tijekom većeg dijela povijesti mogao se samo procjenjivati, jer je Talijanski statistički ured (ISTAT) u popisima stanovništva do 2001. bilježio samo državljanstvo (talijansko, strano) i ponekad materinji jezik na vrlo općenit način. Stoga niti jedan popis stanovništva, pa čak niti onaj u XX. stoljeću (1901., 1911., 1921., 1931., 1951., 1961., 1971., 1981., 1991.) nije uključivao pitanje o pripadnosti jezičnoj manjini. Jedini podatci koji su dostupni su procjene akademske zajednice ili procjene lokalne zajednice. No preko podataka u ukupnom broju stanovnika tih triju naselja, može se donekle steći dojam o veličini hrvatske zajednice.

Tab. 46. Kretanje ukupnog broja stanovnika u općinama Živavoda Kruč, Mundimitar i Filić, prema popisima stanovništva od 1901. do 2001.

godina	Živavoda Kruč	Filić	Mundimitar
1901	2 146	2 018	1 631
1911	2 073	1 947	1 567
1921	1 951	1 826	1 463
1931	1 789	1 676	1 309
1951	1 532	1 356	1 027
1961	1 326	1 169	873
1971	1 094	1 003	704
1981	991	928	617
1991	883	882	554
2001	801	813	468
2011	674	694	456
2021	602	595	392

izvor: ISTAT 2, 3

Iz popisne statistike (tablica 46) se vidi da se radi o malim zajednicama (najbrojnije su bile na popisima 1901. kada su imale 5797 stanovnika) koje od početka XX. stoljeća imaju konstantan trend pada. Najveći padovi su bili nakon I. svjetskog rata, te 1970-ih zbog emigracije u sjevernu Italiju, Njemačku, Švicarsku i Ameriku. Popis iz 2021. je pokazao da u sve tri općine danas živi ukupno 1589 stanovnika, što znači da je broj Hrvata u njima još manji.

Talijanski statistički ured je do 1991. hrvatsko stanovništvo iskazivao kao Jugoslavene. Stoga prve podatke o nacionalnosti imamo tek u talijanskim godišnjacima objavljenim nakon stjecanja Hrvatske neovisnosti 1991.

Tab. 47. Hrvatski državljani u Italiji i regiji Molise (1992–2024)

godina	Hrvati u Italiji	Hrvati u regiji Molise	
		ukupno Hrvata	udio Hrvata (%)
1992	2487	112	4,5
1993	3214	128	3,9
1994	3876	139	3,6
1995	4215	147	3,5
1996	4562	153	3,3
1997	4891	161	3,3
1998	5102	168	3,3
1999	5344	174	3,2
2000	5611	181	3,2
2001	6012	192	3,2
2002	6248	201	3,2
2003	6421	208	3,2
2004	6587	214	3,2
2005	6732	219	3,2
2006	6801	223	3,3
2007	6745	221	3,3
2008	6682	218	3,3
2009	6579	214	3,2
2010	6482	210	3,2
2011	6314	205	3,2
2012	6201	201	3,2
2013	6087	198	3,2
2014	5972	195	3,2
2015	5841	192	3,3

2016	5713	189	3,3
2017	5612	188	3,4
2018	5487	187	3,4
2019	5366	187	3,5
2020	5241	186	3,5
2021	5103	186	3,6
2022	4982	187	3,7
2023	4861	187	3,8
2024	4739	187	3,9

Izvor: ISTAT Demo database

Statistički podatci u stanovništvu s hrvatskim državljanstvom u Italiji i pokrajini Molise (tablica 47) za svaku godinu pokazuju kako Hrvati u Moliseu čine svega 3-4% ukupnog hrvatskog stanovništva u Italiji. To je dakle, mala hrvatska zajednica, koja se prema statističkim pokazateljima izgledno povećava. No apsolutni brojevi pokazuju da tome nije tako. Njezina brojnost je veća zahvaljujući tome što je tijekom posljednjih godina zadržala jednaku brojnost, dok je ukupni broj Hrvata u Italiji u konstantnom padu od 2006.

Demografski pad ukupnog broja Hrvata u Italiji vjerojatno je rezultat asimilacije ili povratne migracije.

Prostorni razmještaj Hrvata u Italiji, prema posljednjem popisu stanovništva⁴⁸⁹ 2024. pokazao je da se najveće zajednice Hrvata (više od polovice ukupnog broja Hrvata u Italiji) nalaze u regijama Lombardija (1012 Hrvata), Friuli-Venezia Giulia (846), Veneto (602) i Emilia-Romagna (511) vjerojatno jer su najbliže Hrvatskoj i jer je taj prostor ekonomski atraktivan. Idući dalje prema jugu, Hrvata je sve manje. Tako ih u središnjoj Italiji ima tek 1313 – Lazio (407), Toscana (362), Umbria (97), Marche (141), Abruzzo (119) i Molise (187).

Zapadni dio sjeverne Italije ima manji broj Hrvata, 788 – u pokrajinama Piemonte (298), Liguria (241) Valle d’Aosta (20) i Trentino-Alto Adige (229). Nešto manje (587) ih je i na južnom sijelu Italije – Campania (165), Puglia (152), Basilicata (42), Calabria (74), te na otocima – Sicilija (68), Sardinija (86).

⁴⁸⁹ Izvor – ISTAT Demo – Resident foreigners by citizenship and region.

5.3.4.2. Organiziranost hrvatske manjine u Italiji i pregled njihova udruživanja

Prema pisanju Holjevca (1968) moliški Hrvati nisu imali razvijenu narodnu svijest. Ona je kod njih bila više usmjerena na lokalni patriotizam, a sebe su nazivali Italo-Slavi, »naši ljudi« ili Dalmatinci. Također, kako su iz Hrvatske otišli davno jezik kojim oni danas govore (hrvatsko-molisanski dijalekt) u znatnoj je mjeri različit od današnjeg standardnog hrvatskog jezika, stoga im je donekle nerazumljiv. Prema Holjevcu (1968; 330) u Filiću su čak Hrvati pohrvaćivali Talijane, osobito mladenke koje bi de udale za Hrvate. S njima se otpočetka govorilo na hrvatskom jeziku, kako bi ga što prije naučile i prihvatile.

Prva hrvatska društva za uzajamnu pomoć osnovana su u Trstu potkraj XIX. stoljeća. Za razliku od Slovenaca, koji su bili brojniji te su stoga imali i bolji status tršćanski Hrvati nisu mogli osigurati svoj položaj u tadašnjoj Italiji⁴⁹⁰. Nakon raspada SFRJ Hrvatska i Slovenija su preuzele obveze i prava iz Osimskih sporazuma. Hrvati su u Trstu tijekom 1990-ih osnovali udruge Pro Croatia Committee (1992), Maticu hrvatsku (1996; *Matrix Croatica*) i Hrvatsku zajednicu u Trstu (1999). Hrvatska zajednica u Trstu od svog osnutka organizira nastavu hrvatskog jezika u Trstu (od 2003. u slovenskoj Osnovnoj školi J. Ribičič-K. Širok). U Trstu se nalazi i generalni konzulat Republike Hrvatske. Tijekom 1990-ih aktivni su bili i Hrvati u Rimu – tako su osnovani Rimski udruga prijatelja Hrvatske (1991) te Hrvatsko-talijanska udruga u Rimu (1993) čijim je nastojanjima u rujnu 1999. emitiran prvi TV dnevnik na hrvatskom jeziku na privatnoj televiziji *Tele Lazio – Rete Blu*. Udruga je otvorila Hrvatsku dopunsku školu (danas Hrvatska nastava), osnovala tečajeve hrvatskog jezika i kulture za odrasle te objavljuje dvojezični časopis *Zajedno / Insieme*⁴⁹¹. Od 2012. organizira i smotru Hrvatski mozaik.

Moliški Hrvati su 1967. počeli objavljivati prvi dvojezični talijansko-hrvatski časopis pod nazivom *Naša ric / Naša riječ*, koji je kasnije postao *Naš jezik*. U regiji Molise danas djeluju brojne hrvatske udruge – Jedna musika, Naš život, Na našo, Naš grad, Sportska udruga Isola Croat, Hrvatski otok u Moliseu, Zaklada Agostina Piccoli, Kulturna udruga Luigi Zara te glazbeni sastav mladih iz Mundimitra KroaTarantata.

Talijanski Ustav ne poznaje pojam nacionalne manjine, već zaštitu jamči samo jezičnim manjinama. Unatoč tomu Hrvatska je s Italijom potpisala Ugovor između Republike Hrvatske

⁴⁹⁰ Jugoslavensko–talijanski državni ugovori (Osimski sporazum, potpisan 1975) koji su omogućili međusobno priznavanje slovenske manjine u Italiji i talijanske manjine u Jugoslaviji – hrvatska manjina nije uspjela osigurati takav bilateralan sporazum. (Istarska enciklopedija)

⁴⁹¹ Hrvatsko-talijanska udruga.

i Talijanske Republike o zaštiti manjina (1996)⁴⁹², prema kojemu su Hrvati u regiji Molise posebice istaknuti kao autohtona hrvatska manjina⁴⁹³. Ugovor svim Hrvatima u Italiji jamči slobodno izražavanje kulturnog identiteta i naslijeđa, uporabu materinskog jezika (u privatnom i javnom životu) te osnivanje vlastitih kulturnih ustanova i udruga. Vlada Republike Hrvatske osnovala je Savjet Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske, u sklopu kojega je i predstavnik/ca hrvatske manjine iz Italije. Hrvati u Italiji nemaju političke stranke, niti svog predstavnika u talijanskom Parlamentu. Unatoč tome Hrvati su osnovali i djeluju u sklopu brojnih udruga koje od 2001. koordinira – Savez hrvatskih zajednica u Italiji (*Federazione delle Comunità Croate in Italia*). U sklopu saveza djeluju hrvatske zajednice u Trstu, Milanu, Venetu, Udinama, Rimu i u Pijemontu, te Savez kulturnih udruga moliških Hrvata (od 2008). U Rimu djeluju udruge – Hrvatsko-talijanski mozaik Rim, udruge Lipa, Drugi Jadran, Papa Giovanni II, te Institut Vlado Gotovac, Hrvatski povijesni institut, Talijansko-hrvatski institut, Papinski hrvatski zavod Sv. Jeronima⁴⁹⁴, te Dom hrvatskih hodočasnika (Domus Croata) Dr. Ivan Merz. U Veneciji djeluje udruga Lesina, u Milanu Klub prijatelja Hrvatske i Centar za hrvatsko-talijanske studije Ruđer Bošković⁴⁹⁵, a na području Pijemonta Hrvatska zajednica.

Hrvatska nastava u inozemstvu naziv je nastave hrvatskoga jezika i kulture koja je prvenstveno namijenjena učenicima koji su hrvatski državljani a privremeno ili stalno žive u drugim državama. No mogu je pohađati i druga djeca koja žele naučiti hrvatski jezik i upoznati se s hrvatskom kulturom. Osim jezikoslovlja, obuhvaća stjecanje znanja o Hrvatskoj i njezinoj kulturi (povijesnoj, kulturnoj i prirodnoj baštini, književnosti, likovnoj i glazbenoj umjetnosti). Organizira ju Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih Republike Hrvatske, a izvodi se najčešće u sklopu redovitoga obrazovnog sustava drugih država gdje su Hrvati manjina. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i mladih organizira (zapošljava učitelje, izrađuje kurikulum) i financira hrvatsku nastavu i u Italiji, točnije u Rimu, Trstu, Udinama, Piacenzi, Milani i okolici, a nastavu održavaju tri učiteljice⁴⁹⁶. Na nekoliko fakulteta djeluju lektorati hrvatskog jezika (u Bariju, Firenzi, Napulju, Padovi, Pescari, Rimu, Trstu, Udinama i Veneciji). Vodeći časopis Hrvata u Italiji dvojezični je časopis (godišnjak) *Zajedno / Insieme*.

⁴⁹² NN (međunarodni ugovori) 15/97.

⁴⁹³ Hrvati u regijama sjeverne i sjeveroistočne Italije su brojniji i premda udovoljavaju uvjetima Zakona o normama zaštite povijesnih jezičnih manjina, još uvijek nemaju službeno priznat status jezične manjine.

⁴⁹⁴ <https://sveti-jeronim.org/>

⁴⁹⁵ Cilj mu je proučavanje i promicanje hrvatsko-talijanske suradnje u području povijesti i kulture, stoga je za prinose hrvatsko-talijanskim književnim vezama utemeljio nagradu Judita. (Centro Studi Italo Croato Ruggiero G. Boscovich)

⁴⁹⁶ Hrvatska nastava u inozemstvu Ministarstva znanosti obrazovanja i mladih.

Namijenjen je Hrvatima u Italiji, te državnim i kulturnim institucijama u Italiji i Hrvatskoj. Časopis objavljuje teme s područja kulture i gospodarstva, donosi osvrt na aktivnosti udruga koje su članice Saveza hrvatskih zajednica u Italiji te izvještava o stanju hrvatske nacionalne manjine u Italiji.

Analiza organiziranosti hrvatske manjine u Italiji i pregled njihova udruživanja pokazali su da je s obzirom na svoju brojnost hrvatska nacionalna manjina zaista aktivna u Italiji. To se prvenstveno ogleda u velikom broju udruga do kojih se tijekom pretraživanja interneta došlo⁴⁹⁷. No Hrvati njeguju svoju kulturu i brinu za svoj jezik, stoga se s pravom može zaključiti da je osjećaj pripadnosti i lojalnosti svojoj nacionalnoj manjini kod njih itekako prisutan.

5.3.4.3. Materijalizacija i interpolacija manjinskog hrvatskog jezika u suvremenom većinskom jezičnom pejzažu Italije

Premda Hrvati dugo žive u Moliseu, danas još samo u nekoliko mjesta čine većinsko stanovništvo i to u Živavodi Kruču (*Acquaviva Collecroce*), Mundimitru (*Montemitro*) i Filiću (*San Felice del Molise*). Pretraživanje tih područja dalo je zanimljive rezultate. Pretraživanje ulične nomenklature i ergonima Živavode Kruča pokazalo je da se u uličnoj nomenklaturi ne pojavljuje niti jedan uzorak koji bi ukazivao na hrvatsko podrijetlo njegova stanovništva. Međutim na jednom se mjestu spominje ergonim *Bar*⁴⁹⁸ (kafić, bez specificiranog imena). U Mundimitru se u uličnoj nomenklaturi spominje *Via Makarska*⁴⁹⁹, te oznake za ergonime Kulturni centar *Naš Grad*, kafić *Makarska 11 Caffetteria*, te crkvu sv. *Lucije*⁵⁰⁰. U Filiću se može pronaći jedino u uličnoj nomenklaturi ulice *Via Adriatica* i *Via Città di Omis*, koje kao i Ulica Makarska u Mundimitru ukazuju na podrijetlo doseljenih Hrvata. Drugih nalaza nije bilo. No ako se u obzir uzme veličina demografskog bazena iz kojega su uzorci uzeti (2024. ukupno 187 Hrvata), onda su nalazi posve zadovoljavajući. Manjinski jezik moliških Hrvata još uvijek je prisutan u većinskom talijanskom jeziku, vjerojatno u puno većem udjelu nego ga službeno stanje iskazuje. Premda ni na jednom mjestu nije pronađen hrvatski pridjev, čak

⁴⁹⁷ Postoji mogućnost da udruge koje su svoju aktivnost usmjerile na lokano područje i nisu prisutne na internetu ovim istraživanjem nisu obuhvaćene, jer se istraživanje nije moglo provesti drukčije nego putem pretraživanja interneta.

⁴⁹⁸ Misli se na hrvatsku riječ koja označava bar kao lokal u kojem se poslužuju pića i hladna jela gostima koji ih uzimaju obično stojeći.

⁴⁹⁹ Vjerojatno upućuje na podrijetlo Hrvata koji su migrirali.

⁵⁰⁰ Sveta Lucija je zaštitnica Mundimitra. Hrvati koji su prešli Jadran u XV. stoljeću donijeli su njezin kip sa sobom, te je ona ostala dio lokalnog identiteta. (Italyheritage.com)

niti antroponimi (osim jednog hagonima), na temelju naziva hodonima i hrvatskih toponima mjesta može se zaključiti da je prostorni, jezični i kulturni identitet hrvatske nacionalne manjine u ovom prostoru očuvan. Nacionalni identitet nije izražen. Regionalni (Dalmatinski!) u njih ima veću važnost.

Tab. 48. Materijalizacija hrvatskog etnolingvističkog identiteta u većinski talijanskom jezičnom pejzažu

kategorije materijalizacije	potkategorije materijalizacije	nacionalni (hrvatski) pridjev ili veza s njim	naziv na hrvatskom
ergonimi	udruženja	-	Naš Grad
	trgovačka društva	Makarska 11 Caffetteria	-
hodonimi	hodonimi	Via Makarska, Via Adriatica, Via Città di Omis	-
	hodonimi imenovani prema antroponimu	-	-
ostali toponimi		Acquaviva Collecroce, Montemitro, San Felice del Molise	Živavoda Kruč, Mundimitr, Filić, crkva sv. Lucije
javne oznake na Googleovim kartama		-	Bar

Izvor: ovo istraživanje

5.4. Rezultati

Trasiranja etničkih migracija pokazala su da su velika migracijska kretanja u Europi ustvari potaknuta osmanskim nadiranjima u XV. i XVI. stoljeću, na različitim područjima u različitom opsegu i u različito doba, ovisno o jačini osmanskih nadiranja i trenutku kada su započela. Premda su osmanska nadiranja uglavnom bila veliki poticaj (*push* faktor) iseljavanju Hrvata u različite dijelove tadašnje Habsburške Monarhije, te Napuljskog Kraljevstva (Moliški Hrvati), svakako su djelomično pridonijela i doseljavanju stranog stanovništva na područje današnje Hrvatske (mahom Slavonije) koja je nakon osmanskog povlačenja 1699 (Mir u Srijemskim Karlovcima) uglavnom ostala demografski ispražnjena. S druge strane, različite krize poput agrarne krize u Habsburškoj Monarhiji potaknule su brojne druge narode da kvalitetniji život potraže u drugim dijelovima Monarhije. Stoga ih se veći dio upravo doselio u te demografski ispražnjene prostore (pr. Slavonija). Situacija u Italiji bila je

nešto drugačija jer Osmanlije ni u kojem trenutku nisu utjecali na njihovu povijest. No Napuljsko Kraljevstvo je imalo svojih problema zbog kojih je i na tom prostoru došlo do demografskog praznjenja. Njega je pogodio veliki potres (1456), a potom i epidemija sifilisa (1495).

Tako velika migracijska kretanja stanovništva nužno su utjecala na miješanje etnolingvističkih vitaliteta pogođenih područja. Svaka nacionalna manjina organizirala je na novom području svoj društveni život u okvirima vlastita etnolingvističkoga identiteta – okupljali su se u novoosnovanim zajednicama (poslije savezima i udrugama), otvarali su poduzeća (čiji su nazivi obično ili po jeziku ili po antroponimu podsjećali na njihovo podrijetlo), organizirana je nastava i nakladnička djelatnost na njihovom materinskom jeziku, a vrlo često su i toponimi mjesta u kojima su živjeli na neki način podsjećali na njihovo podrijetlo (najčešće su bili varijanta njihova domicilnog jezika). Svi ti čimbenici impliciraju na načine na koje su migracije utjecale na formiranje jezičnog kulturnog pejzaža i identitetskog određenja. Ti su procesi djelovali na onodobnu uličnu nomenklaturu i ergonimiju, a u nekom su tragu prisutni i danas.

Svaka nacionalna manjina ima svoje specifičnosti, no generalni procesi zajednički su svima. Neki od tih procesa procesi su povratne migracije, daljnje migracije ili asimilacije koje su nužno utjecale na brojnost nacionalnih manjina na ti novim područjima. Oni su danas jasni pokazatelj toga da će područje koje gubi manjinsko stanovništvo u budućnosti imati sve siromašniji jezični pejzaž, jer će se udio manjinskog jezičnog pejzaža smanjivati ili će na koncu u potpunosti nestati. Zoran primjer toga je talijansko naselje Tavela (*Tavenna*) koje je bilo četvrto naselje koje su naseljavali Moliški Hrvati. No njezino se hrvatsko stanovništvo (koje je nekad bilo većinsko) s vremenom asimiliralo do te mjere da je Tavela 2017. izgubila pravo na status autohtone jezične zajednice (prema talijanskom Zakonom o zaštiti autohtonih jezičnih zajednica). Nešto je ipak bolja situacija s drugim nacionalnim manjinama koje su bile predmet ovoga istraživanja. No njihova brojnost uglavnom ima negativne trendove. Od svih istraživanih manjina vjerojatno su najzaštićeniji Talijani u Istarskoj županiji. Premda Talijani na cijelom području Istarske županije imaju pravo na dvojezičnost, oni više ne udovoljavaju onoj zakonskoj odredbi za dvojezičnost, prema kojoj moraju biti prisutni na tom području u omjeru većem od 1/3 ukupnog stanovništva tog područja (zadnji popis stanovništva u Hrvatskoj, 2021., pokazao je da u Istarskoj županiji živi 12 543 Talijana, odnosno 6,03%). No Talijani imaju bilateralne sporazume koji ih dodatno štite, pa će se njihova dvojezičnost zadržati bez obzira na trenutnu ili buduću brojnost. Bez obzira na (bilateralnim ugovorima)

umjetno osiguranu dvojezičnost, stvarno stanje poprilično prati stvarni broj Talijana u Istri. A kao dodatni faktor javlja se i engleski jezik, koji svojim globalnim utjecajem polako izmiče broj talijanskih jezičnih znakova u Istri. Hrvatski je još uvijek iznimno dominantan, tako da se utjecaj engleskog jezika na njega još ne vidi u većoj mjeri, premda vjerojatno postoji.

Kontekstualizacija jezičnih pejzaža pokazala je da antroponimi imaju veliku važnost u formiranju jezičnih pejzaža. Dobrim dijelom zastupljeni su i toponimi (domicilnih) mjesta, a najmanje na jezični pejzaž utječu regionalni i lokalni toponimi, te etnički pridjevi. Istraživanje je pokazalo da su u nekih zajednica jači regionalni (Moliški Hrvati), a kod drugih nacionalni identiteti (Moravski Hrvati). Popisi stanovništva u državama koje dopuštaju izjašnjavanje dvojne nacionalnosti ukazuju na to da dobar dio nacionalne manjine na tom području iskazuje mnogostruki identitet, odnosno dvojno državljanstvo (npr. češko i hrvatsko u Češkoj; slovačko i hrvatsko u Slovačkoj). Većinu manjina čine pojedinci koji izjašnjavaju samo jednu nacionalnomanjinsku pripadnost. Vjerojatno su upravo zahvaljujući njima te zajednice uspjele očuvati svoj identitet tijekom zadnjih nekoliko stoljeća. Zanimljivo bi bilo istražiti postoji li povezanost (i ako postoji, kakva je) između broja osoba koje izjašnjavaju dvojnu nacionalnost i stope asimilacije koja se utvrđuje idućim popisima stanovništva. Povezanost vjerojatno postoji. Naravno, obrazovni sustav, nakladništvo, djelatnost udruga, te obiteljska sredina još uvijek u znatnom omjeru pridonose sigurnoj zoni u kojoj se njeguje vlastiti manjinski identitet.

Istraživanje je pokazalo da niti u jednom mjestu etnolingvistički identiteti manjina nisu jasno odvojeni od identiteta većine. Većinski i manjinski identiteti se prožimaju, no njihova integracija nije svugdje dovela do asimilacije. To se vidi po brojnim primjerima kod kojih je etnolingvistički jezični pejzaž inkorporiran u većinski, te koji zajedno djeluju kao cjelina.

Konačno, može se utvrditi da je četvrta hipoteza koja glasi »Ovisno o tome koliko neko stanovništvo vezuje etničku uz jezičnu komponentu pri definiranju vlastita identiteta, toliko je njihova prisutnost u novom kulturnom pejzažu izražena« djelomično točna. Naime, istraživanje je utvrdilo da postoji kauzalnost između etničke i jezične identitetske komponente, no relativno snažan etnolingvistički identitet može se njegovati u i sklopu vlastite nacionalnomanjinske zajednice i u sklopu obitelji, te ne mora nužno biti izražen u jezičnom pejzažu zajednice u kojoj žive. Najbolji primjer takvih odnosa su Česi u Daruvaru i Slovaci u općini Punitovci. Oni imaju svoje udruge / organizacije u sklopu kojih djeluju i čuvaju svoj identitet, no njihov je jezik u jezičnom pejzažu tog kraja slabo izražen. Istraživanjem se nije moglo utvrditi radi li se već o nekom stupnju asimilacije ili su te

nacionalne manjine samo sebi svojstvene po načinu na koji izražavaju svoj etnolingvistički identitet. Ipak to nije pravilo nego iznimka. Češći su primjeri da manjine koje svoj identitet vežu uz etničku pripadnost i materinski jezik i danas u nekom obliku imaju jezične znakove koji ih predstavljaju u njihovom »novom« kulturnom pejzažu. Iz tog se razloga (zbog izražene etničke sastavnice u identitetu) često primjećuje da se stanovništvo iseljava na prostor kojega već naseljavaju drugi pripadnici njegove etničke / nacionalne grupe.

5.5. Izvori i literatura

IZVORI:

(korišteni između lipnja i rujna 2025.)

Acta Croatica (<https://actacroatica.com/hr/>)

Almanach Československého zväzu. Beograd, 1924

Ancestry.com (<https://www.ancestry.com/genealogy/records/armando-capolicchio-24-25ql9ts>)

ARHINET, Savez Mađara Hrvatske Osijek

(http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_2068)

Bale: San Zulian ((<https://www.bale-valle.hr/znamenitosti/julijan>))

Censimento della popolazione del Regno d'Italia

Centro Studi Italo Croato Ruggiero G. Boscovich (<https://www.facebook.com/people/Centro-Studi-Italo-Croato-Ruggiero-G-Boscovich/100064809726327/>)

Croatica, neprofitno poduzeće za kulturnu, informativnu i izdavačku djelatnost

(<https://www.croatica.hu/hr/izdavacka-kuca>)

Czech Statistical Office (https://vdb.czso.cz/vdbvo2/faces/en/index.jsf?page=uziv-dotaz#k=5&pvokc=100&uroven=30&w=))

Czörnig, Karl von, 1857: Ethnographie der österreichischen Monarchie. Wien. str. 63

(<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10000114?page=4,5>)

Daruvarski portfolio (<https://daruvarski-portfolio.net/josef-knytl-1898-1963/>)

(DRPS) Definitivni rezultati popisa stanovništva Kraljevine SHS, od 31 januara 1921.godine. Sarajevo, 1932.

Dotaknuti Mađarsku (<https://dotaknutimadjarsku.wordpress.com/2015/01/27/madarica-nije-madarski-kolac-madarica-nem-egy-magyar-sutemeny/>).

Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj (<https://www.zg-magyar.hr/madari-u-zg/udruga/drustvo-madarskih-znanstvenika-i-umjetnika-u-hrvatskoj/>)

(DZS) Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 1998: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske (1880 – 1991) po naseljima, I – V, , Zagreb.

(DZS) Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2003: Statistički ljetopis RH, Zagreb.

(DZS) Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2018: Statistički ljetopis RH, Zagreb.

(DZS) Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2021: Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2021. – stanovništvo po gradovima/općinama (<https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>)

Edit (<https://istra.lzmk.hr/clanak/edit-edizioni-italiane->)

Fakultet za odgoj i obrazovne znanosti u Puli (https://fooz.unipu.hr/fooz/o_fakultetu)

Feldbauer, B., 1988: Atlas svijeta. Zagreb.

Ficker, A., 1869: Die Völkerstämme der Österreichisch-Ungarischen Monarchie Beč, str. 64 (<https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10998983?page=5>)

(HMDK) Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége: Nagrada Gedeon Ács za životno djelo (<https://hmdk.hr/2020/01/16/acs-gedeon-eletmudij/>).

Hrvatska enciklopedija (internetsko izdanje):

Adamović Čepinski, Ivan Kapistran II. (<https://enciklopedija.hr/clanak/adamovic-cepinski-ivan-kapistran-ii>)

Ady, Endre (<https://enciklopedija.hr/clanak/ady-endre>)

Burian, Franta (<https://enciklopedija.hr/clanak/burian-franta>)

de Amicis, Edmondo (<https://enciklopedija.hr/clanak/de-amicis-edmondo>)

Dózsa, György (<https://enciklopedija.hr/clanak/dozsa-gyorgy>)

Galilei, Galileo (<https://enciklopedija.hr/clanak/galilei-galileo>)

Garibaldi, Giuseppe (<https://enciklopedija.hr/clanak/garibaldi-giuseppe>)

József, Attila (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/jozsef-attila>)

Kmetstvo (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/kmetstvo>)

Kossuth, Lajos (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/kossuth-lajos>)

Kršinić, Frano (<https://enciklopedija.hr/clanak/krsinic-frano-1897-1982>)

Leonardo da Vinci (<https://enciklopedija.hr/clanak/leonardo-da-vinci>)

Marconi, Guglielmo (<https://enciklopedija.hr/clanak/marconi-guglielmo>)

Masaryk, Tomáš Garrigue (<https://enciklopedija.hr/clanak/masaryk-tomas-garrigue>)

Petőfi, Sándor (<https://enciklopedija.hr/clanak/petofi-sandor>)

Zrinski, Jelena (<https://enciklopedija.hr/clanak/zrinski-jelena>)

Hrvatska nastava u inozemstvu Ministarstva znanosti obrazovanja i mladih
(<https://mzom.gov.hr/istaknute-teme/medjunarodna-suradnja-i-eu/hrvatska-nastava-u-inozemstvu/683>)

Hrvatski biografski leksikon (internetsko izdanje):

Jurišić, Nikola (<https://hbl.lzmk.hr/clanak/jurismic-nikola>)

Obitelj Janković (<https://hbl.lzmk.hr/clanak/jankovic>)

Hrvatska državna samouprava (HDS)
(<https://www.horvatok.hu/index.php/hr/organizacije/udruge/shm>)

Hrvatsko-talijanska udruga (<https://www.aicro.org/hr/zajedno.html>)

Hungarian Central Statistical Office 1 – Population by ethnic attributes, county and type of settlement
(<https://nepszamlalas2022.ksh.hu/en/database/#/table/WBS009/N4IgFgpgHgJiBcBtEAVAogJQKoBkD6A4mgPIDMIANKprnujigJIAKATCALpUDOA1jBATImAWTR5mmRsQAilEADk0IgFqceEAMYAXXgHsAdkK4gAZrwA22iACduCUAGteBuPBAioAB3kQD2m14IeyRhRjEJKVIKJxc3EABICG15ADcoCwBXYKEQVgAGVnYqAoBGUs4AXw4OSsqgA=>)

Hungarian Central Statistical Office 2 – Population and Housing Census

Istarska enciklopedija (internetsko izdanje):

Antico da Montona, Andrea (<https://istra.lzmk.hr/clanak/antico-da-montona-andrea>)

Benussi, Bernardo (<https://istra.lzmk.hr/clanak/benussi-bernardo>)

Budicin, Giuseppe – Pino (<https://istra.lzmk.hr/clanak/budicin-giuseppe-pino>)

Cernecca, Domenico (<https://istra.lzmk.hr/clanak/cernecca-domenico>)

Dante Alighieri (<https://istra.lzmk.hr/clanak/dante-alighieri>)

Martinuzzi, Giuseppina (<https://istra.lzmk.hr/clanak/martinuzzi-giuseppina-maria-sandra->)

Osinski sporazum (<https://istra.lzmk.hr/clanak/osinski-sporazumi>)

Parenzana (<https://istra.lzmk.hr/clanak/osinski-sporazumi>)

Tomizza, Fulvio (<https://istra.lzmk.hr/clanak/tomizza-fulvio>)

(ISTAT) Istituto Nazionale di Statistica 1 (Country of citizenship)

(https://esploradati.istat.it/databrowser/#/en/dw/categories/IT1,POP,1.0/POP_FOREIGNIM/D_CIS_POPSTRCIT1/IT1,29_317_DF_DCIS_POPSTRCIT1_1,1.0)

(ISTAT) Istituto Nazionale di Statistica 2 (Censimenti storici 1901–2011)

(ISTAT) Istituto Nazionale di Statistica 3 (Censimento permanente popolazione 2021. - Acquaviva Collecroce, San Felice del Molise, Montemitro)

ISTAT Demo database (<https://demo.istat.it/?l=en>)

ISTAT Demo – Resident foreigners by citizenship and region.

Italyheritage.com (<https://www.italyheritage.com/regions/molise/province-campobasso/montemitro.htm>)

359

La Voce del Popolo (<https://istra.lzmk.hr/clanak/voce-del-popolo-la>)

Legge 15 dicembre 1999, n. 482. Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche (<https://www.normattiva.it/uri-res/N2Ls?urn:nir:stato:legge:1999;482>)

Mađarska nedelja / A Magyar het Szerb-Horvat nyelvu kiadasa

(https://katalog.nsk.hr/F/JTYG5ER6G3VIFU1ATQN9IBAU75X1K2VEH7KTVAMGBULXHXR2V5-02825?func=find-e&request=Ma%C4%91arska+nedelja&find_scan_code=FOUND_NAS&adjacent=N&x=0&y=0&filter_code_1=WLN&filter_request_1=&filter_code_2=WYR&filter_request_2=&filter_code_3=WYR&filter_request_3=&filter_code_4=WFM&filter_request_4=&filter_code_5=WSL&filter_request_5=)

Mađarski glasnik: dvojezični mjesečnik mađarske manjine u RH / Magyar hírnök: a horvátországi magyarság kétnyelvű havilapja

(<https://katalog.nsk.hr/F/3GX23TGXA6I6F3XPQ57287D6PFPYUVELEN1N4INNCSUABP2YD-05465?func=find->

[e&request=Ma%C4%91arski+glasnik&find_scan_code=FIND_NAS&adjacent=N&x=0&y=0&filter_code_1=WLN&filter_request_1=&filter_code_2=WYR&filter_request_2=&filter_code_3=WYR&filter_request_3=&filter_code_4=WFM&filter_request_4=&filter_code_5=WSL&filter_request_5=\)](#)

Mađarski ilustrirani list / Magyar kepes ujsag

(<https://katalog.nsk.hr/F/YA7SA2SKIN364XUQ74QJDRT37MYTE56Q5FXFY3T7KC6P4L754T-00480?func=find->

[e&request=Ma%C4%91arski+ilustrirani+list&find_scan_code=FIND_NAS&adjacent=N&x=0&y=0&filter_code_1=WLN&filter_request_1=&filter_code_2=WYR&filter_request_2=&filter_code_3=WYR&filter_request_3=&filter_code_4=WFM&filter_request_4=&filter_code_5=WSL&filter_request_5=\)](#)

Mađarsko kulturno društvo Népkör (<https://mkdnepkor.hr/index.php/hr/>)

Matica slovačka Josipovac (<https://msjosipovac.hr/o-mjestu-josipovac-punitovacki/>)

Moravšti Chorvati (<https://www.moravstichorvati.cz/chorvatsky-dum>)

Narodne novine (međunarodni ugovori) 15/97.

Rešetar, M. 1911: Srpsko-hrvatske kolonije u južnoj Italiji [Die serbokroatischen Kolonien Süditaliens]. ur. Breu, W., Gardenghi, M., Campobasso, 1997., 2001.

(<https://archive.org/details/lecolonieserbocroateinitalia/mode/2up>)

Našice.com –Ispred škole ponovno postavljena bista Ivana Brnjika Slovaka

(<https://nasice.com/ispred-skole-ponovno-postavljena-bista-ivana-brnjika-slovaka/>)

Obrtni registar Ministarstva gospodarstva RH (<https://pretrazivac-obrta.gov.hr/pretraga.htm>)

Odsjek Talijanistike na Filozofskom fakultetu u Puli

(<https://www.unipu.hr/search?sq=talijanistika>)

Osservatore Triestino, 25. VII. 1849.

Popis škola s nastavom na jeziku i pismu nacionalnih manjina (2023./2024., Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih

(https://gov.hr/UserDocsImages/Dokumenti/Popis%20%C5%A1kola%20s%20nastavom%20na%20jeziku%20i%20pismu%20nacionalnih%20manjina%20po%20modelu%20A_2023_2024.pdf)

Povijesno-demografski leksikon općina Slovačke Republike 1880–1910.

Program za hrvatsku nacionalnu manjinu (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/programi-i-projekti/program-za-hrvatsku-nacionalnu-manjinu/802>)

Registar kulturnih dobara RH (<https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-7548>)

Registar udruga RH (<https://registri-npo-mpu.gov.hr/#!udruge>)

Republički zavod za statistiku: Popis stanovništva Hrvatske 1991.

Savez Čeha u Hrvatskoj (<https://www.savez-ceha-rh.hr/index.php/hr/>)

Savez Hrvata u Mađarskoj (<https://www.horvatok.hu/index.php/hr/organizacije/udruge/shm>)

Savez Slovaka (<https://savez-slovaka.hr/>)

Savezni zavod za statistiku: Popisi stanovništva od 1948 do 1971.

Savjet Vlade Republike Hrvatske za Hrvate izvan Republike Hrvatske
(<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/savjet-vlade-republike-hrvatske-za-hrvate-izvan-republike-hrvatske/781>)

Slavonske mađarske novine (<https://epa.oszk.hu/05000/05018>)

Slovačka kulturno-umjetnička udruga »Franjo Strpač« (<https://www.ms-markovac.com/o-nama/povijest/>)

Slovački centar za kulturu Našice (<https://skc.hr/>)

Službeni list FNRJ 109/1947

Središnji državni ured za Hrvate izvan Republike Hrvatske (<https://hrvatiizvanrh.gov.hr/>)

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I., 1905, Zagreb

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II., 1917, Zagreb

Statistical Office of the Slovak Republic 1 (<https://www.scitanie.sk/en/population/basic-results/structure-of-population-by-ethnicity/SR/SK0/SR>)

Statistical Office of the Slovak Republic 2 (Population and Housing Census (Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2021)

Statistische Übersichte über die Bevölkerung von Österreich

Statut Istarske županije (https://www.istra-istria.hr/media/filer_public/f7/55/f755abcf-5bd4-44c6-b6c6-c21d07a6b3ae/210712_statut_iz_procisceno_dvojezicno.pdf)

Sudski registar trgovačkih društava Ministarstva gospodarstva RH
(<https://sudreg.pravosudje.hr/ords/r/esudreg/public/1?clear=APP>)

Talijanska unija (<https://istra.lzmk.hr/clanak/unione-italiana-talijanska-unija->)

Talijanska unija (<https://unione-italiana.hr/>)

Vyhlaška ministerstva vnitra č. 3/1950 Sb., o změnách úředních názvů míst v roce 1949.
(internetska stranica)

Zajednica Talijana Bale (<https://unione-italiana.hr/ci-valle/>)

Zajednica Talijana Brtonigla (<https://unione-italiana.hr/ci-verteneglio/>)

Zajednica Talijana Buje (<https://unione-italiana.hr/ci-buie/>)

Zajednica Talijana Grožnjan (<https://unione-italiana.hr/ci-grisignana/>)

Zajednica Talijana dr. S. Fortuna u Višnjanu (<https://unione-italiana.hr/ci-visignano-dott-s-fortuna/>)

362

Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina
(<https://www.zakon.hr/z/318/zakon-o-odgoju-i-obrazovanju-na-jeziku-i-pismu-nacionalnih-manjina>) (NN 51/00 i 56/00)

Zakon o medijima (<https://www.zakon.hr/z/38/zakon-o-medijima>) (NN 59/04, 84/11, 81/13, 114/22)

Zakon o elektroničkim medijima (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2021_10_111_1942.html) (NN111/2021-1942)

Zakon o elektroničkim komunikacijama (<https://www.zakon.hr/z/182/zakon-o-elektronickim-komunikacijama>) (NN76/22, 14/24)

Zakon o Hrvatskoj radioteleviziji (<https://www.zakon.hr/z/392/zakon-o-hrvatskoj-radioteleviziji>) (NN 137/10, 76/12, 78/16, 46/17, 73/17, 94/18, 114/22, 10/23, 18/24)

LITERATURA:

Auerhan, J., 1921: Čehoslovaci v Jugoslavii, v Rumunsku, v Mađarsku a v Bulharsku, Prag.

Auerhan, J., 1930: Československá vetev v Jugoslavii. Prag. str. 66.

Badurina, T., 1950: Rotas opera tenet arepo sator. Rim: Tipografia Pio X. (ima Hazu)

Barbalić, F., 1952: Narodna borba u Istri: od 1870. do 1915. godine. Zagreb.

Bednárík, R., 1964: Slováci v Juhoslávii, Bratislava.

Bertoša, M., 1981: Društvene strukture u Istri XVI–XVIII stoljeća. u: Gross, M. (ur.) 1981: Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća). Zagreb.

Bertoša, S., 2002: Život i smrt u Puli. Starosjeditelji i doseljenici od XVII. do XIX. stoljeća. Pazin.

Beuc, I., 1969: Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527–1945). Zagreb.

Beuc, I., 1975: Istarske studije. Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća. Zagreb

Bićanić, R., 1937: Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873-1895. Zagreb

Bićanić, R., 1951: Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860. Zagreb.

Bognar, A., 1994: A horvátországi magyarság demográfiai fejlődése az utóbbi másfél száza alatt, Rovátkák. Zagreb.

Bognár, A., Kocsis, K., 2003: A népesség etniaki összetételének változása a tör-ténelmi Horvát-Szlavónország (1840–1921) és a mai Horvátország területén (1880–2001) / Promjene etničkog sastava stanovništva područja povijesne Hrvatske i Slavonije (1840–1921) i područja današnje Hrvatske (1880–2001). U: Bognár, A., Kocsis, K., 2003: Horvátország pannon területének etniaki térképe / Etnička karta panonskog prostora Hrvatske, Budimpešta.

Bognar, A., 2020: A magyarság népesedési fejlődése Horvátország mai területén a legrégibb időktől máig. Zagreb.

Bognar, A., 2023: Demografski razvoj Mađara na području današnje Hrvatske od najranijih vremena do danas. Zagreb

- Bösendorfer J., 1910: Črtice iz slavonske povijesti, Osijek.
- Breu, J., 1970: Die Kroatensiedlung im Burgenland und in den anschliessenden Gebieten.
- Despot, M., 1958: Postanak, razvoj i proizvodnja taklane u Sušici. Zbornik muzeja primenjene umetnosti (Beograd), 3-4, 151-155.
- Dugački, V., 2011: Slovačke manjinske tiskovine u međuratnoj Jugoslaviji (1918–1941), *Studia lexicographica*, 5, 2(9), 51–84.
- Dugački, V., 2015: Češka i Slovačka manjina preko prepreka socijalizma do izazova globalizma. U: Dobrovšak, Lj., Žebec Šilj, I. (ur.): Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina – europski izazovi. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Knjiga 47., 137-155.
- Dukovski D., 1998: Fašizam u Istri, 1918.–1943. Pula
- Gross, M., 1981: Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća). Zagreb.
- Horvat, J. 1939: Kultura Hrvata kroz 1000 godina. Zagreb.
- Hosák, L., 2004: Historický místopis země Moravskoslezské. Prag.
- Kempf, J., 1930: O grofovskoj porodici Jankovića – Daruvarskih. Zagreb.
- Kleindienst, L., 1989: Die Siedlungsformen, bäuerliche Bau- und Sachkultur Südmährens.
- Kučerová, K., 1973: Naseljavanje hrvatskih seljaka u Slovačkoj i njihov socijalni položaj. Radovi 5, Institut za hrvatsku povijest, 113-126.
- Kučerová, K., 2005: Slovaci u Hrvatskoj, od početaka naseljavanja. Martin: Matica solvenská.
- Lajtman, J., 1959: Prilog historiji radničkog pokreta u narodnooslobodilačke borbe u Međimurju 1919-1959. godine, Čakovec
- Landry, R., Bourhis, R. Y. 1997: Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of Language and Social Psychology*, 16(1), 23–49.
<https://doi.org/10.1177/0261927X970161002>
- Margitay, J., 1918: A horvát és szlavonórszági magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség. Budimpešta
- Matušek, J., 1996: Česi u Hrvatskoj. Savez Čeha u RH, Daruvar.

Kovačević-Čavlović, J., 1999: Moravski Hrvati – najstarija hrvatska dijaspora, Hrvatsko slovo 29. 10., Zagreb.

Nejašmić, I., 1990: Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine – pokušaj kvantifikacije. Migracijske i etničke teme, 6, 4, 511–526.

Njari, D., 2024: Smjerovi mađarskih migracija u Slavoniju u 19. stoljeću. U: Klempić Bogadi, S., Gregurović, S., Mlinarić, D. (ur.) Migracije na rubu Europe: trendovi, politike i izazovi. Zagreb: Institut za istraživanje migracija, 41-50. doi: 10.11567/9789536028788-3

Pavličević, D., 1994: Moravski Hrvati. Zagreb.

Pavličević, D., 2005: Moravski Hrvati – nacionalna grana u nestajanju? Društvena istraživanja, 14, 4-5 (78-79), 629-644

Pepeonik, Z., 1967: Česi u Hrvatskoj. Geografski glasnik, 29, 43-59.

Potrebica, F., 1982: Povijest vinogradarstva i podrumarstva u Požeškoj kotlini. Kutjevo

Radetić, E., 1944: Istra pod Italijom 1918 – 1943. Zagreb

Rimac, M., 2007: Etnička i socijalna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije prema popisu iz 1890. godine. Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 25, 225–294.

Rókus, K., 2003: Horvátországi magyar művelődési egyesületek / Mađarskas i Društva mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj. kulturna društva u Hrvatskoj. Zagreb: Savez mađarskih udruga.

Samodlaka, J., 1906: Posjet apeninskim Hrvatima. Putne uspomene i bilješke. Zadar.

Schickel, A., Frodl G., 2001: Geschichte Südmährens. Band 3: Die Geschichte der deutschen Südmährer von 1945 bis zur Gegenwart. Südmährischer Landschaftsrat, Geislingen an der Steige.

Scotti, G., 1966: Hrvatske oaze u Južnoj Italiji. Iseljenički kalendar. MIH, str 103

Shohamy, E., Gorter, D., 2009: Introduction. In: (Shohamy, E., Gorter, D. ur.) Linguistic Landscape: Expanding the Scenery. Routledge. Taylor & Francis 1-16.

Stulli, B., 1984: Istarsko okružje 1825–1860. Pazin, Rijeka

- Šarošac, Đ., 1996: Neke činjenice o razvitku hrvatskih naselja u Mađarskoj., U: Blažetin, S. (ur.): Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika. Pečuh, 130-133.
- Šembera, A., 1876: Kolik je Čehu Moravanu a Slovaku a kde obyvaji. Časopis českého musea.
- Šenoa, A., 1914: Doseljavanje tuđinaca u Srijem. Zagreb.
- Šetić, N., 1989: Napoleon u Istri. Istra za francuske uprave 1805–1813. Pula
- Valentić, M., 1970: Gradišćanski Hrvati od XVI. do dana. Zagreb.
- Vidmarović, Đ., 1996: Gradišćanskohrvatske teme. Crikvenica
- Vranješ-Šoljan, B., 2003: Naseljavanje Mađara u Slavoniji 1880.-1910. U: Agičić, D (ur.) Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević: zbornik radova povodom 70. rođendana. Zagreb: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 257-271.
- Žerjavić, V., 1993: Doseljavanja i iseljavanja s područja Istre, Rijeke i Zadra u razdoblju 1910–1971., Društvena istraživanja, 2, 4-5 (6-7), 631-656.

6. JEZIČNI KULTURNI PEJZAŽ U HRVATSKOJ

6.1. Uvod

Kroz svoju interakciju s prirodnom sredinom u kojoj živi čovjek svojim načinom života i svojim odnosom prema tom prostoru nužno u njemu ostavlja trag. To oblikovanje vlastitog pejzaža u početku se očitovalo kroz piktograme na zidovima pećina, a poslije kroz raznorazne natpise u neposrednoj blizini. Taj trag odraz je našeg identiteta. Stoga se materijalizacija jezika smatra važnom kontekstnom komponentom kulturnog pejzaža⁵⁰¹ koja, među ostalim, ukazuje i na prostorni identitet lokalnog stanovništva. Jedan od najvažnijih načina na koji se materijalizacija jezika može iščitati je analizom jezičnog u kulturnom pejzažu, odnosno, pisanog jezika (jezičnih znakova) u javnom prostoru (urbanom i ruralnom).

6.2. Jezični kulturni pejzaž Hrvatske na prijelazu XIX. u XX. stoljeće

367

Premda je narodni preporod postavio temelje standardizacije hrvatskog jezika, druga polovica XIX. stoljeća bila je istinski zahtjevna kako za hrvatski jezik tako i za sve njegove govornike. Osjećao se stalni pritisak bečke apsolutističke vlade da se hrvatski jezik u javnoj komunikaciji ne koristi, ili da se koristi u što manjoj mjeri. Tom su pritisku bili izloženi svi, premda je ona vjerojatno najviše utjecala na hrvatsku inteligenciju i građanstvo. Svi oni koji su upotrebljavali hrvatski jezik bili su ponižavani, smatrani manje vrijednima, te su osjećali stalni pritisak da popuste snažnom germanizacijskom pritisku iz Beča.

Završetkom bečkog apsolutizma nazire se kraj Habsburške Monarhije kakva je do tada bila. Od 1867. nekadašnja Habsburška Monarhija politički je preoblikovana u Austro-Ugarsku. Tim državnopravnim aktom Monarhija je podijeljena u »kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću« (pripadale su im i Dalmacija i Istra), i u »zemlje ugarske krune«, (među ostalima i Hrvatska i Slavonija). Iduće godine potpisana je Hrvatsko-ugarska nagodba, kojom je Hrvatskoj prepuštena autonomija u unutrašnjoj upravi, nastavi, bogoštovlju i sudstvu, a hrvatski je jezik postao službeni jezik u unutrašnjim i zajedničkim poslovima s Ugarskom.

⁵⁰¹ Lingvisti u svojim radovima često primat daju terminima krajolik i krajobraz.

Premda je tom nagodbom hrvatski jezik *de iure* priznat službenim jezikom, situacija je *de facto* bila drugačija. Uz stalni germanizacijski pritisak dijelovi koji su se sada našli pod Ugarskom upravom našli su se i pod snažnim pritiskom mađarizacije. Analiza povijesnog jezičnog pejzaža Hrvatske na prijelazu XIX. u XX. stoljeće povest će se na urbanim područjima Vukovara, Daruvara i Poreča⁵⁰². Ova urbana područja odabrana su prvenstveno radi njihove etnolingvističke komponente, no ona su zanimljiva i zbog svog prostornog rasporeda koji je uvjetovao da su se krajem XIX. i početkom XX. stoljeća našli pod različitim upravama. Poreč je bio dio Austrijskog primorja (od 1816. do 1918⁵⁰³), a Daruvar i Vukovar su bili dio povijesne pokrajine Slavonije (do 1849), odnosno poslije Hrvatske.

6.2.1. Utječu li i u kojoj mjeri političke promjene na jezični kulturni pejzaž?

Izvrstan izvor za istraživanja pisanog jezika u povijesnom kulturnom pejzažu svakako su stare razglednice. Prve razglednice naših gradova potječu iz osamdesetih godina XIX. stoljeća, stoga su one pravi svjedok jezičnog razvoja kulturnog pejzaža. Najstarije razglednice do kojih se došlo u sklopu ovog istraživanja potječu iz druge polovice 1890-ih. Iz tog su razdoblja za područje Vukovara i Daruvara pronađene 3 razglednice⁵⁰⁴, a za područje Poreča 3 razglednice⁵⁰⁵.

368

Tab. 50. Udio tiskanja razglednica Vukovara, Daruvara i Poreča prema godini tiska / putovanja (%)

godina tiska / putovanja	Vukovar	Daruvar	Poreč
do i 1918.	62,3	59,5	54,6
1919. i poslije (do sredine 1930-ih)	37,7	40,5	45,4

Izvor: ovo istraživanje

⁵⁰² Ovaj dio istraživanja nije zahvatio ciljana ruralna područja, jer se za njih nisu mogle pronaći stare razglednice, niti stare fotografije, koje bi bile jednakovrijedan istraživački izvor s obzirom na to da je prednja strana razglednice i bila fotografija ili neki fotografski predložak.

⁵⁰³ Točnije Istarsko okružje ili Istarski okrug (1825–60) koje se prema svom povijesnom nazivu ponekad naziva i Markgrofovijom Istrom.

⁵⁰⁴ Razglednice Vukovara tog razdoblja bile su izvor za 19 jezičnih znakova, a Daruvara za 8 jezičnih znakova.

⁵⁰⁵ Razglednice Poreča u tom razdoblju izvor su za 8 jezičnih znakova.

Iz tablice 50 može se zaključiti da najviše uzorkovanih razglednica pripada zlatnom dobu razglednica⁵⁰⁶. Analizom jezika i jezičnih kombinacija koje se pojavljuju na uzorkovanim razglednicama utvrđeno je da se na njima javljaju različiti, ali opet očekivani (na prošlom administrativno-teritorijalnom ustrojstvu utemeljeni) jezici (tablica 51).

Zbog procesa germanizacije i mađarizacije bilo je važno utvrditi kakve su jezične prilike bile za vrijeme Austro-Ugarske, odnosno do 1918., te kakva je jezična praksa bila poslije, za vrijeme dok je Hrvatska bila dijelom drugih južnoslavenskih država.

Tab. 51. Udio jezika na razglednicama Vukovara, Daruvara i Poreča, prije i nakon 1918. (%)

jezik	Vukovar		Daruvar		Poreč
	do i 1918.	1919. i poslije	do i 1918.	1919. i poslije	
hrvatski	39,4	60,6	51,3	48,7	0,0
njemački	100,0	0,0	92,8	7,2	0,0
engleski	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0
talijanski	0,0	0,0	0,0	0,0	98,4
srpski	0,0	100,0	50,0	50,0	0,0
mađarski	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0
hrvatski / njemački	95,8	4,2	92,0	8,0	0,0
njemački / hrvatski	100,0	0,0	50,0	50,0	0,0
hrvatski / srpski	0,0	100,0	0,0	100,0	0,0
srpski / hrvatski	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0
srpski / njemački	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0
talijanski / njemački	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8
talijanski / latinski	0,0	0,0	0,0	0,0	0,8
hrvatski / srpski / njemački	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0

⁵⁰⁶ Pogledaj bilješku 49.

hrvatski / njemački / mađarski / srpski	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0

izvor: ovo istraživanje

Daljnja analiza pokazala je da je vrsta jezika na razglednici zaista uvjetovana političkim promjenama. Jezični znakovi uglavnom su jednojezični ili dvojezični (po jedan su trojezični i četverojezični). Ako se radi o dvojezičnim znakovima onda se uglavnom radi o jezičnom znaku na hrvatskom jeziku i njegovom prijevodu na strani, najčešće njemački jezik.

Jednojezični hrvatski znakovi javljaju se kontinuirano tijekom cijelog istraživnog razdoblja, no dvojezični prijevodi i drugi jezični znakovi na stranim jezicima uvjetovani su političkim promjenama, odnosno izmjenom država. Naime njemački se jezik pojavljuje isključivo na razglednicama Vukovara i Daruvara tiskanim do 1918., dakle do raspada Austro-Ugarske⁵⁰⁷.

Nakon 1918., uslijed nove političke situacije, javljaju se prvi ćirilični natpisi, koji ostaju karakteristični za 1920-e i 1930-e. Bez obzira na političku situaciju jezični znaci na hrvatskom su jeziku uvijek najbrojniji. No ako se usporede odnosi njemačkih i srpskih (ćiriličnih) natpisa, onda se zaključuje da su brojniji oni koji su isključivo njemački ili oni koji imaju njemački jezik kao jednu od svojih kombinacija. Zanimljivo je primijetiti da su u uzorku razglednica iz Vukovara izjednačeni postotci jezičnih znakova na hrvatskom jeziku i na kombinaciji hrvatskog i njemačkog jezika, te da se unutar posvemašnjoj mađarizaciji u uzorku pojavio samo jedan jezični znak na mađarskom jeziku (u Daruvaru prije 1918). Srpski se jezik (ćirilica) u Vukovaru pojavljuje tek nakon 1919 (u nešto većem uzorku – 13 jezičnih znakova), a podjednako se pojavljuje u Daruvaru u oba promatrana razdoblja (no valja imati na umu njegovu malu pojavnost od ukupno 4 jezična znaka; u svakom razdoblju po dva). Samo se u Vukovaru javlja trojezični hrvatsko /srpsko /njemački jezični znak (na dva znaka prije 1918), te neobična srpsko / njemačka kombinacija (jedan znak 1923). Jedini četverojezični jezični znak javio se na razglednici Daruvara iz 1909., a radi se o objektu blatne kupelji koja je turistički objekt, stoga ne čudi jezična diverzifikacija.

U Poreču je situacija potpuno drugačija, a i ona je posljedica političke situacije. Naime, Italija je dugo pokazivala pretenzije na istarsko područje, stoga je veći dio stanovništva (što iz neznanja što uslijed iredentizma i politički motiviranih stavova) talijanski smatrao svojim materinskim jezikom. Nakon kapitulacije Austro-Ugarske 3. XI. 1918⁵⁰⁸, promijenilo se i

⁵⁰⁷ Javlja se i na ukupno 5 jezičnih znakova na razglednicama iz 1919., 1923. i 1925. koje su vjerojatno ranije tiskane (dale, radi se vjerojatno o starijoj nakladi).

⁵⁰⁸ Prvi svjetski rat formalno je okončan 11. XI. 1918., no Austro-Ugarska je kapitulirala 3. XI., a isti je dan Italija anektirala Istru.

upravno ustrojstvo u Istri – Kraljevina Italija je anektirala Istru i njoj pripadajuće otoke. Formalno-pravno aneksija je potvrđena Rapallskim ugovorom (12. XI. 1920) i Zakonom o aneksiji (19. XII. 1920). Kako je Istra pod Italijom ostala do 1943., posve je jasno zašto je talijanski jezik tijekom cjelokupnog istraživnog razdoblja bio toliko dominantan (na 98,4% jezičnih znakova) u jezičnom kulturnom pejzažu. Posebice je jasno zašto je takva jezična slika bila baš u Poreču u kojem je u to doba bilo središte pokrajinske vlasti. Stvarnu situaciju na području izvrsno ilustrira razglednica Poreča iz 1926. na kojoj se nalazi talijanski jezični natpis »Leone S. Marco, dono della Provincia di Venezia a Parenzo fedele Copia in bronzo della Lupa Capitolina donata dai Duce a Parenzo romana« (u prijevodu: Lav Sv. Marka, dar mletačke provincije Poreču, vjerna brončana kopija Kapitolijskog vuka koju je Duce darovao rimskom Poreču). Politička moć talijanskog je jezika toliko bila jaka da u Poreču tijekom ovog istraživnog razdoblja nema niti jednog jezičnog znaka na hrvatskom jeziku.

6.2.2. Zastupljenost jezika u jezičnom kulturnom pejzažu

Kombinacijom varijabli koje iskazuju broj jezika na znaku, redoslijed jezika na znaku te varijabli koje pokazuju radi li se o miješanju jezika ili prijevodu jezičnog znaka, detektirat će se ne samo pojavnost jezika u jezičnom kulturnom pejzažu, nego i njihov položaj i međusoban odnos.

Analiza jezika na jezičnom znaku pokazala je da se u Slavoniji javljaju hrvatski, njemački, mađarski, srpski i engleski (tablica 51). S druge strane u Poreču se javlja isključivo talijanski (s rijetkom pojavnošću koja talijanski kombinira s drugom jezicima). No svaki je uzorak sebi svojstven i drugačiji od drugoga. Tako je u Vukovaru puno manja pojavnost jednojezičnih natpisa na hrvatskom jeziku od one u Daruvaru, ali u Vukovaru je puno više dvojezičnih hrvatsko-njemačkih natpisa. Zanimljivo je što u tom razdoblju ima toliko puno njemačkih natpisa (jednojezičnih i onih u kombinacijama s drugim jezicima), jer je današnja Hrvatska u tom razdoblju bila dio Austro-Ugarske, a Austro-ugarskom nagodbom iz 1867.⁵⁰⁹ Hrvatska i Slavonija su potpale pod Ugarsku, stoga bi se očekivao veći utjecaj mađarskog, te smanjeni utjecaj njemačkog jezika. No tomu nije bilo tako. Očigledno je utjecaj njemačkog jezika u Slavoniji imao puno dublje povijesne razloge, koji se prvenstveno ogledaju u dugotrajnoj izloženosti stanovništva njemačkom jeziku.

⁵⁰⁹ Austro-ugarska nagodba, internetsko izdanje Hrvatske enciklopedije (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/austro-ugarska-nagodba>, 17.1. 2025)

Srpski se jezik (ćirilični natpisi!) pojavljuje tijekom 1920-ih kada je Hrvatska ušla u zajednicu s drugim okolnim državama, a engleski se jezik pojavljuje na svega nekoliko komercijalnih jezičnih znakova u Vukovaru (koji su predstavljali Jugoslavensku naftnu kompaniju).

Tab. 52. Udio jezika na povijesnim jezičnim znakovima u Vukovaru, Daruvaru i Poreču (%)

jezici	Vukovar	Daruvar	Poreč
hrvatski	37,2	65,0	0,0
njemački	6,8	15,5	0,0
engleski	1,0	0,0	0,0
talijanski	0,0	0,0	98,4
srpski	6,9	1,1	0,0
mađarski	0,0	0,7	0,0
hrvatsko / njemački	37,2	13,9	0,0
hrvatsko / srpski	4,2	1,1	0,0
njemačko / hrvatski	4,2	2,2	0,0
srpski / hrvatski	1,0	0,0	0,0
srpski / njemački	0,5	0,0	0,0
talijanski / njemački	0,0	0,0	0,8
talijanski / latinski	0,0	0,0	0,8
hrvatski / srpski / njemački	1,0	0,0	0,0
hrvatski / njemački / mađarski / srpski	0,0	0,5	0,0

Izvor: ovo istraživanje

Analizom redoslijeda jezika na dvojezičnim i višejezičnim znakovima Vukovara i Daruvara utvrdilo se da primaran položaj drži hrvatski jezik. U tom se svojstvu on pojavljuje u hrvatsko-njemačkoj, hrvatsko-srpskoj, hrvatsko-srpsko-njemačkoj i hrvatsko-njemačko-mađarsko-srpskoj kombinaciji u Vukovaru u 42,4%, a u Daruvaru u 15,5% uzoraka. Njemački se kao drugi primarni jezik javlja u njemačko-hrvatskoj kombinaciji u Vukovaru u 4,2, a u Daruvaru u 2,2% uzoraka. Dok se srpski kao primaran jezik javlja samo u Vukovaru i to u obliku srpsko-hrvatske (1,0%) i srpsko-njemačke kombinacije (0,5% uzoraka).

U Poreču se talijanski jezik javlja u 98,4% uzorka i to u obliku jednojezičnih natpisa.

Talijanski se u dvojezičnim kombinacijama javlja rijetko – po jedan uzorak je imao talijansko-njemačku i talijansko-latinsku inačicu, a više jezičnih natpisa nema. Neobično je što nema niti jednog jezičnog natpisa na hrvatskom jeziku. Analiza redoslijeda jezika potvrdila je primat talijanskog jezika.

Analiza je pokazala da se jednojezični znaci (napose jezični znakovi na hrvatskom jeziku) javljaju u cijelom razdoblju istraživanja, i 1899., 1917. i 1924., dakle neovisno u državno-pravnom uređenju države i u to doba promoviranim jezicima (tablica 53). Dvojezičnih je znakova u pravilu znatno manje, a udio uglavnom varira ovisno o uzorkovanom području. Trojezični i višejezični natpisi u pravilu su više iznimka nego pravilo.

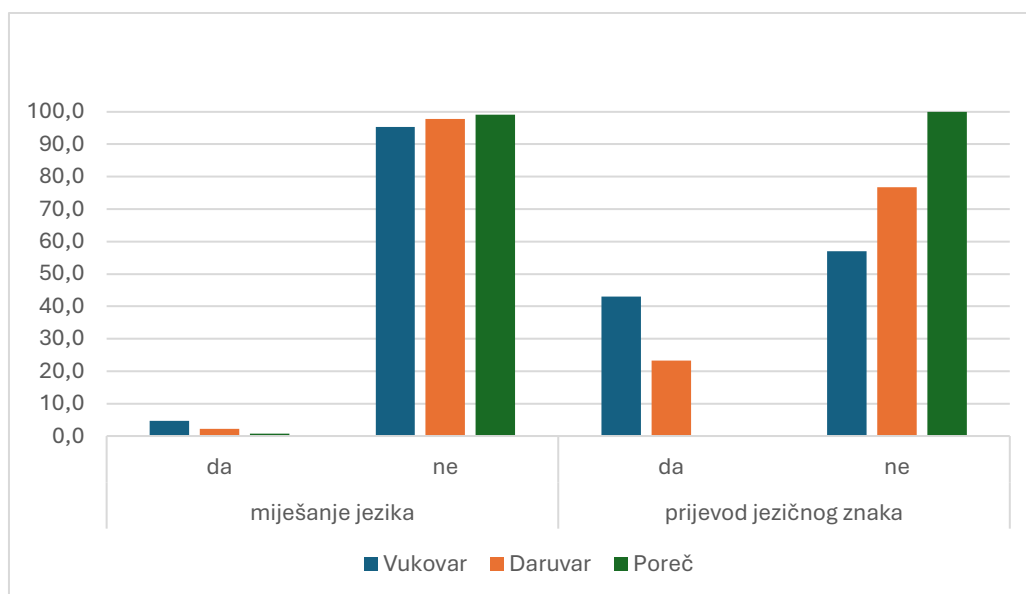
Tab. 53. Udio jezičnih znakova u Vukovaru, Daruvaru i Poreču koji prenose informacije o izvoru postavljanja jezičnih znakova u povijesnom jezičnom kulturnom pejzažu (%)

broj jezika	Vukovar	Daruvar	Poreč
jednojezični	51,9	82,3	98,4
dvojezični	47,1	17,2	1,6
trojezični	1,0	0,0	0,0
četverojezični	0,0	0,5	0,0

Izvor: ovo istraživanje

Analiza varijable *miješanja jezika* (slika 32) pokazala je da se jezici na jezičnim znacima rijetko miješaju. Najveće miješanje jezika zabilježeno je u Vukovaru (4,7%). Najčešće se (u tom uzorku) radi o miješanju njemačkog i hrvatskog jezika, što se vidi iz natpisa: Eduard Bier i sinovi; Kod/ bei Daruvar; Daruvar, Villa Popović. No miješanje se vidi i u drugim jezicima npr. u reklamnom oglasu Standard oil company Jugoslavia svi petroleumski proizvodi.

Tipičan primjer miješanja hrvatskog i srpskog jezika na razglednici je natpis Vukovar, Гранд хотел, kod kojega je Vukovar na hrvatskom jeziku, a ćirilčni natpis Grand hotel je iza njega (srp. *grand*: grandiozan, veličanstven).

Sl. 32. Korelacija udjela varijabli *miješanje jezika* i *prijevod jezičnih znakova* u jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)

Varijabla *prijevod jezičnog znaka* dopušta dvije mogućnosti: prijevod jezičnog znaka s jednog jezika na drugi (na istom natpisu) i jednojezični natpis bez prijevoda. Prijevod se javlja u 23% uzoraka u Daruvaru i u 43% uzoraka u Vukovaru. Poreč ih nema s obzirom na primat talijanskog jezika. Ukoliko se prijevod javlja onda se on u uzorku najčešće očituje ovako:

Pozdrav iz Vukovara / Gruss aus Vukovar; Kr. Financ. Ravnateljstvo / K. Finanz- Direktion; Most preko Vuke / Vuka Brucke; Israelitischer Tempel / Israilit Bogomolja; Realna gimnazija / Real- Gymnasium, Mihajlo Kovačević / Михайло Ковачевић. Ukoliko prijevoda nema onda se javljaju jednojezični natpisi poput: Tivar odijela; J. Спајић; Mobiloil. Uzorak pokazuje da se u pravilu najveći dio uzoraka javlja kao jezični znak na jednom jeziku, no prijevodi su ipak dosta zastupljeni u jezičnom pejzažu, a koliko su zastupljeni ovisi o uzorkovanom području. Ova tri područja pokazuju sve tri mogućnosti (i jedan ekstrem). Uzorak iz Poreča pokazuje kako izgleda jezični pejzaž kad u njemu prijevodi ne postoje. Uzorak iz Daruvara pokazuje kako izgleda jezični pejzaž u kojemu su prijevodi prisutni no svojom pojavnošću ne opterećuju jezični pejzaž, dok uzorak iz Vukovara pokazuje kako izgleda jezični pejzaž u kojemu prijevodi zauzimaju gotovo polovinu jezičnih znakova, u kojemu je jezični pejzaž njima znatno opterećen.

Kombinacija varijabli *miješanja jezika* i *prijevoda jezičnih znakova* podupire rezultate koji su iskazani varijablom koja pokazuje udio jezika na jezičnim znakovima u Vukovaru, Daruvaru i Poreču (tablica 52). Naime, u jezičnom kulturnom pejzažu najčešće se javljaju (u različitim

omjerima) jezični natpisi na jednom jeziku, a miješanje jezika i prijevodi jezičnih znakova uglavnom nisu toliko česti.

6.2.3. Komu je namijenjen jezični kulturni pejzaž?

Dosadašnje istraživanje pokazalo je da su na uzorkovanom prostoru prisutni brojni jezici (tablica 54), stoga se s pravom može zaključiti da je tadašnje društvo poliglотиčno jer govori više jezika. Premda podatci za Poreč ne podupiru takvu tezu, ipak bi se to s pravom moglo ustvrditi, jer je lokalno stanovništvo unatoč političkom talijanaštvu i velikoj koncentraciji talijanskog jezika u javnom gradskom prostoru poznavalo hrvatski jezik i s njime se koristilo ne samo unutar vlastitog doma, nego i u svakodnevnoj neslužbenoj komunikaciji. Premda se zaključuje da je društvo poliglottično, ne radi se o širem rasponu jezika – uglavnom su to hrvatski i njemački jezik (u Slavoniji) te talijanski jezik (u Istri) koji se uče u školi.

U Slavoniji se hrvatski i njemački uče u obrazovnom sustavu do 1918., a njemački je poslije zamijenio srpski. Isti princip vrijedi i za talijanski koji se uči u Istri. Ovi podatci ukazuju vjerojatno i na obrazovnu strukturu stanovništva onoga doba, jer je najosnovnije obrazovanje – nižu pučku školu koja je bila obvezna, završila većina stanovništva.

Tab. 54. Udio jezika na razglednicama Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)

jezik	Vukovar	Daruvar	Poreč
hrvatski	37,2	66,1	0,0
njemački	6,8	16,2	0,0
engleski	1,0	0,0	0,0
talijanski	0,0	0,0	98,4
srpski	6,8	0,0	0,0
hrvatski /njemački	37,2	13,9	0,0
njemački / hrvatski	4,3	2,2	0,0
hrvatski / srpski	4,2	1,1	0,0
srpski / hrvatski	1,0	0,0	0,0
srpski / njemački	0,5	0,0	0,0
talijanski / njemački	0,0	0,0	0,8

talijanski / latinski	0,0	0,0	0,8
hrvatski / srpski / njemački	1,0	0,0	0,0
hrvatski / njemački / mađarski / srpski	0,0	0,5	0,0

Izvor: ovo istraživanje

Stanje u Poreču pokazuje izrazito jezično siromaštvo javnog prostora, jer je u njemu prisutan isključivo talijanski i to uglavnom kao jedini jezik. Iako Hrvatski u Vukovaru nije onoliko dominantan koliko bi se očekivalo, jezična raznolikost u Vukovaru i Daruvaru pokazuje da se radi o stanovništvu koje je na individualnoj razini višejezično (poliglotti).

Tom zaključku pridonose i ranije izneseni podatci koji oslikavaju višejezičnost stanovništva, koji uz velik broj jednojezičnih znakova, ukazuju i na velik broj dvojezičnih znakova. S pravom bi se očekivalo da Daruvar kao turističko mjesto bude višejezičniji od Vukovara, no Vukovar je u to doba bio veće regionalno gospodarsko i prometno čvorište, pa je njegova višejezičnost vjerojatno temeljena na tome.

Višejezičnost se u kulturnom pejzažu manifestira i kao komplementarni jezični sadržaj jer se djelomično radi o jezičnim znakovima koji su prevedeni na više jezika. Uzorci koji ukazuju na miješanje jezika, kod kojih se svaki jezik na znaku nadopunjuje u razumijevanju drugoga, ustvari su najrjeđi.

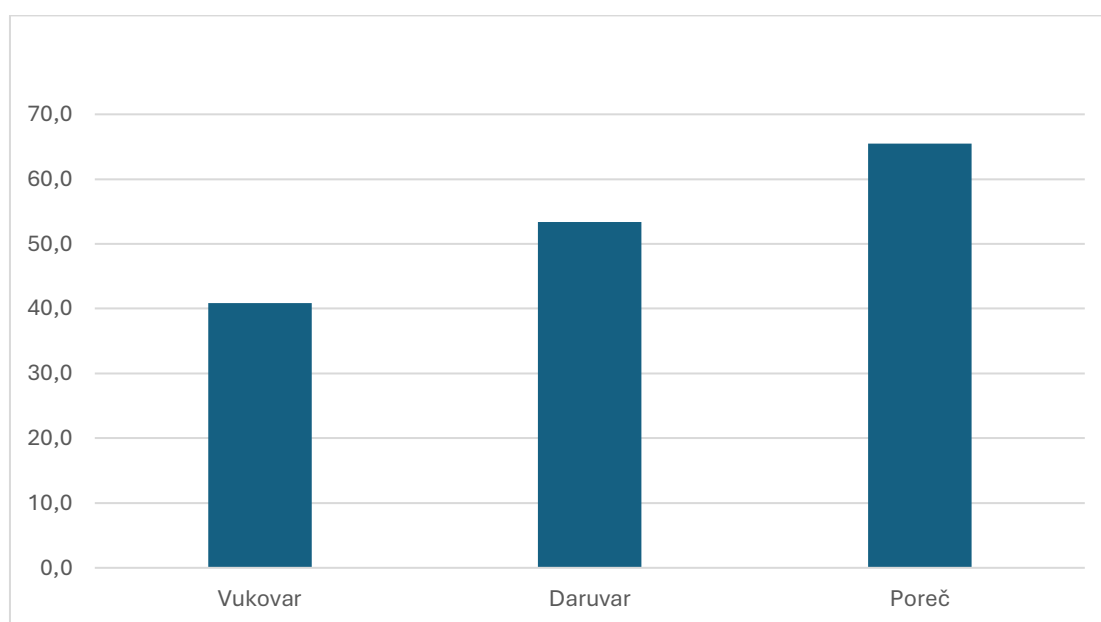
376

6.2.4. Kako se jezični znakovi materijaliziraju u prostoru?

Materijalizacija jezika u prostoru važan je izvor za historijskogeografska istraživanja, jer se pomoću nje mogu rekonstruirati svi oni aspekti javnog socijalnog prostora koji otkrivaju njegovu organizaciju, procese i strukturu (koji su u konačnici predmet istraživanja raznih područja društvene geografije). Ona nam tako može pružiti informacije o jezičnoj, etničkoj, obrazovnoj i religijskoj strukturi stanovništva, lokalnom gospodarstvu (odnosu gospodarskih sektora, stupnju industrijalizacije), turizmu, prometnoj organizaciji i infrastrukturi i dr.

Same po sebi razglednice podrazumijevaju prezentaciju nekog prostora koji je u fokusu javnosti. Najčešće se radi o središnjem (najčešće urbanom) prostoru, u kojem se kreće najviše ljudi, koji s toga ima i najveću gustoću jezičnih znakova. Razglednice na prijelazu s XIX. u XX. stoljeće vrlo često prikazuju vedute (slika 33), odnosno panorame koje izvrsno oslikavaju

strukturu naselja. Manji dio razglednica donosi i zračni snimak, kojim se naselje prikazuje iz ptičje perspektive. Te dvije vrste razglednica pri rekonstrukciji »geografije prošlih razdoblja« imaju najveći značaj jer najbolje oslikavaju izgled i veličinu tog naselja. Manji dio razglednica prikazuje određeni segment naselja, ulice ili trga, a neke su se usredotočile na prikaz pojedinih objekata, poput dvoraca, lječilišta, različitih ustanova i sl. Bez obzira na to prikazuje li razglednica strukturu naselja ili samo jedan objekt, svaka nam je u historijskogeografskim istraživanjima vrijedan izvor podataka, jer pridonosi geografskoj rekonstrukciji prostora tijekom različitih razdoblja.

Sl. 33. Udio veduta u jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)

Analiza materijalizacije jezičnih znakova pokazala je da se u prostoru najčešće javljaju jezični znakovi koji sadrže toponimsku komponentu (naziv mjesta), predstavljaju neki objekt ili su reklamni oglas (tablica 55). Izrazita toponimska pojavnost je očekivana jer je svaka razglednica na sebi sadržavala toponim mjesta koji je predstavljala. No neočekivano je malo jezičnih znakova koji predstavljaju naziv ulice. Oni se u uzorku pojavljuju uglavnom tijekom i nakon 1920-ih, a u uzorku su obično zastupljene iste glavne / centralne ulice i trгови u naselju. Neočekivano je niska i pojavnost jezičnih znakova koji predstavljaju prometnu regulativu. Oni se u uzorku obično materijaliziraju u obliku natpisa koji ukazuju na parobrodarsku stanicu, pristanište putničke lađe (u Vukovaru), kolodvor, mostove i perivoj (u Daruvaru) te luku i obalu za iskrcavanje (u Poreču). Znatno veća prisutnost ovih znakova u

Poreču, u odnosu na Vukovar i Daruvar, rezultat je veće prisutnosti porečke gradske luke na razglednicama.

Tab. 55. Udio načina materijalizacija jezičnih znakova Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)

vrsta znaka	Vukovar	Daruvar	Poreč
ulični (hodonimi)	6,7	13,9	7,6
toponimski	37,2	33,3	34,4
objektni	31,9	33,9	14,3
prometni	3,5	3,4	18,5
natpisna ploča	1,0	0,0	0,0
spomen ploča	0,0	0,5	0,8
plakat	0,0	0,0	0,0
reklamni oglas	19,7	15,0	24,4

Izvor: ovo istraživanje

Jezični znakovi koji predstavljaju objekte u svim su uzorkovanim urbanim sredinama među najzastupljenijima. Oni ujedno najbolje oslikavaju gospodarsku sliku grada. Najzastupljeniji su turistički objekti i objekti koji predstavljaju gospodarstvo (malo obrtništvo). Turizam je najrazvijeniji u Daruvaru gdje se nalaze lječilište i razne kupke (Anina i Ivanova kupelj te Antunov dom), a u Vukovaru i Poreču obično se javlja u obliku hotela koji se nalaze u užem gradskom središtu (hotel Paunović u Vukovaru te hoteli Riviera i Venezia u Poreču). Objekti koji predstavljaju gospodarstvo / obrtnike ukazuju ne samo na najzastupljeniji oblik gospodarske privrede na tom području, nego i oblikuju našu percepciju o općoj gospodarskoj slici istraživanog područja.

Tako materijalizacija jezičnog materijala na razglednicama Vukovara pokazuje da je grad na prijelazu XIX. u XX. stoljeće imao narodnu trgovinu, specijalizirane trgovine odjeće i obuće (Tivar, Bata), godišnji sajam, hotel, tiskaru, mljekaru, brašnar, ljekarnu, knjižaru, knjigovežnicu i uokvirivanje slika, gvoždara, staklanu, gostionice, kavanu, magazin i benzinsku stanicu (ta razglednica je iz 1937!). Bankarski sustav grada predstavljale su Srpska kreditna banka⁵¹⁰ i hrvatska štedionica. Iz ovog se popisa vidi da Vukovar u to doba nema

⁵¹⁰ Srpska kreditna banka djelovala je od 1918. do 1948.

specijalizirano gospodarstvo, ono je općeg tipa, ali svojom raznolikošću zadovoljava sve potrebe urbanog područja njegove veličine (tablica 56)⁵¹¹.

Tab. 56. Broj stanovnika općina i gradova Vukovara, Daruvara i Poreča prema popisima stanovništva iz 1890, 1900, 1910, 1920 i 1930. godine

Jedinica lokalne samouprave	1890	1900	1910	1921	1931
Vukovar, naselje	9.494	9.719	10.359	10.242	10.862
Vukovar, općina	39.811	40.745	42.385	42.980	45.697
Daruvar, naselje	1.663	1.846	2.644	2.761	3.460
Daruvar, općina	27.312	31.599	36.275	35.410	38.831
Poreč, naselje	2.813	3.464	4.212	3.644	4.028
Poreč, općina	19.803	23.264	27.024	26.841	27.863

Izvor: Korenčić, 1975.

Gospodarska slika Daruvara bitno je drukčija od one u Vukovaru. Zahvaljujući lječilištu, Daruvar je svoje gospodarstvo specijalizirao za turizam i ugostiteljstvo. Turistička usmjerenost Daruvara k turizmu bila je toliko jaka da se na dijelu razglednica neko vrijeme (barem od 1900. do 1930) toponim Daruvar iskazivao kao Kupelj Daruvar. Materijalizacija jezika na razglednicama pokazala je da je Daruvar na prijelazu stoljeća imao nekoliko blatnih kupki, centralno-blatno kupalište, kupališni perivoj, vlastelinsko kupališno svratište, hotel i arkadiju sa kavanom⁵¹². Kako je Daruvar u tom razdoblju još uvijek relativno malo naselje (tablica 56), može se pretpostaviti da je svo njegovo stanovništvo zaposleno u turističkom segmentu. Ipak znatan demografski kapacitet njegove okolice pokazao je da turizam ne može zadovoljiti sve svakodnevne potrebe stanovništva, stoga su daruvarskom području bili potrebni i ostali segmenti gospodarstva, što se vidi po tome da je Daruvar imao još i knjižaru, tiskaru, papirnicu, ljekarnu, dućan odjeće i obuće, prodavaonicu predmeta od kože i staklanu. Daruvarsko gospodarstvo možda nije bilo tako raznoliko kao ono u Vukovaru, no vjerojatno je zadovoljavalo sve potrebe tamošnjeg stanovništva. U obzir treba uzeti i činjenicu da se svi

⁵¹¹ U obzir treba uzeti da se na razglednicama ne vidi sva gospodarska struktura grada, no može se pretpostaviti da su svi segmenti obrtničke i industrijske proizvodnje grada zastupljeni prodavaonicama u njegovom središtu. Zoran primjer toga je dućan koji u središtu Vukovara ima mljekara, premda joj je proizvodni / prerađivački pogon više na periferiji.

⁵¹² Reklamni oglasi u gradu čak su reklamirali tzv. »zračne kupke«, kojima se promovira sjedenje na otvorenom i udisanje čistog zraka.

gospodarski objekti ne nalaze u središtu grada (koje je zahvaćeno uzorkovanjem), stoga su ovi podatci više ilustrativni (rekonstrukcija!), nego neko pravilo. Zanimljivo je da se u uzorku ne javlja Daruvarska pivovara iako ona od 1840. djeluje u Daruvaru na istom mjestu u samom središtu grada. Bankarski sustav grada predstavljale su Pučka štedionica, Prva hrvatska štedionica⁵¹³ i Češkoslovenska banka⁵¹⁴.

Prostorni položaj Poreča specifičniji je od onih Vukovara i Daruvara, stoga su i objekti zastupljeni na njegovim jezičnim znakovima pomalo drugačiji. Primorski položaj Poreča uvjetovao je da se u gradu javljaju objekti poput ribarnice, te hoteli (Riviera i Venezia), gostionice i pivnice (turizam). Uz njih javlja se i dućan namještaja, a bankarski sektor na uzorkovanim razglednicama Poreča nije zastupljen.

Od ostalih jezičnih znakova koji predstavljaju objekte izdvajaju se još sakralni objekti i ustanove. U Vukovaru se na prijelazu stoljeća javlja »izraelski hram«, »srpska crkva«, katolička crkva, franjevački samostan i reformirana crkva, a takvu vjersku strukturu stanovništva pokazuje i popis stanovništva iz 1910 (tablica 56). Vjerska raznolikost pokazatelj je etnički raznolikog stanovništva, a stanovništvo Vukovara bilo je prilično etnički raznoliko. Tomu svjedoči etnički popis stanovništva Vukovara (naselje) prema kojemu je 1910. u Vukovaru bilo 10.359 stanovnika, od kojih je 39,5% bilo Hrvata, 33,8% Nijemaca, 15,7% Srba, 9,2% Mađara i 1,8% pripadnika ostalih nacionalnih manjina (Jagodar, 2017). Naravno, etničku strukturu ne možemo poistovjetiti s vjeroispovjednom strukturom stanovništva, no u nedostatku podataka za vjeroispovijest u rekonstrukciji nam itekako može pomoći i etnička struktura stanovništva.

Tab. 57. Broj stanovnika prema vjeroispovijesti upravnih kotara Vukovara i Daruvara prema popisu stanovništva iz 1910.

mjesto	Rimo- katolička	Grko- katolička	Grčko- istočnjačka	Evangelici, augsur. konfesija	Evangelici, reformirana	izraelićani	Ostali / nepoznato
Vukovar, naselje	7.923	84	1.628	56	175	493	-

⁵¹³ Javlja se na razglednicama između 1911. i 1919.

⁵¹⁴ Prema ARHINET-u (internetsko izdanje), Češkoslovenska (Čehoslovačka) je banka osnovana 1921. u Daruvaru, ali je prema Matušeku (1996), djelatnost započela 1922. Od 1929. sjedište joj je u Zagrebu, a 1942. naziv mijenja u Čehobanku.

Vukovar, upravni kotar	22.645	1.649	15.398	296	1.975	576	1
Daruvar, naselje	2.067	14	188	30	106	237	2
Daruvar, upravni kotar	20.275	26	10.945	1.315	928	434	6

izvor: Popis žiteljstva u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. 1910.

U Daruvaru se u uzorku javljaju katolička crkva i samostan te »grčko-srpska crkva« (vjerojatno grčko-istočnjačka crkva). Etnička struktura stanovništva Daruvara 1910. bila je raznolika⁵¹⁵ i etnički djelomično drugačija od one u Vukovaru. U Daruvaru je 1910. živjelo 32,2% Srba, 21,2% Čeha i Slovaka, 16,6% Nijemaca, 14,4% Hrvata, 11,9% Mađara i 3,8% pripadnika ostalih nacionalnih manjina (Talijana, Jevreja, Poljaka i Slovenaca) (Lakatoš, 1914)⁵¹⁶. S obzirom na vjersku strukturu Daruvarskog stanovništva 1910 (tablica 57), očekivao bi se religijski raznolikiji uzorak. No jezična materijalizacija sakralnih objekata do koje se došlo tijekom istraživanja ne pokazuje da tamošnje stanovništvo po vjeroispovijedi nije bilo raznoliko. Rekonstrukcija jezične materijalizacije sakralnih objekata pokazuje samo to da se iz uzorka ne može u potpunosti vidjeti stvarna slika jer su se drugi sakralni objekti možda nalazili na području koje nije bilo zahvaćeno uzorkom.

U uzorcima jezičnog pejzaža Poreča javljaju se samo Crkva Gospe od Anđela i Eufrazijeva bazilika. Kako se u Poreču vjerojatno radi o religijski homogenom stanovništvu, jer su Talijani i Hrvati u to doba uglavnom bili katolici.

Dakle, iako se u svakom mjestu kontinuirano javljaju jezični znakovi koji upućuju na sakralne objekte, njihova je pojavnost u ukupnom kontingentu jezičnih znakova mala.

U uzorcima se često javljaju i ustanove. One se osnivaju sa svrhom obavljanja djelatnosti s područja odgoja i obrazovanja, znanosti, kulture, informiranja, zdravstva, socijalne skrbi i drugih djelatnosti poput sporta. U sva se tri uzorkovana urbana naselja pojavljuju objekti koji

⁵¹⁵ Jača doseljavanja Čeha, a u okolicu Daruvara i Nijemaca, Mađara i Talijana započela su tijekom XVIII. st. . Česi se u većem valu doseljavaju između 1840. i 1880., a Mađari dolaze oko 1885. kada počinje izgradnja željezničke pruge Barč — Virovitica — Daruvar — Pakrac. Mnogi od njih svoje su zaposlenje našli i na posjedima Jankovića i Tükeryja (Kuzle, 1975).

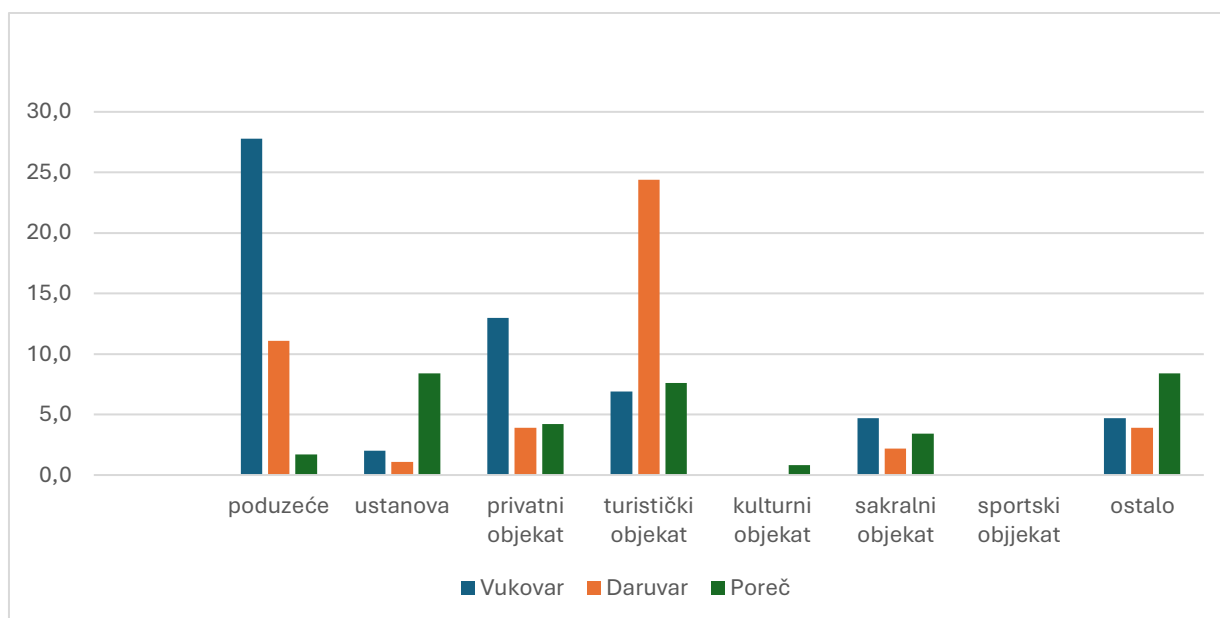
⁵¹⁶ Manjkavost etničke strukture pri rekonstrukciji vjeroispovijesti obično se najbolje vidi kad su u pitanju Židovi, jer se oni ne mogu točno detektirati iz etničke strukture. U ostalih se etničkih skupina uglavnom može pretpostaviti koje su vjeroispovijesti.

predstavljaju ustanove. U Vukovaru se javljaju zgrada županije, realna gimnazija i kotarski sud, u Daruvaru realna gimnazija, a u Poreču pokrajinski zavod, Palača školskog internata, Učiteljski zavod, Pokrajinska vlada, Poljoprivredni institut i ubožnica. Premda Poreč, kao središte pokrajinske vlasti, ima znatno više raznovrsnih objekata predstavljenih na jezičnim znakovima, ukupno ih je dvostruko manje od onih u istoj kategoriji u Vukovaru i Daruvaru (oni imaju veću pojavnost, a manju raznolikost objekata). Pojedinačni objekti koji su se najčešće javljali među uzorcima su lječilište u Daruvaru, dvorac Eltz u Vukovaru i hotel Venezia u Poreču.

Još jedna veća cjelina objekata zastupljenih u kulturnom pejzažu su reklamni oglasi. Reklamni oglasi obuhvaćaju u prosijeku oko 20% uzorkovanog materijaliziranog jezičnog pejzaža. Oni se u tadašnjem sustavu vrijednosti tretiraju kao poruke koje javnosti odašilju poruke o trgovačkoj ponudi, stoga im je svrha najvećim dijelom bila oglašavanje raznih gospodarskih djelatnosti. Oni se u pravilu nalaze na izlozima dućana, a vrlo rijetko (u oko 2,5% slučajeva) pojavljuju se kao transgresivni natpisi na zidovima zgrada. Sadržaj reklamnih oglasa detaljnije se može vidjeti u dijelu teksta koji se bavi povezanošću prostornog identiteta i materijalizacijom jezičnih znakova u uzorkovanom materijalu.

Natpisnih i spomen ploča te plakata gotovo da u uzorkovanom javnom prostoru razglednica nema. Ne može se generalno zaključiti da ih u tadašnjem javnom prostoru uopće nije bilo, možda jednostavno nisu zahvaćene razglednicama jer su u tadašnjem javnom prostoru bile relativno rijetke.

Shvaćanje načina na koji se jezični znakovi materijaliziraju u pejzažu znatno pridonosi razumijevanju karakteristika jezičnog pejzaža, no podjednako važnu ulogu u tom procesu ima i razumijevanje tipova objekata koji su zastupljeni u jezičnom kulturnom pejzažu (*varijabla vrsta predstavljanja*). Dakle, radi se o komplementarnim analizama, koje na podjednak način, svaka iz svog aspekta, pridonose razumijevanju inventara jezičnog kulturnog pejzaža.

Sl. 34. Udio tipova objekata predstavljenih (na jezičnim znacima) u jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)

Analiza tipova objekata koji su na jezičnim znacima predstavljeni u jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča pokazuje (slika 34) da je svako urbano naselje specifično na svoj način. Na primjer, Vukovar ima znatan udio poduzeća, jer se u njegovom uzorku u znatnoj mjeri javljaju gospodarski objekti / obrti. U Daruvaru se ističe segment turističkih objekata, radi njegove turističke uloge⁵¹⁷ koja obuhvaća kupališni turizam i ugostiteljstvo (kavane, restorani), a Poreč je u svom uzorku imao najveći broj ustanova o kojima se već pisalo u djelu o materijalizaciji jezičnih znakova u prostoru.

Privatnih objekata je malo, najviše ipak u Vukovaru, jer se u tamošnjem uzorku često isticao dvorac obitelji Eltz. Sakralni se objekti kontinuirano javljaju, no njihova pojavnost uglavnom nije velika (javljaju se u 2 – 5% uzoraka).

Kulturnih i sportskih objekata u uzorku nema, a njihov se značajniji udio očekuje tek u suvremenom uzorku.

6.2.5. Tko planira jezični kulturni pejzaž?

Jezično planiranje u ovom se kontekstu odnosi na jezične politike, odnosno načine provođenja jezične politike na javnim mjestima (Luić, 2016). Planiranje jezičnog pejzaža na prijelazu

⁵¹⁷ Turistički objekti u Poreču i Vukovaru uglavnom se odnose na otele u središtu grada.

XIX. u XX. stoljeće obavljalo se djelomično unutar, a djelomično izvan Hrvatske. Vanjski utjecaji koji su dolazili iz Rima, Beča i Budimpešte, snažno su promovirali talijanski, njemački i mađarski jezik. No dio se jezičnog pejzaža definirao i u Hrvatskoj, a to je uglavnom onaj oblikovan u lokalnim centrima uprave te među pojedincima, većinom gospodarstvenicima, koji su svojim odabirom jezika prezentirali svijest o vlastitoj pripadnosti, odnosno vlastitom identitetu. Istraživanje je pokazalo da je nesuradnja te tri razine jezičnih planiratelja dovela do društvene višejezičnosti koja se izvrsno očitovala u javnim jezičnim znacima kulturnog pejzaža.

Analizom varijabli *vrste diskursa* (tablica 58) utvrdilo se da se u javnom prostoru nalazi najviše jezičnih znakova koji prenose neku komercijalnu poruku. Rezultati pokazuju da komercijalni natpisi obuhvaćaju oko 75% natpisa u javnom prostoru (iznimka je Poreč s nešto nižim udjelom). Njima su autori najčešće gospodarstvenici koji natpisima na svojim dućanima ili drugom vrstom oglasa u javnom prostoru reklamiraju svoje usluge. Brojnosti komercijalnih natpisa znatno pridonose i nakladnici / tiskari sa reklamnim natpisima na svojim razglednicama. Značajan udio u prostoru imaju i gradsko-regulatorni natpisi, koje donose vlasti i njihovi predstavnici sadržavaju obavijesti i upozorenja, te nazive ustanova poduzeća sportskih, kulturnih i drugih udruga – znači svih natpisa koji su neophodni kako bi se održala uredna regulacija gradskog prometa informacijama. Njihov udio očekivano je niži, jer je i potreba za gradsko-regulatornim informacijama manja od potrebe koju stanovnici imaju (koju ima pruža) komercijalni sektor. Najmanje su u javnom prostoru zastupljeni jezični znakovi koji imaju transgresivnu ulogu. I to je očekivano, jer je uloga transgresivnih natpisa izraziti socijalni protest. Ono malo transgresivnih natpisa što je pronađeno u uzorku uglavnom ne izražava eksplicitno socijalni protest, ali to radi na način kako se on obično izražava – grafitima. Premda na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće nije bilo grafita (barem ne u onom obliku pod kojim ih danas razumijevamo), oni se u prostoru ipak očituju na isti način – zapisivanjem poruka na zidovima zgrada.

Tab. 58. Udio jezičnih znakova u Vukovaru, Daruvaru i Poreču koji prenose informacije o vrsti diskursa u povijesnom jezičnom kulturnom pejzažu (%)

varijabla	Vukovar	Daruvar	Poreč
gradsko-regulatorni	25,6	22,2	37,0

komercijalni	74,4	75,0	60,5
transgresivni	0,0	2,8	2,5

Izvor: ovo istraživanje

Informacije mogu dolaziti iz dva izvora, stoga prema domeni iz koje nam poruke mogu pristizati razlikujemo službenu (sa vrha, od vlasti) i privatnu domenu (sa dna, od pojedinaca). Informacije koje dolaze sa vrha namijenjene su društvu i pojedincima, one odražavaju institucionalnu aktivnost te politiku jezičnog planiranja (među kojima je i odnos prema materinskom i manjinskim jezicima). Njih nazivamo porukama iz službene domene (metoda odozgo prema dolje, odnosno engl. *top-down*). Druga domena informiranja je privatna, ona polazi sa dna odnosno od pojedinaca (metoda odozdo prema gore, odnosno engl. *bottom-up*). Sakupljanjem informacija koje šalju razni pojedinci stvaramo opću percepciju okoline.

Ovo istraživanje (tablica 59) pokazalo da se u prostoru najviše javljaju jezični znaci koje je su postavili pojedinci (*bottom-up*). Premda je udio jezičnih znakova koji su postavili pojedinci u svakom uzorku različit, može se zaključiti da uglavnom obuhvaća 2/3 uzoraka.

Jezični znakovi koje postavljaju predstavnici vlasti (*top-down*) uglavnom su slabije zastupljeni, jer je i manja potreba za njima. Najmanje je transgresivnih jezičnih znakova, to je očekivano. Ustvari pravo je iznenađenje da na razglednicama uopće ima takvog sadržaja.

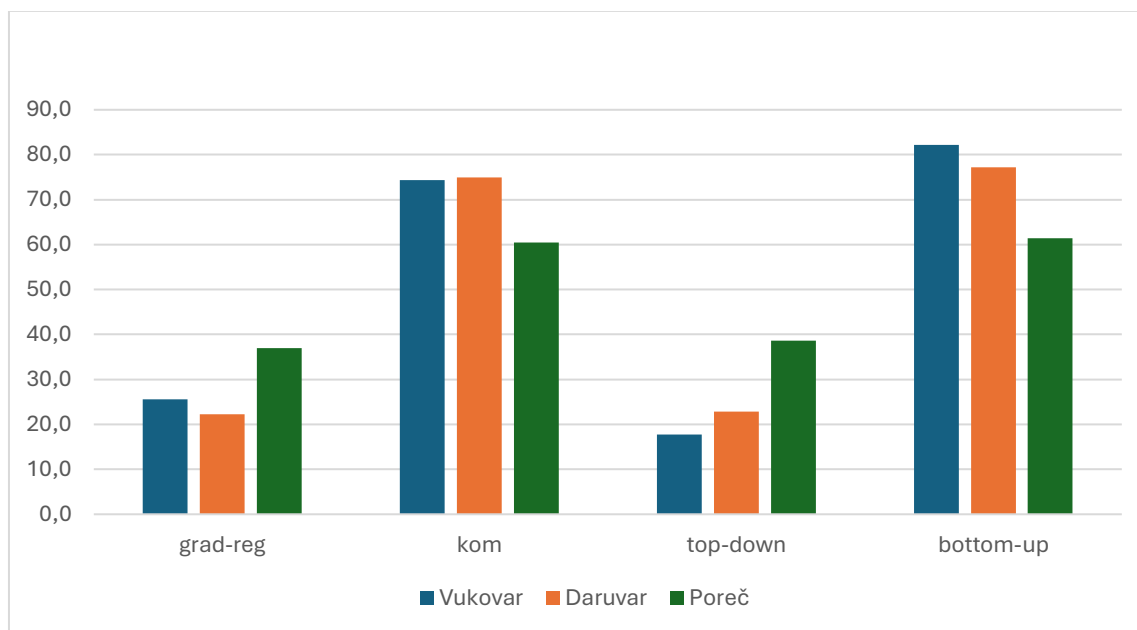
Tab. 59. Udio jezičnih znakova u Vukovaru, Daruvaru i Poreču koji prenose informacije o izvoru postavljanja jezičnih znakova u povijesnom jezičnom kulturnom pejzažu (%)

Izvor informiranja	Vukovar	Daruvar	Poreč
Službena domena (<i>top-down</i>)	17,8	22,8	38,6
Privatna domena (<i>bottom-up</i>)	82,2	77,2	61,4

Izvor: ovo istraživanje

Grafička kombinacija te dvije varijable (slika 35; *vrste diskursa i izvora postavljanja znaka*) zorno prikazuje međuovisnost vrste jezičnog znaka i izvora njegova postavljanja. Tako su u prostoru najprisutniji komercijalni jezični znakovi koje postavljaju pojedinci, a manje su prisutni gradsko-regulatorni jezični znaci koje postavljaju predstavnici vlasti ili uprave.

To ustvari ukazuje na to da jezičnu politiku tog vremena kreiraju pojedinci, prema vlastitom jezičnom identitetu. Unatoč stalnim nastojanjima utjecaj vlasti u tom je razdoblju znatno slabiji.

Sl. 35. Korelacija udjela varijabli vrste diskursa i izvora postavljanja jezičnih znakova u jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%) (Legenda: grad-reg – gradsko-regulatorni; kom – komercijalni)

6.2.6. Kako se u jezičnom kulturnom pejzažu očituje prostorni identitet stanovništva?

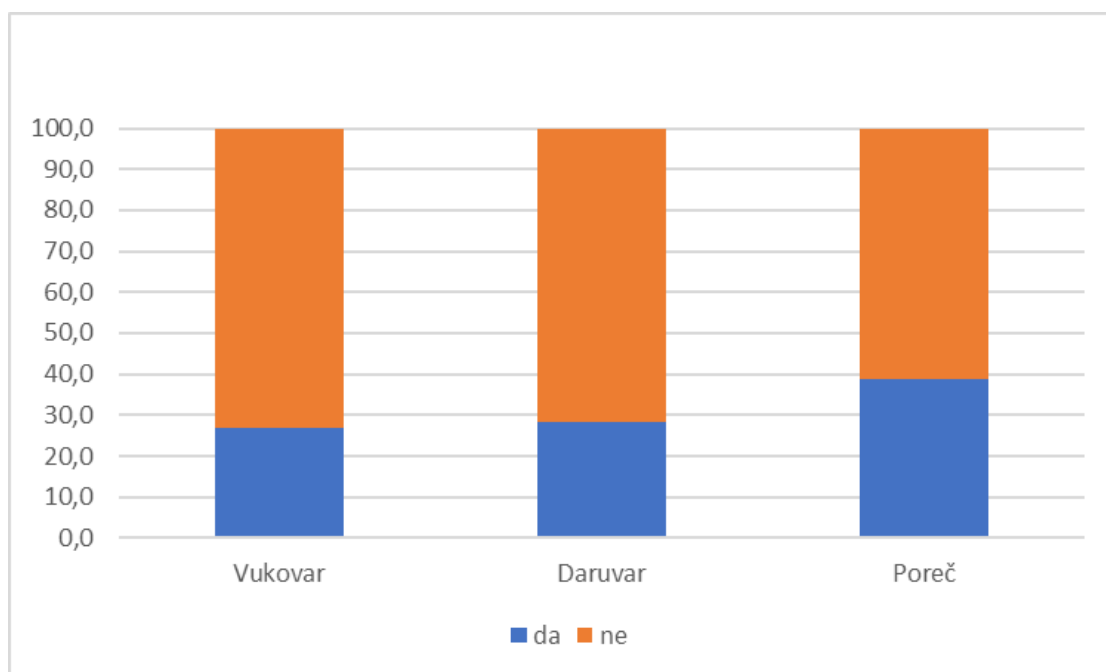
Jedan od vidova kolektivnog identiteta stanovništva je prostorni identitet. Većina stanovništva koje živi na istom prostoru dijeli isto ili slično iskustvo, te stvara osjećaj pripadnosti tom mjestu (Claval, 1998). Stoga, prostorni identitet određuje način na koji stanovništvo doživljava svoj prostor. Stoga je on uglavnom heterogen, odnosno različit. Ovisno o veličini prostorne jedinice kojoj pojedinac osjeća pripadnost, prostorni identitet može biti lokalni, regionalni, nacionalni i nadnacionalni, no kako je on heterogen pojedinac u isto vrijeme može osjećati višestruku teritorijalnu pripadnost (u isti mah više vrsta prostornih identiteta), a njegovi se osjećaji, u kontaktu s vanjskim podražajima (npr. političkim sukobima) mogu mijenjati. Lokalni identitet uglavnom se temelji na iskustvima proizašlim iz dnevne artikulacije prostora, a ostale razine identiteta proizlaze iz iskustava pojedinaca temeljenima na artikulaciji većih prostornih jedinica. Pri oblikovanju prostornog identiteta ključnu ulogu ima subjektivno strukturiranje prostora koje se očituje u imenovanju određenih lokacija

(Mirošević, Vukosav, 2010). To imenovanje ovisi o tome radi li se o prirodno-geografskim ili antropogeografskim procesima, odnosno o tome prenose li se informacije o prirodnom prostoru ili povijesnim, etničkim, ekonomskim, kulturnim, jezičnim ili religijskim sastavnicama stanovništva tog prostora. Materijalnim komponentama antropogeografskih procesa pridonosi i arhitektura te spomenička baština ⁵¹⁸(Marković, Fuerst-Bjeliš, 2015). Podatci sadržani u tim sastavnicama ukazuju na vrstu prostornog identiteta stanovništva. Dijalektne osobitosti pritom uglavnom ukazuju na lokalni i regionalni identitet.

Velik dio prostornog identiteta odnosi se na geografska imena (toponime) i nazivlje pojedinih prostornih jedinica. Toponimi nose sa sobom određenu konotaciju koja može biti prostorna ili društvena (socio-kulturna) (Fuerst-Bjeliš, 2000), ovisno o tome prenose li informaciju o prirodnom prostoru (imena područja, mjesta i regija) ili društvenim sastavnicama stanovništva tog prostora (ergonimimi, te institucionalizirane regionalne organizacije poput udruga, klubova, škole). Ergonimi su nazivi poduzeća, obrta, poslovnih zajednica i udruženja. Osnovni im je cilj privući pažnju korisnika / kupaca, a oni to rade svojim natpisima (jezičnim znakovima). Šakaja navodi da se ergonimima prenose racionalne informacije i reklame. Racionalne informacije su informacije koje korisnicima prenose podatke o predmetu prodaje, onome tko vrši prodaju ili korisnicima kojima se prodaje, a reklame su prepoznatljive (time se izdvajaju od drugih) i uključuju vrednovanje – »Davatelji imena, svjesno ili ne, biraju imena s kojima se njihovi klijenti poistovjećuju i koja će pomoći u postizanju uspjeha poduzeća jer odražavaju unutarnje osjećaje i težnje lokalnog stanovništva (Zelinsky, 1980, 7, prema Šakaja, 2003). Dakle, potrošači su izravni sudionici u procesu definiranja ergonima, jer oni svojim odabirom definiraju sustav zajedničkih vrijednosti. Iz sustava ergonima da se stoga zaključiti kakav je etnički, ekonomski, kulturni i jezični sastav stanovništva.

Istraživanje je pokazalo (slika 36) da se kolektivni identitet javio u samo 26–38% uzoraka. Među uzorcima u kojima je iskazan kolektivni identitet najviše je onih koji predstavljaju lokalni identitet.

⁵¹⁸ Prema istim autorima, osim materijalnih komponenti antropogeografskih procesa postoje i oni nematerijalni koji se iskazuju načinom života te rada stanovništva.

Sl. 36. Prisutnost udjela kolektivnog identiteta u uzorkovanom jezičnom kulturnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)

Lokani se identitet očituje najviše u ergonimima lokalne važnosti. Tako se u Vukovaru u jezičnom kulturnom pejzažu javljaju ergonimi (lokalnih gospodarstvenika) koji sadrže vlastita imena: Eduard Bier i sinovi⁵¹⁹, Mihajlo Kovačević, Leopold H. Freund⁵²⁰, Antun Gottfried⁵²¹, Bogdanović i Selaković, Janoš Koršoš⁵²², Sam F. Klein⁵²³, Stjepan Srnić⁵²⁴, J. Spajić, Arnold Bier⁵²⁵, Dušan Božić⁵²⁶, Sigmund Frank⁵²⁷, Drago Berek. Dio poduzetnika (obrtnika) u

⁵¹⁹ **Bier, Eduard** (Trnovo kraj Vukovara, 1840 – Vukovar, 1908), trgovac, otac tvorničara Edmunda Biera.

Eduard je s 11 godina počeo raditi kao trgovački šegrt, a s vremenom je stekao velik imetak (trgovačku radnju i nekoliko kuća u Vukovaru). Desetljećima je bio vukovarski gradski vijećnik. Oženio se 1866. s Johannom rođ. Schenk iz Vukovara, kćeri imućnog trgovca s kojom je imao jedanaestoro djece (Židovski biografski leksikon, internetsko izdanje).

⁵²⁰ **Freund, Leopold** (Lavoslav H.) (Vukovar, ? – logor Jasenovac, ?1941), tiskar i knjižar. Godine 1892. otvorio je veliku tiskaru u Vukovaru (u kojoj je tiskao i razglednice), koju je s vremenom i modernizirao. Posjedovao je u Vukovaru i knjižaru (Židovski biografski leksikon, internetsko izdanje).

⁵²¹ Trgovac keramičkim proizvodima.

⁵²² **Koršoš, Janoš** (? – ?), gostioničar i vlasnik magazina. Obitelj mu se iz mađarske Baranje doselila u Čakovac (nedaleko Tompojevaca), a potom i u Vukovar, gdje su u međuratnom razdoblju kupili zgradu koju su prenamijenili u magazin s robom i u gostionicu (restoran). Dio zgrade iznajmljivao je kao poslovni prostor.

⁵²³ **Klein F. Samuel** (Latrany, Mađarska, 1851 – logor Jasenovac, 1941), vlasnik trgovine žensko konfekcije, dobrotvor, član Židovske Općine i brojnih drugih vukovarskih društava. Otac Danijela Kleina, pravnika i židovskog aktivista (Židovski biografski leksikon, internetsko izdanje).

⁵²⁴ **Srnić, Stjepan** (? – ?), vukovarski trgovac tekstilom, otac Stjepana Srnića, diplomiranog inženjera šumarstva (Imenik hrvatskih šumara, internetsko izdanje).

⁵²⁵ **Bier, Arnold** (Vukovar, 1874 – Vukovar, 1923), proizvođač i trgovac žestokih alkoholnih pića (geni.com).

⁵²⁶ **Božić, Dušan** (? – ?), vukovarski limar.

⁵²⁷ **Frank, Sigmund** (Tovarnik, 1869 – Vukovar, 1939), trgovac tekstilom i konfekcijom i židovski aktivist. Vlasnik trgovine (od 1897) i ciglane Frank i Ofner. Između ostalog bio je član predsjedništva Trgovačko-obrtničke komore u Osijeku te osnivač i predsjednik Udruženja trgovaca Vukovara (Židovski biografski leksikon, internetsko izdanje).

ergonimu ima samo prezime, a dio ih na razglednici ima nedovoljno čitak natpis, pa se u ergonimu raspoznaje samo prezime: Bauer, Paunović⁵²⁸, Herman, Veleta⁵²⁹, Valder. U Daruvaru se javljaju ergonimi Dragan Novaković, Lj. Jovanović, Sándor Weinberger, Josip Epstein⁵³⁰, Epstein i Mautner, Oskar Pollak,⁵³¹ Franjo Čizmić,⁵³² Ladislav Rochlitz⁵³³, a uz njih se spominju dvije lokalno važne osobe Aleksandar Türköry de Algyesta⁵³⁴ i Antun pl. Türköry⁵³⁵. Zanimljivo je da se obitelj Janković, koja je ostavila važan trag u povijesti daruvarskog kraja, javlja prilično općenito i to samo u jednom nazivu ulice – Jankovićeve⁵³⁶ ulica. Poreč je specifičan, jer se u njegovom jezičnom kulturnom pejzažu ne javljaju ergonimi, nego značajne osobe Talijani koji su na neki način (obično rođenjem) vezane uz Istru – Giovanni de Vergottini⁵³⁷, Benedetto Polesini⁵³⁸, Maria Stella i Nazario Sauro⁵³⁹.

Korelacija između jezika i naziva ergonima nije pronađena.

⁵²⁸ **Paunović, Aleksa** (? – ?), veleposjednik. Projekt hotela Paunović izradio je tada već poznati arhitekt, Vladimir Nikolić. Zgrada hotela gradila se 1895–97. Na pročelju hotela pisalo je »Aleksa i Amalija Paunović svome sinu Radivoju«, a na drugom »Grand hotel Paunović«. Posveta sinu Radivoju uklonjena je nakon prodaje zgrade oko 1918., dok je natpis Grand hotel Paunović ostao na pročelju još desetljećima. Grand hotel je uz ugostiteljske sadržaje imao i kazališnu dvoranu te trgovinu (Plava zvijezda). Hotel je 1918. prodan Miši Gotfridu i Elizabeti Futak. Od 1919. u toj je zgradi Radnički dom. U njoj se 1920. održao II. Kongres komunističke partije Jugoslavije (Vukovar na dlanu, internetska stranica).

⁵²⁹ Salon.

⁵³⁰ Josip Epstein se u izvorima spominje kao autor i nakladnik razglednica, a u muzejskim se arhivima kao nakladnik pojavljuje i Epstein & Mautner, no na razglednicama Daruvara se vidi i obrt / radnja iz koje se iščitava da je jedan Epstein bio staklar, o tome piše i Herout (2017). Na žalost o obitelji Epstein nema drugih podataka.

⁵³¹ **Pollak, Oskar** (? – ?), trgovac, vlasnik skladišta i prodaje svakovrsne kože i pribora (Herout, 2017).

⁵³² Tiskar

⁵³³ **Rochlitz, Ladislav** (? – ?, 1935), trgovac i nakladnik. Zastupnik u Općinskom zastupstvu trgovišta Daruvar 1906. Spominje se i kao vlasnik trgovine pomodne, manufakturne i kratke i pletene robe (Herout, 2017; Židovski biografski leksikon, internetsko izdanje).

⁵³⁴ **Türköry de Algyest, Aleksandar** (1826 – 1895), pomađareni Židov, ranijeg prezimena Spiegel. Nakon smrti punice, Magdalene Lechner (1835 – 1883) postao je vlasnik nekadašnjeg posjeda Jankovića. Aleksandrovi predci potječu sa Schwarzwalda, odakle su oko 1740. emigrirali u Mađarsku. Aleksandrov otac Josip (József) Spiegel dobio je 1831. plemićki naslov od austrijskog cara Franje II., a sam je svoje prezime mađarizirao (spiegel na njemačkom znači ogledalo, a ogledano na mađarskom glasi türkör), dodao si je i naslov Algyest (Karula, 2017).

⁵³⁵ **Türköry de Algyest, Antal (Antun)** (1852 – 1917), najstarije je dijete Aleksandra Türköryja (Karula, 2017).

⁵³⁶ Povijest obitelji Janković u Daruvaru započinje dolaskom Antuna Jankovića (1729 – 1789), na mjesto požeškog podžupana, a završava s Julijem Jankovićem (1820 – 1904), požeškog velikog župana.

⁵³⁷ **Vergottini Giovanni de** (Poreč, 1900 – Bologna, 1973), pravnik. Sudjelovao je u talijanskom pohodu na Rijeku (1919–20). Na Sveučilištu u Rimu diplomirao je pravo (1923). Predavao je povijest talijanskog prava na nekoliko talijanskih sveučilišta, a bio je i dekan Pravnoga fakulteta u Sieni (1931–33) i Bologni (1950–61). Predsjednik Republike Italije odlikovao ga je Zlatnom medaljom za zasluge na području školstva i kulture (1958) (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵³⁸ **Polesini, de**, plemićka obitelj iz Motovuna i Poreča, od XVIII. st. nose titulu markiza. **Benedetto** je bio vlasnik dvorane Istarske sabornice, koju je 1922. poklonio Istarskoj pokrajini (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵³⁹ **Sauro, Nazario** (Kopar, 1880 – Pula, 1916), mornarički časnik, naklonjen talijanskom iredentizmu. Sudjelovao je u I. svj. ratu u mnogobrojnim akcijama na talijanskoj strani (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

Toponimi su se osim u nazivu mjesta javljali i u obliku hodonima⁵⁴⁰ te horonima⁵⁴¹. U istraživanom uzorku oni su uglavnom odraz lokalnih, a manje regionalnih identiteta.

Hodonimi su najbrojniji, a mogu se klasificirati u 4 kategorije, ovisno o tome jesu li nazvani po: istaknutoj osobi (Strossmayerova, Jankovićeve, Franje Josipa i Jelačićeve ulice, Trg kralja Petra Oslobodioca, Trg Garibaldi, Eufrazijeva bazilika), povijesnom događaju (3. studeni, Trg aneksije, Palim borcima za slobodu i ujedinjenje našega naroda), orijentiru (Trg venecijanske kuće, Glavni trg, Poštarska ulica, Glavna ulica), geografskom nazivu (Vukovar, Poreč, Daruvar, Milano, Rim, Venezia, otok Sv. Nikola, ruševina Biela, Viali⁵⁴², Cimare⁵⁴³, Dolnja Mala⁵⁴⁴ te hidronimima – most preko Vuke, Pakra,) ili nekom drugom opisnom svojstvu (borova šuma Sv. Duha u Poreču, Ružmarinska ulica u Daruvaru i Riblji trg u Vukovaru).

Preimenovanje javnih gradskih prostora karakteristično je za bilo koje političke promjene, a vjerojatno se odvija svugdje u svijetu. Zoran primjer bio je vidljiv na razglednicama Poreča na kojima je gradska obala nosila naziv Riva Dante e Venezia (1912), a poslije je ista obala nosila naziv Riva 3 Novembre e Riva Venezia (1927). Datum 3. studeni imao je veliku važnost u talijanskoj politici, stoga ne čudi što se često pojavljivao među toponimima na razglednicama, te što je njegova važnost naglašena i njegovim postavljanjem na središnje gradsko mjesto – gradsku obalu. Važnost aneksije u političke vlasti vidi se i po tome što se jedan porečki trg zvao Trg aneksije. Poslije u SFRJ nekadašnja Obala 3. studenog prozvana je Obalom maršala Tita⁵⁴⁵.

Kod istraživanja toponima, zanimljivo je primijetiti i poneke promjene nastale kod njihova pisanja. Neke promjene nastale su uslijed nepažnje, neke nepoznavanjem hrvatskog jezika, a neke uslijed miješanja jezika. U svakom slučaju, uzrok im je vjerojatno nakladnik koji obično vjerojatno nedovoljno pozna hrvatski jezik.

Za očekivati je da se hodonim Strossmajerova ulica prevedu kao Strossmayergasse, no ne očekuje se da se Jelačićeve ulice prevedu kao Jelačićgasse (razglednica Daruvara, 1906), jer

⁵⁴⁰ Nazivlja javnih gradskih površina – ulica i trgova.

⁵⁴¹ Naziv regije, zemlje.

⁵⁴² Predio u Poreču uz gradsku marinu.

⁵⁴³ Toponim koji označava starokršćansko prigradsko groblje u Istri.

⁵⁴⁴ Predio u Vukovaru.

⁵⁴⁵ Dvojezičnošću pri imenovanju hodonima u Istri bavili su se Crljenko i Zupanc (2016), koji su utvrdili da se dijakronijskim pristupom ovom istraživanju može utvrditi koji je dio Istre bio pod talijanskom, a koji pod austrijskom upravom.

se onda u njemačkom prijevodu kombiniraju hrvatski dijakritički znakovi i njemački nastavak / naziv za ulicu).

Vidljive su i promjene u pisanju naziva mjesta – tako se toponim Parenzo, jednom javlja i kao Parenso. U slučaju Daruvara tih je promjena bilo više. Naime, toponim Daruvar javlja se dva puta (1910. i 1912) kao Daruwar (oba puta kao dio njemačkog jezičnog znaka Bad Daruwar) te na dvije različite razglednice kao Daruvár (slovo á pripada mađarskoj abecedi; Badurina, Marković, Mićanović, 2007). Dva jezična znaka na prvoj razglednici (iz 1909) glase: Gruss aus Bad Daruvár i Pozdrav iz Kupelj Daruvár, a jezični natpis na drugoj razglednici (iz 1902) glasi: Pozdrav iz Kupelj Daruvár. Kako ovaj potonji natpis nije ispravno napisan na hrvatskom jeziku, može se pretpostaviti da je mađarski nakladnik neuspješno sam napisao natpis na hrvatskom jeziku, a vjerojatno je autor obje razglednice. Na razglednici Daruvara iz 1899. javlja se ponovno kupelj, ali je napisana kao kombinacija hrvatskog i mađarskog jezika: Pozdrav iz Kupelyi Daruvar⁵⁴⁶.

Još jedna takva vjerojatno nakladnička pogreška javlja se na razglednici Daruvara iz 1900. gdje jedan od jezičnih znakova glasi: Kupališno svratište - Bade-hôte! Ovdje nije dobro napisan ni kupališni na hrvatskom jeziku niti njemačka abeceda ima slovo ô, a umjesto slova L javlja se interpunkcijski znak uskličnik (!). Možda iz istog razloga na razglednici Daruvara iz 1912. nedostaje jedno slovo s u natpisu Hotela Straus⁵⁴⁷.

Na razglednici Daruvara iz 1903. nalaze se dva jezična znaka, jedan na hrvatskom (Pozdrav iz Daruvara) i jedan na njemačkom (Gruss aus Daruvar), no onaj na njemačkom pošiljatelj razglednice je precrtao – to govori o njegovom osobnom identitetu koji je sam definirao kao hrvatski, pritom toliko snažno odbijajući njemačku odrednicu da je jedino na toj razglednici jezični znak na njemačkom jeziku precrtan.

Osobni identitet izražen je nešto drugačije, također na razglednici Daruvara (1900) na kojoj se ne koristi toponim Daruvar, nego ga se navodi kao grad Antuna pl. Tükoryja (poistovjećivanje osobe s gradom).

⁵⁴⁶ Nisu svim razglednicama poznati nakladnici / autori, djelomično zato što nisu naznačeni, a djelomično zato što mi je bila dostupna samo prednja strana (ne i stražnja, na kojoj je to moglo pisati). No analiza onih koji su bili poznati pokazuje da su greške u toponimima radili različiti autori, npr. Morelli, Ladislav Roschlitz, od kojih su neki djelovali u Hrvatskoj. Stoga je moguće da su pogreške u pisanju kod stranih autora nastale uslijed nedovoljnog poznavanja hrvatskog jezika ili pri netočnom prepisivanju predloška, odnosno da su pogreške u pisanju toponima kod nakladnika koji su djelovali u Hrvatskoj nastali iz nepažnje.

⁵⁴⁷ Hotel Strauss bio je u vlasništvu Leopolda Straussa (Herout, 2017).

Premda dijelovi današnje Hrvatske u ono doba uglavnom pravno funkcioniraju kao tradicijske ili povijesne regije, regionalni je identitet neočekivano slabo prisutan. Po jednom se u uzorcima pojavljuju regija Slavonija⁵⁴⁸ i regija Istra.

Nacionalni identitet očituje se imenovanjem javnog prostora (trgova, ulica) imenima osoba koje imaju određenu nacionalnu važnost. Njih u uzorcima ima neočekivano malo – javljaju se samo Josip Jelačić (u Daruvaru) i J. J. Strossmayer (Vukovaru). U Poreču se, zbog specifičnosti tamošnje situacije, ne javljaju osobe koje imaju nacionalnu važnost, no javlja se 3. studenoga kao dan aneksije, koji bi mogao preuzeti tu ulogu.

Nadnacionalni prostorni identitet očituje se u imenovanju javnih prostora imenima vladara većih nadnacionalnih političkih uređenja / država. Tako se u Vukovaru i Daruvaru javljaju imena cara Franje Josipa i kralja Petra Karađorđevića (Oslobodioc), a u Daruvaru i kralja Aleksandra. S obzirom na veliku usmjerenost Istre k Italiji, u Istarskom se javnom prostoru javlja veći broj nadnacionalno važnih osoba, koje potječu isključivo s prostora Italije, ali nisu kao u drugim urbanim sredinama vladari tih nadnacionalnih tvorevina. Radi se o talijanskom revolucionaru Giuseppeu Garibaldiju, književniku Danteu Alighieriju, skladatelju Giuseppeu Verdiju te pravniku Giosuèi Carducciju. Izuzev Dante Alighierija, svi ostali bili su tadašnji suvremenici.

Dakle, može se zaključiti da je jezični kulturni pejzaž odraz lokalnog identiteta, a u njemu se ogleda uglavnom ergonimija svakog od istraženih prostora. Regionalni, nacionalni (osjećaj pripadnosti Hrvatskoj) i nadnacionalni prostorni identitet (pripadnosti Habsburškoj Monarhiji ili Austro-Ugarskoj) postoje, ali su slabo izraženi.

6. 3. Jezični kulturni pejzaž u suvremenoj Hrvatskoj

S obzirom na dijakronijski pristup, drugi dio istraživanja bavi se suvremenim jezičnim sadržajem. Sadržajem koji je nastao stotinjak godina nakon prve faze istraživanja. Suvremeni jezični trendovi djelomično su drugačiji od onovremenih, no u nekim su dijelovima vrlo

⁵⁴⁸ Slavonija se javlja i u obliku ergonima, kao naziv svratišta.

slični. Jedna od točaka u kojima su slični svakako je politička uvjetovanost jezičnog kulturnog pejzaža.

6.3.1. Utječu li i u kojoj mjeri političke promjene na jezični kulturni pejzaž?

Jedinstveni opći pravni akt koji ima najvišu pravnu snagu u Republici Hrvatskoj *Ustav* je Republike Hrvatske. On se u nekoliko točaka dotiče uporabe jezika u Hrvatskoj. Tako u članku 14, stavku 1 stoji »Svatko u Republici Hrvatskoj ima prava i slobode, neovisno o njegovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim odredbama.«.

Službena uporaba hrvatskog jezika naglašava se u točki 12, stavku 1 i 2, gdje stoji: »U Republici Hrvatskoj u službenoj je uporabi hrvatski jezik i latinično pismo. U pojedinim lokalnim jedinicama uz hrvatski jezik i latinično pismo u službenu se uporabu može uvesti i drugi jezik te ćirilčno ili koje drugo pismo pod uvjetima propisanim zakonom«, a članak 15, stavak 4 naglašava »Pripadnicima svih nacionalnih manjina jamči se sloboda izražavanja nacionalne pripadnosti, slobodno služenje svojim jezikom i pismom i kulturna autonomija«. Dakle, Ustav propisuje koji je jezik službeni u HR, ali definira i da nacionalne manjine imaju svoja prava na ono što definira njihov identitet, među njima i na vlastiti jezik. Ustav čak u djelu Pravo građana Europske unije u članku 141. d u stavku 5 napominje da su državljani Republike Hrvatske građani Europske unije stoga uživaju prava koja im jamči pravna stečevina Europske unije, među kojima je i »Pravo podnošenja peticija Europskom parlamentu, predstavki Europskom ombudsmanu te pravo obraćanja institucijama i savjetodavnim tijelima Europske unije na hrvatskom jeziku, kao i na svim službenim jezicima Europske unije, te pravo dobiti odgovor na istom jeziku«.

Detaljnije odredbe o korištenju hrvatskog jezika donesene su *Zakonom o hrvatskom jeziku* početkom 2024., kojim se hrvatski jezik definira kao službeni jezik u Republici Hrvatskoj te jednim od službenih jezika Europske unije. Definira ga se kao nositelja hrvatskog identiteta i hrvatske kulture te kao instrument putem kojega se odvija sva usmena i pismena komunikacija u javnom životu u Hrvatskoj. Daljnje odrednice Zakona opisuju obuhvat i posebnost hrvatskog jezika, definiraju uporabu hrvatskoga standardnog jezika u međunarodnim kontaktima, područje primjene Zakona, skrb o hrvatskom jeziku, njegovu službenu (javnu i međunarodnu) uporabu, propisuju uporabu hrvatskog jezika u obrazovanju

te promicanje učenja hrvatskog jezika. Zakon također donosi odredbe vezane za nacionalni plan hrvatske jezične politike i Vijeće za hrvatski jezik.

Prema članku 7, stavku 1 Zakona »Nacionalni je jezik nematerijalno kulturno dobro te obilježje identiteta i pripadnosti njegovu narodu, ali i nezamjenjivo zajedničko komunikacijsko sredstvo za izražavanje i sporazumijevanje o kojem je potrebno skrbiti se na odgovarajući način«. Skrb za njega, njegovu zaštitu i promicanje preuzela je Vlada Republike Hrvatske.

Javna uporaba hrvatskog jezika definirana je i s obzirom na suvremenu višejezičnost. U toj se prilici prema članku 11, stavku 5 »Višejezične javne obavijesti i promidžbene poruke, uključujući sadržaje prometnih i turističkih znakova, oblikuju prvo na hrvatskom jeziku, a zatim na drugim jezicima, uključujući i lokalne nazive«. Zakon u članku 15. popisuje i posebne odredbe o službenoj i javnoj uporabi hrvatskoga jezika, prema kojima su hrvatski toponimi »dio hrvatske jezične baštine i u svojoj se pojavnosti zaštićuju na svim razinama službene i javne uporabe«. Nadalje »u javnoj uporabi nazivi kulturnih, sportskih, zabavnih i stručnih manifestacija, znanstvenih konferencija, priredaba i objekata ističu se na hrvatskom jeziku, a u slučaju prijevoda na stranom jeziku hrvatska inačica ističe se na prvome mjestu. U međunarodnoj službenoj komunikaciji inojezična inačica može se rabiti na prvome mjestu. Tekst na stranom jeziku koji se objavljuje u publikaciji sufinanciranoj sredstvima državnoga proračuna Republike Hrvatske obvezno ima sažetak i na hrvatskome standardnom jeziku. U višejezičnim publikacijama koje se sufinanciraju sredstvima državnoga proračuna Republike Hrvatske na prvome mjestu donosi se tekst na hrvatskome standardnom jeziku. Priručnici za hrvatski jezik i tekstni sadržaji iz hrvatske jezične baštine koji se financiraju sredstvima državnoga proračuna Republike Hrvatske objavljuju se na mrežnim stranicama u besplatnom elektroničkom obliku koji osigurava njihovu slobodnu uporabu«.

Ipak Zakonom se (točka 6) »ne ograničavaju slobode književnoumjetničkoga izražavanja niti se njime regulira privatna komunikacija. Ne ograničava se primjena ustavnoga zakona kojim se uređuju prava nacionalnih manjina, zakona kojim se uređuje uporaba jezika i pisma nacionalnih manjina u Hrvatskoj ni zakona kojim se uređuju područja županija, gradova i općina u Hrvatskoj. I ne odnosi na jezik koji se upotrebljava u vjerskim obredima ni na uporabu klasičnih jezika u stručnoj terminologiji«.

Iako Ustav i Zakon o hrvatskom jeziku donekle definiraju prava nacionalnih manjina, njihova su prava u potpunosti definirana *Zakonom o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u*

Republici Hrvatskoj usvojenim 2000. Tim Zakonom jezicima nacionalnih manjinama osigurana je ravnopravnost s hrvatskim jezikom i latiničnim pismom. Uvjeti pod kojima se ta ravnopravnost ostvaruje su: 1. kada pripadnici pojedine nacionalne manjine na području općine ili grada čine većinu stanovnika, 2. kada je ravnopravnost predviđena međunarodnim ugovorima kojih je Republika Hrvatska stranka, 3. kada su to statutom propisale općine i gradovi, te 4. kada to, u odnosu na rad svojih tijela, u samoupravnom djelokrugu, statutom propiše županija na čijem je području u pojedinim općinama i gradovima u ravnopravnoj službenoj uporabi jezik i pismo nacionalne manjine.

Prema članku 4 za ostvarivanje ravnopravne službene uporabe jezika i pisma nacionalne manjine mjerodavni su podaci s popisa stanovnika koji je neposredno prethodio uređivanju ovih pitanja. Ako je ravnopravnost dokazana ona se na području općine, grada ili županije ostvaruje među ostalim i putem ravnopravne službene uporabe jezika i pisma nacionalne manjine koja se u pravilu uvodi za cijelo područje općine ili grada⁵⁴⁹. Člankom 8 propisano je da se u općinama, gradovima i županijama u kojima je ostvarena dvojezičnost ili višejezičnost trebaju dvojezično ili višejezično (među ostalim) ispisivati natpisne ploče predstavničkih, izvršnih i upravnih tijela općina, gradova i županija, kao i pravnih osoba koje imaju javne ovlasti (istom veličinom slova), a člankom 10 to se predviđa i za pisane prometne znakove i druge pisane oznake u prometu, nazive ulica i trgova, nazive mjesta i geografskih lokaliteta (također istom veličinom slova).

Nedugo nakon *Zakona o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u RH* (2002) donesen je i *Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina* kojim su »prava i slobode osoba koje pripadaju nacionalnim manjinama, kao temeljna ljudska prava i slobode, nedjeljiv dio demokratskog sustava RH i uživaju potrebnu potporu i zaštitu, uključujući pozitivne mjere u korist nacionalnih manjina. Etnička i multikulturalna raznolikost i dug razumijevanja, uvažavanja i tolerancije doprinose promicanju razvoja RH.« (članak 3). Njime se osigurava slobodno izjašnjavanje, garantiraju im se prava i slobode, a zabranjuje se njihova diskriminacija. Prema članku 4, stavak 6 prava nacionalnih manjina ostvaruju se »ovisno o brojčanoj zastupljenosti pripadnika nacionalnih manjina u RH ili na nekom njenom području, stečenim pravima i međunarodnim ugovorima koji, sukladno Ustavu RH, čine dio unutarnjeg pravnog poretka RH.⁵⁵⁰«. Posebna prava koja im RH njime osigurava su brojna, no za ovo

⁵⁴⁹ Ravnopravna službena uporaba jezika i pisma nacionalne manjine može se uvesti i samo na dijelu područja pojedine općine ili grada, ali pod posebnim uvjetima (točka 6, stavak 2).

⁵⁵⁰ Više o tome ima i u članku 12 Ustavnog zakona.

istraživanje važno je istaknuti da su im osigurana prava na »služenje svojim jezikom i pismom, privatno i u javnoj uporabi, te u službenoj uporabi; odgoj i obrazovanje na jeziku i pismu kojim se služe« (članak 7 stavak 1 i 2). Po članku 10 »pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo služiti se svojim jezikom i pismom. Privatno i javno, uključujući pravo na jezik i pismu kojim se služe isticati oznake, napise i druge informacije u skladu sa zakonom.«, a zajamčeno im je i pravo na »davanje naziva naseljima, ulicama i trgovima imena osoba i događaja od značenja za povijest i kulturu nacionalne manjine u Hrvatskoj« (članak 13).

Dakle, hrvatsko zakonodavstvo daje primat hrvatskom, kao nacionalnom jeziku. No dosta prostora ostavlja se i za izražavanje identiteta nacionalnih manjina, na raznorazne načine, pa tako i putem prisutnosti njihova jezika u jezičnom pejzažu njihove okoline.

Od svih nacionalnih manjina u Hrvatskoj je po pitanju jezika najbolje zaštićena talijanska nacionalna manjina⁵⁵¹. Naime istog dana kada je EU priznala neovisnost Hrvatske i Slovenije (15. siječnja 1992) Italija je s obje države potpisala Memorandum o razumijevanju u pogledu zaštite talijanske manjine u Hrvatskoj i Sloveniji. Prema Žanku (2000) Italija je njime pokazala zabrinutost da će se raspadom bivše Jugoslavije smanjiti ili ukinuti prethodno stečena prava⁵⁵² koja je njihova nacionalna manjina imala u obje države. Memorandum⁵⁵³ se sastojao od 4 članka u kojima se od Hrvatske i Slovenije tražilo priznanje starosjedilačkog karaktera talijanske zajednice i prihvaćanje Talijanske unije kao jedinog tijela koje predstavlja Talijane u obje države. Dva dana poslije, 17. siječnja 1992. Hrvatska i Italija su u Zagrebu potpisale Zajedničko priopćenje o uspostavi diplomatskih odnosa između Republike Hrvatske i Talijanske Republike, a potkraj 1996. Hrvatska je s Italijom potpisala novi bilateralan sporazum (Ugovor između Republike Hrvatske i Talijanske Republike o pravima manjima⁵⁵⁴). Njime su znatno unaprijeđeni hrvatsko-talijanski odnosi, a Talijani su u Hrvatskoj dobili još veća prava – priznat im je starosjedilački karakter, Talijanima i Slovencima je zajamčen slobodni prelazak granice, Talijanska unija je priznata kao predstavničko tijelo talijanske nacionalne manjine u Hrvatskoj i Sloveniji, a Hrvatska se obvezala i na politiku nediskriminacije (članci 2, 3, i 4). Italija se sa svoje strane obvezala štititi pravo hrvatske zajednice u Moliseu (kako bi i dalje neometano nje govala svoj hrvatski kulturni identitet).

⁵⁵¹ Bilateralni sporazumi između Hrvatske i Italije postizani su i ranije – npr. Memorandum o suglasnosti između vlada Italije, Ujedinjenog Kraljevstva, SAD i Jugoslavije o slobodnoj teritoriji Trsta i Specijalni Statut (1954) i Osimski sporazumi između SFRJ i Italije (1975).

⁵⁵² Dvojezičnost je u Istri uvedena 5 godina nakon završetka II. svjetskog rata (op. a.).

⁵⁵³ Potpisan je 15. siječnja 1992., a van uporabe je od 8. srpnja 1998.

⁵⁵⁴ Iako je potpisan 5. studenoga 1996., potvrđen je 19. rujna 1997., a na snagu je stupio tek 9. srpnja 1999.

Poslije su potpisani i Protokol o suradnji na području kulture i obrazovanja između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Talijanske Republike za godine 2003. – 2007 (potpisan i na snagu stupio 26. veljače 2003) i Ugovor između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Talijanske Republike o suradnji u području kulture i obrazovanja (potpisan 16.10.2008., na snagu stupio 30. studenog 2012)⁵⁵⁵.

Svi ti sporazumi u kombinaciji s našim zakonodavstvom osigurali su talijanskoj nacionalnoj manjini, koja pretežito naseljava Istarsku županiju, dvojezičnost. Bilateralni sporazumi omogućili su Talijanima da ostvare dvojezičnost prema članku 4, uvjet 2 (kada je ravnopravnost predviđena međunarodnim ugovorima kojih je Republika Hrvatska stranka), premda možda ne bi na svim tim područjima zadovoljili uvjet brojnosti predviđen uvjetom broj 1 (kada pripadnici pojedine nacionalne manjine na području općine ili grada čine većinu stanovnika).

Prema Vladinom Uredu za ljudska prava i prava nacionalnih manjina⁵⁵⁶, pravo na ravnopravnu službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina za talijansku nacionalnu manjinu propisano je statutom Općine Grožnjan-Grisignano, a uređeno je statutima za područje cijele jedinice ili samo u odnosu na pojedina naselja u Istarskoj županiji, u Općinama Bale-Valle, Brtonigla-Verteneglio, Funtana-Fontane, Fažana-Fasana, Kaštelir-Labinci-Castelliere-S.Domenica, Ližnjan-Lisignano, Motovun-Montona, Oprtalj-Portole, Tar Vabriga-Torre Abrega, Višnjan-Visignano, Vižinada-Visinada, Vrsar-Orsera te u Gradovima Poreč-Parenzo, Pula-Pola, Buje-Buie, Novigrad-Cittanova, Rovinj-Rovigno, Umag-Umag i Vodnjan-Dignano. Očuvanje tradicijskih naziva i oznaka te davanje naziva naseljima, ulicama i trgovima imena osoba i događaja od značaja za povijest i kulturu talijanske nacionalne manjine uređeni su statutima na području Istarske županije, u općinama Fažana-Fasana, Funtana-Fontane, Grožnjan-Grisignana, Motovun-Montona te u gradovima Buje-Buie, Novigrad-Cittanova, Rovinj-Rovigno, Umag-Umag i Vodnjan-Dignano.

Koliko je Talijanska nacionalna manjina u Hrvatskoj ostvarila izuzetan uspjeh u ostvarivanju prava na dvojezičnost, toliko Srpska nacionalna manjina to nije. Razlog je jednostavan – još

⁵⁵⁵ Ministarstvo vanjskih i europskih poslova, bilateralna s Italijom (<https://mvep.gov.hr/vanjska-politika/bilateralni-odnosi/pregled-dvostranih-medjunarodnih-ugovora-republike-hrvatske-po-drzavama/21905?country=53>)

⁵⁵⁶ (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/talijani/381>)

uvije relativno jako sjećanje na Domovinski rat te svakodnevno političko natezanje oko tog pitanja⁵⁵⁷.

Država dakle dopušta ostvarivanje prava na dvojezičnost nacionalnim manjinama prema 4 kriterija. Da ponovimo oni su: 1. kada pripadnici pojedine nacionalne manjine na području općine ili grada čine većinu stanovnika, 2. kada je ravnopravnost predviđena međunarodnim ugovorima kojih je Republika Hrvatska stranka, 3. kada su to statutom propisale općine i gradovi, te 4. kada to, u odnosu na rad svojih tijela, u samoupravnom djelokrugu, statutom propiše županija na čijem je području u pojedinim općinama i gradovima u ravnopravnoj službenoj uporabi jezik i pismo nacionalne manjine.

Pripadnici srpske nacionalne manjine činili su većinu stanovništva u Vukovaru u popisu iz 2001. (32%) i 2011. (34,8%), a 2021. njihov je udio blago pao, pa je iznosio 29,7%. Statutom grada Vukovara (iz 2009⁵⁵⁸) dopuštena je ta vrsta dvojezičnosti. Dakle, to bi trebala biti dovoljna pravna podloga da se srpski jezik i ćirilica koriste na području Vukovara. No dnevno-politička razmimoilaženja prepreka su tome sve ove godine. Bilo je nekoliko pokušaja da se to izmijeni (npr. u rujnu 2013) no postavljanje dvojezičnih ploča iz lokalnih političkih izvora je spriječeno. Ustavni sud je 2014. proglasio protuustavnim i zabranio pokušaj sazivanja referenduma na kojem se trebalo odlučivati o zabrani službene upotrebe ćirilice u Vukovaru. Hrvatska i Srbija potpisale su bilateralne sporazume o zaštiti prava nacionalnih manjina 2004., te sporazume koji se tiču jezika, npr. Memorandum o suglasnosti između Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske i Ministarstva prosvjete Republike Srbije o suradnji u području jezika i književnosti (20. ožujka 2009) i Memorandum o suglasnosti o osnivanju lektorata hrvatskoga jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Novom Sadu između Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i Ministarstva prosvjete, znanosti i tehnološkog razvoja Republike Srbije, Pokrajinskog sekretarijata za visoko obrazovanje i znanstvenoistraživačku djelatnost Autonomne pokrajine Vojvodine, Sveučilišta u Novom Sadu, Filozofskog fakulteta

⁵⁵⁷ Suradnja država nakon rata započela je potpisivanjem Zajedničke izjave Republike Hrvatske i Savezne Republike Jugoslavije o normalizaciji odnosa i otvaranju službenih predstavništava (19. siječnja 1994). (<https://mvep.gov.hr/vanjska-politika/bilateralni-odnosi/pregled-dvostranih-medjunarodnih-ugovora-republike-hrvatske-po-drzavama/21905?country=121>)

⁵⁵⁸ Isto stoji i u pročišćenom tekstu Statuta iz 2018 (članak 2 stavak 5: »U Gradu Vukovaru u službenu se uporabu može uvesti i drugi jezik i drugo pismo pod uvjetima propisanim zakonom«.) (https://www.vukovar.hr/images/stories/files/uon/sluzbeni_vjesnik/Procisceni_tekst_Statuta_Grada_Vukovara.pdf)

Sveučilišta u Novom Sadu (14. lipnja 2018)⁵⁵⁹. No oni na nikakav način nisu utjecali na rješenje ovog jezičnog pitanja.

Prema Vladinom Uredu za ljudska prava i prava nacionalnih manjina⁵⁶⁰ pravo na ravnopravnu službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina za srpsku nacionalnu manjinu propisano je statutom u općinama Krnjak, Vojnić, Donji Lapac, Vrhovine, Udbina, Šodolovci, Jagodnjak, Erdut, Dvor, Gvozd, Donji Kukuruzari, Biskupija, Civiljane, Kistanje, Ervenik, Markušica, Trpinja, Negoslavci, Borovo, Gračac i Plaški te gradovima Vukovaru i Vrbovskom. Također je uređeno statutom za područje cijele jedinice ili samo u odnosu na pojedina naselja u Općini Kneževi Vinogradi. Očuvanje tradicijskih naziva i oznaka te davanje naziva naseljima, ulicama i trgovima imena osoba i događaja od značaja za povijest i kulturu srpske nacionalne manjine uređeni su statutima u općinama Civiljane, Donji Lapac, Erdut, Ervenik, Jagodnjak, Kneževi Vinogradi, Krnjak, Negoslavci, Stari Jankovci, Trpinja, Udbina, Vladislavci i Vojnić, u gradovima Hrvatska Kostajnica, Vrbovsko i Vukovar te u Šibensko-kninskoj županiji. No upitno je u koliko se tim mjesta u kojima je službeno propisano pravo na korištenje srpskog jezika i pisma to pravo i provodi. Vjerojatno ih dosta ima slučaj istovjetan Vukovaru.

Suradnja Hrvatske i Mađarske započela je 15. prosinca 1991.⁵⁶¹, dakle nešto ranije nego je Hrvatsku službeno priznala EU. Ubrzo su potpisale i Ugovor o prijateljskim odnosima i suradnji između Republike Hrvatske i Republike Mađarske (16. prosinca 1992), te Sporazum između Republike Hrvatske i Republike Mađarske o zaštiti hrvatske manjine u Republici Mađarskoj i mađarske manjine u Republici Hrvatskoj (5. travnja 1995; stupio na snagu 22. travnja 1996), radi čije provedbe je uspostavljen Međuvladin mješoviti odbor za manjine (MMO⁵⁶²) koji se sastaje jednom godišnje. Sporazum izvrsno štiti manjinska prava Mađara u Hrvatskoj i Hrvata u Mađarskoj. Tako npr. u članku 4 stoji: » Ugovorne stranke osigurat će pripadnicima manjina slobodnu uporabu materinskog jezika u privatnom i javnom životu te uporabu i upisivanje u matične knjige izvornog imena i prezimena. Ugovorne stranke

⁵⁵⁹ Ministarstvo vanjskih i europskih poslova, bilateralna sa Srbijom (<https://mvep.gov.hr/vanjska-politika/bilateralni-odnosi/pregled-dvostranih-medjunarodnih-ugovora-republike-hrvatske-po-drzavama/21905?country=121>)

⁵⁶⁰ (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/srbi/367>)

⁵⁶¹ Protokol između Republike Hrvatske i Republike Mađarske o načelima suradnje u jamčenju prava nacionalnim manjinama (<https://mvep.gov.hr/vanjska-politika/bilateralni-odnosi/pregled-dvostranih-medjunarodnih-ugovora-republike-hrvatske-po-drzavama/21905?country=81>)

⁵⁶² MMO se sastao prvi put 1995., a posljednji osmi put 2013. (<https://mvep.gov.hr/vanjska-politika/bilateralni-odnosi/pregled-dvostranih-medjunarodnih-ugovora-republike-hrvatske-po-drzavama/21905?country=81>)

obvezuju se na područjima gdje žive manjine osigurati, u skladu sa svojim unutarnjim propisima, odgovarajuću uporabu oba jezika, posebice u pogledu zemljopisnih imena i javnih natpisa, u tijelima lokalne samouprave, u pismenom i usmenom ophođenju, u upravi i pravosuđu te drugim javim ustanovama.«. Nadalje člancima 5, 6 i 7 manjinama se jamči pravo na informiranje putem tiska, radija i televizije na materinskom jeziku i na ispovijedanje svoje vjere na materinskom jeziku, sudjelovanje manjina u donošenju odluka na lokalnoj, regionalnoj i državnoj razini (koje se odnose na prava i položaj manjina), a matične države su se obvezale i na podupiranje »znanstvenih istraživanja i proučavanja prava, prošlosti i sadašnje situacije manjina«. Poslije (2005) donesena je i Zajednička izjava o desetoj obljetnici hrvatsko-mađarske suradnje u zaštiti manjina. Uz aktivnu zaštitu manjina Hrvatska i Mađarska dosljedno provode i Program kulturne, prosvjetne i znanstvene suradnje između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Mađarske (od 1992). Terenska istraživanja na području Bilja i Kneževih Vinograda pokazala su da su bilateralna nastojanja na području zaštite nacionalnih manjina učinkovita te da je mađarski jezik itekako prisutan u suvremenom jezičnom pejzažu navedenih područja.

Prema Vladinom Uredu za ljudska prava i prava nacionalnih manjina⁵⁶³ pravo na ravnopravnu službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina za mađarsku nacionalnu manjinu propisano je statutom Općine Kneževi Vinogradi, a uređeno je statutima za područje cijele jedinice ili samo u odnosu na pojedina naselja u Općinama Ernestinovo, Bilje i Tordinci. Očuvanje tradicijskih naziva i oznaka te davanje naziva naseljima, ulicama i trgovima imena osoba i događaja od značaja za povijest i kulturu mađarske nacionalne manjine uređeni su statutima općina Bilje, Ernestinovo, Kneževi Vinogradi, Stari Jankovci, Tordinci i Vladislavci te u Gradu Grubišno Polje.

Kako su Hrvatska i Češka Republika svoju neovisnost stjecale početkom 1990-ih diplomatske su odnose službeno uspostavile 1. siječnja 1993⁵⁶⁴. Premda nisu međusobno sklapale sporazum koji bi se odnosio direktno na jezik, tijekom svih tih godina održavana je aktivna suradnja na području kulture, prvo u obliku Sporazuma o suradnji u području kulture, prosvjete i znanosti (2001), a potom i u obliku Programa kulturne suradnje između Ministarstva kulture Republike Hrvatske i Ministarstva kulture Češke Republike (2006., 2013., 2017. i 2022). U članku 8. Sporazuma o suradnji u području kulture, prosvjete i

⁵⁶³ (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/madjari/375>)

⁵⁶⁴ Uspostava diplomatskih odnosa između Republike Hrvatske i Češke Republike (<https://mvep.gov.hr/vanjska-politika/bilateralni-odnosi/pregled-dvostranih-medjunarodnih-ugovora-republike-hrvatske-po-drzavama/21905?country=25>)

znanosti (2001) utvrđeno je da će Hrvatska i Češka, u skladu sa svojim unutarnjim zakonodavstvom, osiguravati pripadnicima hrvatske i češke nacionalne manjine uvjete za očuvanje njihovog kulturnog i povijesnog naslijeđa te za razvitak njihove vlastite kulture i njezinih različitih aspekata, uključujući jezik, književnost i religiju, kao i uvjete za sudjelovanje u nastavi na materinjem jeziku. No nedostatak bilateralne suradnje na području jezika vidi se terenskim istraživanjima, kojima se da utvrditi (primjer Daruvara) da češki jezik gotovo i nije prisutan u javnom prostoru kojega naseljava češka nacionalna manjina.

Prema Vladinom Uredu za ljudska prava i prava nacionalnih manjina⁵⁶⁵, pravo na ravnopravnu službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina za češku nacionalnu manjinu propisano je statutom Općine Končanica, a uređeno je statutima u Općini Dežanovac i Gradu Daruvaru, a očuvanje tradicijskih naziva i oznaka te davanje naziva naseljima, ulicama i trgovima imena osoba i događaja od značaja za povijest i kulturu češke nacionalne manjine uređeni su statutima općine Končanica i gradova Daruvar i Grubišno Polje.

Suradnja Hrvatske i Slovačke kao i u slučaju Češke, započela je uspostavom diplomatskih odnosa 1. siječnja 1993., a nedugo nakon toga (1995) potpisan je Ugovor o kulturnoj, prosvjetnoj, znanstvenoj i športskoj suradnji između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Slovačke Republike, koji se s vremena na vrijeme i dalje potpisuje, ovisno o vremenskom razdoblju za koje je potpisan (koliko mu je trajanje). Hrvatska i Slovačka su potpisale i Program suradnje između Ministarstva kulture Republike Hrvatske i Ministarstva kulture Slovačke Republike za razdoblje od 2007. do 2010. godine. No među njima nema bilateralnih sporazuma koji bi posebice bili usmjereni na zaštitu nacionalnomanjinskih prava, pa tako nema niti onih koji bi bili usredotočeni na korištenje jezika u javnom prostoru. Nedostatak bilaterale na ovom području vidi se terenskim istraživanjem, koje je pokazalo da se uporaba slovačkog jezika svela na minimalnu mjeru te se odnosi samo na natpisne ploče tijela koje predstavlja tu nacionalnu manjinu.

Prema Vladinom Uredu za ljudska prava i prava nacionalnih manjina⁵⁶⁶ pravo na ravnopravnu službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina za slovačku nacionalnu manjinu propisano je statutom Općine Punitovci, a očuvanje tradicijskih naziva i oznaka te davanje

⁵⁶⁵ (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/cesi/376>)

⁵⁶⁶ (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/slovaci/369>)

naziva naseljima, ulicama i trgovima imena osoba i događaja od značaja za povijest i kulturu slovačke nacionalne manjine uređeni su statutom Općine Punitovci.

Rusinski jezik posebna je kategorija prvenstveno stoga što je to slavenski jezik čija je i klasifikacija sporna. Prema Hrvatskoj enciklopediji⁵⁶⁷ »neki ga smatraju ukrajiniziranim istočnoslovačkim narječjem, dok je prema drugima to prijelazni ukrajinski govor koji je pretrpio jak istočnoslovački utjecaj«. Dakle, rusinski jezik je poseban po tome što nema kao ostale nacionalne manjine u Hrvatskoj jedinstvenu državu koja stoji iza njega jer su Rusini istočnoslavenski narod bez matične države. Prema Hrvatskoj enciklopediji »rusinskim jezikom govori nešto više od milijun pripadnika nastanjenih najviše u Ukrajini (transkarpatska pokrajina s glavnim gradom Užgorodom), a potom i u Slovačkoj (područje Prešova), Poljskoj, sjeveroistočnoj Rumunjskoj, istočnoj Mađarskoj, Srbiji (pokrajina Vojvodina), Češkoj, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Rusinski jezik nije priznat u Ukrajini (gdje ima najviše govornika; službena vlast smatra ih Ukrajinčima), a u ostalim zemljama negdje nije kodificiran, negdje je, a kod nas je i standardiziran⁵⁶⁸. Nebriga za rusinski jezik vidi se iz loše pozicije koju taj jezik ima u suvremenom kulturnom pejzažu. Naime zastupljen je samo na jednom jezičnom znaku (jedan natpis) u jednoj općini koja je prema vlastitim pravnim aktima propisala dvojezičnost za rusinsku nacionalnu manjinu.

Prema Vladinom Uredu za ljudska prava i prava nacionalnih manjina⁵⁶⁹ pravo na ravnopravnu službenu upotrebu jezika i pisma nacionalnih manjina za rusinsku nacionalnu manjinu propisano je statutom Općine Bogdanovci,

Jedini jezik koji nije nacionalni jezik, niti jezik neke nacionalne manjine, a često se javlja u suvremenom kulturnom pejzažu je engleski jezik. Njegova pojavnost rezultat je globalizacije koja ga je proširila diljem Svijeta. Ponekad zabrinjava količina engleskih natpisa u hrvatskom jezičnom kulturnom pejzažu te tendencija njegovog povećanja, osobito u visoko urbaniziranom kulturnom pejzažu. Jezične kontakte svakako ne treba sprječavati, oni su poželjni jer se razbijanjem jezičnih barijera ostvaruje višejezična komunikacija. No jezično planiranje trebalo bi regulirati na koji se način jezični kontakti u javnom prostoru trebaju

⁵⁶⁷ (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/rusinski-jezik>)

⁵⁶⁸ U Prešovu je 1995. prihvaćena deklaracija o rusinskom jeziku.

⁵⁶⁹ (<https://ljudskaprava.gov.hr/nacionalne-manjine/nacionalne-manjine-u-republici-hrvatskoj/rusini/370>)

odvijati. Trebalo bi spriječiti zanemarivanje nacionalnog jezika u javnom prostoru, jer svjetski proces globalizacije gura engleski jezik u prvi plan.

Danas su jezični svjetovi mladih generacija sve raznolikiji, a jezični pejzaži nisu više striktno definirani njihovom prirodnom sredinom i okruženjem, nego internetom, društvenim mrežama, popularnim kulturama, putovanjima i sl. Proces globalizacije povezao je svijet, ali ga je učinio i podložnijim procesu amerikanizacije. Engleski jezični znakovi u posljednjih su dvadesetak godina sve brojniji i imaju sve veću ulogu u jezičnom kulturnom pejzažu. U tu se svrhu u posljednjih desetak godina koristi engleski termin *glocalization*⁵⁷⁰, koji je ustvari kombinacija riječi globalizacija i lokalizacija. Pojam opisuje ekonomski ili kulturni proizvod / uslugu koji su razvijeni i distribuirani globalno, ali su prilagođeni i korisnicima / potrošačima na lokalnom tržištu (Bolton, 2012). Taj proizvod može biti i engleski jezik koji je distribuiran globalno, a materijalizacijom u suvremenom jezičnom pejzažu sve vidljiviji i lokalno. Prema Gorteru (2006) postoje mnogi načini na koje su etničke, sociokulturne, vjerske i ekonomske raznolikosti stanovništva povezane s jezičnom raznolikošću. Proces »glocalizacije« je prema njemu ustvari međunarodna arena u kojoj dolazi do kulturne mješavine u glazbi, hrani i odijevanju, ali i u jezicima.

U dvojezičnim državama ili regijama jezični znakovi mogu imati veliku simboličku važnost i mogu biti uzrok različitih sporova. To se posebice odnosi na uporabu naziva mjesta na manjinskom jeziku ili na dominantnom nacionalnom jeziku (Gorter, 1997; Hicks, 2002). Takav slučaj je i u Vukovaru sa srpskim jezikom. Neke države ili naselja stoga svojim jezičnim planovima točno propisuju raspored i način korištenja nacionalnog i manjinskih jezika. Hrvatska je svojim zakonodavstvom propisala primarni položaj hrvatskog jezika i sekundarni položaj manjinskih jezika. U svijetu postoje brojni promjeri država, regija ili gradova koji su precizirali materijalizaciju jezika u svojim urbanim pejzažima. Gorter (2006) navodi da je Bruxelles razradio skup propisa prema kojima se provodi materijalizacija nizozemskog i francuskog jezika u natpisima s imenima ulica, metro stanicama itd. U Québecu je 1977. donesena Povelja francuskog jezika poznata kao Bill 101, kojom se između ostaloga propisivalo oglašavanje koje se trebalo vršiti samo na francuskom jeziku (svi komercijalni natpisi morali su biti na francuskom jeziku). Te su mjere poslije ublažene, pa je i engleski jezik prihvatljiv u oglašavanju, no francuski jezik i dalje ima prioritet (Bourhis & Landry, 2002). Francuska je 1994. usvojila vlastiti zakon kojim se inzistiralo na uporabi

⁵⁷⁰ O terminu *glocalisation* piše i Gorter (2006).

francuskog jezika u službenoj uporabi u reklamama i drugdje. U Kataloniji također postoji zakonska obveza da katalonski jezik bude prisutan na svim javnim i privatnim natpisima.

Bojanje jezičnih znakova s »pogrešnim« imenima popularno je među jezičnim aktivistima u mnogim manjinskim regijama Europe. To pokazuje kako je borba oko materijalizacije jezika u kulturnom pejzažu itekako bitna. Uostalom ona je i u Hrvatskoj, barem kada je Vukovar u pitanju, predmet brojnih dnevnopolitičkih previranja.

Premda Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina donosi podatke o tome u kojim gradovima i općinama postoji ravnopravna službena upotreba jezika i pisma nacionalnih manjina te na kojim područjima nacionalne manjine imaju pravo na očuvanje tradicijskih naziva i oznaka te davanje naziva naseljima, ulicama i trgovima imena osoba i događaja od značaja za povijest i kulturu nacionalnih manjina, ne donosi i podatke na kojim su područjima ta prava nacionalne manjine i ostvarile, što je ustvari vrlo bitan podatak. Na primjeru grada Vukovara vidi se da ono što je propisano službenim aktima grada može biti prilično daleko od onoga što je vidljivo u jezičnom pejzažu.

6.3.2. Zastupljenost jezika u jezičnom kulturnom pejzažu

404

Analiza jezika na jezičnim znacima pokazala je da se u prostoru materijalizira širok raspon jezika. Uz hrvatski javljaju se njemački, engleski, talijanski, srpski, češki, slovački, mađarski i latinski (tablica 60). Jednojezični znaci u kulturnom su pejzažu najbrojnija skupina (u odnosu na dvojezične i višejezične znakove). Njihova distribucija nije uvjetovana veličinom naselja niti njegovim funkcionalnim značenjem. Tako Vukovar, Punitovci i Petrovci imaju više od 90% jednojezičnih znakova, nešto ih je manje u uzorkovanim naseljima u Baranji (86,9%), a oko polovine kulturnog pejzaža zahvaćaju na prostoru Daruvara (57,2%) i Poreča (48,4%). Od jednojezičnih natpisa najčešći je nacionalni jezik – hrvatski. Ovisno o uzorku on se pojavljuje u zaista u širokom rasponu od 9,6% jezičnih znakova u Poreču, do 96,04% jezičnih znakova u Petrovcima. Usporedimo li urbana i ruralna područja, onda se utvrđuje da je pojavnost hrvatskog jezika u ruralnim sredinama (Petrovci 96,4%, Punitovci 91,6%, sela u Baranji 81,6%) neusporedivo veća od one u urbanim (Poreč 9,6%, Daruvar 47,2%, Vukovar 68,8%). Razlog tomu se pronalazi u većoj etnolingvističkoj raznolikosti urbanih područja, zbog kojih je zastupljenost hrvatskog jezika niža nego u ruralnim prostorima, koje naseljava etnički homogenije stanovništvo. Unatoč razlikama uvjetovanih veličinom naselja, hrvatski je dominantan jezik u svim sredinama i najviše ga je na jezičnim znacima u svim sredinama.

Drugi jezik po brojnosti je engleski jezik. On se javlja u pet uzorkovanih područja, od koja su tri urbana naselja. Njegova pojavnost rezultat je globalizacije i za očekivati je da će se u materijaliziranom kulturnom pejzažu javljati sve češće. Analiza uzorka iz Poreča pokazala je zanimljive rezultate. Naime u Poreču je Talijanima zagwarantirana dvojezičnost i oni ju na tom području koriste. Dakle, očekivala bi se velika koncentracija hrvatskih i talijanskih jezičnih znakova. No tomu nije tako. Jezičnih znakova na hrvatskom je svega 9,7%, s onih na talijanskom 0,9%! Dvojezičnih hrvatsko-talijanskih jezičnih znakova je 8,1%. S druge strane neočekivano je velik broj jezičnih znakova na engleskom jeziku – čak 36,9%, a dvojezičnih hrvatsko-engleskih 12,5%. Veći udio dvojezičnih hrvatsko-talijanskih jezičnih znakova uglavnom se odnosi na kontingent natpisnih ploča, toponima i hodonima koji su po zakonu na tom prostoru dvojezični – hrvatsko-talijanski. No suvremeni proces globalizacije sa sobom nosi engleski jezik i tako ga tjera u prvi plan. Kako je Poreč izrazito turističko mjesto, većina ergonima, ali i natpisa, na engleskom je jeziku. Dakle, engleski je jezik dominantan u kulturnom pejzažu Poreča. Engleski je dominantan i u Vukovaru no njegova dominacija ipak nije toliko jako izražena, kao u Poreču. Naime on svojom prisutnošću (16,8%) ne ugrožava dominaciju nacionalnog jezika (hrvatski jezik 68,8%), ali je dominantan u odnosu na sve ostale jezike.

Manjinski jezici kojima je u njihovu području garantirana pojavnost u ovom su uzorku talijanski, mađarski, slovački, češki i rusinski. Analiza njihove zastupljenosti u području u kojem bi ti jezici trebali biti dominantni pokazala je neočekivane rezultate. Naime, očekivalo bi se da je najzastupljeniji talijanski jezik, no on je u Poreču zastupljen na samo 0,9% uzoraka jezičnih znakova. Srpski se jezik u Vukovaru javlja na 1,6%, slovački u Punitovcima na 1,6%, mađarski u Baranji na 3,5%, a češki u Daruvaru na 3,7%, uzoraka jezičnih znakova. Rusinski se u Petrovcima samostalno ne javlja. Dakle, suprotno očekivanjima manjinski se jezici rijetko materijaliziraju na jednojezičnim natpisima.

Tab. 60. Udio jezika u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

jezik	Vukovar	Daruvar	Poreč	Baranja	Punitovci	Petrovci
hrvatski	68,8	47,2	9,7	81,6	91,6	96,4
njemački	2,4		0,9			
engleski	16,8	6,3	36,9	1,8		
talijanski			0,9			

srpski	1,6					
češki		3,7				
mađarski				3,5		
latinski	0,8					
slovački					1,6	
hrvatski / njemački						
hrvatski / engleski	6,4	24,3	12,5	2,6		
hrvatski / češki		3,7				
hrvatski / talijanski			8,1			
hrvatski / mađarski				3,5		
hrvatski / srpski				0,8		
hrvatski / slovački					3,4	
engleski / hrvatski	3,2	3,7	1,8	1,8		
slovački / hrvatski					3,4	
rusinski / hrvatski						3,6
engleski / talijanski			1,8			
talijanski / engleski			2,7			
mađarski / engleski				2,6		
hrvatski / talijanski / engleski			21,1			
hrvatski / talijanski / njemački			0,9			
hrvatski / srpski / mađarski				1,8		
češki / hrvatski / engleski		5,0				
češki / mađarski / engleski		3,7				
francuski / engleski / njemački			0,9			
talijanski / engleski / njemački			0,9			
hrvatski / talijanski / engleski / njemački / francuski			0,9			
hrvatski / engleski / njemački / francuski / češki		1,2				
češki / hrvatski / engleski / njemački / mađarski		1,2				

Izvor: ovo istraživanje

Dvojezičnih natpisa u kulturnom pejzažu relativno je puno – znatno ih je manje od jednojezičnih, a puno više od višejezičnih (tablica 61). Kao i kod jednojezičnih znakova ni pojavnost dvojezičnih i višejezičnih znakova nije uvjetovana veličinom naselja niti njegovim funkcionalnim značenjem. Najviše dvojezičnih natpisa nalazi se u uzorcima jezičnih znakova u Daruvaru (31,7%) i Poreču (26,9%). Među njihovim dvojezičnim kombinacijama najviše se ističe hrvatsko-engleska i englesko-hrvatska kombinacija koje u Daruvaru zahvaćaju 88,3%, a u Poreču 53,2% dvojezičnih znakova. Ostala uzorkovana područja imaju oko ili manje od 10% dvojezičnih znakova u svom kulturnom pejzažu (Baranja 11,3%, Vukovar 9,6%, Punitovci 6,8%, Petrovci 3,6%).

Zanimljivo je da se hrvatski jezik u velikom dijelu jezičnih kombinacija pojavljuje kao dominantan, odnosno prvi jezik. Od ukupno 13 dvojezičnih kombinacija, hrvatski je dominantan u njih 7, a sekundaran u 3. Jedine jezične kombinacije bez hrvatskog jezika su englesko-talijanska i talijansko-engleska u Poreču i mađarsko-engleska kombinacija u Baranji. Dakle, svakako se može reći da hrvatski, kao nacionalni jezik, ima važnu ulogu u suvremenom jezičnom kulturnom pejzažu.

Analiza ostalih jezičnih kombinacija pokazala je ponovnu dominaciju engleskog jezika (engleski se ne pojavljuje samo u ruralnim područjima Punitovca i Petrovaca). U Vukovaru nema druge dvojezične kombinacije u kojoj nisu hrvatski i engleski jezik (nema kombinacije koja uključuje srpski jezik!), u Daruvaru hrvatsko-engleske i englesko-hrvatske kombinacije obuhvaćaju 88,4% uzorka (jedina druga dvojezična kombinacija je hrvatsko-češka 11,6% dvojezičnog uzorka). Hrvatsko-engleske i englesko-hrvatske kombinacije u Poreču obuhvaćaju 53,2%, a u Baranji 39% dvojezičnih uzoraka. Uzorci iz Poreča i Baranje znatno su diverzificiraniji od svih ostalih uzoraka, jer se na svakom od tih područja pojavljuje po pet različitih dvojezičnih kombinacija.

Analiza manjinskih jezika kojima je zagarantirana dvojezičnost, pokazala je poražavajuće rezultate. Naime na uzorkovanim područjima najviše je na dvojezičnim natpisima bio zastupljen talijanski u Poreču (8,1%), ostali manjinski jezici obično su bili zastupljeni u oko 3% dvojezičnih kombinacija – 3,7% kombinacija s češkim jezikom u Daruvaru, 3,6% rusinskih u Petrovcima, 3,5% mađarskih u Baranji i 3,4% slovačkih u Punitovcima. Srpskog jezika nema na dvojezičnim natpisima u Vukovaru. Općenito sagledavši situaciju koja oslikava prisutnost manjinskih jezika u suvremenom kulturnom pejzažu, može se zaključiti da su u suvremenom kulturnom pejzažu, unatoč zakonskoj zaštiti, manjinski jezici nedovoljno prisutni. Ne znam može li se već sad govoriti o potencijalnoj asimilaciji češke, slovačke i

rusinske nacionalne manjine, ali rijetka pojavnosti njihovih jezika u suvremenom jezičnom pejzažu svakako vodi k tome.

Podatke iz istraživanja potvrđuje i dodatno oslikava članak objavljen na internetskom portalu vijesti jedne od televizijskih kuća u Hrvatskoj u kojem je o dvojezičnosti u Josipovcu Punitovačkom govorio Zdenko Komar, predsjednik Matice slovačke Josipovac: »Mislim da su se Josipovčani dobro uklopili u ovaj slavonski kraj. Nama to ništa ne znači.« Učitelj u Josipovcu Punitovačkom, Pavel Kvasnovski, dodatno je objasnio: »Da smo imali nastavu na slovačkom jeziku, pitanje je čisto praktično, gdje bi naši đaci išli u srednju školu ili na fakultet« (Martinović, 2013). Josipovac Punitovački slovačko je selo u srcu Slavonije, koje s Punitovcima i Jurjevcom Punitovačkim čini općinu Punitovac koja je jedno od uzorkovanih područja. Josipovac Punitovački, najveće je mjesto u općini (naselje 806 stanovnika; općina 1850 stanovnika). Slovake je na to područje 17. siječnja 1881. doselio biskup Josip Juraj Strossmayer.

Odraz ovakvog razmišljanja bio je vidljiv na terenu. Naime, iako imaju pravo na dvojezičnost, Slovaci je tamo nisu uveli. Uglavnom svi jezični znakovi i natpisne ploče su na hrvatskom jeziku, ali prema lokalnom stanovništvu međusobna komunikacija ipak se odvija na materinjem jeziku, slovačkom. Prema objašnjenju učitelja Kvasnovskog iako imaju pravo na nastavu na slovačkom, njihova djeca pohađaju nastavu na hrvatskom jeziku.

Nešto više o tome zašto je ovakvo stanje po pitanju ravnopravne i službene uporabe jezika i pisama nacionalnih manjina na terenu vidi se i iz Izvještaja pučke pravobraniteljice (za 2023) Hrvatskom saboru gdje stoji: »Prema rezultatima popisa stanovništva 2021. pripadnici pojedinih nacionalnih manjina imaju pravo na ravnopravnu i službenu uporabu manjinskog jezika i pisma zbog udjela u stanovništvu većem od jedne trećine u 24 jedinice lokalne samouprave⁵⁷¹: pripadnici srpske manjine u gradovima i općinama: Biskupija, Borovo, Civiljane, Dvor, Erdut, Ervenik, Gračac, Gvozd, Jagodnjak, Kistanje, Krnjak, Markušica, Negoslavci, Plaški, Šodolovci, Trpinja, Udbina, Vojnić, Vrhovine i Donji Lapac; pripadnici češke u Općini Končanica; pripadnici mađarske u Općini Kneževi Vinogradi, pripadnici talijanske u Općini Grožnjan te pripadnici romske nacionalne manjine u Općini Orehovica.«⁵⁷². U Izvještaju se navodi kako je zbog smanjenog broja pripadnika nacionalnih

⁵⁷¹ Nacionalne manjine su prema prethodnim popisima 2011. imale pravo na dvojezičnost u 120 jedinica lokalne samouprave. No, u više od polovice njih nisu koristili to svoje pravo. Česi su od ukupno 9 mjesta dvojezičnost koristili u dva, Srbi od 21 mjesta pravo koriste u 7, a Mađari od 38 mogućih mjesta dvojezičnost koriste samo u 8 mjesta. Talijani dvojezičnost primjenjuju u 45 od 47 mjesta (Martinović, 2013).

⁵⁷² (<https://www.ombudsman.hr/hr/prava-nacionalnih-manjina-2023/#uporabajezikaipisma>)

manjina u odnosu na popis stanovništva iz 2011. (manji od 1/3) pravo na dvojezičnost izgubilo stanovništvo na području gradova Vukovara i Vrbovskog te Općine Donji Kukuruzari (srpska nacionalna manjina), te u Općini Punitovci (slovačka nacionalna manjina). No usprkos padu udjela pripadnika nacionalne manjine, sve te jedinice lokalne samouprave mogle su zadržati do tada stečeno pravo na dvojezičnost (putem statutarnih odredbi). To su i preporuke Odbora stručnjaka za Europsku povelju o regionalnim ili manjinskim jezicima. Prema Izvještaju pučke pravobraniteljice, Vrbovsko i Punitovci su zadržali pravo na dvojezičnost, dok je vukovarsko Gradsko vijeće 2022. (ubrzo nakon objave rezultata popisa stanovništva), ukinulo dvojezičnost. Općina Donji Kukuruzari je 2023. usvojila novi statut koji više ne sadrži odredbe o ravnopravnoj i službenoj uporabi srpskog jezika i ćirilice.

U Izvještaju se navodi da »latinično-ćirilični prometni znakovi s nazivima naseljenih mjesta i dalje nisu postavljeni u općinama Borovo, Dvor, Markušica, Plaški, Vojnić i Trpinja, koje su statutima izričito propisale dvojezično ispisivanje pisanih prometnih znakova«. To samo oslikava stigmatiziranost koju srpski jezik i ćirilično pismo i dalje imaju u Hrvatskoj.

Dvojezičnost je prema Izvještaju na zadovoljavajućoj razini (uvedena i provodi se) u pogledu talijanskog jezika u Istri, koji je u službenoj uporabi i u brojnim jedinicama lokalne samouprave u kojima pripadnici talijanske manjine čine znatno manje od trećine stanovništva. Prijedlog Vijeća Europe je da se snizi prag za ostvarivanje prava na dvojezičnost, jer je broj pripadnika nacionalnih u stalnom padu, te da se osigura dvojezičnost onim manjinama koje na to imaju zakonsko pravo.

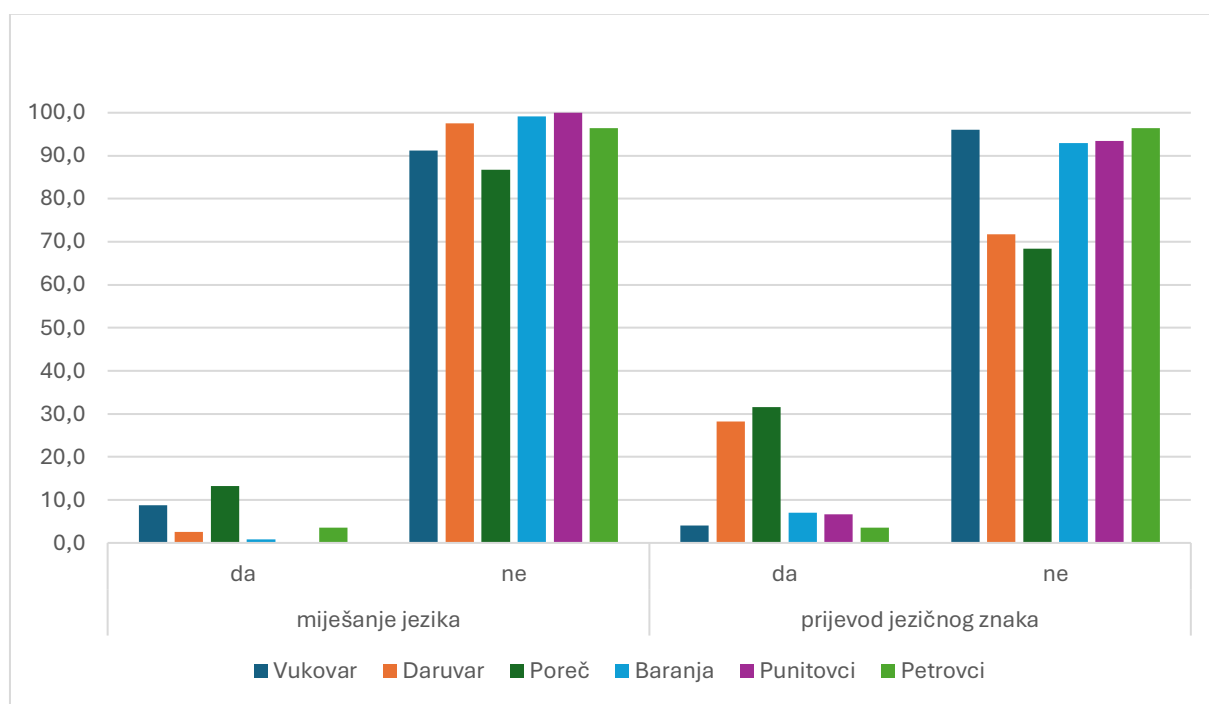
Višejezični natpisi u istraživanju uglavnom su trojezični (jedan je peterojezičan). Najviše višejezičnih kombinacija na jezičnim znacima nalazi se u uzorku iz Poreča (5 različitih kombinacija; 24,7% ukupnog uzorka Poreča). Najbrojnija trojezična kombinacija javlja se također u Poreču u hrvatsko-talijansko-engleskoj kombinaciji (21,1% ukupnog uzorka Poreča). Hrvatski jezik u višejezičnim kombinacijama više nije toliko dominantan.

Tab. 61. Udio jezika (prema brojnosti) u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

broj jezika	Vukovar	Daruvar	Poreč	Baranja	Punitovci	Petrovci
jednojezični	90,4	57,2	48,4	86,9	93,2	96,4
dvojezični	9,6	31,7	26,9	11,3	6,8	3,6
trojezični	0,0	8,7	23,8	1,8	0,0	0,0
peterojezični	0,0	2,4	0,9	0,0	0,0	0,0

Izvor: ovo istraživanje

Analiza varijable *miješanje jezika* pokazala je da većina jezičnih znakova nema miješanje jezika (slika 37). Najveće miješanje pokazalo se u uzorku Poreča (13,2%) i Vukovara (8,8%), a ostala su razmjerno mala, manja od 4% (Petrovci 3,6%, Daruvar 2,5%, Baranja 0,8%, Punitovci 0%). Miješanje jezika u uzorku Poreča i Vukovara očituje se uglavnom u ergonimima, što je vidljivo u sljedećim primjerima: Satovi Novak service & sale, Juvelir Veritas, Stari Saloon, restaurant & pizza, Trgovački obrt Gold Antonio, Atelijer Art Studio Sinteza, Christmas Shoop Parenzo, Fine Art antikvarijat, Ulica Decumanus (u Poreču), Vukovarski pub, Šahovski klub Codeasy, Sereniti frizerski salon, JoLoo flowers cvjećarski obrt, Kozmetički salon Dermis, Imate viška bodova na svojoj Brands & trends kartici? (u Vukovaru).

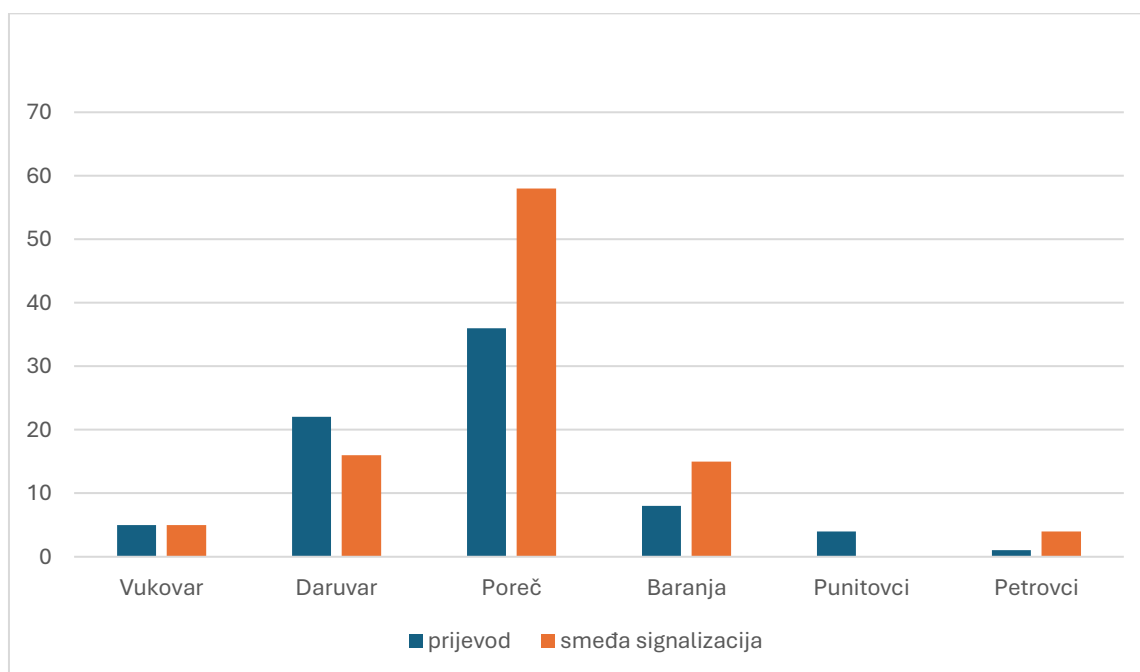

Sl. 37. Korelacija udjela varijabli miješanje jezika i prijevod jezičnih znakova u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

Analiza varijable *prijevod jezičnog znaka* pokazala je jednaku dominaciju neprevođenja jezičnih znakova, poput dominacije koju nemiješanje jezika na jezičnim znakovima ima u varijabli *miješanje jezika* (slika 38). Većina uzoraka ima do 10 % prijevođa na jezičnim znacima. Veći udio imaju samo Daruvar (28,2%) i Poreč (31,6%). Neki od primjera u Daruvaru su: Galerija grada Daruvara Croatia osiguranje / Gallery of town Daruvar Croatia

osiguranje; Mini galerija Likovne grupe DA / Mini gallery of Painting group DA Daruvar; Pučka knjižnica i čitaonica Daruvar / Daruvar public library; Gradska uprava / Town administration; Daruvarske toplice / Daruvar spa; Lječilišni perivoj Julijev park / Spa park - Julije's park; Rimska park-šuma / Roman park-forest; Termalni vodeni park Aquae Balissae / Termal water park Aquae Balissae. U Poreču se javljaju sljedeći primjeri: Ulica Stjepana Konzula Istranina / Via Stjepan Konzul Istranin; Ulica Decumanus / Strada Granda Decumana; Okrugla kula, 15. st. / Torre rotonda, XV sec. / Round Tower, 15th c.; Zlatarska radnja Mira / Jewelry store; Kula Peškera, 15. st. / Torre Peschiera, XV sec. / Tower Peschiera, 15th c.; Eufrazijeva bazilika, 6. st. / Basilica eufrasiana, VI sec. / Eufrasius Basilica 6th c.; Ulica sv. Maura, mučenik i prvi porečki biskup, III. st. / Via San Mauro Martire e primo vescovo parentino, III sec.

Iz analize uzoraka koji imaju prijevod vidi se da se uglavnom radi o ergonimima, hodonimima i objektima. Zanimljivo je usporediti njihovu pojavnost s pojavnošću jezičnih znakova koji su ispisani na smeđoj signalizaciji (turizam). Njihov odnos svakako pokazuje veliku korelaciju (slika 38). Iz toga se može zaključiti da je smeđa signalizacija u suvremenom jezičnom pejzažu znatan izvor prevedenih jezičnih znakova.

Sl. 38. Korelacija pojavnosti prijevoda na jezičnim znacima i jezičnih znakova na smeđoj signalizaciji u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

Također, može se zaključiti da u suvremenom jezičnom pejzažu postoji korelacija između udjela varijabli koje iskazuju miješanje jezika i prijevod jezičnih znakova (slika 31), a može se zaključiti i da one koreliraju sa udjelom jezika na razglednicama (tablica 60) – najveći udio jednojezičnih znakova ukazuje na slabo miješanje jezika na jezičnim znacima i rjeđi prijevod jezičnih znakova.

6.3.3. Komu je namijenjen jezični kulturni pejzaž?

Brojnost jezika u istraživanom uzorku pokazuje kako danas živimo u poliglотиčnom društvu (tablica 71), stoga je današnji jezični kulturni pejzaž namijenjen upravo takvoj poliglottičnoj – višejezičnoj zajednici. Brojni jezici danas se uče u školama i to ne samo onima obveznog osnovnoškolskog obrazovanja, nego i u srednjim i visokim školama, te u školama stranih jezika. Urbana područja prednjače u jezičnoj raznolikosti. U njima su češći i jači jezični kontakti, što se u nekoj mjeri vjerojatno preljeva i u suvremeni kulturni pejzaž. Ruralna područja su jezično siromašniji prostor, jer se u njima glavnina pisanog kulturnog pejzaža odvija na hrvatskom jeziku. Namjerno specifičan, etnički raznolik, uzorak ovog istraživanja omogućio je nešto veću jezičnu diverzifikaciju ruralnog prostora. No on je po svoj prilici u standardnim prilikama jezično uvelike homogen (u korist hrvatskog jezika).

Višejezičnost se u kulturnom pejzažu manifestira i kao komplementarni jezični sadržaj jer se djelomično radi i o jezičnim znakovima koji su prevedeni na više jezika, a djelomično se radi i o miješanju jezika. Miješanje jezika je jezičnim puristima vjerojatno najgora moguća pojava, no u suvremenom kulturnom pejzažu izgledno je da će ono biti sve češće. Suvremena višejezičnost izvrsno se očituje u jezičnim znacima čiji se jezici nadopunjuju u razumijevanju. Tako jezični znak (u Baranji) *Fast food daj gric* englesko-hrvatskom kombinacijom izvrsno prenosi ideju da se radi o obrtu u kojem se prodaje brza hrana (koja se gricka). U uzorku se javlja još nekoliko takvih primjera, među kojima je zanimljiv još i onaj iz Poreča. Radi se o natpisnoj ploči trgovačkog obrta koja glasi *Candy Shop Fratelli*. Ova englesko-talijanska jezična kombinacija prenosi ideju o dućanu u kojem se prodaju slatkiši, a kako u nju zalaze najčešće djeca, onda *fratelli* (hr. braća) dobro nadopunjuje svrhu dućana. Miješanje jezika očito je i u ergonimima *Caffe bar Špica* (u Daruvaru) i *Grano Duro, Restaurant, Pizzeria* (u Poreču). *Caffe bar Špica* nalazi se na glavnoj pješačkoj zoni u Daruvaru, dakle u »špici« dogadaja (sličnu semiotičku poruku prenosi i *caffe bar Kino* u zgradi kina, također u

Daruvaru). Grano Duro u prijevodu sa talijanskog označava tvrdu pšenicu, koja se vjerojatno koristi pri proizvodnji tjestenine i tijesta za pizzu, stoga je i to semiotički prikladan naziv za restoran i pizzeriu.

Među ergonimima Poreča javljaju se Wine bar Đardin i Konoba čakula. Oni imaju sličnu semiotičku podlogu. U konobi se čakula⁵⁷³, dakle brblja, razgovara, a u wine baru Đardin⁵⁷⁴ se prilikom ispijanja vina uživa u prirodi.

U Vukovaru se javio poseban jezični natpis na glagoljici i s prijevodom na latinici. Ispod spomenika križa, na spomen ploči, stoji natpis »žrtvama za slobodnu Hrvatsku«. Natpis prenosi semiotičku poruku kojom zrače i ostali sadržaji u Vukovaru – podsjeća na Domovinski rat i žrtve tamošnjeg stanovništva u stjecanju vlastite samostalnosti i samostalnosti Hrvatske.

6.3.4. Kako se jezični znakovi materijaliziraju u prostoru?

Materijalizacija jezika u prostoru otkriva suvremenu organizaciju prostora. Analiza materijalizacije jezičnih znakova u prostoru pokazala je da se najčešće javljaju jezični znakovi koji sadrže reklamne oglase (tablica 62). Ako se uspoređi odnos reklamnih oglasa i komercijalne vrste diskursa, onda se zaključuje da među njima postoji velika korelacija (slika 39). Ti brojevi pokazatelji ukazuju na to da su uglavnom svi reklamni oglasi u prostoru komercijalnoga karaktera, odnosno da komercijalni diskurs uglavnom ne prenose ostale vrste jezičnih znakova (koje nisu reklamni oglasi).

Tab. 62. Udio materijaliziranih jezičnih znakova u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

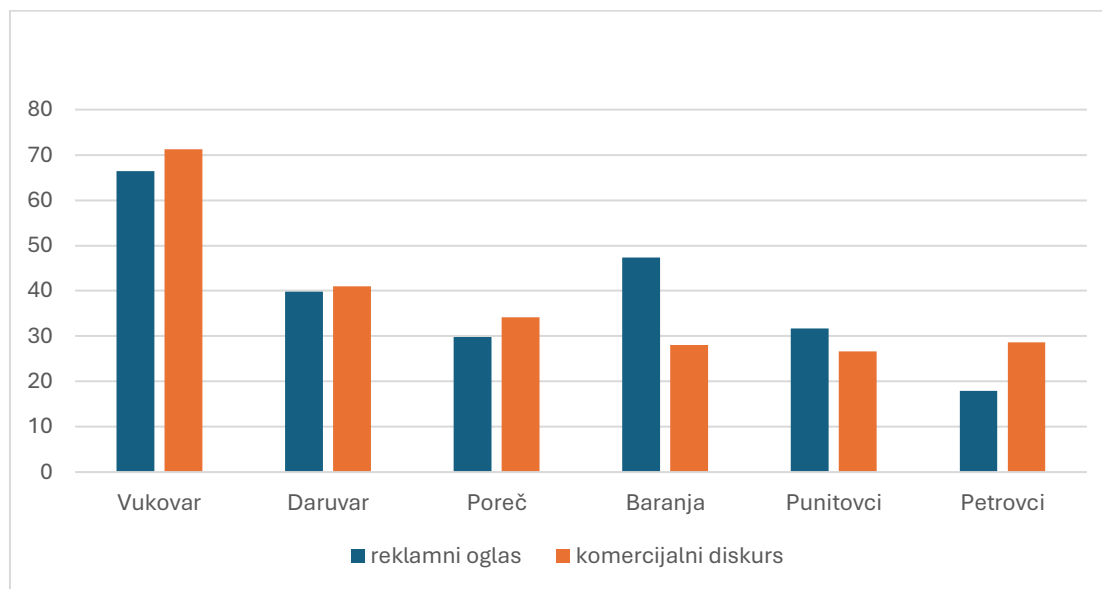
vrsta znaka	Vukovar	Daruvar	Poreč	Baranja	Punitovci	Petrovci
ulični (hodonimi)	4,8	3,8	7,0	6,2	5,0	14,4
toponimski	1,6					3,5
objektni	4,0					7,1
prometni	12,0			2,6	20,0	17,9
natpisna ploča	2,4	44,8	60,6	38,6	23,3	7,1

⁵⁷³ Prema Hrvatskom jezičnom portalu *čakula* je regionalizam (često u množini) koji označava brbljanje, govorkanje (https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=flpgURE%3D).

⁵⁷⁴ Prema Hrvatskom jezičnom portalu *đardin* je regionalizam koji označava kultiviran gradski vrt za odmor u primorskim mjestima; perivoj, park (<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>).

spomen ploča	2,4			1,7	8,3	3,5
plakat	6,4	11,6	2,6	3,5	11,7	28,6
reklamni oglas	66,4	39,8	29,8	47,4	31,7	17,9

Izvor: ovo istraživanje

Sl. 39. Korelacija udjela reklamnih oglasa i komercijalnog diskursa u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

Ovi rezultati ne čude jer se reklamni oglasi danas tretiraju kao plaćeni oblik tržišnog i društvenog komuniciranja, gdje se u kreativnom komunikacijskom procesu, na sustavan i osmišljen način, ciljanjoj publici i javnosti odašilju poruke, obično s ciljem utjecaja na stavove i ponašanja primatelja poruke. Reklame isprepliću svoje kondenzirane jezične⁵⁷⁵, vizualne i auditivne sastavnice te su u želji da dođu do krajnjih korisnika danas djelomično i agresivan medij. Jer ako žele biti primijećene, reklame moraju privući pozornost korisnika. Prema Džanić (2013) one su umjetnost suvremenog doba, a analiza njihova diskursa putem semiotike utvrđuje kako se oni koriste pri predstavljanju nečega (npr. proizvoda). Prema Džanić, reklame apeliraju na ljudske slabosti i našu stalnu potrebu za savjetovanjem, te čarobnim proizvodima s pomoću kojih ćemo postići dugo priželjkivano. Kako bi to postigle reklame moraju pažljivo birati riječi, kako bi se korisnicima priželjkivani proizvod učinio privlačnim. Reklame su izvrstan pokazatelj i unutarnje raznolikosti hrvatskoga jezika, iz kojih se prema Stolac (2018) izvrsno iščitava i međujezična i unutarjezična raznolikost. Ali iščitava

⁵⁷⁵ Prema Udieru (2006) jezik reklama moderan je, sažet, kreativan, apelativan, sofisticiran, a često i spektakularan, ceremonijalan, šokantan i agresivan.

se i domena iz koje poruke dolaze (službena / privatna) te pojavnost i odnos drugih, stranih jezika.

Javni prostor danas dopušta stvaranje novih riječi, kombinaciju lokalnih riječi i njihovih globalnih inačica, dakle svojevrsnu hibridizaciju jezika primjeri. Tako su se i u istraživanju javili neobični jezični oblici – Wi4i4EU (oglas za besplatan internet u općini Bogdanovci) i House of LoVra (smještajni objekt u Kneževim Vinogradima, u Baranji, koji vjerojatno upućuje na ime i prezime vlasnika).

U prostoru se često susreću i natpisne ploče, osobito na području Daruvara, Poreča i Baranje. One uglavnom predstavljaju ustanove (Zajednica Talijana Poreč, Islamska zajednica u Hrvatskoj, RH Državni inspektorat područni ured Zagreb, ispostava u Daruvaru, RH Bjelovarsko-bilogorska županija Grad Daruvar upravni odjeli Grad Daruvar, RH Bjelovarsko-bilogorska županija Grad Daruvar Gradsko vijeće Grada Daruvara, RH Bjelovarsko-bilogorska županija Grad Daruvar Gradonačelnik Grada Daruvara, RH Bjelovarsko-bilogorska županija Upravni odjel za prostorno uređenje, gradnju, zaštitu okoliša i zaštitu prirode Daruvar) turističke objekte (gotička kuća Lion, 1473.) i poduzeća (Trgovački obrt Gold Antonio, Central Poreč obrt za ugostiteljstvo, Atelier Art-Kruno, RH javni bilježnik Mladen Čop, Stalni sudski vještak za područje geodezije Robert Koch, Hrvatske šume uprava šuma podružnica Osijek Šumarija Tikveš).

Ostale vrste znakova – ulični (hodonimi), toponimski, objektni, prometni, spomen ploče i plakati imaju puno manju pojavnost. Neki se čak u određenim područjima niti ne pojavljuju u uzorcima. Slabija pojavnost toponimske vrste znakova ukazuje na to da se u središnjim prostorima suvremenog kulturnog pejzaža ne javlja toliko velika potreba za ispisom mjesta u kojem se posjetitelji nalaze. Ulični znakovi se u odnosu na toponimske natpise, pojavljuju razmjerno često, jer postoji potreba za organizacijom prostora. Prometni se znakovi javljaju samo na rubnim dijelovima uzorkovanih područja (centralnih dijelova naselja), stoga su u nekim uzorcima zahvaćeni, a u nekima nisu.

Objektni znakovi više nisu toliko brojni kao u povijesnom dijelu istraživanja. Premda se u prostoru i dalje javljaju, nisu toliko česti, a u nekim se slučajevima s obzirom na to da je vrsta znaka imala dvostruko značenje primat dao nekoj drugoj vrsti jezičnog znaka koja je imala dominantnije značenje. Spomen ploče su obično vezane uz prisutnost nacionalnih manjina u prostoru, te su često na manjinskim jezicima (slika 40).

Sl. 40. Spomen ploče na rusinskom u Petrovcima (gore); mađarskom u Bilju (dolje lijevo) i na češkom u Daruvaru (dolje desno).

Jedna od spomen ploča je i ona na slovačkom koja se nalazi u Punitovcima (Slovensky pastoralny urad bl. Zdenka Schelingova misijine centrum Josipovec Punitovsky, Garant Vysoka škola zdravotnictva a socialnej... Bratislave Slovensko).

No spomen ploče su ispisane i hrvatskim jezikom. U tom slučaju obično se radi o popisu žrtava u Domovinskom ratu (u Punitovcima i Vukovaru). Vukovar je poseban zato što se zbog Domovinskog rata u njemu ističe nacionalni karakter. Stoga u njemu nema spomen ploča na ćirilici. Sve su na latinici, a vezane su za Domovinski rat. To su npr. natpis ispod spomenika križa na glagoljici i latinici (žrtvama za slobodnu Hrvatsku, ploča kod biste poginulog branitelja Jean-Michel Nicoliera (dvije ploče: Michel Nicolier, 1966-91; Ja sam kao dragovoljac došao u Vukovar. To je moj izbor, i u dobru i u zlu.).

Jezični znakovi koji predstavljaju ulični (hodonimi) i toponimski registar prilično su rijetki. U kulturnom pejzažu Poreča pronalaze se toponimi: Parenzo, Poreč, Italija, Brioni, Sarajevo, Casablanca, Vukovar i to najvećim dijelom u ergonimima. Neki od tih toponima su očekivani, a neki baš i ne. Ovi neočekivani više govore u prilog kozmopolitskog stav tamošnjeg stanovništva (Casablanca), no nešto govore vjerojatno i o njihovu podrijetlu (Sarajevo). Hodonimi poput: Ulica Matije Vlačića, Ulica Stjepana Konzula Istranina, Ulica Decumanus, Ulica sv. Maura, mučenika i prvog porečkog biskupa (III. st.), Ulica Vladimira Nazora, Ulica Josipa Voltića i Ulica sv. Eleuterija, porečkog mučenika (III. st.) govore dosta o regionalnom identitetu tamošnjeg stanovništva⁵⁷⁶.

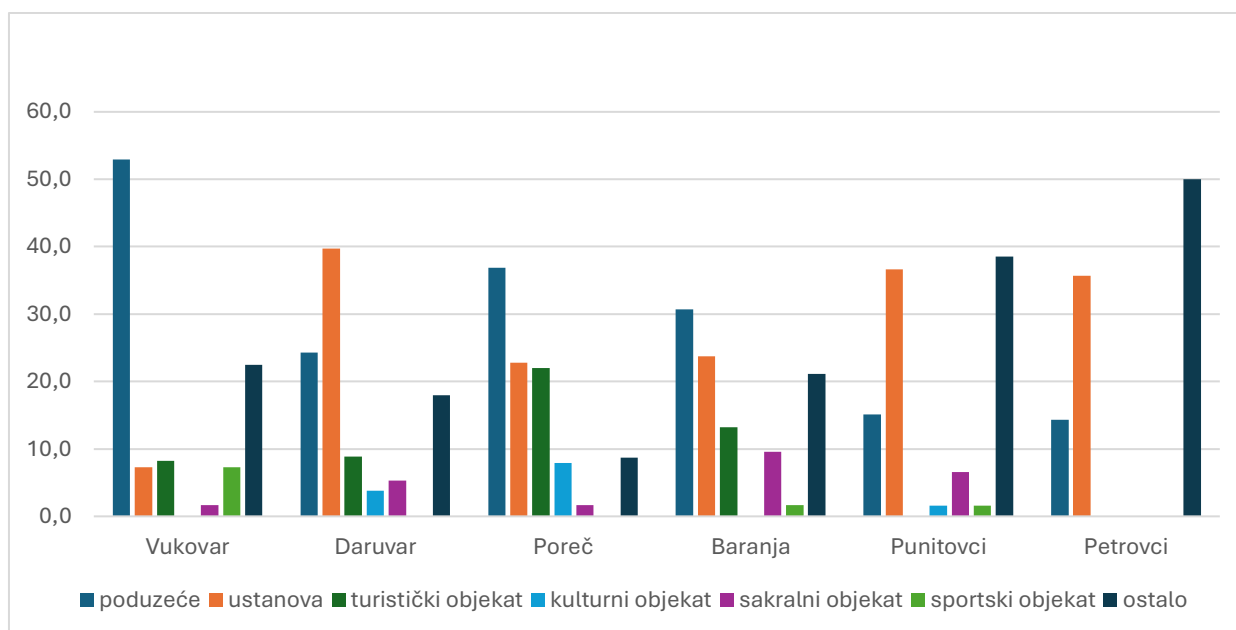
Slična je situacija i s ostalim uzorkovanim područjima. Toponimi Vukovara (Osijek, Ilok, Tovarnik, Vinkovci, Vukovar, Borovo, Dunav, Srijem, Slavonija i London) uglavnom upućuju na regionalnu orijentiranost tog područja, a hodonimi (Ulica Europske unije, Trg Republike Hrvatske, Trg kralja Tomislava, Ulica dr. Franje Tuđmana i Most Jean-Michel Nicolier /1966-91/) ukazuju na ožiljke nastale tijekom Domovinskog rata i još uvijek snažnu nacionalnu obojenost. Jedina iznimka je kratka Zmajeva ulica, koja bi mogla upućivati na identitet srpske nacionalne manjine.

417

Toponimi i hodonimi ostalih uzorkovanih područja također imaju svoje specifičnosti, no zajednička im je uglavnom lokalna i regionalna poveznica. Tako se u Daruvaru javljaju toponimi Daruvar, Slavonija i Bjelovarsko-bilogorska županija, te hodonimi Trg kralja Tomislava i Ulica Stjepana Radića. U Baranji toponimi Mohacs, Beli Manastir, Osijek, Bilje/Bellye, Kneževi Vinogradi /Hercegszollo, Karanac, Baranja, Kopački rit, Mađarska i Osječko-baranjska županija, a od hodonima Ulica Kralja Zvonimira, Ulica 1. svibnja, Ulica Lajoša Košuta, Crkvena ulica, Ulica Svetozara Miletića i Ulica Republike Hrvatske. U općini Punitovci javljaju se toponimi – Punitovci, Našice, Osijek i Đakovo, a od hodonima Ulica Domovska i Ulica J. J. Strossmayera. U Petrovcima se javljaju toponimi Petrovci, Bogdanovci i Ukrajina te hodonimi Ulica Grabik, Ulica bana Josipa Jelačića; Ulica Vukovarska i Trg hrvatskih branitelja⁵⁷⁷.

⁵⁷⁶ Više u cjelini 6.3.6.

⁵⁷⁷ Više o njihovoj identitetskoj vrijednosti u cjelini 6.3.6.

Sl. 41. Udio tipova objekata predstavljenih (na jezičnim znacima) u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%) (Izvor: ovo istraživanje)

Analiza tipova objekata (slika 41) pokazala je da su u prostoru najčešće javljaju poduzeća i ustanove, no ovisno o uzorku, u različitim udjelima. Rekonstrukcija gospodarskog stanja uzorkovanih područja u suvremenom razdoblju nema toliko veliku važnost kao rekonstrukcija u prošlom razdoblju. Naime, nekadašnja naselja bila su puno manja, stoga se razglednicama zahvaćalo prostorno puno veće područje nego danas. Danas se zbog veličine naselja na uzorkovanih 500 m centralnog njihova dijela ne može očekivati konkretnija gospodarska slika, osobito ako se radi o urbanom području koje svoje gospodarske zone ima baš na rubnim dijelovima grada. No određena gospodarska slika može se steći, a ona se uglavnom odnosi na obrtnički/zanatski te financijski sektor koji su obično smješteni u užem središtu naselja. Tako se u uzorkovanom području Vukovara od poduzeća i obrta na centralnom dijelu nalaze dućani: Varteks; urar, kafići, postolar, butici, frizerski saloni, cvjećarski obrt, kozmetički salon, galerija, Kamen dizajn, Narodne novine, Školska knjiga, Vukovarsko pub; Vukovarske knjižare Papirus, Velepromet, javni bilježnik i Komunalac Grada Vukovara.

Neke od udruga i ustanova na tom su području sljedeće: policija, knjižnica, Dom zdravlja Vukovar, HNK Vukovar 1991 (nogometni klub), Šahovski klub Codeasy, Hrvatska gospodarska komora (HGK) županijska komora Vukovar, Hrvatska matica iseljenika podružnica Vukovar, Matica hrvatska, ogranak Matice hrvatske u Vukovaru, Hrvatska radiotelevizija (HRT) dopisništvo Vukovar, TZ grada Vukovara, Vukovarski vodotoranj (stari)

i *domus oppidana*⁵⁷⁸. Financijski sektor zastupljen je poslovnicama Zagrebačke, Addiko, PBZ i Raiffeisen banke.

U uzorkovanom području Poreča od poduzeća i obrta na centralnom dijelu nalaze dućani: butika, galerija (MMI,), ateljea (Amina Art, Gomida), zlatari, frizerski saloni, prodaja nakita (Pandora, Natali) i slatkiša (Candy shop Captain Jack Sparrow), foto studio (Bruna), pubovi (Papabirra), ljekarni. Udruge i ustanove na tom su području: Islamska zajednica u Hrvatskoj Medžlis islamske zajednice, Zajednica Talijana Poreč, Zavičajni muzej Poreštine, Gradska knjižnica, kazalište i kino.

U uzorkovanom području Daruvara od poduzeća i obrta na centralnom dijelu nalaze dućani: butika (Princess), caffè barova (Kino, Špica, Valentino, Public), Staročeško pivovara, Ghetaldus optika, Borovo, Pivac, Pekarnica, Maletić estetska kirurgija, Vinarija Daruvar, salon namještaja, Tehno Shop i Tehnotrade, javni bilježnik te Daruvarske toplice i smještajni objekt Slavonija. Udruge i ustanove na tom su području: Turistički ured i suvenirnica, galerije (Croatia osiguranje i DA), Pučka knjižnica i čitaonica Daruvar, Gradska uprava, Državni inspektorat, Gradsko vijeće Grada Daruvara, Gradonačelnik Grada Daruvara, Ured zastupnika Hrvatskog sabora češke i slovačke nacionalne manjine, Savez Čeha u RH, Novinsko-izdavačka ustanova Novinové nakladatelství Jednota Daruvar te Česka materska škola Ferdy Mravence. Financijski sektor predstavljaju poslovnice Fine, te Privredne i Erste banke.

Ruralna područja po svom funkcionalnom značenju imaju manje poduzeća, udruga i ustanova. U tom su području od poduzeća i obrta pronađeni: Seosko domaćinstvo Stara Baranja, apartmani (Kovač, Jurini dvori, House of LoVra), slastičarna, caffè barovi (Park), Vinski podrum Belje, frizerski saloni, cvjećarna (Kalem, Lana), kozmetički salon, Tisak, PSK, NTL supermarket, Kickboxing Klub, Pošta, pekarnica, Ribarnica Čizli, Poljoprivredna ljekarna Agronom, Komunalno poduzeće Bilje, Kneževi Parkovi, Hrvatske šume, očna optika, dom zdravlja, ordinacije obiteljske medicine, ambulanta, ljekarna, Obiteljski dom za psihički bolesne odrasle osobe Arka, autoservis (u Baranji), Pošta i caffè bar (u općini Petrovci) te ljekarna, brojni OPG-ovi (npr. Kovačević Josip, Marija Poljarević, Ivan Štefančić, Petar Stipanović, Drvorez Poljarević, groblje, ambulanta, Pošta, Nogometni klub Slavonija, pekarnica, NTL Maxi i Šumska zajednica Trumbetaš, (u općini Punitovci).

Od udruga i ustanova pronađene su: Općina Kneževi Vinogradi, dječji vrtić, dom kulture, kulturni centar, DVD, braniteljski centar Bilje, turističke informacije i turistička zajednica,

⁵⁷⁸ Zgrada gradskog magistrata izgrađena 1818. za vođenje gradske (samo)uprave.

Ured ovlaštenog inženjera geodezije i Stalni sudski vještak za područje geodezije, Robert Koch; Turistička zajednica (u Baranji), Mjesni odbor Petrovci, Vijeće mjesnog odbora Petrovci, Spomen dom Petrovci, Dom zdravlja, ordinacija opće obiteljske medicine, DVD te dječji vrtić i područna škola (u općini Petrovci) te dječji vrtić, Općina Punitovci, Općina Punitovci Mjesni odbor Josipovac, Vijeće slovačke nacionalne manjine, osnovna škola, udruge (Linjak i Gridd Wirelles, Udruga ribiča Karas), Sjedište PVZO Đakovštine, SKUD Braće Banas, Matica Slovačka Josipovac, DVD, Regionalni znanstveni centar Panonske Hrvatske, Općina Punitovci Općinski načelnik i Općinsko vijeće (u općini Punitovci).

Iz popisa se vidi da se u suvremenom kulturnom pejzažu u većoj mjeri (svakako u odnosu na povijesni dio istraživanja) javljaju turistički, kulturni i sportski objekti. U analizi nema privatnih objekata, zato što se oni više ne pojavljuju u onom denotativnom smislu u kojem su se pojavljivali u istraživanju prošlog stanja.

Sakralni se objekti javljaju otprilike u jednakom opsegu kao i prije. Tako se u Vukovaru javlja Crkva sv. Filipa i Jakova, u Daruvaru župni ured Župe Presvetog trojstva, katolička crkva Presvetog Trojstva te pravoslavna Crkva Svetih Otaca Prvog Vaseljenskog Sabora. U Baranji se nalazi srpska pravoslavna crkva Vavedenja presvete Bogorodice, Župni ured i crkva Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije, crkva sv. M. Arkandela te Reformatska crkva u Punitovcima Crkva Svetog Ladislava i Slovački pastoralni ured bl. Zdenka Schelingova (Misijski centar Josipovac Punitovački) i crkva Pokrova presvete Bogorodice (u Petrovcima).

6.3.5. Tko planira jezični kulturni pejzaž?

Planiranje jezične politike danas je u većini razvijenijih zemalja uglavnom definirano nacionalnim zakonodavstvom, te postoje akcijski planovi njegove provedbe. Hrvatsko zakonodavstvo predvidjelo je dominantan položaj hrvatskoga jezika, ali je i nacionalnim manjinama osiguralo pravo na izražavanje vlastita identiteta na razno-razne načine, pa tako i iskazivanjem jezika u jezičnom kulturnom pejzažu. Danas je hrvatski jezik obavezan u školi, a putem raznih modela (A, B, C) u školi se mogu učiti i razni jezici nacionalnih manjina. Premda najveći utjecaj na suvremeni kulturni pejzaž Hrvatske danas ima Vlada RH, postoji još jedan snažan utjecaj koji nije propisan nacionalnim zakonodavstvom. Njega sa sobom nosi globalizacija, a to je svjetska dominacija engleskog jezika.

Tab. 63. Udio jezičnih znakova u Vukovaru, Daruvaru, Poreču, baranjskim naseljima, Punitovcima i Petrovcima koji prenose informacije o vrsti diskursa u suvremenom jezičnom kulturnom pejzažu (%)

vrsta diskursa	Vukovar	Daruvar	Poreč	Baranja	Punitovci	Petrovci
gradsko-regulatorni	28,0	56,4	65,8	69,4	68,4	67,8
komercijalni	71,2	41,0	34,2	28,1	26,6	28,6
transgresivni	0,8	2,6		2,5	5,0	3,6

Izvor: ovo istraživanje

Analiza varijabli *vrste diskursa* (tablica 63) pokazala je da jezični znaci u javnom prostoru najviše prenose gradsko-regulatorni diskurs. Ta vrsta natpisa dominantna je u ruralnim prostorima (na 68%-69% jezičnih znakova). U urbanim sredinama gradsko-regulatorni diskurs više nije toliko dominantan (dominira u Poreču te nešto manje u Daruvaru, ali u uzorku iz Vukovara ističe se komercijalni diskurs). Premda komercijalni diskurs i dalje ima prilično velik udio u javnom prostoru, on se u uzorku javlja neočekivano slabo. Vukovar je vjerojatno tipičan primjer kako bi zamišljali idealne odnose diskursa, no Daruvar i Poreč su turistička naselja koja sa sobom nose puno više smeđe signalizacije, koja ima gradsko-regulatorni karakter. Uz nju javlja se puno natpisnih ploča i drugih obavijesti koji imaju istu, gradsko-regulatornu svrhu. Ruralan prostor Baranje te Punitovaca i Petrovaca ne nosi puno komercijalnog sadržaja, stoga se u prostoru ponovno ističu gradsko-regulatorni jezični znakovi.

Transgresivnih natpisa, s obzirom na njihov opis (»protestni tekstovi«) očekivano je u svim uzorcima malo.

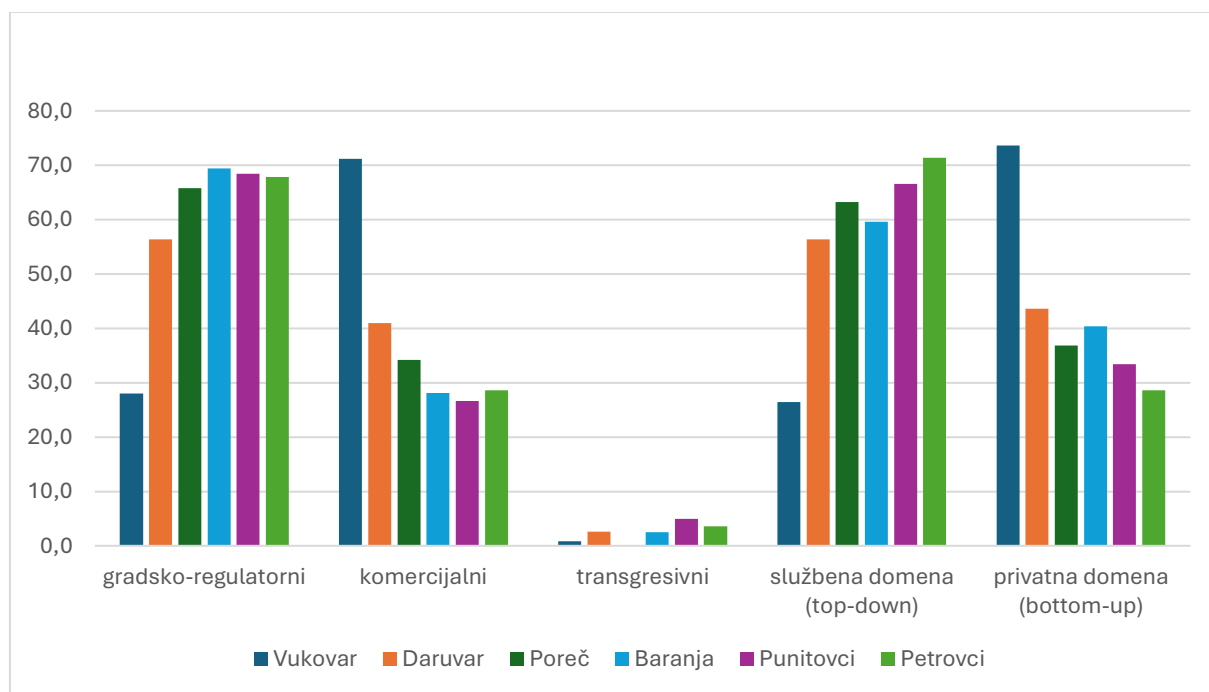
Gradsko-regulatorni i komercijalni diskurs u prostor mogu unositi i pojedinci i vlast. No vrlo se često događa da je vlast autor velike većine gradsko-regulatornih informacija, a da su pojedinci autori velike većine komercijalnih informacija. Stoga rezultati ove analize s pravom potvrđuju u početku iznijetu tezu da predstavnici vlasti planiraju jezični sadržaj u prostoru. To je pokazao značajan udio gradsko-regulatornih jezičnih znakova koje u prostor unose upravo oni. S druge strane količina komercijalnih i transgresivnih jezičnih znakova pokazuje da pojedinci donekle utječu na jezik u suvremenom jezičnom pejzažu, no možda ne u toj mjeri u kojoj bi se to očekivalo.

Tab. 64. Udio jezičnih znakova u Vukovaru, Daruvaru, Poreču, baranjskim naseljima, Punitovcima i Petrovcima koji prenose informacije o izvoru postavljanja jezičnih znakova u suvremenom jezičnom kulturnom pejzažu (%)

izvor informiranja	Vukovar	Daruvar	Poreč	Baranja	Punitovci	Petrovci
službena domena (<i>top-down</i>)	26,4	56,4	63,2	59,6	66,6	71,4
privatna domena (<i>bottom-up</i>)	73,6	43,6	36,8	40,4	33,4	28,6

Izvor: ovo istraživanje

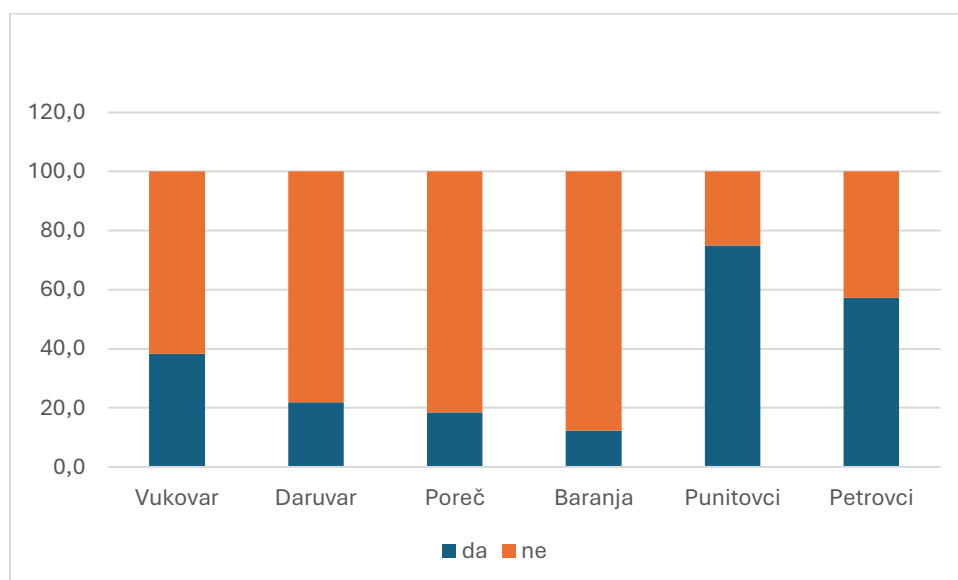
Analiza izvora koje postavljaju jezične znakove pokazuju slične rezultate (tablica 64). Prema toj analizi informacije iz službene domene imaju veliku pojavnost u prostoru, puno veću od informacija koje dolaze iz privatne domene. Slika 42 pokazuje da je korelacija među njima iznimno velika, ta da se rezultati uvelike podudaraju. To ukazuje i na to da pojedinci u prostor unose malo gradsko-regulatornih informacija, te da vlasti slabo pridonose komercijalnom informiranju.

Sl. 42. Korelacija udjela varijabli vrste diskursa i izvora postavljanja jezičnih znakova u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

6.3.6. Kako se u jezičnom kulturnom pejzažu očituje prostorni identitet stanovništva?

Prostorni identitet se očituje u suvremenom kulturnom pejzažu (slika 43). Njegova pojavnost nije velika, a varira ovisno o uzorku. Najviše je izražena u ruralnim sredinama Punitovca i Petrovca, a slabije dolazi do izražaja u urbanim područjima poput Daruvara i Poreča. Vukovar se izdvaja iz ovog zaključka prvenstveno zbog Domovinskog rata koji još uvijek snažno utječe na njegovu svakodnevicu, time i kulturni pejzaž koji je još uvijek, za urbano područje, natprosječno identitetski obojeno.

Sl. 43. Udio materijalizacije kolektivnog identiteta u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

Prostorni se identitet najviše materijalizirao u obliku toponima i ergonima. Prema klasifikaciji toponima, oni se obično diferenciraju po geografskom nazivu, istaknutoj osobi, povijesnom događaju, orijentiru ili nekom drugom svojstvu.

Geografska nazivi, imena (toponimi) očituju se u prostoru u sljedećim pojavnostima: Poreč, Parenzo, Brioni, Italija, Sarajevo, Casablanca i Vukovar (Poreč), Vukovar, Dunav, Osijek, Ilok, Tovarnik, Vinkovci, Borovo, Slavonija, Baranja, Vukovarsko-srijemska županija, Europska unija, Republika Hrvatska London (Vukovar), Daruvar; Slavonija, Bjelovarsko-bilogorska županija (Daruvar), Punitovci, Našice, Osijek, Đakovo (Punitovci), Petrovci, Ukrajina, Bogdanovci, Vukovar (Petrovci) i Baranja, Mohacs, Beli Manastir, Osijek, Bilje / Bellye, Kneževi Vinogradi / Hercegszollós, Karanac, Osječko-baranjska županija, Republika Hrvatska (Baranja).

Iz popisa toponima koji su se javili u kulturnom pejzažu zaključuje se da su oni pretežno regionalnog karaktera (za sredine u kojima se javljaju). Globalizacijski učinak utječe na to da se među toponimima u Poreču jave Sarajevo, Casablanca i Vukovar, a da se u Vukovaru javi London. Toponimi ukazuju na to da je dio jezičnog sadržaja u kulturnom pejzažu vezan i za etnički sastav stanovništva koje nastanjuje dotični prostor. To se vidi po toponimu Ukrajina koji ukazuje na rusinsku etničku manjinu u Petrovcima te na dvojezične toponime Bilje / Bellye, Kneževi Vinogradi / Hercegszollós koji se javljaju u Baranji. Vukovar se ponovno ističe u uzorku radi toponima Republika Hrvatska i Europska Unija.

S druge strane hodonimi ukazuju na razne razine identiteta uzorkovanih područja – od lokalnog do nacionalnog. U njima se pojavljuju vlastita imena značajnika, što ukazuje na selektivno pamćenje našeg društva koje probire posebne pojedince sa svog područja, te ih spašava od zaborava.

Takvi značajnici u Poreču su Matija Vlačić⁵⁷⁹, Stjepan Konzul Istranin⁵⁸⁰, sv. Mauro⁵⁸¹, Vladimir Nazor⁵⁸², Josip Voltić⁵⁸³, obitelj Manzolin, sv. Eleuterij⁵⁸⁴, Bacchus⁵⁸⁵, Eufrazije⁵⁸⁶ te plemićke obitelji Lion⁵⁸⁷, Zuccato⁵⁸⁸, Peškera⁵⁸⁹, de Vergottini⁵⁹⁰, Gonan⁵⁹¹, i Sinčić⁵⁹².

⁵⁷⁹ **Vlačić Ilirik, Matija** (lat. Matthias Flacius Illyricus), protestantski teolog, crkveni povjesnik i filolog rođen je u Labinu 3.III.1520 (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁸⁰ **Konzul, Stipan Istrijan** (Stjepan Istranin), protestantski pisac i prevoditelj rođen u Buzetu 1521 (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁸¹ **Mauro Porečki, sv.** (Mavro, Mavar, lat. Maurus), prvi poznati biskup Porečke biskupije i mučenik koji je vjerojatno umro u Poreču oko 304 (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁸² **Nazor, Vladimir** (1876 – 1949), književnik koji je bio profesor i ravnatelj srednjih škola u Pazinu (1903–06) i Kastvu (1908–18) (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁸³ **Voltić, Josip** (Volliggi, Voltigyi), leksikograf rođen u Tinjanu 27.I.1750 (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁸⁴ **Eleuterij, sv.** porečki mučenik iz III. st. (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁸⁵ **Dioniz ili Bakho**, (latinski Bacchus) Zeusov sin, antički bog plodnosti, uživanja, opojnosti i vina, sin Zeusa i Semele (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁸⁶ **Eufrazije** (kraj V. ili poč. VI.st. – Poreč, oko 560), porečki biskup (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁸⁷ **Lion**, plemićka obitelj čija je gotička kuća iz 1473. još uvijek očuvana u Poreču.

⁵⁸⁸ **Zuccato**, plemićka obitelj čija je palača iz XV. st. još uvijek očuvana u Poreču (Istrapedia, internetsko izdanje).

⁵⁸⁹ **Peškera**, obitelj iz XV. st, obiteljska palača očuvana je u Poreču.

⁵⁹⁰ **de Vergottini**, obitelj. Otac Tommaso bio je odvjetnik i zastupnik u bečkome parlamentu, a sin Giovanni povjesničar (1900 – 1973) rođen u Poreču. Palača obitelji de Vergottini očuvana je i danas u Poreču (Istarska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁹¹ **Gonan**, obitelj iz XV. st, obiteljska palača očuvana je u Poreču.

⁵⁹² **Sinčić**, obitelj iz XVII. st. obiteljska palača očuvana je u Poreču.

U Vukovaru to su plemićka obitelj Eltz⁵⁹³, Zmaj⁵⁹⁴, kralj Tomislav⁵⁹⁵, Franjo Tuđman⁵⁹⁶, Jean-Michel Nicolier⁵⁹⁷. U Daruvaru to su kralj Tomislav, Stjepan Radić⁵⁹⁸, te Julije⁵⁹⁹ i Antun Janković⁶⁰⁰. U Punitovcima to je J. J. Strossmayer⁶⁰¹, u Petrovcima ban Josip Jelačić⁶⁰² i hrvatski branitelji, a u Baranji princ Eugen Savojski⁶⁰³, Gedeon Acs⁶⁰⁴, kralj Zvonimir⁶⁰⁵, Lajoš Košut⁶⁰⁶ i Svetožar Miletić⁶⁰⁷.

Dakle, s obzirom na razinu važnosti istaknutog pojedinca definira se identitet koji se s njim poistovjećuje. Osobe koje su imale lokalnu važnost bile su: Julije i Antun Janković (Daruvar), Jean-Michel Nicolier i grofovska obitelj Eltz (Vukovar) te obitelj Manzolin te istarske plemićke ili građanske obitelji Lion, Zuccato, Peškera, de Vergottini, Gonan, i Sinčić. S obzirom na njihov semiotički položaj, uz njih se veže lokalni identitet.

Postoje i osobe koje su važne za puno veći prostor, stoga semiotika njihova značenja prenosi poruku o predstavljanju nacionalnog identiteta. To su na primjer kraljevi Tomislav (Vukovar, Daruvar) i Zvonimir (Baranja), Matija Vlačić, Stjepan Konzul Istranin, Vladimir Nazor, Josip Voltić, te sv. Eleuterij i sv. Mauro (Poreč), J. J. Strossmayer (Punitovcima), Franjo Tuđman, J. J. Zmaj (Vukovar), Stjepan Radić (Daruvar), ban Josip Jelačić (Petrovci) te Eugen Savojski, Gedeon Acs, Lajoš Košut i Svetožar Miletić (Baranja).

⁵⁹³ **Eltz** (von Eltz), grofovska obitelj u Srijemu, vlasnici vukovarskoga vlastelinstva (1736–1945) (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁹⁴ **Jovanović, Zmaj Jovan** (1833 – 1904), srpski književnik. Jedini hodonim koji u središtu Vukovara upućuje na to da u njemu živi srpska nacionalna manjina (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁹⁵ **Tomislav**, hrvatski vladar približno od 910. do 928 (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁹⁶ **Tuđman, Franjo** (1922 – 1999), hrvatski povjesničar, političar i državnik (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁹⁷ **Nicolier, Jean-Michel** (1966 – 1991), francuski dragovoljac Domovinskog rata poginuo na Ovčari u noći s 20. na 21. XI. (https://hr.wikipedia.org/wiki/Jean-Michel_Nicolier).

⁵⁹⁸ **Radić, Stjepan** (1871 – 1928), hrvatski političar i publicist (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁵⁹⁹ **Janković Daruvarski, Julije** (1820 – 1904), grof, sin Antuna Jankovića. Prema njemu je nazvan jedan od daruvarskih parkova u sklopu lječilišta (Hrvatski biografski leksikon, internetsko izdanje).

⁶⁰⁰ **Janković Daruvarski, Antun** (1729 – 1789.), hrvatski i ugarski plemić, grof, veliki župan Požeške županije te Srijemske županije. Sagradio je dvorac Janković, te uvelike utjecao na nastanak i razvoj grada Daruvara (Hrvatski biografski leksikon, internetsko izdanje).

⁶⁰¹ **Strossmayer, Josip Juraj** (1815 – 1905), đakovački biskup i hrvatski političar. Strossmayer je doselio Sloake u Punitovce 17. siječnja 1881 (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁶⁰² **Jelačić, Josip** (1801 – 1859), grof, hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁶⁰³ **Savojski, Eugen** (1663 – 1736), princ, austrijski vojskovođa (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁶⁰⁴ **Acs, Gedeon** (1819 – 1887), reformatorski svećenik i kapelan Lajosa Kossutha (<https://www.hrvatski-fokus.hr/2017/03/11054/>).

⁶⁰⁵ **Zvonimir (Dmitar)**, hrvatski kralj 1075–89 (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁶⁰⁶ **Kossuth, Lajos** (1802 – 1894), mađarski revolucionar i političar, vođa mađarskog pokreta za neovisnost 1848–49 (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

⁶⁰⁷ **Miletić, Svetožar** (1826 – 1901), srpski političar i pisac (Hrvatska enciklopedija, internetsko izdanje).

No dio njih svojom pojavom objedinjuje nekoliko identiteta jer su bili značajni npr. i za lokalnu i nacionalnu razinu. Takvi su npr. Matija Vlačić Ilirik, Stipan Istrijan Konzul, Vladimir Nazor, a dio njih objedinjuje i nacionalnu i nadnacionalni identitet. Takvi su npr. Eugen Savojski, Gedeon Acs, Lajoš Košut, ban Josip Jelačić i Svetozar Miletić.

Mali dio hodonima nazvan je po orijentiru (Crkvena ulica u Baranji), povijesnom događaju (Ulica 1. svibnja⁶⁰⁸ u Baranji) te po nekom drugom opisnom svojstvu (Ulica Grabik u Petrovcima i Domovska ulica u Punitovcima).

Identiteti su vidljivi i u nazivima ergonima. Upravljanje identitetom preduvjet je uspješnog tržišnog predstavljanja, a reklamni natpis (pa i logotip) često je nositelj identiteta nekog poduzeća na kojem ono gradi vlastitu percepciju u javnosti. No u nazivima ergonima u suvremenom uzorku uglavnom nema prostornih identiteta. Njihovi su nazivi uglavnom vezani za vlastita imena. U kulturnom se pejzažu ergonimi javljaju o ovakvom obliku: Maja friseur; Trgovački obrt Gold Antonio, Atelier Gomida, Atelier Amina Art, frizerski salon Đurđa, Zlatarska radnja Mira, Art Kruno, Natali handmade jewellery, Foto Bruna, Eva Boutique, Ljekarna Klezinger-Štefanko. Takvi nazivi ergonima imaju vrlo nisku identitetsku razinu, koja se ne može nazvati niti lokalnom.

426

U kulturnom pejzažu postoji sukob tradicionalnog i modernog identiteta uzorkovanog sve jačim pritiskom kojim globalizacija nameće engleski jezik. U prostoru se očituju: Italia Restaurant & Pizza, Candy shop Captain Jack Sparrow (Poreč), Cafe 032 (Vukovar), Princess boutique, Slavonija rooms, Erste bank, Tehno Shop, Caffè bar Public (Daruvar), Wi4i4EU (Petrovci), flower & gift shop Kalem, Tourist info, NTL supermarket, Princ Eugen Kickboxing Klub, Caffè bar Park, House of LoVra, Aurora beauty, kozmetički salon, Fast food daj gric (Baranja). Svaki uzorak ima svoje specifičnosti stoga je i udio uzorka koji sadržava engleske nazive u njima različit.

⁶⁰⁸ Međunarodni praznik rada.

6.4. Dijakronijska komparacija rezultata

6.4.1. Utječu li i u kojoj mjeri političke promjene na jezični kulturni pejzaž?

Političke promjene zaista utječu na promjene u jezičnom kulturnom pejzažu. One na jezični kulturni pejzaž utječu dvojako – državno-pravnim promjenama može se mijenjati cjelokupno državno i administrativno uređenje države, a posebnim bilateralnim (političkim) sporazumima može se stvoriti odnos koji određenu nacionalnu manjinu stavlja u bolji položaj u odnosu na druge.

Promjene koje su zahvatile Hrvatsku u drugoj polovici XIX. st. te početkom XX. st. itekako se utjecale na službeni jezik. Hrvatski je jezik već sredinom XIX. st. (1847) u Hrvatskoj i Slavoniji postao službenim, no pod utjecajem snažnih procesa germanizacije, mađarizacije i talijanizacije (u Dalmaciji i Istri), stalno se borio za svoje mjesto. Situacija se, za veći dio današnje Hrvatske, znatno promijenila 1918. kada je sa političke scene nestala Austro-Ugarska Monarhija. Hrvatski je jezik do tada standardiziran, stoga je s lakoćom preuzeo dominantnu ulogu u svim sferama života. Istru i Kvarnerske otoke Italija je anektirala odmah nakon raspada Austro-Ugarske (3. XI. 1918), stoga se talijanski jezik na javnom prostoru (kulturnom pejzažu) očuvao kao dominantan jezik sve do potkraj II. svjetskog rata. Danas je proces globalizacije na mala vrata u jezični kulturni pejzaž uveo engleski jezik. On na uzorkovanim područjima nije toliko dominantan da bi njegova pojavnost bila ugrožavajuća za hrvatski jezik. No trend ukazuje na to da će njegova pojavnost biti sve veća, a budućnost će pokazati u kom će se smjeru ta situacija dalje razvijati. Jedno je sigurno, Ustav te Zakon o hrvatskom jeziku svakako će čuvati ulogu koju hrvatski jezik ima kako u Hrvatskoj tako i u njegovu kulturnom pejzažu. Ono na što zakonodavstvo za sada ne utječe količina je i koncentracija ostalih jezika (koji nisu jezici nacionalnih manjina) koje u kulturni pejzaž donose pojedinci putem komercijalnih i transgresivnih natpisa. Svako doba ima svoj *lingua franca*, kontakti jezik kojim se, u ograničenim komunikacijskim situacijama, služe govornici različitih materinskih jezika. To su u XIX. st. bili latinski (koji se i danas takvim održao na području znanosti) i njemački jezik (dugotrajna izloženost tom jeziku; u višim klasama poput plemića ili građanstva smatralo ga se više vrijednim od hrvatskoga, *nobl*), a danas je to engleski jezik.

Drugi način na koji suvremene političke promjene mogu utjecati na kulturni pejzaž je sklapanjem posebnih bilateralnih sporazuma. Iako hrvatski Ustav, Ustavni zakon i Zakon o

uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici već štite osnovna prava svih nacionalnih manjina, posebni bilateralni sporazumi kojima se štiti položaj neke nacionalne manjine na prostoru Hrvatske, može ju staviti u povoljniji položaj u odnosu na neke druge. Hrvatska danas ima 22 nacionalne manjine, no bilateralni sporazumi kojima se štite njihova prva na području RH potpisani su s rijetkima. Najveći utjecaj na kulturni pejzaž imaju Talijani (tablica 65).

Tab. 65. Udio Hrvata, Talijana i stanovnika s regionalnom pripadnošću u Istarskoj županiji prema popisu 2021. (%)

Jedinica lokalne samouprave	Grad / općina	Ukupno	Hrvati (%)	Talijani (%)	Regionalna pripadnost (%)
		195.237	76,40	5,01	5,13
Grad	Buje – Buie	4.441	55,19	23,85	2,63
Grad	Buzet	5.999	85,56	0,65	4,17
Grad	Labin	10.424	71,19	1,77	9,65
Grad	Novigrad – Cittanova	3.889	74,88	8,67	3,39
Grad	Pazin	8.279	87,26	0,82	7,51
Grad	Poreč – Parenzo	16.607	79,97	2,54	3,76
Grad	Pula – Pola	52.220	75,88	3,56	3,10
Grad	Rovinj – Rovigno	12.968	72,73	9,31	3,92
Grad	Umag – Umago	12.699	69,97	11,47	2,90
Grad	Vodnjan – Dignano	5.838	59,70	15,01	3,55
Općina	Bale – Valle	1.170	66,84	20,51	5,04
Općina	Barban	2.491	87,43	0,68	8,27
Općina	Brtonigla – Verteneglio	1.523	53,84	31,78	4,99
Općina	Cerovlje	1.453	87,41	0,21	10,53
Općina	Fažana – Fasana	3.463	80,65	3,81	3,26
Općina	Funtana – Fontane	911	84,30	1,54	2,85
Općina	Gračiče	1.312	85,44	-	12,96
Općina	Grožnjan – Grisignana	656	50,00	35,82	6,25
Općina	Kanfanar	1.498	86,25	1,20	5,94

Općina	Karojba	1.404	92,74	1,21	4,13
Općina	Kaštelir-Labinci – Castelliere-S. Domenica	1.493	70,53	2,21	2,28
Općina	Kršan	2.829	84,59	0,35	5,51
Općina	Lanišće	268	97,01	-	-
Općina	Ližnjan – Lisignano	4.087	81,26	3,89	4,40
Općina	Lupoglav	836	80,26	0,36	16,75
Općina	Marčana	4.250	85,46	0,80	6,68
Općina	Medulin	6.552	77,17	3,45	2,70
Općina	Motovun – Montona	912	75,88	8,11	9,54
Općina	Oprtalj – Portole	748	71,12	10,96	3,88
Općina	Piće	1.722	84,44	0,23	12,66
Općina	Raša	2.809	67,68	1,14	11,36
Općina	Sveta Nedelja	2.898	73,60	0,72	11,59
Općina	Sveti Lovreč	960	86,46	0,94	3,65
Općina	Sveti Petar u Šumi	1.051	92,77	0,19	4,28
Općina	Svetvinčenat	2.179	77,24	1,38	17,39
Općina	Tar-Vabriga – Torre-Abrega	2.148	76,02	6,94	6,19
Općina	Tinjan	1.729	87,74	0,69	7,87
Općina	Višnjan – Visignano	2.096	83,54	4,10	6,39
Općina	Vižinada – Visinada	1.142	77,85	5,78	11,30
Općina	Vrsar – Orsera	1.923	80,60	3,02	5,98
Općina	Žminj	3.360	80,98	0,74	15,30

Izvor: DZS, Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama, popis 2021.

Oni na prostoru Istre svojim pravom na dvojezičnost zaista uvelike utječu na kulturni pejzaž. Tomu mogu zahvaliti talijansko-hrvatskim bilateralnim sporazumima jer bi prema hrvatskom zakonodavstvu pravo na dvojezičnost imali samo u općini Grožnjan, jer jedino tamo trećinu stanovništva čini talijanska nacionalna manjina. U nekim je jedinicama lokalne samouprave regionalna pripadnost jače izražena od talijanske.

S druge strane Srbi u Vukovaru imaju puno veći udio u ukupnom stanovništvu toga grada nego Talijani u većini Istarskih gradova i općina, no nisu ostvarili pravo na dvojezičnost (tablica 66). I u ovom se slučaju očitovala važnost bilateralnih sporazuma. Kako njih u ovom slučaju nema, nema ni povlaštenog položaja srpske nacionalne manjine. Ovaj odnos još uvijek opterećuju relativno svježja sjećanja iz Domovinskog rata, koja otežavaju srpskoj nacionalnoj manjini ostvarivanje nacionalnomanjinskih prava.

Tab. 66. Udio Hrvata i Srba u gradu Vukovaru prema popisu 2021. (%)

Jedinica lokalne samouprave	Grad / općina	Ukupno	Hrvati (%)	Srbi (%)
Grad	Vukovar	23 175	60,02	29,73

Izvor: DZS, Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama, popis 2021.

Uz Talijane najbolju političku zaštitu imaju Mađari. Bilateralna suradnja između Hrvatske i Mađarske stalno se održava, a to je vidljivo i u pravima Mađara u Hrvatskoj i Hrvata u Mađarskoj. Premda se udio Mađara u uzorkovanom području razlikuje (tablica 67), stoga bi oni u Kneževim Vinogradima imali pravo na dvojezičnost, a oni u Bilju ne bi imali pravo na to, bilateralni sporazumi i ranije ostvareno pravo na dvojezičnost garantiraju im to pravo i dalje.

Tab. 67. Udio Hrvata i Mađara u općinama Bilje i Kneževim Vinogradima prema popisu 2021. (%)

Jedinica lokalne samouprave	Grad / općina	ukupno	Hrvati (%)	Mađari (%)
Općina	Bilje	4772	68,23	25,94
Općina	Kneževi Vinogradi	3357	39,74	38,70

Izvor: DZS, Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama, popis 2021.

Ostale nacionalne manjine koje su predmet ovog istraživanja (Česi, Slovaci i Rusini) nemaju bilateralne sporazume sklopljene između zemalja njihova podrijetla i domicilne zemlje. To se vidi u statusu njihovoj jezika u kulturnom pejzažu. Prema popisu stanovništva iz 2021.

Slovaci u Punitovcima (tablica 68) imaju hrvatskim zakonodavstvom zagantirano pravo na dvojezičnost, ostale nacionalne manjine ne zadovoljavaju uvjet brojnosti. No terenskim istraživanjem je utvrđeno da ni Slovaci pravo na dvojezičnost ustvari ne koriste u onom omjeru kako bi to mogli.

Tab. 68. Udio Hrvata te Čeha, Slovaka i Rusina u Daruvaru te općinama Punitovci i Bogdanovci prema popisu iz 2021. (%)

Jedinica lokalne samouprave	Grad / općina	ukupno	Hrvati (%)	Česi (%)	Slovaci (%)	Rusini (%)
Grad	Daruvar	10 105	63,60	20,92	-	0,02
Općina	Punitovci	1562	65,30	-	33,16	-
Općina	Bogdanovci	1545	60,45	-	-	19,48

Izvor: DZS, Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama, popis 2021.

Rusina nema dovoljno ni u cijeloj općini Bogdanovci, a kamoli u njezinom naselju Petrovci, premda su u njemu najbrojniji.

Nacionalne manjine svoj identitet njeguju na više načina, no jezik je vjerojatno jedan od važnijih. Nedostatak volje da se nacionalna manjina izbori za svoj jezik u većinski hrvatskom kulturnom pejzažu može ukazivati na to da je u postupku asimilacije ili da se u nekoj mjeri već asimilirala.

6.4.2. Zastupljenost jezika u jezičnom kulturnom pejzažu

Jezici prisutni u javnom prostoru ne odražavaju stvarnu etnolingvističku sliku, jer je raznolikost temeljena na statističkim popisnim pokazateljima veća od one koja se očituje u kulturnom pejzažu. U prostoru se pronalaze još i jezici poput engleskog koji nisu vezani za etnički sastav stanovništva.

U suvremenom kulturnom pejzažu javljaju se jednojezični natpisi na češkom, slovačkom i latinskom jeziku, kojih u povijesnom kulturnom pejzažu nema. Isti jezici na jednojezičnim natpisima su hrvatski, engleski, njemački, mađarski i talijanski. Hrvatski je jezik dominantan u kulturnom pejzažu u oba razdoblja, a ovisno o političko-društvenim odnosima izmjenjuje se dominacija ostalih jezika. S obzirom da je Hrvatska u prvom razdoblju bila dio Austro-

Ugarske, pod utjecajem germanizacije i mađarizacije, očekivao bi se puno veći udio tih jezika na kulturnom pejzažu. No oni se na jednojezičnim natpisima javljaju njemački u intervalu od 6,8-15,5%, a mađarski u 0,7%. Talijanski je u Istri isključiv jezik na javnim prostorima, a njegovu dominaciju na jednojezičnim natpisima razbijaju jedino dvije dvojezične kombinacije (talijansko-njemačka i talijansko-latinska) koje opet uključuju talijanski jezik. Isti jezici u suvremenom kulturnom pejzažu bilježe puno nižu pojavnost. Tako se njemački javlja u intervalu od 0,9 do 2,4% uzoraka, mađarski u 3,5%, a talijanski u 0,9% jednojezičnih uzoraka.

Od dvojezičnih i višejezičnih kombinacija ponavljaju se samo hrvatsko-njemačka i hrvatsko-srpska kombinacija. Sve ostale kombinacije su različite. U prošlom razdoblju to su bile: srpsko-hrvatska, srpsko-njemačka, talijansko-latinska, talijansko-njemačka, njemačko-hrvatska. Od višejezičnih kombinacija javljaju se: hrvatsko-srpsko-njemačka i hrvatsko-njemačko-mađarsko-srpska. U suvremenom kulturnom pejzažu javlja se puno više dvojezičnih i višejezičnih kombinacija. To su: hrvatsko-engleska, hrvatsko-češka, hrvatsko-talijanska, hrvatsko-mađarska, hrvatsko-srpska, hrvatsko-slovačka, englesko-hrvatska, slovačko-hrvatska, rusinsko-hrvatska, englesko-talijanska, talijansko-engleska, mađarsko-engleska, te višejezične hrvatsko-talijansko-engleska, hrvatsko-talijansko-njemačka, hrvatsko-srpsko-mađarska, češko-hrvatsko-engleska, češko-mađarsko-engleska, francusko-englesko-njemačka, talijansko-englesko-njemačka, hrvatsko-talijansko-englesko-njemačko-francuska, hrvatsko-englesko-njemačko-francusko-češka i češko-hrvatsko-englesko-njemačko-mađarska.

432

Istraživanje jezičnog sadržaja iz prošlog razdoblja pokazalo je da je na njima višejezičnost vidljiva (na istom prostoru nalaze se dva jezična znaka ili više njih), te da se obično očituje kao duplicirajuća (na istom prostoru pojavljuje se isti jezični znak s prijevodom na više jezika). Pojava duplicirajućih jezičnih znakova upućuje na zaključak da se radi o društvenoj višejezičnosti, no i jednojezičnosti na individualnoj razini. Istraživanje jezičnog pejzaža u suvremeno doba pokazalo je da je višejezičnost u kulturnom pejzažu u nekom manjem omjeru prikrivena, jer se različite verzije jezičnih znakova (kao prijevodi) nalaze na zasebnim natpisima. Na taj način višejezična poruka nije odmah vidljiva čitatelju jezičnoga znaka. Ova prikrivena višejezičnost očituje se kao djelomični (jezični znak je napisan na jednom jeziku, a odabrani dijelovi prevedeni su i na barem jedan drugi jezik) i komplementarni jezični sadržaj (jezični znakovi su na više jezika, ali se značenjski nadopunjuju). Sposobnost stanovništva da čita komplementarne jezične znakove, ukazuje na velik broj višejezičnih pojedinaca.

Prostorna analiza pokazala je da Vukovar u prošlom razdoblju ima najveći broj (6) višejezičnih kombinacija, dok u suvremenom razdoblju primat ima Poreč s 13 kombinacija, a

idući po višejezičnosti su Daruvar (7) i Baranja (6). To pokazuje kako se višejezičnost s vremenom promijenila (Vukovar danas ima svega dvije dvojezične kombinacije).

Istraživanje je pokazalo da se u oba razdoblja javlja miješanje jezika. No ono je relativno rijetko te se u prošlom razdoblju najviše javlja u Vukovaru (4,7%), a u suvremenom razdoblju u Poreču (13,2%). Miješanje jezika ukazuje na sposobnost stanovništva da čita komplementarni jezični sadržaj, odnosno da stanovništvo razumije jezične znakove na kojima se izmjenjuju jezici koji svojim značenjem nadopunjuju u razumijevanju onaj drugi. Prijevod jezičnih znakova najčešće se očituje u oba razdoblja u toponimima, a miješanja se obično događaju u nazivima ergonima.

6.4.3. Komu je namijenjen jezični kulturni pejzaž?

Jezični kulturni pejzaž namijenjen je njegovim korisnicima, a ovisno o tome koliko su oni etnički homogeni ili heterogeni takav je i on. Područje Hrvatske najvećim dijelom naseljavaju Hrvati, stoga ne čudi dominacija i autonomnost hrvatskog jezika u oba istraživana razdoblja. Mijenjala se samo prisutnost drugih jezika, koji su se u jezičnom kulturnom pejzažu izmjenjivali ovisno o društveno-političkom kontekstu. Tako je nekad dominantne jezike njemački i mađarski danas zamijenio engleski jezik.

Izuzetak su samo dvojezične sredine koje zbog svog etničkog sastava stanovništva imaju Ustavom i Ustavnim zakonom zajamčeno pravo na dvojezičnost. No na primjeru općine Punitovci vidljivo je da nacionalne manjine nisu uvijek spremne koristiti sve mogućnosti koje im hrvatsko zakonodavstvo garantira. Takve subjektivne doživljaje vlastitog manjinskog jezika trebalo bi dodatno istražiti (u nekom drugom istraživanju). Možda je iz istog razloga sav češki jezik u Daruvaru koncentriran na područje (kompleks) Češke besede, a rusinski na prostor rusinske zajednice (odn. spomen-ploču dolasku Rusina na to područje).

Jezik je zasigurno jedan od važnijih simbola našeg identiteta, stoga nacionalne manjine svoj identitet prvenstveno njeguju (čuvaju) preko vlastitog jezika. Prema UNESCO-voj Općoj deklaraciji o kulturnoj raznolikosti »svi ljudi stoga imaju pravo da se izraze i da stvaraju i šire svoj rad na jezicima po svom izboru« (UNESCO, 2002). Ukoliko neka nacionalna manjina ne osjeti prijetnju ako se njezin jezik ne pojavljuje dovoljno u javnom prostoru, moguće je da se u nekoj mjeri asimilirala ili je na putu asimilacije. To se možda događa sa slovačkim jezikom

u Punitovcima, s češkim jezikom u Daruvaru i Rusinskim jezikom u Petrovcima (općina Bogdanovci).

Najpovodniji položaj imaju talijanski i mađarski jezik koji su na dvojezičnim područjima u informacijama koje dopiru iz službene domene (obavijesti, natpisne ploče i reklami oglasi) gotovo ravnopravni s hrvatskim jezikom.

6.4.4. Kako se jezični znakovi materijaliziraju u prostoru?

Materijalizacija jezika u prostoru važan je izvor za historijskogeografska istraživanja, jer se pomoću nje može rekonstruirati razni aspekti javnog prostora i društvenog života koji otkrivaju njegovu organizaciju, procese i strukturu. Materijalizacija jezika prostoru pruža informacije o jezičnoj etničkoj i religijskoj strukturi stanovništva, lokalnog gospodarstvu (odnosu gospodarskih sektora i stupnju industrijalizacije), prometnoj organizaciji, infrastrukturi i sl.

Materijalizacija jezika u prošlosti i u suvremeno doba različita je. Početkom XX. st. u prostoru je najizraženija bila materijalizacija natpisa koji su imali toponimsku komponentu, predstavljali su neki objekt ili su bili reklamni oglasi. Od svih njih u suvremenom su jezičnom pejzažu najviše prisutni znakovi koji sadrže reklamne oglase. Izrazita toponimska pojavnost početkom XX. st. odraz je velikog broja toponima, jer je svaka razglednica na sebi imala ispisan najmanje jedan toponim. Stare razglednice pokazale su se kao izvrstan izvor za historijskogeografska istraživanja, jer se njima često predočava struktura naselja (vedute!), što bi moglo pomoći pri rekonstrukciji razvoja pojedinih naselja kroz povijest, te gospodarska slika naselja što pomaže pri rekonstrukciji gospodarstva i načina života lokalnog stanovništva kroz različita razdoblja. Toponimi iz oba istraživana razdoblja češće su imali lokalni i regionalni karakter. Prometni znakovi obično su važan dio jezičnog pejzaža. No u prošlom i suvremenom razdoblju pojavljuju se u širokom intervalu (u prošlosti – od 3,4% u Daruvaru i 3,5% u Vukovaru do 18,5% u Poreču; u suvremenom razdoblju – od 2,6% u Punitovcima i 12% u Vukovaru do 17,9% u Petrovcima i 20% u Punitovcima, a u Daruvaru i Poreču nisu zabilježeni). Njihova različita prostorna i vremenska pojavnost ne mogu se dovesti u vezu s bilo kakvim objektivnim razlozima, stoga njihovo postavljanje vjerojatno ovisi o lokalnoj sredini i o tome da je njihova koncentracija u užem gradskom središtu relativno rijetka. Njih obično postavlja službena agencija, a danas su organizirani u skladu s međunarodnim regulativom. Natpisne ploče češće se u prostoru javljaju od spomen ploča, naprosto zato što se

one koriste za ispisivanje naziva poduzeća i ustanova, kojih je u prostoru uvijek daleko više nego područja koja imaju određenu komemorativnu vrijednost. I reklamnih je oglasa puno više od plakata, uglavnom zato što se reklamni oglasi postavljaju u komercijalne svrhe, a oglasi uglavnom zbog različitih obavijesti. Korelacija pojavnosti reklamnih oglasa i komercijalnog diskursa potvrđena je u obje vremenske faze istraživanja⁶⁰⁹.

Među jezičnim znakovima koji su predstavljali objekte tijekom istraživanja razlikovali su se privatni, turistički, kulturni, sportski i sakralni objekti, te poduzeća i ustanove. U prošlom su se razdoblju najviše javljali jezični znaci koji su predstavljali privatne objekte (Vukovar 13%), poduzeća (Vukovar 27,8%) i turističke objekte (Daruvar 24,4% uzoraka). Od privatnih objekata ističe se kompleks dvorca Eltz, a od turističkih lječilište u Daruvaru. U suvremenom razdoblju najčešće se javljaju poduzeća (npr. 52,8% uzoraka u Vukovaru, 36,8% u Poreču, 30,7% u Baranji) i ustanove (59,7% u Daruvaru, 36,6% u Punitovcima i 35,7% u Petrovcima). Turističkih objekata u suvremenom je razdoblju u Daruvaru svega 8,9% (gospodarstvo je promijenilo dominantan gospodarski sektor; u suvremenom razdoblju poduzeća i ustanove čine 74% uzoraka jezičnog sadržaja), a primarno mjesto zauzeo je Poreč s 22% uzoraka. Jezičnih znakova koji predstavljaju sakralne objekte u kulturnom pejzažu uvijek ima, no njihova je pojavnost rijetka. Povijesni dio istraživanja pokazao je kako materijalizacija ove vrste jezičnih znakova otkriva religijsku strukturu podataka, bez da nam je za nju potrebna popisna statistika. Jezični znaci koji upućuju na kulturne i sportske objekte relativno su rijetki i karakteristični samo za suvremeno razdoblje.

6.4.5. Tko planira jezični kulturni pejzaž?

Jezično se planiranje tijekom istraživanih razdoblja provodilo na različite načine. S obzirom na veličinu Austro-Ugarske, te na to da se ona sastojala od velikog broja konstitutivnih naroda, jezična joj je politika bila potpuno drugačija od današnje Hrvatske. Premda je u oba razdoblja hrvatski jezik bio službeni jezik (izuzetak je Istra), na njegov su položaj utjecali brojni čimbenici, a status koji je tijekom ta dva razdoblja imao vrlo je sličan. Početkom XX. st. hrvatski se jezik stalno borio za svoj položaj u javnom prostoru (pod pritiscima

⁶⁰⁹ Prema Mandelker i Ewald (1988) privatni (reklamni oglasi i oplakati) i komercijalni znakovi važan su segment javnog prostora stoga bi državni planeri trebali imati važnu ulogu u njihovoj kontroli. Djelomično se slažem s ovakvim gledištem. Određene slobode trebaju postojati kako bi se jezik razvijao, no hrvatski jezik treba i određenu dozu zaštite u javnom prostoru.

germanizacije i mađarizacije), a za njega se (malo opuštenije) bori i danas (utjecaj engleskog jezika).

Analizom vrste diskursa utvrđeno je da je komercijalni diskurs prevladavao u jezičnom pejzažu na početku XX. st., a da u suvremenom razdoblju prevladava gradsko-regulatorni diskurs. To ustvari znači da je jezik u kulturnom pejzažu početkom XX. stoljeća definirao uglavnom pojedinac (privatna domena), a danas to uglavnom rade predstavnici vlasti (službena domena). Onaj tko kontrolira upotrebu jezika na nekom području ustvari uspostavlja vlast nad njim. Izvrstan primjer je utjecaj Italije u Istri, gdje je na talijanski bio ne samo dominantni nego i jedini jezik u kulturnom pejzažu, sve gotovo do sredine XX. stoljeća.

Prostorno planiranje danas obično provode vladine agencije koje do određene mjere reguliraju materijalizaciju jezika (službena domena). One u obzir donekle uzimaju i potrebe nacionalnih manjina na njihovu području. Jezični znakovi u prostoru mogu se doslovno tretirati kao jezična panorama koju gledatelj vidi dok šeta ulicom. Pritom ta panorama odražava jezični sastav stanovnika tog grada. Geografska distribucija različitih etničkih grupa ogleda se u (jačoj ili slabijoj) prisutnosti njihova jezika na kulturnom pejzažu ulice, ovisno o tome koja etnička grupa nastanjuje određeno područje. Stoga se s pravom može zaključiti da je jezični kulturni pejzaž komadić područja oslikan pripadnošću.

436

Unatoč jezičnom planiranju, u urbanim mjestima jezični je pejzaž (*cityscape*) zbog globalizacije, etnički raznolikijeg sastava stanovništva te jačih i češćih jezičnih kontakata višejezičniji nego što je to ruralni prostor.

6.4.6. Kako se u jezičnom kulturnom pejzažu očituje prostorni identitet stanovništva?

Landry i Bourhis (1997) su u jezičnom pejzažu prepoznali dvije funkcije – informativnu i simboličku. Informativna se prema njima ogleda u prepoznavanju područja i granica homogenih jezičnih zajednica, a simbolička implicira status (osjećaj važnosti, vrijednosti) vlastitog jezika u višejezičnoj zajednici. Informativna se funkcija u ovom istraživanju očitovala kroz dio toponima – horonime, hidronime i ojkonime. S obzirom na dva vremenska razdoblja iz kojih su uzeti uzorci (jezični znakovi) ona se pokazala nepromjenjivom kategorijom. Simbolička funkcija jezičnog pejzaža se naprotiv pokazala promjenjivom, a očitovala se u ergonimima i hodonimima. Status hrvatskog jezika očitovao se ne samo u njegovoj pojavnosti nego i u simboličnom značenju koje su jezični znakovi prenosili svojim

korisnicima. Imenovanje ergonima te hodonime vlastitim imenima osoba te po događajima iz prošlosti osobito je značajno jer ukazuje na prisutnost (i značenje) obilježja kolektivnog prostornog identiteta, ali ukazuje i na njegove izmjene.

S obzirom na selektivnost koja postoji kod probira naziva ulica, trgova i drugih javnih površina uglavnom stječemo izvrsnu spoznaju o povijesti te zemlje. Ponekad je ona više odraz službenog (političkog) stajališta, nego masovnog mišljenja (osjećaja pripadnosti), ali kod većih političkih promjena, vlast je obično ta koja je u prilici mijenjati taj segment jezičnog kulturnog pejzaža. »Povijest kao intelektualna konstrukcija« konkretizirana je putem naziva ulica i trgova u prostornom i vremenskom svijetu svakodnevnice (Grgin, 2007; 284). Njihova semiotička vrijednost govori o ideologijama na koje se i danas gleda s odobravanjem, stoga se na nazive ulica, trgova i ostalih javnih površina gleda kao na svojevrsne »priče o naciji« (Grgin, 2007; 284). Tako se semiotičkom analizom stječe društveni i kulturni kontekst u kojem je znak postavljen (što znači i kako se koristi).

Stoga se proučavanje jezičnog krajolika može nazvati svojevrsnim proučavanjem kulturne baštine. Kako su jezici dio kulturne baštine tako su dio kulturne baštine i vlastita imena značajnih osoba. Održivost kulturne raznolikosti osobito je važna u područjima u kojima živi etnički raznoliko stanovništvo, stoga je to važno pitanje za razvoj jezične politike. Povijesni i suvremeni dio istraživanja pokazala su da jezični znakovi koji dolaze iz privatne domene odražavaju stav - »piši jezične znakove na svom jeziku ili na jeziku s kojim želiš da te identificiraju«. To samoodređivanje ukazuje na identitet koji si je stanovništvo samo dalo. A i imenovanje hodonima i ergonima vlastitim imenima značajnika ukazuju na razinu identiteta s kojom se stanovništvo poistovjećuje.

Prostorni se identitet najviše materijalizirao u obliku toponima i ergonima. Prema klasifikaciji toponima, oni se obično diferenciraju po geografskom nazivu, istaknutoj osobi, povijesnom događaju, orijentiru ili nekom drugom svojstvu.

Istraživanje prostornih identiteta pokazalo je da se u uzorkovanom jezičnom kulturnom pejzažu javljaju sve razine jezičnog kulturnog pejzaža. Nadnacionalni identitet u povijesno dijelu istraživanja uglavnom je vezan za Austro-Ugarsku i Italiju te njihove značajne osobe iz političkog i kulturnog života (Franjo Josip, Garibaldi, Lajos Kossuth, Gedeon Acs, Eugen Savojski). U suvremenom razdoblju nadnacionalni identitet je vezan uz Europsku uniju, a globalizacijsku učinak u jezični kulturni pejzaž Hrvatske uvodi i toponime poput Londona i Casablance koji kulturološki nisu toliko bliski tradicionalnom identitetskom izrazu.

Nacionalni identitet, po svojoj prostornosti, nadilazi lokalni i regionalni. S obzirom da vlasti definiraju toponimiju, obično je nacionalni identitet najpodložniji percepciji koju vlast želi usaditi. Osim u najočiglednijim primjerima (Republika Hrvatska), nacionalni se identitet obično iskazuje i kroz povijesne događaje (datume) i pojmove koji su nacionalno važni (kolektivna svijest), a materijalizira se među toponimima najčešće kao vlastito ime značajnika (kralj Tomislav, kralj Zvonimir, Franjo Tuđman, J. J. Strossmayer, J. Jelačić). Regionalni identitet isključivo je vezan za regije. On se iskazuje kroz regionalno važne toponime (Vukovar, Daruvar, Poreč; nazive za geografske objekte, npr. Slavonija, Baranja, Vuka, Pakra i pojmove Bjelovarsko-bilogorska županija) te vlastita imena značajnika od regionalne važnosti (Janković, Strossmayer, Eufrazije, Vladimir Nazor, Matija Vlačić Ilirik) te pojmove i povijesne događaje važne za tu regiju⁶¹⁰, a obje se te kategorije (toponimi i vlastita imena) obično materijaliziraju među hodonimima i ergonimima.

Lokalni identiteti vezani su za lokalno područje. U njega ulazi ulična nomenklatura (hodonimi) nazvana po nekom gradskom orijentiru (Crkvena ulica u Baranji, Okrugla kula u Poreču, Poštarska ulica) ili ulicama koje vode do njih. Hodonimi mogu upućivati na povijesno važne lokalne događaje ili na osobe koje su svojim radom i djelovanjem obilježile povijest lokalnog kraja (obitelji Eltz i Janković). Danas nam je ergonimsko nazivlje s početka XX. st., premda u trenutku njihova nastanka nije tako zamišljeno, izvrstan izvor za uvid u ekonomski, kulturni i jezični sastav stanovništva. Lokalna toponimija često je i odraz etničkog sastava stanovništva.

Ponekad se u uzorku javlja i nazivlje (toponima, ergonima i dr.) u kojima nema identitetske odrednice (npr. Glavni trg, Glavna ulica), a neki pak identiteti imaju dvostruku vrijednost jer objedinjuju više (najčešće dva) identiteta (npr. J. J. Strossmayer, Vladimir Nazor, Eugen Savojski). To takvih primjera dolazi ako je osoba dio života djelovala u nekoj lokalnoj sredini ili regiji, a potom je postala nacionalno važna.

Istraživanja jezičnog pejzaža pomažu otkrivanju različitih razvojnih faza određenih toponima te antroponima. Dijakronijska analiza kulturnog pejzaža nekog područja omogućava nam da steknemo dojam o njegovom povijesnom razvoju. U pojedinim slučajevima, kad nam je poznato i dostupno dovoljno informacija, ona nam omogućuje historijskogeografsku rekonstrukciju (razvoj) tog područja.

⁶¹⁰ Npr. 3. studenoga koji se javlja u jezičnom pejzažu povijesnog Poreča, koji ukazuje na dan talijanske aneksije Istre.

6.5. Rezultati

Jezik se u kulturnim pejzažima mijenja pod utjecajem političkih aktivnosti (promjene država, bilateralni sporazumi), dakle, na njega utječe etnički sastav lokalnog stanovništva smo u toliko u koliko postoji neki bilateralan sporazum koji dotičnoj nacionalnoj manjini garantira dvojezičnost. U suvremenom razdoblju, u skladu s hrvatskim zakonodavstvom, službeni natpisi na javnim ustanovama ispisani su hrvatskim jezikom i latiničnim pismom, a oni u etnički heterogenijem prostoru dvojezični su (premda ne toliko koliko Ustavni zakon dopušta).

Prema Zakonu o trgovačkim društvima nazivi ergonima trebali bi biti na hrvatskom jeziku. No u stvarnosti tomu često nije tako. Nazivi ergonima često sadrže engleski jezik (miješanje jezika), ali značenjem odgovaraju onomu što se ergonimima nudi.

Pomalo začuđuje brojnost neslužbenih jezičnih natpisa ispisanih hrvatskim standardnim jezikom, jer se na početku istraživanja očekivalo da će biti više jednojezičnih (njemačkih, mađarskih, engleskih) kombinacija. Takvi jednojezični znakovi i njihove višejezične kombinacije se javljaju, ali hrvatski je jezik u velikoj većini njih primarni jezik. Situacija s talijanskim jezikom potpuno je drugačija. U početku istraživanja nije se očekivao tako velik udio talijanskog jezika u prošlom razdoblju. On je bio očekivan, ali ne u tako velikom broju uzoraka. Talijanski je jezik prilično zastupljen i u suvremenom jezičnom kulturnom pejzažu, uglavnom zahvaljujući bilateralnim hrvatsko-talijanskim sporazumima, a ne brojnošću te nacionalne manjine na istarskom području. U Istri je zabilježena velika tolerancija javnosti prema stranim jezicima (najviše višejezičnih kombinacije u suvremenom jezičnom pejzažu), a osobito prema talijanskom i engleskom jeziku. Velik udio višejezičnih natpisa ukazuje na visok stupanj jezičnosti na individualnoj i društvenoj razini.

Na jezičnom kulturnom pejzažu može se primijeniti koncept raslojavanja (*layering*, Backhaus, 2005), koji je značajan i u sinkronijskim i dijakronijskim istraživanjima.

Dijakronijska istraživanja, poput ovoga, pokazuju razvoj jezičnog kulturnog pejzaža, odnosno pokazuju kako je pejzaž evoluirao i koji su se njegovi segmenti promijenili. Pri istraživanju važan izvor podataka za povijesni kontingent čine povijesni izvori – stare razglednice, stare fotografije ili geografske karte. Povijesni izvori ne sadrže toliko jezičnog sadržaja koliko ga sadrže slični izvori danas. Očito je da je broj jezičnih znakova u jezičnom kulturnom pejzažu enormno porastao osobito u urbanim sredinama.

Heterogenost (višejezičnost) jezičnog pejzaža u različitim udjelima postoji i u urbanim i ruralnim sredinama.

Početkom XX. st. (ne)planiranje jezičnog pejzaža bilo je prepušteno pojedincima – gospodarstvenicima i trgovcima. Premda ove društvene i gospodarske skupine i danas utječu na izgled jezičnog pejzaža, njihova uloga nije toliko izražena (kao na početku XX. stoljeća). Jezični se pejzaž (u prošlosti i danas) očitovao kroz razne natpise na trgovinama, obrtničkim radnjama, državnim institucijama i hodonimima. U oba je razdoblja najzastupljeniji bio jezični pejzaž koji je predstavljao poduzeća i ustanove. Istraživanje je utvrdilo da postoji korelacija između određenih sektora djelatnosti i njima preferiranog jezika – tako se u suvremenom jezičnom pejzažu u turističkim djelatnostima (restorani, kafići, turistička signalizacija) najčešće koristi engleski jezik (suvremeni globalni jezik).

S obzirom na vrijeme nastanka uzorci se razlikuju s obzirom na izvor postavljanja znakova – početkom XX. st. dominira privatna domena (*bottom-up*), a danas službena domena (*top-down*). Uzorci jezičnog pejzaža koji potječu iz privatne domene ustvari daju stvarnu sliku etničkog sastava stanovništva, dok uzorci koji potječu iz službene domene ukazuju kakav je status jezika vlast odredila. Naime pojedinci odabirom znaka na jeziku sami odabiru i predstavljaju svoju pripadnost određenom segmentu društva. Ta *simbolička vrijednost* (Spolsky i Cooper, 1991) pokazuje da pojedinci pišu ili se koriste jezikom s kojim žele da ih javnost poistovjeti.

Većina jezičnog pejzaža u suvremenom razdoblju prenosi gradsko-regulatorni diskurs, dok je komercijalni diskurs prevladavao u jezičnom pejzažu na početku XX. stoljeća. Transgresivni se diskurs rijetko pojavljuje, a karakterističan je samo za suvremeno razdoblje.

Jezični pejzaž odraz je prostornog i etničkog identiteta stanovništva (izmjenom etničkog identiteta mijenja se i jezični pejzaž). Obilježja kolektivnog identiteta prisutna su u prostoru Istre te Slavonije i Baranje podjednako u oba razdoblja. Očituju se u specifičnim elementima kulturnog pejzaža – toponimima (horonim Slavonija, hidronimi, ojkonimi, hodonimi) i ergonimima. Vlastita imena u prošlom razdoblju simbol su svih identitetskih razina, te u trenutnom kulturnom pejzažu uglavnom bilježe uspomene na važne osobe i događaje iz tog doba. Iako i suvremeni kulturni pejzaž vlastita imena tretira kao simbol svih identitetskih razina, on češće bilježi uspomene na osobe i događaje iz prošlosti.

6.6. Literatura

IZVORI

Acs, Gedeon (<https://www.hrvatski-fokus.hr/2017/03/11054/>)

ARHINET: Čehobanka (https://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8023)

DZS, Stanovništvo prema narodnosti po gradovima / općinama, popis 2021.

(<https://dzs.gov.hr/u-fokusu/popis-2021/88>)

Geni.com – Bier, Arnold (<https://www.geni.com/people/Arnold-Bier/6000000045927329137>)

Hrvatska enciklopedija (internetsko izdanje)

Bacchus (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/dioniz>)

Eltz (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/eltz>)

Jovanović, Zmaj Jovan (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/jovanovic-zmaj-jovan>)

Radić, Stjepan (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/51444>)

Tomislav (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/tomislav>)

Tuđman, Franjo (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/tudjman-franjo>)

Savojski, Eugen (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/eugen-savojski>)

Strossmayer, Josip, Juraj (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/strossmayer-josip-juraj>)

Jelačić, Josip (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/jelacic-josip>)

Zvonimir (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/zvonimir>)

Košut, Lajoš (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/kossuth-lajos>)

Miletić, Svetozar (<https://www.enciklopedija.hr/clanak/miletic-svetozar>)

Hrvatski biografski leksikon (internetsko izdanje)

Janković Daruvarski, Antun (<https://hbl.lzmk.hr/clanak/jankovic-daruvarski-antun>)

Janković Daruvarski, Julije (<https://hbl.lzmk.hr/clanak/jankovic-daruvarski-julije>)

Hrvatski jezični portal (internetsko izdanje)

ćakula (https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=f1pgURE%3D)

đardin (<https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>)

Imenik hrvatskih šumara, internetsko izdanje, Srnić, Stjepan
(<https://www.sumari.hr/sumari/kart.asp?id=11410>)

Istarska enciklopedija (internetsko izdanje)

Carducci, Giosuè (<https://istra.lzmk.hr/clanak/filozofski-fakultet-u-puli>)

de Vergotini (<https://istra.lzmk.hr/clanak/vergottini-giovanni-de>)

Eleuterij, sv. (<https://istra.lzmk.hr/clanak/sveci>)

Eufrazije (<https://istra.lzmk.hr/clanak/eufrazije>)

Konzul, Stipan Istrijan (<https://istra.lzmk.hr/clanak/konzul-stipan-istrijan-stjepan-istranin>)

Mauro Porečki, sv. (<https://istra.lzmk.hr/clanak/mauro>)

Nazor, Vladimir (<https://istra.lzmk.hr/clanak/nazor-vladimir>)

Vergottini Giovanni de (<https://istra.lzmk.hr/clanak/vergottini-giovanni-de>)

Vlačić Ilirik, Matija (<https://istra.lzmk.hr/clanak/vlacic-ilirik-matija>)

Istrapedia (internetsko izdanje), Zuccato (<https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/560/zuccato-giorgio-giovanni>)

Izvješće pučke pravobraniteljice za 2023. (<https://www.ombudsman.hr/hr/prava-nacionalnih-manjina-2023/#uporabajezikapisma>)

Ministarstvo vanjskih i europskih poslova (<https://mvep.gov.hr/vanjska-politika/bilateralni-odnosi/pregled-dvostranih-medjunarodnih-ugovora-republike-hrvatske-po-drzavama/21905?country=53>)

UNESCO, 2002: Unesco Universal Declaration on Cultural Diversity. Adopted by the 31st Session of the General Conference, 2 November 2001, Paris, France.
(<http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001271/127160m.pdf>)

Ustav RH, pročišćeni tekst (<https://www.zakon.hr/z/94/Ustav-Republike-Hrvatske>)

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina (<https://www.zakon.hr/z/295/Ustavni-zakon-o-pravima-nacionalnih-manjina>)

Vukovar na dlanu – Paunović, Aleksa, (<https://vukovarnadlanu.com/znamenitost/grand-hotel-radnicki-dom/>)

Zakon o hrvatskom jeziku, NN 14/2024 (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2024_02_14_252.html)

Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj (<https://www.zakon.hr/z/1851/Zakon-o-uporabi-jezika-i-pisma-nacionalnih-manjina-u-Republici-Hrvatskoj>)

Židovski biografski leksikon (internetsko izdanje)

Bier, Eduard (<https://zbl.lzmk.hr/?p=2047>)

Frank, Sigmund (<https://zbl.lzmk.hr/?p=3415>)

Freund, Leopold (<https://zbl.lzmk.hr/?p=3446>)

Klein, Danijel (<https://zbl.lzmk.hr/?p=687>)

Rochlitz, Ladislav (<https://zbl.lzmk.hr/?p=1795>)

LITERATURA

Backhaus, P., 2005: Signs of multilingualism in Tokyo: A diachronic look at the linguistic landscape. *International Journal of the Sociology of Language* 175/176, 103–121.

Badurina, L., Marković, I., Mićanović, K. (2007): *Hrvatski pravopis*. Matica Hrvatska. Zagreb

Bolton, K. (2012): World Englishes and linguistic landscapes. *World Englishes*, 31, 1, 30-33.

Bourhis R.Y. and Landry, R., (2002) La loi 101 et l'aménagement du paysage linguistique du Québec. In P. Bouchard and R.Y. Bourhis (eds) (2002) *L'aménagement Linguistique au Québec: 25 D'application de la Charte de la Langue Française*. Québec: Publications du Québec. 107–132.

Claval, P (1993): *An Introduction to Regional Geography*. Blackwell Publishers, Oxford.

Crljenko, I., Zupanc, I., 2016: Bilingualism and the renaming of the namescape of Croatian Istria: A Geographical approach. Place-Name Changes: Proceedings of the Symposium in Rome, 17-18 November 2014., Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2016. 417-434.

Džanić, M., 2013: The semiotics of contemporary advertising messages: Decoding visuals. *Jezikoslovlje*, 14, 2-3, 475-485.

Fuerst-Bjeliš, B., 2000: Toponimija i percepcija u prostoru Triplex Confiniuma: Morlakija, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 32-33 (1), 349-354.

Jagodar, Josip. (2017): Vukovar kao primjer multietničkog i podijeljenog grada. *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, XXIV, Poznań 2017, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, pp. 101– 125, ISBN 978-83-65663-50-4, ISSN 0239-4278. Croatian text with a summaries in English and Polish. doi.org/10.14746/bp.2017.24.7

Gorter, D. 2006: Further possibilities for linguistic landscape research. *International Journal of Multilingualism*. U: Gorter, D. (ur.) *Linguistic Landscape (A New Approach to Multilingualism)*. str. 81-89. Clevedon, UK.

Grgin, B. 2007: Primjer selektivnog pamćenja: hrvatski srednjovjekovni vladari u nazivlju ulica i trgova najvažnijih hrvatskih gradova. *Povijesni prilozi*, 32, str. 283-295.

Herout, (2017): Doprinos Židova i obitelji Gross razvoju Daruvara prema rukopisu Ezre Ukrainčeka. *Zbornik Janković*, br. 2, str. 93-116.

Karula, Željko (2017): Prilog za poznavanje povijesti vlastelinske obitelji Tüköry de Algyest u Daruvaru tijekom druge polovice 19. i početkom 20. stoljeća. *Zbornik Janković*, br. 2, str. 76-92.

Korenčić, M. (1979): *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857-2001.*, Državni zavod za statistiku i JAZU.

Kuzle, M., 1975: Stanovništvo. U: Kuzle, M., Žutinić, Đ. (ur.) *Daruvar*. 65—73.

Landry, R. and Bourhis, R.Y. (1997) Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of Language and Social Psychology* 6, 23–49.

Lakatoš, J. (1914): *Narodna Statistika*, II izdanje, Zagreb. str. 17, 28. i 43.

Lujić, R. (2016): Dvojezično i višejezično obrazovanje u Republici Hrvatskoj u svjetlu hrvatske jezične politike i planiranja. *Metodički ogledi*, 23 (2), 99–120.

Mandelker, D. R., Ewald, W. R., 1971: *Street Graphics and the Law*. Chicago: American Planning Association.

Marković, I., Fuerst-Bjeliš, B. (2015): Prostorni identitet kao pokretačka snaga razvoja turizma: komparativna analiza regija Bjelovara i Čakovce. *Hrvatski geografski glasnik*, 77, 1, str. 71-88.

Martinović, A., 2013: Evo koliko nacionalne manjine zapravo koriste pravo dvojezičnosti u RH (<https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/evo-koliko-nacionalne-manjine-zapravo-koriste-pravo-dvojezicnosti-u-rh---273750.html>)

Mirošević, L., Vukosav, B. (2010): Prostorni identiteti otoka Paga i južnoga podvelebitskoga primorja. *Geoadria*, 15, 1., str. 81-108.

Udier, S. L., 2006: O jeziku reklame. U: Granić, J. (ur.): *Jezik i mediji – jedan jezik više svjetova*. Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku. Zagreb – Split, 711-721.

Žanko, G. (2000): Bilateralni odnosi Republike Italije i Republike Hrvatske u svijetu. *Međunarodne studije*, 1, 1, str. 103–124.

7. RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Svatko od nas ima sebi svojstven osobni identitet. Iako je on svojstven samo nama, on je istovremeno dionik drugih društveno i kulturno baziranih identiteta koji se kroz vrijeme mijenjaju. Njihova promjena uvjetovana je izmjenom naših iskustava, promjenom društvenih konteksta i općenito interakcijom s drugima (našom socijalizacijom, odnosno procesom učenja kulturnih normi, uloga u obitelji, jezika i sl.). Tako su neki dijelovi našeg identiteta većinu života ili cijeli život stabilni (imaju kontinuitet; npr. neki društveni identitet), a drugi su dijelovi možda fluidniji i češće se mijenjaju (npr. neki situacijski identitet koji se aktivira ovisno o kontekstu). Stoga je naš osobni identitet konglomerat višestrukih identiteta – u kojega su osim onog osobnog (naša osobnost i životno iskustvo), uključeni i naši društveni (etnička, vjerska, profesionalna, obrazovna, politička, generacijska, rodna, jezična i prostorna pripadnost) i situacijski identiteti (npr. kolega s posla, roditelj, student, predavač, direktor). Niti jedan od njih nije zaseban – svi se oni međusobno preklapaju i prožimaju poput ljuski na jednom češeru ili latica na jednom cvijetu. Identitet je dakle višeslojan i kontekstualan. Osim toga, stjecanjem novih iskustva, boljim obrazovanjem ili migracijom, dio naših identiteta obično se mijenja (transformira), a samorefleksija nam pomaže u njihovu spoznavanju. Razumijevanje toga da drugi, poput nas, imaju svoje višestruke identitete smanjuje stereotipe i konflikte u društvu te pridonosi empatiji i pluralnosti.

Kako bi se kvalitetno istražio odnos jezičnog i prostornog identiteta ovo istraživanje trebalo je započeti u trenutku u kojem je društvo osvijestilo njihovo postojanje i njihovu povezanost – u razdoblju kada se u Hrvatskoj počela buditi nacionalna svijest. Stoga je logičan početak ovog istraživanja bila 1835. koja se smatra prvom godinom vrhunca Hrvatskog narodnog preporoda (Ilirskog pokreta). Preporod je obuhvatio kulturnu i političku sferu, te omogućio da se nekadašnje »odnarođenje« različitih društvenih klasa pretvori u proces »ponarođenja«. Težnja za političkom i kulturnom emancipacijom dovela je do uvođenja hrvatskog jezika kao službenog jezika, ali jezični i prostorni identiteti još uvijek nisu išli ruku pod ruku jedan s drugim, a suvremena istraživanja pokazuju da niti danas u globaliziranom i etnolingvistički vrlo diversificiranom svijetu i dalje ne idu ruku pod ruku. Neka problemska područja u radu obrađena su sinkronijski, dakle obrađeno je cijelokupno razdoblje od 1835. do 2026. u kontinuitetu, dok je za neka druga problemska područja odabrana dijakronijska, odnosno *cross-section*, metoda (metoda vremenskih presjeka). Na odabir metoda utjecala je isključivo tematika problemskog područja.

Istraživanje bilo podijeljeno u četiri problemska područja koja su po svojoj formulaciji prilično različita, stoga je svako od njih zahtijevalo zasebnu teorijsku i metodološku podlogu. Korištene su različite kvalitativne (polustrukturirani intervju, jezična biografistika) i kvantitativne metode (popisna statistika, metoda klasteriranja), istraživani su povijesni izvori (zakoni, školska arhiva, stare

razglednice), a provedeno je i nekoliko terenskih istraživanja suvremenoga jezičnoga pejzaža i dr. Rezultati istraživanja prikazani su na slikama (kartama) i u tablicama.

Istraživanje je potvrdilo ono što je otprije bilo poznato – da su govorni i administrativni jezici sredinom XIX. stoljeća (na početku istraživana razdoblja) bili njemački, mađarski, talijanski i latinski jezik, te da se ukidanjem Austro-Ugarske, početkom XX. stoljeća situacija drastično promijenila u korist hrvatskoga jezika, koji je danas službeni jezik ne samo u Hrvatskoj nego i Europskoj uniji. No stvarna vrijednost ovog istraživanja je u tome što je razjasnilo uzročno-posljedične odnose. Pokazalo je razvojnu komponentu promjena uporabe jezika koja je uvjetovala diferencijaciju i dinamiku uporabe jezika (uvođenje novih jezika, njihovo povlačenje, brojnost jezika, njihove granice, kakva im je bila važnost i sl.), pokazala u kojoj su mjeri jezici utjecali na definiranje prostornog identiteta stanovništva tijekom istraživanih 190 godina te kako su ga i u kojoj mjeri mijenjali. Istraživanje se bavilo i ispitivanjem i interpretacijom jezičnog kulturnog pejzaža te implikacijama koje su na njega ostavila velika migracijska kretanja, kojima se geografi u Hrvatskoj izuzetno rijetko bavili.

Istraživanje prostorne, kulturne i administrativne diferencijacije uporabe jezika pokazalo je kako je tijekom XIX. stoljeća svaka tradicionalna regija ili povijesna pokrajina imala svoj paralelni sustav funkcioniranja. Prostor današnje Hrvatske bio je teritorijalno i politički rascjepkan, što je rezultiralo heterogenošću u pogledu uporabe jezika i prostornog identiteta. Ta se rascjepkanost očitovala u svim funkcijama društva. Situacija se ponešto pojednostavila nakon što su početkom XX. stoljeća Dalmacija, Međimurje i Baranja bili priključeni Hrvatskoj i Slavoniji, no Istra je još uvijek bila van teritorijalnih granica današnje Hrvatske, sve do završetka II. svjetskog rata.

Utvrđeno je da je neprirodna geografska rasprostranjenost jezika uvjetovana iz tadašnjih središta moći – Beča, Budimpešte i Rima, ta da su važnu ulogu u »ponarođenju« stanovništva imale regionalne pokrajinske vlasti i regionalne jezične i političke elite. Dakle, svaka se strana (talijanska, austrijska, mađarska) uprava povodila za svojim idejama, a svima je zajedničko bilo jedno – nametnuti svoj jezik, jer se njihovim nametanjem do sredine XIX. stoljeća uglavnom lako moglo utjecati na regionalni identitet stanovništva. Stoga se i najveća borba za povoljniji položaj materinskog jezika vodila upravo u obrazovnom sustavu. To je posve logično jer su sva promišljanja vezana za germanizaciju, mađarizaciju i talijanizaciju društva počivala na odgajanju mladih ljudi u duhu tih stranih kultura i njihovih prostornih identiteta. Takva nepovoljna situacija rezultirala je odgajanjem manjeg broja višejezičnih pojedinaca koji su ponekad bili zbunjeni oko svoje prostorne pripadnosti, te velike većine neobrazovanog ili slabo obrazovanog stanovništva čiji je prostorni identitet bio u to vrijeme češće regionalnog nego nacionalnog karaktera. Takav »neprilagođen« obrazovni sustav nije smanjivao broj analfabeta, što mu je bio primarni cilj. Održavanje nastave na nastavnom jeziku koji većina djece nije razumjela rezultirao je nerazumijevanjem nastavnog gradiva, učenjem napamet te odbojnošću prema

školi i učenju. Stvarane su generacije djece koja su bila polupismena ili nedovoljno pismena, koje su nakon nekoliko godina postali analfabeti. Koliko je ovakva organizacija obrazovnog sustava bila pogubna za obrazovnu sliku cjelokupnog stanovništva vidi se po tome što su se analfabetski tečajevi održavali sve do sredine XX. stoljeća. Dakle, gotovo cijeli životni vijek tih generacija koje su pohađale obrazovni sustav kao mala djeca u drugoj polovici XIX. stoljeća.

Novinski članci svjedočili su o čestoj učiteljskoj brutalnosti s kojom se djeci pokušavala nasilno nametnuti ljubav prema stranom jeziku. S druge u Hrvatskoj i Slavoniji se stipendijama nagrađivalo učenje mađarskog jezika u školama. Ambiciozniji učenici odabirali su učenje stranog (mađarskog ili njemačkog) jezika, jer su smatrali da će im on biti potreban pri zaposlenju u javnoj i državnoj službi. Da je to tijekom većine XIX. stoljeća zapravo bilo točno vidi se iz izjava pojedinaca (iz tog razdoblja) koje su prikupljene tijekom istraživanja vertikalne stratifikacije društva. »Odnarođena« elita i srednja klasa, ali najviše osiljeno činovništvo sprječavalo je da se odluke bečkog dvora primjenjuju u administrativnim funkcijama društva, sprječavajući tako da hrvatski jezik zauzme položaj tada korištenog stranog jezika. Učenje stranog jezika, koji je u tom trenutku bio u službenoj uporabi često je bio preduvjet za zaposlenje u obrazovnom sustavu, administraciji, vojski, a morali su ga poznavati i političari. No poznavanje stranog jezika bilo je preduvjet svakodnevnog funkcioniranja za niže i radničke klase koji bi došli nešto obaviti u gradu ili srednjoj klasi i eliti kada bi posjetili kazalište ili kakvu drugu kulturnu ustanovu. Tako je kazališna publika sredinom XIX. stoljeća, zahvaljujući svojoj višejezičnosti, radije pratila kazališne izvedbe na njemačkom nego na narodnom (hrvatskom) jeziku. Muzeji su u Hrvatskoj uglavnom osnivani tijekom XX. stoljeća, stoga se u njihovoj djelatnosti ne vide jezična previranja. Jezik na kojem se odvijala njihova muzejska i izdavačka djelatnost ustvari je bio direktno uvjetovan izmjenama službenih jezika koje su bile rezultat borbe u pokrajinskim saborima. Kako je hrvatski jezik postao službeni jezik u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1847/48. i u Kraljevini Dalmaciji 1883. muzejska djelatnost na drugom stranom jeziku zahvatila je samo Arheološki muzej u Splitu.

Dakle, na položaj hrvatskog jezika, kao službenog jezika, najviše su utjecale političke odluke. U trenutku kada su pokrajinski sabori usvojili takvu odluku ona se prenosila u administraciju i ostale društvene, kulturne i obrazovne funkcije društva i primjenjivala. Od svih analiziranih funkcija društva borba za službeni narodni jezik nije se provodila samo u crkvenom i vojnom sustavu, jer su oni po svojoj definiciji hijerarhijski bili strogo posloženi sustavi, gdje nije bilo mjesta za jezično i prostorno identitetsko prožimanje.

Vertikalna stratifikacija prvog razmatranog razdoblja (1835–48) pokazala je da se tadašnja elita sastojala od političkog i duhovnog plemstva (svećenstvo), te malog broja uzdižuće buržoazije, koju su tada predstavljali veleposjednici, brodovlasnici, vlasnici obrtničkih radionica, veliki trgovci i rentijeri, predvodnici političkih stranaka. Neki od njih (buržoazija, brodari) do danas su se u potpunosti izgubili

i nestali kao društvena skupina. Oni su u početku bili djelomično stranog, a djelomično hrvatskog podrijetla (dio onih koji je i bio hrvatskoga podrijetla bio je odnarođen). Njihov položaj uglavnom je proizlazio iz statusa, bogatstva i moći. U društvenoj kompoziciji u svim istraživanim razdobljima bilo ih je najmanje, no njihovi su stavovi i odluke utjecali na svo društvo. To je razlog zbog kojega se talijanski tako čvrsto inkorporirao u kulturni i javni život u Istri i Dalmaciji, a mađarski i njemački u Slavoniji i Hrvatskoj. (Međimurje i Baranja u tom su razdoblju pripadale Ugarskoj stoga je posve logično da su bile mađarizirane). Vertikalna stratifikacija pokazala je da su elita i srednja klasa zahvaljujući svom obrazovnom statusu imale bolji pristup javnoj komunikaciji (ponekad su stvarno i kontrolirale pristup javnim i kulturnim društvenim resursima), stoga su njihova promišljanja bila lakše dostupnija od onih radničke i niže klase, koje, iako su imale jasno izražen stav, u nedostatku svog obrazovanja često nisu bile u stanju javno artikulirati svoje mišljenje, niti su imale pristup javnoj komunikaciji. Stoga je čest slučaj (u prvom i drugom istraživanom razdoblju) da su njihova razmišljanja posredno artikulirana i zabilježena upravo kroz zapise srednje i elitne klase. Čvrsta kontrola javnih resursa (javnih i kulturnih ustanova te novina i dr.) omogućila je kontroliranje slabo obrazovanih i neobrazovanih skupina društva, jer su one, osobito u razdoblju s kojim započinje istraživanje, lako prihvaćale informacije koje dolaze od autoriteta (elita i srednja klasa) te ih vrlo dugo nisu propitivali (nisu bili dovoljno obrazovani / pismeni). Ta se nametnuta kontrola činila poput začaranog kruga iz kojega su se radnička i niža klasa teško mogle izvući.

Izvrstan primjer manipulacije kojom su »odnarođena« elita i srednja klasa utjecali na jezični identitet većinske radničke i niže klase bio je putem manipulacija u načinu provođenja popisa stanovništva. Naime, popisna statistika za drugu polovicu XIX. stoljeća vrlo je kompleksna. Današnja Hrvatska nije bila teritorijalno cjelovita, stoga su se popisi za sve krunovine (Hrvatska i Slavonija, Dalmacija) te istarsku markgrofoviju provodili zasebno. Taj pristup danas otežava pristup informacijama, jer se one čuvaju u različitim arhivima, na različitim jezicima. Popisi su se provodili u različitim vremenskim razdobljima za pojedine tradicionalne regije, pa ih pri uspoređivanju i treba promatrati na taj način. No manipulacija viših društvenih klasa proizlazi iz različitih metodoloških pravila pri popisivanju stanovništva. Naime kategorija materinskog jezika kakvu danas poznajemo u popisima na kraju XIX. i početku XX. stoljeća (austrijski popisi 1880 – 1910. i talijanski popis iz 1921; u popisima iz 1857., 1869., 1931. i 1936. nije bilo jezičnog izjašnjavanja) definirala se kao uporabni, odnosno »općevan«, »govoran« ili razgovorni jezik (*Umgangssprache*). Persuazivni diskursi (manipulacije) prenosili su se usmenim putem (putem popisivača), dakle pristranim informiranjem i lošom obrazovnom politikom. Informacija kojom su manipulirali popisivači ticala se upravo tog razgovornog jezika. Naime, ako bi popisivač nekoga u Istri upitao govori li talijanskim jezikom, i on bi rekao da govori talijanskim jezikom, popisivač ih je popisao kao Talijane, premda su u stvarnosti bili Hrvati ili Slovenci koji zbog lošeg obrazovnog stanja nisu razumjeli što ih se točno pita. Oni su znali razgovarati na talijanskom no materinski im je jezik bio hrvatski ili slovenski. Danas nije poznato je li u popisnim statistikama i

podacima popisa stanovništva bilo još takvih manipuliranja podacima, no samim time što je otkrivena ova manipulacija, legitimno se pitati postoji li ih još. Ovo zorno prikazuje kako diskurs elitne i srednje klase izražava predrasude o radničkoj i nižoj (neobrazovanoj ili slabo obrazovanoj) klasi, te privilegira pojedine etničke skupine društva (npr. Talijane u Istri i Dalmaciji). Još jedna metodološka manipulacija popisnim podacima bila je ta što nije bilo izjašnjavanja etničkog sastava stanovništva, nego se etnička komponenta računala na temelju podataka o jeziku i vjeroispovijesti. Tako je npr. u popisima 1900. i 1910. broj Srba odgovarao broju pripadnika grkoistočne vjeroispovijesti (premda nisu samo Srbi bili pripadnici grkoistočne vjeroispovijesti). Tada nije bilo zasebnih kategorija »hrvatski jezik«, »srpski jezik«, nego su govornici tih dvaju jezika popisivani zajedno unutar iste kategorije »hrvatski ili srpski jezik«. Broj Hrvata mogao se izračunati i oduzimanjem broja pripadnika grkoistočne vjeroispovijesti od ukupnog broja stanovnika navedenog u zajedničkoj kategoriji »hrvatski ili srpski jezik«.

Takva popisna metodologija ustvari je bila dobra podloga za manipuliranje popisnim podacima, ne samo u dnevnopolitičke svrhe (kako bi se npr. dokazalo da u Istri žive uglavnom Talijani), nego u drugim aspektima života – poput obrazovnog sustava. Na temelju etničkog sastava stanovništva središnja je vlast dopuštala otvaranje škola s nastavnim jezicima stanovništva koje prevladava na tom području. Takav pristup jeziku prvotno je osmišljen kako bi se u povoljniji položaj stavili Nijemci u Austriji, no išla je u prilog i Talijanima u Dalmaciji i Istri. Kako je talijanski jezik u Dalmaciji i Istri osobito sredinom XIX. st. upotrebljavan u administrativnom i kulturnom aspektu svakodnevnog života mnogi Hrvati, Srbi i Slovenci su ga znali. Iz tog su razloga u popisima izjašnjavali da im je talijanski bio razgovorni jezik, premda im je stvarni svakodnevni jezik bio hrvatski. Dio hrvatskog stanovništva, posebice u Istri, izjašnjavao se Talijanima iz prisile, dio radi ostvarivanja beneficija u vrtićima i školama, a dio zato što se sramio svog stvarnog podrijetla pa su se htjeli prikazati nekim tko u stvari nisu bili – Talijani. Sve ove manipulacije, uz naknadnu popisnu manipulaciju pri obradi podataka omogućili su u Istri otvaranje znatno većeg broja škola s talijanskim nastavnim jezikom, nego ih je u stvarnosti bilo potrebno. Slična se situacija događala i u Dalmaciji, no pritisak je tamo ipak bilo nešto blaži (osim u tradicionalno talijanskim sredinama poput Zadra i Splita). Kasniji popisi koji su donosili kategoriju »materinski jezik« pokazali su ustvari pravo stanje stvari i na neki način dokazali ranije popisne manipulacije.

No ta se situacija promijenila jačanjem nacionalnih preporoda, koji su u javnosti istaknuli potrebu identificiranja vlastita narodnog jezika (koji u to vrijeme nije imao niti jedinstveno ime, pa su se koristili nazivi – ilirski, slavenski, narodni, hrvatski), njegove standardizacije te potrebu da jezik preraste u identifikacijsku prostornu odrednicu koja prerasta regionalni identitet i postaje nacionalna karakteristika. U toj drugoj polovici XIX. stoljeća izmijenile su se jasne faze jezičnog »odnarođenja« i »ponarođenja«. »Odnarođenje« je u svim trima tradicijskim regijama trajalo različito, no uglavnom je završilo jačanjem narodnog pokreta tijekom 1830-ih i 1840-ih. »Ponarođenje« relativno male

političke, jezične i gospodarske elite hrvatskog podrijetla počinje osvješćivanjem činjenice da se ne treba sramiti svog narodnog jezika. Hrvatski jezik polako je prestajao biti jezik neobrazovane većine te je postajao jezik jezične elite, političara i drugih hrvatskih značajnika (iskazi elite i srednje klase u prvom istraživanom razdoblju u istraživanju vertikalne stratifikacije). To je trenutak i kada je velika većina neobrazovanog stanovništva shvatila da uporabni jezik nije njihov materinski jezik (kako su ga do tada nekad izjavljivati u popisima stanovništva). Faza »ponarođenja« trajala je različito u svim trima tradicionalnim regijama, no može se smatrati da je do I. svjetskog rata u svima završila.

Uloga stranaca polako se s vremenom gubila, tako da elitu i srednju klasu danas uglavnom sačinjava hrvatsko stanovništvo. Analiza uporabe jezika pokazala je da je elita u svim razdobljima bila u pravilu višejezična, a njihova višejezičnost više je bila klasna realnost, nego individualna karakteristika. Srednji sloj predstavljali su pojedinci koji su bili ili režimska administracija ili intelektualci. S vremenom se važnost režijske administracije u planiranju jezične politike smanjila (vidi se i po izvoru postavljanja jezičnih znakova u četvrtom problemskom području). Bolji pristup obrazovanju učinio je srednji sloj učenijim, stoga su njegovi pripadnici, osim materinjeg jezika, sigurno poznavali još koji jezik. U prvom istraživanom razdoblju to je bio jezik na kojem su se školovali, jezik koji je bio u upravi, odnosno, onaj kojim se govori u društvu. Danas je to uglavnom jezik koji se uči u školi, pritom se naglasak uvijek stavlja na važnost poznavanja engleskog jezika.

Radničku klasu predstavljao je širok sloj stanovnika koje se danas zbog kompleksnosti zanimanja koja pripadaju ovoj klasi često nazivaju radnicima s »plavim ovratnikom«. Najniža klasa uključivala je koje imaju završenu samo osnovnu školu ili koje ju nisu završile, dugotrajno nezaposlene osobe i osobe koje dugo vremena primaju socijalnu pomoć. Radnička je klasa oduvijek imala ograničen pristup obrazovanju, najčešće samo kroz izučavanje zanata. Obje te klase uglavnom su bile slabo obrazovane ili neobrazovane, a tečno su govorile samo svoj materinski (hrvatski) jezik. Kako je u prvim razdobljima pokoja sintagma na njemačkom, talijanskom, latinskom ili mađarskom pomagala u svakodnevnom snalaženju u administraciji ili u urbanim područjima, tako danas koristi pokoja sintagma na engleskom jeziku. No engleski jezik danas se javlja kao sve važniji jezični identifikatorski čimbenik kojega nameće globalizacija. On danas ne prijeti dominacijom nad hrvatskim jezikom, ali svakako ima sve važniju ulogu u svakodnevnom, javnom, poslovnom, pa djelomično i privatnom životu.

Dakle govorni jezici društvenih elita u XIX. st. bili su raznoliki (talijanski, njemački, mađarski i latinski), dok je većina stanovništva bila slabo obrazovana i većinom je koristila narodne govore hrvatskoga jezika – kajkavski, štokavski i čakavski. Srednji i viši društveni slojevi od malena su odgajani sa spoznajom da će im učenje drugog (stranog) jezika pomoći u pronalasku boljeg posla, što će im omogućiti bolji (viši) status u društvu. Dakle, jezik i moć su povezani, a moć se često materijalizirala kroz jezik.

Vertikalna stratifikacija je pokazala kao se u razmatраних 190 godina kompozicija društvene stratifikacije u potpunosti promijenila. To je najviše došlo do izražaja u sastavu i položaju niže klase. Naime, nekadašnje se društvo sastojalo uglavnom od niže i radničke klase. S druge strane u suvremenom je društvu teško bilo pronaći pripadnike niže klase. To pokazuje važnost obrazovnog sustava te uloge koju je ono odigralo. Obrazovanje je oduvijek pomagalo pojedincima da se izdignu iz klase kojoj su pripadali njihovi roditelji i u kojoj su i sami rođeni (npr. J. J. Strossmayer). Obrazovanje je danas omogućilo brojnim pojedincima da se iz radničke klase kojoj su pripadali njihovi roditelji izdignu u srednju klasu. No podatci o obrazovanju pokazuju da najveći dio hrvatskog društva još uvijek ima najviše završenu srednju školu.

Uvjetovanost odnosa jezičnog i prostornog identiteta u istraživanju prostorne, kulturne i administrativne diferencijacije jezika pokazalo je da je prostorni identitet uvelike vezan za jezični identitet, a sam se u pojedinaca najčešće oblikovao na regionalnoj razini. Uvjetovanost odnosa jezičnog i prostornog identiteta u dijelu istraživanja vezanog za vertikalnu stratifikaciju pokazalo je da nisu svi ispitanici osvijestili njihovu povezanost, ali ih je u svakom istraživanom razdoblju bilo (npr. veleposlanik, menadžer i trgovkinja u trećem razdoblju). Istraživanje je dapače pokazalo da je kod pojedinaca prostorni identitet više odraz njihovog privatnog razmišljanja nego odraz njihova jezičnog identiteta. Što se tiče razina prostornih identiteta – utvrđene su sve razine – lokalna, regionalna, nacionalna, nadnacionalna i globalna. Dio ispitanika imao je jednostavan, jednorazinski prostorni identitet (npr. informatičar – nacionalna razina), a dio višerazinski (profesorica – lokalni, regionalni, nacionalni, nadnacionalni; Dobrila regionalni Istarski, nacionalni hrvatski i nadnacionalni ilirski). No najčešće su se javljali dvorazinski (regionalni i nacionalni ili u nekim drugim kombinacijama, npr. liječnica – lokalni i globalni). Tri ispitanice iz srednje klase imale su marginalan jezični identitet (inače tipičan za niže društvene klase). To su bile Dragojla Jarnević, Jagoda Truhelka i Marija Jambrišak. One su jasno osvijestile potrebu da koriste svoj materinski jezik (hrvatski) u okruženju koje je u jezičnom pogledu tada bilo strano.

Projiciranje identiteta najjasnije je došlo do izražaja u diskursu – komunikacijskoj interakciji – u kojoj svaki pojedinac svojom komunikacijskom kompetencijom odabire način kojim će izraziti vlastiti identitet. Drugo problemsko područje pokazalo je kako se stratifikacija društva očituje u jezičnom i prostornom identitetu, odnosno kako se taj proces (pripadnosti nekoj zajednici) provodi putem komunikacije na različitim jezičnim stratumima – službenom standardnom jeziku, dijalektu, žargonu te se tako oblikuje hijerarhijska ljestvica sociolekata. Istraživanje je pokazalo da službenim standardnim jezikom obično govori elita i srednja društvena klasa. One su na visokim pozicijama u društvu (ugled, moć, bogatstvo, status) stoga su im i ranije i danas lako pristupačni kanali javne komunikacije (novine, mediji), koji su ponekad i u njihovoj vlasti. Oni time, umjesto vlasti, utječu na kreiranje jezične politike (to pokazuju i rezultati četvrtog problemskog područja). Visoko obrazovanje obično je njihov privilegij.

Govornici radničke klase danas su prema rezultatima ovog istraživanja pripadnici diglosijske zajednice koja u uporabi ima dva različita jezična varijeteta s jasno podijeljenim funkcijama: jednog formalnog, visoko kodificiranog za službene i pisane kontekste (standardni službeni jezik), i drugog neformalnog namijenjenog svakodnevnoj usmenoj komunikaciji (dijalekt).

Oni nepoželjni, marginalizirani pripadnici su najnižeg društvenog sloja. Oni najčešće nisu dovoljno obrazovani, nemaju utjecaj u društvu, a rijetko su ili uopće nisu prisutni u javnosti te koji koriste specifične idiome – žargon i *slang*. Hijerarhija sociolekata i njima pridruženih društvenih klasa razdvaja prestižne i marginalizirane sociolekte te stvara konflikte vrijednosti. No ona je promjenjiva te se izmjenom okolnosti u društvu mijenjaju sociološki kriteriji a to znači da sociolekti i društvene grupe mijenjaju svoj položaj na ljestvici, pa čak i nestaju s nje (poput buržoazije). Taj proces daje nadu marginaliziranim skupinama da promjene svoju društvenu klasu i jezični status (npr. Strossmayer). Stupanj socijalne mobilnosti pri tome ukazuje na to koliko je stratifikacija stroga (velika socijalna mobilnost upućuje na ravnopravnije društvo).

Rezultati do kojih se došlo vertikalnom stratifikacijom pokazali su i da postoji veza između društvene klase i stupnja obrazovanja, a ta se spoznaja primijenila pri istraživanju horizontalne (prostorne) stratifikacije društva. Ovaj segment istraživanja potvrdio je da je ruralno stanovništvo uglavnom bilo homogeno te se sastojalo uglavnom od velike većine neobrazovanog poljoprivrednog stanovništva, koje je pripadalo nižoj klasi. Rijetki su pojedinci živjeli u ruralnom prostoru, a pripadali su srednjoj i elitnoj klasi, a oni koji su tako živjeli bili su npr. plemići koji su živjeli na svojim posjedima kojih je bilo i u ruralnim i urbanim prostorima. Stoga u ruralnim prostorima stratifikacija uglavnom nije dolazila do izražaja. S druge strane urbani prostori nisu bili tako homogeni, stoga je vertikalna stratifikacija upravo na tim prostorima najočitija. Slična situacija iskazala se i u drugom istraživanom razdoblju. Urbano područje ponovno je društveno najstratificiraniji prostor. S tim da se društvena stratifikacija koja proizlazi iz stupnja najvišeg završenog obrazovanja prostorno usložila. U prvom su razdoblju obrazovaniji pojedinci živjeli uglavnom u urbanim područjima, a ostali ruralni prostor naseljavalo je uglavnom stanovništvo koje se bavilo »primarnom produkcijom« (primarnom proizvodnjom op.a.). Danas najviše stanovništva koje vjerojatno pripada najnižoj klasi živi na području gradova i općina istočne i zapadne Slavonije, Posavine, Podravine, Moslavine, Banije, Korduna, Međimurske županije, Gorskog kotara, Like, Velebitskog podgorja i Zadarskog zaleđa. Pripadnici srednje klase i elite najčešće se mogu naći na prostoru makroregionalnih središta (Osijeka, Zagreba, Rijeke i Splita), te Varaždina, Čakovca, zapadne obale Istre i Pule, te Šibenika i Dubrovnika, jer se na tim prostorima nalazi najviše stanovnika s najvišim završenim obrazovanjem.

Ovo istraživanje bilo je usmjereno dakle na dva aspekta našeg društvenog identiteta – jezični i prostorni identitet. Rezultati istraživanja pokazali su da je jezik simbolički sustav koji imenuje (toponime, hodonime, antroponime, ergonime) i kategorizira prostor (oblikuje privrženost mjestu,

simboliku mjesta te pridonosi oblikovanju kolektivnog sjećanja i pripadnosti), a prostor utječe na jezičnu ekspresiju, te mu daje vidljivost, kontekst i funkciju. Jezik se materijalizira u kulturnom pejzažu / prostoru putem jezičnih znakova na natpisima (javnim, privatnim), te svjedoči o diskursu koji prenosi (gradsko-regulatorni, komercijalni, transgresivni) i izvorima njegova postavljanja (vlasti / pojedinci). Njegova prisutnost odražava obrazovnu i etničku strukturu društva te pokazuje je li to društvo jednojezično ili višejezično (poliglotno), je li ono obrazovano ili nije (kakav je školski kurikulum) te je li ono etnolingvistički homogeno ili heterogeno. Svjedoči o službenoj jezičnoj politici (ili njezinu nepostojanju) i narativima koji u prostoru postaju dominantni. A svjedoči i o odnosu tog društva prema manjinama u njihovu okruženju, jer prisutnost manjinskog jezika u javnom prostoru povećava kod nacionalnomanjinskog stanovništva osjećaj uključenosti, dok ih njegova odsutnost marginalizira. Pokazuje postoji li prostorna segregacija stanovništva ili se stvaraju jezično heterogeni prostori.

Kulturni pejzaž kao produkt ljudskog djelovanja odraz je naših identiteta, a jedan od onih koji se nabolje materijaliziraju u njemu (najvidljiviji su) svakako je jezični identitet. Jezični identitet se materijalizira u jezičnom pejzažu, a jezični se pejzaž sastoji od jezičnih znakova – napisa koji su na jasan način omeđeni. Jezični pejzaž svojim stvarnom i simboličkom vrijednošću prenosi informacije o etnolingvističkom i prostornom identitetu društva koje naseljava određeni prostor. Promjene u toponimiji, ergonimiji, na javnim natpisima i u jezičnoj politici odvijaju se sukladno promjenama koje se odvijaju u društvu, odnosno s izmjenom doživljaja i značenja koje se pripisuje pojedinim osobama ili mjestima. No jezik se u kulturnim pejzažima mijenja i pod utjecajem političkih aktivnosti (promjene država, bilateralni sporazumi). Na jezičnom kulturnom pejzažu može se primijeniti koncept raslojavanja (*layering*), koji je značajan i u sinkronijskim i dijakronijskim istraživanjima.

Dijakronijska istraživanja, poput ovoga, pokazuju razvoj jezičnog kulturnog pejzaža, odnosno pokazuju kako je pejzaž evoluirao i koji su se njegovi segmenti promijenili. Pri bilo kakvoj vrsti istraživanja koja uključuje prošla razdoblja važan izvor podataka za povijesni kontingent pružaju povijesni izvori – stare razglednice, fotografije i geografske karte, koje možda ne sadrže toliko jezičnog sadržaja koliko ga sadrže slični izvori danas, ali su neprocjenjiv izvor podataka. Istraživanje je pokazalo kako je broj jezičnih znakova u jezičnom kulturnom pejzažu enormno porastao osobito danas u urbanim sredinama.

U suvremenom razdoblju, u skladu s hrvatskim zakonodavstvom, službeni natpisi na javnim ustanovama ispisani su hrvatskim jezikom i latiničnim pismom, a oni u etnički heterogenijem prostoru dvojezični su, premda je istraživanje pokazalo da nisu toliko dvojezični koliko to Ustavni zakon dopušta (npr. Slovaci u Punitovcima). Prema Zakonu o trgovačkim društvima nazivi ergonima trebali bi biti na hrvatskom jeziku, no u stvarnosti to često nije tako. Nazivi ergonima danas često sadrže engleski jezik (miješanje jezika), ali značenjem ipak odgovaraju onomu što se ergonimima nudi.

Službeni jezični natpisi očekivano su uglavnom ispisani standardnim hrvatskim jezikom ili jezikom nacionalne manjine koja taj prostor naseljava. No pomalo začuđuje brojnost neslužbenih jezičnih natpisa ispisanih hrvatskim standardnim jezikom, jer se očekivalo da će na početku istraživanja biti više jednojezičnih (njemačkih, mađarskih, talijanskih), a danas jednojezičnih engleskih kombinacija. Jednojezični znakovi i njihove višejezične kombinacije se javljaju, ali hrvatski je jezik u velikoj većini njih primarni jezik. Situacija s talijanskim jezikom potpuno je drugačija. U početku istraživanja nije se očekivao tako velik udio talijanskog jezika. On je bio očekivan, ali ne u tako velikom broju uzoraka. Talijanski je jezik prilično zastupljen i u suvremenom jezičnom kulturnom pejzažu (Istre) – uglavnom zahvaljujući bilateralnim hrvatsko-talijanskim sporazumima, a ne brojnošću te nacionalne manjine na istarskom području. U Istri je zabilježena velika tolerancija javnosti prema stranim jezicima (najviše višejezičnih kombinacija u suvremenom jezičnom pejzažu), a osobito prema talijanskom i engleskom jeziku.

Velik udio višejezičnih natpisa ukazuje na visok stupanj višejezičnosti na individualnoj i društvenoj razini. Znanstvena zajednica danas nije jedinstvena po pitanju toga koliko neki pojedinac treba znati stranog jezika da bi se smatrao njegovim govornikom – mora li ga znati otprilike kao materinski ili je dovoljno da se njime može služiti. Na takvim se prostorima javlja zanimljiva pojava – prebacivanja koda (*code switching*) koji se definira kao upotreba dvaju ili više jezika u istoj rečenici, odnosno tijekom iste komunikacijske situacije. Ova pojava osobito je prisutna danas u javnoj i privatnoj komunikaciji mlađe populacije koji prebacuju kod na hrvatskom i engleskom jeziku (vidljivo iz intervjua u sklopu istraživanja suvremene vertikalne stratifikacije). Heterogenost (višejezičnost) jezičnog pejzaža u različitim udjelima pronađena je i u urbanim i ruralnim sredinama.

Suvremena znanstvena javnost danas je zabrinuta zbog brojnih manjinskih jezika kojima zbog jezičnog konflikta s dominantnim jezikom zajednice koja ih okružuje prijete nestajanje pod pritiskom asimilacije. Do takvog je nalaza došlo i tijekom ovoga istraživanja. Istraživanjem jezičnog pejzaža Čeha u Daruvaru, Slovaka u Punitovcima i Hrvata u Moliseu shvatilo se da njihov jezik uglavnom nije prisutan u okolnom većinskom jezičnom pejzažu. Ako se uzme u obzir da govornici manjinskih jezika otpor asimilaciji pružaju uglavnom držeći se svoj materinskog jezika, kojima zadržavaju vlastite kulturne vrijednosti, onda se s pravom može zapitati jesu li te nacionalne manjine već u nekoj mjeri na tom području asimilirane.

Početkom XX. st. (ne)planiranje jezičnog pejzaža bilo je prepušteno pojedincima – gospodarstvenicima i trgovcima. Premda ove društvene i gospodarske skupine i danas utječu na izgled jezičnog pejzaža, njihova uloga nije toliko izražena (kao na početku XX. stoljeća). Jezični se pejzaž (u prošlosti i danas) očitovao kroz razne natpise na trgovinama, obrtničkim radnjama, državnim institucijama i hodonimima. U oba je razdoblja najzastupljeniji bio jezični pejzaž koji je predstavljao poduzeća i ustanove (ergonime). Materijalizaciju nacionalnomanjinskog jezika u obliku ergonima u

većinskom jezičnom pejzažu potvrdilo je i istraživanje implikacija migracija na jezični kulturni pejzaž i identitetsko određenje.

Istraživanje jezičnog kulturnog pejzaža u Hrvatskoj utvrdilo je da u suvremenom jezičnom pejzažu postoji korelacija između određenih sektora djelatnosti i njima preferiranog jezika – tako se u turističkim djelatnostima (restorani, kafići, turistička signalizacija) najčešće koristi engleski jezik (suvremeni globalni jezik). Većina jezičnog pejzaža u suvremenom razdoblju prenosi gradsko-regulatorni diskurs, dok je komercijalni diskurs prevladavao u jezičnom pejzažu na početku XX. stoljeća. Transgresivni se diskurs rijetko pojavljuje, a karakterističan je samo za suvremeno razdoblje.

S obzirom na vrijeme nastanka uzorci se razlikuju s obzirom na izvor postavljanja znakova – početkom XX. st. dominira privatna (*bottom-up*), a danas službena domena (*top-down*). Uzorci jezičnog pejzaža koji potječu iz privatne domene ustvari daju stvarnu sliku etničkog sastava stanovništva, dok uzorci koji potječu iz službene domene ukazuju kakav je status jezika vlast odredila. Naime pojedinci odabirom jezika na jezičnom znaku sami odabiru i predstavljaju svoju pripadnost određenom segmentu društva. Ta simbolička vrijednost svjedoči o tome pišu li pojedinci ili se koriste jezikom s kojim žele da ih javnost poistovjeti. Implikacije koje migracije ostavljaju u kulturnom pejzažu svjedoče o tome da jezični pejzaž koji potječe iz privatne domene zaista daje stvarnu sliku etničkog sastava stanovništva. Istražujući implikacije migracija na materijalizaciju nacionalnomanjinskih jezika uočavaju se obilježja njihova kolektivnog identiteta koji se u prostoru najčešće materijaliziraju u obliku specifičnih elemenata kulturnog pejzaža – toponima i ergonimima. Vlastita imena u prošlom razdoblju simbol su svih prostornih identitetskih razina, a u tadašnjem kulturnom pejzažu uglavnom bilježe uspomene na važne osobe i događaje iz tog doba. Iako i suvremeni kulturni pejzaž vlastita imena tretira kao simbol svih identitetskih razina, on češće bilježi uspomene na osobe i događaje iz prošlosti. Stoga se može zaključiti da je jezični pejzaž odraz prostornog i etničkog identiteta stanovništva, jer se izmjenom etničkog identiteta mijenja jezični a djelomično i prostorni identitet.

Višejezična zajednica je ona zajednica u kojoj većina njezinih članova u svakodnevnoj komunikaciji koristi dva ili više jezika. Preostali dio te zajednice obično su skupine jednojezičnih govornika. Jedan od najsnažnijih razloga zbog kojih se formiraju takve višejezične zajednice su migracije stanovništva. Uzroci migracija mogu biti motivirani gospodarskim, vojnim, obrazovnim, političkim ili bilo kojim drugim razlozima. Trasiranje etničkih migracija u istraživanju implikacija migracija na jezični kulturni pejzaž i identitetsko određenje pokazalo je da su gotovo sva (izuzetak su Moliški Hrvati) istraživana migracijska kretanja rezultat velikih migracijskih kretanja u Europi koja su potaknula osmanska nadiranja u XV. i XVI. stoljeću. Naravno, ovisno o jačini osmanskih nadiranja i trenutku kada su započela migracije su se na različitim područjima odvijale u različitom opsegu i u različito doba. Premda su osmanska nadiranja uglavnom bila veliki poticaj (*push* faktor) iseljavanju Hrvata u različite

dijelove tadašnje Habsburške Monarhije, te Napuljskog Kraljevstva (Moliški Hrvati), svakako su djelomično pridonijela i doseljavanju stranog stanovništva (*pull* faktor) na područje današnje Hrvatske (mahom Slavonije) koja je nakon osmanskog povlačenja 1699 (Mir u Srijemskim Karlovcima) uglavnom ostala demografski ispražnjena. S druge strane, različite krize poput agrarne krize u Habsburškoj Monarhiji potaknule su brojne druge narode da kvalitetniji život potraže u drugim dijelovima Monarhije. Stoga ih se veći dio upravo doselio u te demografski ispražnjene prostore (pr. Slavonija). Situacija u Italiji bila je nešto drugačija jer Osmanlije ni u kojem trenutku nisu utjecali na njihovu povijest. No Napuljsko Kraljevstvo je imalo svojih problema zbog kojih je i na tom prostoru došlo do demografskog praznjenja. Njega je pogodio veliki potres (1456), a potom i epidemija sifilisa (1495).

Tako velika migracijska kretanja stanovništva nužno su utjecala na miješanje etnolingvističkih vitaliteta pogođenih područja. Svaka nacionalna manjina organizirala je na novom području svoj društveni život u okvirima vlastita etnolingvističkog identiteta – okupljali su se u novoosnovanim zajednicama, otvarali su poduzeća, organizirana je nastava i nakladnička djelatnost na njihovom materinskom jeziku, a vrlo često su i toponimi mjesta u kojima su živjeli na neki način podsjećali na njihovo podrijetlo. Svi ti čimbenici impliciraju načine na koje su migracije utjecale na formiranje jezičnog kulturnog pejzaža i identitetskog određenja. Ti su procesi djelovali na onodobnu uličnu nomenklaturu i ergonimiju, a u nekom su tragu prisutni i danas.

Za svaku nacionalnu manjinu važni su procesi povratne migracije, daljnje migracije ili asimilacije koji nužno utječu na njezinu brojnost. Oni su danas jasni pokazatelj toga da će područje koje gubi manjinsko stanovništvo u budućnosti imati sve siromašniji jezični pejzaž, jer će se udio manjinskog jezičnog pejzaža smanjivati ili će na koncu u potpunosti nestati (npr. talijanska Tavela /Tavenna). Iako je situacija s drugim nacionalnim manjinama koje su bile predmet ovoga istraživanja nešto bolja, njihova brojnost uglavnom je imala negativne trendove. Od svih istraživanih manjina vjerojatno su najzaštićeniji Talijani u Istarskoj županiji, zahvaljujući bilateralnim sporazumima Hrvatske i Italije. No Talijani više ne udovoljavaju onoj zakonskoj odredbi za dvojezičnost prema kojoj moraju biti prisutni na tom području u omjeru većem od 1/3 ukupnog stanovništva tog područja (2021., u Istarskoj županiji živi 12 543 ili 6,03% Talijana). Stvarno stanje u jezičnom kulturnom pejzažu više odgovara stvarnoj brojnosti Talijana u Istri, nego nametnutoj dvojezičnosti. Kao dodatni faktor javlja se i engleski jezik, pred čijim globalnim utjecajem polako uzmiče broj talijanskih jezičnih znakova u Istri. Hrvatski je još uvijek iznimno dominantan, tako da se utjecaj engleskog jezika na njega još ne vidi u većoj mjeri, premda vjerojatno postoji.

Kontekstualizacija jezičnih pejzaža pokazala je da antroponimi imaju veliku važnost u formiranju jezičnih pejzaža. Dobrim dijelom zastupljeni su i toponimi, a najmanje na jezični pejzaž utječu regionalni i lokalni toponimi, te etnički pridjevi. Istraživanje je pokazalo da su u nekih zajednica jači

regionalni (Moliški Hrvati), a kod drugih nacionalni prostorni identiteti (Moravski Hrvati). Popisi stanovništva u državama koje dopuštaju izjašnjavanje dvojne nacionalnosti ukazuju na to da dobar dio hrvatske nacionalne manjine na tom području iskazuje mnogostruki identitet, odnosno dvojno državljanstvo (npr. u Češkoj i Slovačkoj). Ipak većinu manjina još uvijek čine pojedinci koji izjašnjavaju samo jednu nacionalnomanjinsku pripadnost. Vjerojatno su upravo zahvaljujući njima te zajednice tijekom zadnjih nekoliko stoljeća uspjele očuvati svoj identitet. Istraživanje je pokazalo da su obrazovni sustav, nakladništvo, djelatnost udruga, te obiteljska sredina znatno pridonose sigurnoj zoni u kojoj se njeguje vlastiti manjinski identitet. Istraživanje je pokazalo i da niti u jednom mjestu etnolingvistički identiteti manjine nisu jasno odvojeni od identiteta većine. Većinski i manjinski identiteti se prožimaju, no njihova integracija nije svugdje dovela do asimilacije. To se vidi po brojnim primjerima kod kojih je etnolingvistički jezični pejzaž inkorporiran u većinski, te koji zajedno s njim djeluje kao cjelina.

No istraživanje je utvrdilo i da postoji kauzalnost između etničke i jezične identitetske komponente, te da se relativno snažan etnolingvistički identitet može se njegovati u i sklopu vlastite nacionalnomanjinske zajednice i u sklopu obitelji, te ne mora nužno biti izražen u jezičnom pejzažu zajednice u kojoj žive. Najbolji primjer takvih odnosa su Česi u Daruvaru i Slovaci u općini Punitovci. Oni imaju svoje udruge / organizacije u sklopu kojih djeluju, festivale i druga kulturna događanja s pomoću kojih čuvaju svoj identitet, iako je njihov jezik u jezičnom pejzažu prostora u kojemu žive slabo izražen. Istraživanjem se nije moglo utvrditi radi li se već o nekom stupnju asimilacije ili su te nacionalne manjine samo sebi svojstvene po načinu na koji izražavaju svoj etnolingvistički identitet. Ipak to nije pravilo nego iznimka. Češći su primjeri da manjine koje svoj identitet vežu uz etničku pripadnost i materinski jezik i danas u nekom obliku imaju jezične znakove koji ih predstavljaju u njihovom »novom« kulturnom pejzažu. Iz tog se razloga često primjećuje da se stanovništvo iseljava na prostor kojega već naseljavaju drugi pripadnici njegove etničke / nacionalne skupine.

Jezični i prostorni identitet itekako su povezani te su u stalnoj interakciji – jezik daje značenje prostoru, a prostor oblikuje jezične prakse i identitete. Bitno je da se promišljenom jezičnom politikom i participativnim pristupom uspostavi ravnopravan suživot svih pripadnika društvene zajednice, bez obzira na njihov individualni ili grupni jezični i prostorni identitet. U suvremenom društvu svjedoci smo toga kako politizacija toponimije može marginalizirati neku nacionalnu manjinu i umjesto inkluzije produbiti sukobe. Ali važno je ne otići niti u drugu krajnost te provoditi instrumentalizaciju jezika kojom bi postavljanjem jezičnih znakova na drugim jezicima stvarali lažni osjećaj uključenosti, koji u stvarnosti ne postoji.

Dakle, zaključuje se da je:

1. Jezičnoidentitetska prostorna, kulturna i administrativna diversificiranost Hrvatske tijekom prošlosti proizlazi iz različitosti tada aktualnih političkih i kulturnih obilježja.

2. Zbog svoje identitetske komponente hrvatski jezik je bio važna poveznica među hrvatskim tradicijskim regijama tijekom prošlosti.
3. Prostorno-socijalna (vertikalna i horizontalna) stratifikacija uporabe jezika u Hrvatskoj izrazito je složena na cijelom području Hrvatske, no smatra se da je u prošlosti bila nešto složenija nego u suvremenom razdoblju.
4. Postoji kauzalnost između toga koliko neko stanovništvo vezuje etničku uz jezičnu komponentu pri definiranju vlastita identiteta, no njihova prisutnost u većinskom kulturnom pejzažu ne mora biti izražena jer oni svoj etnolingvistički identitet mogu njegovati u i sklopu vlastite nacionalnomanjinske zajednice i u sklopu obitelji, dakle ne mora biti izražen u jezičnom pejzažu zajednice u kojoj žive. Istraživanje je naglasilo snažnu potrebu stanovništva koje migrira da se, radi očuvanja vlastitog jezičnog i prostornog identiteta, naseli na ono područje koje već naseljavaju pripadnici njegove etnolingvističke zajednice.
5. Heterogenost jezičnog kulturnog pejzaža konstantna je karakteristika svih promatranih razdoblja u Hrvatskoj. Ona je proporcionalna stupnju urbaniziranosti područja zbog intenzivnijih migracija za razliku od tradicionalnijih ruralnih područja i zajednica, koja su prije svega ishodišta odljeva stanovništva.

PRILOZI

Popis slika i tablica

Slike

- Sl. 1 Stanje područja s obzirom na vremenski obuhvat istraživanja
- Sl. 2 Stanje područja prema ishodišnom znanstvenim disciplinama
- Sl. 3. Stanje područja prema ishodišnim geografskim subdisciplinama
- Sl. 4 Stanje područja s obzirom na pojavnost historijskogeografskih radova u sklopu identitetsko-jezičnih istraživanja
- Sl. 5 Sociogram stanja područja
- Sl. 6. Djeca koja su obvezna na polazak škole i ona koja ju pohađaju u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1878 – 1914.
- Sl. 7 Broj slušača na Kraljevskom sveučilištu Franje Josipa I. u Zagrebu 1875–1914.
- Sl. 8. Pismenost stanovništva starijega od 6 godina u razdoblju od 1869. do 1910.
- Sl. 9. Nepismeni u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1910. prema upravnik kotarima i gradovima
- Sl. 10. Zaposleni prema djelatnosti 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Dalmaciji
- Sl. 11. Udio stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi prema popisima stanovništva 1961 – 2021.
- Sl. 12. Koropletne karte obrazovnog stanja Hrvatske po županijama prema popisu stanovništva 2021.
- Sl. 13. Koropletne karte obrazovnog stanja Hrvatske po gradovima i općinama, prema popisu stanovništva 2021.
- Sl. 14. Prostorni razmještaj ranih čeških naselja u Hrvatskoj do 1940. (prema Matušek, 1996)
- Sl. 15. Mjesta u kojima se javljaju ergonimi s češkim nacionalnim pridjevom (prema vlastitom istraživanju)
- Sl. 16. Prostorni razmještaj ranih mađarskih naselja na području Slavonije do 1920 (prema Margitayju, 1918)
- Sl. 17. Mjesta u kojima se javljaju ergonimi s mađarskim nacionalnim pridjevom (prema vlastitom istraživanju)

- Sl. 18. Prostorni razmještaj ranih slovačkih naselja u Hrvatskoj do XX. stoljeća (prema Kučerová, 2005)
- Sl. 19. Mjesta u kojima se javljaju ergonimi sa slovačkim nacionalnim pridjevom (prema vlastitom istraživanju)
- Sl. 20. Prostorni razmještaj ranih hrvatskih naselja u Istri do 1900. (prema Stulli, 1984)
- Sl. 21. Mjesta u kojima se javljaju ergonimi s talijanskim nacionalnim pridjevom (prema vlastitom istraživanju).
- Sl. 22. Prostorni razmještaj ranih hrvatskih naselja u Češkoj (prema Holjevac, 1968. i Matušek, 1996)
- Sl. 23. Prostorni razmještaj ranih hrvatskih naselja u Mađarskoj (prema Holjevac, 1968)
- Sl. 24. Prostorni razmještaj ranih hrvatskih naselja u Slovačkoj (prema Kučerová, 2005. i Holjevac, 1968)
- Sl. 25. Prostorni razmještaj ranih hrvatskih naselja u Italiji (prema Holjevac, 1968)
- Sl. 26. Pismenost stanovništva starijega od 6 godina u razdoblju od 1869. do 1910.
- Sl. 27. Nepismeni u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji 1910. prema upravnim kotarima i gradovima
- Sl. 28. Zaposleni prema djelatnosti 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Dalmaciji
- Sl. 29. Udio stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi prema popisima stanovništva 1961 – 2021.
- Sl. 30. Koropletnje karte obrazovnog stanja Hrvatske po županijama prema popisu stanovništva 2021.
- Sl. 31. Koropletnje karte obrazovnog stanja Hrvatske po gradovima i općinama, prema popisu stanovništva 2021.
- Sl. 32. Korelacija udjela varijabli miješanje jezika i prijevod jezičnih znakova u jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)
- Sl. 33. Udio veduta u jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)

- Sl. 34. Udio tipova objekata predstavljenih (na jezičnim znacima) u jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)
- Sl. 35. Korelacija udjela varijabli vrste diskursa i izvora postavljanja jezičnih znakova u jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)
- Sl. 36. Prisutnost udjela kolektivnog identiteta u uzorkovanom jezičnom kulturnom pejzažu Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)
- Sl. 37. Korelacija udjela varijabli miješanje jezika i prijevod jezičnih znakova u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)
- Sl. 38. Korelacija pojavnosti prijevoda na jezičnim znacima i jezičnih znakova na smeđoj signalizaciji u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)
- Sl. 39. Korelacija udjela reklamnih oglasa i komercijalnog diskursa u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)
- Sl. 40. Spomen ploče na rusinskom u Petrovcima (gore); mađarskom u Bilju (dolje lijevo) i na češkom u Daruvaru (dolje desno).
- Sl. 41. Udio tipova objekata predstavljenih (na jezičnim znacima) u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%) (Izvor: ovo istraživanje)
- Sl. 42. Korelacija udjela varijabli vrste diskursa i izvora postavljanja jezičnih znakova u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)
- Sl. 43. Udio materijalizacije kolektivnog identiteta u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

Tablice

Tab. 1. Područja koja u Hrvatskoj naseljavaju nacionalne manjine (2025)

Tab. 2. Područja koja Hrvati naseljavaju u emigraciji (2025)

- Tab. 3. Probrana područja istraživanja, koja Češka, Mađarska, Slovačka i Talijanska manjina naseljavaju u Hrvatskoj (2025)
- Tab. 4. Probrana područja istraživanja, koja Hrvati naseljavaju u Češkoj, Mađarskoj, Slovačkoj i Italiji (2025)
- Tab. 5. Nacionalne manjine u Hrvatskoj prema popisu stanovništva, kućanstava i stanova iz 2021.
- Tab. 6. Pravo na ravnopravnu službenu uporabu jezika i pisma nacionalnih manjina
- Tab. 7. Prostor s kojega je jezični pejzaž uzorkovan
- Tab. 8. Varijable s pomoću kojih su kodirani jezični znaci
- Tab. 9. Odnos istraživačkih pitanja i analitičkih kategorija (u ovom istraživanju)
- Tab. 10. Ukupni broj stanovnika u današnjoj Hrvatskoj i tradicijskim regijama prema popisima stanovništva 1857 – 2021.
- Tab. 11. Narodni / etnički, jezični i religijski pokazatelji u popisima stanovništva 1880 – 1948.
- Tab. 12. Nacionalna struktura stanovništva Hrvatske (1880 – 2021)
- Tab. 13. Jezična struktura stanovništva Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1880 – 1910. prema austrijskoj metodologiji
- Tab. 14. Jezična struktura stanovništva Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1880 – 1910. prema ugarskoj metodologiji
- Tab. 15. Jezična struktura stanovništva Hrvatske (1880 – 2021)
- Tab. 16. Ukupni broj stanovnika u Istri i Dalmaciji prema popisima stanovništva 1857 – 2021.
- Tab. 17. Kronologija izmjene službenih jezika u saborima
- Tab. 18. Udio nepismenih u hrvatskim zemljama stanovnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije starijih od 6 godina 1869–1910 (%)
- Tab. 19. Udio nepismenih muškaraca i žena starijih od 6 godina Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1869–1910 (%)
- Tab. 20. Udio polaznika pučke škole u Istri i Dalmaciji 1880 – 1910. (%)
- Tab. 21. Udio učenika Hrvatske i Slavonije prema razredima u školskoj godini 1905/1906. (%)
- Tab. 22. Broj škola u hrvatskim zemljama 1880 – 1910.
- Tab. 23. Udio stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi i spolu prema popisima stanovništva 1961 – 2021. (%)

- Tab. 24. Broj Čeha u popisima stanovništva Hrvatske od 1880. do 2021.
- Tab. 25. Materijalizacija češkog etnolingvističkog identiteta u većinskom jezičnom pejzažu
- Tab. 26. Broj Mađara u popisima stanovništva Hrvatske od 1880. do 2021.
- Tab. 27. Udio zavičajnosti najbrojnijih naroda u Virovitičkoj, Požeškoj i Srijemskoj županiji 1880., 1900. i 1910. (%)
- Tab. 28. Broj Mađara u Ugarskim popisima stanovništva od 1857. do 1910.
- Tab. 29. Materijalizacija mađarskog etnolingvističkog identiteta u većinskom jezičnom pejzažu
- Tab. 30. Broj Slovaka u popisima stanovništva Hrvatske od 1880. do 2021.
- Tab. 31. Materijalizacija slovačkog etnolingvističkog identiteta u većinskom jezičnom pejzažu
- Tab. 32. Veće etničke skupine u popisima stanovništva (hrvatske i slovenske) Istre 1846–1921. (prema Radetiću, 1944)
- Tab. 33. Veće etničke skupine u popisima stanovništva hrvatskog dijela Istre 1846–1971. (prema Žerjaviću, 1993)
- Tab. 34. Materijalizacija talijanskog etnolingvističkog identiteta u većinskom jezičnom pejzažu
- Tab. 35. Nacionalni sastav Jevišovke, Dobrog Polja i Nove Prerave prema popisima stanovništva od 1880. do 1930.
- Tab. 36. Hrvati u Češkoj, prema popisima stanovništva 2011. i 2021.
- Tab. 37. Demografski trendovi u općinama Jevišovka, Dobré Pole i Nový Přerov prema popisima 2011. i 2021.
- Tab. 38. Broj Hrvata u općinama Jevišovka, Dobré Pole i Nový Přerov prema popisima od 1869. do 2021. (odabrane godine)
- Tab. 39. Materijalizacija hrvatskog etnolingvističkog identiteta u većinski češkom jezičnom pejzažu
- Tab. 40. Broj Hrvata u Mađarskoj prema popisima od 1920. do 2021. (odabrane godine)
- Tab. 41. Demografski trendovi u Pečuhu, Prisiki, Sambotelu i Santovu, prema popisima 2011. i 2022 (Hrvati s jednom nacionalnosti)
- Tab. 42. Broj Hrvata (koji su izrazili jedinu i dvostruku nacionalnost) u Pečuhu, Sambotelu, Prisiki i Santovu prema popisu stanovništva 2022.

Tab. 43. Materijalizacija hrvatskog etnolingvističkog identiteta u većinski mađarskom jezičnom pejzažu

Tab. 44. Odnos broja Hrvata i ukupnog stanovništva u popisima stanovništva Slovačke od 1921. do 2021.

Tab. 45. Materijalizacija hrvatskog etnolingvističkog identiteta u većinski slovačkom jezičnom pejzažu

Tab. 46. Kretanje ukupnog broja stanovnika u općinama Živavoda Kruč, Mundimitar i Filić, prema popisima stanovništva od 1901. do 2001.

Tab. 47. Hrvatski državljani u Italiji i regiji Molise (1992–2024)

Tab. 48. Materijalizacija hrvatskog etnolingvističkog identiteta u većinski talijanskom jezičnom pejzažu

Tab. 49. Udio stanovništva starog 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi i spolu prema popisima stanovništva 1961 – 2021.

Tab. 50. Udio tiskanja razglednica Vukovara, Daruvara i Poreča prema godini tiska / putovanja (%)

Tab. 51. Udio jezika na razglednicama Vukovara, Daruvara i Poreča, prije i nakon 1918. (%)

465

Tab. 52. Udio jezika na suvremenim jezičnim znakovima u Vukovaru, Daruvaru i Poreču (%)

Tab. 53. Udio jezičnih znakova u Vukovaru, Daruvaru i Poreču koji prenose informacije o izvoru postavljanja jezičnih znakova u jezičnom kulturnom pejzažu (%)

Tab. 54. Udio jezika na razglednicama Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)

Tab. 55. Udio načina materijalizacija jezičnih znakova Vukovara, Daruvara i Poreča na prijelazu XIX. u XX. stoljeće (%)

Tab. 56. Broj stanovnika općina i gradova Vukovara, Daruvara i Poreča prema popisima stanovništva iz 1890, 1900, 1910, 1920 i 1930. godine

Tab. 57. Broj stanovnika prema vjeroispovijesti upravnih kotara Vukovara i Daruvara prema popisu stanovništva iz 1910.

Tab. 58. Udio jezičnih znakova u Vukovaru, Daruvaru i Poreču koji prenose informacije o vrsti diskursa u suvremenom jezičnom kulturnom pejzažu (%)

Tab. 59. Udio jezičnih znakova u Vukovaru, Daruvaru i Poreču koji prenose informacije o izvoru postavljanja jezičnih znakova u suvremenom jezičnom kulturnom pejzažu (%)

Tab. 60. Udio jezika u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

Tab. 61. Udio jezika (prema brojnosti) u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

Tab. 62. Udio materijaliziranih jezičnih znakova u suvremenom jezičnom pejzažu Vukovara, Daruvara, Poreča, baranjskih naselja, Punitovaca i Petrovaca (%)

Tab. 63. Udio jezičnih znakova u Vukovaru, Daruvaru, Poreču, baranjskim naseljima, Punitovcima i Petrovcima koji prenose informacije o vrsti diskursa u suvremenom jezičnom kulturnom pejzažu (%)

Tab. 64. Udio jezičnih znakova u Vukovaru, Daruvaru, Poreču, baranjskim naseljima, Punitovcima i Petrovcima koji prenose informacije o izvoru postavljanja jezičnih znakova u suvremenom jezičnom kulturnom pejzažu (%)

Tab. 65. Udio Hrvata, Talijana i stanovnika s regionalnom pripadnošću u Istarskoj županiji prema popisu 2021. (%)

466

Tab. 66. Udio Hrvata i Srba u gradu Vukovaru prema popisu 2021. (%)

Tab. 67. Udio Hrvata i Mađara u općinama Bilje i Kneževim Vinogradima prema popisu 2021. (%)

Tab. 68. Udio Hrvata te Čeha, Slovaka i Rusina u Daruvaru te općinama Punitovci i Bogdanovci prema popisu iz 2021. (%)

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek
Istraživanje vezano za izradu doktorskog rada
Doktorandica mr. sc. Mihela Melem Hajdarović

Informacije o istraživanju

U svrhu pisanja doktorata *Jezik i prostorni identiteti u historijskogeografskom kontekstu Hrvatske od 1835.* na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu provodim istraživanje pod nazivom »**Jezični i prostorni identitet u javnoj i privatnoj komunikaciji**«. Svrha provedbe istraživanja je stjecanje uvida u to na koji način ispitanici doživljavaju svoj jezični i prostorni identitet, te kako ih koriste u privatnoj, a kako u javnoj komunikaciji.

Ovim putem Vas molimo da sudjelujete kao sugovornik/ca u razgovoru u kojem ću Vas pitati o Vašim iskustvima vezanim za vlastiti jezični i prostorni identitet. Posebice će me zanimati teme poput: koje jezike poznate, kakav je Vaš stav prema Vašem materinskom jeziku, koje jezike koristite u privatnoj, a koje u poslovnoj komunikaciji. Zanima me kakav je Vaš stav prema vlastitom prostornom identitetu (smatrate li se stanovnikom svijeta, stanovnikom Hrvatske ili stanovnikom regije u kojoj živite).

Planirano trajanje razgovora jest oko 30 minuta, a provest ćemo ga na lokaciji koja Vama odgovara (npr. ured, kafić, park ili sl.), a koje je dovoljno mirno za razgovor.

Vaše sudjelovanje je dobrovoljno; imate pravo odbiti odgovoriti na bilo koje pitanje ukoliko osjećate nelagodu te možete bez ikakvih posljedica prekinuti sudjelovanje u istraživanju kada god to poželite. Intervju će biti zvučno sniman (mobitelom) kako bismo mogli voditi kvalitetniji razgovor bez zapisivanja bilješki. Snimka intervjuja će potom biti transkribirana i izbrisana.

Napominjemo kako Vam je zajamčena anonimnost prilikom analize i prezentacije rezultata istraživanja, kao i povjerljivost svih eventualno izrečenih osjetljivih ili identificirajućih informacija. Pristup snimci intervjuja nakon transkripcije neće biti moguć, a uvid u anonimizirane transkripte imat će samo doktorandica koja provodi intervju i njezina mentorica na doktorskom studiju.

Podaci će biti korišteni isključivo za potrebe pisanja doktorata.

Podaci iz intervjuja koji će se koristiti za potrebe pisanja doktorata neće sadržavati Vaša imena niti bilo koje druge informacije koje bi mogle upućivati na Vaš identitet ili identitet trećih osoba. Podaci iz intervjuja (transkripti) čuvat će se na sigurnom mjestu (ispisani, bez digitalnog pristupa) na primjeren način, bez mogućnosti pristupa trećih osoba, dok doktorat ne bude obranjen.

Pristankom na sudjelovanje u ovom istraživanju doprinosite razvijanju znanja vezana za samoidentifikaciju i utvrđivanja eventualnih međuodnosa koji postoje između jezičnog i prostornog identiteta. Sukladno gore navedenom, potreban mi je Vaš usmeni pristanak za sudjelovanje u istraživanju »**Jezični i prostorni identitet u javnoj i privatnoj komunikaciji**« koji će biti snimljen na početku razgovora.

Potpis intervjuera: _____

Mjesto i datum: _____

Provodim intervju za potrebe istraživanja jedne od tema u sklopu svog doktorskog rada kojega radim na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Moje ime je Mihela Melem Hajdarović, a datum provedbe intervjuja je _____ . Sukladno navedenom u dokumentu Informacije o istraživanju, potreban mi je Vaš usmeni pristanak za sudjelovanje u istraživanju »Jezični i prostorni identitet u javnoj i privatnoj komunikaciji« koji želim snimiti.

Pristajete li sudjelovati u ovom istraživanju? _____

Zahvaljujem.

Molim Vas, recite mi nešto o sebi – koliko imate godina, gdje ste zaposleni?

Što bi sami za sebe rekli kojoj društvenoj klasi pripadate?

(ako ne zna - potpitanja – eliti srednjoj klasi, radničkoj klasi ili nižoj klasi)

Možete li mi reći koji jezik smatrate svojim materinskim jezikom?

Kakav je Vaš stav prema vlastitom materinskom jeziku?

Govorite li neke druge jezike?

(ako da) Koje?

Što bi rekli kakav je Vaš jezični identitet?

Ima li Vaš jezični identitet ikakve veze s prostorom u kojem stanujete i radite?

Što smatrate svojim prostornim identitetom?

(ako ne zna što je prostorni identitet – objasni)

Smatrate li da Vam je važnija pripadnost regiji u kojoj djelujete, Hrvatskoj, Europskoj Uniji ?

Stigli smo do kraja razgovora. Mislite li da još postoji nešto važno što je vezano za teme o kojima smo razgovarali, a nisam Vas o tome pitala?

Hvala Vam na izdvojenom vremenu.

Extended summary

Each of us possesses a personal identity that is unique to ourselves. While this identity is distinct to us, we also belong to various social and cultural identities that can evolve over time. These changes are influenced by our experiences, social contexts, and our interactions with others, which is part of the process of socialization—learning cultural norms, family roles, language, and more. As a result, some aspects of our identity remain stable throughout most or all of our lives (these stable aspects are referred to as social identity), while other aspects can be more fluid and may change frequently (such as situational identity, which is activated depending on the context).

Our personal identity is a complex blend of multiple identities. In addition to our individual characteristics—such as personality and life experiences—our identity also encompasses various social identities, including ethnic, religious, professional, educational, political, generational, gender, linguistic, and spatial affiliations, as well as situational identities, such as being a coworker, parent, student, lecturer, or director. These identities are not separate; they overlap and interconnect like the scales of a cone or the petals of a flower. This demonstrates that identity is multi-layered and context-dependent. Furthermore, with new experiences, better education, or migration, aspects of our identities can evolve and transform. Engaging in self-reflection helps us understand our identities better. Additionally, recognizing that others have their own complex identities can reduce stereotypes and conflicts in society, fostering empathy and embracing diversity.

The research confirmed previously established knowledge regarding the spoken and administrative languages in the mid-19th century. At the beginning of this period, the dominant languages were German, Hungarian, Italian, and Latin. However, with the dissolution of Austria-Hungary in the early 20th century, there was a significant shift in favor of the Croatian language, which is now the official language not only in Croatia but also within the European Union. The true value of this research lies in its clarification of cause-and-effect relationships. It illustrated the developmental aspects of changes in language use that influenced the differentiation and dynamics of language adoption—such as the introduction and withdrawal of languages, the number of languages spoken, their geographical boundaries, and their significance. Furthermore, the study examined the extent to which these languages shaped the spatial identity of the population over the 190 years analyzed and how this identity evolved. Additionally, the research explored the linguistic

cultural landscape and the impact of major migration movements—an area that geographers in Croatia have rarely addressed.

Research into the spatial, cultural, and administrative differences in language use has revealed that during the 19th century, each traditional region or historical province operated with its own parallel system. The area that is now Croatia was politically and territorially fragmented, leading to a diversity of language use and a varied spatial identity. This fragmentation was evident in all aspects of society. The situation improved somewhat at the beginning of the 20th century when Dalmatia, Međimurje, and Baranja were annexed to Croatia and Slavonia. However, Istria remained outside the territorial borders of present-day Croatia until the end of World War II.

It was established that the unusual geographical spread of the language was influenced by the centers of power at the time—Vienna, Budapest, and Rome. Additionally, regional provincial authorities and local linguistic and political elites played a significant role in the "rebirth" of the population's identity. Each foreign administration, whether Italian, Austrian, or Hungarian, operated under its own agenda but shared a common goal: to impose its language. Up until the mid-19th century, this imposition was a powerful means of influencing the regional identity of the population. Consequently, the most significant struggle for the promotion of the mother tongue occurred within the educational system. This makes perfect sense, as efforts related to Germanization, Magyarization, and Italianization were focused on raising young people in the spirit of these foreign cultures and fostering their respective spatial identities. The unfavorable situation led to the emergence of a small number of multilingual individuals who often felt confused about their spatial identity. In contrast, the vast majority of the uneducated or poorly educated population identified more with their regions than with the nation as a whole. The inadequacies of the education system did not succeed in reducing illiteracy, which was its primary objective. Classes were conducted in a language that most children did not understand, resulting in misunderstandings of the teaching material, rote learning, and a general dislike for school and learning. Consequently, generations of children became semi-literate or insufficiently literate, and this trend eventually contributed to widespread illiteracy. The disastrous impact of this poorly organized education system is evident in the fact that illiteracy courses continued to be necessary until the mid-20th century, affecting nearly the entire lifespan of those generations who experienced this educational system as small children in the latter half of the 19th century.

Newspaper articles documented the frequent brutality of teachers who attempted to impose a love for foreign languages upon children. In contrast, in Croatia and Slavonia, scholarships were given for learning Hungarian in schools. More ambitious students opted to study a foreign language, such as Hungarian or German, as they believed it would enhance their employment prospects in public and state service. This belief was validated throughout most of the 19th century, as evidenced by statements from individuals of that era collected during research on the vertical stratification of society. The established elite and middle class, along with a staunch bureaucracy, hindered the implementation of decisions made by the Viennese court in the administrative functions of society, thereby preventing the Croatian language from taking its place as the foreign language of that time. Learning a foreign language that was officially used at the time was often a requirement for employment in the education system, administration, and military. Politicians, including members of parliament, were also expected to be proficient in it. For the lower and working classes, knowing a foreign language was essential for daily life in the city. Meanwhile, the middle class and elite relied on this knowledge when attending cultural events, such as theater performances. In the mid-19th century, audiences in theaters preferred to enjoy performances in German rather than in the vernacular Croatian language, thanks to their multilingual abilities.

At that time, there were relatively few plays in the Croatian language. Most plays were poorly translated into Croatian, and the actors, who were primarily from German companies, performed roles they did not understand since they did not know Croatian. This certainly did not help the situation. Most museums in Croatia were established during the 20th century, so the language issues of that period are not evident in their activities. This is also true for some of the oldest museum institutions in Croatia, such as the Archaeological Museum in Split (founded in 1820), the Museum of Slavonia (established in 1877 as the Museum of the Free and Royal City of Osijek), the Museum of Arts and Crafts in Zagreb (1880), and the Croatian School Museum (1901). The language used in their museum and publishing activities was directly influenced by changes in the official languages resulting from struggles in the provincial parliaments. The Croatian language became the official language in the Kingdoms of Croatia and Slavonia in 1847/48 and in the Kingdom of Dalmatia in 1883. During this time, museum activities in other languages primarily affected the Archaeological Museum in Split, which operated in Italian for about sixty years. Although little remains from this period, the museum's magazine *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, serves as a vivid testament

to that era. It was established in 1878, 58 years after the museum's founding. Its Italian name and the language of its articles reflect the communication and publishing style of that period..

The status of the Croatian language as an official language has primarily been shaped by political decisions. When provincial assemblies made the decision to recognize Croatian as an official language, this change was implemented across various areas of administration, as well as in social, cultural, and educational functions within society. Among the different functions analyzed, the struggle for the official vernacular language was notably absent in the church and military systems, as these institutions are inherently hierarchical. In both the military and the church, there was little room for the blending of linguistic and regional identities. The military system relied entirely on political decisions; therefore, the languages used for commands changed in accordance with shifts in state structures within the studied region. The church's official and liturgical languages were determined by the operational practices of each religious community. The Catholic Church began using the vernacular language in its liturgy only in 1973, although Latin remains its official language. In contrast, Judaism continues to use Hebrew as its liturgical language. Today, various other churches conduct their liturgies in Croatian.

During the first period considered (1835–1848), the vertical social hierarchy revealed that the elite consisted primarily of the political and spiritual nobility (the clergy) alongside a small number of rising bourgeoisie. This bourgeoisie was represented by large landowners, shipowners, owners of craft workshops, prominent merchants, rentiers, and political party leaders. Over time, certain groups within the bourgeoisie, particularly the shipowners, have entirely vanished as a social class. Their origins were a mix of foreign and Croatian ancestry, with some individuals of Croatian descent having been denaturalized. Their influence was largely derived from their status, wealth, and power. Although they represented the smallest segment of the population in all the periods studied, their attitudes and decisions significantly impacted society as a whole. Italian was deeply integrated into the cultural and public life of Istria and Dalmatia, while Hungarian and German were prevalent in Slavonia and Croatia. This was largely due to the fact that Međimurje and Baranja were part of Hungary at that time, making their Magyarization quite logical. Vertical stratification revealed that the elite and middle classes, due to their educational backgrounds, had better access to public communication. In some cases, they even controlled access to public and cultural resources, making their viewpoints more readily available. In contrast, the working and lower classes,

despite having clearly expressed opinions, often struggled to articulate their thoughts publicly because of their limited education and lack of access to communication channels.

During the first and second research periods, the thoughts of lower-class individuals were often indirectly expressed and documented through the records of the middle and elite classes. The tight control of public resources—such as cultural institutions, newspapers, and other media—facilitated the dominance of these authorities over poorly educated and uneducated groups in society. Particularly at the beginning of this research period, these groups were quick to accept information from the elite and middle classes without questioning it, largely due to their lack of education and literacy. This established control created a vicious cycle, making it difficult for the working and lower classes to break free from it.

An excellent example of how the »naturalized« elite and middle class influenced the linguistic identity of the working and lower classes is found in the manipulation of population census data. Census statistics for the second half of the 19th century are quite complex due to the lack of territorial unification in what is today Croatia. The censuses for the various crown lands—specifically Croatia and Slavonia, Dalmatia, and the Istrian margraviate—were conducted separately. This separate approach complicates access to information today, as it is stored in different archives and languages. Additionally, the censuses were conducted during different time periods for each traditional region, and this must be taken into account when making comparisons.

The manipulation of the upper social classes can be attributed to different methodological approaches used in population censuses. Specifically, the category of mother tongue, as we understand it today, was defined in the censuses of the late 19th and early 20th centuries. This includes the Austrian censuses from 1880 to 1910 and the Italian census of 1921. It's important to note that in the censuses conducted in 1857, 1869, 1931, and 1936, there was no declaration of language. In these later censuses, mother tongue was categorized as a usable, or »općevan«, »govoran« or colloquial language (*Umgangssprache*). Persuasive discourses, often seen as manipulations, were transmitted orally through enumerators, which involved biased information and inadequate educational policies. The information provided by these enumerators focused specifically on spoken language. For instance, if an enumerator in Istria asked someone whether they spoke Italian and the person responded affirmatively, the enumerator would categorize them as Italians. However, in reality, these individuals were often Croats or Slovenes who, due to limited education, did not fully understand the question being asked. While they could speak Italian, their mother tongue was actually Croatian or

Slovenian. It is currently unclear whether other manipulations of census statistics and population data have occurred. However, the discovery of this particular manipulation raises legitimate questions about the potential existence of others. This situation highlights how the discourse of the elite and middle classes often reflects biases against working-class and lower-class individuals, particularly those who are uneducated or have limited education. Additionally, it tends to favor certain ethnic groups in society, such as Italians in Istria and Dalmatia. Another methodological issue with the census data is that the ethnic composition of the population was not directly declared; instead, it was inferred based on language and religion data. In the 1900 and 1910 censuses, the number of Serbs was directly linked to the count of individuals belonging to the Greek-Eastern religion, even though not all members of this religion were Serbs. At that time, there were no distinct categories for "Croatian language" and "Serbian language"; instead, speakers of both languages were grouped together under the label "Croatian or Serbian language." To determine the number of Croats, one could subtract the number of members of the Greek-Eastern religion from the total population recorded in the combined "Croatian or Serbian language" category. The methodology used in the census was effectively a tool for manipulating census data, serving various political agendas. For instance, it was employed to demonstrate that Istria had a predominantly Italian population. This approach also influenced other areas of life, such as the education system. The central government permitted the establishment of schools that used the language of instruction corresponding to the ethnic majority in a given area. Initially, this strategy aimed to benefit Germans in Austria, but it also extended advantages to Italians in Dalmatia and Istria. During the mid-19th century, the Italian language was commonly used in Dalmatia and Istria, particularly in administrative and cultural contexts. As a result, many Croats, Serbs, and Slovenes learned Italian. Consequently, in various censuses, some individuals identified Italian as their spoken language, despite using Croatian in their daily lives. In parts of the Croatian population, especially in Istria, some people declared themselves Italian out of necessity. This was partly to gain advantages in kindergartens and schools and partly due to feelings of shame about their true heritage, leading them to present themselves as Italian. These factors, combined with manipulations in census data processing, resulted in a disproportionate number of schools in Istria being established with Italian as the language of instruction, beyond what was actually needed. A similar situation occurred in Dalmatia, though the pressure there was less intense, except in traditionally Italian regions like Zadar and Split. Later censuses that introduced the category of "mother tongue" revealed the actual linguistic situation and highlighted the manipulations of earlier censuses.

The situation changed with the rise of national revivals, which emphasized the importance of identifying a national language. At that time, this language lacked a unique name, often referred to as Illyrian, Slavic, folk, or Croatian. There was a push for standardizing the language and ensuring it evolved into a defining element of national identity, transcending regional characteristics to become a symbol of the nation as a whole. In the second half of the 19th century, distinct phases of linguistic »denationalization« and »renationalization« alternated. The duration of »denationalization« varied across the three traditional regions but generally concluded with the strengthening of the national movement in the 1830s and 1840s. The process of »renationalization" among the relatively small political, linguistic, and economic elite of Croatian origin began with a growing awareness that one should take pride in their national language. Gradually, the Croatian language transitioned from being the language of the uneducated majority to becoming the language of the linguistic elite, politicians, and other notable Croats. This transition reflected the statements made by the elite and middle class during the initial period studied in relation to vertical stratification. This was also the moment when the majority of the uneducated population became aware that the language being used was not their mother tongue, contrary to what had been stated in censuses. The "rebirth" phase varied in duration across the three traditional regions, but it can be viewed as having concluded in all of them by World War I.

Over time, the influence of foreigners in the region diminished, resulting in the elite and middle class predominantly consisting of Croats today. An analysis of language use has revealed that the elite across various historical periods tended to be multilingual. This multilingualism was often a characteristic of social class rather than of individual capability. The middle class included individuals associated with the regime's administration, such as notaries, clerks, soldiers (including officers), police officers, and bankers. Additionally, it also consisted of intellectuals like professors, teachers, doctors, and writers. Over time, the role of government in shaping language policy has diminished, as evidenced by the sources of language signs in the fourth area of concern. Improved access to education has resulted in a more educated middle class, with its members not only fluent in their native language but also proficient in several others. In the earlier research period, individuals typically spoke the language of their education, the language used in administration, or the language prevalent in society. Today, however, the primary focus is on the language taught in schools, with a significant emphasis placed on the importance of learning English.

The research revealed that subordinate bilingualism is present in all of these traditional regions. Subordinate bilingualism refers to a dependent relationship between languages, where one language system is dominant while another exists alongside it in a subordinate position. In the majority of the population, the dominant language system is the language spoken at home (Croatian), while the subordinate language is the one imposed by the educational system, specifically the language of instruction used after initial education in the local vernacular. Only a small number of children, due to their privileged position in society, are able to acquire two languages equally well by the age of six, a phenomenon known as complex or compact bilingualism. Therefore, it is rare to find such cases. The proportion of coordinated bilinguals—those who learned two languages before puberty, either within or outside their families—is likely somewhat higher. These individuals develop two distinct sets of lexical concepts, viewing each language separately, and mostly belong to a small, privileged segment of society, including the elite and middle class.

The working class consists of a diverse segment of the population. Initially referred to as commoners, sailors, porters, servants, artisans, and laborers, this group later expanded to include miners, smelters, craftsmen, industrial and transport workers, merchants, and others. Today, due to the complexity of the various occupations within this class, they are often collectively referred to as "blue-collar" workers. The lowest class includes colonels, serfs, farmers, day laborers, and today, people with only a primary school education or those who did not complete it. This group also encompasses long-term unemployed individuals and those who have been receiving social assistance for an extended period. The working class has historically had limited access to education, typically through vocational training, which used to be a three-year apprenticeship and is now often a secondary vocational school. Both of these social classes are largely poorly educated or uneducated and primarily speak only their native language, Croatian. In the past, knowing a few phrases in German, Italian, Latin, or Hungarian was useful for everyday interactions in administration and urban environments. Today, a similar trend exists with the English language, which is becoming an increasingly significant linguistic marker due to globalization. While English does not pose a threat to the Croatian language, it is playing an increasingly important role in everyday life, including in public, business, and to some extent, private contexts.

In the 19th century, the spoken languages of the social elites were quite diverse, including Italian, German, Hungarian, and Latin. In contrast, the majority of the population was poorly educated and predominantly used the vernacular dialects of the Croatian language: Kajkavian,

Štokavian, and Čakavian. The middle and upper classes understood from an early age that learning a foreign language could enhance their job prospects, leading to a higher status in society. This connection between language and power often manifested itself in material gain and social standing.

Vertical stratification reveals that the composition of social classes has completely changed over the past 190 years. This change is most apparent in the composition and status of the lower class. In the earlier period, society primarily consisted of the lower and working classes. In contrast, it has become increasingly rare to find members of the lower class in modern society. This shift underscores the significance of the education system and the role it has played during these 190 years. Education has consistently enabled individuals to rise above the class into which they were born and the socioeconomic status of their parents. A good example is J.J. Strossmayer, who himself noted that his parents were uneducated and belonged to the lower class of society. However, through his hard work and determination, he achieved a position within the highest social class in Croatia, becoming part of the elite for most of his life. Education has enabled many individuals today to elevate themselves from the working class backgrounds of their parents to the middle class. Despite this progress, data indicate that the majority of Croatian society still only holds a secondary school diploma.

479

The research into the spatial, cultural, and administrative differences among languages has demonstrated that spatial identity is closely linked to linguistic identity. This connection is often formed at the regional level within individuals. However, the relationship between linguistic and spatial identity has a conditional nature. In studies related to vertical stratification, it was found that not all respondents recognized this connection. Nevertheless, there were individuals in each research period who did, such as an ambassador, a manager, and a saleswoman in the third period. Research indicates that an individual's spatial identity is more closely tied to their private thoughts rather than their linguistic identity. The levels of spatial identity identified include local, regional, national, supranational, and global. Some respondents exhibited a simple, single-level spatial identity—such as an IT specialist identifying at the national level—while others had a multi-level identity. For example, a professor might identify at the local, regional, national, and supranational levels, while someone like Dobrila identified as regional (Istrian), national (Croatian), and supranational (Illyrian). However, the most common types of spatial identity were two-level combinations, such as regional and national, or other pairings like a doctor identifying locally and globally. Three middle-class respondents displayed a marginal linguistic identity, which is typically

associated with lower social classes. These individuals were Dragojla Jarnević, Jagoda Truhelka, and Marija Jambrišak. They clearly recognized the importance of using their mother tongue, Croatian, in an environment that was predominantly linguistically foreign at the time.

The projection of identity is most clearly conveyed through discourse, which involves communicative interactions. In these interactions, individuals utilize their communicative competence to express their personal identity. The second area of concern highlights how societal stratification is reflected in linguistic and spatial identity. This process, which signifies belonging to a community, occurs through communication across different linguistic levels, including the official standard language, dialects, and jargon. This results in the formation of a hierarchical structure of sociolects. Research has shown that the official standard language is primarily spoken by the elite and the middle class. These groups hold significant positions in society, including reputation, power, wealth, and status. As a result, both historically and in the present, they have easier access to public communication channels, such as newspapers and media, which are sometimes controlled by them. This allows them to influence language policy more than the government does, as demonstrated by the findings in the fourth area of concern. Additionally, access to higher education is typically a privilege of these groups.

480

Research findings indicate that working-class speakers are part of a diglossic community, where two distinct language varieties serve specific functions. One variety is formal and highly codified, designed for official and written contexts (the standard official language), while the other is informal, meant for everyday spoken communication (the dialect).

Those undesirable, marginalized members of the lowest social class are often inadequately educated, lack influence in society, and are rarely, if ever, present in public. They tend to use specific forms of language, such as jargon and slang. In linguistics, an idiom refers to a set of linguistic features associated with a particular speech community or region. In this context, we do not mean jargon as a professional idiom or the language of a specific profession (which represents a functional style of standard language), but rather the informal language used on the streets. Slang represents the jargon of social margins. The hierarchy of sociolects, along with their associated social classes, creates a distinction between prestigious and marginalized speech forms, leading to value conflicts. However, this hierarchy is subject to change. As societal circumstances evolve, the sociological criteria that define these categories also shift. This means that sociolects and social groups can change their positions within the hierarchy or even disappear altogether, much like the bourgeoisie has. This ongoing process offers hope

to marginalized groups seeking to improve their social class and linguistic status, as seen in the case of Strossmayer. The degree of social mobility in a society reflects how rigid the class stratification is; higher social mobility indicates a more equal society.

The results obtained from vertical stratification indicated a clear relationship between social class and educational attainment. This insight was applied to the study of horizontal (spatial) stratification within society. The research confirmed that the rural population was largely homogeneous, predominantly consisting of an uneducated agricultural workforce from the lower class. There were only a few individuals in rural areas who belonged to the middle or elite classes; for instance, some nobles resided on their estates, which were situated in both rural and urban regions. In rural areas, vertical social stratification was generally not apparent. In contrast, urban areas displayed a greater degree of social diversity, making vertical stratification more noticeable. This pattern was consistent in the second research period, where urban areas again emerged as the most socially stratified environments. Additionally, the social stratification linked to higher education levels was geographically structured. During the first period, educated individuals predominantly resided in urban areas, while rural regions were primarily populated by those engaged in primary production. Today, the largest population, likely from the lower class, resides in the cities and municipalities of eastern and western Slavonia, Posavina, Podravina, Moslavina, Banija, Kordun, Međimurje County, Gorski Kotar, Lika, the Velebit foothills, and the Zadar hinterland. In contrast, members of the middle class and elite are primarily found in macro-regional centers such as Osijek, Zagreb, Rijeka, and Split, as well as in Varaždin, Čakovec, the western coast of Istria, Pula, Šibenik, and Dubrovnik. These areas have the highest concentration of residents with advanced levels of education.

This research focused on two aspects of social identity: linguistic identity and spatial identity. The findings revealed that language serves as a symbolic system that names (such as toponyms, hodonoms, anthroponyms, and ergonyms) and categorizes space. This process helps shape our attachment to places, contributes to the symbolism associated with those places, and plays a significant role in forming collective memory and a sense of belonging. Conversely, space also affects linguistic expression by providing visibility, context, and function. Language is manifested in the cultural landscape through various linguistic signs, both public and private, and reflects the discourse they communicate, which can be urban-regulatory, commercial, or transgressive. These signs also reveal the sources of their deployment, whether from authorities or individuals. The presence of language in a society

reflects its educational and ethnic structure, indicating whether it is monolingual or multilingual (polyglot), educated or not (as determined by the school curriculum), and whether it is ethnolinguistically homogeneous or heterogeneous. Language displays the official language policy—or the lack thereof—and highlights the narratives that dominate the space. Furthermore, language presence offers insight into societal attitudes towards minorities. For example, the presence of a minority language in public spaces enhances the sense of inclusion among national minority populations, while its absence tends to marginalize them. It also illustrates whether there is spatial segregation among the population or if linguistically diverse environments are created.

In late 1990, the Paris Declaration established a common agenda within the European Union aimed at protecting the ethnic, cultural, linguistic, and religious identities of national minorities. This declaration affirms that national minorities have the right to express, preserve, and develop their identities without facing discrimination, and to enjoy full equality before the law. Today, the Council of Europe safeguards the rights of national minorities, promoting their languages and cultural practices through the European Charter for Regional or Minority Languages (1992) and the Framework Convention for the Protection of National Minorities (1998). The Council of Europe's language policy promotes multilingualism, which is essential for effective communication and intercultural interaction. This allows individuals, as social beings, to use multiple languages in various contexts, enabling them to learn and appreciate different cultural values. Consequently, the Council encourages all European citizens to learn several foreign languages, ideally those spoken in neighboring countries, alongside their native language. This approach aims to foster better understanding between neighboring countries, enhance mobility in education and employment, and cultivate a sense of shared European identity. English, as the European *lingua franca*, plays a significant role in connecting this common identity. However, some opposing views argue that the widespread use of English could threaten national identities and undermine regional languages.

The cultural landscape, shaped by human activity, reflects our identities, with linguistic identity being one of the most visible aspects. Linguistic identity is expressed through the linguistic landscape, which consists of clearly defined linguistic signs—inscriptions that convey specific messages. The linguistic landscape holds both real and symbolic value, providing information about the ethnolinguistic and spatial identity of the community that inhabits a particular area. Changes in toponymy (the naming of places), public signage, and language policy align with societal transformations, reflecting shifts in how individuals or

places are perceived and understood. Additionally, the language within cultural landscapes evolves due to political factors, such as changes in government, state boundaries, and bilateral agreements. The concept of layering can be applied to the linguistic cultural landscape, which is significant in both synchronic and diachronic research. Diachronic research, like this one, examines the development of the linguistic cultural landscape, highlighting how it has evolved and identifying which segments have changed over time. In any research—whether synchronic or diachronic—that involves historical periods, historical sources such as old postcards, photographs, and geographical maps serve as crucial data. Although these sources may not contain as much linguistic content as more contemporary sources, they provide invaluable information. The research indicates that the number of linguistic signs in the linguistic cultural landscape has increased dramatically, particularly in urban areas today.

In the modern period, Croatian legislation mandates that official signs on public institutions be written in Croatian and Latin script. In ethnically diverse areas, these signs are required to be bilingual. However, research indicates that the level of bilingualism often falls short of what the Constitutional Law permits, as seen with the Slovak community in Punitovci. According to the Companies Act, the names of businesses (ergonyms) should be in Croatian, but this is frequently not the case in practice. Many business names today incorporate English or a mix of languages, although their meanings generally reflect the services or products offered.

Official language inscriptions are predominantly written in standard Croatian or in the language of the national minority present in the area. Interestingly, there are more unofficial language inscriptions in standard Croatian than initially expected. At the beginning of the research, it was anticipated that there would be a greater number of monolingual signs in languages such as German, Hungarian, and Italian, with a progression towards more monolingual signs in English. While both monolingual signs and multilingual combinations do exist, the Croatian language remains the primary language in the vast majority of these inscriptions. In contrast, the situation regarding the Italian language is markedly different. At the start of the research, we did not anticipate such a significant presence of the Italian language. While we expected to find some representation, the number of samples was unexpectedly high. The Italian language features prominently in the contemporary linguistic and cultural landscape of Istria, primarily due to bilateral Croatian-Italian agreements rather than the size of the Italian national minority in the region. Istria exhibits a remarkable level of

public tolerance toward foreign languages, evident in the diverse multilingual combinations found in the area, particularly with respect to Italian and English.

In areas where multiple languages are spoken, language contact occurs. Language contact refers to situations where at least two languages used by different communities come into interaction. It's important to note that not every individual in these communities needs to speak both languages; rather, the focus is on the group as a whole. However, bilingual individuals can also be seen as a »place of language contact«. Language contact can lead to language conflict, as well as language borrowing, which is when a word or phrase from one language (the donor language) is adopted into another language (the recipient language). The high prevalence of multilingual inscriptions reflects a significant level of multilingualism at both individual and societal levels. The scientific community is currently divided on how proficient an individual must be in a foreign language to be considered a speaker. Some believe that a person should know the language almost as well as their mother tongue, while others argue that basic communicative ability is sufficient. An interesting phenomenon related to this is code-switching, which refers to the use of two or more languages within the same sentence or conversation. This phenomenon is particularly common among younger populations today, who often switch between Croatian and English in both public and private communications, as noted in interviews conducted for research on contemporary social stratification. Heterogeneity, or multilingualism, has been observed in varying degrees in both urban and rural areas.

484

The contemporary scientific community is increasingly concerned about the numerous minority languages that are at risk of extinction due to linguistic conflict with the dominant language of the surrounding community. This research has highlighted that such issues are indeed present. An investigation into the linguistic landscape of Czechs in Daruvar, Slovaks in Punitovci, and Croats in Molise revealed a significant absence of their languages in the surrounding majority linguistic environment. Considering that speakers of minority languages largely resist assimilation by maintaining their mother tongues—thereby preserving their cultural values—it is reasonable to question whether these national minorities have already experienced some degree of assimilation in these areas.

At the beginning of the 20th century, the development of the linguistic landscape was primarily left to individuals—namely, businessmen and traders. While these social and economic groups still influence the linguistic landscape today, their impact is not as significant as it was in the early 1900s. The linguistic landscape, both in the past and present,

has been reflected through various inscriptions found on shops, craft stores, state institutions, and street names. In both periods, the most common features of the linguistic landscape were those representing companies and institutions (ergonyms). Additionally, research has confirmed that the presence of national minority languages, represented as ergonyms within the majority linguistic landscape, is shaped by migration and contributes to the formation of cultural identity. Research into the linguistic cultural landscape in Croatia has shown that there is a connection between specific sectors of activity and their preferred languages. For instance, in the tourism industry—such as in restaurants, cafes, and tourist signage—English, as a modern global language, is frequently used. Currently, most of the linguistic landscape reflects urban-regulatory discourse, whereas commercial discourse was more dominant in the early 20th century. Transgressive discourse is rarely seen and is only characteristic of the contemporary period.

Regarding the time of origin, the samples differ in the source of the placement of signs. At the beginning of the 20th century, the private domain dominated (bottom-up), whereas today, the official domain is more prevalent (top-down). Samples from the private domain genuinely reflect the ethnic composition of the population, while those from the official domain illustrate the status of the language as determined by the government. By choosing a language on a sign, individuals express their belonging to a particular segment of society. This symbolic value indicates that individuals write or use the language they wish to be publicly associated with. The cultural landscape shaped by migrations reveals that the language landscape stemming from the private domain indeed provides an accurate portrayal of the population's ethnic composition.

485

Investigating the impacts of migration on the development of national minority languages reveals important aspects of collective identity. This identity is often manifested in the cultural landscape through specific elements such as toponyms (place names) and ergonyms (names of organizations or entities). In the past, proper names served as symbols representing various levels of spatial identity, primarily preserving memories of significant people and events from that era. Today, while the cultural landscape still uses proper names as symbols of identity, it increasingly reflects memories of people and events from history rather than the present. Therefore, we can conclude that the linguistic landscape serves as a representation of the spatial and ethnic identity of the population. Changes in ethnic identity can lead to shifts in both linguistic and, to some extent, spatial identity.

A multilingual community is one where most members communicate using two or more languages in their daily lives. The remaining members typically consist of monolingual speakers. One of the main reasons for the existence of such multilingual communities is population migration, which can be driven by economic, military, educational, political, or other factors. Researching ethnic migrations and their effects on the linguistic and cultural landscape, as well as on identity formation, has revealed that almost all studied migration movements—except for the Molise Croats—are the result of large-scale migrations in Europe that were initiated by the Ottoman invasions during the 15th and 16th centuries. The strength and timing of the Ottoman invasions influenced migrations in various regions to different extents. While these invasions primarily acted as a significant push factor for the emigration of Croats to areas within the Habsburg Monarchy and the Kingdom of Naples (notably the Croats of Molise), they also contributed to the immigration of foreign populations into present-day Croatia, particularly in Slavonia. After the Ottoman withdrawal in 1699, following the Peace of Srijemski Karlovci, this region remained largely demographically empty. Various crises, such as the agrarian crisis in the Habsburg Monarchy, prompted many people to seek a better life in other parts of the empire. As a result, a significant number of them relocated to demographically sparse areas, like Slavonia. The situation in Italy was somewhat different, as the Ottomans did not play a role in its history. However, the Kingdom of Naples faced its own challenges that led to demographic decline in the region. It was struck by a major earthquake in 1456, followed by a syphilis epidemic in 1495.

Large-scale population migration has significantly influenced the mixing of ethnolinguistic identities in the affected areas. Each national minority established its social life in these new locations while preserving its unique ethnolinguistic identity. They formed newly established communities, which later evolved into unions and associations; opened businesses that often bore names reminiscent of their origins, either in language or through personal names; and organized educational and publishing activities in their native languages. Furthermore, the toponyms—names of the places where they settled—often reflected their heritage, typically drawing from their native language. These factors demonstrate how migrations shaped the linguistic and cultural landscape, affecting identity formation in these areas. These processes contributed to the naming of streets and the overall urban environment of that time, and their effects are still observable today.

Each national minority has its own unique characteristics, but there are common processes that affect them all. These processes include return migrations, further migrations, and

assimilations, which have impacted the number of national minorities in various regions. Currently, an area that experiences a decline in its minority population is likely to face a diminished linguistic landscape in the future. This is because the presence of the minority language will decrease or may even vanish entirely. A clear example of this phenomenon is the Italian settlement of Tavela (Tavenna), which was once the fourth settlement inhabited by Molise Croats. Over time, the Croatian population, which was once the majority, assimilated to such an extent that Tavela lost its recognition as an indigenous language community in 2017, according to the Italian Law on the Protection of Indigenous Language Communities. The situation for most national minorities studied in this research shows negative trends, although some are faring slightly better. Among these groups, Italians in Istrian County appear to be the best protected. Due to bilateral agreements between Croatia and Italy, Italians in Istrian County have the right to bilingualism. However, they no longer meet the legal requirement for bilingualism, which stipulates that they must make up more than one-third of the total population in that area. According to the last census in Croatia from 2021, there are 12,543 Italians living in Istrian County, accounting for only 6.03% of the total population. Bilateral agreements in the Istrian region have imposed Croatian-Italian bilingualism, which is maintained regardless of the actual number of Italians living there. However, the linguistic and cultural landscape more accurately reflects the actual number of Italians in Istria rather than enforced bilingualism. Additionally, the influence of the English language is growing, causing a gradual decrease in the visibility of Italian language signs in Istria. While Croatian remains the dominant language, any influence from English on Croatian is not yet very apparent, although it is likely present.

The study of linguistic landscapes has highlighted the significant role of anthroponyms (names of individuals) in shaping these environments, as evidenced in both the third and fourth areas of focus. Many of these anthroponyms are associated with place names (toponyms) related to residences, while regional and local toponyms, as well as ethnic adjectives, have a lesser impact on the linguistic landscape. The research has revealed that in some communities, such as the Moliška Croats, regional identities are more pronounced, whereas in others, like the Moravian Croats, national identities are stronger. Additionally, population censuses in countries that permit the declaration of dual nationality indicate that a significant portion of the national minority in those areas expresses multiple identities or dual citizenship, such as Czech and Croatian in the Czech Republic or Slovak and Croatian in Slovakia. The majority of minority groups consist of individuals who identify with only one

national minority. It is likely thanks to these individuals that these communities have been able to preserve their identities over the past few centuries. Research has shown that the education system, publishing, the activities of associations, and the family environment play significant roles in creating a safe space where one's minority identity can thrive.

Additionally, the research indicates that the ethnolinguistic identities of minority groups are not clearly separated from those of the majority. Instead, majority and minority identities often intertwine, and this integration has not always led to assimilation. Numerous examples illustrate how the ethnolinguistic landscape of minorities is incorporated into that of the majority, functioning together as a cohesive whole.

The research found a causal relationship between ethnic and linguistic identity components. It indicates that a strong ethnolinguistic identity can be cultivated within one's national minority community and family, and does not necessarily need to be reflected in the linguistic landscape of the surrounding community. A notable example of this is seen with the Czechs in Daruvar and the Slovaks in the municipality of Punitovci. Both groups have established their own associations and organizations, along with festivals and cultural events that help preserve their identity, despite their language being minimally represented in the local linguistic landscape. The research was unable to determine whether the observed phenomenon constitutes a degree of assimilation or if these national minorities express their ethnolinguistic identity in distinct ways. However, this situation appears to be an exception rather than the rule. More commonly, minorities that connect their identity to ethnicity and mother tongue retain linguistic markers that reflect their heritage within their new cultural environment. Consequently, due to the strong ethnic component in their identity, it is often seen that these populations tend to migrate to areas already populated by other members of their ethnic or national group.

Linguistic and spatial identities are closely interconnected and constantly interact with each other. Language provides meaning to spaces, while those spaces influence linguistic practices and identities. It is crucial to develop a thoughtful language policy paired with a participatory approach that promotes equal coexistence for all members of the social community, regardless of their individual or group linguistic and spatial identities. In today's society, we see how the politicization of place names (toponymy) can marginalize national minorities and exacerbate conflicts instead of fostering inclusion. However, it is equally important not to swing to the other extreme by using language instrumentally. This means avoiding the superficial

placement of linguistic signs in various languages, which can create a misleading sense of inclusion when genuine integration does not exist.

Therefore, it can be concluded that:

1. The linguistic, spatial, cultural, and administrative diversification of Croatia throughout history has been influenced by the varying political and cultural characteristics of the time.
2. The Croatian language has served as a significant link between traditional Croatian regions due to its role in shaping identity.
3. The social stratification of language use in Croatia—both vertically and horizontally—is highly complex across the entire territory. However, it is believed that this complexity was greater in the past compared to the modern period.
4. There is a causal relationship between how a population associates ethnic and linguistic elements when defining its identity. However, the presence of these elements in the broader cultural landscape does not need to be overtly expressed. Individuals can maintain their ethnolinguistic identity within their national minority community and within their families, meaning it does not have to be visible in the linguistic landscape of the larger community they live in. The research highlights the strong desire among migrating populations to preserve their linguistic and spatial identity by settling in areas already inhabited by members of their ethnolinguistic community.
5. The linguistic and cultural landscape in Croatia has consistently exhibited heterogeneity throughout all observed periods. This heterogeneity correlates with the level of urbanization, which tends to increase due to more intensive migration patterns. In contrast, traditional rural areas and communities mainly serve as sources of population outflow.

This research enhances our understanding of linguistic and historical geography, particularly in relation to the interdependence of linguistic features and identity, as well as how these connections are manifested in physical space. This is especially relevant within the complex historical and geographical context of Croatia. By defining these processes, the study aims to inform contemporary Croatian language policy. Additionally, the research introduces a specific methodology for investigating issues related to linguistic identity, which has not been widely utilized in geographical studies and historical-geographical contexts. It also plays a role in the development and recognition of a relatively new subdiscipline of linguistic geography in Croatia.

Životopis doktorandice

Mihela Melem Hajdarović rođena je 24. travnja 1980. u Novoj Gradiški, gdje je završila osnovnu školu i Opću gimnaziju. Studij povijesti (na Filozofskome fakultetu u Zagrebu) i geografije (na Prirodoslovno-matematičkome fakultetu u Zagrebu), upisala je 1998., a diplomirala je 2003. na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Iduće godine upisala je poslijediplomski magistarski studij *Geografske osnove prostornog planiranja i uređenja* (na Prirodoslovno-matematičkome fakultetu u Zagrebu) kojega je 2010. završila obranom magistarske teze *Promjene prostorne organizacije Slavonije od XVIII. stoljeća*. Potkraj 2019. upisala je poslijediplomski *Doktorski studij geografije: prostor, regija, okoliš, pejzaž* na Geografskome odsjeku Prirodoslovno-matematičkoga fakulteta, Sveučilišta u Zagrebu. Kao polaznica dokorskog studija dobila je Godišnje priznanje za izvrsnost na doktorskom studiju u 2024. godini i potvrdu za objavljene prikaze u 2023. godini. Alumni Sveučilišta u Zagrebu (od 2025).

U Leksikografskome zavodu Miroslav Krleža zaposlena je od 2006. U početku na radnom mjestu urednice zavodske internetske stranice (2006–08), zatim u Službi korekture (2008–14), a potom u Leksikografskome odjelu (od 2013) u sklopu kojega djeluje i danas. U Leksikografskome odjelu pisala je i uređivala članke u Leksikonu Ruđera Boškovića (2011; nagrada Kiklop), Leksikonu A. G. Matoša (2015), Enciklopediji Hrvatskoga zagorja (2014), Hrvatskom biografskom leksikonu (2018), Leksikonu Turopolja (2021), Proleksis enciklopediji (2013–22) i Etnološkom leksikonu (2024). Trenutno je članica uredništava u redakcijama Hrvatske tehničke enciklopedije (od 2017) i Hrvatske enciklopedije (od 2023), a izvršna je urednica Enciklopedije Domovinskoga rata (od 2021). Do sada za Zavod napisala je i uredila sveukupno 3398 članaka, odnosno 50 452 retka teksta (od toga autorskih 994 članaka, odnosno 22 654 redaka teksta). Osnivačica je i predsjednica (2017–2023), danas dopredsjednica udruge BMP LZMK (od 2024).

Članica je državnog Povjerenstva za standardizaciju geografskih imena (od 2024). Tijekom dosadašnjeg rada objavila je 7 izvornih znanstvenih radova, 3 pregledna znanstvena rada, 3 stručna rada i 12 prikaza knjiga. Sudjelovala je izlaganjima na više međunarodnih i domaćih znanstvenih i stručnih skupova (među kojima i 2 geo_doc konferencije i 2 geografska kongresa). Suautorica je jedne monografije (2009).